

**Univerzita Karlova
Filozofická fakulta**

*Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Filologie – Český jazyk*

Pavλίna Synková

**Popis staročeské apelativní deklinace
(se zřetelem k automatické morfologické analýze
textů Staročeské textové banky)**

**Description of Old Czech Common Nouns Declension
(with regard to Automatic Morphological Analysis of
Texts in Old Czech Text Bank)**

disertační práce

vedoucí práce: Doc. RNDr. Karel Oliva, Dr.

2017

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsala samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne

.....
Jméno a příjmení

Srdečně děkuji všem, kteří mě při psaní práce jakkoli podporovali. Jmenovitě chci poděkovat především Daliboru Lehečkovi, protože bez jeho technické a morální podpory by tato práce nikdy nevznikla.

Abstrakt

Práce přináší explicitní popis staročeské apelativní deklinace, který může sloužit jako základ pro automatické vygenerování tvarů spojených s morfologickými charakteristikami a lemmatem. Tyto tvary mohou být poté využity pro přiřazování morfologických kategorií (rodu, čísla a pádu) a lemmatu k tvarům vyskytujícím se v elektronizovaných staročeských textech. Práce tak vytváří podklady pro první krok k přeměně textových bank, které v současnosti pro staročeské období existují, v širše využitelný nástroj lingvistického výzkumu. Staročeským obdobím se přitom ve shodě s obecně přijatou periodizací myslí období od vzniku souvislých českých textů zhruba do roku 1500. Substantiva byla vybrána proto, že v současné češtině pokrývají zhruba 30 % textu, tedy nejvíce ze všech slovních druhů. V celé práci se zohledňují staročeské texty pouze v transkripci užívané v textech Staročeské textové banky budované v Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Pro automatickou morfologickou analýzu představuje transkripce velké usnadnění, protože standardizuje písmo i pravopis, zároveň je však třeba mít na zřeteli, že každá transkripce je interpretací a je do jisté míry závislá na rozhodnutí editora textu.

V práci se pro popis staročeské apelativní deklinace využívají historické mluvnic, staročeské texty a slovníky staré češtiny. Historické mluvnic slouží jako východisko práce, jejich tvrzení byla systematicky ověřována a doplňována pomocí textů interní verze Staročeské textové banky. Verze použitá pro většinu témat obsahovala 7,6 milionu tokenů, k jejímu prohledávání byl využit nástroj *Analýza tokenů*, který umožňuje a) po zadání tvarotvorných základů (tj. části slova, kterou mají společnou všechny tvary paradigmatu) a koncovek generovat tvary a hromadně je hledat v textech, b) prohledávat tvary (ve smyslu typů) vyfiltrované na základě hlásek, jimiž tvar končí. Část použitých textů (3,2 mil. tokenů) prozatím neprošla finální redakční kontrolou. Pokud bylo třeba použít materiál v nich obsažený, byly doklady kontrolovány přímo v kopiích rukopisů nebo edic, ze kterých texty pocházejí. Slovníky pro starou češtinu zpřístupněné elektronicky ve *Vokabuláři webovém* sloužily jako základ pro přehled o slovní zásobě staročeského období. Žádný z nich však nepokrývá staročeské období celé a slovníky se metodologicky liší, proto je třeba do budoucna počítat s rozšiřováním a zpřesňováním údajů z nich získaných.

Popis staročeské apelativní deklinace se skládá ze čtyř základních částí.

První část představuje popis koncovek jednotlivých deklinačních typů (odpovídajících kmenům). Koncovky v ní jsou popsány jednak v textové formě, jednak ve formě tabulek. V tabulkách se zohledňuje i původ a doložení koncovek. V rámci jednotlivých deklinačních typů je popsán různý počet vzorů. Vzor byl definován jako jedinečný soubor koncovek, kterými se tvoří tvary určité skupiny slov (např. pojmenování pro osoby nebo apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na veláru). Celkem bylo popsáno 96 vzorů ve 22 deklinačních typech (nejvíce zástupců mají mužské o-kmeny, střední ьjo-kmeny a ženské a-kmeny).

V druhé části jsou popsány alternace, tedy změny tvarotvorného základu, které není možné nebo výhodné zavádět ve formě obecného pravidla, protože se nevyskytují u všech lemmat s danou

formální stavbou (srov. *pes-Ø – ps-a*, ale *les-Ø – les-a*; *kráv-a – krav-ám*, ale *krás-a – krás-ám*), nebo by jejich zavádění formou pravidla bylo příliš složité (srov. *hvězd-a – hvězd-Ø*, *otázk-a – otázek-Ø*, *šacht-a – šacht-Ø/šacht-Ø*). Alternace jsou popsány v textové formě a pro jednotlivé typy alternací jsou zavedeny značky, jež jsou použity ve čtvrté části práce – seznamu pro generování tvarů – jako signál, jaká alternace tvarotvorného základu se u daného lemmatu objevuje. Celkem bylo nalezeno asi 120 typů alternací, nejvíce lemmat zasahují alternace působené jerovým nebo vkladným *e*.

Ve třetí části jsou popsány hláskové změny, jež jsou zde pojímány jako formální proměny psaných tvarů, které lze zavést pomocí pravidla. Jedná se jednak o hláskové změny spojené s vývojem tvarů v daném období (např. *viera – víra*, *bóh – buoh*), vychází se přitom z hláskové podoby předpokládané k roku 1300, jednak o změny vznikající při spojování tvarotvorných základů a koncovek, z nichž některé jsou jen otázkou ortografie (např. *vlk+i = vlci*, *líň+em = líněm*). Hláskové změny jsou popsány ve formě textu a zároveň ve schematické formě jako pravidla, jaká písmena ubývají, přibývají, či se mění na jaká (případně i v jakém kontextu). Celkem bylo popsáno asi 100 takových pravidel.

Čtvrtou částí podkladů je seznam apelativních lemmat, která jsou přiřazena ke vzoru a případně i k typu alternace, pokud se daného apelativa alternace týká. Základ seznamu vznikl automatickou extrakcí apelativních lemmat ze slovníků staré češtiny a byl rozsáhle manuálně tříděn a obohacován. Obsahuje asi 29 000 lemmat. Ve spojení s ostatními částmi bude seznam apelativních lemmat použit jako základ pro generování tvarů: ze seznamu lemmat budou získány tvarotvorné základy, které budou na základě informace o vzoru kombinovány s koncovkami (při zohlednění případných alternací). Pravidla pro hláskové změny zajistí formování tvarů podle fonotaktických a pravopisných pravidel i vytvoření všech pravidelných nástupnických podob.

Kromě těchto částí obsahuje práce seznam výjimečných tvarů, jejichž systematické zavedení by podklady zbytečně zatěžovalo.

Výhodou zvoleného postupu při budování nástroje pro značkování (tagování) a lemmatizaci je vznik systematického popisu formální morfologie daného období a s tím související možnost využít v automatické morfologické analýze i detailní lingvistickou informaci (deklinační typ, hláskové změny). Nezbytnou cenou za tento přístup je časová náročnost a přímá závislost popisu na zdrojích, s jejichž pomocí je budován. Předkládaný popis tedy nutně představuje pouze základ, který bude s rozvojem použitých zdrojů třeba aktualizovat a dotvářet.

Na obecnější rovině práce testuje zvolený přístup jako celek – pokud na základě práce vznikne úspěšný nástroj pro automatickou morfologickou analýzu staročeských apelativ, bude možné stejný/podobný postup použít i pro ostatní slovní druhy.

Abstract

The thesis aims at explicit description of Old Czech common nouns declension with regard to its application in a tool for automatic morphological analysis of (digitized) texts in Old Czech. This means that this description is intended to serve as a basis for automatic generation of word forms (jointly with their appropriate morphological information and lemma) which will then be used for assigning morphological categories (gender, number, case) and lemma to word forms occurring in Old Czech digitized texts. The thesis thus develops a base for the first step in transformation of text banks (which currently exist for the Old Czech period) into an Old Czech corpus offering more possibilities for linguistic research. The Old Czech period is defined as a period from the beginning of the 14th century (more precisely from the period when first coherent texts written in Czech appeared) approx. to the end of the 15th century. Nouns were chosen for this work, because they cover approx. 30% of texts in current Czech (which is the highest percentage from all parts of speech). Old Czech texts are taken into account only in a transcribed form (based on transcription rules used in the Old Czech Text Bank developed at the Institute of the Czech Language of the Academy of Sciences of the Czech Republic). On the one hand, the transcription greatly facilitates automatic morphological analysis, because it standardizes both characters and orthography, on the other hand, it is important to bear in mind that every transcription is by necessity an interpretation, and hence it is dependent, at least to some extent, on editor's decisions.

Three sources of information were used for the Old Czech common nouns description – these are historical grammar books, Old Czech texts and dictionaries of Old Czech. The description of Old Czech common nouns declension in historical grammar books served as the starting point – the information provided was systematically checked and complemented using texts in the internal version of the Old Czech Text Bank. The version of this bank used for the majority of topics consisted of 7.6 mill. tokens. It was searched through by means of the Excel-based tool *Analýza tokenů* (*Analysis of tokens*) that enables a) to generate word forms on the grounds of a morphological basis (i.e. a part of a word common for all forms in a paradigm) and endings, and then to search for many word forms in texts at once, b) to display and search in lists of word forms filtered by sequences of characters at the end of word forms. Some texts in the range of approx. 3.2 mill. tokens of the internal version of the Old Czech Text Bank have not undergone a final editor check yet. Hence, in cases it was necessary to use some material from these texts, this material was always checked in copies of manuscripts or other sources of the original texts. The dictionaries of Old Czech accessible via web-interface *Vokabulář Webový* (*Web Vocabulary*) were used as the base for the list of Old Czech lemmata. However, as there is no dictionary covering the whole vocabulary of the Old Czech period, and the dictionaries differ in their methodology as well, the material extracted from them will require expansion and refinement.

The description of Old Czech common noun declension presented in this thesis consists of four parts.

In the first part, endings of declension types (which are historically stem-based) are described both in a text and in a tabular form. The historical origin and the positive text evidence of each ending are displayed in these tables as well. Each declension type consists of different number of declension patterns. A declension pattern is defined as a distinct set of endings which is used for a particular set of common nouns (e.g., nouns for persons, or nouns with stem final velar consonant) to create all word forms. Overall, 96 declension patterns of 22 declension types were described (the masculine o-stems, neuter ьjo-stems and feminine a-stems being the most numerous declension types).

The second part describes alternations, i.e. changes in a morphological base that are impossible to apply in a form of a general rule because they do not apply to all lemmata with a given form (cf. *pes-∅* [dog-NOM.SG] – *ps-a* [dog-GEN.SG], but *les-∅* [forest-NOM.SG] – *les-a* [forest-GEN.SG]; *kráv-a* [cow-NOM.SG] – *krav-ám* [cow-DAT.PL], but *krás-a* [beauty-NOM.SG] – *krás-ám* [beauty-DAT.PL]), or their application in a form of a rule would be too complicated (cf. *hvězd-a* [star-NOM.SG] – *hvězd-∅* [star-GEN.PL], *otázk-a* [question-NOM.SG] – *otázek-∅* [question-GEN.PL], *šacht-a* [shaft-NOM.SG] – *šacht-∅/šacht-∅* [shaft-GEN.PL]). Alternations are described in a text and for each type of alternation a special label is used in the list of common noun lemmata (the fourth part of the thesis) as a signal that the given alternation applies to the given lemma. Overall, approx. 120 types of alternations were described (the alternation caused by yer vocalization and subsequent analogical development is applied for the highest number of lemmata).

Sound changes are described in the third part. They were defined as formal changes of word forms which can be described by a general rule and they comprise both i) changes connected with language development in the Old Czech period (e.g., *viera* – *víra* [faith], *bóh* – *buoh* [god]), forms presumed for year 1300 being considered as base forms, and ii) changes occurring as a result of connecting a morphological base and an ending, some of these changes being a matter of orthography only (e.g., the morphological base *vlk* [wolf] connected with the ending *-i* [NOM.PL] results in the form *vlci*, or the base *líň* [tench] connected with the ending *-em* [INS.SG] results in the form *líněm*). Sound changes are described both in a text and in a form of rules specifying the changes of letters (taking into account context of the change, if necessary). Overall, almost 100 rules for sound changes were described.

The list of common nouns lemmata represents the fourth part of the thesis. Here, lemmata are assigned to declension patterns and to alternation if there is any in the paradigm of the given lemma. The first version of this list was created by means of automatic extraction of common nouns lemmata from dictionaries of Old Czech and it was then sorted and extended manually. It consists of approx. 29,000 lemmata. In connection with other parts, this list will serve as a base for automatic generation of word forms: morphological bases will be extracted from lemmata and according to information on declension pattern, they will be combined with endings (with regard to eventual alternation), a correct connection of a base and an ending will be assured by sound changes and application of these changes will provide all other possible forms of the given word form as well.

As a complement, the thesis contains also a list of exceptions whose systematic treatment would be pointless, as the exceptions are irregular and rare word forms.

The main asset of the presented approach to the development of a tool for tagging and lemmatization is a creation of a complex description of formal morphology for the given period which makes it possible to use detailed linguistic information (declension type, sound/orthography changes) in the automatic morphological analysis. The price to be paid for such an approach, however, lies in its time consuming character and its direct dependency on sources upon which it is based. Therefore the presented description is meant as a base which will necessarily have to be updated and completed in connection with the development of sources used.

At a more general level, the thesis tests the presented approach as a whole – if it becomes the base for a reliable tool for automatic morphological analysis of Old Czech common nouns, the similar/same approach will be used for other parts of speech as well in the future.

klíčová slova: stará čeština, morfologie, apelativa, deklinační typ, alternace, hlásková změna, lemmatizace, tagování

key words: Old Czech, morphology, common nouns, declension type, alternation, sound change, lemmatization, tagging

Obsah

1	Úvod	23
1.1	Motivace.....	23
1.2	Základní pojmy	26
1.2.1	Stará čeština	26
1.2.2	Substantiva a jejich morfologické kategorie	26
1.2.3	Apelativum versus lemma	28
1.2.4	Tvarotvorný základ, tvarotvorný formant, koncovka a zakončení	29
1.2.5	Bezkoncovkový pád a pád s koncovkou	29
1.2.6	Hláskoslovná varianta, hlásková změna, nástupnický tvar, alternace	30
1.3	Části práce	30
1.4	Zdroje práce.....	32
1.5	Použité nástroje.....	35
1.6	Obecné principy práce.....	37
1.6.1	Mluvnické popisy jako východisko.....	37
1.6.2	Ověřování v textech ITB.....	38
1.6.3	Přednost systémovosti před doložením	38
1.6.4	Zaměření popisu na formální podobu tvarů.....	39
1.6.5	Respektování staročeských slovníků.....	39
1.6.6	Respektování spolehlivých textů Staročeské textové banky	40
1.6.7	Propojování lemmat	40
1.6.8	Uvádění příkladů	41
1.7	Řazení částí práce	43
2	Deklinační typy	44
2.1	Principy práce při popisu deklinačních typů.....	44
2.1.1	Vzor.....	44
2.1.2	Systémovost versus doloženost tvarů v popisu deklinačních typů.....	47
2.1.3	Malé a velké deklinační typy	48
2.1.4	Tabulky pro deklinační typ.....	50
2.2	O-kmenová maskulina	51
2.2.1	Tvary jednotlivých pádů.....	51
2.2.2	Specifické jevy	58

2.2.2.1	Kolísání mezi o-kmeny a jo-kmeny	58
2.2.2.2	Apelativa typu <i>zeměnin</i>	61
2.2.2.3	Apelativum <i>křesťan</i>	64
2.2.2.4	Apelativa <i>bóh</i> a <i>člověk</i>	64
2.2.2.5	Apelativum <i>ľud</i>	65
2.2.2.6	Apelativum <i>bratr</i>	66
2.2.2.7	Apelativum <i>vetech</i>	66
2.2.2.8	Apelativa <i>duch</i> a <i>běs</i>	66
2.2.2.9	Apelativa <i>brav</i> , <i>dobytek</i> a <i>skot</i>	66
2.2.2.10	Apelativum <i>hmyz</i>	67
2.2.2.11	Apelativum <i>snem</i>	67
2.2.2.12	Apelativum <i>statut</i>	67
2.2.3	Shrnutí	67
2.3	Jo-kmenová maskulina	73
2.3.1	Tvary jednotlivých pádů	73
2.3.2	Specifické jevy	80
2.3.2.1	Jména osob se sufixem <i>-tel</i>	80
2.3.2.2	Apelativum <i>přietel</i>	80
2.3.2.3	Apelativum <i>kněz</i>	82
2.3.2.4	Apelativa <i>kůň</i> , <i>muž</i> , <i>tovaryš</i> / <i>tovariš</i> a <i>voj</i>	83
2.3.2.5	Apelativum <i>otčenáš</i>	83
2.3.2.6	Apelativum <i>peniez</i>	83
2.3.2.7	Apelativum <i>turnaj</i> / <i>turnej</i>	83
2.3.2.8	Apelativum <i>vateň</i>	84
2.3.2.9	Kolísání – apelativa dvourodá	84
2.3.2.10	Vztah mužských jo-kmenů a ja-kmenů	85
2.3.3	Shrnutí	88
2.4	Ľjo-kmenová maskulina	93
2.4.1	Tvary jednotlivých pádů	93
2.4.2	Specifické jevy	95
2.4.2.1	Apelativa <i>klí</i> a <i>úlí</i>	95
2.4.3	Shrnutí	95

2.5	A-kmenová maskulina	98
2.5.1	Tvary jednotlivých pádů.....	98
2.5.2	Specifické jevy	102
2.5.2.1	Apelativa <i>vladyka</i> a <i>sluha</i>	102
2.5.3	Shrnutí	102
2.6	Ja-kmenová maskulina	105
2.6.1	Tvary jednotlivých pádů.....	106
2.6.2	Specifické jevy	110
2.6.2.1	Apelativum <i>báťa</i>	110
2.6.2.2	Apelativum <i>rovně</i>	110
2.6.2.3	Apelativum <i>rukojmě</i>	110
2.6.3	Shrnutí	112
2.7	ьja-kmenová maskulina	115
2.7.1	Tvary jednotlivých pádů.....	115
2.7.2	Specifické jevy	118
2.7.2.1	Apelativa <i>přímluvčí</i> , <i>zlolajčí/zlolejčí</i>	118
2.7.2.2	Apelativum <i>hrabie</i> a jména podobná	119
2.7.3	Shrnutí	123
2.8	I-kmenová maskulina.....	127
2.8.1	Tvary jednotlivých pádů.....	128
2.8.2	Specifické jevy	132
2.8.2.1	Apelativum <i>prs</i>	132
2.8.3	Shrnutí	133
2.9	U-kmenová maskulina	137
2.9.1	Tvary jednotlivých pádů.....	138
2.9.2	Specifické jevy	142
2.9.2.1	Apelativum <i>pól</i>	142
2.9.3	Shrnutí	142
2.10	N-kmenová maskulina	144
2.10.1	Tvary jednotlivých pádů.....	145
2.10.2	Specifické jevy	148
2.10.2.1	Apelativum <i>den</i>	148

2.10.2.2	Apelativum <i>týden</i>	152
2.10.3	Shrnutí	154
2.11	T-kmenová maskulina	159
2.11.1	Tvary jednotlivých pádů	159
2.11.2	Specifické jevy	162
2.11.2.1	Apelativum <i>ocet</i>	162
2.11.3	Shrnutí	162
2.12	A-kmenová feminina	164
2.12.1	Tvary jednotlivých pádů	164
2.12.2	Specifické jevy	167
2.12.2.1	Kolísání mezi a-kmeny a ja-kmeny	167
2.12.2.2	Apelativum <i>játry</i>	169
2.12.2.3	Apelativum <i>kamna/kampna</i>	170
2.12.2.4	Apelativum <i>krla</i>	170
2.12.2.5	Apelativum <i>lýtka</i>	170
2.12.2.6	Apelativum <i>póla</i>	170
2.12.3	Shrnutí	171
2.13	Ja-kmenová feminina	174
2.13.1	Tvary jednotlivých pádů	175
2.13.2	Specifické jevy	188
2.13.2.1	Apelativa typu <i>obnož</i> a <i>faleš</i>	188
2.13.2.2	Pluralia tantum typu <i>mišoščě</i>	189
2.13.2.3	Apelativum <i>vánocě</i>	190
2.13.2.4	Apelativum <i>vigiljě</i>	190
2.13.3	Shrnutí	190
2.14	Ъja-kmenová feminina	195
2.14.1	Domácí ženská ъja-kmenová apelativa	195
2.14.1.1	Tvary jednotlivých pádů	195
2.14.1.2	Specifické případy	197
2.14.1.2.1	Apelativa <i>pradlí, přědlí, švadlí</i>	197
2.14.1.2.2	Apelativum <i>úmluvčí</i>	198
2.14.1.2.3	Apelativum <i>lodí</i>	198

2.14.1.2.4	Apelativum <i>rolí</i>	199
2.14.1.2.5	Apelativum <i>laní</i>	199
2.14.1.2.6	Apelativum <i>ledvie</i>	200
2.14.2	Přejatá ženská <i>ɔ</i> -kmenová apelativa.....	200
2.14.2.1	Tvary jednotlivých pádů.....	202
2.14.3	Apelativa <i>bratřie</i> a <i>kněžie</i>	205
2.14.3.1	Tvary jednotlivých pádů.....	205
2.14.4	Shrnutí	208
2.15	<i>I</i> -kmenová feminina.....	216
2.15.1	Tvary jednotlivých pádů.....	217
2.15.2	Specifické jevy	227
2.15.2.1	Apelativum <i>dřvi/dveři/dveřě/dvěři/dvěře</i>	227
2.15.2.2	Výraz <i>lén</i>	228
2.15.2.3	Tvar <i>súčěstech</i>	229
2.15.3	Shrnutí	229
2.16	<i>ɔv</i> -kmenová feminina	232
2.16.1	Tvary jednotlivých pádů.....	233
2.16.2	Shrnutí	239
2.17	<i>R</i> -kmenová feminina.....	241
2.17.1	Tvary jednotlivých pádů.....	243
2.17.2	Shrnutí	248
2.18	<i>O</i> -kmenová neutra.....	251
2.18.1	Tvary jednotlivých pádů.....	251
2.18.2	Specifické jevy	255
2.18.2.1	Otázka singularií <i>tantum</i>	255
2.18.2.2	Apelativa <i>holeno</i> a <i>koleno</i>	255
2.18.2.3	Apelativa <i>teneto</i> a <i>řeřeto</i>	255
2.18.2.4	Apelativum <i>dietko</i>	256
2.18.2.5	Apelativa <i>oko</i> a <i>ucho</i>	256
2.18.3	Shrnutí	259
2.19	<i>Jo</i> -kmenová neutra.....	264
2.19.1	Tvary jednotlivých pádů.....	264

2.19.2	Specifické jevy	267
2.19.2.1	Vztah ke středním nt-kmenům	267
2.19.2.2	Apelativum <i>poledne/polodne/polydne</i>	267
2.19.2.3	Apelativum <i>plúče</i>	268
2.19.3	Shrnutí	269
2.20	Ľjo-kmenová neutra	271
2.20.1	Tvary jednotlivých pádů	271
2.20.2	Specifické jevy	275
2.20.2.1	Apelativa typu <i>podkonie</i>	275
2.20.2.2	Výrazy <i>sosnie</i> a <i>lušče</i>	278
2.20.3	Shrnutí	278
2.21	N-kmenová neutra	283
2.21.1	Tvary jednotlivých pádů	284
2.21.2	Specifické jevy	288
2.21.3	Shrnutí	288
2.22	Nt-kmenová neutra	291
2.22.1	Tvary jednotlivých pádů	291
2.22.2	Specifické jevy	294
2.22.2.1	<i>Kuře – kuřenci</i>	294
2.22.2.2	Apelativum <i>dietě</i>	297
2.22.2.3	Apelativum <i>kniežě</i>	298
2.22.3	Shrnutí	300
2.23	S-kmenová neutra	305
2.23.1	Tvary jednotlivých pádů	306
2.23.2	Shrnutí	307
2.24	Nesklonná apelativa	309
2.25	Výjimky	309
3	Alternace	311
3.1	Apelativa s alternací délky.....	313
3.1.1	Maskulina	316
3.1.1.1	O-kmeny	316
3.1.1.2	Jo-kmeny	320

3.1.1.3	U-kmeny	321
3.1.1.4	A-kmeny.....	322
3.1.1.5	N-kmeny	322
3.1.2	Feminina	322
3.1.2.1	A-kmeny.....	322
3.1.2.2	Ja-kmeny.....	330
3.1.2.3	I-kmeny.....	333
3.1.2.4	R-kmeny.....	334
3.1.3	Neutra.....	334
3.1.3.1	O-kmeny	334
3.1.3.2	Jo-kmeny.....	337
3.1.3.3	N-kmeny	338
3.1.3.4	Nt-kmeny	338
3.1.4	Výjimečné změny kvantity	338
3.2	Alternace pocházející z vývoje jerů a působené vkladným e	339
3.2.1	Alternace zániková.....	340
3.2.1.1	Maskulina	341
3.2.1.1.1	O-kmeny	341
3.2.1.1.2	Jo-kmeny	345
3.2.1.1.3	I-kmeny.....	346
3.2.1.1.4	N-kmeny	347
3.2.1.1.5	T-kmeny.....	347
3.2.1.2	Feminina	347
3.2.1.2.1	I-kmeny.....	347
3.2.1.2.2	Ja-kmeny.....	349
3.2.1.2.3	ъv-kmeny	350
3.2.1.3	Výjimka	350
3.2.2	Alternace vzniková.....	350
3.2.2.1	Vzniková alternace u Gebauera	351
3.2.2.2	O-kmenová a a-kmenová apelativa	353
3.2.2.3	Střední jo-kmeny a ženské i mužské ja-kmeny	359
3.3	Apelativa s výjimečnou alternací v tvarotvorném základu	359

3.3.1	Apelativum <i>cierkev</i>	359
3.3.2	Apelativum <i>čest</i> (a apelativa od něj odvozená prefixací)	360
3.3.3	Apelativa <i>počsta</i> a <i>účsta</i>	360
3.3.4	Apelativum <i>dřevo</i>	361
3.3.5	Apelativum <i>dřvi</i>	361
3.3.6	Apelativum <i>dška</i>	362
3.3.7	Apelativum <i>křest</i>	363
3.3.8	Apelativum <i>trest</i>	363
3.3.9	Apelativa <i>test</i> a <i>tščě</i>	364
3.3.10	Apelativum <i>tščicě</i>	364
3.3.11	Apelativum <i>ppeř</i>	364
3.3.12	Apelativum <i>stblo</i>	364
3.3.13	Apelativum <i>vep</i>	365
3.4	Shrnutí	366
3.4.1	Kvantitativní alternace	366
3.4.2	Alternace působené jerovým či vkladným <i>e</i>	369
3.4.3	Alternace výjimečné	373
4	Hláskové změny	374
4.1	Kontextové změny samohlásek	376
4.1.1	Přehláska <i>a</i> v <i>ě</i>	377
4.1.2	Přehláska <i>u</i> v <i>i</i> a <i>ú</i> v <i>í</i>	383
4.1.3	Přehláska <i>o</i> v <i>ě</i> a <i>ó</i> v <i>ie</i>	384
4.1.4	Ztráta jotace	384
4.1.5	Diftongizace <i>ú</i> na <i>ou</i>	387
4.1.6	Dloužení samohlásky na začátku slova	387
4.1.7	Diftongizace <i>o</i> na <i>uo</i>	388
4.1.8	Úžení <i>é</i> na <i>í/ý</i>	388
4.2	Bezkontextové změny samohlásek	389
4.2.1	Diftongizace <i>ó</i> na <i>uo</i> a monoftongizace <i>uo</i> na <i>ú</i>	389
4.2.2	Diftongizace <i>ý</i> na <i>ej</i>	389
4.2.3	Monoftongizace <i>ie</i> na <i>í</i>	390
4.3	Jiné změny samohlásek	391

4.3.1	Změna <i>aj</i> v <i>ej</i>	391
4.3.2	Epenteze, elize a splývání samohlásek	391
4.3.3	Výjimečné změny samohlásek.....	391
4.4	Změny souhlásek	393
4.4.1	Měkkost obojetných souhlásek <i>b, f, l, m, p, s, v, z</i>	393
4.4.2	Změny velár a <i>r</i> na konci tvarotvorného základu.....	394
4.4.2.1	Změna velár a <i>r</i> před <i>i, ě, ie</i>	394
4.4.2.2	Změna (původních) velár a <i>r</i> před koncovkou <i>-e</i>	395
4.4.2.3	Změna skupiny <i>sk</i> na konci tvarotvorného základu.....	396
4.4.2.4	Změna skupiny <i>zh</i> na konci tvarotvorného základu.....	397
4.4.2.5	Změna tvarotvorného základu u apelativ <i>oko</i> a <i>ucho</i>	397
4.4.3	Změny <i>d, t, n</i> a <i>d', t', ň</i> na konci tvarotvorného základu	397
4.4.4	Změny <i>d, t, n</i> a <i>d', t', ň</i> uvnitř tvarotvorného základu	402
4.4.5	Změny <i>ř</i> a <i>r</i> uvnitř tvarotvorného základu	403
4.4.6	Změny sykavek a <i>t, d</i> i jejich skupin	406
4.4.6.1	Změna <i>šč</i> v <i>šť</i>	406
4.4.6.2	Změna <i>čř</i> v <i>tř</i>	408
4.4.6.3	Změna <i>t</i> v <i>c</i> a jevy příbuzné	409
4.4.6.4	Změny ve skupině sykavka, nebo <i>t</i> a sekvence <i>stv</i>	410
4.4.6.5	Změny skupin <i>tc</i> a <i>dc</i>	411
4.4.6.6	Ojedinělé změny ve skupinách sykavek.....	412
4.4.7	Odsouvání <i>d</i> a <i>l</i>	413
4.4.8	Zdvojené souhlásky	415
4.4.9	Průvodní vokály u slabikotvorných hlásek.....	415
4.4.10	Proteze a elize hlásek <i>v, h</i> a <i>j</i>	418
4.4.11	Spodoba znělosti	420
4.4.12	Výjimečné změny.....	421
4.5	Shrnutí	423
4.5.1	Návrh postupu generování tvarů.....	423
4.5.2	Přehled hláskových změn	427
4.5.3	Hláskové změny aplikované pouze na určitá lemmata	430
4.5.4	Přehled nástupnických podob koncovek.....	431

5	Seznam lemmat pro generování tvarů	433
5.1	Postup vytváření seznamu lemmat	433
5.2	Problematické jevy	435
5.2.1	Nepůvodní podoby lemmatu	435
5.2.2	Duplicity	435
5.2.3	Propojování lemmat	435
5.2.4	Doplnění a opravy morfologických charakteristik	436
5.2.5	Oprava podoby lemmatu.....	436
5.2.6	Doplnění lemmatu.....	436
5.3	Ukázka části seznamu.....	437
6	Shrnutí výsledků analýzy	439
6.1	Obecné představení práce	439
6.1.1	Základní pojmy	440
6.1.2	Zdroje práce.....	441
6.1.3	Použité nástroje.....	442
6.1.4	Metodologické principy.....	443
6.1.5	Části práce	445
6.2	Popis deklinačních typů.....	446
6.2.1	Principy uplatněné při popisu deklinačních typů	446
6.2.2	O-kmenová maskulina.....	448
6.2.3	Jo-kmenová maskulina	450
6.2.4	ɔjo-kmenová maskulina.....	452
6.2.5	A-kmenová maskulina	452
6.2.6	Ja-kmenová maskulina	453
6.2.7	ɔja-kmenová maskulina.....	454
6.2.8	I-kmenová maskulina	456
6.2.9	U-kmenová maskulina.....	457
6.2.10	N-kmenová maskulina.....	457
6.2.11	T-kmenová maskulina	459
6.2.12	A-kmenová feminina	459
6.2.13	Ja-kmenová feminina	460
6.2.14	ɔja-kmenová feminina	462

6.2.15	I-kmenová feminina.....	464
6.2.16	bv-kmenová feminina	466
6.2.17	R-kmenová feminina.....	467
6.2.18	O-kmenová neutra.....	468
6.2.19	Jo-kmenová neutra	469
6.2.20	bjō-kmenová neutra	470
6.2.21	N-kmenová neutra.....	471
6.2.22	Nt-kmenová neutra	471
6.2.23	S-kmenová neutra	473
6.2.24	Faktory podílející se na rozrůžňování deklinačních typů do vzorů	474
6.3	Popis alternací tvarotvorného základu	478
6.3.1	Kvantitativní alternace.....	481
6.3.2	Alternace působené jerovým či vkladným e.....	483
6.3.3	Alternace výjimečné	487
6.4	Popis hláskových změn	488
6.4.1	Návrh postupu generování tvarů.....	489
6.4.2	Přehled hláskových změn	492
6.4.3	Hláskové změny aplikované pouze na určitá lemmata.....	495
6.5	Seznam pro generování tvarů.....	496
6.5.1	Postup při vytváření seznamu	496
6.5.2	Problematické jevy	497
6.5.3	Ukázka části seznamu	498
6.5.4	Základní statistiky	499
7	Seznam zkratk a značek.....	508
7.1	Zkratky pro gramatické jevy.....	508
7.2	Značky.....	509
7.3	Zkratky pro zdroje odborné literatury a textové banky	509
7.4	Zkratky z Gebauerových mluvnic a Slovníku staročeského	510
7.5	Zkratky ze Staročeského slovníku	514
7.6	Zkratky z Vážného.....	515
7.7	Zkratky textů v ITB	515
8	Seznam citované literatury, použitých nástrojů a zdrojů jazykového materiálu	528

8.1	Sekundární literatura citovaná v práci.....	528
8.2	Internetové zdroje a software	532
8.3	Staročeské slovníky	533
8.4	Zdroje jazykového materiálu citované v práci	534
9	Přílohy	535
9.1	Příloha A – Přehled pramenů ITB (verze 12. 02. 2015) s počtem tokenů a spolehlivostí/nespolehlivostí pramene	535
9.2	Příloha B – Seznam výjimek	541
9.3	Příloha C – Seznam lemmat pro generování tvarů	552
9.4	Příloha D – Tabulky pro vzory staročeské apelativní deklinace	552

1 Úvod

1.1 Motivace

Pro mnoho větví současného jazykovědného bádání se staly nepostradatelným základem pro výzkum korpusy textů přirozeného jazyka. Pro současnou češtinu existuje takových korpusů hned několik a většina z nich umožňuje i zkoumání velmi netriviálních jevů tím, že je do různé míry označována z hlediska podstatných lingvistických informací (morfologických, méně často i syntaktických). Pro starší vývojové fáze češtiny sice databáze textů také vznikají, ale nástroj pro jejich značkování zatím neexistuje. Tyto databáze (jedná se o diachronní složku Českého národního korpusu¹ a Staročeskou² a Středněčeskou³ textovou banku budované v Ústavu pro jazyk český) jsou tedy pro jazykovědné bádání využitelné jen do určité míry. Protože automatická analýza textů pokrývajících několik století vývoje jazyka je už na první pohled náročný úkol, klade si předkládaná disertační práce za cíl udělat tímto směrem pouze první krok – připravit lingvistické podklady pro nástroj schopný automatického značkování a lemmatizace staročeských apelativ. Vybírá tedy pouze podstatnou část jednoho slovního druhu (apelativa) a pouze jedno období vývoje jazyka (zhruba od roku 1300 do roku 1500).⁴

Morfologický systém staré češtiny se od systému češtiny současné zásadním způsobem liší. Nejde jenom o jinou hláskovou podobu tvarotvorných základů nebo koncovek, ale i o jejich kombinace, které se do nové češtiny nedochovaly, případně o existenci celých deklinačních typů, které nemají systematické pokračování v češtině nové. Právě tato odlišná kombinovatelnost a existence speciálních vzorů zapřičiňuje (samozřejmě spolu s rozdíly v lexiku) nedostatečnou úspěšnost

¹ <http://ucnk.ff.cuni.cz/diakorp.php>

² <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx>

³ <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=SDTB>

⁴ Substantiva byla jako výchozí bod zvolena proto, že jejich tvary pokrývají největší část textu ze všech slovních druhů – pro současnou češtinu se jedná o 30% podíl (Bartoň et al. 2009, 130).

automatické analýzy staročeských textů pomocí nástrojů vyvinutých pro češtinu novou. Posledním (a snad i nejkompexnějším) publikovaným pokusem o automatickou morfologickou analýzu staročeských textů je tagger (morfologický analyzátor, který tvarům v textu přiřazuje morfologickou značku podle jejich gramatických kategorií) navržený Hanou, Feldmanovou a Aharodnikovou (2011), mírně modifikovanou verzí představují Hana et al. (2012). Tito autoři usilují o nalezení co nejméně nákladných cest k budování nových jazykových zdrojů. V případě taggeru pro starou češtinu užívají pouze popis základních staročeských paradigmat, paradigmatické nejčastějších slov v korpusu, nástroje vyvinuté pro značkování současné češtiny v Pražském závislostním korpusu 2.0 (Hajič et al. 2006)⁵ a pravidelné hláskové změny, kterými staročeská data posouvají blíž dnešku a novočeská data posouvají do minulosti. Nástroj byl zatím vyzkoušen pouze na malém kontrolním setu dat (přibližně 1000 slov) a jeho výsledky odpovídají počátečnímu stádiu výzkumu. Pro účely této práce je nejzajímavější zjištění, že výsledky představeného nástroje jsou o poznání horší pro substantiva než pro formy slovesné (pro slovesa vykazoval nástroj 80% přesnost v určování plného tagu, pro substantiva se jednalo o přesnost 57%). Tento fakt autoři přičítají rozdílu v míře homonymie v substantivních a verbálních paradigmatech – substantivní paradigmata obsahují mnohem víc homonymních forem než paradigmata verbální. Představený nástroj v první verzi vůbec nepracuje s lemmatizací, v druhé verzi zahrnuje semimanuální lemmatizaci – 2 000 nejfrekventovanějším tvarům v korpusu (což pokryje 75 % korpusu) bylo ručně přiřazeno lemma, na základě tohoto přiřazení byli potom kandidáti na lemma přiřazováni dalším slovům v korpusu.

Tento přístup k historickým textům není ojedinělý – ve svém přehledu o taggerech pro historické jazyky⁶ uvádí Piotrowski (2012), že využití nástrojů pro jazyky živé je v této oblasti dominantní cestou. Kromě přístupu představeného výše, který využívá přiblížení starých textů textům současným a naopak přiblížení textů současných textům starým, zmiňuje Piotrowski (2012, 87) také přímé využití nástrojů pro moderní jazyky na staré texty s opakovanými opravami chyb a opakovaným trénováním taggeru na opravených datech. Dalšími možnostmi, pro které nachází příklady, jsou rozšíření slovníku používaného taggerem o historické formy slov a využití paralelních textů (tento přístup využívá i pokus anotovat staroslověnské texty pomocí projekce ze současných ruských překladů, o kterém podává zprávu Mayer (2011)).

Poněkud méně frekventované jsou pokusy vytvořit tagger speciálně pro historické texty od začátku. V tomto přístupu se obvykle postupuje tak, že je část textů ručně otagována (doporučovaná velikost vzorku je asi 30 000 forem (Piotrowski 2012, 88)) a tagger je trénován na těchto datech, potom je s jeho pomocí otagována část textů doposud nezpracovaných, výsledek je ručně opraven a tagger trénován na větších datech. Postup se opakuje, dokud není výsledek uspokojivý (za uspokojivý

⁵ <https://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/index-cz.html>

⁶ Jak uvádí Piotrowski (2012), korpusy nebo alespoň kolekce textů psaných historickou formou jazyka existují v současnosti pro některé jazyky neindoevropské (japonštinu, arabštinu, čínštinu), ale především pro řadu jazyků indoevropských (kromě jazyků slovanských pro angličtinu, francouzštinu, portugalsštinu, galicijštinu, němčinu, holandsštinu, severské jazyky, starou řečtinu a latinu). Pro jazyky slovanské existuje kolekce textů ze staré polštiny (PolDi, Meyer 2012) a ruštiny (RRuDi, Meyer 2012), v současnosti se buduje korpus polštiny 17. a 18. století (Gruszczyński et al. 2014).

výsledek se považuje 80–90% úspěšnost, záleží samozřejmě na složitosti tagu, heterogenosti dat atd.).

Lemmatizace historických textů je úkol řešený spolu s tagováním jen ojediněle, většinou se jedná o samostatné pokusy (Piotrowski 2012, 96–98). Při lemmatizaci se více než při tagování pracuje s ručním stanovením paradigmat a pravidly pro získání všech podob lemmat ze slovníkového tvaru.

Předkládaná práce se v rámci představených přístupů řadí k těm, které se pokoušejí vybudovat nástroje pro historické fáze jazyka bez použití nástrojů pro jazyk současný. Zkouší přitom přístup lingvisticky orientovaný. Jeho základem je generování tvarů na základě lemmat uvedených ve staročeských slovnících za využití informací o historických deklinacích i všech hláskových změnách. Tyto generované formy budou následně využity při přiřazování lemmatu a morfologických informací k tokenům v textech. Očekávanou výhodou tohoto přístupu je ve srovnání s nástroji pro současnou fázi jazyka komplexnější pokrytí tvarů a v neposlední řadě také možnost získat přesnou informaci o genezi tvaru a jeho charakteristikách (k jaké deklinaci dané apelativum patří, jaký je původ koncovky, jakými hláskovými změnami tvar prošel apod.). Kromě morfologické informace a lemmatu tak výsledkem představovaného přístupu je i detailní informace lingvistická.

Předkládaná práce přináší lingvistické podklady nutné pro tento přístup. Jejím cílem je tedy popsat staročeskou apelativní deklinaci tak, aby tento popis mohl sloužit jako podklad pro generování tvarů apelativ a jejich automatickou morfologickou analýzu. Automatickou morfologickou analýzou se myslí automatické přiřazení lemmatu a morfologických kategorií pádu, čísla a rodu k tvarům v textech. Desambiguace homonymních tvarů je prozatím výslovně ponechána stranou.

Z definovaného cíle vyplývá, že se práce snaží podat v závislosti na již existujících popisech co možná nejpřesnější přehled o staročeské apelativní deklinaci. Vzhledem k cíli práce i rozsahu problematiky se jedná o přehled formálních proměn tvarů – lingvistická interpretace těchto proměn je záměrně poněkud upozaděna.

V následujících částech úvodu jsou nejprve představeny základní pojmy, které se v práci užívají, poté jsou stručně popsány jednotlivé části práce, zdroje, ze kterých se v ní vycházelo a nástroje, které byly využity. Nakonec jsou vymezeny základní metodologické principy přístupu k problematice.

1.2 Základní pojmy

1.2.1 Stará čeština

Předkládaný popis apelativní deklinace pokrývá časové období od vzniku prvních souvislých česky psaných textů zhruba do roku 1500. V rámci periodizace vývoje češtiny se jedná o dvě období, která Encyklopedický slovník češtiny (ESČ 2002) pojmenovává jako „čeština 14. století“ (autorem hesla jsou Dušan Šlosar a Jana Pleskalová) a „čeština doby husitské“ (autorem hesla je Dušan Šlosar). Podobně období od vzniku prvních souvislých textů do roku 1500 dělí i Havránek (1980) a Cuřín (1985). Křístek (1979) se od všech uvedených autorů liší v tom, že období do roku 1300 nepovažuje za samostatné, ale za součást období trvajícího až do sklonku 14. století. I on však považuje přibližně rok 1500 za mezník mezi obdobími (husitským a humanistickým). Rok 1500 pojímá jako předěl i Zikánová (2009), která se soustředí na období 1500–1620 (volí pro něj z praktických důvodů pojmenování starší čeština). V této práci se pro zkoumané období přibližně mezi lety 1300–1500 používá označení jednodušší, protože příručkami uváděná pojmenování jsou pro její účely příliš komplikovaná stejně jako přísně popisný název čeština mezi lety 1300–1500. O jazyce období mezi lety 1300–1500 se tedy bude mluvit jako o staré češtině. Stav jazyka v tomto období vývoje bude v některých případech srovnáván se stavem v jazyce našich dní. Pro toto období vývoje národního jazyka budu používat Šlosarův termín z ESČ (2002, 89) čeština současná.

1.2.2 Substantiva a jejich morfologické kategorie

Substantiva jsou otevřenou třídou slov, která se spolu se slovesy považuje za jednu z mezijazykově nejuniversálnějších (např. N. Koptjevskaja-Tamm 2006, 720, J. Anward 2006, 630). Pro jejich sémantickou stránku platí, že je jen těžko obecně uchopitelná. Někdy se o substantivech mluví jako o pojmenováních pro osoby, zvířata a věci, ale to dostačující není. Substantiva totiž zahrnují i „významy typické pro ostatní slovní druhy“ (Mluvnice češtiny II 1986, 29), tedy například označení vlastnosti (*vlhkost*), děje nebo stavu (*běh*, *bydlení*) apod. Přesnější je tedy vymezovat tento slovní druh sémanticky velmi široce jako pojmenování pro „jevy skutečnosti jako samostatná fakta“ (Komárek in ESČ 2002, 466) nebo „nezávislé entity“ (Příruční mluvnice češtiny 1995, 229).

Po morfologické stránce jsou substantiva v češtině specifikována co do rodu, čísla a pádu a charakterizována vlastním typem deklinace.

Rod je inherentní vlastností každého lexému, nemění se v závislosti na kontextu. Až na nepříliš početné výjimky pro starou stejně jako pro současnou češtinu platí, že každé substantivum má právě jeden rod. Číslo a pád jsou potom kategoriemi, které dané substantivum vyjadřuje v závislosti na kontextu. Jedinou kategorií, která ve staré češtině systémově nabývá jiných hodnot než v češtině současné, je kategorie čísla. Pro zkoumané období je třeba kromě čísla jednotného a množného

počítat také s tzv. dvojným číslem, duálem. Toto číslo se nejspíše rozvinulo pro značení kategorie párovosti, tedy u substantiv pojmenovávajících entity zpravidla se vyskytující v páru, postupem času se pak používalo i pro entity, které se v dvojici vyskytly jen příležitostně (podrobněji viz např. Šlosar 1986, 132–133). Duálové tvary nejsou doloženy pro všechna substantiva, Šlosar (1986, 132) dokonce uvádí, že „duálové tvary se nevyskytovaly nikdy u všech substantiv“. Dalším omezením duálových tvarů jsou pouze tři formy pro sedm pádových funkcí. Běžně se uvádí (např. Vážný 1964, 6), že tato kategorie ustupovala z češtiny během 15. a 16. století, ve století 17. byly již přeživší duálové tvary některých substantiv považovány za tvary plurálové. Vzhledem k tomu, že si předkládaná práce klade za cíl postihnout systém deklinace staročeských apelativ v období zhruba do roku 1500, tedy v období, ve kterém je nutné s kategorií duálu v češtině počítat, předpokládají se v ní duálové tvary pro všechna substantiva navzdory skutečnosti, že v textech zkoumaných doposud tyto tvary u všech substantiv doloženy nejsou (podrobněji viz část 2.1).

Deklinace českých substantiv jako celek je velmi starobylá a stejně jako pro deklinaci v ostatních indoevropských jazycích pro ni platí, že nemůžeme sledovat její vývoj až k počátkům, protože nemáme zaznamenáno období jazyka bez této flexe (srov. Heine 2009, 459).⁷

Substantivum se původně dalo členit na tři základní části: slovní základ, kmenotvornou příponu a pádovou koncovku (tato stavba je dodnes patrná např. v tvaru *žen-á-m*). Kmenotvorná přípona byla hlavním třídícím principem v rámci deklinace, pro všechny kmeny se předpokládají v jednotlivých pádech zhruba stejné koncovky (viz např. Skalička 1941, 16, Sgall 1958, 10–15). Jednotlivé kmeny se lišily v tom, zda zahrnovaly pouze podstatná jména jednoho rodu nebo více rodů. Již na konci praslovanského období se stavba substantivního tvaru značně zneprůhlednila působením hláskových změn a kmenotvorné přípony změnilly svoji původní podobu, zanikly nebo zcela splynuly s pádovou koncovkou. Postupně se jako činitel pro rozhodování o typu deklinace výrazněji začal uplatňovat rod a typ zakončení tvarotvorného základu (podrobněji viz např. Komárek 2012, 152–153, Skalička 1941, 19–26). Počet deklinací směrem od indoevropštiny k praslovanštině a pračeštině těmito změnami vzrostl. Skalička (1941, 12) situaci lapidárně shrnuje: „Deklinace začíná prajednoduchým stavem, kde všechna substantiva i adjektiva mají pádové koncovky většinou stejné, a končí složitými deklinacemi čtyř rodů, kde každá má alespoň dva vzory.“ Z původních pěti samohláskových (o-kmeny, a-kmeny, u-kmeny, i-kmeny a ů-kmeny) a čtyř souhláskových kmenů (n-kmeny, s-kmeny, r-kmeny, t-kmeny), předpokládaných pro indoevropské období, vzniklo postupnými změnami celkem třináct samohláskových a šest souhláskových kmenů, předpokládaných pro pračeštinu (Šlosar 1986, 140). Všechny dosavadní popisy deklinace staročeských substantiv pracují zhruba s tímto počtem typů skloňování. Chce-li ale tato práce vytvořit podklady pro nástroj na automatické (a tedy nutně velmi přesné) zachycení celého systému substantivní deklinace, s takto jednoduchým schématem nevystačí, stejně jako se schémata uváděnými v mluvnicích současné češtiny nevystačili autoři

⁷ Heine (2009, 459, překlad PS) uvádí: „V mnoha, ne-li ve všech indoevropských jazycích, jsou pádové afixy staré, mohou být vysledovány do nejrannějších fází vývoje v rámci této skupiny a zůstávají etymologicky neprůhledné.“ Z hlediska původu pádových sufixů se proto musíme spokojit s dohadem, že pádové formy se zde vyvinuly z postponovaných výrazů (Heine (2009, 464) mluví o adverbiích, Hujer (1910, např. 135, 121) se na několika místech zmiňuje o postponovaném adverbiu (partikuli), Uličný v ESČ (2002, 306) mluví o „postponovaných deiktických výrazech“).

popisů užitých pro automatickou morfologickou analýzu současné češtiny (např. Hlaváčová 2009, Hajič 2004, Svozilová 1997, Osolsobě 1996). Při bližším pohledu na jednotlivá paradigmata se totiž ukáže množství nepravidelností, které je nutné pro potřeby automatické analýzy přesně zachytit.

Mezi substantivy lze vyčleňovat dvě velké skupiny podle toho, zda se jejich význam primárně vztahuje k celé třídě entit (*strom, hřiště, lampa*), nebo primárně pojmenovává pouze jednu entitu, jedinečný objekt (*Vltava, Kosmas, Pů*). První skupina substantiv se označuje jako jména obecná (apelativa), druhá pak jako jména vlastní (propria). Vzhledem k šíři problematiky i vzhledem k některým specifikům proprií (množství proprií cizího původu, specifičnost vyjadřování kategorie čísla apod.) byla příprava podkladů pro automatickou morfologickou analýzu omezena v této fázi pouze na apelativa.

Pojem apelativa je v této práci dále zúžen na obecná jména se substantivní domácí deklinací a obecná jména nesklonná. Stranou jsou tedy ponechána všechna propria a také:

- apelativa vzniklá zpodstatněním přídavných jmen;
- apelativa deklinačně cizí, tzn. nezařazená do domácích typů skloňování (např. u apelativa *lilium* se zohledňují pouze tvary o-kmenové deklinace typu [o]patřte *liliumy polské* (BiblOI),⁸ ne tvary podle původní deklinace typu [z]namenajte *lilia polská* (LyraMat));
- apelativa deklinačně výjimečná, doložená až z období pozdějšího (např. *baša/baše*);
- apelativa vyskytující se pouze v adverbálních výrazech (např. *děč* (-i, f.) se vyskytuje pouze v adverbálním výrazu *v děči, tlo* (-a, n.) pouze ve výrazu *do tla*);
- apelativa jako součást spřežek (např. v dokladu *bieše to jezero za tři hony všíři* (AlexPovD) nebude spřežka analyzována jako možný tvar apelativa *šíře*, v dokladu *sto loket v déli a padesát loket v šíři* (BiblOI) na základě grafiky ano, nebo dále tvar *nocí* v dokladu *máme nocí na jitřní vstáti* (ŠtítSvátA) nebude v této fázi práce analyzován jako spřežka z apelativa *noc* a zájmena *sen* (*noc-siú*, Gebauer 1960, 508), ale jen jako možný INS.SG apelativa *noc* apod.);
- výrazy, které by se z dnešního hlediska řadily mezi číslovky, včetně výrazů *mnoho* a *málo*.

1.2.3 Apelativum versus lemma

Jako lemma je v této práci chápána jedinečná podoba NOM.SG (případně NOM.PL u pluralií tantum) apelativa uvedená v některém ze staročeských slovníků (užité staročeské slovníky jsou představeny níže). To znamená, že výrazy jako *hora* a *hóra* nebo *anjel* a *anděl* jsou považovány každý za samostatné lemma. Je-li potřeba mluvit o lemmatech, která označují totéž a jsou si formálně velmi podobná, mluví se o apelativu a jeho podobách. Různé podoby apelativ jsou většinou uváděny s lomítkem – *hora/hóra, anjel/anděl*. Lemmata (stejně jako koncovky v popisu vzorů) jsou uváděna v podobě k roku 1300. Ostatní podoby vzniklé hláskovými změnami budou generovány automaticky. (Výjimkou jsou lemmata uvedená ve staročeských slovnících v některém svém nástupnickém tvaru – více viz část 1.6.5.)

⁸ Principy uplatněné při uvádění příkladů jsou vysvětleny v části 1.6.8.

Pro lemmatizaci staročeských textů se počítá se zavedením hyperlemmatu (podoby k roku 1300) a lemmat z hyperlemmatu odvozených pravidelnými hláskovými změnami. V daném textu bude podobám přiřazováno lemma i hyperlemma (tedy tvaru *kuoň* lemma *kuoň* i hyperlemma *kóň*). V podkladech představovaných v této práci se s touto distinkcí prozatím nepracuje a používá se pouze termín lemma (je shodné s hyperlemmatem v plánovaném přístupu).

1.2.4 Tvarotvorný základ, tvarotvorný formant, koncovka a zakončení

Vzhledem k tomu, že cílem této práce je popsat staročeskou apelativní deklinaci tak, aby tento popis mohl sloužit jako podklad pro přípravu nástroje pro automatickou analýzu staročeských apelativ, rozhodla jsem se nerezignovat na lingvistickou interpretovatelnost popisu. Pracuje se tedy s morfologickými a fonologickými pojmy spíše než s řetězci.

Základními pojmy jsou tvarotvorný základ a tvarotvorný formant.⁹ Tvarotvorný základ je ta část slova, kterou mají všechny tvary paradigmatu společnou, tvarotvorný formant potom ta část, jíž se tvary paradigmatu od sebe liší (viz Mluvnice češtiny II 1986, 255). Tvarotvorný formant je dále složen z kmenotvorné přípony a z koncovky. Vzhledem k tomu, že ve staré češtině byla (stejně jako v češtině současné) ve většině tvarů kmenotvorná přípona již nezřetelná, rozlišuji v této práci dvě podoby tvarotvorného formantu. U paradigmat s kmenotvornou příponou nezřetelnou, nulovou nebo splynulou s koncovkou mluvím o celém tvarotvorném formantu pro stručnost jako o koncovce. U paradigmat, kde je kmenotvorná přípona zřetelně vydělitelná a součástí paradigmatu jsou jak tvary s kmenotvornou příponou, tak bez ní (jedná se o střední nt-kmeny, n-kmeny a s-kmeny a ženské r-kmeny), se pro tvarotvorný formant tvořený kmenotvornou příponou a koncovkou užívá termín zakončení. Např. ve tvarech *břem-en+e*, *dc-eř+i* se vyskytují zakončení *-ene* a *-eři*.

1.2.5 Bezkoncovkový pád a pád s koncovkou

U mnoha témat je v celé práci třeba rozlišovat pády, které jsou tvořeny nulovou koncovkou, a pády, které jsou tvořeny koncovkou realizovanou nenulovým morfem. Pro pády s nulovou koncovkou používám označení bezkoncovkové pády (např. ACC.SG *zvuk-∅*, GEN.PL *hvězd-∅*), pro pády s koncovkou realizovanou nenulovým morfem označení pády s koncovkou (např. ACC.SG *chlap-a*, GEN.PL *chlap-óv*).

⁹ S pojmem kmen nepracuji, protože pro účely generování tvarů považuji za jednodušší vyčlenit část pro všechny tvary společnou a část, která tvary od sebe liší. V případě zavedení kmene by pro určitá substantiva bylo třeba pracovat s dvěma kmeny a tuto informaci zavést do seznamu, který bude sloužit jako podklad pro generování tvarů (pro základní představení seznamu viz část 1.3).

1.2.6 Hláskoslovná varianta, hlásková změna, nástupnický tvar, alternace

Pro dané období vývoje českého jazyka je typické velké množství formálních variací. Některé tyto formální varianty zachycují už heslová slova ve staročeských slovnících – např. *sěkera/sěkyra*, *nebožčík/nebožtík*, *anjel/anděl*. Staročeský slovník (1968, 21) používá pro tyto jevy označení hláskoslovné varianty.

Další proměny tvarů vznikají jako důsledek hláskových změn staročeského období i období předcházejících – např. střídání souhlásek v tvarotvorném základu jako *vlk* – *vlci* je pozůstatek praslovanských palatalizací, střídání jako *pes* – *psa* zase pozůstatek vývoje jerů. Naopak variace jako *viera* – *víra* je důsledkem vývoje hlásek ve staré češtině stejně jako proměny jako *šťěstie* – *šťestie*. Aby bylo možné s touto heterogenní skupinou variací pracovat, rozdělila jsem je pro účely této práce na dvě velké skupiny podle toho, zda je proměna snadno odvoditelná z formální stavby daného apelativa, nebo zda závisí na konkrétním lemmatu (srov. např. variaci *pes* – *psa* v kontrastu s tvary bez alternace u lemmatu *les* – *lesa*). Pro první skupinu variací odvoditelných z formální charakteristiky lemmatu používám označení hláskové změny, i když se v některých případech o hláskové změny ve smyslu užívaném obvykle v historické mluvnici nejedná (např. případy jako *vlk* – *vlci*, *proteze* a *elize* hlásek apod.). Při pojednání o hláskových změnách se rozlišují tvary původní a tvary nástupnické (vzniklé hláskovou změnou) u těch hláskových změn, kde má takové rozlišení smysl (např. *viera* – *víra*, *kóň* – *kuoň*). O variacích, které jsou vázány na určitá lemmata, mluvím jako o alternacích. Do této skupiny variací jsou zařazeny i proměny, které sice mohou být odvozeny na základě formální podoby tvaru, ale pravidla jsou tak složitá, že by mohla vést k nepřesnostem (např. změna v GEN.PL závisí zřejmě na skupině konsonantů před koncovkou *hvězda* – *hvězd*, *válka* – *válek*, *jítro* – *jiter* i *jitr*). Do alternací zařazuji jednak proměny kvantitativní (jako *sól* – *solí*), jednak kvalitativní (jako *pes* – *psa*, *vajce* – *vajec*).

1.3 Části práce

Aby mohly být získány pokud možno všechny tvary všech apelativ vyskytujících se ve staročeském období, je třeba mít k dispozici seznam jmen v dané době se vyskytujících, ze kterých bude možné získat základ pro tvoření tvarů, dále přehled koncovek těchto jmen ve sledovaném období a také popis formálních změn, které se v daném období vyskytují – a to jednak změn hláskových, jednak alternací. Podklady nutné pro představený přístup mají proto v této práci čtyři základní části:

První částí je popis tvarů, který zahrnuje popis koncovek a zakončení pro skupiny jmen, jež dané sady koncovek sdílejí. Nejobecnější takovou skupinou jmen je deklinační typ – např. mužské o-

kmeny. Popis každého deklinačního typu zahrnuje popis koncovek ve všech tvarech, popis případů, které se od obecného deklinačního typu nějak odlišují, a jako shrnutí je vždy uvedena tabulka koncovek pro daný deklinační typ. Tato tabulka bude po převedení do počítačového formalismu sloužit ke generování tvarů.

Druhou částí je popis takových změn tvarotvorného základu při deklinaci, které nemohou být odvozeny na základě formálních charakteristik lemmat, nebo to jsou změny tak komplikované, že jejich uvedení formou pravidla by mohlo vést k nepřesnostem. Pro tyto změny bylo výše zavedeno označení alternace. Alternace jsou jednak popsány v samostatné kapitole, jednak jsou pomocí značky zavedeny do seznamu pro generování tvarů ke všem lemmatům, jichž se daná alternace týká.

Třetí částí je popis hláskových změn, tedy změn formální podoby tvaru, které nejsou vázané na určitá lemmata, ale závisí pravidelným způsobem na hláskovém kontextu (např. na kombinaci koncového konsonantu tvarotvorného základu a určité koncovky jako v příkladu *hoch – hoši*, nebo na kombinaci typu konsonantu a typu vokálu jako v příkladu *kašu – kaši*), nebo jsou typické pro danou hlásku v dané fázi vývoje jazyka bez ohledu na kontext (*kóň – kuoň*). V práci se pro tyto změny používá pro jednoduchost označení hláskové změny, jak už bylo uvedeno výše. Hláskové změny jsou popsány jednak v textové podobě v samostatné kapitole, jednak schematicky pomocí pravidel. Všechna pravidla jsou shrnuta v závěru kapitoly.

Poslední částí je seznam lemmat pro generování tvarů, ve kterém jsou všechna apelativní lemmata (získaná ze staročeských slovníků) přiřazena k deklinačnímu typu a zároveň, pokud je to pro dané lemma nutné, i typu alternace uvnitř tvarotvorného základu. Tento seznam je nejpřehlednějším a nejkompaktnějším výsledkem práce. Spolu s pravidly pro hláskové změny a tabulkami shrnujícími koncovky a zakončení v jednotlivých tvarech u všech deklinačních typů představuje základ pro automatické generování tvarů apelativ. Vzhledem k rozsahu seznamu (asi 29 000 lemmat) je v práci popsán pouze postup jeho tvoření, seznam sám je přiložen na CD.

Samostatnou přílohou práce (příloha B) je i seznam výjimek při skloňování i výjimek z hláskových změn a alternací. Obsahuje tvary, které by svou ojedinělostí zbytečně komplikovaly podklady pro generování tvarů.

1.4 Zdroje práce

Popis staročeské apelativní deklinace vychází ze tří hlavních zdrojů. Je to jednak popis apelativní deklinace dostupný v historických mluvnících češtiny, jednak materiál shromážděný v interní verzi Staročeské textové banky¹⁰ a nakonec slovníky pro dané období dostupné v rámci Vokabuláře webového.

Jako základ pro popis apelativní deklinace byla užita především **historická mluvnice** Jana Gebauera, tedy Historická mluvnice jazyka českého, díly Hláskosloví a Tvarosloví – skloňování v edicích z let 1960 a 1963. Tato práce je základním zdrojem, protože je z dostupných prací nejpodrobnější. Doplnkově se přihlíží ke všem mluvnícím ostatním (Gebauer 2007, Trávníček 1935, Vážný 1965, Komárek 1969, Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, Komárek 2012). Popis dostupný v těchto mluvnících není mechanicky přebírán, ale je důsledně ověřován na materiálu shromážděném ve Staročeské textové bance, protože je možné předpokládat, že v nově transkribovaných textech se mohou vyskytovat jevy, které uvedené gramatiky nepokrývají.

Staročeská textová banka obsahuje texty od počátku českých písemných památek do roku 1500. Na základě svých jazykových charakteristik k nim bylo přidáno i několik textů datovaných po roce 1500.¹¹ Kromě textů, které prošly finální redakcí a jsou veřejně přístupné ve Staročeské textové bance,¹² existuje v tzv. interní textové bance (dále ITB) značný soubor textů ze sledovaného období, které jsou již převedeny do elektronické podoby (buď naskenovány z edic, nebo přepsány z rukopisů), ale neprošly ještě finální redakcí. Takové texty se označují jako nespolehlivé. Jsou mezi nimi i texty, které pochází z období středněčeského. Vzhledem k tomu, že popis v této práci cílí na co největší univerzálnost pro staročeské období, byla jako báze užívána právě interní verze banky (samozřejmě vždy pouze ty její texty, které patří do sledovaného období). Pokud byl daný jev doložen v textech spolehlivých i nespolehlivých, jsou vždy voleny příklady z textů spolehlivých. Všechny doklady, které pocházejí z textů prozatím bez finální redakce, byly ručně ověřovány přímo v rukopisech, tiscích či edicích.¹³ V současnosti obsahuje Staročeská textová banka (verze ze 14. 10.

¹⁰ S diachronní složkou Českého národního korpusu (Diakorpem) nepracuji, protože pro sledované období obsahuje pouze texty, které jsou zároveň součástí Staročeské textové banky (jako zdroj jsou uvedeny totožné rukopisy nebo edice, výjimkou jsou Životy svatých otců: text v Diakorpu vychází z rukopisu UK XVII D 36, ve Staročeské bance z edice Emila Smetánky (1909), která ale tento rukopis bere za svůj základ), a rozsah textů je také nepoměrně menší (pro sledované období se jedná zhruba o 750 000 slov, viz seznam textů a jejich rozsah: <http://ucnk.ff.cuni.cz/diakorp-texty.php>).

¹¹ Jedná se o texty citované pomocí zkratk BechNeub, HusKuch, HusProv, ChelčLid, ChelčSít, KristF, LetKřižA, NaučRod, ŠtítSvátB, CestKabK, Kuch, LapidMuz, LékFrantC, LékChir, LékJádroBrn, LékJádroD, LetTrub, LetVrat, PrávHorK, PrávPříis, Všeh. Bibliografické údaje těchto textů jsou uvedeny v seznamu zkratk (část 7), rozsah těchto textů je možné zjistit v příloze A.

¹² <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>, aktuální verze (1.1.1) je ze 14. 10. 2016

¹³ Nutnost této kontroly ukazují např. následující doklady – v ITB se vyskytuje doklad *inhd sě apostolama anděl zjěviv* (PasMuzA), v rukopisu je však zřetelně psáno *apostoloma* (PasMuzA s564), jedná se tedy o případ

2016) zhruba 5,1 milionu tokenů, interní textová banka pro sledované období 7,6 milionů tokenů (verze ze 4. 11. 2015).

Texty shromážděné v ITB jsou transkribované a užívají novočeského pravopisu (pro zásady transkripce viz Černá – Lehečka (2015), Daňhelka (1957, 1963, 1985), Staročeský slovník (1968)). Jsem si vědoma toho, že tím se do textů nevyhnutelně vnáší hledisko editora textu, a každá transkripce je proto zároveň interpretací. Jednotliví editoři se i při zachování stejných transkripčních zásad liší v tom, které jevy pokládají za hodné emendace a které při transkripci zachovávají. Tyto otázky však předkládaná práce výslovně nechává stranou a bere texty ITB jako svoji materiálovou bázi.¹⁴ U všech závěrů je nicméně třeba mít toto omezení na zřeteli.

Další charakteristikou ITB je její proměnlivost a nepravidelná periodicita změn. Do banky přibývají nové texty, nebo texty procházejí finální revizí a jsou pak publikovány jako spolehlivé apod. Předkládané podklady byly vytvářeny v letech 2012–2016, a jednotlivé části popisu tedy měly k dispozici poněkud odlišnou verzi banky. Aby byl tento problém minimalizován, proběhla na závěr práce revize naprosté většiny výsledků na verzi 12. 02. 2015 (velká část práce vznikala právě na této verzi od počátku). Pouze dva jevy nebyly pro svou vekou časovou náročnost na zmíněné verzi aktualizovány – jedná se o výzkum vzájemné interakce ja-kmenových a i-kmenových koncovek a analýzu vznikové alternace¹⁵ v GEN.PL. U obou těchto jevů jsou na příslušných místech citovány verze banky, na kterých analýza proběhla. Verze 12. 02. 2015 obsahuje 7,6 milionu tokenů, z toho 4,4 milionu tokenů pochází z textů spolehlivých a 3,2 z textů prozatím nespolehlivých (sopis textů této verze, jejich spolehlivost a rozsah jsou uvedeny v příloze A).

Slovníky pro sledované období zachycují slovní zásobu v rozdílném rozsahu i míře podrobnosti. Gebauerův (a po jeho smrti Smetánkův) Slovník staročeský (1903–1916) dospěl k písmeni *n*, ale už od počátku vydávání se mu vytýkala jistá mezerovitost a nahodilost ve zpracování slovní zásoby sledovaného období (Staročeský slovník 1968, 11, Homolková 2007, 217). Protože úplný slovník pro sledované období chyběl, vydal v roce 1947 stručný diferenční Slovníček staré češtiny František Šimek. Měl pomoci s četbou edic staročeských památek vydávaných v Matici české. Vědecký slovník pro staročeské období se začal připravovat v padesátých letech 20. stol. Tvůrci Staročeského slovníku (1968–2008) se rozhodli vytvořit slovník pro dané období úplný a navázat v místě, kde byl Gebauerův slovník přerušen, dokončit pokrytí abecedy a až poté zpracovat i její začátek (Staročeský slovník 1968, 11). Podařilo se však realizovat pouze hesla v rozmezí násloví *na-* až *při-*, roku 2005 byl projekt zastaven (Homolková 2007, 234). V roce 1978 byl vydán Malý staročeský slovník, který pokryl diferenčně celou abecedu (jako slovník Šimkův). Byl koncipován jako pomůcka pro vysokoškolské studenty a veřejnost zajímající se o staročeské období. Elektronický slovník staré

nezkontrolované transkripce. Příklad špatného rozpoznávání při skenování edic se vyskytuje např. v dokladu *každá žila, každá kost* (HusCeskaKazani) – v edici (Daňhelka 1995, 276) je uvedeno *žila*.

¹⁴ Neznamená to ovšem nekritické zahrnutí všeho, co se v bance vyskytuje, do popisu. Sporné případy byly konzultovány s editory textů. Případy, ve kterých editor uznal potřebu danou transkripci opravit, se v práci nijak nezohledňují ani nezmiňují.

¹⁵ Jako vzniková alternace se označuje změna jako *lávka – lávek*, tedy změna, ve které v tvarotvorném základu v GEN.PL oproti tvaru reprezentativnímu přibývá *e*.

češtiny započatý v roce 2006 se snaží překlenout problémy pokrytí lexémů ze sledovaného období tím, že hesla s náslovím *při-* až *ž-* zpracovává pouze v případě, že dané heslo neobsahuje Malý staročeský slovník. V části abecedy od písmene *a* po *m* zpracovává heslová slova všechna. Jedná se o stále pokračující projekt. Všechny zmíněné slovníky zpřístupňuje Vokabulář webový.

Pro sestavení seznamu apelativních lemmat byly využity pouze slovníky, které uvádějí heslová slova v podobě k roku 1300, aby bylo možné následně jednotně uplatnit hláskové změny a získat další podoby lemmat. Z tohoto důvodu nebyl zahrnut slovník Františka Šimka (1947). Základ pro seznam lemmat byl ze slovníků extrahován v listopadu 2014, proto jsou z Elektronického slovníku staré češtiny (ESSČ) zohledněny pouze části abecedy *při – ž* a *a – j*, v té době dostupné (pro doplňování nových hesel do seznamu bude vytvořena (polo)automatická procedura).

Přehled slovníkových zdrojů dostupných na Vokabuláři webovém, které byly využity pro sestavení seznamu lemmat pro generování tvarů pro představované podklady, ukazuje Tabulka 1 (převzato a upraveno z Lehečka – Jínová 2015). Pokud se v práci o těchto slovnících mluví souhrnně, užívá se označení staročeské slovníky. Pro jednotlivé slovníky se užívají jejich zkratky.

Slovník	Zpracovaná část abecedy	Počet heslových statí	Počet lemmat	Zkratka
<i>Staročeský slovník</i> (1968–2008)	<i>na–při</i>	19 345	26 441	StčS
<i>Slovník staročeský</i> (1970)	<i>a–netbánlivý</i>	16 814	23 686	GbSlov
<i>Malý staročeský slovník</i> (1978)	<i>a–ž</i>	20 390	28 016	MSS
<i>Elektronický slovník staré češtiny</i> (2005–)	<i>při–ž, a–j</i>	75 097	81 552	ESSČ

Tabulka 1: Přehled slovníků pro staročeské období

I do slovníku se nevyhnutelně promítají náhledy autorů jednotlivých heslových statí, a navíc je zřejmé, že nově zpracovávané texty z oblastí dosud excerpovaných pouze sporadicky nebo vůbec neexcerpovaných (např. oblast práva nebo lékařství) přináší slovní zásobu slovníky nezachycenou.¹⁶ I přes heterogenost zpracování a možnou mezerovitost v jistých oblastech slovní zásoby je však souhrn lemmat zaznamenaných v uvedených slovnících nejlepší dostupnou bází pro předkládanou práci. Proto z něj vycházím.

¹⁶ Alena Černá – osobní sdělení, listopad 2015.

1.5 Použité nástroje

Pro prohledávání slovníků byl využit **Vokabulář webový**. Umožňuje i fulltextové vyhledávání a hledání pomocí regulárních výrazů.

Seznam lemmat, který ze staročeských slovníků zpřístupněných přes Vokabulář webový vychází, byl vytvořen v nástroji **Open refine**,¹⁷ který umožňuje práci s komplikovanými databázemi. Nabízí celou řadu pokročilých filtrů, a poskytuje tedy dobrý základ pro práci s tak složitými daty, jako jsou staročeská lemmata extrahovaná z různých staročeských slovníků.

Pro hledání tvarů apelativ poskytuje **Staročeská banka** i **ITB** jen velmi omezené možnosti. Zatímco hledání ve Staročeské textové bance umožňuje i dotazy na sekvenci tvarů (s užitím regulárních výrazů¹⁸), v ITB je vyhledávání tvarů omezeno na jeden slovní tvar (opět s využitím regulárních výrazů). Protože tyto možnosti byly pro účely předkládané práce naprosto nedostačující (zadávaní jednotlivých tvarů jednotlivých lemmat je proces velice zdlouhavý, a navíc nutně poznamenaný chybami a nedůslednostmi), byl pro tuto práci vytvořen nástroj **Analýza tokenů**¹⁹ v Excelu (jeho autorem je Boris Lehečka). Daný nástroj byl využit ve dvou svých funkcích. Za prvé umožňuje na základě zadání podoby lemmatu, tvarotvorného základu a koncovky (všechny hláskové podoby tvarotvorného základu i koncovky je třeba zadat ručně) vytvořit všechny předpokládané tvary, vyhledat je v aktuální verzi ITB a zobrazit statistiky pro jednotlivé nalezené tvary. Nástroj nijak neřeší homonymii, kontext je tedy u všech dokladů třeba prozkoumat ručně. Tato funkce byla využita při zkoumání tvarů malých deklinačních typů, které vykazují velkou heterogenitu koncovek (viz např. část 2.16 věnovanou *ъv*-kmenům), i při zkoumání alternací (viz např. část 3.2.1 věnující se zánikové alternaci).

Na Obrázku 1 je ukázka zadání tvarotvorných základů a koncovek pro zkoumání tvarů lemmat *bóh* a *stromek* (nejedná se o ukázku reálného vyhledávání použitého pro účely práce, ale o ilustrování funkce nástroje). Obrázek 2 ukazuje část nalezených výsledků.

¹⁷ <http://openrefine.org/>

¹⁸ <http://bara.ujc.cas.cz/cm/help.html>

¹⁹ <http://vokabular.ujc.cas.cz/module/nastroje/analiza-tokenu/o-aplikaci>

1	Finální fonogamy			Lemmata a jejich kmeny		
	1	2	3	Lemma	Kmen	Sloupec
2						
3	Zakončení ▾	Zakončení ▾	Zakončení ▾	Lemma	Kmen	Sloupec
4	0	em	ovi	bóh	bóh	
5	a	ách	ové	bóh	buoh	
6	u	óm	oma	bóh	búh	
7	ě	uom	ama	bóh	boh	
8	e	óm	amí	bóh	bóz	
9	i	óv		bóh	buoz	
10	ie	uov		bóh	búz	
11	í	úv		bóh	boz	
12	é	mi		bóh	bôž	
13	y	ech		bóh	buož	
14	ú	ov		bóh	bôž	
15	ou	om		bóh	bož	
16	uo	iech		stromek	stromek	
17	ó	ich		stromek	stromk	
18	ů	ěch		stromek	stromc	
19				stromek	stromec	
20				stromek	stromě	
21				stromek	stroměč	
22						

Obrázek 1: Ukázka nástroje Analýza tokenů – zadání lemmat, tvarotvorných základů a koncovek pro generování tvarů

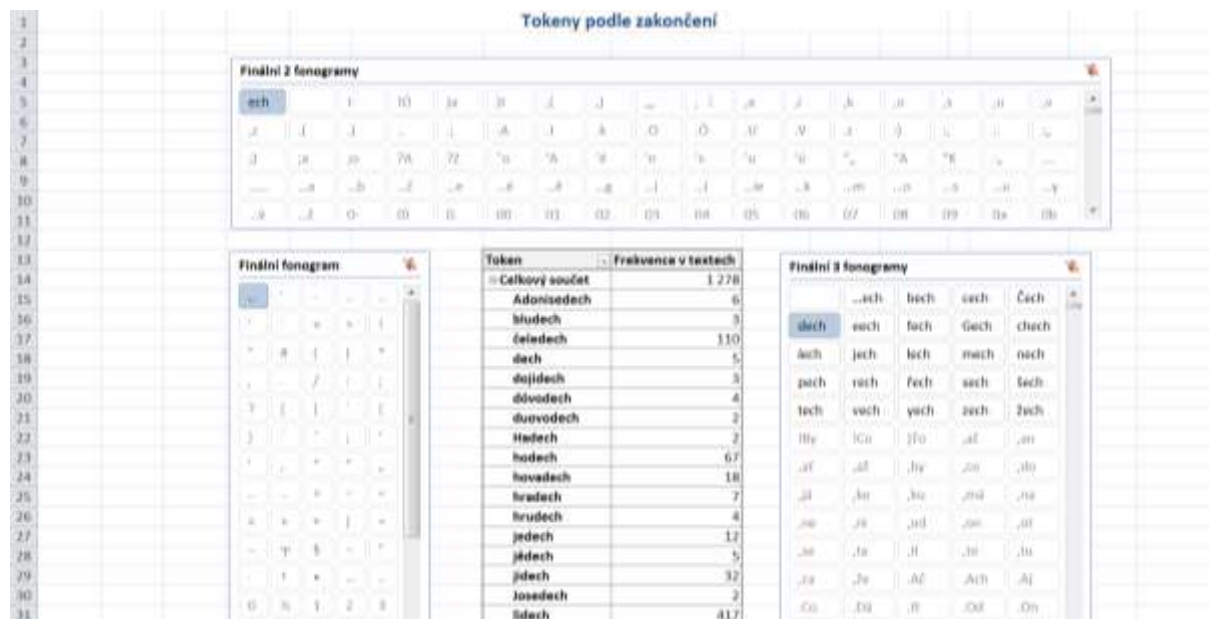
Konecovka		Součet frekvence																					
Konec. -		Konec. -																					
Lemma	Kmen	Lemma/kmen	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne							
bóh	bóh	bóh	6 324	5 572	1 803	1 804	698	724	10	3	102	150	898	842	10	9	3 510	2 945	3 279	3 202	45	36	
stromek	stromek	stromek	2 499	2 274	1	3 709	3 655						893	807									
	boz	boz			3		187	50			100	126			10	6					1	36	12
	bož	bož					506	656	8	2	1				3	3 473	2 781	3 261	3 050			13	24
	bôž	bôž					1																
	buoh	buoh	14	15																			
	buoz	buoz	3 811	3 278	97	149							5	35									
	buož	buož	3								1	24											
	boza	boza					4	18	2	1							37	164	18				150
	stromc	stromc											7										
	stromk	stromk											7										

Obrázek 2: Ukázka nástroje Analýza tokenů – část tvarů vyhledaných dotazem v Obrázku 1

Na Obrázku 2 je vidět, že počet nalezených tvarů se zobrazuje jednak celkově pro všechny tvarotvorné základy, jednak pro jednotlivé tvarotvorné základy (označeno jako kmen). Šedě zobrazené koncovky a tvarotvorné základy nebyly v datech nalezeny. Sloupec „ano“ udává počty výskytů ve spolehlivých textech, sloupec „ne“ v textech nespolehlivých. Některé nalezené tvary nepatří do paradigmatu lemmat *bóh* a *stromek* – např. tvar *boza* s třemi doklady je ve skutečnosti proprium *Boza*. Výsledky vždy potřebují ruční analýzu.

Kromě generování tvarů ze zadaných tvarotvorných základů a koncovek (nebo zakončení) a jejich hledání v textech ITB umožňuje nástroj Analýza tokenů v Excelu vytváření přehledů tvarů (ve smyslu typů) a jejich filtrování pomocí skupin znaků přítomných na konci slov (až do sekvence čtyř hlásek na konci tvaru).²⁰ Tato funkce byla využita např. při ověřování, zda se i-kmenová koncovka *-ech* vyskytuje u a-kmenů: byly postupně zobrazeny seznamy tvarů končících na tvrdou souhlásku + *ech* (tedy *-bech*, *-dech* apod.) a v nich byly hledány tvary jako *rybech*, *kládech* atd.).

Obrázek 3 ukazuje část výsledků vyhledávání všech tvarů (ve smyslu typů) zakončených na sekvenci *dech* (*ch* se jako finální fonogram zobrazuje jako znak „..“).

Obrázek 3: Ukázka nástroje Analýza tokenů – tokeny zakončené na sekvenci *dech*

1.6 Obecné principy práce

1.6.1 Mluvnické popisy jako východisko

U všech částí práce popis vychází z mluvnických pojednání o dané problematice, protože popis daného období je všeobecně pokládán za uspokojivý a vycházet pouze z textů by byl úkol přesahující

²⁰ Jedná se skutečně o hlásky (případně dvojhlásky), ne písmena – např. sekvence *-iech* představuje z hlediska vyhledávání v nástroji Analýza tokenů sekvenci o dvou pozicích.

možnosti této práce. Jako východisko je vždy užívána historická mluvnice Jana Gebauera (ve vydáních z let 1960 a 1963), ostatní práce jsou využívány k doplnění nebo korigování jeho závěrů. Konkrétní míra využití mluvnických a jiných odborných zdrojů je popsána v úvodu každé z částí popisu.

1.6.2 Ověřování v textech ITB

Mluvnické popisy byly vždy ověřovány na materiálu textů ITB. Rozsah tohoto ověřování se odvíjel od rozsahu zkoumané problematiky. Konkrétní postup práce je popsán v úvodu každé z částí práce. Nejčastěji bylo ověřování provedeno pomocí nástroje Analýza tokenů, ale někdy také přímo v korpusovém manažeru ITB, pokud povaha úkolu umožňovala zadání dotazu pomocí regulárních výrazů a výsledků bylo zvládnutelné množství (např. ověřování tvarů ojedinělých lemmat, lemmat s výraznou formální stavbou – např. sufixem *-tel* apod.).

Pokud bylo dokladů v ITB nalezeno více než 500, bylo ručně probráno prvních 500. Při nenalezení požadovaného tvaru byl daný dotaz zadán i ve Staročeské textové bance a v ní podroben filtrování – např. vokativ apelativa *stan* (*stane*) byl hledán jako sekvence tohoto tvaru a čárky před nebo za ním, a následně jako formy *stane* a možných zakončení adjektivních determinátorů před i za tvarem apelativa atd. (Interní textová banka takové hledání neumožňuje, její korpusový manažer je omezen na jeden tvar, jak už bylo zmíněno výše.)

1.6.3 Přednost systémovosti před doložením

Obecným problémem morfologického popisu ve sledovaném období je napětí mezi systémovostí a doložením tvarů – často se stává, že od určitého apelativa jsou doloženy pouze některé tvary (u mnoha jmen pouze NOM.SG) nebo je daný gramatický jev (např. alternace působená vkladným *e*) doložen pouze u několika málo jmen, i když formální stavbu, která na přítomnost alternace ukazuje, má jmen mnohem více. Můžeme namítnout, že tento rozpor se jistě vyskytuje i pro češtinu současnou – na druhou stranu ale nelze přehlížet fakt, že pracujeme s jazykem bez rodilých mluvčích, s omezeným počtem dochovaných textů, a každý doklad tak má zcela jinou váhu než u textů z češtiny současné. Zmíněné napětí mezi systémovostí a doložeností tvarů se tak nutně projevuje v celé práci.

V této souvislosti je třeba mít na zřeteli zvláště tyto skutečnosti: nové staročeské texty již samozřejmě nepřibývají, ale není vyloučeno, že budou časem objeveny (a/nebo zpřístupněny) nové dokumenty ze zkoumaného období, které se zatím nemohly stát předmětem jazykového výzkumu, a stav jazyka v nich reflektovaný není tedy zachycen v dosavadních popisech staré češtiny. Má-li tedy na základě předkládaného popisu vzniknout nástroj schopný morfologické analýzy textů z daného období jako celku, je třeba při popisu morfologie preferovat systémové hledisko před zohledňováním doloženosti. I když ani tento princip jistě nezaručí pokrytí zcela komplexní, protože případné nové prameny jistě přinesou některé jevy dosud nezachycené, lze zohledněním

systémového hlediska pokrytí jevů značně zlepšit (podrobněji viz zejména úvod k popisu deklinačních typů).

1.6.4 Zaměření popisu na formální podobu tvarů

Cílem předkládaného popisu apelativní deklinace je zachytit především formální podobu tvarů apelativ a jejich pravidelné morfologické charakteristiky. Stranou popisu proto zůstávají syntaktické jevy jako a) plurálová shoda apelativ s kolektivním významem: *jediné chudina na vinnicích dělají* (ChelčP., Gebauer 2007, 113),²¹ *všechn zbor diviechu sě* (EvOl., Gebauer 2007, 114), *aby lid chválili boha* (Brig., ibid.), b) neshoda v čísle v dokladech jako *rucě mojě* (ŽKlem., Gebauer 2007, 103), *vzveselé sě rty má* (ŽWittb., ibid.), kde jsou apelativa v duálu, ale přívlastek (*mojě*) nebo přísudek (*vzveselé sě*) je v plurálu, nebo neshoda v rodu v dokladech jako *města přistúpily* (Mill., Gebauer 2007, 135), *vojska polní ostatek jim vydrali* (ChelčP., Gebauer 2007, 136), kde mají neutra mužskou shodu v přísudku (nebo i v přívlastku), c) užívání tvaru NOM.SG ve funkci VOC.SG: *proši, bratr, daj mi pokánie* (Hrad., Gebauer 1960, 25), d) ojedinělá užití tvarů jednoho rodu pro označení osob jiného rodu, viz např. doklad *ji (královnu) knězem učinichu* (Apoll., Gebauer 2007, 126). Všechny uvedené tvary apelativ hodnotím z hlediska formy, tj. tvary *chudina, zbor a lid* pojmám jako NOM.SG, *rucě a rty* jako tvary NOM.DU, tvary *města a vojska* jako NOM.PL (středního rodu), tvar *bratr* jako NOM.SG a tvar *knězem* jako INS.SG (mužského rodu).

Jinak nakládám s apelativy, u kterých je ve staročeském období zdokumentován systematický pohyb v kategorii čísla nebo rodu projevující se (alespoň v některých pádech) i formálně – např. u apelativ jako *vладыka* dochází k přehodnocování rodu z ženského (obvyklý rod a-kmenů) na mužský a apelativa přejímají koncovky mužských deklinací, u apelativ *bratřie a kněžie* se pod vlivem významu přehodnocují původně singulárové ženské tvary na tvary mužské plurálové a do deklinace se přejímají koncovky složeného skloňování.

1.6.5 Respektování staročeských slovníků

Podoby lemmat uváděné ve staročeských slovnících považuji za autoritativní. Jiné podoby jsou zaváděny pouze v nezbytných případech, tedy pokud to tvary nalezené v textech dostatečně indikují a nově zavedené lemma umožní automatickou analýzu těchto tvarů. Na tyto případy se vždy výslovně upozorňuje v textu práce i v seznamu pro generování tvarů. Nevýhodou tohoto přístupu je, že tím byly do seznamu pro generování tvarů přejaty i podoby lemmat nedoložené ve sledovaném období ani v textech ITB ani u Gebauera (1960) – např. lemmata *velryba, dna* (plurale tantum středního rodu), *dietko* nebo *kuřenec* (poslední dvě apelativa mají v textech ITB i u Gebauera (1960) doloženy pouze tvary množného čísla). Staročeské slovníky však vznikaly a vznikají na základě jiné materiálové báze, než má za své východisko tato práce, a pro tuto práci tak není možné ověřit, zda nejsou uváděné podoby oprávněné i pro staročeské období. Navíc není možné v rámci této práce

²¹ Principy přijaté pro uvádění příkladů viz v části 1.6.8.

pro každé apelativum uváděné ve staročeských slovnících zkoumat, zda má, nebo nemá doklady ze sledovaného období. Dále je výhodné slovníky co nejvíce respektovat i s ohledem na budoucí uživatele Staročeské banky – při nejistotě o podobě lemmatu budou nejspíše tento tvar hledat právě ve slovnících zpřístupněných přes Vokabulář webový.

Kromě lemmat nedoložených ve sledovaném období je dalším problémem občasné uvádění nástupnických tvarů v MSS – jako heslová slova se zde např. vyskytují podoby *lučišče* i *lučiště*, *črvek* i *červek*. Přesná manuální detekce všech takových případů není v současné verzi práce možná, proto jsou nástupnické podoby v seznamu lemmat ponechány. Budou způsobovat vznik duplicitních tvarů po aplikaci příslušných hláskových změn na podoby původní (*šč > št*, *črK > čer*)²² a problém bude třeba řešit.

Slovníky jsou v této práci respektovány i v problematice singularií a pluralií tantum. Obecně platí, že zatímco pluralia tantum staročeské slovníky zaznamenávají, singularia tantum jsou v nich značena různě a jen sporadicky (StčS a ESSČ je označují jako kolekt., MSS jako hromad., GbSlov jako kolekt. nebo koll.). Navíc ve většině případů, které jeden slovník uvádí jako singularia tantum, se ostatní slovníky na této charakteristice neshodují. Protože úkolem této práce není pro jednotlivá apelativa zjišťovat, v kterých číslech se v textech vyskytují, a protože je tato kategorie velmi problematická (i v současné češtině je obtížnější říci, která jména mají pouze singulár, než stanovit jména, která mají pouze plurál), jsou do seznamu pro generování tvarů řazena jako singularia tantum pouze ta apelativa, u nichž v této charakteristice nejsou slovníky v rozporu.²³

Na staročeské slovníky práce spoléhá také při zachycení hláskoslovných variant. I když je pravděpodobné, že nejsou zachyceny v úplnosti, jedná se v současnosti o nejobsáhlejší zdroj informací k tomuto tématu. Ze staročeských slovníků byla informace o hláskoslovných variantách lemmat přejata do seznamu pro generování tvarů.

1.6.6 Respektování spolehlivých textů Staročeské textové banky

Stejně jako podoby ve slovnících je respektována i podoba tvarů apelativ ve spolehlivých textech textové banky. Uvědomuji si, že tím bylo do podkladů zahrnuto mnoho nejednotně řešených jevů – v současné podobě textové banky však plošné sjednocení některých jevů není možné a podklady tento stav odrážejí.

1.6.7 Propojování lemmat

Ve všech částech popisu představuje důležitou otázku propojování lemmat, tedy otázka, jaké tvary by měl uživatel banky najít po zadání lemmatu. Z hlediska uživatele je pro některé typy výzkumných

²² ,K' je značka pro jakýkoli konsonant.

²³ Vzhledem k nejistotě o podobě duálových a plurálových tvarů apelativa *poledne* pokládám navíc za singulare tantum i toto jméno.

otázek dobré, když je možné naráz najít tvary všech lemmat daného apelativa (např. tvary od *sěkyra* i *sěkera* po zadání jakékoli z hláskoslovných variant, tvary *kuoněm* i *koňmi* po zadání lemmatu *kůň*), pro jiné typy otázek může být naopak vhodné nalézt pouze tvary pravidelné podle určité formy.

Propojení tvarů všech lemmat, u kterých by tento krok měl z lingvistického hlediska své opodstatnění, je mimo možnosti této práce, protože by to vyžadovalo zavedení desítek, možná stovek alternací v tvarotvorných základech (srov. např. tvarotvorné základy lemmat *třas/třēs*, *sěkera/sěkyra*, *třeví/střeví*, *nebožčík/nebožtík*, *nečičky/nečičky/nečečky*). Navíc by bylo před tímto krokem třeba vést diskusi, zda je takový krok vůbec uživatelsky vhodný.

V této práci jsem se proto rozhodla propojovat tvary pouze ve dvou situacích. Za prvé se propojování lemmat ukázalo jako nejlepší řešení v případech, kde jsou rozdílná lemmata výsledkem morfologického vývoje malých deklinací. U těchto deklinací jsou všechna ostatní řešení neuspokojivá – původní tvary těchto deklinací totiž nikdy nejsou dochovány všechny, a není tak zřejmé, jaké tvary by při rozdělení tvarů na původní a tvořené od jiných deklinací bylo třeba předpokládat u deklinace původní. Tento problém se týká i NOM.SG, tedy tvaru lemmatického. Proto jsou lemmata jako *dci* a *dcera* řazena k r-kmenům a lemmata jako *bukev*, *bukvě*, *bukva* k ъv-kmenům apod. (Podrobnou diskusi viz v částech 2.16, 2.17 a 2.21 u ъv-kmenů, r-kmenů a středních n-kmenů.)

Za druhé jsou lemmata propojena v případě, že rozdíl mezi nimi vznikl z alternace zánikové nebo jejím napodobením, nebo se jedná o alternace výjimečné. Tato lemmata lze bezpečně identifikovat na základě slovníku (na zánikovou i výjimečnou alternaci ukazuje opěrný tvar) a jejich propojením odpadá nutnost rozhodovat, které tvary patří ke kterému lemmatu. Např. tvar *o bázni* může být stejně pravděpodobně tvořen od lemmatu *bázn* i *bázen*, tvar *jilmu* od *jilm* nebo *jilem*, takže se i u tvarů bezkoncovkových zdá být oprávněné řadit je do paradigmatu obou lemmat (např. NOM.SG i ACC.SG *bázen* řadit k lemmatu *bázn* i *bázen*). Nebo u tvarů jako *dctě* nebo *dčtě* není při propojení lemmat *dška*, *dcka*, *dška*, *dcška*, *dščka*, *dška*, *cka*, *deska*, *destka* a *deška* nutné rozhodovat, ke kterému lemmatu tyto nepravidelné tvary přiřadit. V seznamu pro generování tvarů je tedy k takovýmto lemmatům zavedena alternace tvarotvorného základu, která zahrnuje všechny podoby tvarotvorného základu (např. *bázen* i *bázn* pro bezkoncovkové tvary, *bázn* pro tvary s koncovkou) a umožňuje tak nalezení všech tvarů po zadání jakékoli podoby apelativa (podrobněji v částech 3.2.1 a 3.3).

1.6.8 Uvádění příkladů

Příklady uváděné v práci se vždy snaží ukázat co nejširší obraz problematiky, nesnaží se o časové, tím méně o žánrové vyvážení, slouží výhradně jako ilustrace co největšího počtu doložených tvarů.

Gebauerovy (1960, 1963, 2007) doklady netranskribuji, používám je v takové podobě, jakou tento autor uvádí (většinou se jedná o podobu transliterovanou). U těchto dokladů je vždy uvedena Gebauerova zkratka pramene a místo v Gebauerových pracích, kde je doklad uveden. Zkratky jsou uváděny tak, jak se vyskytují u Gebauera, jejich případné kolísání nesjednocuji. Seznam zkratk

z Gebauerových mluvníc je uveden na konci práce v části 7. Nepracuji s doklady, které Gebauer uvádí podle Jungmannova slovníku.

U příkladů z ITB uvádím zkratku pramene (kompletní seznam zkratek textů z ITB je uveden v seznamu zkratek). Vzhledem k tomu, že necituji z primárních zdrojů, neuvádím přesné místo dokladu (foliaci, paginaci). Tento údaj lze v naprosté většině případů snadno zjistit přímo v bance. Kontexty jsou uváděny v šíři, která přesnou identifikaci místa umožňuje. U pramenů, které ještě neprošly závěrečnou editací, a jsou tedy do ITB zavedeny jako nespolehlivé, není v některých případech zkratka zavedena. V těchto případech je u příkladů uveden jako zdroj název souboru, ze kterého je text do ITB převeden (i tyto názvy obsahuje seznam zkratek).

U dokladů z nespolehlivých textů je vždy za zkratkou pramene uvedena zkratka [ověř.] jako signál toho, že daný doklad byl ověřen ve fotokopii rukopisu, edice nebo v edici v knihovně oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR.

Přednost dávám vždy spolehlivým dokladům z ITB před doklady z Gebauera (1960, 1963). Jeho doklady uvádím zejména v případě, že se v ITB nepodařilo daný jev doložit, nebo je doložen pouze v nespolehlivém textu. Dále Gebauerovy doklady uvádím v případě, že Gebauer na daném místě popisuje netriviální jev, ke kterému je třeba citovat jeho vlastní doklad.

Pokud se v ITB vyskytuje tentýž doklad (z téhož rukopisu nebo téže edice a téhož místa) jako u Gebauera, ale transkripce v ITB a Gebauerova interpretace se liší, jsou uváděny obě podoby s komentářem. Totožné interpretace dokladů z totožného zdroje jsou ponechány bez komentáře. Seznam zkratek obsahuje informaci, které zdroje si u Gebauera a v ITB přesně odpovídají (stejný rukopis, případně stejná edice).

Ve výjimečných případech jsou citovány i doklady ze StČS – děje se tak zejména u apelativ, která jinak mají v textech ITB málo dokladů, nebo se předpokládá velká heterogenita tvarů těchto jmen, nebo se jedná o tvary uvedené v záhlaví hesla jako výjimečné a v heslové stati doložené (např. tvar *pomlskám* u hesla *pomlsek*). Systematicky se k dokladům v StČS nepřihlíželo. Seznam zkratek užitých dokladů je také součástí seznamu zkratek v části 7.

U tří kontextů je třeba citovat i zkratky z Vážného (1964), i tyto zkratky jsou součástí seznamu zkratek.

Bez komentáře o době vzniku se citují doklady ze staročeského období. Pokud jsou ve výkladu daného jevu uváděny doklady z textů starších, nebo mladších, uvádí se doba vzniku pramene přímo v textu.

Kontexty cituji tak, jak jsou uvedeny v použitých zdrojích, veškeré změny (nejčastěji změna velkého písmena na malé nebo vynechání nerelevantní části dokladu) jsou signalizovány pomocí hranatých závorek.

V dokladech citovaných z Klementinského Nového zákona Glosovaného (BibIKlemNZ) se někdy vyskytuje dvojí překlad téhož místa. ITB tato místa nijak nesignalizuje, ale v předkládané práci jsou

pro lepší pochopení oddělena lomítkem (např. *ani holi/hole ani mošny ani peněz ani chleba ani dvě sukni mějte/mievajte* (BibKlemNZ)).

1.7 Řazení částí práce

Práce je po úvodu rozdělena do čtyř kapitol – **kapitola 2** popisuje deklinační typy, postupuje přitom podle rodů a v jejich rámci podle tradičně rozlišovaných kmenů. V každé části jsou nejprve uvedeny případy pravidelné, poté nepravidelné. Následuje shrnutí s uvedením všech koncovek (případně zakončení) ve formě tabulky. **Kapitola 3** si všímá alternací (tedy změn tvarotvorného základu, které nelze zachytit jako obecné pravidlo pro apelativa s určitou formální stavbou) – nejprve jsou popsány alternace v kvantitě (např. *práh – prahu*), potom alternace působené vývojem jerů nebo vkladným *e* (např. *válka – válek, den – dne*) a potom alternace výjimečné (např. *čest – cti*). **Kapitola 4** popisuje hláskové změny jednak slovně, jednak ve formě pravidel (např. *ó > uo, ch + i = ši*). Nejprve jsou probrány změny samohlásek, poté změny souhlásek. Shrnutí obsahuje navrhovaný postup uplatnění těchto změn. **Kapitola 5** popisuje proces vytváření seznamu pro generování tvarů a jeho problematické aspekty. **Kapitola 6** celou práci shrnuje. Po této kapitole následuje **seznam zkratk** užívaných v celé práci včetně zkratk pramenů. Dále je uveden seznamu literatury a přílohy práce. Tištěnou přílohou je především **seznam výjimek** (příloha B), v další příloze je uveden soupis textů verze ITB, na které je tato práce založena (s uvedením počtu tokenů a spolehlivosti textu, viz příloha A). Součástí práce je i CD, na kterém je přiložen **seznam pro generování tvarů** a všechny tabulky s koncovkami a zakončeními, které byly v práci představeny (jedná se o přílohy C a D).

2 Deklinační typy

2.1 Principy práce při popisu deklinačních typů

2.1.1 Vzor

Pro popis deklinačních typů apelativ je centrální pojem vzoru. Jako vzor v této práci definuji jedinečný soubor koncovek/zakončení, jejichž prostřednictvím se tvoří tvary dané skupiny apelativ. Takto definovaný vzor je nejspecifičtější jednotkou popisu. Kvůli soudržnosti a přehlednosti výkladu je zavedena také úroveň obecnější – deklinační typ. Ten vychází z podoby kmene a je doplněn informací o rodu. Pro lepší orientaci zde v Tabulce 2 uvádím seznam všech deklinačních typů, které se v práci objevují. Na rozdíl od historických mluvnic nejsou deklinační typy primárně řazeny podle kmene, ale podle rodu, protože tento princip se ve sledovaném období prosazuje a z hlediska češtiny současné představuje lepší vodítko pro orientaci v práci než kmen. Pro každý rod jsou vždy nejprve uvedeny deklinace samohláskové, poté deklinace souhláskové.²⁴

	mužské	ženské	střední
samohláskové	o-kmeny	a-kmeny	o-kmeny
	jo-kmeny	ja-kmeny	jo-kmeny
	ьjo-kmeny	ьja-kmeny	ьjo-kmeny
	a-kmeny	i-kmeny	
	ja-kmeny	ьv-kmeny	
	ьja-kmeny		
	i-kmeny		
	u-kmeny		
souhláskové	n-kmeny	r-kmeny	n-kmeny
	t-kmeny		nt-kmeny
			s-kmeny

Tabulka 2: Přehled deklinačních typů

²⁴ ьv-kmeny jsou od původu samohláskové, ale vývoj kmenové samohlásky (ů se před samohláskou na začátku koncovky měnilo v ьv) je sblížil s kmeny souhláskovými (Gebauer 1960, 335, Komárek 2012, 132).

Je třeba upozornit na to, že deklinační typ představuje vždy velké zobecnění, vzorů se v něm může vyskytovat (a většinou vyskytuje) více než jeden. U každého deklinačního typu je zaveden takzvaný substrát – tedy koncovky/zakončení, které se spojují se všemi zástupci daného deklinačního typu, a dále koncovky, pro které platí některá omezení z hlediska spojování se zástupci daného deklinačního typu. Jsou to obecně řečeno buď omezení z hlediska významu – koncovka se např. vyskytuje jen u neživých entit, nebo z hlediska formy – např. jen u jmen zakončených velárou, nebo se zvláštní koncovka váže pouze k určitému lemmatu – např. o-kmenové lemma *koleno* má kvůli své formální podobnosti s n-kmeny v paradigmatu některé tvary přejaté z této deklinace.

U některých deklinačních typů vzniká potřeba stanovit vedle substrátu a z něj odvozených vzorů i vzory zcela samostatné (kvůli změnám v rodu nebo přejímání tvarů jiných deklinací u některých specifických jmen – viz níže). Aby bylo možné nějak odlišit vzory, které jsou u deklinačního typu pravidelné, od vzorů výjimečných, mluvím o prvních jako o podvzorech, o druhých jako o samostatných vzorech daného deklinačního typu (např. deklinační typ středních o-kmenů má čtyři podvzory, tedy vzory skládající se ze substrátu a některých koncovek specifických pro apelativa s určitou stavbou nebo určitého původu, a dva vzory samostatné pro lemmata *dietko* a *oko/ucho*, u nichž v paradigmatu dochází mimo jiné ke změně rodu).

Deklinační typy a jejich vzory jsou v práci jednak slovně popsány (pro každý pád každého deklinačního typu je uvedeno, s jakými koncovkami/zakončeními je třeba počítat a proč), jednak souhrnně uvedeny ve formátu tabulky. Součástí tabulky je kromě informace o čísle, pádu a koncovkách/zakončeních i informace o rodu, která je zavedena kvůli apelativům, jejichž rod se při deklinaci mění. U každé koncovky je zároveň označen její původ. Nástupnické tvary koncovky jsou v tabulce uváděny pouze v případě, že se jedná o situaci složitou nebo nepravidelnou – pravidelně získatelné nástupnické podoby nejsou uváděny (budou získány aplikací hláskových změn). Ve slovním popisu deklinačního typu jsou nástupnické tvary uváděny v případě, že na podobu koncovky má vliv měkkost nebo tvrdost zakončení tvarotvorného základu, aby bylo zřejmé, zda se jedná o tvary s měkkým nebo tvrdým tvarotvorným základem, nebo v případě, že se vyskytují nějaké nepravidelnosti nebo zvláštnosti. Nástupnické tvary koncovek jsou pravidelně vyvoditelné z hláskových změn popsaných v kapitole 4, všechny nástupnické tvary koncovek jsou shrnuty v části 4.5.4.

U všech deklinací jsou nejprve probírány případy pravidelné a potom případy specifické, které se v některých rysech od pravidelného deklinačního typu liší. Někdy se pro tyto případy stanovuje samostatný vzor v rámci daného deklinačního typu, někde odchylky ke stanovení nového vzoru nevedou. K rozlišení těchto případů slouží především pravidelnost, frekvence a spolehlivost doložení dané odchylky. Případy ojedinělé se vždy spíše zařazují do seznamu výjimek. Jako součást pojednání o deklinačních typech jsou zařazeny pouze případy se specifickými koncovkami nebo zakončeními, specifické jevy (alternace) v tvarotvorném základu jsou probírány ve zvláštní kapitole.

V celém popisu usiluji o vhodnou minimalizaci počtu vzorů, proto jsou pro jednotlivá apelativa samostatné vzory zaváděny pouze v těchto případech: a) dochází ke kombinaci různých deklinací a vzniká deklinace jedna (např. u apelativa *lodí* dochází v mnoha pádech k obohacení ženského

ija-kmenového paradigmatu i-kmenovými a ja-kmenovými tvary), b) v deklinaci podle pravidelného vzoru se u jednotlivých čísel mění rod (apelativa *bratřie* a *kněžie* přechází v části paradigmatu k jinému rodu), c) obě předchozí možnosti se kombinují – mění se jak paradigma, tak rod (např. deklinace apelativ *oko*, *ucho*), d) dochází k alternaci kmenotvorného sufixu, která se u jiných jmen nevyskytuje (případ apelativa *jmě*). O zařazení apelativa do určitého deklinačního typu rozhodují v těchto případech koncovky a rod v singuláru.

Dále jsem zvažovala, zda samostatné vzory nezavádět také pro apelativa kolísající mezi více vzory, ale toto řešení by podle mého názoru zbytečně zvyšovalo počet vzorů tím, že by se vytvářely nové vzory sloučením vzorů již existujících. Proto je kolísání jmen mezi více deklinacemi v práci řešeno tak, že je kolísající apelativum přiřazeno k více vzorům. Tvary jednoznačně tvořené podle daného vzoru budou mít pouze jednu interpretaci, tvary, které mohou být tvořeny podle více vzorů, budou mít interpretací více. Zdrojem pro posouzení, zda dané apelativum kolísá mezi deklinacemi, je jeho slovníková charakteristika (tvary NOM.SG patří k různým deklinacím, opěrné tvary nepatří pouze k jedné deklinaci nebo kombinace obojího), v případech, které slovníky nezachycují, i doklady uváděné Gebauerem (nejpodrobněji a souhrnně 2007, 126–132).

Také pro singularia a pluralia tantum nejsou samostatné vzory zavedeny, pokud u daného apelativa nebyly nalezeny tvary, kterými jméno vybočuje z deklinačního typu, kam patří. Fakt, že je apelativum singulare nebo plurale tantum, je zaveden do seznamu pro generování tvarů jako omezení. Toto omezení znamená, že se jeho tvary budou tvořit buď pouze v singuláru, nebo pouze v plurálu od příslušného deklinačního typu (např. tvary lemmatu *sáni* se budou tvořit od plurálu vzoru *kost*).²⁵ Kromě pluralií a singularií tantum se v podkladech pro generování tvarů počítá pro všechna apelativa se všemi třemi morfologickými čísly.²⁶

Samostatný vzor je v každém rodě zaveden pro apelativa neskloňná.

Nový vzor zavádím také při ojedinělé kombinaci lemmatu a koncovky opěrného tvaru. Všechna tato apelativa mají v pojmenování vzoru slovo ‚výjimka‘.

Apelativa neskloňná a výjimky jsou zařazeny na konci popisu mimo ostatní deklinační typy.

Pojmenování vzoru obsahuje označení deklinačního typu, rod a typického zástupce daného vzoru – vzorové slovo. Vzorová slova jsou volena s ohledem na tradici tam, kde je daný vzor v mluvnicích rozlišován.

Pro pády a čísla se užívá zkratk podle lipských pravidel pro glosování (The Leipzig Glossing Rules 2015).

²⁵ Otázku duálových tvarů u pluralií tantum nechávají historické mluvnic bez komentáře, z čehož usuzuji, že se s těmito tvary u pomnožných jmen nepočítá. V prozatím nejobsáhlejší studii věnované vývoji pomnožných jmen v češtině považuje Fiedlerová (1975, 271) výskyt duálových tvarů za signál, že se u daného apelativa o plurale tantum nejedná. Tento názor je ve shodě s intuicí získanou na základě historických mluvnic. U pluralií tantum proto zavádím omezení na pouze plurálové tvary.

²⁶ Oprávněnost tohoto postupu snad ukazuje i sonda provedená u o-kmenových neuter typu *vlhko* – viz část 2.18.2.1.

2.1.2 Systémovost versus doloženost tvarů v popisu deklinačních typů

Koncovky a zakončení jsou do vzorů zařazovány jednak na základě gramatického popisu, jednak na základě průzkumu stavu v textech ITB. Jak už bylo řečeno v úvodu, rozpor mezi systémovostí a doložeností tvarů je řešen ve prospěch systémového hlediska. To se projevuje zejména v tom, že bez ohledu na doložení je pro všechna apelativa předpokládáno plné paradigma ve všech třech číslech (výjimku samozřejmě představují singularia a pluralia tantum). Není-li pro daný tvar doložena žádná koncovka, uvádí se ve vzoru koncovka předpokládaná, a to i v případech, ve kterých Gebauer (1960) žádnou koncovku neuvádí (např. duál přejatých ъja-kmenových feminin nechává zcela bez komentáře). V takových případech je uváděna nepravděpodobnější koncovka pro danou deklinaci (na základě pravidelných případů). Obecně nejhůře doloženy jsou tvary duálu a tvar pro VOC.PL. Systémové hledisko se uplatňuje v tom, že koncovky pro tyto pády jsou uváděny u všech deklinací, i když často tyto tvary doložené nejsou. Aby bylo možné nedoložené tvary snadno identifikovat, jsou nedoložené koncovky v paradigmatech graficky odlišeny od doložených.²⁷

U VOC.PL se systematicky počítá se všemi koncovkami jako u NOM.PL. V duálu se často stává, že koncovka je doložena pouze v některém z pádů, ve kterých se může systémově vyskytovat. Systémové hledisko se uplatňuje v tom, že koncovka je jako nedoložená zaváděna i do ostatních pádů, kam náleží, a to i u koncovek u dané deklinace nepůvodních (např. zakončení ve tvaru *dceře* r-kmenového substantiva *dcí* má analogickou koncovkou podle a-kmenů, tvar je doložen v NOM.DU, kvůli homonymii je ale do vzoru zaveden také v ACC.DU a VOC.DU).

Rozpor doložení a systémovosti koncovek se projevuje i v dalších typech případů. Řeším je takto:

Není-li pro daný tvar doložena koncovka původní, ale pouze koncovka přejatá z jiné deklinace, původní koncovka se neuvádí. Původní koncovky by v těchto případech zbytečně zvyšovaly homonymii, jedná se většinou o marginální případy (např. INS.PL malého deklinačního typu mužských ъjo-kmenů).

Je-li pro daný pád doložena pouze nástupnická podoba původní koncovky, ne její původní podoba, je do vzoru zavedena původní podoba. Výjimku představují koncovky, jejichž podoba je výsledkem přehlásky $\alpha > \text{ě}$. K roku 1300 se přehláska pokládá za provedenou (např. všechna ja-kmenová lemmata jsou ve staročeských slovnících zavedena v podobě s koncovkou -ě, ne s původním -a (*dušě*, ne *duša*)). Tvary, ve kterých se původní podoba těchto koncovek vyskytuje, jsou naprosto ojedinělé, a navíc se v mluvnících označují za projevy nářečí. U těchto koncovek se ve vzorech počítá pouze s podobou přehlasovanou. Ostatní výjimky jsou marginální a jsou komentovány u jednotlivých deklinačních typů.

Obecně z aplikace systémového hlediska dále vyplývá, že v práci jsou rozlišovány koncovky pravidelné a koncovky zvláštní. První jsou zařazovány do vzoru, druhé pouze do seznamu výjimek, nebo jsou ponechány zcela stranou. Koncovky zvláštní od pravidelných odlišuje především jejich

²⁷ Zároveň toto označování usnadní následnou desambiguaci – koncovky označené jako nedoložené budou při homonymii představovat mnohem méně pravděpodobnou správnou interpretaci tvaru v daném kontextu.

nesystémovost nebo ojedinělé doložení. Je přitom třeba odlišovat případy ojedinělého přejetí koncovky jiné deklinace, případy, kdy se jedná o nářeční doklad, a možné chyby. Při rozlišování těchto jevů se řídím doložením a Gebauerovými (1960) charakteristikami. Případy ojedinělé a nářeční se zařazují do seznamu výjimek (viz příloha B), doklady označené Gebauerem (1960, 1963) jako omyl nejsou zařazené ani do seznamu výjimek (např. tvar *řěčě* v kontextu *Mohan slyšiu rsiechzie dějú* (Pil., Gebauer 1960, 176)). Stejně tak se zachází s doklady označenými u Gebauera (1960) jako zvrtná analogie.²⁸ Tyto případy se totiž v přepisech pro Staročeskou textovou banku mají emendovat (Černá – Lehečka 2015, 69). Deklinační typ středních ъjo-kmenů představuje v tomto ohledu výjimku – koncovky vzniklé zvrtnou analogií se rozšířily tak, že je mnoho editorů textů Staročeské textové banky nepokládá za jev hodný emendace. Takové koncovky se zvrtně analogickým původem jsou proto součástí vzoru (viz část 2.20). Ostatní tvary z textů ITB, v nichž se vyskytuje zvrtná analogie, jsou součástí výkladu, ale nejsou součástí vzorů ani nejsou řazeny do seznamu výjimek.

2.1.3 Malé a velké deklinační typy

Při doložení koncovek pro jednotlivé pády se konkrétní realizace řešení rozporu mezi systémovostí a doložeností poněkud liší pro malé a velké deklinační typy. Obecně platí, že malé deklinační typy (do 80 zástupců) představují okrajové možnosti skloňování, uchovávají se v nich zbytky staršího stavu a dochází k mísení s deklinacemi většími. Deklinace je tedy u nich značně komplikovaná. Proto bylo zkoumání jejich tvarů provedeno za použití nástroje pro generování tvarů Analýza tokenů a všechny nalezené tvary byly zkoumány ručně. Získané údaje byly doplněny o údaje uváděné Gebauerem (1960) a na tomto základě vznikl popis deklinačního typu. Všechny tvary se v textu popisu malého deklinačního typu dokládají na materiálu.

U velkých deklinací se popis spoléhá na Gebauerovu mluvnici (1960) více než u deklinací malých, v žádném případě se na ni však neomezuje. U těchto deklinací jsem ručně zkoumala případy koncovek přejatých od jiných deklinací a případy okrajové, sporné, zvláštní, často ty uváděné Gebauerem (1960) až pro pozdější období, než je období zkoumané, nebo doložené pouze minimálním počtem dokladů. Tyto marginální koncovky byly ručně zkoumány v případě, že se jedná o koncovky nehomonymní s ostatními pády (např. i-kmenová koncovka *-ech* v LOC.PL ženských a-kmenů). Výzkum všech koncovek velkých deklinací neprobíhal kvůli stovkám až tisícům lemmat patřících k dané deklinaci pomocí generování tvarů, ale pomocí přehledů typů tvarů vyfiltrovaných na základě koncových hlásek tvaru v nástroji Analýza tokenů. Tvary u daného deklinačního typu nepůvodní jsou v popisu deklinačního typu vždy dokládány materiálem. Vlastní koncovky daného deklinačního typu materiálem dokládány nejsou s výjimkou tvarů duálu a VOC.PL, tedy tvarů u většiny deklinací nejméně běžných.

²⁸ Jako zvrtná analogie bývají nejčastěji označovány doklady, ve kterých se zpětně uplatňuje hlásková změna v kontextu, kde pro ni nebyly podmínky – např. v kontextu *hlubokých se věcie držie* (TkadIB) byl měl být tvar *věcí*, protože koncovka GEN.PL měla podobu *-í*. V době změny *ie > í* se však rozdíl mezi těmito hláskami ztrácí a písaři někdy uvádějí *ie* i na místě původního *í*.

Jednotlivá apelativa jsou u velkých deklinací komentována pouze v případě, že jejich skloňování vybočuje z pravidelností popsaných pro celý vzor, stejně tak jsou vícerodá apelativa uváděna pouze v případě, že se jejich tvary (jak jsou zdokumentované u Gebauera (1960) nebo ve staročeských slovnících) odlišují od deklinací, kam podle podoby NOM.SG a opěrného tvaru náleží. Apelativa mající více podob podle více deklinací (např. *bedro* a *bedra*) nejsou tedy uváděna, nejsou-li doloženy doklady, kterými by tato jména vybočovala z pravidelných deklinací. Apelativa, která ze svých deklinací vybočují, jsou probrána v rámci deklinačního typu, kam náleží svých původem, a je-li to nutné, jsou pro ně ustanoveny samostatné vzory, jak už bylo řečeno výše.

Pokud bylo nalezeno apelativum patřící do dané deklinace, ale nějakými rysy se od této deklinace zároveň odlišující, a je pro něj proto třeba stanovit samostatný vzor (např. apelativum *kniežě* u středních nt-kmenů, které má doložen i mužský rod), jsou jeho tvary užívány k ilustraci situace u deklinačního typu tam, kde k žádnému rozdílu mezi ním a pravidelným deklinačním typem nedochází. U samotného apelativa se pak při zanášení doložení a nedoložení tvarů do popisu přihlíží pouze k danému lexému, ne k celkové deklinaci (např. k nt-kmenům).

U malých i velkých deklinací je vždy otázkou, při jakém množství výskytů už danou koncovku/zakončení považovat za součást vzoru a při jakém ji řadit do seznamu výjimek. I zde se liší malé a velké deklinace. Obecně platí, že koncovky/zakončení pro daný pád náležité, případně jediné doložené, jsou součástí vzoru vždy. U malých deklinací jsou do vzoru řazeny i doklady ojedinělých koncovek/zakončení tehdy, pokud se jedná o systémový vztah k jiné deklinaci. Výjimky (tedy koncovky deklinací, které se zkoumanou deklinací pravidelný analogický vztah nemají) jsou řazeny do seznamu výjimek. U velkých deklinací jsou do seznamu výjimek řazeny koncovky/zakončení s několika málo doklady (zhruba od jednoho do tří, např. INS.SG *planětem* jako ojedinělý doklad o-kmenové koncovky *-em* u mužských a-kmenů), vždy se ale zároveň přihlíží k celkovému počtu lemmat v deklinaci (tisíce versus nízké stovky lemmat) a systémovým vztahům k jiným deklinacím. Tvary jsou do seznamu výjimek řazeny v hláskové podobě, která byla doložena v textech (nepřičítá se k nim podoba základní k roku 1300).

Lze tedy shrnout, že u malých deklinací se vzhledem k malému počtu jejich zástupců a složitosti vývoje počítá ve velké míře se všemi doloženými tvary ve vzoru, u velkých deklinací musí pro zařazení do vzoru existovat pro danou koncovku/zakončení dostatek dokladů – zavádění všech doložených koncovek by u velkých deklinací vedlo ke zbytečnému zvyšování homonymie tvarů.

Následující Tabulka 3 ukazuje přehled malých (do 80 zástupců) a velkých deklinací (konkrétní počty zástupců jsou uvedeny v každé kapitole a v závěru práce).

velké deklinace	malé deklinace
o-kmeny mužské	ьjo-kmeny mužské
jo-kmeny mužské	ьja-kmeny mužské
a-kmeny mužské	i-kmeny mužské
ja-kmeny mužské	u-kmeny mužské
a-kmeny ženské	n-kmeny mužské
ja-kmeny ženské	t-kmeny mužské

ɔja-kmeny ženské	r-kmeny ženské
i-kmeny ženské	ɔv-kmeny ženské
o-kmeny střední	n-kmeny střední
jo-kmeny střední	s-kmeny střední
ɔjo-kmeny střední	
nt-kmeny střední	

Tabulka 3: Malé a velké deklinační typy

2.1.4 Tabulky pro deklinační typ

Jak už bylo zmíněno výše, pro každý deklinační typ se vzory popisují jednak slovně, jednak formou tabulky, která shrnuje všechny koncovky/zakončení všech vzorů daného deklinačního typu. Původ koncovek je do těchto tabulek zahrnut vždy podle Gebauera (1960), protože jeho mluvnice jako jediná hovoří systematicky o všech pádech a tvary dokládá. Pokud tato mluvnice žádnou charakteristiku neuvádí, jsou použity zdroje další. Jako doplnění jsou v úvodu popisu každého deklinačního typu shrnuty odlišné názory na původ koncovek v ostatních historických mluvnicích (Trávníček 1935, Vážný 1964, Šlosar 1986, okrajově i Komárek 2012), pokud se vyskytují.

Původ koncovek je značen v indexu (např. $-a^a$ značí koncovku $-a$ pocházející z a -kmenů), u nedoložených koncovek se před indexem uvádějícím původ píše hvězdička (např. $-oma^{*jo}$ značí nedoloženou jo -kmenovou koncovku $-oma$). O -kmeny mají při tomto značení přednost před jo -kmeny (když je koncovka společná), u -kmeny mají přednost i u o -kmenů. Když pochází některá koncovka z více zdrojů, jsou ve vzoru uvedeny oba. Analogické koncovky se uvádí s indexem an . U deklinačních typů, v nichž se uvádí zakončení, se původ vztahuje pouze ke koncovce (např. $-era^a$ značí a -kmenovou koncovku $-a$ přítomnou v zakončení $-era$). Pro nulovou koncovku je zvolen znak \emptyset . Pokud je třeba uvést nástupnický tvar koncovky, uvádí se v rámečku – např. NT -e. Jak už bylo řečeno výše, nástupnické tvary se uvádí pouze v případech nepravidelných nebo jinak komplikovaných. Pravidelné podoby lze odvodit aplikací pravidel uvedených v kapitole 3 (viz zejména tabulku s nástupnickými tvary koncovek v části 4.5.4).

V záhlaví tabulky pro daný deklinační typ je uvedeno ‚substrát‘, pokud se typ rozpadá do více vzorů, konkrétní vzory jsou pak i se zvolenými vzorovými slovy uvedeny v samostatné tabulce pod substrátem. Prázdný řádek v substrátu znamená, že v daném pádě nemají apelativa daného deklinačního typu žádnou koncovku společnou. Pokud má daný deklinační typ pouze jeden vzor, je vzorové slovo uvedeno v záhlaví tabulky.

Na CD se vyskytuje souhrn popisu deklinačních typů v tabulkách, v nichž je kvůli počítačovému zpracování původ koncovek značen různými styly. Také zachycení substrátu a jednotlivých vzorů se od zachycení uvedeného v textu práce liší. Podrobněji viz na příloženém CD.

2.2 O-kmenová maskulina

Mužské o-kmeny představují nejpočetnější a zároveň jeden z nejsložitějších deklinačních typů staré češtiny, podle staročeských slovníků k nim patří zhruba 7 600 jmen. Vzhledem k postupnému formování kategorie životnosti je třeba v této deklinaci kromě aspektů formální stavby lemmat zahrnout do popisu koncovek i význam jednotlivých skupin zástupců, tedy počítat s odlišností apelativ pojmenovávajících osoby, zvířata a neživé entity.

Původ koncovek je do vzorů zanesen podle Gebauera (1960, 22–95). V ostatních mluvnicích se vyskytují tato odlišná zařazení nebo komentáře k jednotlivým tvarům:

Šlosar (1986, 144) považuje koncovku *-u* v LOC.SG za přejatou z DAT.SG. Vážný (1964, 28) a Šlosar (1986, 141) považují koncovku INS.SG za přejatou od u-kmenů, původní by podle druhého z nich zněla *-om*. Trávníček (1935, 292) považuje tvary s koncovkou *-om* za zbytky původního kolísání mezi koncovkami *-om* a *-em*. Koncovku *-em* označuje za přejatou od u-kmenů (jejímuž šíření napomáhá shoda s koncovkou původní), koncovka *-om* pak podle něj vznikla přidáním *-m* ke kmenu končícímu na *o*. Gebauer (1960, 13) mluví o koncovce INS.SG jako o přejaté, ale neuvádí, odkud se přejímá, ve vzoru je proto zavedena charakteristika převládající – totiž u-kmenová.

Koncovka *-a* v NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU je podle Vážného (1963, 28) novotvarem podle číslovky *dva* (stejný názor připisuje Trávníček (1935, 295) Gebauerovi, ale necituje žádné konkrétní místo – u pojednání o duálu mužských o-kmenů se u Gebauera (1960, 45) daný názor nevyskytuje).

Koncovku *-é* v NOM.PL považuje Šlosar (1986, 149) za konsonantickou ve všech výskytech, neuvažuje o tom, že u některých jmen se jedná o nástupnický tvar koncovky *-ie*.

2.2.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG o-kmenových maskulin je bezkoncovkový.

GEN.SG má vlastní koncovku *-a*. Jména osob mají pouze tuto koncovku,²⁹ u jmen živočichů a neživých entit se vyskytuje také původně u-kmenová koncovka *-u* (viz např. doklady *od zemi plazů až do ptákův nebeských* (BiblKladr), *na miesto raku* (LékRhaz), *z nepokojného sboru* (HradProk), *aby žádný nevzvěděl toho hradu* (DaIV)). Tvar GEN.SG tedy ve staré češtině odlišuje jména osob od jmen ostatních.

²⁹ Tvar v dokladu *povolá ženich starého fwatu* (EvVíd., Gebauer 1960, 30) označuje Gebauer (1960, 30) za omyl, proto není zaveden ani do seznamu výjimek.

V DAT.SG je původní koncovkou *-u*, koncovka *-ovi* sem byla přejata z u-kmenů. Přejatá koncovka se vyskytuje více u jmen osob a živočichů (*anjelovi přikázal hospodin* (BiblOl), *k tomu pústenníkovi* (CestMandM), *býkovi mrtvému pošepta v ucho* (PasTisk), *kúpeni prvenci bohu a beránkuovi* (BiblKlemNZ)), ale systémově s ní je třeba počítat i u jmen neživých entit (*zlořečil fíkovi* (LyraMat), *kámen jest kříšťálovi podoben* (LapidVodň)).

Gebauer (1960, 37) uvádí, že místo koncovky *-ovi* bývá někdy psáno *-oví*, a se jménem apelativa tuto koncovku dokládá v kontextu *rychtarzowyi* (Boh., Gebauer 1960, 37), kde se ale jedná o apelativum jo-kmenové. V textech ITB u o-kmenů ani jo-kmenů takový způsob zápisu koncovky *-ovi* zaznamenán nebyl.³⁰ Pro mizivé doložení tato podoba koncovky do vzoru zahrnuta není, tvar *rychtářovi* je zahrnut do seznamu výjimek.

V kontextu *prosbú i hněvem tvému zámysle překážeti nebudu* (PasTisk) se analogií vyskytuje koncovka LOC.SG v DAT.SG. Tvar je zařazen do seznamu výjimek.

ACC.SG byl původně stejně jako NOM.SG bezkoncovkový.

Postupně do tohoto pádu s rozvojem kategorie životnosti proniká původně genitivní o-kmenová koncovka *-a*. U jmen osob je ve staré češtině starý bezkoncovkový tvar vzácný (Gebauer 1960, 26), nicméně je s ním systémově třeba počítat (viz např. doklady *ti boha za bóh nejmají* (DesHrad), *nevědúc, kterého za pán mieti* (MartKronA)). U jmen živočichů je bezkoncovkový tvar naproti tomu velmi běžný, koncovka *-a* sem proniká o mnoho pomaleji než u jmen osob,³¹ ale je třeba s ní i u těchto apelativ systémově počítat (viz např. doklady *naleze [...] osla a lva stojiece podlé těla* (BiblOl), *krávu nebo býka velikého nařekl by právem* (PrávJihlA)). U jmen neživých entit je tvar s koncovkou ještě vzácnější než u jmen živočichů (Gebauer (1960, 29) zmiňuje, že se jedná o kontexty personifikující), ale opět je s ním třeba systémově počítat (viz např. kontexty *inhed v kamnách čbána zoči* (HradLiš), *vydala nám Krista, přeutěšeného květa* (ZrcSpasK)).

VOC.SG má vlastní o-kmenovou koncovku *-e*, která způsobuje alternaci, pokud tvarotvorný základ substantiva končí na *r, k, h, g, ch* (více viz v části 4.4.2.2).

Vedle *-e* se v tomto pádě vyskytuje i původně u-kmenová koncovka *-u*, která se uplatňuje při tvoření VOC.SG od substantiv s tvarotvorným základem zakončeným na veláru (*Jezu Kriste, pomocníku muoj* (PasTisk), *[j]inochu, [...] vstaň inhed* (PasTisk)). Gebauer (1960, 25) uvádí, že je to „zejména“ u těchto jmen, ale dokládá tvar pouze pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na veláru, proto je koncovka do vzoru zavedena pouze u těchto jmen. Tato koncovka vyžaduje zavedení podvzorů pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na veláru.

³⁰ Výjimkou je lokativní kontext *[o] hromoví chci zvěstovati* (Vít, [ověř.]), který ale není v této práci nijak zohledněn, neboť se jedná o památku bez značení kvantity a transkribovaný text v ITB prozatím neprošel závěrečnou redakcí.

³¹ Gebauer (1960, 27) uvádí, že mnoho dokladů bezkoncovkového ACC.SG u jmen živočišných se vyskytuje ještě v 17. století.

V LOC.SG se u mužských o-kmenů vyskytuje původní koncovka -ě, která způsobuje alternaci, pokud tvarotvorný základ substantiva končí na *r, k, h, g, ch* (více viz v části 4.4.2.1).

Vedle koncovky -ě se v tomto pádě hojně vyskytuje původně u-kmenová koncovka -u, jejímuž šíření napomáhá analogie s dativní koncovkou a později také fakt, že před ní nedochází k alternaci (Gebauer 1960, 39). Podle Gebauera (1960, 42) se tato koncovka více a rychleji šíří k substantivům označujícím neživé entity než k ostatním. Ve vzoru je s ní však třeba počítat u všech jmen. Doklady této koncovky jsou např. *po všem světu rozděleno* (ModlKunh), *slůžec Bohu v chrámu Božiem* (ŠtítKlem), *[o] múdrém mistru* (MartKronA), *po zlém služebníku* (LyraMat), *kapitola desátá o hadu* (BawEzop), *sedě na oslu* (ŠtítSvátA).

Třetí možnou koncovkou v tomto pádě je -ovi, přejaté nejspíše z DAT.SG. Pro jména osob platí, že koncovka je mnohem lépe doložena u proprií než u apelativ. U jmen neživých entit se koncovka vyskytuje o mnoho méně než u jmen ostatních, byly nalezeny celkem čtyři doklady: *po brsiehovi s bratrem chodě* (JidDrk., Gebauer 1960, 44), *o hromovi chci zvěstovati* (Vít., Gebauer 1960, 44),³² *[o] karbunkulovi, ohnivém nežidu* (LékRhaz), *spánky, ješto na šípkovi rostú jako jablěčka* (LékFrantA).³³ Doklady pro jména osob a zvířat jsou např. v kontextech *na aspidovi a na ostrovidovi choditi budeš* (LékVodň), *[o] vlku a o beránkovi* (BawEzop), *těž bylo jest o faraonovi* (LyraMat), *o mučedlníkovi Božiem* (PasTisk). I když je dokladů pro jména neživých entit tak málo, řadím koncovku -ovi do substrátu vzoru, protože možnost ji užít není u těchto jmen vyloučená.

V kontextu *kázal [Bůh], aby se vokrúhle položili [izraelští vojáci] a v proftrzedci stan* (RokJanB, StčS) je doložen výjimečný tvar s koncovkou snad jo-kmenovou. Je zařazen do seznamu výjimek.

INS.SG má pravidelně koncovku -em. Gebauer (1960, 44) uvádí, že tato koncovka je někdy psána -ém, a podobu dokládá kontexty *bohe^em ustaven* (svD., Gebauer 1960, 44), *svým liude^em* (Jid., ibid.), *zamútiv syuote^em* (LMar., ibid.), *s svým zkote^em* (LMar., ibid.). Tato podoba má oporu ve staré polštině. V textech ITB se však nevyskytuje ani jednou, a pro zařazení do vzoru tak chybí dostatečný počet dokladů. Proto jsou tvary *bohém, ľudém, životém* a *skotém* řazeny pouze do seznamu výjimek. Cejnar (1964, 136, 168, 50) tatáž místa transkribuje s pravidelnou podobou koncovky – *bohem, ľudem, životem, skotem*.

Kromě pravidelné koncovky byla v textech ITB nalezena také koncovka -om: *leč by [...] skutečný súd slušným během došli* (PrávJihIA), *s čeledí a s dobytkom* (BiblOI), *jej svým zrakom umrtví* (TkadIB), *mnohé jiné pře milost má býti kšaftom na zádušie a ženským věnom* (PrávJihIB). Gebauer (1960, 45) uvádí doklady *před fwyetom* (ŽWittb., Gebauer 1960, 45), *pějte hlaŕfom piesenským* (ŽWittb., ibid.), *nad mým protiwnikom* (Koř., ibid.), *před Eleazarem popom* (Ol., ibid.)³⁴ a všechny považuje za omyl kvůli podobnému psaní *e* a *o* v daných pramenech (stejně v Gebauer 1963, 140). U středních o-kmenů hodnotí Gebauer (1960, 138) stejný jev mírněji – pouze jako možný omyl. Kdyby byly

³² V ITB je tentýž kontext transkribován *hromovi*, ale jedná se pravděpodobně o chybu (Vít je nespolehlivý text), viz i pozn. 30.

³³ Tytéž doklady uvádí při pojednání o formování životného a neživotného rodu Oberpfalcer (1933, 142).

³⁴ V ITB je stejný kontext transkribován *před Eleazarem popem* (BiblOI).

doklady započítány všechny (bez dokladu, který je v ITB transkribován jinak), bylo by jejich množství dostatečné na zavedení do vzoru. Na druhou stranu u o-kmenů mužských i středních je koncovka označena jako nářeční a možný omyl, což hovoří proti jejímu zavedení do vzoru. Proto jsou dané tvary zavedeny zde i u středních o-kmenů do seznamu výjimek.

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU mají dvě koncovky – původní o-kmenové *-a* a přejaté u-kmenové *-y*. Přejatá koncovka je doloženě hojně, viz např. doklady *posla dva učedlníky svá* (BiblOI), *káza dva slúpy mramorová postaviti* (AlexPovD), *přijidešta dva křivá falešná svědky* (BiblKlemNZ), *[t]ak že ho střežeta dva býky hrozná* (TrojK). Původní koncovka je naproti tomu doložena velmi řídko např. v dokladech *dva lotra ukřižovachu* (PasMuzA, [ověř.]), *byla dva bratra* (Sv., Gebauer 1960, 45), *dva pacholečka* (ArchČ., ibid.). S oběma koncovkami se ale ve vzoru počítá pro všechna apelativa. VOC.DU se nalézt nepodařilo, ale jako nedoložený uveden není, neboť nebyly ručně prohledány všechny doklady, které přicházejí v úvahu.

GEN.DU a LOC.DU mají jedinou koncovku, a to *-ú*. Je hojně doložena pro oba tvary, viz např. kontexty *z prostředka dvú cherubínú* (BiblOI), *ze dvú pyskú* (TrojK), *rozhněvali sě byli o dvú bratrú* (LyraMat), *o dvú ořečú chci psáti* (LékVodň).

V DAT.DU a INS.DU je vlastní koncovkou koncovka *-oma*, která je dobře doložena pro oba tvary – viz např. kontexty *mezi dvěma slúpoma* (BiblOI), *se dvěma žákoma* (PasTisk), *zjevil sě dvěma učedlníkoma* (LyraMat), *nemóž dvěma pánoma slúžiti* (KristA).

Kromě toho byla v dokladech *saně jsú tu také se dvěma ruožkama* (TrojK), *s velikýma ostrýma rohama* (CestMandM), *člověk sbožie dobude dvěma životama* (PrávŠvábC, [ověř.]) doložena i a-kmenová koncovka *-ama*. Gebauer (1960) se o této koncovce nezmiňuje. Dokladů je sice pouze několik, ale na druhou stranu se jedná o koncovku duálových pádů, které jsou obecně doloženy méně, proto je koncovka do vzoru zahrnuta.

NOM.PL a VOC.PL jsou pády s velkou variantností koncovek. Vlastní koncovkou je *-i*, které působí alternace, končí-li tvarotvorný základ *r, k, ch, h, g*.

Někdy se zde vyskytuje koncovka *-í*, kterou Gebauer (1960, 46) interpretuje pouze jako jiné psaní koncovky *-i*. Uvádí dva doklady z jednoho zdroje ze sledovaného období (*nerodte slúti myftrzij* (EvZimn., Gebauer 1960, 46), *zákon i proroczij* (EvZimn., Gebauer 1960, 47)), ostatní jsou novější. Gebauer (1960, 51) sám uznává, že u tvarů NOM.PL a VOC.PL s koncovkou *-í* není často možné rozhodnout, jestli vznikly dloužením za *-i* nebo z původního *-ie*. Koncovka *-í* totiž mohla vznikat také jako nástupnický tvar koncovky *-ie*, která je přejata z mužských i-kmenů a doložena hojně. Viz např. doklady *mnozí jiní velicí biskupie* (LyraMat), *mnišie v klášteřiech někteří slúžili* (MartKronA), *vlcie lidi tak jědiechu* (DalV), *hadie běžie pryč* (LékFrantA). Do vzorů je proto zahrnuta pouze koncovka *-ie*, podoba *-í* bude automaticky generována jako nástupnický tvar této koncovky.

Koncovka *-ie* a její nástupnické podoby (*-í, -é*) působí alternaci tvarotvorného základu a jsou doloženy jenom se jmény osob a živočichů. Gebauer (1960, 51) uvádí pouze jeden doklad užití koncovky *-ie* se jménem neživé entity. Na tento doklad podle něj navíc není spolehnutí – v dokladu

čtyři ořešie uschli (DalJ., Gebauer 1960, 51) se může vyskytovat „odchylka jen písecká m. ořeši“ (ibid.). Doklad proto není zaveden ani do seznamu výjimek. V textech ITB byly dále nalezeny doklady *viera byla kázána a kostelé staveni* (LyraMat) a *najvětšie živnost jich jest daktylé* (CestKabK), na tvar *kostelé* upozorňuje i Vážný (1963, 28). Tyto tvary jsou zavedeny do seznamu výjimek. S koncovkou *-ie* se ve vzoru počítá u jmen osob a živočichů.

Koncovka *-é* se v NOM.PL a VOC.PL vyskytuje nejen jako nástupnický tvar koncovky *-ie*, ale i jako koncovka samostatná. Jedná se o zdlouženou koncovku *-e* souhláskových deklinací (Gebauer 1960, 51–52). Jak vyplývá z Gebauerových (ibid.) dokladů, koncovka *-é* se vyskytuje pouze u lexikálních jednotek označujících osoby, jejichž tvarotvorné základy jsou zakončeny na *d*, *t*, *n*, viz např. doklady *uslyšěchu súsědě i rodiči její* (BiblOl), *všichni pohané* (ŠtítKlem). Ojedinělý je tvar *listé* v kontextech *listé jeho svědčie* (ŠtítKlem) a *listé svědčie* (ŠtítKlem). Koncovka *-é* je zde přítomna u jména neživé entity. Tvar je pro svou výjimečnost zařazen do seznamu výjimek.

Kdybychom uvažovali o této koncovce i u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným jinak než na hlásky alternující, u kterých je díky alternaci jako *mnišé* (*jechu se mnišé Boha zaň prositi* (MartKronA)) zřejmé, že se jedná o nástupnický tvar koncovky *-ie*, u dokladů jako *holubé* [...] *za král vzeli jestřáb sobě* (BawEzop), *sešli se z rozličných vlastí biskupé* (PasTisk), *přijdúce anjelé* (HusDcerkaH) by byla tato souhlásková koncovka *-é* nerozlišitelná od nástupnického tvarů koncovky *-ie*. To by analýzu komplikovalo. Na druhou stranu je pravda, že koncovka *-é* se v současné češtině vyskytuje u jmen s tvarotvorným základem zakončeným nejen na *d*, *t*, *n*, ale také na *l*, přičemž se však nepočítá s pokračováním koncovky *-ie* do nové češtiny.³⁵ Koncovku *-é* v tvarech jako *andělé*, *apoštolé*, *manželé* by tak bylo nutné vidět jako pokračování souhláskové koncovky *-é*. Vzhledem k tomu, že Gebauer (1960, 50) uvádí tyto tvary jako doklady koncovky *-ie*, rezignuji v popisu na nesrovnalost mezi jeho tvrzením, že se koncovka *-ie* do současné češtiny nezachovala, a novočeskými tvary jako *andělé*, *konšelé*, a do vzoru zavádím souhláskovou koncovku *-é* u o-kmenových apelativ pouze pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *d*, *t*, *n*. Koncovka *-é* u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *l* bude analyzována jako nástupnický tvar koncovky *-ie*.³⁶ Tuto interpretaci potvrzuje Komárek (2012, 170). Koncovka *-é* vyžaduje vydělení podvzoru pro jména osob s tvarotvorným základem zakončeným na *d*, *t*, *n*.

Další koncovkou je původní u-kmenové *-ové*, které je na rozdíl od současné češtiny rozšířeno v celém spektru mužských o-kmenových maskulin, viz např. doklady *darové člověka oslepují* (ŠtítSvátA), *lesové tepilí* (TrojK), *budžež múdři jako hadové* (KristA), *rakové převelicí* (AlexPovD), *jiní biskupové* (ŘádKorA), *vy jste diáblovi poslové* (HradProk). Do vzoru je tedy zavedena u všech jmen.

Ojediněle je koncovka *-ové* psána *-ovie*, tato podoba je doložena v kontextech *kusovie* (List. JHrad., Gebauer 1960, 49), *lúpežníci a zbehowye* (Orl., ibid.), *potomkowie* (Perw., ibid.). V dokladech z Orl. a Perw. Gebauer (ibid.) komentuje koncovku jako ovlivněnou polštinou, v ostatních dokladech

³⁵ Gebauer (1960, 51) píše o koncovce *-ie*, že „[d]o nč. spisovné koncovka tato se nezachovala“.

³⁶ Tvary *holubé* a *biskupé* jsou spolu s tvarem *královstvých* jedinými doklady na ztrátu jotace po retnicích u *-ie* v koncovce, jsou proto zařazeny do seznamu výjimek (viz část 4.1.4).

připouští vedle toho i omyl. Koncovka není pro svoje řídké doložení (v ITB doložena není) a nejistou interpretaci zařazena do vzoru, tvary jsou zavedeny pouze do seznamu výjimek.

Trávníček (1935, 297), Vážný (1965, 28) i Šlosar (1986, 142) zmiňují, že koncovka *-ové* měla původní podobu *-ove* a délka je výsledkem analogie s i-kmenovým *-ie* a konsonantickým *-é*. Neuvádí však žádné doklady a ani v ITB se žádný takový tvar najít nepodařilo, proto se s touto podobou koncovky dále nepracuje.

Poslední koncovkou, se kterou je třeba v těchto pádech počítat, je původní akuzativní plurálová koncovka *-y*. Tato analogická koncovka je ve sledovaném období nejlépe doložena se jmény neživých entit, viz např. doklady [j]sú pak zákony na to ustaveny (ŠtítSvátA), skutky tvé prospějí li tobě (Pror). U jmen živočichů ji Gebauer (1960, 47–48) ze sledovaného období dokládá pouze v kontextu *aby jě múchy a ptáky fńiedly* (Brig., Gebauer 1960, 48), ostatní doklady jsou mladší nebo nářeční.³⁷ V textech ITB však byly nalezeny doklady jako [t]aké sě vždy držeti dobrých krmí, jakož sú kuřenci, kozelci, řerábkové, kuroptvy, bažanty i jiné maso (LékCzart), budeš podlé mne ty s tvými syny a synové synów tvých, ovcě tvé a bravery tvoje (BiblOI), tak červy zemrú a vypadají (LékJádroBrn),³⁸ [k]apry sekané (Kuch, nadpis receptu), [k]ohúty – a ktož semenem jeho krmí kohúty, bývají udatní k štípaní (LékFrantA), proto je třeba do vzoru koncovku řadit i se jmény živočichů. Pro jména osob do vzoru koncovka zavedena není, a odděluje tedy jména osob od jmen živočichů a neživých entit. (Pro jména osob byl nalezen pouze jeden doklad: že by učedlníky jeho reptali (BiblKlemNZ). Kvůli rozsáhlé homonymii nebyl tvar zkoumán systematicky – namátková analýza frekventovaných jmen žádné další tvary tohoto typu neodhalila. Mluvnice se o tomto jevu nezmiňují. Tvar je zařazen do seznamu výjimek.)

Se všemi koncovkami doloženými pro NOM.PL se systémově počítá i pro VOC.PL.

ACC.PL má ve sledovaném období jedinou koncovku, a to *-y*.

Další uváděná koncovka *-a* je doložena až z textů mladších, než je sledované období. Gebauer (1960, 53) uvádí jediný doklad ze staré češtiny: *u posledka percussit inimicos in posteriora* (ŽGloss., Gebauer 1960, 53). Tvar je zaveden do seznamu výjimek, ve vzoru se s koncovkou nepracuje.

V GEN.PL je původní tvar bezkoncovkový, u apelativ se sice nevyskytuje zdaleka tak často jako přejatá u-kmenová koncovka *-óv*, nicméně dokladů není zanedbatelné množství, a systémově je proto třeba s bezkoncovkovým tvarem GEN.PL počítat.

Koncovka *-óv* má kromě pravidelných nástupnických podob *-ó*, *uov*, *-uo*, *-ův* a *-ů* i podobu *-ov*.³⁹ Tvar je doložen např. v kontextech *tři sta velblúdów a patcet mzhów silných údów* (AlxH), *mnoho tisíc bojovníkuov* (TrojK), *vybra dvanáct kniežat a rytířův statečných* (ŠtilfU), *daj řezaných mandluo a*

³⁷Podobně o situaci mluví Šlosar (1986, 136) a Vážný (1964, 11) – o jménech živočichů se v souvislosti s vyrovnáváním nominativu a akuzativu v plurálu zmiňují pouze v souvislosti se situací v dialektech.

³⁸Apelativum *črv* řadí ESSČ mezi i-kmeny, jeho tvary však plně odpovídají o-kmenové deklinaci, proto je v seznamu pro generování tvarů řazeno k o-kmenům (podrobněji viz část 2.8).

³⁹V dokladu *potom hned búře se větruów taká vztrže* (TrojK) je ojediněle doložena i transkripce *-uów*, doklad zařazují do seznamu výjimek.

řečského vína (Kuch), *z mnohých duvodó* (PrávJihIB), *z listů* (MartKronA), *vložil do těch duolkov sádla křepeličieho* (LékCzart), *na trní nečeší fíkov* (BiblOI), *pílně se střežúc hřiechov* (ŠtítKlem), *do těch kaprov sekaných* (Kuch), *otpviedáchu něteří z mistrov* (LyraMat). Podoba koncovky s krátkým vokálem je paralelní s krácením v DAT.PL a LOC.PL, dokladů je nezanedbatelné množství, proto je zkrácená varianta zařazena do vzoru ke všem zástupcům o-kmenů.

Vedle toho dokládá Gebauer (1960, 58) i tvar s koncovkou i-kmenovou v kontextu *podle rzadu czaři položil sem* (EvOI., Gebauer 1960, 58). Stejný jev je doložen i ve StčS v kontextu *shonů ani podsedi* (ArchČ (1479), StčS). Tvary *časí*, *podsedi* jsou ojedinělé, a jsou proto zavedeny do seznamu výjimek. StčS uvádí u tvaru *podsedi* ženský rod, ale tvar je výjimečný a může být přejat i z mužských i-kmenů, proto ho do seznamu výjimek zavádím s mužským rodem.

DAT.PL má původní o-kmenovou koncovku *-óm* a nástupnickými podobami *-uom*, *-úm*. Doklady jako *prodání základov dlužníkom vzatých* (PrávJihIA), *do kterýchž dopustil jíti ďáblom Pán Kristus* (CestKabD), *nedá molom rúcha sniesti* (LékJádroD), *všem votokom žilným* (LékChir), *krev čmýrná běží k ceckom* (LékŽen) ukazují, že je třeba počítat i se zkrácenou variantou koncovky, tedy *-om*. Gebauer (1960, 58–59) o tomto krácení mluví v souvislosti s pramenem ze začátku 16. stol. (HrubLobk), starší doklady neuvádí. Krácení koncovky podle něj souvisí s tím, že délka v koncovce „méně pronikala, než při jiném *ó*“, v koncovce tedy hláska déle odolávala změně v *uo* a *ú* než *ó* v slabikách kořených. Délka zde tedy zřejmě nebyla tak výrazná a mohlo docházet i ke krácení. Vážný (1964, 31 a 45) uvádí zkrácenou podobu koncovky v komentáři k jednotlivým tvarům mužských i středních o-kmenů. Komárek (2012, 158) uvádí koncovku *-om* jako rovnocennou variantu koncovky *-óm*.

V dokladu *proti ginym narodem* (Comest., Gebauer 1960, 59) se podle Gebauera (1960, 59) jedná o písařský omyl, tvar proto není zaveden ani do seznamu výjimek.

V dokladu *lahodám, libostem a pomljkám* (HusPostD, StčS) je doložen výjimečný a-kmenový tvar. Je zařazen do seznamu výjimek.

V LOC.PL je původní koncovkou *-iech*, před kterou alternují hlásky *r*, *k*, *ch*, *h*, *g* na konci tvarotvorného základu. Nástupnickou podobou této koncovky je pravidelně až do současné češtiny *-ích*, pro češtinu starou je navíc potřeba počítat s podobou *-éch*.

Další koncovkou LOC.PL je *-ech* přejaté z i-kmenů. Výskyt této koncovky je vyloučen u lexikálních jednotek s tvarotvorným základem zakončeným na veláru (je to tedy koncovka vyžadující zavedení samostatného podvzoru pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na veláru). Koncovka nepůsobí měkčení koncové souhlásky tvarotvorného základu (Gebauer 1960, 61). Doložena je např. v dokladech: *na jichžto hřbetech* (AlexPovD), *jakož jest měl běhati po lesech* (MartKronT), *[o] zlé ženě a třech kohútech* (GestaM), *o molech vlasních* (LékRhaz), *o jedenádsti apoštolech* (LyraMat), *v křivých křesťanech* (LyraMat).

Kromě případů pravidelných byly nalezeny i doklady *o úřednícech měšckých* (PrávJihIA), *[o] komínech, krmnícech, prevétiach* (PrávJihIA), *po předcech* (PrávJihIA), *na kuřetcích pupcech* (LékChir), *po mnohých skutcech lásky* (TrojTA, [ověř.]), *o masě zbytném při nárocech narozeném* (LékRhaz), *o*

jiných rozličných příbězích (PrávJihIA), *o dluzech* (PrávJihIA), v nichž před koncovkou psanou *-ech* zřetelně k měkčení dochází. Proto se domnívám, že se nejedná o koncovku *-ech* přejatou z i-kmenů, ale zkrácenou podobu koncovky *-éč* vzniklé z vlastní o-kmenové koncovky *-iech*. Jak vyplývá z dokladů, podoba *-ech* koncovky *-iech* byla nalezena pouze u jmen s tvarotvorným základem zakončeným na veláru. Pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *d*, *t*, *n* byly doklady nalezeny pouze v textech, které ještě neprošly konečnou redakcí: *[n]a listěch jest psáno* (Vít, [ověř.]), *v příkladěch* (Vít, [ověř.]), *v úřaděch* (Vít, [ověř.]). Ve všech případech se jedná o přepis sekvence *-iech*, a proto doklady pokládám za sporné a ve vzoru s nimi nepracuji. Pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *r* žádné doklady nalezeny nebyly. Podoba *-ech* koncovky *-iech* je na základě těchto skutečností zavedena pouze ke jménům s tvarotvorným základem zakončeným na veláru.

Poslední koncovkou, kterou je třeba pro LOC.PL systémově zohlednit, je původně a-kmenové *-ách*, které se ve sledovaném období vyskytuje pouze se jmény neživých entit a živočichů. V naprosté většině dokladů se navíc jedná o jména s tvarotvorným základem zakončeným na *k*, viz např. doklady *v domkách nebo přístřeškách chrámových* (LyraMat), *na zvonečkách* (BiblOI), *na mezkách* (Pror), *o hadiech, o ježkách, o lviích* (CestMandM). Jak ale ukazují doklady *odpověď přijemše ve snách ot anděla* (LyraMat), *w zaftupach* (Comest., Gebauer 1960, 62), není koncovka vyloučená ani u jmen jiných. Další doklady LOC.PL s koncovkou *-ách* pro jména s tvarotvorným základem zakončeným jinak než na *k* je možné vztáhnout i k a-kmenovému ženskému lemmatu – např. *odpor/odpora, přiekop/přiekopa, podval/podvala, hlíst/hlístá* atd., proto je zde neuvádím. Na základě doložení je koncovka *-ách* zavedena do vzoru pro jména živočichů a neživých entit.

INS.PL má vlastní koncovku *-y*.

Vedle ní se u o-kmenových maskulin vyskytují také původně i-kmenové *-mi* a a-kmenové *-ami*. Obě poslední jmenované koncovky jsou pro sledované období doloženy převážně se jmény neživotných entit, výjimečně se jmény živočichů: viz např. kontexty *nohy železnejmi hřebmi přikovachu* (PasTisk), *postmi a modlitbami slúžeci (Bohu)* (HusPost, [ověř.]), *rybníky, kurmi, vajci, robotami* (Všeh, [ověř.]), *s desěti rohami* (BiblOI), *s řeřábami* (BawArn), *střihané pěti nebo šesti střihami* (LékVodň). Se jmény osob je doložena pouze koncovka i-kmenová v kontextu *s dědmi* (Drk, Řád p. z., Vážný 1964, 32),⁴⁰ a-kmenová koncovka není doložena vůbec. Proto nejsou koncovky do vzoru pro jména osob zavedeny (tvar *dědmi* je zaveden do seznamu výjimek), ve vzoru se s nimi počítá pouze u jmen živočichů a neživých entit.

2.2.2 Specifické jevy

2.2.2.1 Kolísání mezi o-kmeny a jo-kmeny

Nejvíce zastoupeným typem kolísání u mužských o-kmenů je kolísání s deklinací mužskou jo-kmenovou. Pro starou češtinu je toto kolísání doloženo u některých jmen s tvarotvorným

⁴⁰ Z uvedení dokladu není zřejmé, z jakého z obou pramenů pochází. Může také pocházet z obou.

základem zakončeným na *l, r, n, m, z a c*, v nářečních dokladech výjimečně i jinde (nejpodrobněji viz u Gebauera 1960, 79–86 a 115–120). Nejkomplikovanější je situace u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *l* – jména cizího původu se původně zařazovala k měkké deklinaci a po zániku povědomí o rozdílu mezi tvrdým a měkkým *l* někdy přecházela k deklinaci tvrdé. U některých takto zakončených jmen domácí slovní zásoby (nebo jmen přejatých dávno) nastala situace opačná – do původního tvrdého (o-kmenového) paradigmatu začaly pronikat tvary měkké (jo-kmenové).

Gebauer (ibid.) sice uvádí velmi obsáhlý přehled tvarů kolísajících jmen, ale velké množství jeho dokladů je až z doby daleko po roce 1500. Aby bylo možné získat o kolísání ve sledovaném období komplexnější představu, byly všechny potenciální o-kmenové a jo-kmenové tvary jmen, o kterých se Gebauer zmiňuje jako o kolísajících i jako o patřících v Jungmannově slovníku k typům tvrdým, nebo měkkým (Gebauer 1960, 84–85), vyhledány ve staročeských slovnících.⁴¹ Podle údajů uváděných ve slovnících lze tato jména rozdělit do tří skupin na jména kolísající, jména charakterizovaná ve slovnících jako o-kmenová a jména charakterizovaná jako jo-kmenová.

Jména uvedená ve slovnících jako kolísající, ať už v rámci jednoho slovníku, nebo s rozdílným tvarem opěrného pádu v různých slovnících, byla ponechána bez další analýzy. Vzhledem k respektování slovníků budou tato jména řazena k o-kmenům i jo-kmenům. Na základě Gebauerových (1960, 79–86 a 115–120) přehledů a staročeských slovníků se jedná o tato jména: *artikul, brýžděl/bryžděl, cinobr/cinobř, citvar/citvař, cicvar/cicvař, černobýl, daktyl/datyl, daněl, datel/dětel, dromedár/dromedář, fortel, hašpl, hobl, chudel, chuchel, jitrocěl/jitrociel, jušěl/jušal, klášter/klášteř, kokodryl/kokodril, koráb, korbel, nosál, mandel, mistr/mistř, mol, ortel, palác, pikús, popel/popol, pytel, rýl*,⁴² *řětěž, skrupul, sviezel, ščbrl, šindel, šišel, titul, troskel, uzel, vyžel, zapaděl, žejdl, ženkel*.

Ostatní jména uváděná Gebauerem (ibid.) a ve slovnících popsaná jako patřící buď pouze k o-kmenům, nebo pouze k jo-kmenům byla analyzována pomocí nástroje Analýza tokenů. U všech jmen byly vyhledány všechny tvary podle o-kmenů i jo-kmenů. U jmen zavedených ve slovnících jako o-kmeny bylo poté ověřeno, zda se u nich koncovky *-e/-ě* (ne)vyskytují v platnosti GEN.SG, ACC.PL a *-i* v platnosti DAT.SG, LOC.SG nebo INS.PL. U apelativ zavedených jako jména jo-kmenová byly sledovány koncovky *-ě/-e* jako LOC.SG, *-u a -a* jako GEN.SG, *-a* jako ACC.SG a koncovka *-y* ve všech svých funkcích.

Následující přehled shrnuje nálezy pro jména charakterizovaná ve slovnících jako o-kmenová,⁴³ doklady uváděné Gebauerem (1960, 85–85) jako nářeční jsou označeny hvězdičkou:

⁴¹ K těmto jménům je doplněno apelativum *peniez*, jehož kolísání bylo doloženo při zkoumání jeho tvarů.

⁴² Jo-kmenové apelativum *rýl* a o-kmenové apelativum *rýl* jsou homonyma. Do stejné skupiny s ostatními případy jsou řazeny proto, že i u nich umožňuje zachycení ve slovníku pokrýt všechny případné o-kmenové i jo-kmenové tvary v textech. O-kmenové apelativum má v MSS zavedeny podoby *rýl* i *ryl*, jo-kmenové v ESSČ pouze podobu *rýl* – doklad v *jednom ryli velikém nebo špalku* (GestaM) ale ukazuje, že i u jo-kmenového apelativa je třeba počítat s krátkou samohláskou v základu, proto je do seznamu pro generování doplněna podoba *ryl* jako jo-kmenová.

⁴³ Pro apelativum *plac* nebyly nalezeny žádné jo-kmenové doklady v textech ITB, proto není uvedeno v seznamu. Ve StčS se však uvádí i LOC.SG s koncovkou *-i*. Tvar je doložen kontextem *dadie mu na placzi neb záušníkuov několik* (VýklKruml, StčS) s poznámkou, že se může jednat o výprask na veřejném místě nebo ho lze

oběd: *na němžto obyedy* (PassKlem., Gebauer 1960, 86)*;
anděl: *kraluje s anděli věky věkóm* (PasTisk);
kostel: *jenž se stal v kosteli svatého Jana Božieho Křtitele* (CestMil, [ověř.]);
manžel: *manžele jsou sobě najbližší* (HusPost, [ověř.]);
omyl: *ciesar bez omyle přijje jeho velmi míle* (BawArn);
špitál: *u kterého kostela, kláštera, špitále* (PasKal), *w fšpytali* (Otc., Gebauer 1960, 80), *Přeča udělá v špitáli úředníkem* (LetVrat, [ověř.]);
templ: *w templi* (EvOl., Gebauer 1960, 80), *do toho kláštera aneb temple* (MartKronA);
úhel: *[z]lodějie, zetrúče jej [tj. magnet], nosie s sebú, vejdúce v dóm, vespú v úhle, na čtyři úhly* (LapidLékFrantB), *Quadrangulum čtyři úhle* (SlovOstřS);
úmysl: *[č]báne, ké se modlíš, zlého s úmysle, že tiem dlíš* (HradLiš);
rožen: *pec jen na rožni* (Kuch), *aby železnými rožni jejie prsi prodesili* (LegKat, [ověř.]);
čas: *za rok minú čase* (BawEzop), *v onom czašfy* (EvVíd., Gebauer 1960, 86)*;
les: *na pustém leffy* (Kat., Gebauer 1960, 86)*;
dvór: *we dvorzy* (Orl., Gebauer 1960, 86)*;
svět: *po světi poče netúžiti* (LegKat, [ověř.]), *na fwieti* (BrigF., Gebauer 1960, 86)*;
obraz: *k obrazy* (EvOl., ibid.)*;
vóz: *podle woze* (AlxV., ibid.),^{44*} *na wozy svém* (EvOl., ibid.)*.

Jak vyplývá z tohoto přehledu, pouze apelativa *špitál*, *templ* a *rožen* mají pro sledované období doložen více než jeden tvar podle jo-kmenové deklinace, aniž se jedná o doklady nářeční nebo doklady ze slovníků. Apelativa *špitál* a *rožen* mají pravidelně doložené o-kmenové tvary (*o velikém špitálu* (CestMandM), *chodila do špitála* (MartKronA), *v tom špitále se káli* (PovOl), *odpéci na rožně* (Kuch), *kterýž se peče na rožnu* (PovOl)), o-kmenové tvary pro apelativum *templ* v ITB nalezeny nebyly. U všech tří apelativ považuji za vhodné zavedení také k jo-kmenům. Jo-kmenové tvary ostatních o-kmenových apelativ jsou zavedeny pouze do seznamu výjimek.

Přehled o-kmenových tvarů jo-kmenových apelativ je uveden níže, zahrnuje i ojedinělý o-kmenový tvar apelativa se sufixem *-tel*⁴⁵ (apelativum *přietel* je kvůli dalším zvláštnostem provázejícím jeho deklinaci probráno samostatně u jo-kmenů):

cíl: *aby věčieho úsilé neměl ani smutka v cíle* (KatoVít, [ověř.]);
dětel: *vezmi listu z řebříčku, dětelu, psoser, balšám, mátu* (LékJádroBrn);
harc: *tak stiskše je s harcu* (LetVrat, [ověř.]);
kazatel: *písmem uče i kazately i kýmžkoli* (ŠtítBes, [ověř.]);
král: *s ciesařem, s krály neb s kniežaty* (Traktáty), *nad jiné krály chvály dosiehne* (BřezSnářS);
peniez: *byly přičiněny ty peniezy k jiným penězóm chrámovým* (LyraMat), *poněvadž tělo lidské dražšie jest nežli penězy* (PrávJihlB);
trupel: *nestvořil spolu muže a ženy z prvnieho truplu* (ŽídSpráv, [ověř.]);

také číst *na pleci*. Vzhledem ke kontextu pokládám za pravděpodobnější druhou možnost, ale kvůli respektování slovníku je tvar *placi* zaveden do seznamu výjimek.

⁴⁴ Gebauer (1960, 86) uvádí, že se může jednat také o *omyl*. ITB obsahuje zřejmě na stejném místě přepis *[p]odlé voza* (AlxV).

⁴⁵ Jména s příponou na *-tel* kromě apelativa *přietel* jsou podle Gebauera (1960, 115–117) skloňována pravidelně podle jo-kmenů, výjimky jsou uváděny až z textů pozdějších, než je sledované období. Analýza tvarů v textech ITB, provedená v nástroji Analýza tokenů, tento nálezn potvrzuje.

živel: od kterého živla (LékJádroBrn), všelikakého živlu všeho stvoření po dvěma vezmeš s sebou v koráb (BiblOI), v kterém živlu (LékFrantA), vidím živly změněny (AlexPovD).

Z tohoto přehledu je zřejmé, že o-kmenové tvary jo-kmenových apelativ jsou výjimečné. Jedině jméno *živel* má doloženo větší množství o-kmenových tvarů s různými koncovkami. Vzhledem k tomu, že apelativum *živel* má dobře doloženy i tvary jo-kmenové (*pod živlemi tohoto světa biechom slúžiece* (BiblOI), *od kterého živle řečeného* (LékFrantC)), je v seznamu pro generování tvarů řazeno jak mezi jo-kmeny, tak mezi o-kmeny.

Ostatní tvary jsou řazeny pouze do seznamu výjimek.

2.2.2.2 Apelativa typu *zeměnin*

Apelativa typu *zeměnin*, *dvořenín*, *měšččin* vykazují ve své deklinaci zvláštnosti jednak ohledně podoby tvarotvorného základu, jednak ohledně koncovek. V singuláru a duálu se tvary těchto jmen tvoří od dlouhé podoby tvarotvorného základu (*zeměnin*), v plurálu je potom pravidelná podoba kratší (*zeman*), v příslušných kontextech navíc s přehláskou (*zeměné*, *bez zeman*), ojedinele se vyskytuje i podoba tvarotvorného základu *zemanín*. Nejsou doloženy žádné tvary bez zakončení *-ěnin/an/ěn*, proto se ve vzoru nepracuje se zakončením (jak by odpovídalo skutečnosti, že se jedná o jména se zachovanou kmenotvornou příponou), ale s koncovkou. V singuláru a duálu mají tato jména o-kmenové skloňování, v plurálu skloňování původně souhláskové. Tato pravidelná situace je časem narušována analogiemi: odchylky spočívají jednak „v tom, že kmen delší jest i v plurálu, nebo kmen kratší i v singularu a dualu, jednak v tom, že přehláska není, kde by býti měla, nebo jest, kde by býti neměla“ (Gebauer 1960, 72). V některých tvarech jsou doloženy všechny tři podoby, v některých jen dvě nebo jen náležité, větší množství tvarů je doloženo pouze u lemmat *měšččin*, *zeměnin* a *dvořenín*, u ostatních lemmat sem patřících se tvary omezují jen na NOM.SG nebo ojedinele jeden dva další tvary. Doložení koncovek i tvarů tvarotvorného základu ukazuje následující přehled sestavený na základě textů ITB⁴⁶ a Gebauerových (1960, 72–74) dokladů (doklady jsou do řádků seskupovány podle podoby tvarotvorného základu):

NOM.SG: *přijide Josef z Arimatie, šlechtic dvořenín* (BibIKlemNZ), *Cardianus prvěnin provincialisque krajenín* (KlarGlosA);

[j] *eden měšťan římský, Pavel* (BechNeub);

každý zemanín (Koz., Gebauer 1960, 73);

GEN.SG: *ten obdrží svobodného zeměnina právo* (PrávŠvábC, [ověř.]), *do komory spoluměštěninina svého* (PrávJihB);

k obecnímu dobrému, ale i k zvláštnímu každého našeho zemana aneb města (LekKřižA, [ověř.]);

DAT.SG: *přivinul se jednomu měšččinu té vlasti* (KristA), *jinému některému zeměninu* (MajCarA, [ověř.]);

jide k jednomu měštěnu toho kraje (BiblOI), *Mafeovi měšččnovi mediolanskému* (PulKR, [ověř.]);

⁴⁶ V textech ITB byly pomocí nástroje Analýza tokenů hledány všechny o-kmenové a souhláskové tvary pro tvarotvorné základy typu *zeměnin*, *zemanín*, *zeměň*, *zeman* za přihlídnutí ke všem hláskovým změnám (např. *měšťan* i *měščan*, *měšččn* i *měščcn* atd.).

ani pánu ani zemanu některé zboží ve dsky nemóž kladeno býti (Všeh, [ověř.]);

ACC.SG: *přijímá li kdo koho jakožto přítele anebo krajenína svého* (LyraMat), *aby Vaše Milost ráčil jej k svému dvoru přijíti za dvořenína* (Hyn);
žádný kacíř za měšťana se netrpí (VersSkladbyDobyHusit, [ověř.]);

VOC.SG: *i ty, pane, měščeníne i kaplane* (Ceska_stredov_lyrika_Lehar, [ověř.]);

LOC.SG: *o jednom měštěninu* (PrávJihIA), *po některém svém sísedu neb spoluměštěninu* (PrávJihIA);

INS.SG: *[k]ak se snadně římským měščenínem činíš* (BiblLitTřeb), *u panošství móž dvořenínem býti* (ŠtítKlem);

NOM.DU: *dva zachovalá zemenyny* (Řád pz., Gebauer 1960, 73);
dva miefftiany (PulkLit., Gebauer 1960, 73);

GEN.DU a LOC.DU: nejsou doloženy, předpokládaný tvar je *zeměninú*;

DAT.DU a INS.DU: nejsou doloženy, předpokládaný tvary je *zeměninoma*;

ACC.DU: *žaloval na naše dva měštěniný* (PrávJihIA);
poslal dva dvořany svá (Jar., Gebauer 1960, 73), *dva měšťany z Prahy upálil* (LetKřižA, [ověř.]);⁴⁷

NOM.PL: *s nímžto jedno synové jeho zuostachu a dvořené* (TrojK), *[t]o vidúce i slyšice všickni kvašené* (GestaM), *měštěnie tu jistú trýzeň vidúce* (PulkR, [ověř.]), *zemyenye* (DalC., Gebauer 1960, 73);
všickni přátelé i dvořané (TrojK), *panošie, měšťané, sedláci* (KázProv), *páni, rytieři, zemanové, prelátové* (LetKřižA, [ověř.]);
měščeníné z města úhlavného [...] sú utekli (CestMandM), *jini zemenyne* (Řád pz., Gebauer 1960, 74);

GEN.PL: *měl dvadceť tisícón dvořan jézdnych* (MartKronA), *jeden z těch kvašan* (BiblOI), *našich měšťanón i panoší ukrutně vylévali* (TrojK), *ode všech zemanuov* (TrojK);
války a zámutky bude mieti od cizokrajenón (BřezSnářM), *[n]epoškvřňuj se kněz na umrlcích měštěnon svých* (BiblKladr);
zabit jest ten pán od měštěninón (BřezSnářM), *bez těch zeměninón pomoci* (CestMandM);

DAT.PL: *kněz Boleslav káza zemanóm u Boleslavi město zdíti* (DalV), *proti měšťanóm* (PrávJihIA);
to se slíbi Herodovi i kvašěnom (BiblOI), *stany vojenské zvracěli sú cizokrajenóm* (BiblOI);
proti měštěninóm (PrávJihIB), *k cizokraieninom* (Kladr., Gebauer 1960, 75);

ACC.PL: *aby miloval zemany* (DalV), *lepšíe mediolánské měščany u sebe jmieše* (DalV);
smúti se král pro svú přísahu i pro kvašěny (BiblOI), *kázal všecky měštěny měči zmordovati* (CestMil, [ověř.]);
Arnošt dvořeníny, jenž jmějieše, káza se hotovu míti (BawArn), *za obec i měštěniný římské* (BřezSnářM);

⁴⁷ První a třetí doklad lze pojímat i jako doklady plurálních tvarů.

aby města, obce, pány, šlechtice, panoše i všeliké zemaníny při jich práviech [...] zachoval (Budyš, [ověř.]);

VOC.PL: není doložen, počítá se u něj se stejnými tvary jako u NOM.PL;

LOC.PL: *v oněch nebeských měštěnech* (ŠtítKlem), *o mefczenyech* (Rožmb., Gebauer 1960, 74); *o čeledi a o dvořanech* (ŽidSpráv, [ověř.]), *v lidech, urozených i duchovních, měštanech i v sedlácích* (BechNeub);

INS.PL: *mezi dvořany ciesařovými* (BiblOl), *s měščany* (DalV); *s najvýbornějšími měštěny trojanskými* (TrojK), *s zemeny* (DalJ., Gebauer 1960, 75); *s několika měštěniný* (PrávJihB), *se všemi jinými zemeníny* (PulkR, [ověř.]), *nad kwaffeninami* (Comest., Gebauer 1960, 75).

Z tohoto doložení vyplývá, že v singuláru jsou nejlépe doloženy pravidelné tvary s podobou tvarotvorného základu typu *zeměnin*, kromě VOC.SG, LOC.SG a INS.SG jsou doloženy také tvary s podobou tvarotvorného základu typu *zeman*. Naproti tomu podoba typu *zeměn* je doložena pouze v DAT.SG a pouze u apelativa *měšččín*.

V duálu je doložení řídké, varianty tvarotvorného základu typu *zeměnin* i *zeman* ale doloženy jsou.

Pro plurálové tvary, které jsou doložené, platí, že kromě LOC.PL jsou všude doloženy tři varianty tvarotvorného základu, tedy varianty typu *zeměnin*, *zeman* i *zeměn*.

I když jsou různé podoby tvarotvorného základu ve všech číslech doloženy s různou frekvencí, pokládám pro účely automatické morfologické analýzy za vhodné, aby se ve všech tvarech počítalo se všemi třemi podobami – tedy s podobami typu *zeměnin*, *zeman* i *zeměn* (k lemmatům končícím na *-ěnin* je proto v seznamu pro generování tvarů přiřazena alternace zohledňující všechny tyto podoby).

Podoba tvarotvorného základu *zemanín* je doložena jen u apelativa *zeměnin* (a pouze z textu Koz., u něž není jednoznačné, zda je podoba náležitá pro staročeské období – viz seznam zkratk), proto se s ní v seznamu pro generování tvarů počítá pouze u tohoto substantiva (je u něj zavedena alternace zohledňující i tuto podobu).

Otázkou při zařazování koncovek je, zda počítat se všemi o-kmenovými v singuláru a duálu a s doloženými v plurálu, nebo jednu z variant (doložení, o-kmenové koncovky) zohlednit všude. Další otázkou je, zda s koncovkami počítat pouze u některých podob tvarotvorného základu (náležitých, doložených), nebo u všech. Obě otázky byly rozhodnuty takto: Stejně jako u ostatních deklinací se při zařazování do vzoru u koncovek řídím pravidelným stavem u o-kmenů v singuláru a duálu. V plurálu se vzhledem k tomu, že žádná pravidelná deklinace tohoto typu neexistuje, řídím doložením. V singuláru se doložení kryje se systémovými tvary podle o-kmenů, jen v ACC.SG chybí doklad na bezkoncovkový tvar a v LOC.SG doložení tvarů s koncovkami *-ě* a *-ovi*. Tyto koncovky jsou proto do vzoru zařazeny jako nedoložené. V NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU je jako nedoložená zařazena původní o-kmenová koncovka *-a*. V LOC.DU, GEN.DU, DAT.DU a INS.DU jsou kvůli nedoložení žádného tvaru

zařazeny systémové o-kmenové koncovky, ve VOC.PL stejné koncovky, jaké jsou doloženy pro NOM.PL. Koncovky jsou ve vzoru přiřazeny ke všem podobám tvarotvorného základu. Dobře odůvodnitelnou výjimkou by mohl být bezkonečkový GEN.PL, protože se jedná o starobylý tvar s jednotným doložením podoby tvarotvorného základu typu *zeman*. Kvůli možným analogiím jsou však i zde předpokládány tvary tvořené od všech podob tvarotvorného základu.

S právě popsaným typem skloňování se počítá pouze u apelativ zakončených na *-ěnin*. Jako zástupce tohoto typu skloňování je pojímáno i apelativum *múřěnin*, které sice ve sledovaném období nemá doloženy kontexty s podobou tvarotvorného základu typu *zeman*, ale jinak není důvod ho z deklinace vyjímát (více než ostatní jména má doloženy tvary s podobou tvarotvorného základu typu *zeměnin* a méně s podobou typu *zeměn*, to je však rozdíl kvantitativní, ne kvalitativní). Jeho odlišný vývoj do nové češtiny nezakládá pro sledované období potřebu vyjímát ho od ostatních jmen se zakončením *-ěnin*.

V případě, že je ve staročeských slovnících kromě lemmatu typu *zeměnin* zařazena i jiná podoba apelativa jako *zeman*, jsou k těmto podobám apelativa v seznamu pro generování tvarů zavedeny alternace, které zajistí, že oba typy lemmat – *zeměnin* i *zeman* – budou vzájemně propojeny.⁴⁸

2.2.2.3 Apeltivum *křestán*

U apelativa *křestán* Gebauer (1960, 76) uvádí, že „má ve sklonění mnohé tvary shodné“ se jmény typu *zeměnin*. Na rozdíl od těchto jmen má však v NOM.PL doloženu i koncovku *-i*, viz např. kontext [t]ehdy *křestáni* [...] *ustavili jsú kostel* (CestMil, [ověř.]). I když pro LOC.SG není doložen tvar s koncovkou *-ě* a pro LOC.PL tvar s koncovkou *-iech*, nenacházím důvod, proč jméno nepovažovat za pravidelný o-kmen s možností přehlásky v tvarotvorném základu (doklady pro tvary s přehláskou viz část 4.1.1).

2.2.2.4 Apeltiva *bóh* a *člověk*

Substantiva *bóh* a *člověk* vykazují oproti ostatním lexikálním jednotkám s tvarotvorným základem zakončeným na veláru odlišnost ve VOC.SG – je zde pouze pravidelný tvar *bože, člověče*,⁴⁹ zatímco ostatní mužské o-kmeny zakončené na veláru mají v tomto tvaru také *-u*. Tato odlišnost vyžaduje zavedení speciálního podvzoru.

U substantiva *člověk* bylo na rozdíl od současné češtiny ve sledovaném období běžné i tvoření celého paradigmatu plurálových tvarů (např. *zlořečiti vám budú člověkové (vel lidé)* (BibIKlemNZ), *mezi pěti tisíci člověky* (BibIOI)). Gebauer (1960, 91) k tomu uvádí: „plur. *ludie, -dé* platí vůbec za homines, kdežto tvarem *člověkové* vytýkají se jednotlivci číselně shrnutí“. Vzhledem k tomu, že i

⁴⁸ Kromě lemmat s poslední částí *-krajěnin* se vyskytují i lemmata s částí *-krajín*. Protože se jedná o podobu nepravidelnou, nespojuji ji s lemmatem zakončeným na *-krajěnin*, ale do seznamu pro generování tvarů je zavedena bez alternace. Stejně postupuji v případě lemmat *muřín* a *múřín*.

⁴⁹ Ověřováno ve Staročeské textové bance dotazy [slovo == ","][slovo == "bohu"], [slovo == "bohu"][slovo == ","] a dotazy na adjektivní a zájmenné rozvití jako [slovo == ".*ř"][slovo == "bohu"], [slovo == ".*ý"][slovo == "bohu"], [slovo == ".*š"][slovo == "bohu"], [slovo == ".*j"][slovo == "bohu"] atd. Stejně pro tvar *člověku*.

apelativum *ľud* má plné paradigma, nezavádím k lemmatu *člověk* jeho pozdější supletivní plurálové tvary.

2.2.2.5 Apeltivum *ľud*

Apeltivum *ľud* má v singuláru tvary pravidelně podle mužských o-kmenů (konkrétně jmen neživých entit).⁵⁰ V plurálu má jméno tvary částečně podle mužských o-kmenů, částečně podle mužských i-kmenů. Vyžaduje tedy zavedení samostatného vzoru. V singuláru je nedoložen pouze tvar s koncovkou *-ovi*, do vzoru je proto tato koncovka zavedena jako nedoložená. O tvarech duálu se Gebauer (1960, 92–93, 373) nezmiňuje a ani v textech ITB žádné duálové tvary doloženy nejsou. Do vzoru jsou proto zavedeny jako nedoložené pravidelné o-kmenové a u-kmenové tvary. Následující přehled uvádí všechny plurálové tvary nalezené v ITB a uvedené u Gebauera (1960, 92–93, 373):

NOM.PL: *ti ľudé k brani řiedie* (AlxV), *jsú také správni lidie* (HradSat), *všickni lidowe* (Žkap., Gebauer 1960, 92);

GEN.PL: *mnohá těla svatých lidí* (HradUmuč), *kniežě lidow populorum* (Žkap., Gebauer 1960, 92);

DAT.PL: *všem dobrým lidem nemilý* (DesHrad), *těm liduom* (LékJádroBrn), *mír lydom* (EvOl., Gebauer 1960, 93);⁵¹

ACC.PL: *bieše na chudé lidi laskav* (HradProk);⁵²

VOC.PL: *[n]emúdíř lidí, čili neviete, že viece Buoh umie učiniti, nežli člověk vymysliťi* (ŠtítKlem), *slyšte, lidie, a poznaj, sebranie, kak veliké věci já jim učiním* (Pror);

LOC.PL: *na svých lidech* (ŠtítKlem);

INS.PL: *kto se mnú stydětí bude před lidmi* (ŠtítKlem).

V pádech, kde jsou doloženy i o-kmenové tvary, jsou tyto vždy výjimečné, převládá skloňování podle i-kmenů, v NOM.PL tvar s koncovkou souhláskovou (*-é*). Koncovky jsou do vzoru zavedeny podle svého doložení.

Kromě tvarů pravidelných jsou v GEN.PL doloženy také tvary se zvrtnou analogií: *od zlých lidyu* (Pass., Gebauer 1960, 346),⁵³ *dobrých lidye* (Půh., Gebauer 1960, 347). Gebauer (1960, 347) uvádí, že v druhém dokladu se může jednat i o nářeční změnu, nejen o zvrtnou analogii, později tentýž doklad uvádí jako doklad zvrtné analogie (Gebauer 1960, 373). Stejně tak vlivem dialektu vzniká podle něj podoba koncovky *-iej* doložená v kontextu *zástup lydyey* (EvOl., *ibid.*). Vzhledem ke svému původu ve zvrtné analogii není první doklad řazen ani do seznamu výjimek, druhé dva do tohoto seznamu řazeny jsou pro svůj (možný) nářeční původ.

⁵⁰ Byl nalezen pouze jeden kontext, ve kterém tvar *lida* může být ACC.SG: *byl jest jeden král naddělil toho lida pohanského* (MartKronB). V kontextu se vyskytuje sloveso, jehož valence je nejistá, protože se jedná o ojedinělý výskyt. Podle editora textu se jedná o předmět v GEN.SG (e-mailová komunikace ze dne 9. 11. 2015), s tvarem *lida* jako s ACC.SG se proto ve vzoru nepočítá.

⁵¹ Gebauer (1960, 93) uvádí dativní koncovku ve tvaru *-om*, vzhledem k výše uvedenému dokladu *liduom* i vzhledem k tomu, že koncovka *-om* je pouze variantou koncovky se základní podobou *-óm*, je do vzoru zavedena jako základní koncovka *-óm*.

⁵² Tvar *lidi* se jako NOM.PL ve sledovaném období doložit nepodařilo. Gebauer (1960, 93) koncovku *-i* komentuje jako nepravděpodobnou interpretaci v dokladu *všudy ludy hlúpi ležie ssěčeni* (AlxB., Gebauer 1960, 93), protože by to byl ojedinělý tvar. Koncovka *-i* pro NOM.PL tedy do vzoru *ľud* není zavedena.

⁵³ V ITB zaneseno jako *od zlých lidí* (PasMuzA, [ověř.]).

V DAT.PL je kromě pravidelných koncovek doložena také zdloužená podoba v kontextu *k svým liude^em* (Pil., Gebauer 1960, 347). Tvar je zařazen do seznamu výjimek. Cejnar (1962, 149) transkribuje tvar *ludem*.

2.2.2.6 Apelativum *bratr*

Apelativum *bratr* je specifické v tom, že v plurálu (a Gebauer (1960, 89) uvádí, že i v duálu) je možné jako součást jeho paradigmatu pojímat i tvary podle њja-kmenového *bratřie*. Nicméně tvary podle o-kmenové deklinace jsou v těchto číslech doloženy také, a to hojně (viz např. doklady [*t*]i *bratři vadili se spolu tak velmi* (MartKron), *jmám pět bratrův* (KristA), *uzřel druhá dva bratry* (KristA), *proti dvěma bratroma* (BiblOI)), proto pokládám za nutné, aby apelativum mělo paradigma plně podle o-kmenů. Tvary њja-kmenové jsou prozatím řazeny pouze k lemmatu *bratřie*. Jedná se o formální řešení. Do budoucna považuji za vhodné tvary obou lemmat propojit – počítat s њja-kmenovými plurálovými tvary i jako součástí paradigmatu apelativa *bratr*.

Apelativum *bratr* má dále v ESSČ (v poznámce k heslu) i GbSlov uvedenu i podobu *bratř*. Vzhledem k tomu, že všechny uváděné doklady lze interpretovat jako omyl (viz GbSlov), i vzhledem k tomu, že se v textech ITB tento tvar nevyskytuje, není lemma *bratř* zavedeno do seznamu pro generování tvarů.

2.2.2.7 Apelativum *vetech*

Výraz *vetech*, doložený typicky v kontextech jako *to má býti trháno na vetech měsíce* (LékFrantA), není zaveden do staročeských slovníků, protože se jedná o původní jmenný tvar adjektiva. Černá a Stluka (2005) se však kloní k jeho substantivní interpretaci, proto je jméno zavedeno do seznamu pro generování tvarů, a to mezi o-kmenová maskulina.

2.2.2.8 Apelativa *duch* a *běs*

Apelativa *duch* a *běs* jsou v seznamu pro generování tvarů řazena mezi jména neživých entit. Doložení koncovky *-u* v GEN.SG je vyřazuje ze jmen osob, viz např. doklady *z vody a z duchu* (KristA), *jáz bieffu neymám* (EvVíd., Gebauer 1960, 31). Gebauer (1960, 29, 31) obě jména sice zařazuje explicitně ke jménům živočichů, ale jediná koncovka, která tyto typy ve zde prezentovaném popisu liší, je koncovka *-ie* v NOM.PL a VOC.PL, která ani u jednoho ze jmen doložená není.

2.2.2.9 Apelativa *brav*, *dobytek* a *skot*

Apelativa *brav*, *dobytek* a *skot* mají ve staré češtině doloženy i tvary plurálové (např. *budú vám pokrm, tobě i sluzě tvému* [...], *skotóm i bravóm tvým všecky věci, kteréž se rodie* (BiblKladr), *ztrioskotal mne, i ten duom, i ty churavé dobytky* (Hyn)), nejsou tedy řazena k singulariím tantum.

2.2.2.10 Apelatívum *hmyz*

Lemma *hmyz* má síce doložené iba tvary singulárne, ale lemma *hmez* i tvary plurálne (*podobensťvie [...] ptákov pod nebem létajících i hmezov* (BiblKladr)). Preto nepokládám za vhodné zaradiť k singulariím tantum ani lemma *hmyz*.

2.2.2.11 Apelatívum *snem*

Vedľa pôvodnej podoby apelatíva *snem* sa v mnoha dokladoch vyskytuje podoba *sněm* – viz napr. doklady *židovský sněm jmějesta* (HradUmuč), *do svých sněmón* (LyraMat), *postavili sú jě v sněmu mezi radu* (BiblKlemNZ). Preto sa v zozname pro generovanie tvarů počítať i s lemmatom *sněm*. Podoba *sňem* je doložená prozatím iba v nespoľahlivých dokladoch, preto sa s ňou v zozname pro generovanie tvarů nepočítať.

2.2.2.12 Apelatívum *statut*

U apelatíva *statut* je v ESSČ uvedené, že v plurále má tiež stredný rod. V textoch ITB žiadne také tvary nájdené neboli. Pretože navyše nie je jasné, či by prípadné tvary stredného rodu neboli tvorené podľa niektorej cudzej deklinácie, je meno *statut* zavedené do zoznamu pro generovanie tvarů iba ako pravidelné maskulinum.

2.2.3 Shrnutí

Z popisu koncoviek v jednotlivých pádech vyplýva, že rozdelenie pravidelných mužských o-kmenů ke vzorům sa musí riadiť jednak kritériom sémantickým, teda tým, či sa u daného apelatíva jedná o pojmenovanie osoby, živočicha alebo neživej entity, jednak zakončením tvarotvorného základu daného jména. I v tejto druhej dimenzii vznikajú tri skupiny: jména s tvarotvornými základmi zakončenými na veláru (*k, g, h, ch*), jména s tvarotvorným základem zakončeným na *d, t, n* a jména ostatní.

Jména osob sa od jmen živočichů a neživých entit odlišujú v GEN.SG, kde majú iba koncovku *-a*, v LOC.PL, kde u nich nie je doložená koncovka *-ách*, a INS.PL, kde na rozdiel od ostatných skupín majú iba koncovku *-y*. Jména osob a jména živočichů majú na rozdiel od jmen neživých entit v NOM.PL a VOC.PL koncovku *-ie*. Jména živočichů a neživých entit majú na rozdiel od jmen osob v NOM.PL a VOC.PL doloženú analogickú koncovku *-y*.

Apelatíva zakončená na veláru sa od ostatných jmen líšia vo VOC.SG, kde majú navyše koncovku *-u* a LOC.PL, v ktorých nemajú koncovku *-ech*. Apelatíva s tvarotvorným základem zakončeným na *d, t, n* sa od ostatných jmen líšia v NOM.PL a VOC.PL možnosťou užiť koncovku *-é* vyskytujúcu sa pôvodne iba u súhláskových deklinácií. Táto koncovka sa vyskytuje iba u jmen osob, u jmen živočichů a jmen neživých entit nie je teda potrebné zaviesť túto distinkciu.

Z tohoto přehledu je zřejmé, že podle provedené analýzy deklinační typ mužských o-kmenů do jednotlivých vzorů rozdělují spíše koncovky přejaté z jiných deklinací (a-kmenové koncovky *-ách, -ami*, i-kmenové koncovky *-ech, -ie, -mi*, souhlásková koncovka *-é*) než koncovky vlastní. Výjimkou jsou koncovky přejaté od u-kmenů, které je ve většině případů třeba řadit do substrátu. Dále si můžeme povšimnout toho, že koncovky *-ovi* v DAT.SG a LOC.SG, *-a* v ACC.SG a *-ové* v NOM.PL a VOC.PL, které v současné češtině typicky odlišují životná a neživotná maskulina, se ve staročeském období vyskytují se všemi mužskými o-kmeny. Rozdíly v jejich spojování se jmény osob, živočichů a neživých entit jsou frekvenční – nejvíce se vyskytují se jmény osob, méně se jmény živočichů, nejméně je jejich doložení se jmény neživých entit. Z hlediska přípravy podkladů pro generování tvarů je však třeba se všemi těmito koncovkami počítat u všech mužských o-kmenů.

Kombinací zmíněných kritérií (sémantiky a zakončení tvarotvorného základu) vzniká celkem 7 podvzorů – u jmen osob bylo pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *d, t, n* zvoleno vzorové jméno *pán*, pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na veláru jméno *hoch* a pro apelativa ostatní jméno *chlap*. Pro jména živočichů s tvarotvorným základem zakončeným na veláru bylo zvoleno jméno *pták*, pro jména ostatní jméno *had*, jména neživých entit jsou reprezentována vzorovými slovy *dub* a *zvuk*.

Kromě těchto podvzorů je u o-kmenů třeba rozlišovat podvzor *bóh*, ke kterému patří lemmata s kořeny *bóh* a *člověk*. Tento vzor se od vzoru *hoch* liší ve VOC.SG, kde je doložena pouze koncovka *-e*.

K deklinačnímu typu mužských o-kmenů jsou přiřazena i jména, jejichž deklinace se od o-kmenů v některých aspektech odlišuje. Jde za prvé o poměrně početnou skupinu apelativ končících na *-ěnin*, která mají pravidelné tvary podle o-kmenů pouze v singuláru a duálu, v plurálu je jejich deklinace původně souhlásková. Navíc se u nich vyskytuje alternace kmene – singulárové a duálové tvary jsou pravidelně tvořeny od delší podoby (typu *zeměnin*), plurálové od kratší (typu *zeměn* a *zeman*). Podoba kmene je dále ovlivňována přehláskou *a* v *ě* a vyskytují se v ní mnohé tvary analogické. Na základě analýzy všech tvarů sem příslušejících lemmat bylo zjištěno, že u všech apelativ tohoto typu je třeba ve všech číslech počítat se všemi podobami kmene (*zeměnin*, *zeměn* i *zeman*), u apelativa *zeměnin* i s podobou *zemanín*. Koncovky byly v singuláru a duálu do vzoru zařazeny podle doložení a s ohledem na pravidelné o-kmenové tvary, v plurálu na základě doložení, protože žádný podobný typ skloňování u o-kmenů neexistuje. Doložení ale ukazuje, že s výjimkou chybějící koncovky *-i* v NOM.PL a VOC.PL a výskytu koncovky *-ami* v INS.PL se jedná o tvary vzoru *pán*.

Odchytku od o-kmenové deklinace za druhé představuje apelativum *lúd*, jehož plurálové tvary jsou pravidelně tvořeny podle i-kmenů. O-kmenové tvary se v plurálu vyskytují výjimečně. O-kmenové koncovky zavedené do vzoru v plurálu proto toto doložení respektují a nejsou zavedeny ve všech tvarech.

Kromě těchto jevů bylo v rámci deklinačního typu mužských o-kmenů probráno kolísání mezi o-kmeny a jo-kmeny, doložené ve sledovaném období především pro jména s tvarotvorným

základem zakončeným na /, ale i u mnohých jmen jiných. Lemmata, u kterých je v mluvnicích předpokládáno nebo doloženo kolísání (nejpodrobněji viz Gebauer 1960, 79–86 a 115–120), lze rozdělit do tří skupin – první tvoří apelativa, u nichž se s kolísáním počítá ve staročeských slovnících. Tato apelativa jsou v seznamu pro generování tvarů zavedena dvakrát – jednou jako o-kmeny, podruhé jako jo-kmeny. Druhou skupinu tvoří apelativa ve slovnících uvedená pouze jako o-kmenová, třetí skupinu apelativa pouze jo-kmenová. Analýzou všech lemmat druhé a třetí skupiny (jednalo se asi o 260 lemmat) bylo zjištěno, že lemmata *špitál*, *templ*, *rožen* a *živel* vykazují míru kolísání, která opravňuje jejich řazení mezi o-kmeny i jo-kmeny (bylo u nich doloženo více tvarů s koncovkami jiné deklinace, než u které jsou řazeny ve staročeských slovnících). Můžeme si povšimnout toho, že se jedná pouze o apelativa z části abecedy, která je ve staročeských slovnících prozatím pokryta pouze nedostatečně, z čehož by mohlo vyplývat, že části zpracované ve staročeských slovnících důkladněji zachycují kolísání dostatečně. U ostatních jmen se podařilo doložit pouze ojedinělé případy kolísání. Všechny tyto tvary byly proto zařazeny pouze do seznamu výjimek.

Na závěr shrnutí jsou připojeny tabulky A1–A3, shrnující koncovky jednotlivých vzorů. Indexem je označen původ koncovek: *o* je používáno pro o-kmeny, *u* pro u-kmeny, *an* pro analogické koncovky, *a* pro a-kmeny, *i* pro i-kmeny, *souhl* pro koncovky souhláskové (seznam všech indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit. Nástupnické tvary se uvádí pouze v nepravidelných případech.

maskulina o-kmeny substrát		
NOM.SG	M	∅ ^o
GEN.SG	M	-a ^o
DAT.SG	M	-u ^o , -ovi ^u
ACC.SG	M	∅ ^o , -a ^{an}
VOC.SG	M	-e ^o
LOC.SG	M	-ě ^o , -u ^u , -ovi ^{an}
INS.SG	M	-em ^u
NOM.DU	M	-y ^u , -a ^o
GEN.DU	M	-ú ^o
DAT.DU	M	-oma ^o , -ama ^{a*}
ACC.DU	M	-y ^u , -a ^o
VOC.DU	M	-y ^u , -a ^o
LOC.DU	M	-ú ^o
INS.DU	M	-oma ^o , -ama ^a
NOM.PL	M	-i ^o , -ové ^u
GEN.PL	M	∅ ^o , -óv ^u
DAT.PL	M	-óm ^o
ACC.PL	M	-y ^o

VOC.PL	M	-i ^o , -ové ^u
LOC.PL	M	-iech ^o (NT po h, ch, k, g i -ech)
INS.PL	M	-y ^o

Tabulka A1a: Koncovky substrátu mužských o-kmenů

vzory					
obecná charakteristika		jména osob			
		chláp	pán	hoch	bóh
zakončení TZ (konkrétní jména)		p, b, m, v, f, s, z, c, r, l	d, t, n	h, ch, k, g	(bóh, člověk)
VOC.SG	M			-u ^u	
NOM.PL	M	-ie ⁱ	-ie ⁱ , -é ^{souhl}	-ie ⁱ	-ie ⁱ
VOC.PL	M	-ie ⁱ	-ie ⁱ , -é ^{souhl}	-ie ⁱ	-ie ⁱ
LOC.PL	M	-ech ⁱ	-ech ⁱ		
obecná charakteristika		jména živočichů			
		had	pták		
zakončení TZ		p, b, m, v, f, s, z, c, r, l, d, t, n	h, ch, k, g		
GEN.SG	M	-u ^u	-u ^u		
VOC.SG	M		-u ^u		
NOM.PL	M	-ie ⁱ , -y ^{an}	-ie ⁱ , -y ^{an}		
VOC.PL	M	-ie ⁱ , -y ^{an}	-ie ⁱ , -y ^{an}		
LOC.PL	M	-ech ⁱ , -ách ^a	-ách ^a		
INS.PL	M	-mi ⁱ , -ami ^a	-mj ⁱ , -ami ^a		
obecná charakteristika		jména neživých entit			
		dub	zvuk		
zakončení TZ		p, b, m, v, f, s, z, c, r, l, d, t, n	h, ch, k, g		
GEN.SG	M	-u ^u	-u ^u		
VOC.SG	M		-u ^u		
NOM.PL	M	-y ^{an}	-y ^{an}		
VOC.PL	M	-y ^{an}	-y ^{an}		
LOC.PL	M	-ech ⁱ , -ách ^a	-ách ^a		
INS.PL	M	-mi ⁱ , -ami ^a	-mj ⁱ , -ami ^a		

Tabulka A1b: Koncovky vzorů vztahujících se k substrátu mužských o-kmenů

řud		
NOM.SG	M	∅ ^o
GEN.SG	M	-a ^o , -u ^o
DAT.SG	M	-u ^o , -ovi ^{u*}
ACC.SG	M	-a ^{an} , ∅ ^o
VOC.SG	M	-e ^o
LOC.SG	M	-ě ^o , -u ^u , -ovi ^{an*}
INS.SG	M	-em ^u
NOM.DU	M	-y ^{u*} , -a ^{o*}
GEN.DU	M	-ú ^{o*}
DAT.DU	M	-oma ^{o*}
ACC.DU	M	-y ^{u*} , -a ^{o*}
VOC.DU	M	-y ^{u*} , -a ^{o*}
LOC.DU	M	-ú ^{o*}
INS.DU	M	-oma ^{o*}
NOM.PL	M	-ie ⁱ , -é ^{souhl} , -ové ^u
GEN.PL	M	-í ⁱ , -óv ^u
DAT.PL	M	-em ⁱ , -óm ^o
ACC.PL	M	-i ⁱ
VOC.PL	M	-ie ⁱ , -é ^{souhl} , -ové ^{u*}
LOC.PL	M	-ech ⁱ
INS.PL	M	-mi ⁱ

Tabulka A2: Koncovky vzoru řud

zeměnin		
NOM.SG	M	∅ ^o
GEN.SG	M	-a ^o
DAT.SG	M	-u ^o , -ovi ^u
ACC.SG	M	-a ^{an} , ∅ ^{o*}
VOC.SG	M	-e ^o
LOC.SG	M	-u ^u , -ě ^{o*} , -ovi ^{an*}
INS.SG	M	-em ^u
NOM.DU	M	-y ^u , -a ^{o*}
GEN.DU	M	-ú ^{o*}
DAT.DU	M	-oma ^{o*}
ACC.DU	M	-y ^u , -a ^{o*}
VOC.DU	M	-y ^{u*} , -a ^{o*}
LOC.DU	M	-ú ^{o*}

INS.DU	M	-oma ^o *
NOM.PL	M	-ie ⁱ , -ové ^u , -é ^{souhl}
GEN.PL	M	∅ ^{souhl} , -óv ^u
DAT.PL	M	-óm ^o
ACC.PL	M	-y ^o
VOC.PL	M	-ie ^{i*} , -ové ^{u*} , -é ^{souhl*}
LOC.PL	M	-iech ^o , -ech ⁱ
INS.PL	M	-y ^o , -ami ^a

Tabulka A3: Koncovky vzoru zeměnin

2.3 Jo-kmenová maskulina

Mužské jo-kmeny představují spolu s mužskými o-kmeny centrální deklinaci pro jména mužského rodu. Ve srovnání s mužskými o-kmeny se jedná o deklinaci menší – podle slovníků k ní patří kolem 3 600 apelativ. Koncovky jsou v zásadě společné s mužskými o-kmeny, ale vzhledem k zakončení tvarotvorného základu na měkký konsonant došlo v různých fázích vývoje k mnoha hláskovým změnám. Kvůli postupnému formování kategorie životnosti je třeba i v této deklinaci zahrnout do popisu význam jednotlivých skupin zástupců, tedy počítat s odlišností apelativ pojmenovávajících osoby, zvířata a neživé entity.

Původ koncovek ve vzorech je jako u všech deklinací značen podle Gebauera (1960). Ostatní mluvnické se s jeho názorem neshodují v těchto bodech:

Trávníček (1935, 264), Vážný (1964, 24) i Šlosar (1986, 145) uvádějí, že koncovka *-u* ve VOC.SG je původně ju-kmenová, podle Šlosara (ibid.) je to jediný pozůstatek jinak zcela zaniklého deklinačního typu.

O koncovce *-em* v INS.SG uvádí Trávníček (1935, 294), že se zde původní koncovka shoduje s koncovkou přejatou z u-kmenů.

Všechny mluvnické (Trávníček 1935, 294, Vážný 1964, 24 i Šlosar 1986, 145–146) upozorňují na to, že v DAT.DU a INS.DU byla původně koncovka *-ema*, koncovka *-oma* je o-kmenová. Podobně v DAT.PL bylo původně *-ém*, koncovka *-óm* je přejata z o-kmenů. Trávníček (1935, 299) navíc uvádí, že tvary jako *koniem*, *pastýřém* jsou zbytky původních tvarů, ne výsledkem přehlásky, jak tvrdí Gebauer (1960, 109–110).

2.3.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG je u mužských jo-kmenových substantiv bezkoncovkový.

GEN.SG má koncovku *-ě* (z původního *-a*). Kontexty, ve kterých je zachována původní podoba koncovky, jsou ojedinělé (*uhlé ohňa shromazdíš na jeho hlavu* (BibKlemNZ), *ráčil je z věčného žalářa zprostiti* (GestaM)), nebo označené jako nářeční (*do koncza* (OIMüllB., Gebauer 1960, 100), *tochto mefficzka* (ibid.), *otcza nebo matky* (ibid.), *krala mathyaffa* (ibid.)), proto jsou zavedeny pouze do seznamu výjimek.

V kontextu *svatého otczy* (PassKlem., Gebauer 1963, 193) je doložena rovněž koncovka nářeční a je také zařazena do seznamu výjimek. (Může se jednat i o ACC.SG, širší kontext není uveden.)

Kromě této koncovky uvádí Gebauer (1960, 100) také původně u-kmenovou koncovku *-u*, kterou ale dokládá pouze u jmen, která kolísají mezi o- a jo-kmeny (*mol*, *řetěz*). Tato koncovka tedy do vzorů pro jo-kmeny zařazena není.

DAT.SG má původní koncovku *-u*, která se přehlasuje na *-i*.

Druhou koncovkou je původně u-kmenové *-ovi*, které se přehláskou mění na *-ěvi* (a tato podoba ztrátou jotace na *-evi*). Tyto podoby časem zanikají a udržuje se jen *-ovi*. Koncovka *-ovi* je u jmen neživých entit a živočichů doložena jen několika doklady – pro jména živočichů byl tvar nalezen u dvou jmen (Gebauer (1960, 101) ho nedokládá vůbec), u jmen neživých entit u tří jmen (ve více kontextech). Nabízí se tedy otázka, zda danou koncovku u jmen živočichů a neživých entit vůbec do vzoru řadit. Jak postupně vyplyne z následujícího výkladu, jména živočichů a neživých entit nemají u jo-kmenů žádné koncovky, které by tyto skupiny apelativ od sebe oddělovaly. Pro jména živočichů a neživých entit pojatých jako jedna skupina tedy byl nalezen dostatek dokladů pro zařazení koncovky do vzoru. Druhým důvodem pro její řazení do substrátu vzoru je paralelnost se situací u mužských o-kmenů (včetně možnosti výskytu různorodých personifikačních kontextů). Proto je koncovka zavedena do substrátu celého deklinačního typu. Doklady koncovky u jmen osob, živočichů i neživých entit ukazují doklady: *jenž jest dal králevi čtenie čelovati* (ŘádKorA), *kazatelovi potřebí jest, aby sobě udice zlaté [...] dobyl* (GestaM), *chodil jest lid modlit se telcovi* (BiblOI), *umyje koňovi raněnému rány* (LékVodň), *k bojovi hotov dospěle* (AlxV), *spomáhá měchýřovi* (LékVodň), *ohněvi s nebes kázáše na zemi sstúpiti* (BiblOI).

Zvratnou analogií je v DAT.SG psáno *-ie* místo *-i* v dokladech *k tomu placzie* (Mill., Gebauer 1960, 101), *k bogie* (Mill., ibid.), *každému muzie* (Mand., ibid.). Vzhledem ke svému původu ve zvrtné analogii nejsou tyto případy zaneseny ani do seznamu výjimek.

ACC.SG je původně bezkoncovkový.

Z GEN.SG sem byla přejata koncovka *-ě*. Šíření této koncovky je podobné jako u o-kmenů – systémově je třeba počítat s bezkoncovkovou i koncovkovou variantou u všech jo-kmenových apelativ, i když jména osob se vyskytují převážně s koncovkou, jména živočichů převážně bez koncovky a jména neživých entit se vyskytují v koncovkové podobě jen velmi zřídka. Doložení méně frekventované varianty pro jména osob a živočichů viz např. v kontextech *jde před král* (DesHrad), *vraha sobě za kněz zvolichu* (DalV), *uzřě telcě i tancě* (BiblOI), *otec váš hotov jest a na koně vsedá* (BřeSnáfM). Pro jména neživých entit Gebauer (1960, 100) uvádí pouze doklad *bychom byly pnye za král jměly* (DalC., Gebauer 1960, 100), neuvádí však, že by se jednalo o tvar jediný, který zná. V textech ITB byly nalezeny doklady *ať omočí konce prsta / konec prstu svého* (BiblKlemNZ), *král ubianský s svými [...] ten boj tu celý den držice [...] Ubianský boje ztratil* (BawArn), *uzřě telcě i tancě* (BiblOI), *[z]činimy sobě věncě z růžě, než dřieve zvadne* (BiblOI, [ověř.]), *z toho dřeva oleje dělají [...]*, *proti padúcí nemoci maží tiem olejem chřebtové kosti* (LékVodň),⁵⁴ u posledních dvou není jisté, zda se nejedná o genitiv, u tvaru *tancě* se zase zase může jednat o ACC.PL. I když jsou doklady s koncovkou *-ě* pro pojmenování neživých entit nečetné a mnohé i sporné, považují zavedení

⁵⁴ Na jiných místech téhož pramene: *olej z ruože dělají* (LékVodň).

koncovkového tvaru do ACC.SG i ke jménům neživých entit za vhodné ze systémových důvodů (kvůli paralelnosti s mužskými o-kmeny včetně možných personifikačních kontextů).

Opět se vyskytují nářeční podoby s nepřehlasovanou podobou koncovky: *za otca* (OIMüllB., Gebauer 1960, 97), *za papeffa* (ibid.). Jsou zařazeny do seznamu výjimek.

VOC.SG má jednak koncovku *-u*, přejatou od u-kmenů (*Hospodine všemohúci anjelský králu žádúci* (MastMuz)), jednak o-kmenovou koncovku *-e*. Koncovka *-u* se přehláskou mění na *-i*. Distribuce obou koncovek je poměrně komplikovaná. Zatímco pro jo-kmenová apelativa s tvarotvorným základem zakončeným jinak než na *c* a *z* platí, že se u nich vyskytuje pouze koncovka *-u*, pro zástupce jo-kmenů s tvarotvorným základem zakončeným na tyto dvě souhlásky záleží na jejich původu (Gebauer 1960, 96–97). Koncovka *-e* se pravidelně vyskytuje pouze u substantiv s kmenem zakončeným na *c* z původního *k* a *z* z původního *g* – např. *otec*, *kněz*, *mládenec* (a další jména na *-ec*), *vítěz*, *strýc* – a působí alternací *c > č*, *z > ž*.⁵⁵ Vedle ní uvádí Gebauer (ibid.) i možný tvar s koncovkou *-u*, ale ze sledovaného období ho nedokládá. V textech ITB nebyl nalezen žádný doklad, který by ukazoval na výskyt koncovky *-u* u substantiv s tvarotvorným základem zakončeným na *c*, pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *z* takové doklady nalezeny byly: *[k]nězi*, *muši u řěky stan rozbiti*, *aby se mohl lépe kúpati* (DalV), *živ bud'*, *vítězi nepřemožený* (AlexPovD). U substantiv s tvarotvorným základem zakončeným na *z* z původního *dj* se podle Gebauera (1960, 97) vyskytuje pouze koncovka *-u*. Jediný jeho příklad je však *z úzu*, a jedná se navíc o tvar *propria* – *Zderazi* (ibid.), v textech ITB žádný takový doklad nalezen nebyl. U apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *c* z *tj* je jak *-u*, tak analogií *-e*, viz doklady *chlape*, *biřici boží* (PasMuzA, [ověř.]), *[v]ieš*, *královiče*, *kak ť mi jest tě tvuoj otec poručil* (ŠtítBarl, [ověř.]), *[l]ežiž tu*, *chlape*, *biřiče* (PasTisk). Při cizím *c* je podle Gebauera (ibid.) pouze *-u* (*palác*, *tanec*), žádné staré doklady pro tento tvar však nejsou uvedeny a ani ITB žádné takové doklady neobsahuje.

Z hlediska automatické morfologické analýzy považují zjišťování původu koncového *c* a *z* v tvarotvorném základu jo-kmenových apelativ za zbytečně komplikovaný úkol. Do původní situace zasáhl analogický vývoj, a navíc máme ze sledovaného období pro většinu apelativ doloženy jen ojedinělé tvary. Proto pokládám za vhodné počítat u všech jmen s tvarotvorným základem zakončeným na *z* s oběma koncovkami (*-e*, *-u*), u jmen s tvarotvorným základem zakončeným na *c* pak odlišit jména se zakončením na *-ec*,⁵⁶ u kterých je vhodné tvořit pouze tvary s koncovkou *-e*, a jména ostatní, u kterých se bude počítat opět s oběma koncovkami. U jmen s tvaroslovným základem zakončeným jinak než na *c* a *z* se počítá pouze s koncovkou *-u*. VOC.SG je tedy tvarem, který vyžaduje zavedení tří podvzorů. Nevýhodou tohoto řešení je předpokládání tvarů, které nikdy nemusely existovat, výhodou, která mě k tomuto řešení vede, je poměrně snadné rozhodování o tvoření tohoto tvaru u všech lemmat při současném pokrytí všech doložených tvarů.

⁵⁵ Nejedná se o palatalizaci, protože se nejedná o působení *-e* na konsonant *c*, *z*, ale o výsledek 1. palatalizace (*k*, *g* > *č*, *ž*) zachovaný v paradigmatu, kde se ostatní tvary změnily 3. palatalizací a analogickým vyrovnáním (viz Lamprecht 1987, 49).

⁵⁶ Jsou k nim přidána i lemmata končící na *-ěc*, pokud je u lemmatu v některém staročeském slovníku předpokládána zániková alternace (např. *ostněc*).

LOC.SG má původní jo-kmenovou koncovku *-i* (tato koncovka je „střednice za *-ě* v sing. lok. o-kmenů tvrdých (Gebauer 1960, 101)), která časem splývá s koncovkou *-i* vzniklou přehláskou z původně u-kmenového *-u* (tuto koncovku ukazují např. doklady *na křížu umořeno* (ModIKunh), [o] *cyprešu* (BřezSnářS), [o] *hlemýžďu a o orlici* (BawEzop), *w fpařitelu mém* (ŽWittb., Gebauer 1960, 102)). Do vzoru je proto zavedena koncovka původní i u-kmenová u všech jmen.

Třetí koncovkou tohoto pádu je *-ovi*, které bylo přejato zřejmě z DAT.SG, mění se přehláskou na *-ěvi* (a ztrátou jotace na *-evi*) a vyskytuje se pouze u jmen osob. Její doložení ukazují např. kontexty *jěsta sě o ciesařovi tázati* (DalV), *jali se ptáti na kuchařovi* (GestaM), *o témž knězi Janovi, kazatelovi obce pražské* (LetVrat, [ověř.]). Vzhledem k tomu, že ani u Gebauera (1960, 102), ani v textech ITB se nevyskytují žádné doklady pro koncovku *-ovi* u jmen živočichů a neživých entit, je tato koncovka zavedena do vzoru pouze u jmen osob (a zakládá potřebu odlišovat jména osob od jmen živočichů a neživých entit).

V INS.SG je jediná koncovka, a to *-em*.

Kromě ní uvádí Gebauer (1960, 103) i doklad *tvého poklada čiji se býti zlodyegym* (EvOl., Gebauer 1960, 103). Vzhledem k tomu, že se může jednat o chybu, není doklad zařazen ani do seznamu výjimek.

V kontextu *pro Bóh něčím obdaroval, nakrmením nebo oděvcú, peniezkem, leč které věcú* (UmučRajhr, [ověř.]) je dále doložen výjimečný tvar INS.SG, který je v daném kontextu užit zřejmě kvůli rýmu. Tvar *oděvcú* je zařazen do seznamu výjimek.

V NOM.DU, ACC.DU i VOC.DU je jedinou koncovkou *-ě* (vzniklé z původního *-a*). Koncovka je doložena např. doklady *dva krále nemohla sta odolati jemu* (BiblOl), [p] *akli by dva koně měla závoditi* (LékFrantA), *hna na dva krále řecká* (TrojK), *neb sú apoštolé měli dva mečě* (LyraMat). VOC.DU se doložit nepodařilo, ale všechny v úvahu přicházející kontexty nebylo možné ručně prohlédnout, proto není tvar do vzoru zaveden jako nedoložený.

V GEN.DU a LOC.DU mají jo-kmenová maskulina koncovku *-ú*, která se přehláskou mění v *-í*: *na němžto bieše znamenité heslo tú dvú bratru blíženci* (BiblLitTřeb), *uzřel jest vuoz dvú jezdcí* (Pror), *nebyl uléčen ve dvú měsieci* (LékSalM, [ověř.]).

DAT.DU a INS.DU mají původní koncovku *-oma*, přehláskou se mění v *-ěma*. Oba tvary jsou doloženy dobře, viz např. kontexty *k těma svatýma bratřencoma mluvieše* (PaTisk), *proti těma dvěma zaklínačema* (BiblLitTřeb), *mezi dvěma zlodějema* (HradUmuč), *se dvěma koňoma* (AlexPovD), *byl bičován dvěma obyčejoma* (ZrcSpask).

Od i-kmenů byla dále do těchto pádů přejata koncovka *-ma*, která je doložena v kontextech [k] *terýmiž dvěma obyčejma* (VýkŠal, [ověř.]), *Klitus s Artofilem, sen i on na oři čilém, bodeta na sě kopíma* [...] *spadesta koňma přez vazy* (AlxV), *dvěma penyezma* (DalC., Gebauer 1960, 103). Koncovka není doložena se jmény osob, proto je do vzorů zařazena pouze u jmen živočichů a neživých entit.

V NOM.PL a VOC.PL je původní koncovkou *-i*, doklady této koncovky ve VOC.PL ukazují např. kontexty *[k]senci ješčeří, kdo jest vám ukázal, aby utekli před budúcím hněvem božím* (BiblOI), *[p]íši vám, mládenci, že ste přemohli zlostníka zlostného* (BiblKlemNZ). Tato původní koncovka je rozšířena více než v současné češtině.

Koncovka v dokladu *otcyu naši nerozuměli* (ŽWittb., Gebauer 1960, 104) vzniká zvrtnou analogií, proto není doklad řazen ani do seznamu výjimek.

Další koncovkou vyskytující se v těchto pádech je původně akuzativní plurálová koncovka *-ě*, která se do funkce NOM.PL a VOC.PL šíří jen zvolna. Podle Gebauera (1960, 104) se nikdy nevyskytuje u jmen osob a doklady pro jména neživotných entit i jména zvířat jsou pro sledované období nečetné, viz např. kontexty *z kterých se kuřence vyléhnú* (LékJádroBrn), *koně, rúcho i všeliké věce mohovité [...] nemají býti obstaveny* (PrávJihIA), *když vytahú vojě* (AlxB), *[p]eniezě tvé budte s tebú na zatracenie* (BiblKlemNZ), *[s]lyš, Izraheli, posvátné obyčeje i súdy, kteréž já mluvím v uších vašich dnes, učte se jím* (BiblKladr). Více se jich objevuje až koncem 16. století (Gebauer 1960, 104), systémově je však s koncovkou *-ě* třeba počítat u jmen živočichů a neživotných entit již pro sledované období. (Jedná se o další koncovku, která odlišuje jména živočichů a neživých entit od jmen osob.)

Koncovka *-ové* byla přejata z u-kmenů, vyskytuje se u všech jmen a přehláskou se měnila na *-ěvé*, ztrátou jotace na *-evé*. Oba nástupnické tvary byly pouze dočasné, ale pro sledované období je s nimi třeba počítat. Doklady tvarů jsou např. v kontextech: *šli biřicové po prostředku stanów* (BiblKladr), *ti mužové neužiteční* (PrávJihIB), *neb ste se rozestřeli jako telcové na bylinu* (Pror), *vóz ohnivý a koněvé ohniví rozdělili jě* (BiblOI), *toho léta vyjdú velicí ohňové* (BřezSnářAstrS), *dštěvé z nebes přestachu* (BiblOI), *[h]oře vám, vodičěvé slepí* (BiblOI), *[p]řestaňte již, bojové, přestaňte* (PasTisk).

Původně i-kmenová koncovka *-ie* (s nástupnickými podobami *-í* a *-é*) je u jo-kmenových apelativ ve sledovaném období doložena pouze se jmény osob, viz např. doklady *mají to lékaře znamenati, chtie li nemocnému pomoci* (LucidT), *jichž zloděje užívají* (PrávJihIA), *[c]tní muže, bratřie milá* (KristA). Se jmény živočichů a neživých entit doložena není, proto je do vzoru zařazena pouze pro jména osob.

Koncovka *-í* vzniká podle Gebauera (1960, 104) také dloužením za *-i*. Ze sledovaného období ji ale Gebauer (ibid.) dokládá pouze pro apelativum *král* a pouze jedním dokladem (*najurozenější kralii* (VOC.PL, Troj., Gebauer 1960, 104)). Protože u koncovky *-í* není zřejmé, zda v konkrétním případě vznikla dloužením, nebo monoftongizací, a také proto, že je koncovka *-í* vzniklá dloužením výjimečná a sporadicky doložená, není do vzoru zařazena (možné doklady s touto koncovkou budou nalezeny díky nástupnické podobě koncovky *-ie*).

Poslední koncovkou v NOM.PL a VOC.PL je *-é* přejaté od souhláskových kmenů. U mužských jo-kmenů mají tuto koncovku pouze jména činitelská se slovtvorným sufixem *-tel*.⁵⁷ Gebauer (1960, 115–116) se o těchto jménech zmiňuje mimo základní výklad o jo-kmenech, ale dokládá, že až na

⁵⁷ Gebauer (1960, 115) uvádí, že k nim patří i jméno *zřetel*. Žádné jeho tvary ale na podporu tvrzení neuvádí a žádné nebyly nalezeny ani v ITB, toto jméno proto ke jménům se sufixem *-tel* nepřičítá.

NOM.PL se jejich skloňování od pravidelného vzoru neliší. Pro NOM.PL a VOC.PL těchto jmen zavádím v paradigmatech koncovky *-i*, *-é* a *-ové* a v souladu se sémantikou je tento podtyp zaveden pouze u jmen osob. Doklady tvarů jsou např. v kontextech: *protož teď vy, bydliteli jeruzalémští a muži judščí, sudte mezi mnú a mezi vinnicí mú* (Pror), *znamenávají se dobří kazateli* (KristB), *sú dobří kazatelé* (ŠtítKlem), *jakož píší skladatelé pohanští* (TrojK), *neb jste vy těžcí utěšitelové* (BiblOI), *znamenávají se kazatelové* (GestaM).

ACC.PL má jedinou koncovku, a to *-ě*.

GEN.PL je původně bezkoncovkový. Ač je tento tvar u většiny jmen na ústupu, vyplývá z Gebauerových dokladů (Gebauer 1960, 106–107), že je s ním třeba systémově počítat. Výjimkou jsou jména zakončená na *-tel* (kromě apelativa *prietel* a jmen odvozených od něj předponami), u kterých Gebauer (1960, 116) pokládá nulovou koncovku v tomto pádě za novočeskou odchylku. V textech ITB tato koncovka doložena nebyla,⁵⁸ proto se s ní ve vzoru jmen na *-tel* nepočítá.

Rozšířenější koncovkou GEN.PL je původně u-kmenové *-óv* (s nástup. tvary *-ó*, *-uov*, *-uo*, *-úv*, *-ú* a také *-iev*, *-év*, *-ív*). Doklady tvarů viz např. v kontextech *uslyšíte bojě a domněnie bojiev* (BiblOI), *čekali jsú nepřátel cizozemciev* (LetV), *stádo vepřiev veliké* (BiblOI), *duom králuov judských* (Pror), *sedm mēsiecúv* (LékŽen), *pro záhubu koňóv* (AlexPovD), *učiti se od kazatelóv* (ŠtítKlem).

Stejně jako u o-kmenových maskulin je pro koncovku *-óv* doložena i zkrácená varianta – viz např. doklady *by těch hlemýžďov z země nemohl mieti* (LékKoňMuz3), *do tří hrncov* (Kuch), *abyšte jedli maso králov a maso tribunóv* (BiblOI), *[k]yselice z líňov* (Kuch), *prostřed všech rytieřov svých* (KarŽivA, [ověř.]), *netrpie žalářov* (ŠtítBes). Také tato podoba je proto řazena mezi pravidelné nástupnické tvary.

Další koncovkou pro GEN.PL je původně i-kmenová koncovka *-í*. Nejčastěji je doložena u lexémů *muž*, a *kóň* (*veliký zástup muži i žen* (ŠtítSvátA), *tíhniechu vóz osm koní* (AlxH)), ale je s ní třeba počítat šířeji, jak ukazují doklady: *Jan stem rytieři viec jmejieše nežli Ota* (PulkR, [ověř.]), *mnoho oltáři* (CestMandM), *jenž byl múdrý a dobrých obyčejí* (CestMil, [ověř.]), *jmějieše šest stupní* (BiblOI). Tvar není doložen u jmen osob se sufixem *-tel*, proto se s ním v tomto vzoru nepočítá, jinde zaveden je.

DAT.PL má koncovku *-óm*, která se jednak diftongizací a monoftongizací mění na *-uom* a *-úm*, jednak přehláskou na *-iem*, které se úžením mění na *-ím* a ztrátou jotace na *-ém*. Doklady jako *[n]eboť se to často přiházie, a zvláště všetečným a neumělým lékařom* (LékChir), *[p]roti zdáveným a sadnivým koňom* (LékKoňMuz3) ukazují, že je do vzoru třeba zařadit i zkrácenou podobu koncovky, *-om*. Původ koncovky *-óm* Gebauer (1960, 109) neuvádí, ale říká, že se vyskytuje „místo žádaného *-ém*“. Do vzoru koncovku zavádím jako mužskou o-kmenovou.

Tvar v kontextu *proti všem bydlitelem* (Pror., Gebauer 1960, 116) považuje Gebauer (1960, 116) za doklad koncovky *-em*. V ITB je však tentýž kontext přepsán *proti všem bydlitelém* (Pror), tedy s koncovkou pravidelnou. Proto není tvar *bydlitelem* řazen ani do seznamu výjimek.

⁵⁸ Ruční analýza všech tvarů zakončených na *-tel*.

LOC.PL má pravidelnou vlastní koncovku *-ích*.

Ostatní koncovky označuje Gebauer (1960, 110) jako nářeční a pozdější. Doklady ze sledovaného období nicméně uvádí pro koncovku *-iech* (od o-kmenů) s nástupnickými variantami *-ích* a *-éch*. U dokladů s možnou podobou koncovky *-éch* ale uvádí, že se může jednat i o i-kmenovou koncovku *-ech*. V textech ITB je koncovka *-iech* (včetně svých nástupnických podob) doložena hojně – viz např. doklady *po křížiech chodie* (PasTisk), *ve třech měsiecéch* (BřezSnářAstrS), *o zlodějích a zločincéch* (CestKabK), *ježto jest myslil o bydlitelých themanských* (Pror), *o vepřiech pitomých* (BřezSnářS), *jezdíe na koňech* (CestMandM).

Mnohem méně je v textech ITB doložena koncovka *-ech*, doložení nicméně ukazuje na potřebnost zavedení této koncovky do vzoru. Viz např. doklady *[o] dědicech* (PrávJihIA), *v bydlitelech zemských* (BřezSnářS), *[b]y křik u vojech nemalý* (AlxV), *ve dvanásti měsiecech* (Hvězd). Nebyl sice nalezen doklad s touto koncovkou pro jména živočichů, ale při nezavedení koncovky k těmto jménům by vznikala paradoxní situace: jména osob by sdílela koncovku se jmény neživých entit a od nich by se lišila jména živočichů. Protože celkové doložení koncovky není příliš hojné (celkem bylo nalezeno asi 10 tvarů), pokládám její nedoložení se jmény živočichů za náhodu, ne projev vlastnosti jazyka daného období, a koncovku řadím do substrátu vzoru.

Otevřená zůstává otázka, zda se u koncovky *-ech* jedná v konkrétních případech o koncovku i-kmenovou, nebo o zkrácenou podobu koncovky *-iech*. Tuto otázku není možné jednoznačně rozhodnout, podoba *-ech* je však do deklinačního typu zavedena jako přejatá i-kmenová, protože tuto možnost pokládám za pravděpodobnější. Porovnáme-li totiž situaci se situací u o-kmenů, vidíme, že dokladů se zkráceným *-éch* bylo u o-kmenů nalezeno pouze několik, zato přejímání koncovky *-ech* se zdá být pravidelné.

V kontextu *na koních jezdití obyku* (DalV) je doložena ojedinělá koncovka, tvar je proto zařazen do seznamu výjimek.

V INS.PL je vlastní koncovkou *-i*.

Další možností je koncovka *-mi*, která byla přejata z i-kmenového skloňování a podle Gebauera (1960, 111) se častěji vyskytuje u jmen neživých entit. Z dokladů však vyplývá, že je s ní potřeba počítat u všech jmen – viz např. kontexty *služebníky tvoje bičmi tepú* (BiblOI), *mnohými peněžmi* (BiblKlemNZ), *potom sú někteří koňmi vláčení* (ŠtítKlem), *učiním vás rybáři lidskými* (WaldhPost, [ověř.]), *s svými muži* (ŠtítKlem). Pro jména se sufixem *-tel* nejsou v ITB doloženy žádné doklady této koncovky, u Gebauerem (1960, 116) uváděného kontextu *s obyvatelmi* (Koz., Gebauer 1960, 116) není jisté, že pochází ze sledovaného období, protože uváděný pramen zahrnuje široké časové období. Koncovka tedy není do vzoru jmen se sufixem *-tel* zařazena.

Třetí koncovka tohoto pádu, koncovka *-ěmi*, je původně ja-kmenová. Je doložena pro jména osob a neživých entit – viz např. kontexty *svými bičemi švihal mě* (BiblOI), *břidkými krájecími nožemi* (BechNeub), *s jezdcěmi* (BiblOI), *s bydlitelemy zemskými* (Ol., Gebauer 1960, 116) – stejně jako koncovka *-ech* v LOC.PL není doložena u jmen živočichů (celkem bylo nalezeno asi 15 tvarů

jednoznačně tvořených od jo-kmenových lemmat). Ze stejných důvodů jako u koncovky *-ech* v LOC.PL však koncovku *-ěmi* zavádím do substrátu deklinačního typu.

2.3.2 Specifické jevy

2.3.2.1 Jména osob se sufixem *-tel*

Jména osob se sufixem *-tel* probírá Gebauer (1960, 115–116), jak už bylo zmíněno dříve, odděleně od ostatních jo-kmenů. Analýza jím uváděných dokladů i dokladů v ITB ukázala, že od ostatních jo-kmenů se tato jména liší v NOM.PL a VOC.PL, kde mají navíc koncovku *-é* pocházející ze souhláskové deklinace, v GEN.PL, kde chybí doklady na nulovou koncovku i i-kmenovou koncovku *-í*, a v INS.PL, kde chybí spolehlivý doklad s koncovkou *-mi*. Tato jména jsou proto zařazena do jo-kmenového deklinačního typu, ale tvoří vlastní vzor.

Kromě toho byly nalezeny dva doklady neočekávaného tvaru VOC.SG s koncovkou *-e*: [*b*]ych tebe otázal, milý Spasitele, co žádáš (KristA), [*p*]rotož znáti sě budu tobě, hospodine, v lidech a jménu tvému zpievati budu, vzveličitele spasenie krále svého a činiteli milosrdie (BiblOI). Dále byl nalezen jeden doklad s koncovkou *-e* v NOM.PL: *otvrátili sú [sě] bydlitele města tvého* (BiblOI). Všechny tyto doklady pokládám za výjimky, a jsou proto řazeny do seznamu výjimek.

2.3.2.2 Apelativum *přítel*

Apelativum *přítel* představuje mezi jmény zakončeným na *-tel* výjimku jednak tím, že se u něj pravidelně vyskytují o-kmenové tvary ACC.PL a INS.PL a v GEN.PL se zachovává starý bezkoncovkový tvar souhláskové deklinace (Gebauer 1960, 118), jednak tím, že při deklinaci dochází k alternaci *á* a *ie* (s nástupnickými podobami *é* a *í*) v tvarotvorném základu. Pravidelný je stav se singulárovými a duállovými tvary tvořenými od tvarotvorného základu *přítel*, s plurálovými tvary s touto podobou jen v NOM.PL s koncovkou *-é* a LOC.PL s koncovkou *-iech* a jinde s tvarotvorným základem *přáte*⁵⁹ je narušován analogickým vyrovnáním, při němž se tvarotvorný základ *přítel* i *přáte* dostávají do tvarů jiných, než kde jsou náležitě. Přehled koncovek i podob tvarotvorného základu v jednotlivých tvarech je shrnut v následujícím soupisu, který vznikl analýzou tvarů apelativ *přítel* a *nepřítel* získaných pomocí nástroje Analýza tokenů a byl doplněn o tvary z Gebauerova pojednání o apelativu *přítel* (Gebauer 1960, 116–118):

NOM.SG: *Lazař, přítel náš, spí* (KristA),
*Affinis přáte*l přirozený (SlovOstřS), *starý nepřítel* (MartKronT);
GEN.SG: *od přítetele* (ŠtítKlem);
DAT.SG: *k příteli věrnému* (HradBohat), *k svému nepřítelovi* (Vít, [ověř.]);
ACC.SG: *za přítel kněžě českého rád jmějieše* (DaIV), *miluj přítetele* (ŠtítKlem);
VOC.SG: [*ó*], *mój příteli, což ty mluvíš* (ŠtítKlem);
LOC.SG: *v milém příteli* (ŠtítSvátA);

⁵⁹ Tvarotvorný základ *přítel* a *přáte* zde představuje zkratku zvolenou kvůli jednoduchosti výkladu – jedná se vlastně o všechny tvarotvorné základy končící na *přítel*, *přáte* (tedy i *nepřítel*, *nehtopřáte*l apod.).

INS.SG: *bude krále prietelom jmiati* (ŠtítSvátA),
má dci jest silným neprzatelem spata (Rúd., Gebauer 1960, 117), *nepřitelem jeho před tiem nebyv*
(PrávJihIA);

NOM.DU: *dobrá prietele bysta* (HradSat);

GEN.DU, LOC.DU nedoloženo, předpokládaný tvar *prietelú*;

DAT.DU: *tu svýma prieteloma pověděl* (HradProk), pro INS.DU tvar nedoložen;

NOM.PL: *všichni prietelé* (MagdHrad), *nenie buoh naš jako bohové jich a nepříteli naši jsou súde*
(BiblOI), *když nepřáteli uzří* (Stc_vojenske_rady, [ověř.]), *přátelē duom prodavše* (PrávJihIA);

GEN.PL: *jinak nepřemůže nepřítel svých* (GestaM), *některý z dřieveřečených dětí a prietel jeho bude*
nedužiti neuléčité (BřezSnášS),⁶⁰

zdali svých přátel neznaš (HradBohat), *zbožím kostelním přátelov povyšoval* (HusPost, [ověř.]), *od*
nepřátelov svých (BřezSnášM);⁶¹

DAT.PL: *mně se jest líbilo a mým sedmi prietelom rádcim* (BiblOI),

třetí dám přátelom chudým (DesHrad), *vytrhnouti proti nepřátelom* (CestKabD);

ACC.PL: *poznaj tři nepřitele každého člověka v světě* (HusDcerkaH),

pro přátely (ŠtítKlem), *pravím je neprzatele kříže Kristova* (ŠtítMus., Gebauer 1960, 118);

VOC.PL: [n]už, *moji prietelé, již s vámi nemohu déle mluvit* (ŠtítKlem),

[p]ovězte nám, *přátelē a bratřie milí* (NikodA, [ověř.]);

LOC.PL: *mluví o nepřítelých* (ŠtítKlem), *na svých přítelech* (PrávŠvábC, [ověř.]), *při jich obú přítelech*
(PrávŠvábC, [ověř.]),

v takých přátelých nebohobojných (ŠtítKlem), *po svých otcích a jiných dobrých přátelch*
(MartKronA);

INS.PL: *každý kralije przyetely svými* (DaIC., Gebauer 1960, 118),

hledáchu ho mezi přáteli a známými (BiblKlemNZ), *abych svými přátely kvasil* (KristA).

Přehled tvarů ukazuje, že koncovky doložené v textech ITB ve většině případů nevybočují ze seznamu koncovek uváděných pro jméno *prietel* Gebauerem (1960, 116–118). Výjimkou je doložení koncovky *-ech* v LOC.PL. Gebauer (ibid.) tuto koncovku neuvádí. Koncovku zavádím do vzoru.

K podobám tvarotvorného základu lze na základě předloženého souhrnu říci, že v duálu jsou doložené pouze tvary s tvarotvorným základem *prietel*, v singuláru jsou doloženy pouze dva tvary s podobou *přátel* (NOM.SG *přátel* a INS.SG *nepřátelem*), jinak jsou všechny tvary pravidelné. V plurálu je naproti tomu u téměř všech koncovek ve všech pádech doložena obojí podoba tvarotvorného základu. Pro automatickou morfologickou analýzu je tedy vhodné v singuláru a duálu počítat s podobou *prietel* (odchylné tvary jsou řazeny do seznamu výjimek pro svou ojedinělost),⁶²

⁶⁰ V kontextu se mluví nejdříve o přátelích, potom o dětech, proto je tvar *prietel* interpretován jako GEN.PL. Možnost, že se jedná o NOM.SG, však zcela vyloučit nelze.

⁶¹ Koncovka *-í* není pro sledované apelativum doložena. Jediný kontext, ve kterém by bylo možné o této koncovce uvažovat, za spolehlivý nepovažuji. V kontextu *vešken lid pohubieš, dobré podlé zlých, přátelí podlé nepřátel* (KázLeg, [ověř.]) by totiž zřejmě měla být vzhledem k paralelnosti syntaktické stavby spíše zvolena transkripce *přátely*.

⁶² Stejně tak jsou do seznamu výjimek řazeny doklady s krátkou samohláskou v tvarotvorném základu, které byly doloženy v NOM.SG a INS.SG (*nepřitel*, *nepřitelem*), viz seznam tvarů.

v plurálu počítat s podobou obojí ve všech tvarech a u všech koncovek (i když např. podoba tvarotvorného základu *přítel* v INS.PL s koncovkou *-i* doložena není).

2.3.2.3 Apelativum *kněz*

Apelativum *kněz* se podle Gebauera (1960, 124) skloňuje v singuláru a duálu podle jo-kmenů, v plurálu má tvary podle *ɔja*-kmenové *kněžie* a jedním dokladem je doloženo toto skloňování i v duálu (*povieš Sadochovi a Abiatharovi kněžima* (BiblOl)). Při zkoumání tvarů apelativ *kněz* a *kněžie* byly pomocí nástroje Analýza tokenů nalezeny tyto jevy:

Apelativum *kněz* nemá v plurálu tvary pouze podle *kněžie*, ale také pravidelné tvary podle jo-kmenů: *v tom městě sedmdesát pohanských knězuov bieše* (PasMuzA, [ověř.]), *tak byl veliký neřád a dvojice na vieře mezi světskými a mezi knězi* (MartKronA), *se třmi knězi* (PasTisk), *všichni kněžie neb žakovstvo obyčeje a životy napravte* (PrávJihA), *ten kněz znamená všecky kněze nového zákona* (HusPost, [ověř.]).

Kromě toho byly nalezeny i tvary o-kmenové: *poslali (...) knězy a jáhny* (BiblKlemNZ), *jakožto s mazal knězy a proroky* (ŘádKorA).

Dále byly nalezeny tvary, které se od tvarů předpokládaných ve všech prozatím zmíněných deklinacích liší, a to jak podobou tvarotvorného základu, tak koncovkou.

Podoba tvarotvorného základu analogická s *ɔja*-kmenovým apelativem byla doložena v kontextech: *Arona, sluhu tvého, skrzě mazanie olejě kněžem s ustanovil* (ŘádKorA i B), *důstajno bude jej před kněže biskupa pustiti* (PasTisk).

V dokladech *protiv Bohu i protiv kněži* (ŠtítKlem), *nad kněži starostú bieše* (PasTisk), *kněži byli jsú náramně zpychali* (ŽídSpráv, [ověř.]) se může jednat buď o jo-kmenové koncovky u základu analogického podle *kněžie*, nebo o tvary *ɔja*-kmenové se zkrácenou koncovkou – vzhledem k tomu, že podobný jev byl nalezen i u apelativa *bratřie* (např. v kontextu *svej bratři radieše* (HradProk), viz část 2.14.3), kde se koncovky *ɔja*-kmenové a o-kmenové deklinace v daných pádech liší, přikláním se k interpretaci, že se ve všech uvedených případech jedná o zkrácenou *ɔja*-kmenovou koncovku.

V dokladech *nastrojují knězi nebo hospodáře* (ŽídSpráv, [ověř.]), *dobry král jest, který knězi miluje a je ctí* (ŽídSpráv, [ověř.]) se buď jedná o koncovku *-ě* psanou *-i*, nebo o jinou odchylku.

Nalezené jevy pokládám za vhodné do popisu pro automatickou analýzu zahrnout takto: z dokladů plurálních jo-kmenových tvarů jasně vyplývá, že je u apelativa *kněz* nutné počítat s plným jo-kmenovým paradigmatickým, nejen s tvary singuláru a duálu podle této deklinace. Tvary podle *ɔja*-kmenové deklinace jsou prozatím přiřazeny pouze k lemmatu *kněžie*. Jedná se o formální řešení. Do budoucna pokládám za vhodné tvary obou lemmat propojit (tedy počítat s plurálními *ɔja*-kmenovými tvary i jako tvary lemmatu *kněz*).

S nepravidelnými jevy nakládám takto: tvar ACC.PL s o-kmenovou koncovkou *-y* a tvary s tvarotvorným základem *kněz* a nepochybně jo-kmenovými koncovkami (*kněžem, kněže*) zařazuji do

seznamu výjimek. U ostatních tvarů s tvarotvorným základem *kněž* se může jednat o zkrácené podoby Ёja-kmenových koncovek nebo jo-kmenové koncovky u Ёja-kmenového apelativa, proto jsou tyto tvary řazeny k Ёja-kmenům. Tvar *knězi* doložený ze ŽidSpráv nezařazují ani do seznamu výjimek, protože se zřejmě jedná o omyl.

2.3.2.4 **Apelativa *kůň, muž, tovaryš/tovařiš* a *voj***

U apelativ *kůň, muž, tovaryš/tovařiš*⁶³ a *voj* uvádí Gebauer (1960, 124–130), že některé jejich tvary se pravidelně tvořily od i-kmenů a teprve potom se začínaly skloňovat podle jo-kmenů. Vzhledem k tomu, že u těchto apelativ jsou kromě i-kmenových koncovek doloženy i koncovky jo-kmenové, i vzhledem k tomu, že se rozšíření i-kmenových koncovek mezi jo-kmeny netýká pouze těchto jmen, nezavádím pro daná apelativa speciální vzory.

Doklad na ojedinělý původní i-kmenový tvar v DAT.PL v kontextu *k svým vojem* (AlxH) je zaveden do seznamu výjimek.

2.3.2.5 **Apelativum *otčenáš***

Apelativum *otčenáš* má ve Staročeském slovníku zavedenu i variantu *Otče náš*, která je nesklonná. I když se z grafického hlediska jedná o sousloví, je spojení *Otče náš* do seznamu pro generování tvarů zařazeno (jako nesklonné).

2.3.2.6 **Apelativum *peniez***

V GEN.PL není u apelativa *peniez* pro sledované období doložen tvar s koncovkou. Zavádět kvůli této zvláštnosti speciální vzor však považuji za zbytečné, protože užití koncovky v GEN.PL nepovažuji za systémově vyloučené.

2.3.2.7 **Apelativum *turnaj/turnej***

Apelativum *turnaj/turnej* náleží svými tvary v naprosté většině dokladů mezi jo-kmenová maskulina,⁶⁴ ale vyskytují se u něj také tvary podle adjektivního vzoru *mladý* a tvary neskloňované.

Nesklonné je toto apelativum např. v kontextech *ten jistý rytíř jel k turnaj* (GestaM), *při tancích a turné, při kolbách a jiných zjevných divadlech nebývajte* (PrávJihIA).

Tvary podle *mladý* dokládá Gebauer (1960, 129) z jediného zdroje, v ITB se takové tvary nevyskytují. Jedná se o doklady *k tomu turnemu* (GestaKl., Gebauer 1960, 129), *v tom turnem* (GestaKl., ibid.).

⁶³ Kontextem *žes mě podlé duostojnosti ráčil dáti k tovařiši mezi tvú děvičí říši* (LegKat, [ověř.]) dokládá Gebauer (1960, 129) ženský rod apelativa *tovařiš*. Vzhledem k tomu, že kontext na tuto interpretaci neukazuje s naprostou jistotou, i vzhledem k ojedinělosti této interpretace, nezavádím ženský rod u daného apelativa ani v seznamu výjimek.

⁶⁴ MSS pokládá jméno za femininum, ale všechny doklady se zřetelným rodem ukazují na maskulinum (v *tom turnej* (GestaM), *k tomu turnaj* (GestaM)). Mužský rod uvádí také Gebauer (1960, 129), proto je jméno do seznamu pro generování tvarů zavedeno jako maskulinum.

Kromě toho uvádí také podobu *turněj – turnieg* (Baw., Gebauer 1960, 129). K této podobě lze vztáhnout tvar v dokladu *z kolby anebo z turnye* (GestaKl., ibid).

Vzhledem k těmto specifickým jevům je pro jméno zaveden samostatný vzor. Počítá se v něm s plným paradigmatickým podle jo-kmenů, v singuláru je potom paradigma v GEN.SG, DAT.SG, LOC.SG a INS.SG doplněno tvary podle mladý. Pro NOM.SG, ACC.SG a VOC.SG formy podle mladý neuvádím, protože lze předpokládat, že sám tvar *turnej* dal podnět k možnosti výskytu složených tvarů a formu *turný* považují za příliš spekulativní (pro duál a plurál nejsou žádné složené tvary doloženy, nejsou proto zařazeny do vzoru). Ojedinělé tvary *turné* a *turnie* jsou zařazeny do seznamu výjimek. Gebauerem předpokládané lemma *turněj* žádnou další oporu ve staročeských textech ani slovnících nemá, proto s ním nepracuji. Lemmata *turnej* a *turnaj* jsou do seznamu pro generování tvarů zároveň zařazena jako nesklonná. Lemmatům je přiřazena alternace zajišťující generování tvarů podle složené deklinace ze základu *turn*, tvarů ostatních ze základu *turnaj*.

2.3.2.8 Apelatium *vateň*

ESSČ obsahuje lemma *vateň*, avšak doklad *ten prach do vatna vespe sobě* (Lékžěn) ukazuje na oprávněnost zavedení lemmatu *vaten*. Lemma je proto do seznamu pro generování tvarů zavedeno nově (jako o-kmenové).

2.3.2.9 Kolísání – apelativa dvourodá

Kolísání mezi jo-kmeny a o-kmeny bylo popsáno v kapitole pojednávající o o-kmenech, zde jsou proto zmíněny pouze případy jiné, a to takové, které uvádí Gebauer (120–122) jako dvourodé, ale staročeské slovníky tuto jejich charakteristiku nezaznamenávají. Jména byla podrobena analýze pomocí nástroje Analýza tokenů. Níže jsou uvedeny doklady, u nichž dochází ve sledovaném období k rozporu mezi slovníkovým zachycením a doklady v textech. U lemmat, jejichž dvourodost ve slovnících zaznamenána je, spoléhám na slovníkové zachycení a analýze je nepodrobuji.

Apelativum *lúč* je ve slovnících (MSS, nově i v ESSČ) zavedeno jako i-kmenové femininum. Gebauer (1960, 121) uvádí doklady *luowe* (MVerb., Gebauer 1960, 121) a *luowe pinium* (MamV., Gebauer 1960, 398). Tyto doklady mužského rodu jsou nicméně ojedinělé,⁶⁵ ženský rod je doložen dobře, proto je tvar *lúčové* zaveden pouze do seznamu výjimek.

Apelativum *lúpež* je naopak zavedeno jako maskulinum (MSS, GbSlov), ale vyskytují se doklady svědčící o ženském rodě – *bratróm jeho [...] lúpeží a škodami rozličnými škodiechu* (PulKR, [ověř.]), *nám vytiskáš lúpeží* (VersSkladbyDobyHusit, [ověř.]), *[k]něžská lúpež chytrá velmi škodná* (HusVýkl, [ověř.]). I když mužský rod ve sledovaném období převládá, doklady na rod ženský nejsou zcela ojedinělé, proto je do seznamu pro generování tvarů zavedeno i lemma *lúpež* v ženském rodě. Nová verze ESSČ (ze 17. 6. 2016) už lemma *lúpež* jako femininum uvádí.

⁶⁵ Druhý doklad mužského rodu *drva s luczem sušená* (GestaKl., Gebauer 1960, 121) uvádí na pravou míru GbSlov – jedná se o omyl za *sluncem*. Kontext proto není zaveden ani do seznamu výjimek.

Pro apelativum *púšč* je ve slovnících (MSS) zaveden pouze ženský rod, ale v kontextu *na púšti polniem* (BiblKladr) je doložen i rod mužský. Protože se však jedná o naprosto ojedinělý doklad,⁶⁶ zavádím ho do seznamu výjimek. Jednoznačných dokladů pro ženský rod jsou desítky.

U apelativa *súš* dokládá Gebauer (1960, 122) mužský rod, stejný kontext se vyskytuje i v ITB – *bieše [...] pálena pravým súšem* (LegKat, [ověř.]). Pro význam ‚suché dřevo‘ je to jediný doklad, ze kterého je patrný rod. MSS uvádí pouze ženský rod, jiné slovníky apelativum neuvádí. V ostatních dokladech se vyskytuje význam ‚sucho‘, pro nějž uvádí MSS jako lemma pouze *súšě*. Gebauer (1963, 122) mluví v obou významech pouze o jednom substantivu. Slovník Klementinský obsahuje apelativum *súš* ve významu ‚suchost‘ i ‚souchotiny‘ (*Inaquositas súš* (SlovKlem), *Macies súš, exilitas corporis* (SlovKlem)).⁶⁷ Pro nesoulad mezi zdroji a nedostatečné doložení tvarů zavádím do seznamu pro generování tvarů lemma *súš* k mužským jo-kmenům i ženským ja-kmenům, lemma *súšě* je zavedeno pouze k ja-kmenům. Tím jsou pokryty všechny možné tvary.

2.3.2.10 Vztah mužských jo-kmenů a ja-kmenů

Další otázku, o které je třeba se zmínit, představuje vztah mužských jo-kmenů a ja-kmenů. Jak je zřejmé z přehledů tvarů těchto deklinací, v naprosté většině tvarů se obě deklinace ve sledovaném období shodují, což podporuje analogické přejímání v obou směrech. Gebauer (1960) o něm mluví jak u jo-kmenů, tak u ja-kmenů. U jo-kmenů jsou ze sledovaného období doloženy ja-kmenové tvary apelativ *dobrodějec* a *lovec*, z pozdějšího období potom i jmen *svatokrádec*, *tvořec* a dalších složenin s druhou částí *-dějec* (Gebauer 1960, 122–123). U ja-kmenů je toto analogické ovlivňování paradigmát zmíněno jen stručně (Gebauer 1960, 228, 232–233), doklady pochází pouze z pozdějšího období, než je období sledované.

Hlavní otázkou, kterou je třeba pro automatickou morfologickou analýzu vyřešit, je otázka provázanosti obou paradigmát, tedy otázka, že jsou dvojice lemmat jako *tvořec* – *tvůrcě* lemmaty jo-kmenovými a dvojice jako *zrádcě* – *zrádec* lemmaty ja-kmenovými, nebo je spíše vhodné lemmata s koncovkou řadit k ja-kmenům a bez koncovky k jo-kmenům bez vzájemného provázání paradigmát během přiřazování tvarů. Jinými slovy, je třeba zodpovědět otázku, zda je nutné nebo vhodné pro dané dvojice lemmat zavádět speciální vzor.

Danou problematiku není v úplnosti možné zpracovat ručně – vyžadovalo by to vyhledávání všech ja-kmenových tvarů jo-kmenových apelativ a naopak. Proto jsem stejně jako u ostatních jevů podobného typu vyšla z popisu stavu v mluvnicích a srovnala ho se stavem v textech ITB a ve staročeských slovnících.

Při průzkumu problematiky jsem postupovala v několika krocích. Za prvé byly prohlédnány staročeské slovníky a byly nalezeny všechny dvojice jo- a ja-kmenových maskulin se stejným významem lišící se pouze koncovkou (případně koncovkou a vkladný *e*).

⁶⁶ V poznámce ke kontextu *[j]akž sem přišel na tento púšť* (Otc, [ověř.]) je uvedeno, že před slovem *púšť* se nachází podtečkované slovo *fwiet* (Smetánka 1909, 197), kontext tedy není možné pojímat jako spolehlivý doklad mužského rodu apelativa *púšť*.

⁶⁷ Za pomoc s významem těchto dokladů děkuji K. Volekové.

Nalezená lemmata je možné dělit podle toho, jestli je původní lemma ja-kmenové, nebo jo-kmenové, s jistotou to však u mnoha z nich nelze určit. Přesto s tímto dělením v následujícím výkladu pracuji. Lemmata, která uvádí Gebauer (1960, 122–123) jako původně jo-kmenová, řadím do první skupiny a přiřazuji k nim lemma *jhřec*, protože ho uvádí ESSČ i GbSlov, lemma *jhercě* uvádí jen MSS. Ostatní lemmata uvádím jako původně ja-kmenová, jistoty však nabýt nelze.

Jedná se o tyto dvojice lemmat:

1) *dobrodějec/dobrodějcě, zlodějec/zlodějcě, trhodějec/trhodějcě, tvořec/tvórcě, svatokrádec/svatokrádcě, jhřec/jhercě*;

2) *bratrobijcě/bratrobijec, dvěmluvcě/dvěmluvec, chytromlúvcě/chytromluvec, mrzkomlucě/mrzkomluvec, háncě/haněc, chódcě/chodec, jiedcě/jědec, mrdcě/mrdec, návazcě/návazec, páncě/panec* (jen jm. osobní), *peněžomienec/peněžoměnc/peniezeměnc, předběžcě/předběž, předběžcě/předběžec, předjiezdcě/předjězdec, příchozě/příchoz, rozomcě/rozomec, snoprávcě/snopravec, stráž/strážě, střižcě/střižec, súlož/súložě, ubivcě/ubivec, vtipcě/vtipec, zločincě/zločinec, zrádcě/zrádec*.

V druhém kroku byly u všech těchto apelativ v ITB vyhledávány tvary pouze ja-kmenové nebo pouze jo-kmenové (naprostá většina tvarů je homonymních a o příslušnosti lemmat k dané deklinaci tak nic nevyovídá), aby bylo zřejmé, zda jména původně jo-kmenová nemají kromě NOM.SG⁶⁸ pouze jo-kmenové tvary a naopak.

U první skupiny byly nalezeny tyto kontexty:

i) jo-kmenové:

NOM.SG: *bieše jeden jhřec opilý* (DesHrad), *[s]acrilegus kostelní zloděj, svatokrádec* (SlovKlem), *[s]tiem tvořec zjěvně mluvieše* (DesHrad), *jiný zločinec zbaven jest práva svého* (PrávJihIA), *svódce, zločinec neb zlosyn* (HusPost, [ověř.]);

Jiné tvary: *nad jinými zločinci* (CestKabK), *s herci i svými ručníky* (BawArn).

ii) ja-kmenové:

NOM.SG: *jako svatokrádcě jmien bud'* (HusBlud, [ověř.]), *[t]vórcě žádný, coť spomáhá, že tvá milost k nim sahá* (Vít, [ověř.]), *dobrodějce benefaktor* (KlarGlosA), *zločince podezřelý kolikrát má mučen býti* (PrávJihIA), *[b]y on nebyl zlodějcě, neotdali bychom jeho tobě* (BiblOI);

Jiné tvary: *vším srdcem takého svého dobrodělci milovati* (ŠtítSvátA), *na kterého zločinci* (MajCarA, [ověř.]), *trhodějce sjednali jsú se o cenu prodané věci* (PrávHorK, [ověř.]), *[z]ločince však ve zlých skutciech lapení za těch dnuov nebývají zachovávaní* (PrávJihIA).

⁶⁸ Tento názor prezentují Trávníček (1935, 398) i Vážný (1964, 24). Vážný (ibid.) shodně s Trávníčkem tvrdí, že „[s]ubstantiva typu *tvořec* [...], *svatokrádec* [...] mívají v pozdní staré češtině někdy nominativ podle *panošě*: *tvórcě, svatokrádce*, v češtině nové se pak vůbec skloňují podle *soudce*“.

U druhé skupiny potom byly nalezeny kontexty:

i) ja-kmenové:

NOM.SG: *hánče lidský a neščedry jest* (Hvězd), *což by mohl dobrý chůdce za dvanácte dní ujíti* (KristD), *[b]ude jiedce masa* (Hvězd), *prorok slóve řečník anebo předmluvče* (LyraMat), *všeliký přichožě nebude jiesti jeho* (BiblOl), *chtě vždy jejie poctivý strážě býti* (KristA);

Jiné tvary: *nebo ste i vy přichožě byli v zemi ejiptské* (BiblOl), *hospodář měštěnin hostě a přichozi s jeho věcmi [...] obstavil by* (PrávJihlA), *Josefa ctě, to jest pilného stráží a chovače* (HusVýkl), *to žalářoví strážě počivše* (PasMuzA, [ověř.]), *svého také zrádci věděl* (PasKal), *utekli nectně zlí zrádcě* (PulkR, [ověř.]), *bez dobrotivosti, zrádcě, zupní, nadutí, slepi* (BiblKlemNZ), *bude zrádci přietelete svého* (BřezSnářM).

ii) jo-kmenové:

NOM.SG: *haněc země netajemný* (Budyš, [ověř.]),⁶⁹ *což móż dobrý chodec za dvanádste dní přějiti* (KristA), *muoj přichož nerač mi položiti za jakú všetečnost* (PasKal), *ten jest stráž dětiný* (LapidVodň), *morděř íugulator, Ubivec occisor* (KlarGlosA), *[t]raditor zrádec* (SlovOstřS);

Jiné tvary: *[ó] stráží lidský* (ŠtítBes, [ověř.]), *mezi falešnými stráží* (HusProv).

Očekávala jsem, že u první skupiny budou převažovat tvary zřetelně jo-kmenové nad ja-kmenovými a u druhé skupiny tomu bude naopak. Jak je vidět z dokladů, byl tento předpoklad splněn pouze u druhé skupiny – pouze u jmen původně ja-kmenových převažují ja-kmenové tvary nad jo-kmenovými. U obou skupin je zřejmé, že tvary podle druhé deklinace nejsou omezeny pouze na NOM.SG, ale týkají se potenciálně celého paradigmatu.

Ve třetím kroku jsem ověřovala, jestli ja-kmenová lemmata pokryjí všechny tvary NOM.SG v ITB, nebo zda se vyskytují i tvary bezkoncovkové, pro které existuje pouze lemma s koncovkou (opačný případ zkoumán nebyl, protože jo-kmenových lemmat je velmi mnoho; v tomto bodě tedy podklady spoléhají na zachycení lemmat ve slovnících).⁷⁰ Cílem tedy bylo ověřit, zda není třeba do seznamu pro generování tvarů zavést další lemmata vzhledem k analogickému přejímání tvarů mezi mužskými jo- a ja-kmeny.

Při této analýze byl nalezen pouze jeden doklad bezkoncovkového tvaru pro ja-kmenové lemma v kontextu *skrže to zahynul by rytieř <mnohý> a panoš na moři a v pohanech* (LetKřižA). Protože se jedná o doklad z prozatím nespolehlivého textu, byl ověřen v rukopisu i v edici – v rukopisu je psáno *panoši*, v edici se vyskytuje emendace na <e> (Šimek – Kaňák, 1959, 375). Seznam pro generování tvarů tedy z hlediska sledovaného jevu není třeba obohacovat.

⁶⁹ ESSČ uvádí, že nelze vyloučit podobu *haněč*.

⁷⁰ Jedinou výjimkou je doklad *silný všech lowcze* (Comest., Gebauer 1960, 123), který uvádí Gebauer (1960, 123). Doklad řadím do seznamu výjimek jako NOM.SG.

Provedenou analýzu lze shrnout tak, že pro obě skupiny jmen platí, že zřetelně jo-kmenové tvary jsou doloženy převážně tvary v NOM.SG, u zřetelně ja-kmenových tvarů už NOM.SG tolik nepřevažuje. Na základě tohoto pozorování by bylo možné pro druhou skupinu (jména původně ja-kmenová) tvrdit, že jména jsou v obou podobách ja-kmenová, pouze v NOM.SG dochází k analogickému přejímání bezkoncovkového tvaru (stejně jako např. u ženských ja-kmenů ve vztahu k i-kmenům v případech jako *tvrzě – tvrz*). NOM.SG však nepokrývá všechny doložené jo-kmenové tvary jmen původně ja-kmenových a u jmen původně jo-kmenových by bylo třeba v tomto přístupu zahrnout většinu tvarů ja-kmenových.

Dalším faktem je nedoložení zřetelných tvarů nějaké deklinace pro většinu sledovaných jmen.

Jako nejlepší řešení pro automatickou morfologickou analýzu proto vnímám řazení lemmat bez koncovky k jo-kmenům a lemmat s koncovkou k ja-kmenům bez provazování tvarů obou deklinací, které by vyžadovalo zavedení samostatného vzoru. Zavedení samostatného vzoru provedená analýza nijak nevyžaduje – tvary zavedené u jo- a ja-kmenů k lemmatizaci postačují. Toto řešení, zdá se, podporuje i Gebauer (1960, 122) tvrzením, že daná jména mezi deklinacemi „cele přecházejí“.

2.3.3 Shrnutí

Shrneme-li dosavadní popis deklinačního typu, vidíme, že u mužských jo-kmenů je třeba při stanovování podvzorů zohledňovat stejně jako u mužských o-kmenů jednak rozdíl mezi jmény osob, živočichů a neživých entit, jednak formální stavbu lemmat. Na rozdíl od mužských o-kmenů je třeba u mužských jo-kmenů vzájemně oddělovat pouze jména označující osoby na jedné straně a jména ostatní na straně druhé (nevznikají tedy skupiny tři, ale jen dvě). Jména označující osoby se od ostatních jmen odlišují v LOC.SG (mají navíc koncovku *-ovi*) a v NOM.PL a VOC.PL (mají navíc koncovku *-ie*), jména označující živočichy a neživé entity se od jmen osob liší v NOM.PL a VOC.PL (mají navíc koncovku *-ě*) a DAT.DU a INS.DU (mají navíc koncovku *-mi*).

Z hlediska zakončení tvarotvorného základu je třeba vydělovat za první jména osob se sufixem *-tel* (mají v NOM.PL a VOC.PL pouze koncovky *-i*, *-é* (ze souhláskových kmenů) a *-ové*, v GEN.PL u nich není doložen původní bezkoncovkový tvar ani novotvar podle i-kmenů, stejně tak není i-kmenový novotvar doložen v INS.PL), za druhé apelativa se sufixem *-ec* (ve VOC.SG mají pouze koncovku *-e*), za třetí apelativa zakončená na *c* (kromě zakončení *-ec*) anebo *z* (ve VOC.SG mají koncovky *-u* a *-e*) a jména ostatní (ve VOC.SG je pouze koncovka *-u*).

Z této analýzy tvarů vyplývá, že deklinační typ do jednotlivých podvzorů rozděluje i) tvary VOC.SG, v němž se zachoval archaický o-kmenový tvar včetně pravidelné alternace (typu *otec – otče*) u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *c* nebo *z*, ii) analogické koncovky *-ovi* v LOC.SG a *-ě* v NOM.PL a VOC.PL, iii) koncovky i-kmenové (*-í* v GEN.PL, *-ie* v NOM.PL a VOC.PL, *-mi* v INS.PL a *-ma* v DAT.DU a INS.DU) a koncovka souhlásková (*-é* v NOM.PL a VOC.PL).

Stejně jako u mužských o-kmenů jsou koncovky *-ovi* v DAT.SG, *-ové* v NOM.PL a VOC.PL a koncovka *-ě* (ekvivalent o-kmenového *-a*) v ACC.SG doloženy pro jména osob, živočichů a neživých entit a stejně

jako u o-kmenů platí, že nejvíce dokladů s těmito koncovkami mají v daných pádech jména osob, méně pak jména živočichů a neživých entit. Koncovka *-ovi* je však v DAT.SG u jo-kmenových jmen živočichů a neživých entit doložena mnohem hůře než u o-kmenů. Totéž platí pro koncovku *-ě* u jmen neživých entit v ACC.SG. Rozdíly však mohou být dány jen menším počtem jo-kmenových lemmat (asi 3 800 zástupců) oproti lemmatům o-kmenovým (asi 8 100 lemmat).

U dvou koncovek – i-kmenové koncovky *-ech* v LOC.PL a ja-kmenové koncovky *-ěmi* v INS.PL – byly tvary doloženy pouze pro jména osob a neživých entit, ale ne pro jména živočichů. Protože těchto novotvarů bylo celkově málo (přibližně 10, resp. 15 dokladů) a protože by nezavedením těchto koncovek ke jménům živočichů vznikl neočekávaný stav, v němž by jména osob sdílela koncovky se jmény neživých entit, rozhodla jsem se považovat nedoložení těchto koncovek u jmen živočichů za náhodu a koncovky řadit do substrátu vzoru.

Deklinační typ se kvůli popsaným rozdílům rozpadá na sedm podvzorů – pro jména osob se sufixem *-tel* bylo zvoleno vzorové slovo *učitel*, pro jména osob se zakončením *-ec* apelativum *otec*, pro jiná jména osob s tvarotvorným základem zakončeným na *c* a *z* apelativum *vítěz* a pro apelativa ostatní vzorové slovo *muž*. Jména živočichů a neživých entit reprezentují tři podvzory – pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *-ec* bylo zvoleno vzorové slovo *hrnec*, pro ostatní apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *c* a *z* vzorové slovo *peniez* a pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným jinak vzorové slovo *meč*.

Kromě těchto podvzorů deklinačního typu byly v rámci pojednání o mužských jo-kmenech probrány i případy, které z pravidelného deklinačního typu vybočují, a vyžadují tak zavedení samostatných vzorů. Jedná se za prvé o lemmata *přítel* a *nepřítel* (k nim je třeba přiřadit i lemma *nehtopřítel*), která v ACC.PL a INS.PL pravidelně přijímají o-kmenové koncovky, GEN.PL je bezkoncovkový jako pozůstatek souhláskové deklinace a jejich deklinaci provází i alternace slovtvorného základu. Pravidelné tvary mají základ *přítel* v singuláru, duálu, NOM.PL s koncovkou *-é* a LOC.PL s koncovkou *-iech*. Ostatní tvary mají základ *přátel*. Analýzou tvarů bylo zjištěno, že v singuláru a duálu je až na drobné výjimky zachován pravidelný stav, ale v plurálu je třeba počítat s tvary od obou základů ve všech pádech (např. *přítelóm* i *přátelóm*). Alternace tvarotvorného základu je zavedena do seznamu pro generování tvarů. Pro uvedená apelativa je zaveden samostatný vzor *přítel*. Od podvzoru *učitel* se kromě o-kmenové koncovky *-y* v ACC.PL a INS.PL a souhláskového bezkoncovkového tvaru v GEN.PL liší i nedoložením koncovky *-ové* v NOM.PL a VOC.PL, *-ích* v LOC.PL a koncovky *-ěmi* v INS.PL. Tyto koncovky do vzoru zařazeny nejsou, protože deklinace apelativ vzoru *přítel* je specifická.

Druhý samostatný vzor je zaveden pro lemmata *turnaj* a *turnej*, protože jsou u nich v několika pádech singuláru doloženy koncovky podle složeného skloňování.

Kromě těchto témat byla zkoumána i dvourodost jmen, na niž upozorňuje Gebauer, ale do staročeských slovníků není zanesena – doklady v textech ITB (případně i nejednoznačnost v přiřazení daných lemmat k rodu ve staročeských slovnících) opravňují zavedení lemmat *lúpež* v ženském a *súš* v mužském rodě do seznamu pro generování tvarů (MSS i GbSlov uvádí *lúpež* pouze jako

maskulinum, jako femininum apelativum uvádí až verze ESSČ z 17. 6. 2016, tedy pozdější, než na základě které vznikl seznam pro generování tvarů, *súš* uvádí MSS jako femininum).

Jako poslední byl probrán vztah mezi mužskými jo-kmeny a ja-kmeny. Analýza tvarů ukázala, že apelativa, která mají ve staročeských slovnících zavedeno dvojí lemma podle obou deklinací (např. *tvořec/tvořcě*, *zrádcě/zrádec*), mají podle těchto deklinací nejen NOM.SG, ale celé paradigma. Deklinace považují za zbytečné vzájemně propojovat, protože zařazení lemmat k jo-kmenům, resp. ja-kmenům pokryje všechny možné tvary.

Shrnutí koncovek v jednotlivých vzorech a podvzorech přináší následující Tabulky B1–B3. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit. Prázdný řádek v tabulce znamená, že v daném pádě nemají substantiva daného deklinačního typu žádnou koncovku společnou.

maskulina jo-kmeny substrát		
NOM.SG	M	∅ ^{jo}
GEN.SG	M	-ě ^{jo}
DAT.SG	M	-u ^{jo} , -ovi ^u
ACC.SG	M	∅ ^{jo} , -ě ^{an}
VOC.SG	M	
LOC.SG	M	-i ^{jo} , -u ^u
INS.SG	M	-em ^{jo}
NOM.DU	M	-ě ^{jo}
GEN.DU	M	-ú ^{jo}
DAT.DU	M	-oma ^{jo}
ACC.DU	M	-ě ^{jo}
VOC.DU	M	-ě ^{jo}
LOC.DU	M	-ú ^{jo}
INS.DU	M	-oma ^{jo}
NOM.PL	M	-i ^{jo} , -ové ^u
GEN.PL	M	-óv ^u
DAT.PL	M	-óm ^o
ACC.PL	M	-ě ^{jo}
VOC.PL	M	-i ^{jo} , -ové ^u
LOC.PL	M	-ích ^{jo} , -iech ^o , -ech ⁱ
INS.PL	M	-i ^{jo} , -ěm ^{ja}

Tabulka B1a: Koncovky substrátu mužských jo-kmenů

vzory					
obecná charakteristika		jména osob			
		muž	vítěz	otec	učitel
zakončení TZ		j, ř, š, ž, č, s, d', t', ň, l (kromě tel)	c, z (kromě ec)	ec	tel
VOC.SG	M	-u ^u	-u ^u , -e ^{jo}	-e ^{jo}	-u ^u
LOC.SG	M	-ovi ^{an}	-ovi ^{an}	-ovi ^{an}	-ovi ^{an}
NOM.PL	M	-ie ⁱ	-ie ⁱ	-ie ⁱ	-ě ^{souhl}
GEN.PL	M	∅ ^{jo} , -í ⁱ	∅ ^{jo} , -í ⁱ	∅ ^{jo} , -í ⁱ	
VOC.PL	M	-ie ⁱ	-ie ⁱ	-ie ⁱ	-ě ^{souhl}
INS.PL	M	-mi ⁱ	-mi ⁱ	-mi ⁱ	
obecná charakteristika		jména živočichů a neživých entit			
		meč	peniez	hrnec	
zakončení TZ		j, ř, š, ž, č, s, d', t', ň, n, l	c, z (kromě ec)	ec	
VOC.SG	M	-u ^u	-u ^u , -e ^{jo}	-e ^{jo}	
DAT.DU	M	-ma ⁱ	-ma ⁱ	-ma ⁱ	
INS.DU	M	-ma ⁱ	-ma ⁱ	-ma ⁱ	
NOM.PL	M	-ě ^{an}	-ě ^{an}	-ě ^{an}	
GEN.PL	M	∅ ^{jo} , -í ⁱ	∅ ^{jo} , -í ⁱ	∅ ^{jo} , -í ⁱ	
VOC.PL	M	-ě ^{an}	-ě ^{an}	-ě ^{an}	
INS.PL	M	-mi ⁱ	-mi ⁱ	-mi ⁱ	

Tabulka B1b: Koncovky vzorů vztahujících se k substrátu mužských jo-kmenů

přítel		
NOM.SG	M	∅ ^{jo}
GEN.SG	M	-ě ^{jo}
DAT.SG	M	-u ^{jo} , -ovi ^u
ACC.SG	M	∅ ^{jo} , -ě ^{an}
VOC.SG	M	-u ^u
LOC.SG	M	-i ^{jo} , -u ^u , -ovi ^{an*}
INS.SG	M	-em ^{jo}
NOM.DU	M	-ě ^{jo}
GEN.DU	M	-ú ^{jo*}
DAT.DU	M	-oma ^{jo}
ACC.DU	M	-ě ^{jo}
VOC.DU	M	-ě ^{jo}
LOC.DU	M	-ú ^{jo*}

INS.DU	M	-oma ^{jo}
NOM.PL	M	-ji ^o , -é ^{souhl}
GEN.PL	M	∅ ^{souhl} , -óv ^u
DAT.PL	M	-óm ^o
ACC.PL	M	-ě ^{jo} , -y ^o
VOC.PL	M	-ji ^{o*} , -é ^{souhl}
LOC.PL	M	-iech ^o , -ech ⁱ
INS.PL	M	-ji ^o , -y ^o

Tabulka B2: Koncovky vzoru přítel

turnaj		
NOM.SG	M	∅ ^{jo}
GEN.SG	M	-ě ^{jo} , -ého ^{slož*}
DAT.SG	M	-u ^{jo} , -ovi ^{u*} , -ému ^{slož}
ACC.SG	M	∅ ^{jo} , -ě ^{an*}
VOC.SG	M	-u ^{u*}
LOC.SG	M	-i ^{jo} , -u ^u , -ém ^{slož}
INS.SG	M	-em ^{jo*} , -ým ^{slož*}
NOM.DU	M	-ě ^{jo*}
GEN.DU	M	-ú ^{jo*}
DAT.DU	M	-ma ^{i*} , -oma ^{jo*}
ACC.DU	M	-ě ^{jo*}
VOC.DU	M	-ě ^{jo*}
LOC.DU	M	-ú ^{jo*}
INS.DU	M	-ma ^{i*} , -oma ^{jo*}
NOM.PL	M	-ji ^{jo*} , -ové ^{u*} , -ě ^{an*}
GEN.PL	M	∅ ^{u*} , -óv ^u , -í ^{i*}
DAT.PL	M	-óm ^{o*}
ACC.PL	M	-ě ^{jo}
VOC.PL	M	-ji ^{jo*} , -ové ^{u*} , -ě ^{an*}
LOC.PL	M	-ích ^{jo} , -iech ^o , -ech ^{i*}
INS.PL	M	-ji ^{jo*} , -mi ^{i*} , -ěm ^{ija*}

Tabulka B3: Koncovky vzoru turnaj

2.4 Ёjo-kmenová maskulina

Mužské Ёjo-kmeny jsou deklinací, která byla původně shodná s deklinací jo-kmenovou, ale oba typy odlišilo stahování. Do nové češtiny se deklinace u apelativ nedochovala ani ve zbytcích. Mezi její zástupce patří omezená skupina slov označujících neživé entity (celkem 13 lemmat), jedná se tedy o jeden z nejmenších deklinačních typů. Podle Gebauera (1960, 130–135) sem patří apelativa *řebří, hřebí, třeví/střeví/čřeví, řěpí, klí, pondělí/ponjeli, úlí*, „později též *září* sem přechází“ (Gebauer 1960, 134). Apelativum *září* vzniklo z původního jo-kmenového maskulina *zářuj* (Gebauer 1960, 135). Kromě těchto apelativ patří mezi mužské Ёjo-kmeny také poměrně velká skupina vlastních jmen jako *Juří, Tiburcí, Alexí, Antoní, Innocencí, Ambrosí, Brikcí, Eustachí*... Vzhledem k tomu, že tato práce je zaměřena na apelativa, se skloňováním proprií ve vzoru nepočítám, i když v rozvaze o koncovkách na odlišnosti mezi apelativy a proprii upozorňuji.

Označování původu koncovek ve vzoru se řídí podle Gebauera (1960, 130–135). Odlišné názory ostatních historických mluvnic shrnuje tento výčet: Pro VOC.SG uvádí Šlosar (1986, 147) koncovku *-í*. Trávníček (1935, 304) uvádí jako původní koncovky INS.SG *-iem* a *-ím*, druhá však jasně zvítězila. Vážný (1964, 42) považuje ve stejném pádě koncovku *-ím* za „psl. druhotvar, vzniklý [...] podle synem“. Všechny mluvnic (Trávníček, 1935, 304, Vážný 1964, 42 a Šlosar 1986, 148) se shodují, že v DAT.PL je *-ím* přejato podle složené deklinace.

2.4.1 Tvary jednotlivých pádů

V NOM.SG mají Ёjo-kmeny mužské koncovku *-í*, viz např. kontexty *každý hřebí vážil padesát závaží* (BibI0I), *jest bosého ten třeví* (ŠtítKlem).

Zřejmě zvratnou analogií se sem dostává i koncovka *-ie*: *[z]árie, ten měsíc, má v sobě dosti ovocě všelikého* (LékCzart). Doklad není pro svůj původ řazen ani do seznamu výjimek.

V GEN.SG je původní koncovkou *-ie* (vzniklé přehláskou z *-á*). Tvar je doložen např. v kontextech *od polu září do polu října* (LékFrantA), *od polu srpna do puol zárie* (Hvězd).

Koncovka přejatá ze složené deklinace (*-ieho*) je pro sledované období doložena v kontextu *bude přeložen i s službú do pondělého* (Hvězd), koncovka je proto zařazena do vzoru.

DAT.SG má koncovku *-ú* s nástupnickou podobou *-í*, viz např. kontext *ruku ztáhla jest k hřebí* (BibI0I).

Novotvary podle složené deklinace (s koncovkou *-iemu* a jejími nástupnickými podobami) jsou pro sledované období doloženy pouze pro propria, proto nejsou do vzoru zařazeny.

V ACC.SG je stejná koncovka jako v NOM.SG: *do nebes řebří přistavila* (KristA), *příd' ke mně v les u pondělí* (DesHrad).

V přehledu tvarů u Gebauera (1960, 130) je uvedena ještě koncovka *-ího* podle složené deklinace u jména *Jiří*, žádné doklady u apelativ však ze sledovaného období uvedeny nejsou a ani ITB žádné takové doklady neobsahuje. Tato koncovka tedy není do vzoru zařazena.

VOC.SG není ani u apelativ, ani u proprií doložen. Měl by mít koncovku *-ú* s nástupnickou podobou *-í*.

LOC.SG je tvořen koncovkou *-í*, je doložena např. v kontextech *[v]zendeš bezpečně po tomto řebří* (KristA), *[o] pondělí* (KristB). Gebauer (1960, 133) si je jist, že se zde vyskytoval i novotvar *-ú* jako u jo-kmenů. Vzhledem k tomu, že pro něj nemá doklady a ani v ITB nebyly takové tvary nalezeny, ho však do vzoru nezařazují.

Koncovka přejatá ze složené deklinace (*-iem*) je doložena opět pouze u proprií, v textech ITB se u apelativ nevyskytuje. Proto není do vzoru zařazena.

V INS.SG se vyskytuje jediná koncovka, a to *-ím*, doložení ukazují např. kontexty *obmazala ji klím a smolú* (BiblOI), *probodla Sizaru hřebím a kladivem* (ZrcSpasK).

Výjimečný tvar byl nalezen v kontextu *protož Kristus se řebří mezi zemí a nebem učinil* (ZrcSpasK), vyskytuje se zde tvar NOM.SG na místo INS.SG. Tvar považuji za syntaktickou odchylku a hodnotím jako NOM.SG.

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU mají koncovku *-ie* (vzniklou přehláskou z *-á*), tvary jsou doloženy v kontextech *uzřěl, ano se nebesa otvierají a dva řebrie z nebes na zemi spúščejí* (PasMuzA, [ověř.]), *dva řebrie slyšíme ve čtení* (HusPost, [ověř.]), *miesto rukavic dva železná hřebie jmějieše* (ZrcSpasK). Pro VOC.DU tvar doložen není, a je proto do vzoru zaveden jako nedoložený.

V GEN.DU a LOC.DU se systémově předpokládá koncovka *-ú* s nástupnickou podobou *-í*, žádný doklad tohoto tvaru však nalezen nebyl.

V INS.DU a DAT.DU je doložena koncovka *-íma*, kterou Gebauer (1960, 133) vzhledem k době doložení tvaru v kontextu *mezi nimažto rzebrzima* (Pass., Gebauer 1960, 133) vztahuje ke složenému skloňování, protože náležitá koncovka by byla *-iema*. Do vzoru je zavedena pouze koncovka doložená. Pro DAT.DU žádný tvar doložen není.

NOM.PL a VOC.PL mají pravidelnou koncovku *-í*, doloženou v kontextu *aby uly nebyli prázdni* (Brig., Gebauer 1960, 133) a zřejmě i v kontextu *[c]repita plstěné třeví* (SlovOstřS).

Doklad *nebo se jim řebrie ztirli* (AlxS) však ukazuje, že v tomto pádě mohla být i koncovka společná s ACC.PL (Gebauer 1960, 133). Vzhledem k omezenému množství jmen v této deklinaci a analogii mezi NOM.PL a ACC.PL, která se nevyskytuje pouze u této deklinace, zařazují koncovku *-ie* do vzoru.

ACC.PL má koncovku *-ie*, tvar je doložen např. v kontextech *tiusíc se jich řebrie chvátí* (AlxH), *v nové střevie obuje se* (BřezSnářM).

V GEN.PL se vyskytuje koncovka *-í*, jednoznačně je doložena v kontextu *nakúpi košil a trziewy* (Otc., Gebauer 1960, 134).

Koncovka pro DAT.PL je nedoložena, ale její systémové znění by bylo *-ím*. Tuto koncovku tedy zařazují do vzoru jako nedoloženou.

V LOC.PL je situace taktéž jednoduchá, je zde doložena jediná koncovka, a to náležité *-ich*, tvar ilustrují např. kontexty *o kopí i o hřebích* (HusVýkl, [ověř.]), *lidé mniechu, by někací po řebřích k němu vešli* (Otc, [ověř.]).

INS.PL je dalším z pádů, v nichž není doložena původní koncovka. Místo náležitého *-í* je zde doloženo pouze *-imi* (*s levé tekú s řebřimi* (AlxM), *rucě hřebími probichu* (HradUmuč)), převzaté ze složeného skloňování. Do vzoru je proto zavedena pouze koncovka přejatá.

2.4.2 Specifické jevy

2.4.2.1 Apelativa klí a úlí

U lemmat *klí* a *úlí* jsou doloženy podoby, které ukazují na přechod těchto lemmat k ьjo-kmenovým neutrům. V ESSČ je vedle lemmatu *klí* uvedeno i lemma *klé*, v ITB jsou doloženy tvary NOM.SG a ACC.SG se zřetelně středním rodem: *klé, to stahuje rány* (LékVodň), *ktož to klé chce přiložiti* (LékVodň), *višňové klé rozvař* (LékJádroBrn). Jiné tvary, ve kterých by se jednalo o jednoznačně střední rod, nalezeny nebyly.

Podobný případ reprezentuje i apelativum *úlí*, u něhož Gebauer (1960, 135) uvádí doklad *úlé* v kontextu *vlee apiarium* (MamP., Gebauer 1960, 135). V ITB se vyskytuje doklad *[a]lvear úlé* (SlovKlem). Jiné tvary doloženy nejsou. ESSČ se o této možnosti zmiňuje jen v odkazu, lemma *úlé* prozatím zavedeno není.

Při zařazování podob *klé* a *úlé* do vzorů jsou dvě možnosti – buď počítat pro varianty *klé* a *úlé* se samostatným vzorem (který se od ьjo-kmenových maskulin bude lišit koncovkou v NOM.SG a ACC.SG a rodem), nebo lemmata *klé* a *úlé* řadit k ьjo-kmenovým neutrům. Vzhledem k tomu, že jediné nalezené tvary ukazují ke středním ьjo-kmenům, i vzhledem k tomu, že tím odpadne potřeba zavádět nový vzor, řadím lemmata *klé* a *úlé* k ьjo-kmenovým neutrům. Seznam pro generování tvarů byl vytvářen na základě verze ESSČ, která ještě lemma *klé* neobsahovala, proto jsou v seznamu pro generování tvarů lemmata *klé* a *úlé* doplněna ručně.

2.4.3 Shrnutí

Mužské ьjo-kmeny jsou jedním z nejmenších staročeských deklinačních typů, mezi jejich zástupci jsou pouze jména neživých entit, takže nedochází k diferenciaci do podvzorů kvůli rozvíjející se životnosti. V deklinačním typu nejsou v DAT.DU, INS.DU a INS.PL pro sledované období doloženy

koncovky původní, ale pouze koncovky složené deklinace. Koncovky složené deklinace se prosazují (zřejmě kvůli menší homonymii, než mají koncovky původní) i v pádech ostatních – jsou však s výjimkou tvaru pro GEN.SG ve sledovaném období doloženy pouze u proprií, proto nejsou zařazeny do vzoru. Deklinační typ je dostatečně popsán jedním vzorem, jako vzorové jméno pro něj bylo vybráno tradiční apelativum *řebří*.

Apelativa *klí* a *úlí* se vyskytují i v podobě *klé* a *úlé* a ve středním rodu. Nebyly nalezeny žádné tvary, které by bránily jejich zařazení mezi *bj*-kmenová neutra, proto jsou lemmata *klé* a *úlé* zavedena do seznamu pro generování tvarů k této deklinaci (odpadá tak nutnost zavádět další vzor).

Koncovky pro všechny pády shrnuje Tabulka C. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit.

maskulina <i>bj</i> -kmeny		
řebří		
NOM.SG	M	-í ^{bj} o
GEN.SG	M	-ie ^{bj} o, -ieho ^{slož}
DAT.SG	M	-ú ^{bj} o
ACC.SG	M	-í ^{bj} o
VOC.SG	M	-ú ^{bj} o*
LOC.SG	M	-í ^{bj} o
INS.SG	M	-ím ^{bj} o
NOM.DU	M	-ie ^{bj} o
GEN.DU	M	-ú ^{bj} o*
DAT.DU	M	-íma ^{slož*}
ACC.DU	M	-ie ^{bj} o
VOC.DU	M	-ie ^{bj} o*
LOC.DU	M	-ú ^{bj} o
INS.DU	M	-íma ^{slož}
NOM.PL	M	-í ^{bj} o, -ie ^{an}
GEN.PL	M	-í ^{bj} o
DAT.PL	M	-ím ^{bj} o*
ACC.PL	M	-ie ^{bj} o
VOC.PL	M	-í ^{bj} o*

LOC.PL	M	-ích ^{bj0}
INS.PL	M	-ími ^{st0ž}

Tabulka C: Koncovky mužských ьjo-kmenů

2.5 A-kmenová maskulina

Na rozdíl od o-kmenů, jo-kmenů i bjo-kmenů nepředstavuje deklinační typ mužských a-kmenů deklinaci původně mužskou. A-kmeny jsou centrálním deklinačním typem u jmen ženských, mužské a-kmeny vznikají až postupně s prosazováním rodového principu v deklinaci. Tato skutečnost se odráží i v tom, že některé historické mluvnicе vůbec mužské a-kmeny nevyčleňují jako samostatný deklinační typ (Komárek 2012), a pokud typ popisují, probírají jej u a-kmenů ženských (Trávníček 1935, 312–313, Šlosar 1986, 155–156). Naproti tomu Gebauer (1960, 195–201) a Vážný (1964, 51) mužské a-kmeny jako samostatný deklinační typ vyčleňují. Deklinační typ má pokračování v současné češtině.

Mezi mužské a-kmeny patří ve sledovaném období jména označující mužské osoby, výjimek je velmi málo (např. jména jako *planéta* nebo *vanna*). Ve staročeských slovnících bylo nalezeno asi 190 lemmat patřících do této deklinace. Rod těchto jmen vyžaduje komentář. Staročeské slovníky řadí všechny a-kmeny označující mužské osoby (a některé a-kmeny jiné) mezi maskulina (často mají homonymní protějšek označující osobu ženského pohlaví). Stejně je tomu i v mluvnicích, např. Gebauer (1960, 174) o těchto jménech mluví jako o maskulinech, která „v stč. mívají při sobě přívlastek někdy ženský“. Proto jsou tato apelativa v této kapitole označována jako mužské a-kmeny. Na druhou stranu výskyt ženské shody u těchto jmen signalizuje, že se o jednoznačnou maskulina ještě nejedná. Doložení ženské shody není ve sledovaném období okrajovým jevem (doklady viz níže), i když mnohem více kontextů již má mužskou shodu a také se vyskytují jména, která ženský přívlastek doložen nemají (to se týká např. jmen *evanjelista*, *husita*, *patriarcha*). Tento jev považuji za natolik významný, že na něj následující výklad soustavně upozorňuje ve všech pádech, kde je rozdíl mezi oběma rody pozorovatelný, a také v tabulce zachycující koncovky deklinačního typu je u všech koncovek společných s ženskými a-kmeny uvedena možnost interpretace rodu daného tvaru jako ženského. Kvůli možnosti ženské shody jsou také apelativa patřící do této deklinace v seznamu pro generování tvarů řazena jako dvojrodá. Toto řešení podporuje Gebauer (2007, 122) ve Skladbě, kde hovoří o kolísání mezi mužským a ženským rodem („V jazyku starém bývala ještě fem. [...], ale přejímala se již také do masc.“).⁷¹

Na původ koncovek se v tomto deklinačním typu neobjevují jiné názory, než uvádí Gebauer (1960, 195–201).

2.5.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG má stejně jako v češtině současné koncovku *-a*. V textech převažují kontexty s mužskou shodou jako např. *ten jmenovaný hrdina* (DaIV), *pekelný starosta diábel ku pekelnéj obci promluvi*

⁷¹ Za upozornění na tuto oporu v odborné literatuře děkuji Jiřímu Perglerovi.

(KristA). Nicméně, jak ukazují takové kontexty jako [v] *tom městě snide česká hrdina, pro jeho smrt by v zemi smutná hodina* (DaIV), [j] *imžto pekelná starosta odpovědě* (KristD), je třeba ve vzoru počítat i s rodem ženským.

GEN.SG má koncovku -y, opět převažují doklady s přívlastkem shodným v mužském rodě (např. *ona jiného sluhy nejmějieše* (KristA), *před obličejem starosty úředníkového* (Pror)), ale byl nalezen i doklad [o] *uzdravení sluhy centurionovy* (KristA), který ukazuje na rod ženský.

ACC.SG má koncovku -u. Kolísání v rodu je doloženo např. v kontextech *na buoh na svú hospodu* (DesHrad), *jenžto jest zabil hospodu svého* (BibIOI).

Ve VOC.SG je koncovka -o. Opět je běžnější shoda podle významu – viz např. [z] *lý sluho, veškent sem dluh odpustil* (ŠtítKlem), *a řka: Hospodo muoj* (Pror), ale doklady se shodou ženskou byly nalezeny také: [p] *řid, zlá sluho* (Otc, [ověř.]), [n] *a mně, hospodo má králi mój, buď ta vinna* (BibIOI).

DAT.SG a LOC.SG mají pravidelnou původní koncovku -ě: *nechať k vám směle povědě o patriaršě Davidovi* (BibLitTřeb), *Ježiš k služě nemocnému chtěl jíti* (KristA). Ženský rod je doložen pouze u apelativa *hospoda: umie uhověti své hospodě* (ŠtítKlem), *o svéj hospodě netbají* (DaIV),⁷² přesto ho vzhledem k ostatním pádům ve vzoru uvádím.

Od o-kmenů přichází do těchto pádů koncovka -ovi, doložená např. v kontextech *přikázal svému starostovi* (PasKal), *s velikú škodú vladykovi zaplatil* (PrávJihIA), *necht k vám směle poviem o patriarchovi Davidovi* (BibKlemNZ). S touto koncovkou se ve vzoru počítá v obou pádech, jako rod je přiřazen pouze rod mužský.

Koncovka -u je doložená až z období následujícího (Gebauer 1960, 197), v textech ITB se ji také doložit nepodařilo, ve vzoru s ní proto nepočítám.

V INS.SG je původní koncovkou -ú, kolísání v rodě je doloženo v kontextech *pro krmě buď sám svú sluhú* (BawArn), *ktožkolivěk chce mezi vámi větčí býti, buď vaším sluhú* (BibIOI), *pod kterou se planetú urodil* (LékFrantA), *pod kterým planetú kdo narodil by sě* (Traktáty).

Koncovka podle o-kmenů -em je ve sledovaném období doložena pouze u lemmatu *planéta* v kontextu *pod kterým planetem* (TkadIB), jinak je doložena až v období následujícím (Gebauer 1960, 197). Ojedinělý doklad *planetem* je proto zaveden pouze do seznamu výjimek.

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU má koncovku -ě: [j] *eden vuoz ofěrovale dvě vévodě* (BibIOI), kolísání rodu je doloženo v kontextech *byšta sě starostě vnitř přěkryle* (Pror), *když sta mluvila starostě* (Pror). ACC.DU je doložen v kontextech *dvě vévodě pruščie Brúm biskup olomúčký křtil jest* (PulkR, [ověř.]), *sstúpil oheň s nebes a spálil jest dvě starostě* (BibIOI). VOC.DU nalezen nebyl, proto je do vzoru zaveden jako nedoložený.

GEN.DU a LOC.DU nejsou podle Gebauera (1960, 197) doložené, ale v textech ITB byly nalezeny kontexty *nebyl tu ižádný kromě dvú starostú* (Pror), *pozvav dvú rytieřskou starostú* (BibLitTřeb) a *řeč*

⁷² Kontexty neposkytují žádnou záminku k domněnce, že by se mohlo jednat o ženu.

dvú evandelistú (ŠtítSvátA). GEN.DU tak je doložen, LOC.DU ne, proto je do vzoru zaveden jako nedoložený.

DAT.DU a INS.DU mají koncovku *-ama*, je doložena v jediném kontextu, a to pro DAT.DU: [*u*]věřilo jima jest množstvie jako starostama lidskýma a súdcoma (Pror).

Od mužských o-kmenů se do těchto pádů dostává i koncovka *-oma*. Je doložena také pouze jedním dokladem, a to pro INS.DU: *mezi dvěma krutýma těma planétoma* (ŠtítBes, [ověř.]).

Na základě situace ve zbytku paradigmatu počítám pro oba pády u koncovky *-ama* s ženským i mužským rodem, u koncovky *-oma* pouze s rodem mužským. Původní koncovka *-ama* je pro INS.DU zavedena jako nedoložená, stejně jako koncovka *-oma* pro DAT.DU.

NOM.PL má vlastní koncovku *-y*. Kolísání rodu ukazují např. doklady [*t*]ehdy sě židovské starosty spolu sebravše (KristA), *vidáni jsú také v jejie hrobu čtyři počestní starosty v řízách oblečení* (PasTisk), *blažení jsú ti sluhy* (KristA), *budem li jeho věrné sluhy* (ŠtítKlem), *ti jistí hospody jeho [...]* *vyběhniechu* (Otc, [ověř.]), *ty hospody, vezmúc úročec od starců, inhed chudým rozděllichu* (Otc, [ověř.]).

VOC.PL má stejně jako NOM.PL původní koncovku *-y*. Je doložena např. v kontextu [*b*]ědá vám, starosty a licoměrníci (KristA), na kolísání v rodu ukazují kontexty *vy, dobré hrdiny, nerodte zúfati* (MartKronA), [*s*]luhy, poslušni budte pánov (BiblOI).

Mnohem méně jsou doloženy koncovky přejaté od o-kmenů a u-kmenů. Ze sledovaného období Gebauer (1960, 198) dokládá pouze koncovku *-ové*, o koncovkách *-i* a *-é* se zmiňuje v souvislosti s mladšími prameny a územ.

Koncovka *-i* se vyskytuje např. v kontextech *jakž to evanjelisti píší* (PasTisk), *uvodiechu dietě Ježíše rodiči/starosti jeho* (BibIKlemNZ). Je do vzoru zavedena s mužským rodem.

U-kmenová koncovka *-ové* je ve sledovaném období doložena pouze se jmény končícími v NOM.SG na *-ta*: *jiní evanjelistové jiného nečinie* (LyraMat), *juristové* (HusVýkl, [ověř.]).⁷³ Ve VOC.PL není koncovka doložena vůbec.

Stejně je tomu s koncovkou *-é*, přejatou přes o-kmeny ze souhláskových deklinací. Ve sledovaném období je doložena ve dvou kontextech: *svatí evanjelisté* (LyraMat), *slovú ti lidé pohansky antropofornité* (CestMandM). Vzhledem k těmto dokladům s koncovkou *-é* počítám pouze u jmen cizího původu zakončeným v NOM.SG na *-ta*. Koncovku řadím do vzoru i ve funkci VOC.PL (jako nedoloženou), rod je vzhledem k původu koncovky přiřazen mužský.

Koncovku *-ové* zřejmě také není pro sledované období vhodné zavádět ke všem jménům, proto volím stejné řešení jako u koncovky *-é*. Stejně řešení jako u koncovky *-é* je uplatněno i u VOC.PL.

⁷³ Gebauer (1960, 198) dokládá ze sledovaného období tento tvar také pouze u těchto jmen. Všechny mluvnice (Trávníček 1935, 313, Vážný 1964, 51, Šlosar 1986, 158) sice tento tvar zmiňují u sledovaných jmen jako pravidelný, ale doklady ze sledovaného období neuvádějí.

V plurálu není možné kromě NOM.PL a VOC.PL doložit kolísání rodu pomocí shody přívlastku (nebo přísudku) přímo se sledovaným tvarem (byl by potřeba široký kontext a ani ten často nic neukáže). Proto na doložení kolísání rezignuji a počítám s ním systémově u všech koncovek společných s ženskými a-kmeny.

V ACC.PL je vždy jen koncovka -y.

V GEN.PL je původní tvar bezkoncovkový, je doložen dobře. V některých souhláskových kontextech se uplatňuje vzniková alternace, v některých ne (stejně jako u středních o-kmenů a ženských a-kmenů, viz část 3.2.2) – *nalezeno jest děťátko od pastušek* (HusCeskaKazani, [ověř.]), *oznamuje se řád evanjelist svatých* (LyraMat), *naučedlnice všech patriarch i prorokuo* (PasTisk), *což dietky vidie od svých starost* (ŠtítKlem).

Z u-kmenů je do tohoto pádu přejata koncovka -óv, je doložena např. v kontextech *Jakub obřezal dvanáct patriarchů* (BiblLitTřeb), *by uměl seznati všech svrchních planetů* (TkaldB). I když je tvar s přejatou koncovkou doložen mnohem méně než tvar původní, je do vzoru zařazen, vzhledem k původu koncovky je mu přiřazen mužský rod.

DAT.PL má původní koncovku -óm, která je ve sledovaném období hojně doložena.

Původně o-kmenové -óm je u Gebauera (1960, 199) doloženo pouze z pozdějšího období, v textech ITB však byly nalezeny doklady *řekl jest otec k sluhóm svým* (BiblKlemNZ), *pověz [...] starostóm* (BiblKlemNZ), *k svým pastuchóm* (CestMil, [ověř.]), proto je koncovka do vzoru zařazena. Vzhledem k jejímu původu je s ní spojen pouze mužský rod.

V LOC.PL je původní koncovka -ách, je dobře doložena.

Z o-kmenů přecházející -iech je doloženo až z pozdějšího období (Gebauer 1960, 199), v textech ITB byly nalezen jediný doklad s touto koncovkou: [o] *planetiech* (Hvězd). Vzhledem k tomuto ojedinělému doložení je tvar zaveden do seznamu výjimek.

Koncovku -ech dokládá Gebauer (ibid.) pouze z úzu, v ITB byl nalezen jediný doklad: *příkázání o starostech, aby ctění byli* (KázLeg, [ověř.]). Tento tvar je pro svou výjimečnost zařazen pouze do seznamu výjimek.

Vlastní koncovkou INS.PL je koncovka -ami, je dobře doložena.

Další koncovkou v INS.PL je původně o-kmenové -y, je doloženo spíše řídce, ale ne ojediněle, viz např. kontexty *mezi evanjelisty* (LyraMat), *sluhy ste se učinili spravedlnosti* (BiblLitTřeb). K této koncovce je vzhledem k jejímu původu přiřazen pouze rod mužský.

2.5.2 Specifické jevy

2.5.2.1 Apelativa *vladyka* a *sluha*

Apelativa *vladyka* i *sluha* se vyskytují ve významu ‚šlechtična‘ a ‚služebnice‘: *byla by radějie kněžnú nežli vladykú* (TkadIB), *[o]na odpovědě: „Já sem Ruth, sluha tvá“* (BiblOI). Jsou to tedy také pouze feminina. Staročeské slovníky na tuto možnost neupozorňují (ESSČ je zřejmě teprve zahrne), v seznamu pro generování tvarů jsou apelativa *vladyka/vladyka*, *sluha/slúha* řazena i k ženským a-kmenům (rozdíl v délce nepovažují za zásadní pro význam, proto sem řadím vždy podoby obě).

2.5.3 Shrnutí

Deklinační typ mužských a-kmenů se oddělil na základě přirozeného rodu z a-kmenů ženských a vzhledem k rodu i koncovkám přejatým z mužských deklinací představuje již ve sledovaném období samostatný deklinační typ. Jeho zástupci jsou až na drobné výjimky (apelativa jako *planéta*, *vanna*) pojmenování pro mužské osoby.

Popis deklinačního typu ukázal, že je v něm třeba počítat se dvěma podvzory. Na základě tvarů NOM.PL (a VOC.PL), kde jsou doloženy koncovky *-é* a *-ové*, je vhodné oddělovat apelativa cizího původu končící na *-ta* od apelativ ostatních. Pro tento podvzor bylo zvoleno vzorové apelativum *evangelista*, pro jména ostatní se používá vzorové apelativum *vladyka*.

Pro deklinační typ obecně platí, že původní a-kmenové koncovky jsou doloženy hojněji než koncovky přejaté z o-kmenů. V některých pádech jsou koncovky přejaté z o-kmenů doloženy tak mizivě, že nebyly zařazeny do vzoru (koncovky *-em* v INS.SG a *-iech* a *-ech* v LOC.PL jsou doloženy každá pouze jednou). Doložení přejatých koncovek *-ové* a *-é* u jmen cizího původu může souviset s tím, že jména domácí více zachovávají původní deklinaci, nebo v případě koncovky *-é* také se zakončením tvarotvorného základu na dentálu (*t*).

V deklinaci je dále rozsáhle doloženo kolísání v rodě (např. *pekelný starosta*, *pekelná starosta*), proto je všem koncovkám společným s ženskými a-kmeny ve vzorech přiřazen ženský i mužský rod. To znamená, že tvary s těmito koncovkami (např. *služě*, *hospoda*, *starostách*) budou značeny jako tvary mužského i ženského rodu. Rozhodnout o správné interpretaci lze až na základě konkrétního kontextu, v mnoha kontextech však rod zůstane nevyhnutelně nejednoznačný. Tvary s koncovkami přejatými z mužských deklinací (např. *starostovi*, *sluhóm*) jsou potom interpretovány pouze jako tvary rodu mužského.

Pro celý deklinační typ platí, že dokladů s jednoznačným mužským rodem je doloženo více než dokladů s rodem jednoznačně ženským. Ženský rod je doložen více se starými domácími jmény (*hospoda*, *sluha*, *starosta*, *hrdina*, *vladyka*), ale představuje systémovou možnost u všech jmen.

Koncovky pro všechny pády obou podvzorů shrnuje Tabulka D. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratek). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit.

feminina_maskulina a-kmeny substrát		
NOM.SG	F, M	-a ^a
GEN.SG	F, M	-y ^a
DAT.SG	F, M	-ě ^a
DAT.SG	M	-ovi ^u
ACC.SG	F, M	-u ^a
VOC.SG	F, M	-o ^a
LOC.SG	F, M	-ě ^a
LOC.SG	M	-ovi ^u
INS.SG	F, M	-ú ^a
NOM.DU	F, M	-ě ^a
GEN.DU	F, M	-ú ^a
DAT.DU	F, M	-ama ^a
DAT.DU	M	-oma ^{o*}
ACC.DU	F, M	-ě ^a
VOC.DU	F, M	-ě ^{a*}
LOC.DU	F, M	-ú ^{a*}
INS.DU	F, M	-ama ^{a*}
INS.DU	M	-oma ^o
NOM.PL	F, M	-y ^a
NOM.PL	M	-i ^o
GEN.PL	F, M	∅ ^a
GEN.PL	M	-óv ^u
DAT.PL	F, M	-ám ^a
DAT.PL	M	-óm ^o
ACC.PL	F, M	-y ^a
VOC.PL	F, M	-y ^a
VOC.PL	M	-i ^{o*}
LOC.PL	F, M	-ách ^a

INS.PL	F, M	-ami ^a
INS.PL	M	-y ^u

Tabulka Da: Koncovky substrátu mužských a-kmenů

vzory			
		evangelista	vladyka
obecná charakteristika		jména cizího původu končící na <i>-ta</i>	ostatní
NOM.PL	M	-é ^{souhl} , -ové ^u	
VOC.PL	M	-é ^{souhl*} , -ové ^{u*}	

Tabulka Db: Koncovky vzorů vztahujících se k substrátu mužských a-kmenů

2.6 Ja-kmenová maskulina

Ja-kmenová maskulina reprezentují podobný typ deklinace jako mužské a-kmeny. Mají také koncovky shodné s velkou ženskou deklinací (ženskými ja-kmeny) a působením významu se k nim dostávají i koncovky z deklinací mužských. Také tato jména nejsou někdy v historických mluvnicích vnímána jako samostatný deklinační typ: Komárek (2012) je nevyčleňuje vůbec, Šlosar (1986, 158) je probírá v rámci ženských ja-kmenů, Trávníček (1935, 315) je sice nepopisuje jako samostatný deklinační typ, ale alespoň je vyděluje v rámci samostatného oddílu (na rozdíl od jmen mužských a-kmenových).

Na rozdíl od mužských a-kmenů se u mužských ja-kmenů nepodařilo doložit ženský rod ve všech pádech, kde je rozdíl mezi tvary zřejmý z formy shodného přívlastku nebo přísudku (doklady se zřetelným mužským rodem jsou doloženy hojně v celém deklinačním typu). Kontexty pro ženský rod byly hledány ve Staročeské textové bance pomocí syntagmatu shodného přívlastku (v antepozici i postpozici) a jména řídicího ve všech tvarech, kde by byl odlišný rod zřetelný.⁷⁴ Navíc byly prohlédnuty všechny tvary nejfrekventovanějších zástupců ja-kmenů – tedy apelativ *súdcě* a *panošě*.

Ženský rod byl doložen pouze ve dvou kontextech v NOM.SG (jedná se o kontexty *jsa svých kniežat pravá zhúbcě a našich nepřátel v zemi pravá snúbcě* (DaIV), *[z]dali kdy rovně má kterážkoli jako já utekl jest* (BibIOI))⁷⁵ a ve více kontextech pro NOM.PL (uvádím zde všechny nalezené doklady, v některých z nich je vidět zároveň i shoda mužská jinde než v přívlastku): *oni vaše súdcě budú* (KristA), *jsú dobré súdce* (ŠtítKlem), *[b]lažené jsú ty panoše* (BibIOI), *[n]etbali sú mne někďajšie rádcě mé* (BibIOI), *vladaři a hrabie i rozličné súdcě často léháchu před jeho dveřmi* (OtcB), *duchovnie súdce [...] mohú býti připodobnání* (ŠtítKlem), *ješto jsú prvnie vládce* (ŠtítKlem), *budú [...] pyšní, hánce Božie, smilní* (ŠtítKlem). Gebauer (1960, 174) uvádí navíc kontext *všickni Judcie zemfke* (ŽKlem, Gebauer 1960, 174). Potvrzuje se tak Gebauerovo (2007, 124) pozorování, že „u jmen těchto je přejetí do masc. v jazyku starém vykonáno hojněji než u substantiv na -a“.

Je samozřejmě možné, že ženský rod se v textech ITB vyskytuje i v dokladech jiných, které tato analýza nezachytila, ale domnívám se, že nalezení pouze těchto dokladů při komplexnosti dotazů, jaké byly pokládány, ukazuje na to, že se ženský rod uplatňuje u mužských ja-kmenů ve sledovaném období spíše výjimečně. Je však otázkou, jak s touto situací naložit. Plošné zavedení ženského rodu do celé deklinace pokládám kvůli nedostatečnému doložení tvarů ženského rodu za neoprávněné.

⁷⁴ Jednalo se tedy např. o dotazy jako [slovo == ".*ú"] [slovo == ".*ci"], který by našel kontext jako *spravedlivú súdci*, nebo [slovo == ".*šě"] [slovo == ".*é"], který by našel kontext *od panošě ctné*, apod.

⁷⁵ V kontextech se jedná vždy o mužskou osobu. Naopak v kontextech jako *Maria jest našě obránce* (Kruml., Gebauer 2007, 124) se jedná o osobu ženskou, a jsou proto pro zkoumání tvarů mužských ja-kmenů nerelevantní. Gebauer (2007, 124) je sice uvádí jako doklady pro kolísání rodu ja-kmenů, ale staročeské slovníky (MSS, StčS) zavádí lemma *obránce* ve významu ‚pomocník‘ i ‚ochránkyně‘ (StčS jako dvě hesla) a podobně je tomu u dalších lemmat tohoto typu.

Každé jiné řešení je potom ale nesystémové. Tento rozpor je řešen takto: ojedinělé doklady ženského rodu v NOM.SG (*zhúbce, snúbce*) jsou zavedeny do seznamu výjimek (*rovně* je apelativum obourodé, viz část 2.6.2.2, proto výše uvedený tvar do seznamu výjimek zaveden není). U NOM.PL je do vzoru u koncovky *-ě* zaveden mužský i ženský rod, protože ve sledovaném období jsou doloženy možnosti obě. I když jde o řešení nesystematické, považují ho pro dané období za oprávněné.

Ja-kmenová mužská maskulina jsou pouze jména osob. Staročeské slovníky obsahují zhruba 350 jejich zástupců.

Původ koncovek je ve vzoru zachycen podle Gebauera (1960, 227–237). V ostatních mluvnicích se jiné názory nevyskytují, jen Vážný (1964, 65) ke koncovce *-em* v DAT.PL dodává, že se kromě novotvaru podle i-kmenů může jednat i o zkrácený nástupnický tvar koncovky *-iem*.

2.6.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG má pravidelnou koncovku *-ě* (vzniklou přehláskou z *-a*).

Otázka možné nulové koncovky, na kterou upozorňují všechny mluvnice (Gebauer 1960, 228, Trávníček 1935, 316, Vážný 1964, 64, Šlosar 1986, 158), je probrána u mužských jo-kmenů (viz část 2.3.2.10).

V GEN.SG je pravidelnou koncovkou *-ě*.

Kromě toho se v tomto pádě podle Gebauera (1960, 229) vyskytuje „odchylkou“ koncovka *-i*, která je „stejná jako *-i* místo *-e* v gen. vzoru *dušě*“. Gebauer (ibid.) ji však dokládá až z období pozdějšího. Pomocí kontextu byly ve Staročeské textové bance⁷⁶ hledány doklady tohoto tvaru, byly však nalezeny pouze dva, a to *o radě Kalkanta biskupa, tajného zrádci Trojanských, k Řekóm vydané* (TrojK), *Sesen nejměl jest synóv, jediné dcery a panoši ejiptského, jménem Jeraa, i dal jest jemu svú dceř za manželku* (BibIOL). V druhém z nich není jasné, zda se nemůže jednat i o ACC.SG. S koncovkou proto ve vzoru nepočítám a tvar *zrádci* jako GEN.SG zařazuji pouze do seznamu výjimek.

DAT.SG a LOC.SG mají ve sledovaném období jedinou koncovku, a to *-i*.

Původně u-kmenová koncovka *-ovi*, která se do těchto pádů dostává od o-kmenů, pro sledované období není doložena ani u Gebauera (1960, 229), ani v textech ITB, proto není do vzoru zařazena.

ACC.SG má původní koncovku *-u*, která se přehláskou mění na *-i*.

Dále se do tohoto pádu dostává jo-kmenová koncovka mužské deklinace *-ě*.⁷⁷ Koncovka je pro zkoumané období doložena dostatečně, viz např. kontexty *črt Astarot prosí súdce, to jest Buoha*

⁷⁶ Např. [slovo == ".*ého"] [slovo == ".*ci"].

⁷⁷ Gebauer (1960, 229) uvádí pouze podobu *-e*, ale zástupci ja-kmenových apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na labiálu a dentálu, ač nepočtení a v textech ITB bez dokladů (kromě apelativa *rukojmě*),

(Astar), *jal se jeho měřiti, toho panoše* (GestaM). Podle Vážného (1964, 64) jejímu šíření napomáhá shoda s ja-kmenovou genitivní koncovkou. Původní i přejatá koncovka jsou tedy zařazeny do vzoru.

Ve VOC.SG je původní koncovka *-e*, na rozdíl od mužských jo-kmenů se v tvaru nevyskytuje alternace tvarotvorného základu ([ó], *súdce upřiemý* (ŠtítKlem), [ó], *nešlechtný zrádce* (TrojK)).

U apelativ v lemmatu zakončených na *-ce* se objevuje vedle toho také novotvar vzniklý analogií podle mužských jo-kmenů, tedy tvary jako *vódče, rádče* apod. Gebauer (1960, 228) tento tvar pro sledované období nedokládá, ale v textech ITB se vyskytují např. kontexty *draku nešlechtný a vuodče vše zlosti* (PasKal), *[z]dráv, dobrý rádče, jenž jsi králi Priamovi dobrú radu dal* (TrojK), *nešlechtný zrádče* (TrojK), *milostivý súdče mój* (ModlMil, [ověř.]), *vítaj, dárče darovný* (Ceska_stredov_lyrika_Lehar, [ověř.]). V TrojK a ModlMil se v případě uvedených tvarů jedná o transkripci tvarů *radcze* (TrojK 128r), *zradcze* (TrojK 125v) a *judczye* (ModlMil 39v),⁷⁸ c i č jsou přitom v okolním textu zapisovány *cz*. (Pro zbylý kontext nebyl rukopisný doklad dohledán.) Není zcela jasné, proč editoři zmíněných textů volí nepravidelný tvar, když mohli zvolit pravidelný. Protože jsou z tohoto hlediska dané doklady nejisté, jsou zařazeny pouze do seznamu výjimek.

Koncovka *-i* přejatá z jo-kmenů není také u Gebauera (1960, 228) doložena, v textech ITB byl nalezen jediný doklad: [ó] *stráži lidský, pročs mě postavil protivna sobě* (ŠtítBes, [ověř.]). Koncovku však není nutné do vzoru zařazovat, protože tvar je možné pravidelně vztáhnout k jo-kmenovému apelativu *stráž*.

V INS.SG je původní koncovkou *-ú*, které se přehlasuje na *-í*.

Kromě ní se v tomto pádě vyskytují od mužských deklinací přejaté koncovky *-ím* a *-em*. O novotvaru *-ím* Gebauer (1960, 230) uvádí, že se „vyskytuje v stol. XV, jest oblíben zvláště v XVI, ale pak opět zaniká“, koncovka je přejata od ůjo-kmenů, případně od složené měkké adjektivní deklinace *pěší* (ibid.). V ITB je koncovka *-ím* s apelativy mužských ja-kmenů doložena až v textech pozdějších, Gebauer (ibid.) uvádí ze sledovaného období doklady *tebú wuodczym* (Hod., Gebauer 1960, 230), *vaším wodczym* (Comest., ibid.), *pod judczym* (Comest., ibid.). Vzhledem k ojedinělosti dokladů ze sledovaného období jsou tvary zařazeny pouze do seznamu výjimek.

Koncovku *-em* (přejatou od o-kmenů nebo jo-kmenů) naopak Gebauer (1960, 230) dokládá pouze kontexty pozdějšího původu, než je sledované období, avšak v textech ITB byly nalezeny doklady jako *svódcem jej nazývali* (BiblOI), *ktož to drží [...] bude vládcem jeho* (BřezSnářM). Doklady sice nejsou četné (bylo nalezeno pět kontextů), ale počet je dostatečný pro zařazení koncovky do vzoru.

V NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU má ja-kmenová mužská deklinace koncovku *-i*, v textech ITB i u Gebauera (1960, 230) je doložena pouze pro NOM.DU (např. v kontextu [i] *vecesta súdci* (Pror)). Ve zbylých dvou pádech je proto do vzoru zavedena jako nedoložená.

vyžadují zavedení původní podoby, protože podobu nástupnickou u nich ze systémového hlediska nelze předpokládat.

⁷⁸ V tomto dokladu se navíc vyskytuje i zvrtně analogické *-ě* jako koncovka.

Pro náležitou koncovku v GEN.DU a LOC.DU *-ú* (s nástupnickým tvarem *-í*) neuvádí Gebauer (1960, 230) žádné doklady, v textech ITB se vyskytuje pouze doklad *zavolav dvú panoši* (PovOl). Koncovka je tedy pro LOC.DU zavedena do vzoru jako nedoložená.

DAT.DU a INS.DU mají původní koncovku *-ěma* (vzniklou z *-ama*). Koncovka je doložena u Gebauera (1960, 230) i textech ITB pouze dokladem *ustavena sta dva z starších súdcema toho léta* (Pror).

Kromě toho je zde doložena také o-kmenová koncovka *-oma* v kontextech *povstali sú proti dvěma súdcema* (Pror), *se dvěma vlastníma súdcema* (GestaM). Vzhledem k mizivému počtu dokladů duálových tvarů v této deklinaci vůbec se ve vzoru počítá s oběma koncovkami pro oba pády. Původní koncovka je v DAT.DU označena jako nedoložená.

NOM.PL a VOC.PL mají koncovku *-ě*, VOC.PL je doložen např. v kontextu *[h]lédajtež, súdce, kak máte snažni býti, aby vydávali pravé súdy* (ŠtítKlem).

Kromě této koncovky se do těchto pádů od o-kmenů (nebo jo-kmenů) dostává koncovka *-i*. Koncovka je doložena poměrně dobře, doložení ukazují např. kontexty *mnozí svódcí vyšli/přišli sú na svět* (BibIKlemNZ), *tak ti s hradu rytieři a panoši, udatně hrad osadivše* (TrojK). Ve VOC.PL koncovka doložena nebyla, proto je do vzoru zavedena jako nedoložená.

Další koncovkou, kterou pro dané pády uvádí Gebauer (1960, 230), je původně u-kmenová koncovka *-ové*. Gebauer (ibid.) koncovku dokládá pouze z textů pozdějších, než je sledované období, v textech ITB byly nalezeny doklady *kněží a zprávcové [...] na moudrost svou [...] spoléhati nemají* (HusProv), *na tom často soudcové bloudí* (HusCeskaKazani, [ověř.]). I když je doložení takto řídké, přihlížím k tomu, že deklinace má jen nízké stovky zástupců a koncovka je pravidelná podle jo-kmenů, se kterými se ja-kmeny sblíží, a do vzoru ji řadím.

V GEN.PL je původní tvar bezkoncovkový. Systémově je s ním třeba počítat v celé deklinaci. U apelativ se slovtvorným základem končícím na alespoň dvě souhlásky dochází ke vznikové alternaci (např. *správce – správec, zrádce – zrádec*, viz část 3.2.2). Gebauer (1960, 231) dokládá i odchýlný tvar *jmá s zprawcz* (Rožmb., Gebauer 1960, 231), což je nejspíše chyba, proto tvar není řazen ani do seznamu výjimek.

Mladší koncovkou je *-í*, přejaté sem zřejmě z i-kmenové deklinace. Stejně jako koncovka původní je i tato přejatá doložena dobře – viz např. doklady *od starších súdcí* (Pror), *[p]ovolal jest Jozue všeho Izrahele větčích rodem i kniežat i vódcí i poprávcí i řekl jest k ním* (BibIKladr).

Kromě těchto dvou koncovek je třeba v GEN.PL ve sledovaném období počítat také s koncovkou *-óv* (původně u-kmenovou), protože i ta je ve sledovaném období doložena – viz např. kontexty *ovčici smúcenú, jejiech obráncón zbavenú* (BawEzop), *z netbalstvie zprávcón* (PrávJihIA). Doložení není u této koncovky tak hojné jako u obou předchozích, ale pro zařazení do vzoru je dostatečné.⁷⁹

⁷⁹ U deklinace se počítá i s nástupnickými podobami koncovky. Stejně řešení je zvoleno u koncovek *-óm* a *-ové*. Ze systémových důvodů pokládám toto řešení za vhodné, i když byl nalezen pouze tvar *ot starých fudczyw* (EvOl., Gebauer 1963, 225), a Gebauer (1963, 225) navíc považuje *-ív* v tomto tvaru za specifické psaní

ACC.PL má pravidelnou a jedinou koncovku -ě.

DAT.PL má původní koncovku *-iem* (vzniklou přehláskou z *-ám*).

Kromě ní je v tomto pádu dobře doložena také původně i-kmenová koncovka *-em*, viz např. kontexty *zjevi starostám i súdcem svým* (VeronS), *kerézto králi Teseovi, králi Tracie, a Archilogovi, synu jeho, jakožto vuodcem poruči* (TrojK).

Obě tyto koncovky časem ustupují a na jejich místo se dostává o-kmenová koncovka *-óm*, která je doložena už ve sledovaném období (Gebauer 1960, 232) – viz např. kontexty *k Židóm i k kniežatóm, vladařóm i ku popravcóm* (BiblOI), *ten těm přijemcóm povie řeči libé* (BřezSnářM). Koncovka je doložena včetně zkrácené podoby *-om*: *křivým súdcom* (Budyš, [ověř.]), *[s]údcem a zprávcom měst poddaných slušie životem i obcováním aby se srovnávali* (MajCarA, [ověř.]).⁸⁰ Do vzoru jsou proto zařazeny jak koncovka původní, tak obě koncovky přejaté z jiných deklinací.

Pro LOC.PL nedokládá Gebauer (1960, 232) ze sledovaného období žádné tvary. Pravidelná je zde koncovka *-iech* (vzniklá přehláskou z *-ách*). Gebauer (ibid.) dále předpokládá i koncovku *-ech* podle i-kmenů, opět však bez dokladů. Ja-kmenová koncovka je v textech ITB doložena poměrně dobře, viz např. kontexty *[o] poručnicích neb zprávciích a obráncích sirotkóv* (PrávJihIA), *o soudcích pravých a spravedlivých* (Hyn). I-kmenová koncovka *-ech* není doložena ani v textech ITB, proto je do vzoru zařazena pouze koncovka původní.

INS.PL má ve sledovaném období dobře doloženu pouze původní ja-kmenovou koncovku *-ěmi* (vzniklou přehláskou z *-ami*).

Kromě toho se v tomto pádu vyskytuje i jo-kmenová koncovka *-i*. Gebauer (1960, 232) ji dokládá až kontexty z období pozdějšího, než je období sledované, ale v textech ITB byly nalezeny kontexty *samým králem a sedmi rádci jeho poslán jsi* (BiblOI), *ona nebožička přijde s panoši na břeh* (PovOI), *před těmi súdci* (Otc, [ověř.]). I když je dokladů málo, koncovka je systémová podle o-kmenů, jejichž koncovky se v deklinaci ja-kmenové prosazují. Pokládám proto za vhodné ji do vzoru zařadit.

Dále je doložena i-kmenová koncovka *-mi* v kontextu *s jeho panošmi* (Otc, [ověř.]). Jiné doklady této koncovky u ja-kmenových maskulin nalezeny nebyly, proto je tvar s touto koncovkou zaveden pouze do seznamu výjimek.

koncovky *-í*. Tvar však vznikne i pravidelně po uplatnění přehlásky *ó > ie* (viz část 4.1.3), proto není řazen do seznamu výjimek.

⁸⁰ Zkrácená podoba koncovky je doložena pouze v prozatím nespolehlivých transkripčních textů – MajCarA neoznačuje v daném kontextu délku, jedná se tedy o rozhodnutí editora. Podoba *-om* je do vzoru zařazena především s ohledem na podobnou situaci u o- i jo-kmenů.

2.6.2 Specifické jevy

2.6.2.1 Apelativum *báta*

Apelativum *báta*, které Gebauer (1960, 233–234) přiřazuje k ja-kmenovým maskulinům,⁸¹ má ze sledovaného období doložen pouze VOC.SG (např. v kontextu [t]oť *já, báto, dobře vědě* (DaIV)). Vzhledem k tomu, že má zároveň ojedinělou předpokládanou koncovku v singuláru a předpokládaný opěrný tvar GEN.SG je *-ě*, nepovažuji za vhodné rekonstruovat celé paradigma, protože pro to nejsou mezi apelativy spolehlivá vodítka. Pro toto apelativum je proto zaveden samostatný vzor, jehož paradigma je omezeno na NOM.SG a VOC.SG, NOM.SG označuji jako nedoložený. Vzor je zaveden mezi výjimkami.

2.6.2.2 Apelativum *rovně*

Apelativum *rovně* je ve staročeských slovnících (MSS) uvedeno jen jako femininum, jako maskulinum je zde zavedeno pouze *roveň* (MSS). Doklady jako *kto jest rownye tvój* (ŽKlem., Gebauer 1960, 235), *učila se v rozličném umění tak, že se jie rovně žádný nenalézáše* (MartKronT) ale ukazují na to, že je nutné zavést do seznamu pro generování tvarů lemma *rovně* také jako ja-kmenové maskulinum. Rovněž apelativum *roveň* je nutné do podkladů zavést v obou rodech. V ženském rodě se zde na rozdíl od mužského ([hrabě mladý] *jiej roveň nebieše* (DaIV)) vyskytuje vedle významu ‚rovnoprávná osoba‘ (*svou roveň neskoupě ctíš* (BechNeub)) i význam ‚rovina‘, jak ukazují doklady *přijidechu na roveň svrchupsanú* (AlexPovD), *veliká a široká roveň* (CestMandM). Do seznamu pro generování tvarů proto zavádím lemma *rovně* jako mužský ja-kmen a lemma *roveň* jako ja-kmen ženský.

2.6.2.3 Apelativum *rukojmě*

U apelativa *rukojmě* Gebauer (1960, 236–237) dokládá přejímání tvarů od њo-kmenů i jiných deklinací. Naprostá většina dokladů však pochází z textů pozdějších, než je zkoumané období. V ESSČ je vedena dvojí podoba apelativa – *rukojmě* a *rukojmie*, u obou je uveden mužský rod. Protože u lemmatu *rukojmie* není doložen střední rod (takže nemůže být řazeno ke vzoru *podkonie* (viz část 2.20.2.1)), zavádím pro apelativum samostatný vzor, ve kterém jsou integrovány tvary podle ja-kmenů i tvary jiné. Tvary tohoto apelativa nalezené v textech ITB ukazuje následující přehled, po první odrážce u každého pádu jsou uvedeny tvary ja-kmenové, po druhé odrážce tvary jiné:

NOM.SG:

-rukojmě fideiussor (KlarGlosA), *tiem lepšieho svědečstvie slíbitel neb rukojmě učiněn jest Ježíš* (BiblOI),

-Fideiussor rukojmie (SlovKlem), *byl li by rukojmie přítomen* (PrávJihIA);

GEN.SG:

-dobrotu svého rukojmě nezapomínaj (BiblOI, [ověř.]),

-ten bez přítomnosti rukojmie skutečně by sám se postavil (PrávJihIA);

⁸¹ Další apelativum s podobnou výjimečnou stavbou nominativního tvaru je apelativum *baša/baše*. Ač je toto zařazeno v GbSlov, ze zkoumaného období doloženo není, proto ho vyřazuji ze seznamu pro generování tvarů a dále se jím nezabývám.

DAT.SG:

-*když se dobytek rukojmi zajatý odhádá* (Všeh, [ověř.]),
-*by nebyli dlužni platiti též společně svému rukojmí* (PrávJihIA);

LOC.SG:

Nejsou doloženy žádné tvary.

ACC.SG:

-[mistr Petr] *dán na rukojmě* (LetKřižA, [ověř.]), *ten má nejprvé rukojmi na dědictvie svobodném dostatečně majícíeho postaviti* (Všeh, [ověř.]),
-*má jemu hned kuoň na rukojmie dán býti* (PrávJihIA) ;

INS.SG:

-[r]ukojmí *nebývaj ani řečníkem* (HusKuch),
-*když se kto rukojmiem zapíše pod uvázáním s komorníkem v statek jeho* (Všeh, [ověř.]);⁸²

Duálové tvary nebyly nalezeny.

NOM.PL:

- *žeť sú naši rukojmě* (PasKal), *tehdy my, rukojmě nadepsané* (LetKřižA, [ověř.]),⁸³
-*rukojmie z vraždy zavázáni mají býti v summě padesáti funtuov* (PrávJihIA);

GEN.PL:

-*několiko rukojmí slíbí komu rukú nerozdielnú* (PrávJihIA) (ja-kmenový nebo ьjo-kmenový tvar);

ACC.PL:

-[p]řijmu *za rukojmě tyto svaté* (PasKal),
-[r]ychtář *má rukojmie přinutiti, aby zalujícím plnili* (PrávŠvábC, [ověř.]), [p]akli *jest on nad ty rukojmí přijal* (PrávŠvábC, [ověř.]) ;

DAT.PL:

-*k rukojmiem* (PrávJihIA),
-*rychtář má rukojmím kázati platiti* (PrávŠvábC, [ověř.]);⁸⁴

LOC.PL:

-*jsa na rukojmiech* (PrávJihIA);

INS.PL:

-*ješto sobě rukama slibují a rukojměmi sě činie za dluhy* (BibIO, [ověř.]),
-*sú rukojmiemi za jiné* (PrávJihIA).

Doložení tvarů ukazuje, že apelativum *rukojmě/rukojmie* má za první tvary ja-kmenových mužských apelativ. Tvary této deklinace jsou doloženy téměř pro všechny pády (kromě tvarů duálových), a jsou proto pravidelně zavedeny do vzoru i ve tvarech nedoložených. Koncovky podle jo-kmenů (a u-kmenů a i-kmenů) doloženy nejsou, proto se s nimi ve vzoru nepočítá. Za druhé doložení ukazuje, že lze počítat s většinou tvarů podle ьjo-kmenů (některé z nich jsou v mluvnicích (Gebauer 1960, 236–237, Vážný 1964, 66) uvedeny až ze 16. stol., v textech ITB byly nalezeny téměř výhradně v právnickém spise Víta Tasovského z Lipoltic z roku 1468 (PrávJihIA)). Tvary, které jsou doložené,

⁸² Koncovka má původ nejspíše ve zvrtné analogii.

⁸³ Doklad ukazuje, že i apelativum *rukojmě* má v NOM.PL ženský rod. Proto je zaveden do vzoru stejně jako u pravidelných mužských ja-kmenů.

⁸⁴ Může se jednat o nástupnický tvar ja-kmenové koncovky *-iem*, nebo o koncovku ьjo-kmenovou. Vzhledem k tomu, že v daném prameni (PrávŠvábC) převládá transkripce *rukojmie* pro NOM.SG a ACC.SG, je koncovka považována za ьjo-kmenovou (přejatou ze složené adjektivní deklinace).

ukazují na ъjo-kmenovou deklinaci střední: NOM.SG, ACC.SG a NOM.PL mají koncovku *-ie*, ne *-í*, kterou by měly podle ъjo-kmenů mužských. Tvar ACC.SG s koncovkou *-ie* ukazuje na to, že se nejedná o deklinaci ъja-kmenovou mužskou (to vše samozřejmě platí za předpokladu, že se koncovky do těchto pádů nedostávají zvrtnou analogií). Proto jsou do vzoru apelativa *rukojmě/rukojmie* zavedeny pravidelné tvary podle středních ъjo-kmenů i ve tvarech, které doloženy nejsou, pokud se liší od tvarů ja-kmenových. Ђjo-kmenové tvary jsou zavedeny do vzoru včetně koncovek zvrtně analogických v INS.SG a INS.PL, protože právě u středních ъjo-kmenů se vyskytují tak masivně, že je s nimi třeba počítat i ve vzoru (viz část 2.20).

2.6.3 Shrnutí

Mužské ja-kmeny jsou deklinací, která se stejně jako mužské a-kmeny odděluje ve sledovaném období od deklinace ženské. Na rozdíl od mužských a-kmenů je však u mužských ja-kmenů ženský rod doložen pouze zřídka – pomocí dotazů na kontaktně postavený přívlástek shodný v antepozici a postpozici se v textech Staročeské textové banky podařilo najít dva kontexty s ženským rodem v NOM.SG a asi desítku dokladů v NOM.PL, v jiných pádech nebyly tvary s ženským rodem nalezeny vůbec. Je samozřejmě možné, že se ženský rod vyskytuje v textech ITB i v kontextech jiných, ale provedená analýza prokázala, že ženský rod je u sledované deklinace výjimečným jevem. Dokladů s jednoznačným rodem mužským jsou doloženy desítky ve všech pádech, kde lze rozdíl rodu pozorovat. Výjimečné doložení ženského rodu je u deklinačního typu mužských ja-kmenů reflektováno tak, že ženský rod je do vzoru zaveden pouze v NOM.PL s koncovkou *-ě*.

Zřetelnější příklon k mužskému rodu vysvětluje Komárek (2012, 171) tím, že deklinace mužských ja-kmenů se rozsáhleji shodovala s deklinací prototypicky mužskou (mužskými jo-kmeny), než tomu bylo u mužských a-kmenů (a jejich vztahu k mužským o-kmenům).

V přejímání koncovek typicky mužských deklinací jsou mezi mužskými a-kmeny a ja-kmeny rozdíly – koncovka *-ovi* není u ja-kmenů doložena vůbec, naopak koncovka *-em* v INS.SG doložená u a-kmenů pouze jedním tvarem, má u ja-kmenů doložení poměrně hojné. Stejně řídké je u obou deklinací doložena koncovka *-ové* a podobně hojně koncovky *-i* (v NOM.PL), *-óv* a *-óm*. Nejedná se tedy o rozdíl v celkové míře přejímání koncovek jako spíše o rozdíly u některých jednotlivých koncovek.

Kromě přejímání koncovek jo-, o- a u-kmenových byl u mužských ja-kmenů nalezen i vztah k deklinaci i-kmenové, který je pro ja-kmeny ve sledovaném období typický (blíže viz u ja-kmenů ženských, část 2.13). Konkrétně jsou dobře doloženy koncovky *-í* v GEN.PL a *-em* v DAT.PL, dále byly nalezeny dva doklady koncovky *-i* v GEN.SG a jeden doklad koncovky *-mi* v INS.PL. I-kmenová koncovka *-ech* v LOC.PL nebyla doložena vůbec.

Mnoho přejatých koncovek dokládá Gebauer (1960) až pro období pozdější, než je období sledované v této práci. Analýzou tvarů ale byla většina jím uváděných přejatých koncovek doložena už v textech staročeských. Jedná se o koncovky *-i* v GEN.SG, *-em* v INS.SG, *-ové* v NOM.PL, *-iech* v LOC.PL a *-i* v INS.PL.

Popis deklinačního typu mužských ja-kmenů lze shrnout tak, že tvary této deklinace vyžadují zavedení jediného vzoru. Je pro něj zvoleno vzorové apelativum *panošě*.

K mužským ja-kmenům dále patří apelativum *rukojmě*, které má ve sledovaném období poměrně hojně doložené i tvary podle ъjo-kmenů (včetně NOM.SG *rukojmie*). Doložené tvary ukazují na to, že se jedná o ъjo-kmeny střední, nicméně střední rod apelativa doložen není vůbec. Jméno je tedy považováno za maskulinum a do jeho vzoru je zavedeno plné ja-kmenové i ъjo-kmenové paradigma. U nedoložených tvarů, které jsou formálně shodné v obou deklinacích, jsou do vzoru zavedeny pouze koncovky ja-kmenové. Ja-kmenové paradigma je zavedeno bez tvarů přejatých z jiných deklinací, protože žádné takové tvary nebyly doloženy.

Všechny koncovky deklinačního typu shrnují tabulky E1 a E2. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit.

maskulina ja-kmeny		
panošě		
NOM.SG	M	-ě ^{ja}
GEN.SG	M	-ě ^{ja}
DAT.SG	M	-j ^{ja}
ACC.SG	M	-u ^{ja} , -ě ^{an}
VOC.SG	M	-e ^{ja}
LOC.SG	M	-j ^{ja}
INS.SG	M	-ú ^{ja} , -em ^o
NOM.DU	M	-ij ^{ja}
GEN.DU	M	-ú ^{ja}
DAT.DU	M	-ěma ^{ja*} , -oma ^o
ACC.DU	M	-j ^{ja*}
VOC.DU	M	-j ^{ja*}
LOC.DU	M	-ú ^{ja*}
INS.DU	M	-ěma ^{ja} , -oma ^o
NOM.PL	M	-i ^o , -ové ^u
NOM.PL	M, F	-ě ^{ja}
GEN.PL	M	∅ ^{ja} , -í ⁱ , -óv ^u
DAT.PL	M	-iem ^{ja} , -em ⁱ , -óm ^o
ACC.PL	M	-ě ^{ja}

VOC.PL	M	-ě ^{ja} , -i ^{o*} , -ové ^{u*}
LOC.PL	M	-iech ^{ja}
INS.PL	M	-ěmj ^{ja} , -ij ^o

Tabulka E1: Koncovky vzoru panošě

rukojmě		
NOM.SG	M	-ie ^{bjo} , -ě ^{ja}
GEN.SG	M	-ie ^{bjo} , -ě ^{ja}
DAT.SG	M	-ú ^{bjo} , -j ^{ja}
ACC.SG	M	-ie ^{bjo} , -ě ^{an} , -u ^{ja}
VOC.SG	M	-ie ^{bjo*} , -e ^{ja*}
LOC.SG	M	-í ^{bjo*} , -j ^{ja*}
INS.SG	M	-ím ^{bjo} , -iem ^{an} , -ú ^{ja}
NOM.DU	M	-í ^{bjo*} , -j ^{ja*}
GEN.DU	M	-ú ^{ja*}
DAT.DU	M	-íma ^{slož*} , -ěma ^{ja*}
ACC.DU	M	-í ^{bjo*} , -j ^{ja*}
VOC.DU	M	-í ^{bjo*} , -j ^{ja*}
LOC.DU	M	-ú ^{ja*}
INS.DU	M	-íma ^{slož*} , -ěma ^{ja*}
NOM.PL	M	-ie ^{bjo}
NOM.PL	M, F	-ě ^{ja}
GEN.PL	M	-í ^{bjo} , -í
DAT.PL	M	-ím ^{slož} , -iem ^{ja}
ACC.PL	M	-ie ^{bjo} , -ě ^{ja}
VOC.PL	M	-ie ^{bjo*} , -ě ^{ja*}
LOC.PL	M	-ích ^{bjo*} , -iech ^{ja}
INS.PL	M	-ími ^{slož*} , -ěmj ^{ja} , -iemi ^{an}

Tabulka E2: Koncovky vzoru rukojmě

2.7 Ёja-kmenová maskulina

Mužské Ёja-kmeny jsou stejně jako mužské a-kmeny a ja-kmeny deklinací, která se vyděluje z deklinace ženské na základě přirozeného rodu. Deklinační typ jako samostatný probírají pouze Gebauer (1960, 254–260) a Vážný (1964, 53 a 69). Trávníček (1935, 320–321) i Šlosar (1986, 160) věnují těmto apelativům pouze stručnou zmínku při pojednání o Ёja-kmenové deklinaci ženské.

Stejně jako u mužských ja-kmenů je i u mužských Ёja-kmenů ženská shoda v textech ITB doložena výjimečně – byly nalezeny⁸⁵ pouze tyto kontexty: *sezva lovčie, kteréž koli biechu* (HradProk), *zlé hrabie, vévody i zlé lankrabie, vládyky, kupci* (DesHrad), *jsú tu byli urozené hrabie, páni, rytieři, panoše* (MartKronA), *Jan a Otta markrabie bramburké [...] s Albrechtem [...] boj jsú jměli* (PulkR, [ověř.]). Doklad *lovčie* (ACC.PL) je ojedinělý, výjimečný rod je proto zařazen pouze do seznamu výjimek. Ostatní doklady ženského rodu byly nalezeny u jmen přejatých, tedy u jmen jako *hrabie*. U těchto apelativ je zřejmě oprávněné s ženským rodem počítat vedle rodu mužského v NOM.PL, proto je tento rod zařazen v tomto tvaru do vzoru.

K mužským Ёja-kmenům patří stejně jako k domácím Ёja-kmenům ženským omezená skupina slov, v případě mužských Ёja-kmenů je jich asi 70. Tradičním vzorovým slovem je pro ně apelativum *sudí*, dalšími zástupci mužských Ёja-kmenů jsou apelativa zakončená většinou na *-čí*, např. *lovčí*, *hončí*, *berčí*, *krajčí* (takto zakončená jména tvoří vůbec největší skupinu jmen daného typu) a jména mužských profesí zakončená na *-lí*: Gebauer (1960, 257) uvádí *pradlí*, *švadlí*, *přadlí*, ale ve staročeských slovnících se uvádí jako jediná lemmata mužského rodu *pradlí* a *pradlé*.

Kromě toho se většina Ёja-kmenových tvarů uplatňuje také ve skloňování přejatých jmen jako *hrabie*, *markrabie*, *lan(t)krabie*, *falckrabie*, *pukrabie*, která však vykazují oproti jménům domácím zvláštnosti v takovém rozsahu, že je třeba pro ně ustanovit samostatný vzor (podrobněji je problematika pojednána níže).

Původ koncovek je v deklinačním typu do vzoru zanesen podle Gebauera (1960, 254–260). Ostatní mluvnické odlišné názory na původ koncovek neuvádějí.

2.7.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG i VOC.SG mají koncovku *-í*, je doložena např. v kontextech *bieše jeden vzácný sudí Gimdulfus* (PasTisk), *lovčí*, *hospodář domu toho*, *nepoznal jeho* (GestaM), *[t]o jáz pravím, krajčí, tobě* (DesHrad).

⁸⁵ Tvarů apelativ tohoto deklinačního typu je v textech ITB pouze několik set, proto bylo možné prohlédnout je všechny ručně.

U apelativa *pradlé* ukazuje podoba koncovky na původní koncovku *-ie*. Proto je pro toto jméno zaveden podvzor (viz stejný jev u ženských *ьja*-kmenů, část 2.14).

V kontextu [*t*] *en den sedieše král Alexander na stolici králové otce svého jakožto sudie* (AlexPovD) je doložena koncovka *-ie*, která se do tvaru může dostávat jednak zvrtnou analogií, jednak analogií podle *podsudie*,⁸⁶ proto je tvar zařazen do seznamu výjimek (o apelativu *podsudie* viz v části 2.20.2.1).

ACC.SG má původní koncovku *-ú* s nástupnickým tvarem *-í* (např. *užitečného zprávcí svým časem ustaví* (BiblOl, [ověř.]), [*h*] *avran znamená starého a chudého člověka a zrádci* (BřezSnášS)), ale vedle ní je zde už ve sledovaném období doložen novotvar podle složené deklinace *-ieho*: *skrže sudieho* (PrávPříS), *jiného póhončieho od úřadu pojma* (MajCarA, [ověř.]).

Pro původní koncovku GEN.SG *-ie* s nástupnickým tvarem *-í* Gebauer (1960, 255) uvádí pouze doklad z pozdějšího období (rok 1662). Tato koncovka je však plně systémová a ve staročeských slovnících je u některých apelativ uváděna jako opěrný tvar, proto s ní ve vzoru počítám. Zavádím ji však jako ze sledovaného období nedoloženou.

Novotvar podle složené deklinace *-ieho* je naproti tomu dobře doložen i v období staročeském (*od sudieho* (PrávJihIA), *stříbrný plátec, na němžto jest znamenie pána jeho, číž jest, neb sokolčího* (CestMil, [ověř.])).

Ve staročeských slovnících je někdy jako opěrný tvar uváděna podoba s koncovkou *-ie*, někdy s *-ieho*, u všech lemmat však budou generovány tvary s oběma koncovkami.

V DAT.SG je hojněji doložen novotvar podle složené deklinace než koncovka původní. Ze systémového hlediska je však třeba počítat jak s původní koncovkou *-í*, tak s novotvarem *-iemu*. Původní tvar je doložen v kontextu: *po listech svému sudí vzkázal* (PasTisk), novotvar např. v kontextech *dal se jest sudiemu* (BiblKlemNZ), *to sukno krajčiemu vydal* (PrávJihIA).

S druhým novotvarem – koncovkou *-ovi* přejatou z *u*-kmenů prostřednictvím *o*-kmenů – vzhledem k jejímu pozdnímu a ojedinelému (*krejčovi* (Kola. z roku 1513, Gebauer 1960, 255)) doložení nepočítám.

V LOC.SG Gebauer (1960, 255) dokládá původní tvar *-í* (*o Sudij zemském* (ODub., Gebauer 1960, 255)) a novotvar *-ím*. U novotvaru však uvádí pouze doklady příliš nové. Vzhledem k tomu, že ani v ITB nebyl nalezen žádný jiný doklad původní koncovky a žádný doklad s koncovkou *-iem/-ím* v platnosti LOC.SG ze sledovaného období (ani z období pozdějšího), počítá se ve vzoru pouze s koncovkou původní, tedy s koncovkou *-í*.

INS.SG nemá naproti tomu u Gebauera (1960, 255) doloženu původní koncovku *-ú* (s nástupnickou podobou *-í*) vůbec, v ITB však byl nalezen doklad *jenž tehdáž tu starostú i súdčí byl* (PasTisk).

⁸⁶ Za toto upozornění děkuji Štěpánu Šimkovi.

Na podporu této koncovky snad může být uveden i doklad *Joab, syn Sarvie, bieše nad zástupem jeho vojska zprávčí, ale Jozaphat, syn Abiud, byl jeho zemským písařem* (BiblOI), protože v něm lze na základě analogických konstrukcí interpretovat tvar *zprávčí* jako INS.SG.

Dále byl nalezen doklad *jsa zprávcie najvyzším v úřadu apoštolském* (ChelčSít, [ověř.]), kde se zřejmě jedná o zvrtnou analogii, proto není doklad zařazen ani do seznamu výjimek.

Dobře doložen je novotvar podle složené deklinace *-ím*: *jest sokolčím* (BřezSnářM), *úředník s póhončím tiem* (MajCarA, [ověř.]). Ve vzoru počítám s koncovkou původní i přejatou ze složené deklinace.

V duálu nejsou pro vzorové substantivum ani pro žádná jména domácí doloženy žádné tvary (Gebauer 1960, 255). Jediným tvarem doloženým pro substantivum přejaté – *markrabie* – je GEN.DU (*listy obú markrabí* (Půh., Gebauer 1960, 260)). V tabulce ke vzoru jsou proto všechny koncovky uvedeny jako nedoložené. V NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU to je koncovka *-í*, v LOC.DU stejně jako v GEN.DU *-ú* s nástupnickým tvarem *-í*, v DAT.DU a INS.DU potom koncovka *-iema*.

V NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL je původní koncovkou *-ie*. Doložena může být např. v kontextech *tu jsú krále, lékaři, hvězdáři, sokolčí i jiní úředníci tak zjednáni* (CestMil, [ověř.]), *[j]děte, budte podkomoří, purkrabie, sudí, kuchmistři* (HusKuch), *lid židovský zpravován byl skrzě sudie* (LyraMat), *jenž menšie komorníky rozdává a póhončie* (MajCarA, [ověř.]). VOC.PL doložen nebyl, proto je do vzoru zaveden jako nedoložený.

U dvou starých dokladů (*lowczy derú jě* (Hrad., Gebauer 1960, 256),⁸⁷ *berczy v tom hřešie* (Štít. uč., ibid.)) Gebauer (ibid.) uvádí, že vzhledem k „starobylosti jazykové“ se v těchto případech nejedná o *-í* jako nástupnický tvar původní koncovky, ale o novotvar podle složené deklinace. Vzhledem k tomu, že tato interpretace je lingvisticky důležitá, je koncovka *-í* zařazena do paradigmatu v NOM.PL.

Situace v GEN.PL je podobná jako v GEN.SG – také zde je hojněji doložen novotvar podle složené deklinace *-ích* (*viera berčích* (ŠtítKlem), *od svých rádcí a náhončích* (ŠtítKlem)), ale systémově je třeba počítat i s původní koncovkou *-í*. Nejstarším dokladem pro původní koncovku, který Gebauer (1960, 256) uvádí, je *u sudí* (VšehJ., ibid.). V ITB byly nalezeny doklady [z] *těch smluvčí byli sú: Neemiáš prorok, syn Achelai, a Sedechias* (BiblOI), *takových súdčí i dnes na světě dosti jest* (KázLeg, [ověř.]). Ve vzoru se proto počítá s oběma koncovkami.

Koncovka *-óv* je doložena především s apelativy, která mají také ja- nebo jo-kmenové lemma (*zrádcí – zrádcě – zrádec, zprávčí – zprávčě*), ale vedle toho také v kontextu *z vás kazatelóv, z ševcův, krajčóv i z knapuov* (VersSkladbyDobyHusit, [ověř.]). Do vzoru je proto zavedena.

V DAT.PL je původní koncovka *-iem* doložena podle Gebauera (1960, 256) pouze u jmen přejatých jako *hrabie*. Její nástupnická podoba *-ím* (*pánóm i také berčím i vladykám* (ŠtítKlem), *když uzřie kde bažanty [...], ukáží sokolčím těm* (CestMil, [ověř.])) se potom vyskytuje se všemi apelativy, ve všech dokladech se však podle Gebauera (1960, 256) spíše jedná o koncovku *-ím* přejatou sem ze složené

⁸⁷ V ITB interpretováno jako *lovci [...]* *derú jě* (DesHrad).

deklinace. Tato dvojí interpretace je proto v paradigmatu zohledněna. V textech ITB je doložena koncovka *-iem* pouze v kontextech: *poslal k súdciem a k zprávcíem měst* (VeronS), *proti dobrým súdcém a věrným zprávcém* (LetKřižA, [ověř.]), kde se však může jednat i o tvary apelativ *súdcě* a *zprávcě*, a v kontextech jako *opatóm a hrabiem* (ŘádKorA). Předpokládanou původní koncovku proto do vzoru zařazuji jako nedoloženou pro jména domácích, do vzoru apelativ jako *hrabie* je zavedena jako doložená.

Vedle těchto koncovek je v DAT.PL doložena také koncovka *-óm* přejatá z o-kmenů. Situace je podobná jako u koncovky *-óv*. Koncovka *-óm* je poměrně dobře doložena s apelativy, která mají i jo- nebo ja-kmenová lemmata (*proti světa tohoto zprávcóm temnosti* (VýkŠal, [ověř.]), *zrádcom frankštajnským vhodnú odplatu odplatili* (LetVrat, [ověř.]), ale také v kontextu *najviac sě to přiházie hrdým krajčóm* (ŠtítKlem), proto ji do vzoru zařazuji.

Pro LOC.PL a INS.PL chybí v Gebauerově (1960, 256) výkladu doklady ze sledovaného období úplně. Konstatuje, že koncovky *-ích* a *-ími* jsou spíše novotvary podle složené deklinace než nástupnické tvary původních koncovek *-iech*, *-iemi*.

V ITB není *-iech* doloženo vůbec (tvar *zprávciech* v kontextu [o] *poručnících neb zprávciech* (PrávJihIA) může být dobře vztažen k lemmatu *zprávcě*), koncovka *-ích* je pro sledované doložena pouze jedním dokladem [t]o *sem psal o berčích* (ŠtítKlem), u jmen typu *hrabie* není doložen žádný tvar.

Zatímco koncovka *-iemi* není taktéž u domácích jmen doložena vůbec, koncovka *-ími* je doložena kontexty *před přísežnými a krajčými novými* (PrávJihIA), *vyjeda veliký kám z města Kambulu s sokolčými* (CestMil, [ověř.]). U jmen typu *hrabie* byla koncovka *-iemi* doložena (např. *s vévodami a hrabiemi* (TrojK)).

Vzhledem ke sporadickému doložení řeším situaci u LOC.PL a INS.PL podobně jako u DAT.PL: počítám tedy s původní koncovkou a s koncovkou přejatou od složeného skloňování, tvarově shodnou s nástupnickými tvary koncovky původní. Odlišný původ koncovek je opět zohledněn, koncovky *-iech* a *-iemi* jsou ve vzoru domácích jmen označeny jako nedoložené, koncovky přejaté ze složené deklinace jako doložené.

2.7.2 Specifické jevy

2.7.2.1 Apelativa *přímluvčí*, *zlolajčí/zlolejší*

MSS uvádí lemma *přímluvčie*, jehož podoba je však pro sledované období nenáležitá (viz ESSČ). Proto není do seznamu pro generování tvarů zahrnuta a počítá se pouze s lemmatem *přímluvčí*.

K mužským ъja-kmenům v seznamu pro generování tvarů přiřazuji i lemmata *zlolajčí* a *zlolejší*, i když mají v MSS jako opěrný tvar uvedeno *-í*, ne *-ie* nebo *-ieho*.

2.7.2.2 Apelativum *hrabie* a jména podobná

Přejatá jména *hrabie*, *miestohrabie*, *podhrabie*, *markrabie*, *lan(t/d)k/grabie*, *falckrabie*, *bograbie* a *purkrabie*, *miestopurkrabie*⁸⁸ se také skloňují jako mužské њja-kmeny. Podle Gebauera (1960, 257) je tato příslušnost zřejmá jednak z hláskové změny *ie > í*, která u těchto apelativ probíhá a která by nebyla možná, kdyby byla jména zakončena na *-ě*. Jako druhý argument uvádí přejímání tvarů složené deklinace, což je běžné pouze pro jména, která mají dlouhou koncovku v NOM.SG.

Kromě tvarů podle mužských њja-kmenů se u těchto jmen vyskytují také tvary podle nt-kmenů. Apelativum *hrabie* je podle Gebauera (1960, 257) v tomto směru progresivnější než jména ostatní. Také v textech ITB byly jiné tvary než NOM.SG a ACC.SG podle středních nt-kmenů doloženy pouze u apelativa *hrabie*, proto je u tohoto typu apelativ zaveden substrát a samostatné skloňování pro apelativum *hrabie*⁸⁹ a pro apelativa ostatní. U jména *hrabie* počítám na základě doložených dokladů s tvary podle středních nt-kmenů v singuláru i plurálu, většina tvarů je však označena jako tvary nedoložené (viz níže).

Zřejmě pod vlivem apelativa *kniežě* mohou sledovaná jména navíc přecházet ke střednímu rodu. Kolísání v rodě je možné vidět v NOM.SG a ACC.SG. Dokládají ho kontexty jako *jeden hrabě jménem Flaktus* (PasTisk), *[t]o uzřel Teodorus, jedno hrabie rytieřuov Maximiána krále* (PasKal), *toho hrabí z Licmburka na královstvie pozvachu* (DalV), *kázal to hrabí beze vsie řeči a zprávy stieti* (MartKronT). Kromě těchto pádů je možné kolísání v rodě pozorovat ještě u NOM.PL a VOC.PL. V těchto pádech je však doložen pouze rod mužský a ženský: *zlé hrabie* (DesHrad), *ti hrabie* (MartKronB). Vzhledem k tomu, že v singuláru je doložen rod mužský a střední spolehlivě, počítá se ve vzoru s mužským a středním rodem v celém paradigmatu. Kvůli dokladům jako *zlé hrabie* se v NOM.PL počítá i s rodem ženským (ženský rod jinde než v plurálu v deklinaci doložen není (viz úvod této kapitoly)).

Dále se u daných apelativ objevují tvary, které mohou být přejaté od ja-kmenů, ale také se může jednat pouze o mechanické krácení původní dlouhé koncovky (Gebauer 1960, 258).

Kromě toho se u těchto apelativ s výjimkou apelativa *hrabie* mohou vyskytovat také novotvary podle o-kmenů, u-kmenů, jo-kmenů a podle složené adjektivní deklinace typu *pěší* (ibid.). Většina těchto novotvarů je doložena ojediněle. Toto pozorování uvádí Gebauer (1960, 258) a potvrdila ho i analýza tvarů v textech ITB. V popisu vzoru níže se na tyto případy výslovně upozorňuje.

Kvůli starým dokladům podle *panošě* (nebo *kuřě*) se Gebauer (1960, 258) domnívá, že by tvary podle *sudí* mohli být až pozdější. Směr vývoje je však v této práci ponechán stranou, hlavním cílem je popsat, jaké tvary daných apelativ je třeba (je oprávněné) v dané době předpokládat. Vzhledem k tomu, že se Gebauer rozhodl pojednat o apelativech typu *hrabie* u њja-kmenů, jsou také v této práci na tomto místě ponechána.

⁸⁸ Přiřazuji k nim také lemma *obohumľuvie*, protože má ve StČS přiřazen mužský rod. Jedná se o neústrojně slovo doložené pouze v ostřihomském rukopisu, v ITB je doklad přepsán *obohumľuvě*, tato podoba je uvedena ve StČS jako základní.

⁸⁹ Charakteristiky platné pro lemma *hrabie* jsou v seznamu pro generování tvarů připisány také lemmatům *miestohrabie* a *podhrabie*, v dalším textu se už pro větší stručnost mluví pouze o lemmatu *hrabie*.

Pro stanovení vzoru je důležitou otázkou, do jaké míry s deklinací podle nt-kmenů i s možnostmi ostatními pro sledované období počítat. ESSČ uvádí lemma *hrabie* (m.), pro pozdější období též *hrabě* (m. i n.), Gebauer (1960, 257) se ale zmiňuje o tom, že ani v době Jungmannově nebyly tvary podle nt-kmenů běžné v plurálu. U všech ostatních novotvarů konstatuje jejich pozdní výskyt. Aby bylo možné získat co nejuplněnější přehled tvarů sledovaných apelativ pro staročeské období, byly pomocí nástroje Analýza tokenů generovány všechny doložené i předpokládané tvary podle bja-kmenů, nt-kmenů, ja-kmenů, jo-kmenů, u-kmenů i o-kmenů i podle složené deklinace.

V následujícím přehledu jsou nalezené tvary popsány a z tohoto popisu jsou vyvozeny závěry pro stanovení vzoru.

NOM.SG a VOC.SG mají doloženu koncovku *-ie*: *ten slovatný hrabie* (AlxB), *Bryndo, markrabie z Tas, proti němu oboř* (ŠtilfU).

Je zde také doložena koncovka *-ě*:⁹⁰ *[t]řetí jest markrabě bramburský* (MartKronT). Staré doklady jako *hrabye mladý* (DalC., Gebauer 1960, 257) a *bramburský markrabye* (DalC., Gebauer 1960, 257) lze podle Gebauera (1960, 258) interpretovat kvůli nedůslednému označování kvantity v daném rukopise jako *hrabě/markrabě* i *hrabie/markrabie*.

Ve sledovaném období v tomto pádě naprosto převládá mužský rod – např. *[i] prosí ten hrabie své ženy dřéve* (MartKronA), *jeden hrabě jménem Flaktus* (PasTisk), *markrabie brandenburský do Čech přijde* (DalV). Kromě toho však byly nalezeny doklady *[t]o uzřel Teodorus, jedno hrabie rytieřuov Maximiána krále* (PasKal), *[n]a to odpověděl jedno hrabie z svatých rytieřov jménem Euprepus a řekl* (PasKal), *my Vladislav, [...] slezské knieže a markrabie lužičské* (LetKřižA, [ověř.]).

Zkrácená koncovka *-i* v těchto pádech doložena nebyla.

Některá apelativa jsou do staročeských slovníků zavedena v podobě *hrabě* i *hrabie*, některá ne – tuto situaci seznam pro generování tvarů respektuje a nedoplňuje další možné podoby.

V GEN.SG je pravidelnou koncovkou *-ie*: např. *[n]a ten den toho jistého hrabie žena také přijde k sídu tajně* (MartKronA), *vdovu lankrabie durynského* (MartKronT).

Kromě toho je ze sledovaného období doložena také koncovka *-ě* podle ja-kmenů: *[o] hlavných kniežat milosti a dobrovolenstvie panuov našich, totiž krále českého a markrabě moravského* (PrávJihIA).

Třetí koncovkou doloženou ze sledovaného období je *-ěte* podle nt-kmenů: *dceř hrabyete českého* (DalC., Gebauer 1960, 259). Tento doklad je ve sledovaném období naprosto ojedinělý (tvary jako *markraběte* jsou v ITB doloženy až od 2. pol. 16. stol) – daná koncovka je proto zavedena pouze do podvzoru tvořeného jménem *hrabie*.

⁹⁰ Koncovku zařazuji v návaznosti na Gebauera (1960, 257) do vzoru jako nt-kmenovou, i když v daném období nebyl nalezen kontext, kde by na tento původ koncovky ukazoval rod apelativa – ve všech kontextech s koncovkou *-ě* je rod mužský. Vzhledem k nejasnostem přepisu *ie* a *ě* však jistoty nabýt nelze.

DAT.SG i LOC.SG mají koncovku *-í*: [*k*]orúhev poručí ctnému Veclovi, hrabí slovutnému (BawArn), žádala na jednom hrabí (MartKronA).⁹¹

V DAT.SG je kromě toho doložena také u-kmenová koncovka *-ovi* v dokladu *k margrabowi* (Griz., Gebauer 1960, 259). Tento tvar je sice doložen ojediněle, ale vzor se vytváří pouze pro 15 lemmat, takže i ojedinělé doložení je vhodné do vzoru zařadit. Koncovka je řazena pouze do podvzoru jiných lemmat, než je *hrabie*.

Zkrácená koncovka (nebo koncovka podle ja-kmenů) *-i* je doložena jak pro DAT.SG, tak pro LOC.SG Gebauerovými doklady *k margkrabi* a *po margkrabi* (KřižB., Gebauer 1960, 259). Oba doklady však pocházejí až z opisu z roku 1520 a žádný tvar tohoto typu není v ITB doložen. S těmito tvary se proto ve vzoru nepočítá.

ACC.SG má původní koncovku *-ú* s nástupnickou podobou *-í*. Pokud se v dokladech vyskytují shodné přívlasky nebo vztažná zájmena, převažují doklady, kde je jméno rodu mužského: *toho hrabí z Licmburka na královstvie pozvachu* (DaIV), *za turínského lankrabí vdána* (PasTisk). Gebauer (1960, 259) však uvádí doklad *učiním z tebe hraby bohaté* (Trist., Gebauer 1960, 259) a také v ITB byl nalezen doklad *kázal to hrabí beze všie řeči a zprávy stieti* (MartKronT). V těchto dokladech je nepochybně doloženo sledované jméno jako neutrum.

Kromě toho je v tomto pádě doložena i koncovka *-i*, přejatá buď od ja-kmenů, nebo vzniklá mechanickým krácením (Gebauer 1960, 258). Tato koncovka je doložena např. v kontextech [*k*]dyž sem vzala děda jeho Jana, hrabi lucnburského (Budyš, [ověř.]), bratra strýčeného a markrabi moravského jav pod věrú duše zbavil (Budyš, [ověř.]), aby zabili Damiana, purkrabi z Hrádku (PoprRožmb, [ověř.]). Do vzoru je koncovka zavedena jako ja-kmenová, ale vzhledem k možnosti, že se jedná o koncovku jen mechanicky zkrácenou, se neuvádí podoba koncovky k roku 1300.

Další koncovkou je v ACC.SG jo-kmenová nebo nt-kmenová koncovka *-ě*: *vypravi k ní nějakého hrabě svého* (KázLeg, [ověř.]),⁹² *na mě milého bratra, markrabě moravského Prokopa* (Budyš, [ověř.]). Koncovka je do vzoru zavedena jako nt-kmenová kvůli paralelnosti s NOM.SG.

INS.SG má pravidelnou koncovku *-ú* s nástupnickým tvarem *-í*: *s hrabí sabanděnským* (BřezSnářM), *vysvobozen jest knězem Janem, markrabí lužickým* (LetA).

Kromě ní byla v textech ITB doložena také koncovka přejatá od složeného skloňování *-ím*: *byl držěn patnáste nedělí a zproštěn vězenie vévodú lužickým a markrabím moravským* (LetX). Do vzoru je zavedena pouze pro jména jiná než *hrabie*.

Tvar podle nt-kmenů i tvar se zkrácenou koncovkou jsou doloženy až v textech mladších, než je sledovaného období.

⁹¹ V kontextu *pravil někdo pukrabímu* (PoprRožmb, [ověř.]) je koncovka do textu dodána editorem (Mareš 1878), v rukopisu je *purgrabi*, lze tedy očekávat, že při revizi edice bude tento doklad transkribován s pravidelnou koncovkou *-í*.

⁹² V rukopisu *hrabie*.

Pro všechny pády duálu jsou do vzoru zavedeny pouze pravidelné tvary podle mužské ɓja-kmenové deklinace, protože duálové tvary jsou u sledovaných jmen doloženy zcela výjimečně. Gebauer (1960, 260) uvádí doklad *listy obú markrabí* (Půh., Gebauer 1960, 260), pro ostatní pády doklady nenalezl. Stejná je situace v textech ITB. Pouze u GEN.DU tedy existuje doložený tvar (koncovka *-í* je nástupnický tvar koncovky *-ú*).

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU by měly koncovku *-í*, DAT.DU a INS.DU koncovku *-iema*.

Všechny tvary kromě GEN.DU jsou do vzoru zavedeny jako nedoložené, u všech se ze systémových důvodů počítá s oběma rody.

U NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL se předpokládá pravidelná koncovka *-ie*, ale Gebauer (1960, 260) uvádí: „dokladu s koncovkou bezpečně dlouhou nemám“, a v jím uváděných dokladech proto připouští i čtení *-ě*. V textech ITB se vyskytují v obou pádech jak koncovka *-ie*, tak koncovka *-ě* (přejatá od ja-kmenů), viz např. kontexty *[z]lá kniežata i zlé hrabie, vévody i zlé lankrabie [...]*, *všichni cuzé otjímají* (DesHrad), *hrabě mnozí* (Budyš, [ověř.]), *purkrabě neb hradodrže* (MajCarA, [ověř.]),⁹³ *těže vojensky na ty hrabie* (MartKronB), *má moc dělati [...]* *kniežata, hrabě, pány korúhevné* (ŽídSpráv, [ověř.]). VOC.PL je doložen např. v kontextu *[s]lyšte mě, vy kniežata, hrabie, páni, rytieři* (MartKronA).

GEN.PL má pravidelnou koncovku *-í*, viz např. kontext *mnoho vévod a hrabí* (TrojK).

Kromě ní je ze sledovaného období jedním dokladem doložena i koncovka podle nt-kmenů: *[č]trnáct hrabat a též pánův* (Pisne_husitske, [ověř.]). Vzhledem k tomu, že ostatní apelativa patřící do sledované skupiny mají tyto novotvary doloženy až od 2. pol. 16. stol, je do vzoru zakončení *-at* zavedeno pouze u apelativa *hrabie*.

Další koncovkou doloženou v tomto pádě je původně u-kmenové *-óv* nalezené v dokladu *posel purkrabóv čtrnácte* (Všeh, [ověř.]). Tato koncovka je zavedena pouze ke jménům ostatním, než je apellativum *hrabie*.

DAT.PL má původní koncovku *-iem* s nástupnickou podobou *-ím*, je doložena dobře: *opatóm a hrabíem* (ŘádKorA), *[k]terak jest Dariáš psal svým purkrabíem a vladařóm* (AlexPovD).

Kromě této koncovky je u Gebauera (1960, 260) doložena ze sledovaného období také koncovka *-óm* přejatá od o-kmenů: *všem purkrabóm* (Lún., rok 1403). Tato koncovka je zavedena pouze k apellativům jiným, než je *hrabie*.

U LOC.PL se předpokládá koncovka *-iech* s nástupnickým tvarech *-ích*, ze sledovaného období však není doložena. Proto je jako taková uvedena i v paradigmatu.

⁹³ Plurálovou interpretaci pokládám za pravděpodobnější – viz širší kontext: *také aby purkrabě neb hradodrže a jich chovatelé, kterýmžkoli jménem slová, z príkázanie neb zjednáním toho mrtvého krále ostřiehajíc, chovajíc a zpravujíc hrady a práva vedlé ustanovenie málo napřed psaného, jasnému ihned potom budúciemu náměstku králi, a nižádnému jinému, nesmějte aniž všetečně vzdávajte, ani dávajte, ani utratiti smějte pod pokutu zlého příslovie a věčně duostojenstvie zbavenie, úřaduov i cti* (MajCarA, [ověř.]).

Také v INS.PL se původní koncovka pouze předpokládá, ale nejsou pro ni bezpečné doklady (Gebauer 1960, 260). Měla by to být koncovka *-iemi*. V dokladech se však může vždy podle Gebauera (tamtéž) jednat také o koncovku *-ěmi*, přejatou od ja-kmenů: *mezi pány a hrabyemy* (PulkR., Gebauer 1960, 260). V ITB je doložena pouze koncovka *-iemi*: *s vévodami a hrabiemi* (TrojK), *s svými vévodami, kniežaty, markrabiemi, pány* (CestMandM), koncovka *-ěmi* doložena není. Kvůli nejistotě při čtení je však do paradigmatu zavedena.

2.7.3 Shrnutí

K deklinačnímu typu mužských ъja-kmenů patří ve staročeském období dvě rozdílné skupiny pojmenování pro mužské osoby. Jsou to jednak apelativa domácí označující nejčastěji profese nebo funkce (*sudí, berčí, hončí* apod.), jednak apelativa přejatá označující příslušníky šlechty (*hrabie, markrabie* apod.).

Mužské ъja-kmeny se stejně jako mužské a-kmeny a ja-kmeny oddělují od deklinace, která má více zástupců ženského rodu. Stejně jako u ja-kmenů se u mužských ъja-kmenů ale ženský rod ve staročeském období téměř neobjevuje. U jmen domácích byl ženský rod doložen v jednom kontextu, proto se s ním počítá jen v seznamu výjimek. U jmen přejatých byl ženský rod doložen více doklady v NOM.PL (např. *urozené hrabie*), proto je v tomto tvaru zaveden do vzoru.

Jména přejatá se od jmen domácích zásadně odlišují v tom, že přejímají i střední rod (zřejmě pod vlivem apelativa *kniežě*) a ojedinele i tvary středních nt-kmenů. Tím se deklinační typ rozpadá na dvě části – jednu pro apelativa domácí, druhou pro apelativa přejatá.

Pro apelativa domácí analýza tvarů ukázala potřebu stanovit dva podvzory – jeden pro lemmata *pradlé* a *pradlí*, která mají v NOM.SG i koncovku *-ie*, jeden pro apelativa ostatní. Pro první podvzor bylo zvoleno vzorové slovo *pradlé*, pro druhý apelativum *sudí*.

Pro všechna apelativa domácí platí, že pokud je v daném tvaru doložena koncovka původní a koncovka podle složené deklinace, jsou lépe doloženy tvary s koncovkou deklinace složené. U GEN.SG, DAT.PL a INS.PL jsou tvary původní doloženy pouze u jmen cizího původu, ne u apelativ domácích. Protože však nejsou nástupnické tvary koncovek původních často rozeznatelné od koncovek deklinace složené (srov. *-ie* vs. *-í* v NOM.PL, *-iemi* vs. *-ími* v INS.PL atd.), jsou do vzoru i pro pády s mizivým doložením (např. LOC.PL je doložen pouze jedním kontextem) zavedeny koncovky původní i koncovky podle složené deklinace. V některých pádech jsou koncovky složené deklinace lépe doložené než koncovky ъja-kmenové kvůli své větší zřetelnosti (srov. např. *k sudí* vs. *sudímu*, *se sudí* vs. *se sudím*).

Novotvary podle o-kmenů jsou doloženy ojedinele a jen pro GEN.PL s koncovkou *-óv* a DAT.PL s koncovkou *-óm*. U většiny takových dokladů se navíc jedná o tvary apelativ, která mají i ja- nebo jo-kmenové lemma (např. *zrádcí* – *zrádcě* – *zrádec*). Byly však nalezeny i tvary *krajčov* a *krajčóm* a o-kmenové koncovky jsou doloženy i u jmen jako *markrabie*, proto se s novotvary ve vzoru počítá.

Přejatá jména sdílí základní tvary ъja-kmenové deklinace se jmény domácími, ale koncovky složené deklinace se u nich neuplatňují. Kromě toho jsou u nich doloženy i koncovky ja-kmenové s podobou -ě v GEN.SG, NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL a ja-kmenová koncovka -ěmi v INS.PL. V pádech, kde se mohou vyskytovat koncovky s podobou -ie a -ě (např. i -iemi a -ěmi), je třeba mít na mysli velký vliv transkripce na podobu tvarů. V ACC.SG se vyskytuje buď ja-kmenová koncovka -i, nebo se jedná o mechanicky zkrácenou podobu koncovky ъja-kmenové (*zabili Damiana, purkrabi*).

U přejatých ъja-kmenových apelativ lze dále pozorovat kolísání mezi mužským a středním rodem u různých tvarů a různých zástupců (*markrabie brandenburský, markrabie lužičské, pozvachu toho hrabí, stieti to hrabí*), proto je kolísání zavedeno do vzoru systematicky ve všech pádech.

Přejímání tvarů podle nt-kmenů je ve sledovaném období mimo NOM.SG a ACC.SG doloženo pouze u apelativa *hrabie*. Jedná se o tvary GEN.SG *hraběte* a tvar GEN.PL *hrabat*. U apelativ jako *markrabie* jsou naproti tomu doloženy přejaté koncovky podle o-kmenů a u-kmenů, které se nevyskytují u jména *hrabie* (stejnou situaci konstatuje Gebauer (1960,257–258)). Jedná se o koncovky -ovi v DAT.SG, -ón v GEN.PL a -óm v DAT.PL. Každá z nich je doložena v jednom kontextu. U apelativa *hrabie* se dále nevyskytuje koncovka složené deklinace -ím v INS.SG, která je dobře doložena pro apelativa typu *markrabie*. Považuji proto za vhodné stanovit dva podvzory – jeden pro apelativum *hrabie* (a apelativa *podhrabie, miestohrabie/miestohrabě*), druhý pro apelativa jako *markrabie*. Kromě doložených zakončení podle nt-kmenů doplňuji k podvzoru *hrabie* jako nedoložená všechna ostatní pravidelná zakončení podle nt-kmenů, protože doložení právě GEN.SG a GEN.PL považuji za náhodu.

Koncovky celého deklinačního typu shrnují Tabulky F1 a F2. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit.

maskulina ъja-kmeny substrát		
NOM.SG	M	-í ^{bjá}
GEN.SG	M	-ie ^{bjá*} , -ieho ^{slož}
DAT.SG	M	-í ^{bjá} , -iemu ^{slož}
ACC.SG	M	-ú ^{bjá} , -ieho ^{slož}
VOC.SG	M	-í ^{bjá}
LOC.SG	M	-í ^{bjá}
INS.SG	M	-ú ^{bjá} , -ím ^{slož}
NOM.DU	M	-í ^{bjá*}
GEN.DU	M	-ú ^{bjá*}
DAT.DU	M	-iema ^{bjá*}
ACC.DU	M	-í ^{bjá*}

VOC.DU	M	-í ^{bja*}
LOC.DU	M	-ú ^{bja*}
INS.DU	M	-iema ^{bja*}
NOM.PL	M	-ie ^{bja} , -í ^{slož}
GEN.PL	M	-í ^{bja} , -ích ^{slož} , -óv ^u
DAT.PL	M	-iem ^{bja*} , -ím ^{slož} , -óm ^o
ACC.PL	M	-ie ^{bja}
VOC.PL	M	-ie ^{bja*}
LOC.PL	M	-iech ^{bja*} , -ích ^{slož}
INS.PL	M	-iemi ^{bja*} , -ími ^{slož}

Tabulka F1a: Koncovky substrátu domácích mužských *ɔja*-kmenů

vzory			
		pradlé	sudí
zakočnení TZ		l	jinak
NOM.SG	M	-ie ^{bja}	

Tabulka F1b: Koncovky vzorů vztahujících se k substrátu domácích mužských *ɔja*-kmenů

maskulina_neutra <i>ɔja</i> -kmeny substrát		
NOM.SG	M, N	-ie ^{bja} , -ě ^{souhl}
GEN.SG	M, N	-ie ^{bja} , -ě ^{ja}
DAT.SG	M, N	-í ^{bja}
ACC.SG	M, N	-ú ^{bja} , -í ^{ja} , -ě ^{souhl}
VOC.SG	M, N	-ie ^{bja} , -ě ^{souhl}
LOC.SG	M, N	-í ^{bja}
INS.SG	M, N	-ú ^{bja}
NOM.DU	M, N	-í ^{bja*}
GEN.DU	M, N	-ú ^{bja}
DAT.DU	M, N	-iema ^{bja*}
ACC.DU	M, N	-í ^{bja*}
VOC.DU	M, N	-í ^{bja*}
LOC.DU	M, N	-ú ^{bja*}
INS.DU	M, N	-iema ^{bja*}
NOM.PL	M, N, F	-ie ^{bja} , -ě ^{ja}

GEN.PL	M, N	-í ^{bja}
DAT.PL	M, N	-iem ^{bja}
ACC.PL	M, N	-ie ^{bja} , -ě ^{ja}
VOC.PL	M, N	-ie ^{bja} , -ě ^{ja}
LOC.PL	M, N	-iech ^{bja*}
INS.PL	M, N	-iemí ^{bja} , -ěmí ^{ja}

Tabulka F2a: Koncovky substrátu přejatých mužských њja-kmenů

vzory			
		markrabie	hrabie
GEN.SG	M, N		-ěte ^{souhl}
DAT.SG	M, N	-ovi ^u	-ěti ^{souhl*}
LOC.SG	M, N		-ěti ^{souhl*}
INS.SG	M, N	-ím ^{slož}	-ětem ^{souhl*}
NOM.PL	M, N		-ata ^{souhl*}
GEN.PL	M, N	-óv ^u	-atØ ^{souhl}
DAT.PL	M, N	-óm ^o	-atóm ^{souhl*}
ACC.PL	M, N		-ata ^{souhl*}
VOC.PL	M, N		-ata ^{souhl*}
LOC.PL	M, N		-ětech ^{souhl*} , -atech ^{souhl*}
INS.PL	M, N		-aty ^{souhl*}

Tabulka F2b: Koncovky vzorů vztahujících se k substrátu přejatých mužských њja-kmenů

2.8 I-kmenová maskulina

I-kmenová maskulina patří počtem svých zástupců mezi malé deklinace. Ve staročeských slovnících náleží k tomuto deklinačnímu typu 26 apelativ,⁹⁴ většina z nich je dvourodých nebo patří zároveň i k jinému deklinačnímu. Situace je komplikovaná složitým přejímáním analogických koncovek i tím, že se jedná o mužskou deklinaci, v níž záleží na tom, zda dané apelativum pojmenovává osobu, zvíře nebo neživou entitu. Trávníček (1935, 325) i Šlosar (1986, 163) se shodují v tom, že původní tvary deklinace se ve sledovaném období dochovaly pouze ve zbytcích u několika jmen. Šlosar (ibid.) jako výjimku uvádí jména *host* a *ľudie*. Vážný (1964, 74–75) se zmiňuje o tom, že mnoho zástupců deklinace je ve sledovaném období zastaralých. Všechny mluvnice (včetně Komárka 2012) však deklinaci uvádí jako samostatných typ.

Apelativa pojmenovávající zvířata jsou k mužským i-kmenům ve slovnících přiřazena pouze dvě – *črv* a *zvěř*, první z nich je v ESSČ řazeno i k o-kmenům, ve GbSlov pouze k o-kmenům. Druhé je řazeno k ženským i mužským i-kmenům. Tvary apelativa *črv* nalezené při Analýze tokenů v ITB odpovídají o-kmenové deklinaci. Jméno má doloženo tolik o-kmenových tvarů jako žádné jiné i-kmenové maskulinum, navíc typický tvar i-kmenových maskulin – GEN.SG zakončený na *-i* u něj doložen není (stejně jako DAT.SG nebo LOC.SG s touto koncovkou). S tímto pozorováním se shoduje konstatování Vážného (1963, 75), že původní i-kmenová maskulina *črv*, *holub*,⁹⁵ *medvěd*, *bol*, *oheň*, *uhel* a *želud/žalud* se ve staré češtině vyskytují pouze jako o- nebo jo-kmeny. I když se tedy v ESSČ vyskytuje apelativum *črv* jako i-kmen, řadím ho v seznamu pro generování tvarů k o-kmenům. V opačném případě by si vyžádalo zavedení samostatného vzoru kvůli o-kmenovým koncovkám, které se u ostatních mužských i-kmenů nevyskytují, což pokládám za zbytečné.

Pro jména neživých entit (jedná se o jména *hnilet*, *chlust*, *chomrad/chamrad*, *křeč*, *lúkot*, *náv*, *prs*, *pút*, *strž*, *stržet*, *trž* a *výpust*) obecně platí, že jejich tvary jsou doloženy řídce. Nejlépe jsou doloženy tvary apelativa *prs*, pro které je však kvůli dvourodsti v plurálu a duálu třeba zavést speciální vzor (viz níže) a staročeské slovníky ho zároveň řadí k o-kmenům, takže jeho tvary nelze dobře užít pro ilustrování situace v i-kmenové deklinaci. Za druhé jsou dobře doloženy tvary apelativa *pút*, které se uvádí v MSS jako dvourodé i-kmenové jméno, ale jednoznačné doklady, které by prokázaly oprávněnost jeho řazení k mužskému rodu, nalezeny nebyly.

Nejlépe jsou tvary deklinačního typu doloženy pro jména osob *host* a *chot*.

⁹⁴ V MSS je apelativum *mužnost* uvedeno jako maskulinum, GbSlov ho uvádí jako femininum. V MSS se podle mého názoru jedná o chybu, apelativum do seznamu pro generování tvarů zavádím jako femininum.

⁹⁵ Apelativum *holub* je u Gebauera (1960, 91) doloženo také v kontextu *holubia sstupujícíeho* (Koř., Gebauer 1960, 91) a komentováno jako doklad původní i-kmenové příslušnosti jména, ale možná také omyl. Tento ojedinělý doklad není vzhledem k tomu, že se možná jedná o omyl, řazen ani do seznamu výjimek.

Původ koncovek je do vzoru zaveden podle Gebauera (1960, 341–349). V ostatních mluvnicích se vyskytují tyto odlišné názory na původ koncovek: Trávníček (1935, 325) a po něm Vážný (1964, 74) uvádějí, že INS.SG s koncovkou *-em* je původem od u-kmenů, NOM.PL s koncovkou *-ie* je potom původně konsonantický (s koncovkou přidanou za vokalický kmen). Vážný (1964, 76) vztahuje novotvar *choti* v ACC.SG jednak ke genitivu, ale jako možnost uvádí také ja-kmenovou koncovku. Koncovku *-é* v NOM.PL označuje tentýž jako původně konsonantickou (v tom se s ním shoduje Šlosar (1986, 163)), její délka se pod něj vyvinula v souvislosti s délkou koncovky *-ie*.

2.8.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG je v naprosté většině případů bezkoncovkový, viz např. kontexty *dnes chci tvůj host v tvém domu býti* (KristA), *jej zvěř škaředý sleptal* (ŠtítSvátA), ale vyskytuje se také novotvar *-i* vzniklý analogií podle ostatních pádů. Je doložen v kontextu *twoy choty tak sladce promluvil* (Orl., Gebauer 1960, 343). U žádného jiného apelativa tento tvar doložen není, proto je tvar *choti* jako NOM.SG zařazen do seznamu výjimek. S bezkoncovkovým NOM.SG se počítá pro všechna jména.

Kvůli dokladům jako *Samsom, zeť Tamnatejského* (BiblKladr), *zvěduc pút svého děťátka* (BawArn), *pán Buoh, choť věčný své choti* (ŠtítKlem) je třeba v bezkoncovkových pádech (tedy v NOM.SG a ACC.SG) počítat s měkkou variantou tvarotvorného základu, která sem proniká z jiných pádů. Jedná se o variaci tvarotvorného základu, proto je případ probrán v části 4.4.3.

GEN.SG se pravidelně tvoří koncovkou *-i*, která je doložena např. v kontextech *od tohoto zlého kmeti* (PasTisk), *má tu milost obrátiti k milosti věčného choti* (ŠtítKlem). Ve vzoru je jako původní koncovka zařazena pro všechna jména.

Další koncovka *-ě* je sem přejata od jo-kmenů, je doložena hojně, např. v kontextech *o dokonání svatby nebeského chotě s chotí jeho* (ŠtítSvátA), *od svého testě* (MartKronT), *bráni jeho všeho zvěře* (BawEzop). Koncovka je doložena i u jmen neživých entit, tvar však může být přiřazen i k ženskému rodu apelativa (může se jednat o ja-kmenovou koncovku), viz doklady *spomáhá od křeče v nohách* (LékVodň), *jide s pútě ten pústenník* (Otc, [ověř.]). Vzhledem k doložení se s koncovkou počítá u všech apelativ.

V DAT.SG a LOC.SG je pravidelnou a ve sledovaném období dobře doloženou koncovkou *-i*. Je přítomna např. v kontextech *řekl jest ke cti svému Labanovi* (BiblOl), *tomu drahému choti* (KázAdm), *ustlav jiným v návi bydlo* (AlxH), *na řečeném zeti svém* (BřezSnářM). Je zařazena jako pravidelná ke všem jménům.

V kontextu [o] *divokém zvěře* (CestMil, [ověř.]) je ojediněle doložena pro LOC.SG i koncovka o-kmenová, nebo se jedná o omyl. Doklad je řazen do seznamu výjimek.

Náležitým tvarem v ACC.SG je tvar bezkoncovkový, ten je však již ve sledovaném období archaický (Gebauer 1960, 344). Je doložen v kontextech [s] *vatý Antoní [...] diábly vypuzováše a divoký zvěř [...]*

krotieše (Otc, [ověř.]), *bych toho za choť pojala* (LegKat, [ověř.]). I když je doložení řídké, ve vzoru se s původní koncovkou v ACC.SG počítá u všech jmen.

Místo bezkoncovkového tvaru se prosazujeme původně genitivní koncovka *-i* stejně, jako je tomu u velkých mužských deklinací. Tato koncovka je doložena dobře, ale pouze u jmen osob, např. v dokladech *mě tobě za muže věrně a pokorně i za choťi laskavého vydám* (TrojK), *v dóm přivinúti hosti neznámého* (ŠtítKlem). Proto je do vzoru zavedena pouze pro jména osob.

Stejného (analogického) původu je i koncovka *-ě*, přejatá od mužských jo-kmenů, koncovka je doložena dobře u jmen osob, viz např. kontexty *[h]ostě na hrad pustista a jakž mohúce najlépe jej uctista* (DalV), *nechtějící jeho jmiati za choťě* (TandBaw). Podařilo se ji doložit i u jména *zvěř*, viz kontext *čiháním popadl zvěře nebo ptáka* (BiblKladr), u jmen neživých entit doložena není, proto k nim není ve vzoru přiřazena.

Poslední z koncovek uváděných Gebauerem (1960, 344) v tomto pádě, od o-kmenů přejaté *-a*, má ve sledovaném období dva doklady, jeden z nich je navíc až ze sklonku sledovaného období – viz kontexty *prosil testa mého Karla* (KarŽivA, [ověř.]), *z fortele za kmeta z lavic nežádaj* (Všeh, [ověř.]). I když je doložení takto řídké, zařazují koncovku vzhledem k nízkému počtu jmen v deklinaci do vzoru, a to ke jménům osob.

V kontextu *feria doy* (CisMn., Gebauer 1960, 365–366) je doložena formálně stejná koncovka, ale ve výjimečném tvaru (*zvěřa*), který je zařazen pouze do seznamu výjimek.

Ve VOC.SG je jedinou koncovkou *-i*, je doložena např. v kontextech *vítaj, mój zmiltký hosti* (HradZdrav), *[m]uoj přemilý choťi a přešlechtný mládenče* (PasTisk). Do vzoru je zařazena pro všechna jména.

INS.SG má pravidelnou koncovku *-em*, viz např. kontexty *viděl sem mnohé tak křečem poražené, že sebú nemohli hnúti* (LékŽen), *to dietě má býti jeho zetem* (BřezSnářM). S koncovkou se opět počítá v substrátu, tedy pro všechna jména.

Doklad *veliká slavnost jest mieti Boha hostí* (HusPost, [ověř.]) ukazuje na to, že se do tohoto pádu může dostávat i koncovka od ženských i-kmenů. Tvar je však ojedinělý, proto je zařazen pouze do seznamu výjimek.

Působením měkkosti zakončení tvarotvorného základu v jiných pádech (Gebauer 1960, 345) se v INS.SG objevují také tvary jako *hostěm*, viz např. kontexty *byl jest hostěm v zemi Madian* (BiblLitTřeb), *ani test s zetěm budte spolu v řadu přisežných* (PrávJihIA). Nejedná se v nich o variantu koncovky, ale o variantu tvarotvorného základu, proto se tvary zmiňují v části 4.4.3.

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU je zakončen na *-i*, jednoznačně je u mužských i-kmenů doložen pouze NOM.DU *pojídú k oltári ta dva svatá kmeti* (KristA). Další doklady jsou pouze pro jméno *prs*, které je dvoudodé, takže se v kontextech jako *[t]ehdy se mnozí počěchu u prsi bíti* (HradUmuč) nejedná o jednoznačný doklad tvaru mužských i-kmenů. Navíc jsou tvary v mnoha dokladech nerozlišitelné od NOM.PL a ACC.PL (shodové kategorie ukazují na plurálovou interpretaci např. v dokladech *jsú prsi*

přichýleny (BiblOI), *tepieše prsy své* (KristA)). Přesto se s koncovkou *-i* ve vzoru počítá jako s duálovou pro NOM.DU, ACC.DU i VOC.DU u všech jmen. VOC.DU není doložen vůbec, proto je jako takový zaveden do vzoru.

V GEN.DU a LOC.DU je jedinou koncovkou *-ú* s nástupnickou podobou *-í*, oba tvary jsou doloženy pouze u apelativa *prś* (např. *tomu jest svých svatých prsí pokrm dávala* (KristA), *on za večerí u veliký čtvrtek zpolehl jest na jeho prsí* (HusCeskaKazani, [ověř.])). Gebauer (1960, 397) nepokládá duálovou interpretaci těchto tvarů za pravděpodobnou, protože nachází pouze jeden tvar pro LOC.DU (*na fśw prfí* (Kruml., Gebauer 1960, 397)), a tvrdí, že kdyby doklad *prś* v genitivních kontextech byl tvar duálu, vyskytoval by se tvar v lokativním kontextu častěji. Protože se domnívám, že tvar v dokladu *zpolehl jest na jeho prsí* (HusCeskaKazani, [ověř.]) je také LOC.DU, nepokládám za nevhodnou interpretaci tvarů v genitivních kontextech jako tvarů duálových, oba tvary jsou tedy do vzoru zavedeny jako doložené.

DAT.DU a INS.DU mají koncovku *-ma*, která je doložena v jediném kontextu *prfma a rukama* (Tkadl., Gebauer 1960, 397). Protože z kontextu není jasné, o jaký z obou tvarů se jedná, jsou oba do vzoru zavedeny jako doložené.

NOM.PL a VOC.PL mají původní koncovku *-ie*, viz např. doklady *tito hostie nehodní* (AlxV), *kerak jest to byla tehdy přešťasná čeled spolu se sebrala [...] Maria Spasitele a svatá Alžběta svatého Jana Křtitele nosěšta, a při nich dva kmetie, svatý Jozef, Matky božie, a svatý Zachař, svatého Jana otec* (KristE). U jmen živočichů a neživých entit doložena není, ale jako s koncovkou původní se s ní počítá v substrátu.

Druhou koncovkou je zde *-é*. Její původ je podle Gebauera (1960, 346) týž jako u tvaru *zemané*, tedy souhláskový, délka se vyvinula vlivem délky původní koncovky. Koncovka je doložena v kontextech *již nejste hosté* (BiblOI), *ti mají býti kmeté* (Všeh, [ověř.])). Pro jména neživých entit ani zvířat doložena není, proto je ve vzoru řazena pouze ke jménům osob.

Další koncovky byly přejaty z o-kmenů (přesněji z u-kmenů přes o-kmeny) – jedná se o koncovky *-i* a *-ové*. Koncovka *-i* je doložena např. v kontextech *kmeti i staří jsú mezi námi* (BiblOI), *budú odpočívati zvěři tu* (Pror) a lze o ní uvažovat i v kontextu *osy jich a stpicě a lukoti a piestové všeccko lité* (BiblOI). Ve vzoru se s ní vzhledem k tomuto doložení počítá u všech jmen.

Koncovka *-ové* je potom doložena v kontextech *kmetové římští proto jej říše zbavili* (GestaM), *Knudlin a Peklin platněř, zetové její* (PrávJihIA), *lukotowe, lukoti* (MamV., Gebauer 1960, 386–387). S koncovkou je tedy opět třeba počítat u všech jmen (nedoložení tvaru *zvěřové* lze pokládat za náhodu).

Kromě toho byla pro apelativum *prś* v kontextu *blažené prsy, ješto je krmily* (ŠtítSvátA) nalezena i o-kmenová koncovka *-y*. Tento tvar je pro NOM.PL mužských i-kmenů ojedinělý, je tedy zaveden pouze do vzoru *prś* (viz níže).

VOC.PL je doložen v jediném kontextu, a to [p]odte, zbeřte se všickny zvěři zemščí, přibližte ke žraní (Pror). Do vzoru ze systémových důvodů zavádím stejné koncovky jako pro NOM.PL, ale pouze koncovka *-i* je uvedena jako doložená (ve všech podvzorech).

V ACC.PL je původní koncovkou *-i* doložené v kontextech *skrzě vše pozvané hosti prošedši* (KristA), *pasieše svoji zvěři* (BawEzop), *puosobí zčastné púti putujícím* (TrojK), v posledním kontextu se může jednat i o tvar ženské i-kmenové deklinace. Koncovka je řazena do substrátu.

Od jo-kmenů a o-kmenů se sem dostávají koncovky *-ě* a *-y*. Koncovka *-ě* je doložena pouze v tvarech jména *host* – např. *jmieni jsú za hostě* (PrávJihB), nicméně do vzoru zařazena je, neboť se jedná o stejnou možnost analogického přejímání, která je využita v NOM.PL. Zařazuji ji pouze u jmen pojmenovávajících osoby.

Koncovku *-y* Gebauer (1960, 346) pro sledované období nedokládá, v textech ITB je však spolehlivě doložena v kontextech *jižto pro hosty k večeri připraviti kázal* (PasTisk), *ustav súdcě i kmety* (BiblOI), *tepúce se u prsy své* (BiblKlemNZ). Pro ostatní jména neživých entit žádné doklady doloženy nejsou, u jména *zvěř* je koncovka z pravopisných důvodů vyloučená. Vzhledem k tomu, že apelativum *prs* je ve sledovaném období zároveň o-kmenové, nelze tento jeho tvar pojímat jako doklad tvaru jednoznačně i-kmenového. Koncovka je tedy zařazena pouze ke jménům osob a do vzoru *prs*.

GEN.PL má původní koncovku *-í*, je doložena např. v kontextech *proši vás pro svatost jakožto hostí a pútníkov* (BiblLitTřeb), *jiných zvěří moc byla odjata* (Pror). Koncovka je řazena do substrátu.

Od o-kmenů se do tohoto pádu dostává původně u-kmenová koncovka *-óv*. Je doložena např. v kontextech *množstvie počestných kmetuov* (PasKal), *[o] svědectví zetóv proti testi* (PrávJihI). U jmen pro neživé entity je opět doložena pouze v kontextu *prsuov posiluje* (LékFrantA). Proto je koncovka zařazena do vzoru pouze pro jména osob a u jména *prs*.

V DAT.PL je pravidelnou koncovkou *-em*: *[š]čedr hostem byl i pústenníkom* (HradProk), *svým králóm a chotem dávány budú* (KázLeg, [ověř.]). Koncovka je řazena do substrátu.

Dále je zde doložena původně u-kmenová přes o-kmeny přejatá koncovka *-óm*, viz např. kontexty *bude mluvíti kmetóm toho města* (BiblOI), *mluvil jest k zetóm svým* (BiblKladr). Pro jména neživých entit a zvířat je koncovka doložena opět pouze pro apelativum *prs* (*ku prsóm hodí se dobřě* (LékVodň)). Ze stejných důvodů jako u pádů ostatních je tedy koncovka *-óm* zařazena do vzoru pouze ke jménům osob a do vzoru *prs*. (V druhém z kontextů se vyskytuje opět změkčení podoby tvarotvorného základu.)

Další koncovka je doložena v kontextech *[p]roti poutím* (VersSkladbyDobyHusit, [ověř.]) a *nepodobná bieše jiným zvěřiem* (Pror), jedná se však o koncovku ja-kmenovou, která je doložena pouze se jmény dvourodými. Tvary budou proto zahrnuty pouze v rámci ženské i-kmenové deklinace.

LOC.PL má pravidelné zakončení *-ech*, viz např. kontexty *na kmetech práva potáza* (DaIV), *[p]ři tak milých a vzácných hostech* (TrojK). Koncovka je řazena do substrátu.

Od mužských jo-kmenů se sem dostává také koncovka *-iech*, u jmen osob je doložena jen u apelativa *kmet* (např. [o] *kázni nemúdrého blázna a o kmetiech* (BiblOI, [ověř.])), u jmen neživých entit pouze u apelativa *prs* (např. *kus dřeva s hrotem v jeho prsiech zuostal* (TrojK)). Analogicky k ostatním pádům se s koncovkou ve vzoru počítá pouze u jmen osob a v samostatném vzoru *prs*.

INS.PL má původní koncovku *-mi*, která je doložena např. v kontextech *před jeho hostmi* (KristA) nebo *bieše se zvěřmi* (BibIKlemNZ). Koncovka je řazena do substrátu.

Dále je zde doložena o-kmenová koncovka *-y* a jo-kmenové *-i* v kontextech *nad starci i nad kmety* (BiblOI), *přikojí mlékem, kaší, prsy* (BechNeub) a *ať visí proti tomu duolku pod prsi* (LékJádroBrn), *mluvil jest s zěti svými* (BiblOI), *mezi malými zvěři* (BawJetř). Koncovka *-i* je řazena do substrátu. Koncovka *-y* je vzoru řazena pouze se jmény osob, tvar *prsy* bude opět součástí vzoru *prs*.

Jak uvádí Gebauer (1960, 347–349) i jak potvrdila analýza tvarů v ITB, analogické koncovky vzniklé připojení příznaku pádu ke kmeni (tvary jako *libostim, zlostich, čeledimi*), které se vyskytují u ženských i-kmenů, nejsou pro mužské i-kmeny doloženy, proto nejsou zavedeny do vzoru.

2.8.2 Specifické jevy

2.8.2.1 Apelativum *prs*

Apelativum *prs* je podle StčS i-kmenové femininum nebo maskulinum a zároveň o-kmenové maskulinum. Ve StčS i u Gebauera (1960, 397–398) jsou uvedeny doklady i-kmenových tvarů pouze v plurálu, ani v textech ITB se nepodařilo najít jednoznačné singulárové i-kmenové tvary. Nabízela by se tedy možnost považovat i-kmenové lemma za plurale tantum (*prsi*) s mužským a ženským rodem a lemma *prs* považovat pouze za lemma o-kmenové. Vzhledem k tomu, že v této práci respektuji z důvodů popsanych v úvodu staročeské slovníky, od tohoto řešení upouštím.

Jak uvádí Gebauer (ibid.) i jak ukazují doklady ITB, je v NOM.DU, ACC.DU a NOM.PL doložena dvourodst jména. Ženský rod v NOM.PL ukazuje např. kontext *tvé prsi jsou lepší nežli víno* (BiblOI, [ověř.]), ženský rod v NOM.DU kontext *[d]vě prsi tvé jako dvě laničce* (VýkŠal, [ověř.]). Je proto vhodné s oběma rody počítat v celém plurálu a duálu jména. Otázkou zůstává rod v singuláru, kde nejsou doloženy žádné i-kmenové tvary. Vzhledem k tomu, že jméno je zároveň uváděno jako mužských o-kmen (StčS), předpokládám v singuláru vzoru mužský rod (všechny i-kmenové koncovky kromě NOM.SG a ACC.SG jsou do vzoru zavedeny jako nedoložené). Toto řešení se zdá podporovat MSS, který uvádí charakteristiku ženského rodu pouze pro plurálové a duálové tvary.

Mezi i-kmenové koncovky pro apelativum *prs* jsou zavedeny pravidelné koncovky i-kmenové deklinace, v GEN.SG nepředpokládám jo-kmenovou koncovku *-ě*, v NOM.PL a VOC.PL není doložena původní koncovka *-ie* ani původně u-kmenové *-ové*, v těchto pádech je proto do vzoru řazeno pouze doložené o-kmenové (nebo ženské i-kmenové) *-i*.

Kromě i-kmenových koncovek jsou do vzoru apelativa *prs* zavedeny i pravidelné o-kmenové koncovky shodné s podvzorem *dub*. Doložení tvarů pro singulár je mizivé – v textech ITB je doložen pouze GEN.SG a LOC.SG: *přichytí se prsu* (LékŽen), *otok na prsu* (LékSaIM, [ověř.]). Ostatní tvary jsou tedy do vzoru zavedeny jako nedoložené.

Doložení duálových tvarů bylo komentováno výše, zde jen doplňuji doložení koncovky *-oma* v INS.DU: [*p*]otom s byl *prsama* a *rukama stříbrný* (TkadIB).

Mezi tvary plurálovými probíranými v rámci výkladu o i-kmenech nebyl zmíněn bezkoncovkový GEN.PL, který je doložen např. v kontextu *kázal to dítě ostaviti a od prs odjíti* (PasKal). StČS uvádí tvary *prsách* a *prsamí* v kontextech *na svých prfách choditi budeš* (ComestC), *nigro sub pectore pod černými prfamy* (GlosSed), tedy tvary a-kmenové. I tyto tvary jsou součástí o-kmenového podvzoru *dub* a jsou zařazeny do samostatného vzoru *prs*.

Kromě pravidelných i-kmenových a o-kmenových koncovek vyžaduje vzor apelativa *prs* zavedení i jedné koncovky ja-kmenové. V textech ITB byla pro INS.PL nalezena také koncovka *-emi* v kontextu *panuje nad prsemi* (BřezSnášS).

Tvar *prsa* ze sledovaného období doložen není a není ani vhodné ho předpokládat.

2.8.3 Shrnutí

Mužské i-kmeny jsou malá deklinace, u které se vyskytují jména osob, živočichů i neživých entit, takže do jejího vývoje zasahuje formování kategorie životnosti. Obecně platí, že dobře jsou doloženy tvary apelativ *host*, *chot*, *zvěř* a *prs*, tvary pro ostatní zástupce jsou doloženy mizivě. V deklinačním typu je pouze jedno jméno živočicha (*zvěř*) a pouze jedno jméno neživé entity, které má větší množství dokladů (*prs*). Toto jméno je navíc ve sledovaném období apelativem o-kmenovým, takže se u něj doložené o-kmenové tvary nedají jednoznačně interpretovat jako o-kmenové koncovky u i-kmenového apelativa (viz níže). Celkově proto není možné v deklinačním typu mluvit o podílu koncovek jednotlivých deklinačních typů na formování kategorie životnosti.

Z popisu koncovek v jednotlivých tvarech vyplynulo, že deklinace vyžaduje zavedení tří podvzorů – jednoho pro jména osob (bylo pro ně zvoleno jako vzorové apelativum *host*), druhého pro jméno *zvěř* a třetího pro jména neživých entit (jako vzorové bylo zvoleno apelativum *náv*). Jména neživých entit mají v zásadě pouze tvary podle i-kmenů a několik tvarů přejatých z jiných mužských deklinací, které s nimi sdílí celá deklinace (jedná se o koncovku *-ě* v GEN.SG, koncovku *-ové* v NOM.PL (a VOC.PL) a koncovku *-i* v INS.PL). Jméno *zvěř* se od nich odlišuje koncovkou *-ě* v ACC.SG, jména osob se od obou podvzorů odlišují v ACC.SG koncovkami *-i* a *-a* a dále ve všech pádech plurálu novotvary podle o-kmenů, jo-kmenů a u-kmenů, které pro zbylá jména doloženy nejsou. Na přejímání koncovek jak z tvrdých, tak měkkých deklinací je dobře pozorovatelný smíšený charakter deklinace. Ten se projevuje i v doložení tvarů s tvrdým i měkkým tvarotvorným základem tam, kde od původu je základ pouze tvrdý (*zet* – *zeť*, *chotem* – *chotěm* apod.).

Dále byly popsány tvary apelativa *prs*, které se od zbylých mužských i-kmenů liší jednak v tom, že má ve StčS přiřazen i o-kmenový opěrný tvar, a jednak tím, že v duálu a plurálu se u něj vyskytuje vedle mužského rodu i rod ženský (*tvé prsi jsou lepší nežli víno*). Ženský rod je do vzoru zaveden tam, kde se vyskytují koncovky ženských deklinací, u koncovek pouze mužských deklinací ženský rod jako možnost ve vzoru zaveden není.

Pro apelativum je ve sledovaném období charakteristické, že má tvary singuláru doloženy jen velmi zřídka. NOM.SG a ACC.SG jsou bezkoncovkové, takže nelze rozhodnout, zda se jedná o o-kmenový nebo i-kmenový tvar, GEN.SG byl doložen pouze s u-kmenovou koncovkou (*přichytí se prsu*), LOC.SG také (*na prsu*), ostatní pády singuláru doloženy nejsou. Vzhledem k tomu, že StčS zavádí apelativum jako i-kmen i o-kmen, je paradigma v singuláru doplněno i-kmenovými koncovkami a koncovkami o-kmenového podvzoru dub. V duálu jsou dobře doloženy i-kmenové koncovky a vedle nich i o-kmenová koncovka *-oma* v INS.DU. O-kmenové tvary jsou doplněny i v tvarech nedoložených. V plurálu jsou dobře doloženy tvary i- i o-kmenové (u-kmenové). Kromě toho jsou doloženy i tvary *prsách, prsami*, tedy tvary s koncovkami a-kmenovými, které jsou součástí podvzoru dub, a dále tvar *prsemi* s koncovkou ja-kmenovou. I všechny tyto koncovky jsou zavedeny do vzoru.

Popis celého deklinačního typu shrnují Tabulky G1 a G2. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit. Vzhledem k tomu, že v i-kmenové deklinaci se některé tvary tvoří od měkké podoby tvarotvorného základu, jiné od tvrdé a ještě jiné analogicky od obou (viz Tabulku 17 v části 4.5.1), jsou v tabulce u koncovek, jejichž nástupnické tvary závisí na měkkosti nebo tvrdosti tvarotvorného základu, nástupnické tvary pro lepší přehled o problematice uvedeny.

maskulina i-kmeny substrát		
NOM.SG	M	∅ ⁱ
GEN.SG	M	-i ⁱ , -ě ^{jo}
DAT.SG	M	-i ⁱ
ACC.SG	M	∅ ⁱ
VOC.SG	M	-i ⁱ
LOC.SG	M	-i ⁱ
INS.SG	M	-em ⁱ
NOM.DU	M	-i ⁱ
GEN.DU	M	-ú ⁱ [(NT -í)]
DAT.DU	M	-ma ⁱ
ACC.DU	M	-i ⁱ
VOC.DU	M	-i ^{i*}
LOC.DU	M	-ú ⁱ [(NT -í)]

INS.DU	M	-ma ⁱ
NOM.PL	M	-ie ⁱ , -i ^o , -ové ^u
GEN.PL	M	-í ⁱ
DAT.PL	M	-em ⁱ
ACC.PL	M	-í ⁱ
VOC.PL	M	-ie ^{i*} , -i ^o , -ové ^{u*}
LOC.PL	M	-ech ⁱ
INS.PL	M	-mi ⁱ , -ji ^o

Tabulka G1a: Koncovky substrátu mužských i-kmenů

vzory				
		host	zvěř	náv
obecná charakteristika		osoby	zvířata	neživé entity
ACC.SG	M	-i ^{an} , -ě ^{an} , -a ^o	-ě ^{an}	
NOM.PL	M	-ě ^{souhl}		
GEN.PL	M	-óv ^u		
DAT.PL	M	-óm ^u		
ACC.PL	M	-ě ^{io} , -y ^o		
VOC.PL	M	-ě ^{souhl*}		
LOC.PL	M	-iech ^o		
INS.PL	M	-y ^o		

Tabulka G1b: Koncovky vzorů vztahujících se k substrátu mužských i-kmenů

prs		
NOM.SG	M	∅ ⁱ
GEN.SG	M	-i [*] , -a ^{o*} , -u ^u
DAT.SG	M	-i [*] , -ovi ^{o*}
ACC.SG	M	∅ ⁱ , -a ^{o*}
VOC.SG	M	-i [*] , -e ^{o*}
LOC.SG	M	-i [*] , -u ^u , -ě ^{o*} , -ovi ^{an*}
INS.SG	M	-em ^{i*}
NOM.DU	M, F	-i ⁱ
NOM.DU	M	-y ^{u*} , -a ^{o*}
GEN.DU	M, F	-ú ⁱ [(NT -i)]
DAT.DU	M, F	-ma ⁱ , -oma ^{o*}

ACC.DU	M, F	-i ⁱ
ACC.DU	M	-y ^{u*} , -a ^{o*}
VOC.DU	M, F	-i ^{i*}
VOC.DU	M	-y ^{u*} , -a ^{o*}
LOC.DU	M, F	-ú ⁱ [(NT -i)]
INS.DU	M, F	-ma ⁱ , -oma ^o
NOM.PL	M, F	-i ^o
NOM.PL	M	-y ^o
GEN.PL	M, F	-i ⁱ
GEN.PL	M	∅ ^o , -óv ^u [(NT-uov, -ův, -ó, -uo, -ů, -ov)]
DAT.PL	M, F	-em ⁱ
DAT.PL	M	-óm ^o [(NT -uom, -ům, -om)]
ACC.PL	M, F	-i ⁱ
ACC.PL	M	-y ^o
VOC.PL	M, F	-i ^{o*}
VOC.PL	M	-y ^{o*}
LOC.PL	M, F	-ech ⁱ , -ách ^a
LOC.PL	M	-iech ^o
INS.PL	M, F	-mi ⁱ , -ěmi ^{ja} , -ami ^a
INS.PL	M	-y ^o , -i ^{jo}

Tabulka G2: Koncovky vzoru prs

2.9 U-kmenová maskulina

Mužské u-kmeny jsou jednou z deklinací, které směrem do současné češtiny zanikly. Stejně jako mnoho ostatních zaniklých deklinací si však i u-kmenová apelativa zachovala jistou reflexi své původní příslušnosti dodnes (Rusínová 2011, 62). Gebauer (1960, 320) ve svém výkladu zmiňuje stádium vývoje poznání této deklinace, kdy se zdálo, že u-kmeny natolik splynuly s o-kmeny, že se o samostatné deklinaci v historické době mluvit nedá. V dalším bádání se však podle něj jasně ukázalo, že „slovanština ještě v době historické měla měrou velmi značnou své náležité sklonění kmenů -ů“ (Gebauer 1960, 320). Jasnější samostatnost u-kmenů (i když pouze ve zbytcích) přitom klade zhruba do poloviny 14. století, v pozdějším období se samostatnost vytrácí. Pro předkládanou práci, která se snaží zachytit deklinaci v celém období 1300–1500 je tedy otázkou, zda u-kmeny a o-kmeny od sebe oddělovat. Analýza tvarů zástupců u-kmenové deklinace ukázala, že deklinace u-kmenová se od o-kmenové liší např. v těchto aspektech: v ACC.SG o-kmenů je třeba předpokládat koncovku *-a* i u jmen neživých entit, žádný takový doklad ale pro u-kmeny nalezen nebyl, dále u-kmeny nemají v LOC.SG doloženu koncovku *-ovi* a v GEN.PL tvar bezkoncovkový nebo se u nich v NOM.PL nedá na základě doložení počítat s koncovkou *-i* plošně atd. Obě deklinace jsou proto v této práci oddělovány.

Do analýzy tvarů byla zahrnuta lemmata, jež uvádí Gebauer (1960, 322–334) jako pravděpodobné u-kmeny pro začátek staročeského období. Mužské u-kmeny jsou podle něj v češtině pouze slova jednoslabičná, jedná se o lemmata *syn, vól, čin, dóm, dól, jíl, led, pól, med, sad, stan* a *vrch*. S jejich odvozeninami (např. *duchočin, zlosyn*) patří k u-kmenům celkem 21 lemmat. U-kmeny jsou tedy jednou z malých deklinací.

Kromě nich uvádí Gebauer (1960, 334) i apelativa jiná (*dar, mír, dub, hlad, sled, bor*), která však „kolísají mezi skloněním *-ů* a *-o*; možná a pravdě podobno, že jsou původem kmene *-ů*, ale doklady jejich staročeské nepodávají tu svědectví dostatečného“ (ibid.). Tato jména proto mezi u-kmenová neřadím.

Původ tvarů je v popisu deklinačního typu uváděn podle Gebauera (1960, 322–334). Ostatní mluvnické se s ním neshodují v těchto bodech: Vážný (1964, 70) pokládá za možné, že tvar v GEN.DU a LOC.DU je původní, ne přejatý z deklinace o-kmenové, jak tvrdí Gebauer (1960, 328). Šlosar (1986, 150) zase jako původní uvádí tvar s koncovkou *-ech* v LOC.PL. Trávníček (1935, 322) nesouhlasí s Gebauerem, že původní tvary LOC.PL *-ech* a INS.PL *-mi* se do historického období nedochovaly, protože „[s]taročes. texty nejsou přece dokonalým obrazem jazykového stavu, je v nich zachycen jazykový život jen částečně, a měly-li u-kmeny tak silný vliv ještě v době pozdější, nelze se domnívat, že jejich tvary zanikly úplně nebo skoro úplně už v dobách starších“. Komárek (2012) nevyčleňuje mužské u-kmeny jako samostatný deklinační typ.

2.9.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG je původně bezkoncovkový: *tento vrch byla jest střecha chrámová* (LyraMat), *[m]ed jest barvy dvojie* (LapidVodň), *jest to syn boží přišel z nebes* (HradMar).

GEN.SG má původní koncovku *-u*: *pán volu toho nevinen bude* (BiblOI), *ručho rozličného činu* (AlxH), *derú jě ot vrchu do pat* (DesHrad). Výjimkou je apelativum *syn*, které v češtině tuto genitivní koncovku podle Gebauera (1960, 324) nemá. Ani v ITB nebyl žádný doklad tohoto tvaru nalezen, proto je koncovka *-u* ve vzoru řazena pouze ke jménu *vól* a jménům neživých entit.

Další koncovkou v GEN.SG je koncovka *-a* přejatá z o-kmenů. Frekventované jsou její doklady pouze u apelativ *syn* a *vól*, u ostatních jsou řidší.⁹⁶ Doklady jako *u jednoho dola* (DaIV), *až do vrcha* (BiblOI), *spínajíc nohu vola a osla* (Pror), *ot narozenie syna božieho* (HradProk) však ukazují, že je vhodné s ní počítat v celém deklinačním typu.

U apelativ *pól* a *dól* je doložena nepravidelná varianta *poly/doly* – *mluvie od poly pohanskými řečmi* (HusVýkl, [ověř.]), *vysunúce se na ně z doly* (AlxV), *z duoly* (MamB., Gebauer 1960, 327). Tento tvar je pro svou výjimečnost zařazen do seznamu výjimek, nikoli do vzoru.

Kromě toho je u apelativa *pól* doložena v GEN.SG ještě varianta *polú*: *budem v tom zde od polú uslyšeni* (ŠtítKlem). I tento tvar řadím do seznamu výjimek.

V DAT.SG je původní koncovkou *-ovi*, která se předpokládá jako systémová u všech u-kmenových substantiv. Je doložena např. v kontextech *přiblížil se k domovi* (KristA), *ftanowy twemu* (ŽWittb., Gebauer 1960, 324), *[n]enie dobré vezmúce chléb synovi i vrci psóm* (KristA), *[n]epíle volovi teletem* (PříslFlaš).

Kromě toho se v DAT.SG vyskytuje také koncovka *-u*, zřejmě analogicky přejatá z LOC.SG: *k tomu činu* (LyraMat), *jest spomocno proti jědu* (LékVodň), *beřiž se pěš k svému domu* (DesHrad), *vól k volu připřahají* (ŠtítSvátA), *jeho milému synu* (HradZdrav). I když tuto koncovku Gebauer (1960, 322–334) nezmiňuje, ve vzoru se s ní vzhledem k doložení počítá.

ACC.SG je původně stejně jako NOM.SG bezkoncovkový: *píte vařený med* (BiblOI), *vezmi shořalý jíl* (LékCzart), *vařiechu mně na vsaký den celý vól* (BiblOI), *maria fyn porody* (Hrad., Gebauer 1960, 323).⁹⁷

U apelativ *vól* a *syn* je kromě toho doložena též koncovka *-a* přejatá od o-kmenů: *[v]ola i ovci, ucho a ocas otetnúc dobrovolně ofěrovati móż* (BiblOI), *jest syna porodila tak lehce* (HradRad). U apelativa *syn* je tato koncovka mnohem frekventovanější než koncovka původní. Ve vzoru je tento stav zohledněn tak, že se s přejatou koncovkou počítá pouze u apelativ *vól* a *syn*.

⁹⁶ Např. apelativum *dům* nemá ze sledovaného období doložen GEN.SG *doma*. To může souviset s frekvencí homonymního adverbia *doma*, které však nevzniklo ustrnutím GEN.SG, ale z tvaru LOC.SG (tento výklad Zubatého uvádí Gebauer (1960, 328) jako nejpravděpodobnější).

⁹⁷ V ITB *Maria syna porodi* (HradZdrav).

U apelativa *pól* se StČS zmiňuje i o tvaru *poli* – *Rubeni...vizte přes poli mne* (VýklHebrL, StČS), kvůli své výjimečnosti je však tvar zařazen do seznamu výjimek.

VOC.SG má u životného jména *syn* původní koncovku *-u*: *bud' vesel, synu můj* (DesHrad), která je doložena pravidelně a hojně. Kromě ní je zde spolehlivě doložen tvar *syne* s koncovkou *-e* podle o-kmenů: *ty, syne jeho Balthazaře, neponížil si srdce svého vida ty všě věci* (Pror), *[n]e tak, Syne muoj* (Astar). Pro jména živočichů a jména neživých entit koncovka *-u* doložena není (ani u Gebauera 1960, 323–334, ani v textech ITB), ve vokativu se u nich vyskytuje novotvar podle o-kmenů, koncovka *-e*: *tiem jistým jménem tobě, vole, přikazuji, aby vstal a domov šel* (MartKronA), *slyšte, dome Davidov* (Pror). VOC.SG tedy odlišuje apelativum *syn* od ostatních zástupců mužských u-kmenů.

LOC.SG má původní koncovku *-u*, je opět rozšířena u všech jmen: *na každém volu* (BiblOI), *na lidech i na synu* (ŠtítKlem), *v žádném činu jiném* (ŠtítKlem), *na chrámovém vrchu* (BiblOI).

Kromě toho je v tomto pádě doložena koncovka *-ě* přejatá z o-kmenů. Tato koncovka je u Gebauera (1960, 327–334) i v ITB doložena pouze u jmen neživých entit: *chodieše Zuzanna v jablečném sadě muž svého* (Pror), *ležal obnažen v svém staně* (BiblOI), *v tom svatém domě* (HradProk), *v zlostném čině* (BawEzop), *v dole leží* (BiblOI) atd., proto s ní ve vzoru počítám pouze u nich (koncovka působí u jména *vrch* pravidelnou alternací v kmeni – tvar *vršě* jako LOC.SG jména *vrch* sice doložen není, ale systémově s ním počítám).

Apelativum *pól* má kromě těchto koncovek doloženu ještě variantu *poly*: *když biechu na poly cesty* (Otc., *ibid*). Tvar je pro svou výjimečnost zařazen do seznamu výjimek.

Gebauer (1960, 330) uvádí i tvar *polú* a dokládá ho zřejmě kontextem *na poluv dní svých* (Pror., Gebauer 1960, 330). V ITB je však tentýž kontext transkribován *na polu dní svých nechá jich* (Pror), proto tvar *polú* nezavádím ani do seznamu výjimek.

INS.SG je pravidelně vyjadřován koncovkou *-em*: *pomaž pod bradú také medem* (LékFrantA), *[n]ebudeš orati spolu volem i oslem* (BiblOI), *s mým synem* (HradMar). Tato koncovka se stejně jako u o-kmenů může dlužit na *-ém*: *(králová) ho (Jidáše) bě zzyne^em vzala* (JidDrk., Gebauer 1960, 324), tvar je opět pro svou výjimečnost zařazen do seznamu výjimek. Cejnar (1964, 160) tentýž kontext transkribuje s pravidelnou koncovkou – *synem*.

Do seznamu výjimek je zanesen ojedinělý tvar *činěm* v kontextu *[k]terým činěm má se to státi* (HusCeskaKazani, [ověř.]) a také tvar *činom* z kontextu *když kterým czzinom svú vóli k tomu dá* (Kruml., Gebauer 1960, 45).

V duálu jsou jedinými tvary, v nichž jsou dochovány původní u-kmenové koncovky, NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU, kde je doložena koncovka *-y*. Ve všech třech pádech je jednoznačně doložena pouze pro apelativum *syn*: *kaž, abyšta sědla tato dva má syny* (KristA), *aby chtěl svá syny k němu odpustiti* (DaIV), *[ó], má milá syny, vy sta mé starosti podpora i mé utěšenie* (PaskTisk). Dále byly pro NOM.DU nalezeny doklady: *jsta dva domy duchovnie* (HusPost, [ověř.]), *rolé, ješto dva voly za den zoráváta* (BiblOI), pro ACC.DU byl nalezen jednoznačný doklad: *vzem ta oba voly* (BiblOI) a vedle

toho také doklady, v nichž vzhledem k nerozvíjení jména nepanuje úplná jistota: *jakž jest byl udělal Šalomún dva domy* (BiblOI), *děleše na poly přebytky i rodinu* (BiblOI).⁹⁸ Koncovka *-y* je do vzoru zařazena v substrátu.

Vedle ní se do těchto pádů přejímá o-kmenové *-a*, ale to je doloženo pouze u apelativa *syn* pro NOM.DU a ACC.DU: *má milá syna na smrt jdeti* (PasMuzA, [ověř.]), *tot gfta fyna má* (Comest., Gebauer 1960, 332), *svá milá syna ztrativši* (PasMuzA, [ověř.]). VOC.DU s koncovkou *-a* doložen není. Koncovku *-a* tedy do vzoru zavádím pouze u jména *syn*, a to pro NOM.DU a ACC.DU jako doložená a pro VOC.DU jako nedoložená.

GEN.DU a LOC.DU přejímá z o-kmenové deklinace koncovku *-ú* s nástupnickým tvarem *-ou*, tvar GEN.DU je doložen pouze v kontextu *po smrti dvů synů Áronová* (BiblOI), tvar LOC.DU je doložen lépe: *ostala jest žena osiřevši po dvů synů a po muži* (BiblKladr), [o] *tú domú takto mluví Spasitel* (HusPost, [ověř.]), *dva prsteny zlatá, ježto položíš na obů vrchů* (BiblOI). S oběma tvary se ve vzoru počítá pro všechny zástupce u-kmenů, protože se jedná v těchto pádech o koncovku jedinou.

DAT.DU a INS.DU mají koncovku *-oma*, také přejatou z mužských o-kmenů. Je doložena v kontextech *k skále hanba dvěma domoma izrahelskýma* (Pror), [t]en *synoma zemi rozdělí* (DalV), *se dvěma synoma* (BiblOI), *oře na poli dvěma voloma* (PulkR, [ověř.]). Vzhledem k tomu, že se v obou pádech jedná o koncovku jedinou, je koncovka zařazena do vzoru u všech zástupců u-kmenů.

NOM.PL a VOC.PL má původní u-kmenovou koncovku *-ové*. Tato koncovka je doložena hojně, viz např. kontexty *ledové velicí budú* (Hvězd), *hnúti se mají stanové* (BiblOI), *ovčě i volové nebudú paseni* (BiblOI), *jsme dcery a synové boží* (ŠtítKlem). Proto se v ní ve vzoru počítá v substrátu. Doložení VOC.PL je ukazují např. kontexty *moji milí synové, chovajte se přěludy diáblové* (HradProk), *domové izrahelští, poděkujte hospodinu* (BiblOI, [ověř.]).

Ostatní koncovky jsou doloženy méně. Koncovka *-i* je doložena se jmény neživých entit a se jménem *vól*: *čini jeho zlí jsú* (BiblOI), *krásní domi* (Budyš, [ověř.]), *voli, když zemi oří, převracují a ryjí* (WaldhPost, [ověř.]). Proto se s ní ve vzoru počítá u všech apelativ kromě jména *syn*.

U jmen neživých entit se vyskytuje i koncovka *-y*: *svú ruku přičiníte vy i domy vašě* (BiblOI), *vyndú jeho činy najavo* (RadOtcK, [ověř.]). Do vzoru je tedy koncovka *-y* zahrnuta pouze pro jména neživých entit.

Jedním dokladem je doložena také koncovka *-é*: [s] *kutkové nebo činé někteří jsú božští* (Hvězd). Pro svou výjimečnost je tvar zařazen do seznamu výjimek.

Pro VOC.PL žádná jiná koncovka než *-ové* doložena nebyla, proto jsou ostatní koncovky do vzoru zavedeny jako nedoložené.

⁹⁸ Apellativum *pól* má tvar ACC.DU podle Gebauera (1960, 330) hojně doložen v adverbialních výrazech, v ITB se např. vyskytují doklady *jímž bě vóz zdělán bohatě po všech stranách oba poly* (AlxH), *roztrže ji na poly* (BruncU). V kontextu *rozběhna se, jedno na pravé poly hněvy velikými roztrže a potom i druhé* (BruncU) je tvar rozvíjen přívlaskem v plurálovém, ne duálovém tvaru.

ACC.PL je pravidelně zakončen na -y: *vyháni jedy a hmyzáky* (LékVodň), *na vojně medy vypiechu* (DalV), *prosě za vše své milé syny* (HradProk).

GEN.PL má rovněž jedinou koncovku – původní u-kmenové -óv: *ze všelikého národa synuov izrahelických* (BibIKlemNZ), *[k]úpil jsem patero spřežení volóv* (ŠtítSvátA), *z svých vlastních činóv* (ŠtítKlem), *ot vrchóv nebeských* (LyraMat). Doklady jako *[o] kopání studnic a dolóv* (BřezSnářM), *nám do domův netekou* (BechNeub) ukazují, že ač mají formy *dolóv* a *domóv* v převážné většině dokladů adverbiální platnost (jsou to zřejmě pozůstatky původního lokativního tvaru (Gebauer 1960, 327–328)), je s nimi třeba počítat i jako s formami substantivními. Na rozdíl od o-kmenů se v tomto pádě nevyskytuje bezkoncovkový tvar. Doklady jako *ze dveří svých stanov* (BibIOI), *z svých domov* (BibIOI) ukazují, že kromě pravidelných nástupnických tvarů je třeba počítat i se zkrácenou variantou koncovky -óv.

V DAT.PL se původní koncovka do češtiny nedochovala (Gebauer 1960, 325), místo ní je zde z o-kmenů přejatá koncovka -óm (s nástupnickými tvary -uom, -úm a zkrácenou podobou -om). Viz např. doklady *k nepřátelským stanóm sejdeš* (BibIOI), *poběhnú k horám, k dolóm i k skalám* (HradUmuč), *zle s sděl sobě i synóm tvým* (HradMar), *takěž se staně volóm jeho* (BibIOI), *volom těm dvanácti* (Budyš, [ověř.]), *proti jedom hadovým hodí se* (LékJádroD).

LOC.PL má koncovky dvě – jednak -ech, které má však až pozdější doložení, a nejedná se proto o pokračování původní u-kmenové koncovky, ale o novotvar podle i-kmenů (Gebauer 1960, 325), a jednak o-kmenové -iech. I-kmenová koncovka se ze systémového hlediska nemůže vyskytovat u jména *vrch*, protože se nekombinuje s velárami, u všech ostatních jmen ji ve vzoru předpokládám. Viz např. doklady *Jákoob muž sprostný přebýváše v stanech* (BibIKladr), *v horách, v dolech vody hládav* (AlxM), *po všech volech* (BibIOI), *plodná bude v synech* (BřezSnářM).⁹⁹ O-kmenová koncovka je doložena např. v kontextech *synovo jmeno navrátil v syniech* (LyraMat), *vznikne v domiech v jeho trnie a kopřivy a štětky na vršiech jeho* (Pror). I když pro apelativum *vůl* je tvar s o-kmenovou koncovkou doložen až v Bibli kralické (tedy mimo zkoumané období), ze systémového hlediska s koncovkou počítám u všech zástupců u-kmenů.

Stejně jako v DAT.PL se ani v INS.PL nedochovala původní koncovka a místo ní je koncovka z o-kmenové deklinace, tedy koncovka -y: *bieš'umřěla rozličnými činy zlými* (HradMagd), *Jozue v noci povstav, hnul jest stany* (BibIKladr), *s voly i s bravy i s stády ovčími* (BibIOI), *sú počteni mezi Božími syny* (ŠtítKlem).

⁹⁹ V kontextu *v našich přech i činěch* (TrojTA, [ověř.]) se vyskytuje výjimečná podoba koncovky – jedná se o transkripci sekvence -iech (TrojTA 72r), doklad tedy nijak nezohledňuji, protože se zřejmě jedná o chybu.

2.9.2 Specifické jevy

2.9.2.1 Apelativum *pól*

Pro apelativum *pól* jsou doloženy i doklady ukazující, že se může jednat o nesklonné maskulinum. Viz např. kontexty uvedené ve StČS *na pól dvoře* (Půh (1408), StČS), *po puol letu mužie sě ostrabichu* (DalC, StČS). Jméno je tedy v seznamu pro generování tvarů řazeno jednak k u-kmenům, jednak je zavedeno jako nesklonné. Dále je u tohoto apelativa poněkud sporné, zda počítat s tvary plurálu – jediným dokladem, kde se o tvar plurálu zřejmě jedná, je kontext *nalezly smy jě u polích lesu* (BiblOl, [ověř.]). Apelativum však není ve staročeských slovnících zavedeno jako z hlediska čísla výjimečné, proto se u něj počítá se všemi třemi gramatickými čísly.

2.9.3 Shrnutí

Mužské u-kmeny se ve sledovaném období sice sblíží s o-kmeny (a Komárek (2012) je nepovažuje za samostatný deklinační typ), ale analýza jejich tvarů ukázala, že zde jisté rozdíly existují. Není např. doložen původní bezkoncovkový tvar pro GEN.PL, koncovky *-i* v NOM.PL a *-ě* v LOC.PL nejsou doložené pro všechny zástupce deklinačního typu apod. Proto mužské u-kmeny jako samostatný deklinační typ zavádím.

I když je součástí deklinačního typu pouze jedno jméno osoby (*syn*) a jedno jméno živočicha (*vól*), ukázaly se ve skloňování rozdíly. Je ovšem otázkou, do jaké míry jsou kvůli nízkému počtu apelativ v deklinaci způsobené náhodou a do jaké míry vypovídají o formování kategorie životnosti.

Popis tvarů vedl k zavedení čtyř podvzorů – apelativum *syn* je jediným jménem osoby a tvoří samostatný podvzor, protože jako jediné nemá v GEN.SG doloženu původní koncovku *-u* a naopak ve VOC.SG ji jako jediné zachovává. Dále jako jediné přejímá od o-kmenů koncovku *-a* v NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU. Spolu s apelativem *vól* má v ACC.SG doloženu analogickou o-kmenovou koncovku *-a*. Apelativum *vól* se tím liší od zbytku apelativ, proto je pro něj zaveden samostatný podvzor. Apelativum *vól* a jména neživých entit sdílí oproti apelativu *syn* koncovku *-i* v NOM.PL. Jména neživých entit se od apelativ *syn* i *vól* liší v tom, že se k nim přejímá o-kmenová koncovka *-ě* v LOC.SG a analogická o-kmenová koncovka *-y* v NOM.PL. Apelativum *vrch* se od ostatních jmen neživých entit liší v tom, že v LOC.PL nemůže mít i-kmenovou koncovkou *-ech*. Pro ostatní jména neživých entit bylo jako vzorové zvoleno apelativum *čin*.

Všechny tvary mužských u-kmenů shrnuje Tabulka H. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit.

maskulina u-kmeny substrát		
NOM.SG	M	∅ ^u
GEN.SG	M	-a ^o

DAT.SG	M	-ovi ^u , -u ^{an}
ACC.SG	M	∅ ^u
VOC.SG	M	-e ^o
LOC.SG	M	-u ^u
INS.SG	M	-em ^u
NOM.DU	M	-γ ^u
GEN.DU	M	-ú ^o
DAT.DU	M	-oma ^o
ACC.DU	M	-γ ^u
VOC.DU	M	-γ ^u
LOC.DU	M	-ú ^o
INS.DU	M	-oma ^o
NOM.PL	M	-ové ^u
GEN.PL	M	-óv ^u
DAT.PL	M	-óm ^o
ACC.PL	M	-γ ^u
VOC.PL	M	-ové ^u
LOC.PL	M	-iech ^o
INS.PL	M	-γ ^o

Tabulka Ha: Koncovky substrátu mužských u-kmenů

vzory					
		syn	vól	čin	vrch
obecná charakteristika		jména osob	jména živočichů	jména neživých entit	
GEN.SG	M		-u ^u	-u ^u	-u ^u
VOC.SG	M	-u ^u			
ACC.SG	M	-a ^{an}	-a ^{an}		
LOC.SG	M			-ě ^o	-ě ^{o*}
NOM.DU	M	-a ^o			
ACC.DU	M	-a ^o			
VOC.DU	M	-a ^{o*}			
NOM.PL	M		-i ^o	-γ ^o , -i ^o	-γ ^{o*} , -i ^{o*}
VOC.PL	M		-i ^{o*}	-γ ^{o*} , -i ^{o*}	-γ ^{o*} , -i ^{o*}
LOC.PL	M	-ech ⁱ	-ech ⁱ	-ech ⁱ	

Tabulka Hb: Koncovky vzorů vztahujících se k substrátu mužských u-kmenů

2.10 N-kmenová maskulina

Mužské n-kmeny jsou souhláskovou deklinací, ke které patří malá skupina apelativ. Původní podoba NOM.SG se nezachovala a ve všech tvarech je obsažen původní kmenotvorný sufix *-n-*, proto není třeba u této deklinace pracovat se zakončením a stačí pojednávat pouze o koncovkách (na rozdíl od středních n-kmenů, kde původní tvary bez kmenotvorné přípony zachovány jsou). Kořen spolu s původním kmenotvorným sufixem označují pro jednoduchost jako tvarotvorný základ. Podle Gebauera (1960, 406–407) patří k mužským n-kmenům substantiva *den*, *hřeben*, *ječmen*, *jelen*, *kámen*, *kmen*, *kořen*, *křemen*, *plamen*, *pramen*, *prsten*, *řemen* a *střmen*. Staročeské slovníky k tomu přidávají apelativa *stržen* (toto jména uvádí Gebauer (1960, 410) jako jo-kmen, předpokládá tedy nominativ *střžeň*), *střen*, *poluden/poleden* a *suchoden* a lemmata *skřemen*, *škřemen*, *střemen*, *třemen* a *třmen*.

Zařazení jména *jelen* mezi n-kmeny se řídí Gebauerem (1960, 406) a charakteristikou v ESSČ – ve sledovaném období nejsou pro toto jméno doloženy žádné tvary, které by ukazovaly na to, že se jedná o jméno souhláskové deklinace (není tedy doložen ani GEN.SG *jelene* ani DAT.SG *jeleni*). Vážný (1964, 83) i Trávníček (1935, 347) uvádějí, že apelativum ve staročeském období přechází k o-kmenům a jo-kmenům.¹⁰⁰ Již dříve podle nich přešla do jiných deklinací jména *sršeň*, *stupeň*, *stržeň*. Jména *sršeň* a *stupeň* jako n-kmeny nezmiňuje žádný staročeský slovník, ani příklady n-kmenových tvarů neuvádí mluvnic, proto jsou v seznamu pro generování tvarů považovány za jo-kmeny. Jméno *stržen* v MSS jako n-kmen uváděno je, proto se s ním tak pracuje. Podoba *stržeň* je řazena mezi jo-kmeny.¹⁰¹

Apelativum *den* vykazuje tolik zvláštností, že je třeba pro něj zavést samostatný vzor. Z hlediska systému je třeba k tomuto vzoru řadit i složeniny *poluden/poleden* a *suchoden*, i když jsou doloženy pouze v NOM.SG a ACC.SG a většinou pouze v dokladech z dobových slovníků.

Celkem je k mužským n-kmenům řazeno 30 lemmat.

Na rozdíl od jiných konsonantických deklinací panuje u mužských n-kmenů větší shoda mezi mluvnicemi (Gebauer 1960, 406–414, Trávníček 1935, 346–347, Vážný 1964, 82–85, Šlosar 1986,

¹⁰⁰ O jeho příslušnosti k n-kmenům mohou vypovídat i dva doklady z PoručM: *patnácte jeleňov po pastvě chodiechu* (PoručM, [ověř.]), *kozlóm divokým a jeleňóm podobni sú* (PoručM, [ověř.]). Stejně jako u n-kmenového apelativa *den* v nich dochází k měkčení tvarotvorného základu. Kvůli své výjimečnosti jsou tyto tvary řazeny do seznamu výjimek.

¹⁰¹ ESSČ uvádí dále podobu *střeň* jako odkaz k heslu *stržeň*. Kvůli těmto nejasnostem zavádím do seznamu pro generování tvarů *střen* a *stržen* jako n-kmeny a *střeň* a *stržeň* jako jo-kmeny. Na obojí přináležitost ukazují doklady *rána byla rozšířena húby mořské neb střene z sitie vložením* (LékSalM, [ověř.]) a *vzav dryák i vlil jej v střeň povrchu jediné větvi anebo prutu toho dřeva* (GestaB, [ověř.]). Vážný (1964, 75) pokládá jméno *stržeň* za i-kmen. Tento názor nepodporují staročeské slovníky ani doložené tvary, proto s ním nepracuji.

167–168) v určování původu koncovek. Jako tvary s konsonantickou koncovkou jsou označeny tvary GEN.SG a DAT.SG a GEN.PL. U Trávníčka (1935, 346) ještě tvar ACC.SG. Pokud je původ u dalších koncovek uveden, mluvnické se v něm shodují. Stejně jako u ostatních deklinačních typů se označování původu v tabulce vzoru řídí Gebauerem (1960, 406–414).

2.10.1 Tvary jednotlivých pádů

Původní tvar NOM.SG a ACC.SG se do češtiny nezachoval. Na jeho místě je novotvar s formantem *-en*, který je součástí všech tvarů. Proto je považován za součást tvarotvorného základu a NOM.SG a ACC.SG považují za bezkoncovkový. Doložení tvarů viz v kontextech *prsten ruku ozdobuje* (ŠtítSvátA), *střen v čelisti zůstane* (BřezSnářM), *[k]teráž ochechule zpívá na střmen* (GestaM), *udeři holí dvakrát v křemen* (BiblOI). Gebauer (1960, 407) pokládá tvar za přejatý od i-kmenů, proto je tak ve vzoru zachycen.

Jméno *jelen* má vzhledem ke své životnosti v ACC.SG vedle bezkoncovkového tvaru ještě tvar s o-kmenovým *-a*: *zastřelili jelen chtieše* (HradProk), *zastřelil jelena na cestě* (AlexPovD). Tvar s koncovkou je doložen hojněji. Tato skutečnost zakládá potřebu vytvořit pro apelativum *jelen* vlastní vzor.

VOC.SG má koncovku *-i* podle i-kmenů, kterou Gebauer (1960, 407) dokládá v kontextu *o plodný kmeni, stkvěj se* (Hod., Gebauer 1960, 407), v ITB tento tvar doložen není.

Koncovku *-e* podle o-kmenů Gebauer (1960, 407) dokládá pouze z úzu, v ITB je doložena jediným dokladem: *[ó] knieže šatane, kmene a rozmnožiteli smrti* (NikodA, [ověř.]). Vzhledem k mizivému doložení VOC.SG a k systémovosti obou tvarů počítám s oběma koncovkami.

GEN.SG má původní a hojně rozšířenou koncovku *-e*: *vyndete dvě olivě z pramene mého* (DalV), *olej z křemene přetvrdeho* (BiblOI).

Dále se sem od o-kmenů se dostávají koncovky *-a* a *-u*. Obě jsou doloženy řidčeji než koncovka původní, ale doložení obou ukazuje na nutnost s nimi počítat: *nemá v sobě kořena* (BiblKlemNZ), *[v]ypadenie kamena z prstena znamená svár s ženú* (BřezSnářM), *ot kmenu otky Přemyslovy* (DalV), *vóle zlá, z niežto jako z kořenu pocházejí všickni hřeši* (LyraMat).

Kromě toho je v tomto pádě ojediněle doložena také původně jo-kmenová koncovka *-ě*: *kóra kořeně čistí kalostudnost* (LékVodň) – a původně i-kmenová koncovka *-i*: *kus čakankového kořeni* (LékládroBrn). Obě jsou doloženy i u apelativa *den* (viz níže), proto jsou zařazeny do vzoru.

V DAT.SG je původní koncovkou *-i*: *krev i hnój plameni dáte* (BiblKladr), *již jest sekyra k kořeni dřeva přiložena* (BiblOI).

Stejně tak je v tomto pádu rozšířeno o-kmenové *-u*: *světlo toho města podobno k kamenu drahému* (BiblOI), *vstúpí liť k kořenu nebo k kmenu žilin* (LékRhaz).

Gebauer (1960, 408) vůbec nezmiňuje koncovku *-ovi* jako systémovou možnost v tomto pádě. V ITB je doložena ve dvou dokladech: *rci kameni/kamenovi tomuto* (BibKlemNZ), *[j]akož se jelenovi uda* (BawEzop). Ve vzoru s ní proto počítám.

LOC.SG má koncovku *-i* přejatou z i-kmenů a koncovku *-u* přejatou z u-kmenů přes o-kmeny. Obě jsou dobře doložené: *v tomto plameni* (KristA), *na jednom kmeni* (BibIOI), *o kamenu potvrzeném* (LékRhaz), *moc květu skrytá jest v kořenu zímě* (ŠtítSvátA).

Původně o-kmenovou koncovku *-ě* dokládá Gebauer (1960, 409) v LOC.SG pouze z úzu, v ITB je doložena v kontextech *[m]odry kámen u prsteně menší radost i moc znamená* (BřezSnářM), *v tom kameně* (CestKabD). Koncovka je proto zavedena do vzoru.

Naproti tomu nebyla nalezena opora pro zavádění koncovky *-ovi* do LOC.SG – koncovka tedy do vzoru zavedena není.

INS.SG má pravidelnou, od mužských i-kmenů přejatou koncovku *-em*: *spálil je pekelným plamenem* (ŠtítKlem), *kořenem potře toho miesta* (LékVodň).

Pro NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU není doložena koncovka původní (*-i*), ale pouze tvary přejaté od o-kmenů, původní tvar proto není do vzoru zaveden a u všech tvarů se počítá s koncovkami *-y* a *-a*. U Gebauera (1960, 409) je pro obě koncovky doložen pouze NOM.DU: *dva korzeny hřiechov jsta* (ŠtítMus., Gebauer 1960, 409), (dvou studnic) *pramena scházieta sě* (Comest., ibid.). V ITB není pro koncovku *-a* doložen tvar žádný, koncovka je tedy do vzoru zavedena jako nedoložená pro ACC.DU. Koncovka *-y* je doložena dobře v NOM.DU: *[d]va prsteny nic neučinila, ale třetí nemoci uzdravoval* (GestaM), *střmeny biesta zlata oba* (BawJetř) – a stejně tak i v ACC.DU: *učinil tři prsteny rovné a dva kameny stklaná* (GestaM), *vezmi [...] lékořice dva dobrá kořeny* (LékFrantA). VOC.DU není doložen ani s jednou z koncovek, obě jsou tedy do vzoru zavedeny jako nedoložené.

Pro ostatní pády duálu nejsou pro n-kmenová maskulina doloženy žádné tvary ani u Gebauera (1960, 409), ani v ITB. Pro GEN.DU a LOC.DU by to měla být původně i-kmenová koncovka *-ú*, v DAT.DU a INS.DU potom taktéž původně i-kmenové *-ma*. Ve všech pádech jsou proto tyto koncovky zavedeny do vzoru jako nedoložené.

Pro NOM.PL a VOC.PL Gebauer (1960, 409; 2007, 108) uvádí, že tvarů kolektiva s *ɔjo*-kmenovou koncovkou *-ie* se užívalo i jako plurálu mužských n-kmenů (*kamenie* jako tvaru substantiva *kámen*, *plamenie* jako tvaru substantiva *plamen*). Ze staročeského období uvádí doklady *smílili sě sluhám tvým kamenie* (ŽWittb., Gebauer 2007, 108), *plamenie z ní* (Aetny) *sopcí* (Mand., Gebauer 1960, 409). V ITB žádný takový jednoznačný kontext nalezen nebyl. Nejblíže plurálovému tvaru má snad tvar *křemenie* v kontextu *jenžto tvrže nežli křemenie k věření viery svaté byli jsú* (PulkR, [ověř.]), ten je však v GbSlov uveden jako doklad u hesla *křemenie*. Gebauer (1960, 171–172) jev popisuje i u *ɔjo*-kmenových kolektiv, ale všechny doklady jsou z doby po roce 1500. Na druhou stranu apelativum *den* má doložený tvar s formálně shodnou i-kmenovou koncovkou *-ie*, což by

podporovalo zavedení koncovky *-ie* do vzoru mužských n-kmenů. I když je tedy tvar poněkud sporný, zavádím ho do vzoru.¹⁰²

Do NOM.PL a VOC.PL jsou přejaty původně o-kmenové koncovky *-i*, *-y* a *-ové*. První z nich je doložena např. v kontextech *na nichžto čtyřech úhlech budou čtyřie prsteni mosazní* (BibIOI), *tak dlouho jest s nimi žala, dokavádž i ječmeni i pšenice do stodol nejsou sklizeny* (BibIKladr). Druhou koncovku dokládá Gebauer (1960, 409) pouze územ, v ITB je doložena v kontextech *ať kameny tyto chlebové budou* (LyraMat), *a na nich byla sedla všecka pozlatilá a stržmeny z čistého zlata* (CestKabK). Je hůře doložená než stejná koncovka v ACC.PL. Koncovka *-ové* je u Gebauera (ibid.) doložena pouze mladšími doklady, než je sledované období této práce. V ITB je však doložena i pro období sledované, a to hojně: např. *v strniště sú sě jemu obrátili kamenové prakoví* (BibIOI), *tvého rodu kmenové v něm by kralovali* (TrojK). Ve vzoru se s ní tedy počítá.

Vzhledem k homonymii tvarů pro NOM.PL a VOC.PL počítám se stejnými koncovkami také ve VOC.PL, všechny jsou zde však uvedeny jako nedoložené.

V kontextu *třie kamenowie* (Čtverohr., Gebauer 1960, 49) je doložena odchylná podoba koncovky *-ové*. V textech ITB takový tvar doložen není. Pro ojedinělé doložení i možný vliv písařské chyby (viz Gebauer 1960, 49) je tvar zařazen pouze do seznamu výjimek.

ACC.PL má v naprosté většině případů doloženu jedinou koncovku, a to *-y*: *ti drakové mějjechu na hlavách hřebeny* (AlexPovD), *položí všechny kameny oltářové* (Pror).

Gebauerem (1960, 409) předpokládané původně i-kmenové *-i* je „v č. nedosti dosvědčeno“ (ibid.) a ani v ITB nebyl žádný takový doklad nalezen. S koncovkou *-i* proto nepočítám.

Koncovku *-ě* na základě kontextu *oblúpaj ty kožky a prostřednie strženě odvrž pryč* (LékJádroD) do ACC.PL nezavádím, protože je doložena pouze u apelativa *stržen*, u kterého se počítá i s jo-kmenovou příslušností (a tedy nominativem *stržeň*).

GEN.PL je původně bezkoncovkový. Tento tvar je pro sledované období hojně doložen pro apelativum *kořen*: *vizi očima svými, z kořen juž vyplakanýma* (HradMar), *čtvera pkelná vrata otvorena až do kořen* (AlxB) – a také pro apelativum *kámen* (tvar *kamen*): *kdež náviece kamen valé* (AlxH), *mějješe přísáhati z osmi kamen vlny* (PrávJihIA), pro ostatní lemmata doložen není. Nabízí se tři možnosti – buď vzhledem k systémovosti s tvarem počítat pro všechna lemmata (a značně tak zvýšit homonymii), nebo zavést speciální tvar pro *kámen* a *kořen* do paradigmatu, nebo považovat tvary *kamen* a *kořen* za výjimky. Stejně jako u ostatních deklinací volím systémové hledisko a s nulovou koncovkou počítám pro všechny mužské n-kmeny.

Kromě bezkoncovkového tvaru je v GEN.PL pro zkoumané období doložena koncovka *-óv*, která se zdá být v tomto pádu základní. Je doložena pro apelativa *kámen* i *kořen*: *dvanáct velikých*

¹⁰² Tvar *kmenie* je jako ACC.SG doložen v kontextu *znenáhla v kmenie a ve hrubé kládie rósti* (MajCarA, [ověř.]), pro svou výjimečnost je zařazen do seznamu výjimek stejně jako tvar *kládie* (tento tvar je v seznamu výjimek řazen k lemmatu *kláda*).

kamenuov (ŠtítSvátB), *plodu kořenov jeho v zemi nechajte* (Pror) a dále např. v kontextech *pocházejí od kmenov nemoci* (BřezSnářM), *měl sto prstenův na každém prstu* (BrunCU).

Koncovka *-í*, kterou pro GEN.PL uvádějí Vážný (1964, 83) a Trávníček (1935, 346), není pro staročeské období doložena.

V DAT.PL je jedinou koncovkou původně o-kmenové *-óm*. Gebauer ji pro sledované období nedokládá, v ITB je doložena např. v kontextech *přistúpili ste k kořenóm hóry* (BiblKladr), *rozličným prstenóm rozličné kamení kázal položit* (GestaM).

LOC.PL je doložen stejně jako DAT.PL pouze několika málo tvary. Pro texty sledovaného období je podle Gebauera (1960, 410) základní o-kmenová koncovka *-iech*. Koncovka *-ech* se sem dostává až později také vlivem o-kmenů, i když původně i-kmenová koncovka v tomto pádě zněla stejně. Doložení z ITB se zdá toto pozorování potvrzovat v tom, že nejstarší doklad LOC.PL má koncovku *-iech*: *chodte v světle ohně vašeho a v plameniech* (Pror). Dokladů je však celkově málo na to, aby bylo možné situaci dobře posoudit. V textech mladších jsou ve sledovaném období doloženy koncovky obě: *o jeleniech* (BřezSnářM), *v mosazných prsteních* (LékJádroBrn), *[p]rovázek ten má býti o třech pramenech* (HusPov), *v mosazných prstenech* (LékJádroD). Obě koncovky jsou zařazeny do vzoru.

V INS.PL je jedinou koncovkou doloženou pro sledované období původně o-kmenové *-y*: *kázal jej železnými hřebeny dráti* (AlexPovD), *se dvanácti drahými kameny* (CestMandM). Jiné koncovky nejsou pro sledované období doloženy ani u Gebauera (1960, 410), ani v textech ITB.

2.10.2 Specifické jevy

2.10.2.1 Apelativum *den*

NOM.SG a ACC.SG má pravidelný a nejfrekventovanější tvar *den*: *to jest neděle, den jeho* (DesHrad), *ten celý den jidechu* (HradRad). Z jiných pádů, kde dochází k měkčení, se i do těchto pádů přejímá měkkost konsonantu a vzniká tvar *deň*: v ITB jsou všechny doklady (desítky) z Bible kladrubské: *když jest viděl, že se přibližuje deň smrti* (BiblKladr), *rozdělily deň a noc* (BiblKladr), Gebauer (1960, 411) uvádí i jeden doklad z jiného zdroje: *dnešní deň* (OtcB. Gebauer 1960, 411).

VOC.SG má tvar *dni*, ale není doložen ani u Gebauera (1960, 411), ani v ITB, do vzoru ho tedy zavádím jako nedoložený. Další možnou koncovkou by zde bylo *-e*, které se k n-kmenům dostává od o-kmenů, ale ani tento tvar není doložen. Vzhledem k tomu, že je přejatý a Gebauer (ibid.) se o něm u apelativa *den* vůbec nezmiňuje, ho do vzoru nezařazuji.

GEN.SG má původní a nejhojněji doložený tvar *dne*: *den ote dne čakala* (HradMar), *do dnešního dne* (ŠtítKlem), jako GEN.SG interpretuji také tvar *dne* v kontextech jako *vždy jednu dne jedl* (PasTisk), *čěkáchom tu dne* (BiblLitTřeb) – tedy kontexty, v nichž tvar *dne* plní funkci adverbiale, které už v nové češtině má jiný tvar (nebo povinný přívlástek – např. *toho dne*).

Od o-kmenů se sem ojediněle dostává koncovka *-a*, která je doložena pouze jediným kontextem (u Gebauera i v ITB se opakuje): *neodkládej den ote dna* (Lit., Gebauer 1960, 411), od jo-kmenů potom *-ě*: *dnye prvého a dnye osmého* (EvVíd., ibid.). Jo-kmenová koncovka je doložena pouze z citovaného zdroje, a to vícekrát, v ITB není doložena vůbec. Se všemi doloženými koncovkami se však ve vzoru počítá.

V kontextu *ku příští dni hospodina našeho Jezukrista* (BiblLitTřeb) je buď doložen tvar GEN.SG, nebo se jedná o atrakci a jméno je v DAT.SG. Vzhledem k možnosti, že se jedná o stejnou koncovku jako v dokladu *kořeni* zmíněném výše u GEN.SG, je koncovka *-i* zařazena do vzoru.

V DAT.SG je pravidelná koncovka *-i*: *k tomu dni* (KristA), *proti onomu dni věčnému* (ŠtítSvátA), ostatní koncovky jsou pro tento pád doložené pouze Gebauerem (1960, 411), v ITB doloženy nejsou. Ze sledovaného období uvádí Gebauer (ibid.) koncovku *-ovi*, připojenou jednak k tvrdé podobě tvarotvorného základu (*dn-ovi*): *den dnowy vyřihuje slovo* (ŽKap., Gebauer 1960, 411), jednak k podobě změkčené (*dň-ovi*): *aby vládlí dnyowy* (EvOl., ibid.). Měkká podoba tvarotvorného základu se podle Gebauera (ibid.) vyskytuje také v tvaru *dňu* doloženém kontextem: *den dnyu vyřehuje slovo* (ŽKlem., ibid.). Všechny tvary jsou do vzoru zavedeny, protože se jedná o systémové koncovky pro dané pády.

LOC.SG má hojně doloženy dvě koncovky – první z nich, koncovka *-e*, je omezena jen na konstrukci *ve dne*: *buď se mnú ve dne i v noci* (HradRad), *[t]už žird za věst ve dne jměli* (AlxB). Jedná se o jediný pozůstatek původního zakončení jmen souhláskové deklinace v češtině, nejde přitom původně o koncovku, ale zřejmě o předložku v postpozici splynulou s bezkoncovkovým LOC.SG (Gebauer 1960, 13).

Druhá koncovka, *-i*, původem i-kmenová, žádné omezení výskytu nemá: *o súdném dni* (ŠtítKlem), *ve dni múcenie* (Pror). Kromě těchto dvou koncovek dokládá Gebauer (1960, 411) ještě koncovky *-ě* a *-u* podle o-kmenů: *we dnye* (EvOl., Gebauer 1960, 411), *po jednom dnu* (AlxH., ibid.), a dále koncovku *-u* podle jo-kmenů, která se připojuje ke změkčené podobě základu (*dň-u*): *w dnyu neb v noci* (Dět. Jež., ibid.). Všechny koncovky jsou zařazeny do vzoru.

V INS.SG je ve sledovaném období doložena jediná koncovka – původně i-kmenové *-em*: *den za dnem minul* (ŠtítKlem), *nazval jest světlost dnem a tmy nocí* (BiblOl).

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU mají koncovku *-i*. Není doložen vokativní duálový tvar, ostatní tvary doloženy jsou: *v lednu sta dva dni* (Hvězd), *ostal u nich ta dva dni* (KristA), *[s]rpen má v sobě dva dni zlá* (BřezSnášS).

I když se v těchto pádech Gebauer (1960, 412) nezmiňuje o koncovec *-y*, v dokladech jako *na tom miestě dva dny státi slíbili* (DaIV), *Biduum dva dny* (SlovKlem) se může jednat o u-kmenovou koncovku pro ACC.DU a NOM.DU, stejně jako je tomu u ostatních n-kmenových apelativ. Proto je i tato koncovka zavedena do vzoru.

GEN.DU a LOC.DU původní koncovku doloženou nemá, vyskytuje se zde koncovka *-ú* přejatá od i-kmenů. Koncovka je doložena pro oba pády: *po dvú dnú obživí nás* (ŠtítBes, [ověř.]), *po dvú dní*

velikonoc bude (LyraMat), *aby viac izádnému nebylo lzě tú dvú dní bez veľiké slávy přeminúti* (BiblOl), *daj mi přiročie dvú dní anebo tři* (BeLA).

DAT.DU a INS.DU nemají stejně jako pády předešlé původní koncovku doloženu, koncovka *-oma* je o-kmenová: *svú smrt přěd dvěma dnoma věđěl* (HradProk), *s tēja dvěma dnoma* (ŠtítKlem). Na rozdíl od INS.DU není DAT.DU doložen ani u Gebauera (1960, 412), ani v ITB, do vzoru je proto zaveden jako nedoložený.

V NOM.PL se vyskytuje několik koncovek. První z nich je i-kmenové *-ie*: *užiteční dnie přicházejí* (ŠtítKlem), *[z]hynuli jsú jich dnie v marnosti* (ŠtítSvätA).

Další koncovkou je původně souhláskové *-é*: *pro vzvolené mají ti dné býti ukráćeni* (ŠtítSvätA), *dnee let vašich* (ŽPod., Gebauer 1960, 412).

Kromě těchto koncovek se zde vyskytuje také *-ové*, koncovka původně u-kmenová, přejatá k apelativu *den* z o-kmenů. Tato koncovka se pravidelně připojuje k tvrdé variantě tvarotvorného základu: *přijdu dnové tobě* (KristA), *pro zvolené ukráćeni budú dnové ti* (LyraMat), výjimečně se připojuje i k změkčené variantě tvarotvorného základu – Gebauer (1960, 412) dokládá kontext *časové a dnyové* (EvOl.).

Nejvíce frekventovanou koncovkou je původně o-kmenové *-i*: *pro zvolenie ukráćie sě ti dni* (KristA), *naplnie se dni truchlosti tvé* (Pror).

Koncovka *-y*, která představuje další systémovou možnost, může být přítomná v kontextu *[k]dyž ty tři dny vyndú, tehdy jich nevrátie* (PrávŠvábC 57r, [ověř.], psáno *trzi dny*).¹⁰³ Kontext nicméně pochází z doposud nespolehlivého textu, je ojedinělý a lze jej snad interpretovat i jako ACC.PL, proto není koncovka *-y* do vzoru v NOM.PL zařazena.

Všechny tyto koncovky předpokládá Gebauer (1960, 412) i pro VOC.PL – žádnou však v tomto pádu nedokládá a ani v ITB nebyl pro žádnou z nich nalezen doklad, do vzoru jsou proto zavedeny jako nedoložené. (Doklad *[ž]ehnajte noci a dni hospodina* (Pror) je podle mého názoru nedostatečně přesvědčivý – slovosled ukazuje na to, že se zde spíše jedná o imperativ pro 3. osobu ve spojení s NOM.PL než o imperativ pro druhou osobu ve spojení s VOC.PL. Tuto interpretaci podporují i doklady jako *[ž]ehnajte všeliký přieval a rosa hospodina* (Pror), kde pád substantiv vystupuje zřetelně.)

ACC.PL má původní koncovku *-i*. Je dobře doložena, viz např. kontexty *světíme jich některé dni* (ŠtítKlem), *obnov dni našě* (Pror).

¹⁰³ Širší bezprostředně předcházející kontext: *Toto jest o divokých ptáćiech. Má li člověk jestřáb nebo krahujec nebo jiný honný pták a uteče mu z jeho ruky a on jde po něm a ten pták uletí jemu z jeho očí a on stane hledánie, ten den ale hledá, druhý den opět a třetí a nenalezne nic, a kto jiný v těch třech dnech polapí, ten jej správně má vrátiti. Ale polapí li jej v čtvrtý den nebo jest toho, ale uteče li jemu, mají jej správně navrátiti. To právo jest o ptáćiech, ješto se v koše sázejí, to slovú zamčeni ptáci. A kterak koli oni často vymietají, to jest neplatno, uletí li. Když ty tři dny vyndú, tehdy jich nevrátie.* (PrávŠvábC, [ověř.]

Kromě této koncovky se v tomto pádě vyskytuje také původně o-kmenové *-y*: *přikázal svaté dny ctíti* (ŠtítKlem), *byl si všě své dny neudatný cketa* (DalV). Frekventovanější je koncovka původní.

V GEN.PL je nejběžnější tvar s i-kmenovou koncovkou *-í*: *má pomnieti temného času a dní dlúhých* (ŠtítKlem), *za dní Achazových* (Pror). Gebauer (1960, 411) uvádí, že z tohoto tvaru vzniká nářeční tvar *dniej*: *neukrátil dnyey* (EvOl., Gebauer 1960, 411). Tento tvar je pro svou ojedinělost zaveden pouze v seznamu výjimek.

Další koncovkou doloženou v tomto pádě je původně u-kmenové *-óv*. Tato koncovka je doložena hojně: *Buoh jeho dnóv ukráti* (HradProk), *jest v tom trval mnoho dnuov* (PrávJihlA). Kromě tvarů s tvrdou podobou tvarotvorného základu jsou ve spojení s původně u-kmenovou koncovkou doloženy také tvary s podobou měkkou (Gebauer 1960, 412–413). Jedná se o tvary *dňóv*: *prodlenie dnyow* (ŽPas., Gebauer 1960, 412), *dňuov: do najposlednějších dňuow* (Alxp., *ibid.*), *dňů: ode dnyu starých* (EvOl., *ibid.*), *dniev: za dnyew Joachyma* (Pror., Gebauer 1960, 413), *dnív: osm dnyw* (EvOl., *ibid.*).¹⁰⁴ V ITB je doložen pouze tvar *dniev* v kontextu shodném s příkladem Gebauerovým (*za dniev Joachyma* (Pror)), ostatní doloženy nejsou. Tvary jsou analogické jednak vzhledem k ostatním tvarům se změkčenou podobou tvarotvorného základu, jednak ve srovnání s deklinací mužských jo-kmenů, do vzoru je proto zařazují.

Původní tvar v DAT.PL je nedoložen, místo něho se vyskytuje o-kmenová koncovka *-óm*: *k oněm dnóm* (ŠtítSvátA), *[k]ažme přestati všem svatým dnóm jeho z země* (BelA). Změkčený tvarotvorný základ doložen není, ale do podkladů je vzhledem k ostatním pádům (*dnóv – dniev*) zaveden (způsob zavedení obou podob tvarotvorného základu v jednotlivých tvarech viz v části 4.3.3).

LOC.PL má dobře doloženu koncovku *-ech* (o jejím původu se Gebauer (1960, 413) nezmiňuje, u n-kmenů je pokládána za i-kmenovou přejatou skrze o-kmeny, proto je tak ve vzoru označena, i když se na rozdíl od ostatních n-kmenů u apelativa *den* objevuje už od nejranějších dokladů): *po některých dnech* (KristA), *v jeho dnech* (ŘádKorA).

Druhou koncovkou doloženou pro tento pád je o-kmenové *-iech*: *čakáchu božieho smilování ve dnech Noe* (BiblLitTřeb), *[v] těch dních* (Hvězd). Tato koncovka je doložena mnohem méně, ve vzoru s ní však počítám.

Tvar v kontextu *po těch čtyři dny cesty najde město Czyangiam veliké* (CestMil, [ověř.]) nepokládám za výjimečný LOC.PL, ale za ustrnulý ACC.PL.

INS.PL nemá doloženu původní koncovku, ze sledovaného období je doloženo pouze o-kmenové *-y* a jo-kmenové *-i*. První koncovka je doložena hojně: *[p]řed šesti dny* (KristA), *den mezi jinými dny* (BiblOl). Druhou uvedenou koncovku Gebauer (1960, 413) pouze konstatuje, doklady pro ni nemá. V ITB se tato koncovka vyskytuje v dokladech: *před těmito dni byl jest jeden čarodějník* (BiblLitTřeb), *před šesti dni velikonočními* (BibKlemNZ), ve vzoru se s ní tedy počítá.

¹⁰⁴ Gebauer (1963, 226) uvádí, že se jedná o specifické psaní koncovky *-í*.

2.10.2.2 Apelativum týden

Zvláštní skloňování, odchylné od ostatních n-kmenů i od apelativa *den*, má apelativum *týden*. Jedná se o sprážením zájmena *tý* a apelativa *den*, což se projevuje ve specifickém způsobu deklinace, která vyžaduje zavedení samostatného vzoru. Spřežka se podle Gebauera (1960, 413) skloňuje buď tak, že se skloňují náležitě obě části, nebo první zůstává neskloňovaná a skloňuje se jen druhá. První část přitom ustrnuje buď v NOM.SG, tedy ve tvaru *tý-*, nebo v tvaru genitivním, tedy *tého-*. Vzhledem ke složité interakci skloňování obou částí je deklinace apelativa *týden* popsána výčtem tvarů, ne pomocí koncovek.

Popis vzoru se řídí doložením – v singuláru jsou doloženy nejlépe tvary s první částí náležitě skloňovanou, méně tvary s první částí ustrnulou v podobě *tý-*. V duálu je doložen pouze tvar s první částí ustrnulou v podobě *tý-*. V plurálu nejsou doloženy žádné tvary s náležitě skloňovanou první částí, mizivě jsou doloženy tvary s první částí ustrnulou v podobě *tého-* a nejlépe tvary s první částí ustrnulou v podobě *tý-*. Podoba tvarotvorného základu ve vzoru toto doložení respektuje a systematicky ho přenáší do všech tvarů v rámci daného čísla.

Zavedení koncovek do vzoru se řídí doložením a nejfrekventovanějšími tvary apelativa *den*. U pádů, v nichž není doložen žádný tvar, je uveden tvar nejpravděpodobnější a v textu je vysvětleno, proč právě ten který tvar za nejpravděpodobnější považují.

Posledním jevem, který je před započítáním popisu jednotlivých tvarů potřeba zmínit, je podoba s připojenou částicí *-ž*. Tato podoba byla vyhledána pro všechny systémově možné tvary apelativa *týden* (např. *témuždni*, *téhoždne*, *týždny*, *tímždnem*), ale kromě dokladu [e]bdomada *týžden* (KlarGlosA) se nikde v textech ITB nevyskytla. Gebauerův (1960, 413) doklad *w temzdni biechu uzdraveni* (Otc., Gebauer 1960, 413) nicméně ukazuje na vhodnost zařazení této možnosti u všech tvarů (pro větší přehlednost je tato možnost do přehledu tvarů zavedena jen jako poznámka k deklinaci, ne přímo do jednotlivých tvarů).

NOM.SG a ACC.SG jsou bezkoncovkové: *když týden minul*, *pojal Jakub Rachel svú ženu* (BiblOI), *lepší jesti s milým jeden den nežli s nemilým týden* (ApolBaw), *[j]á se dvakrát postím v týden* (KristA), *celý týden umlčečky lkáše* (TrojK).

VOC.SG není doložen vůbec, Gebauer (1960, 413–414) se o něm dokonce ani nezmiňuje. Ze systémových důvodů zavádím do vzoru tvar *týdne*. Je označen jako nedoložený.

V GEN.SG je pro sledované období hojně doložena podoba se skloňovanou první i druhou částí – *téhodne*: *nečekaje roka ani téhodne* (JakVečV), *požívanie dryáku jednu do téhodne* (LékCzart). Okrajově je doložena i podoba s neskloňovanou první částí a koncovkou *-a*: *do jistého dne naplněnie týdna sedmého* (BiblOI). Do vzoru jsou zavedeny tyto doložené podoby i podoby k nim analogické – tedy *téhodna* a *týdne*.

DAT.SG pro sledované období doložen není ani u Gebauera (1960, 413–414) ani v textech ITB. Předpokládám pro něj tvary s tvarotvorným základem *témudn* a *týdn* a koncovkami *-i* a *-u*.

V LOC.SG je doložena pouze podoba se skloňovanými oběma částmi výrazu, u části *den* je přitom hojně doložena koncovka *-i*: *jednů v témdni aneb v měsieci* (ŠtítKlem), *asi po témdni učíň takto* (LékChir), ojediněle je doložena i koncovka přejatá z o-kmenů: *dvakrát nebo třikrát v témdnu* (Hvězd). Ostatní tvary (*téhodni, téhodnu, týdni, týdnu*) jsou doloženy až ve zřetelně mladších textech, do vzoru proto jako nedoložené zařazuji pouze podoby *týdni* a *týdnu* (podoby s první částí ustrnulou v podobě *tého-* nejsou ve sledovaném období v singuláru doloženy v žádném pádu).

INS.SG je pro sledované období doložen jediným tvarem: (*strana válečná*) *má týmdnem napřed dáti věděti* (ListJHrad., Gebauer 1960, 414), v textech ITB není doložen vůbec. Do vzoru je kromě tohoto tvaru zařazen ze systémových důvodů jako nedoložený i tvar *týdnem*.

O duálových tvarech Gebauer (1960, 414) tvrdí, že nejsou doloženy a neuvádí ani žádné systémové tvary. V textech ITB byly nalezeny doklady *po sedmdesáti a po dvou týdnů bude zahuben Kristus* (BeIA), *za mzdu zaslúženú dvou týdnů* (PrávHor, [ověř.]), tedy doklady pro LOC.DU a GEN.DU. Ve vzoru jsou proto LOC.DU i GEN.DU uvedeny jako doložené.

V dokladu *nečistá bude dva týdny* (BiblKladr) lze uvažovat o doložení ACC.DU s u-kmenovou koncovkou, původní koncovka *-i* doložena není. Vzhledem k tomu, že u apelativa *den* původní koncovka doložena je, zavádím ji do vzoru apelativa *týden* pro NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU jako nedoloženou. Na základě paralely s mužskými n-kmeny jako *kámen* zavádím do těchto pádů i koncovku *-y*.

Pro INS.DU a DAT.DU je zaveden jako nedoložený tvar *týdnoma*. Pro tvary, ve kterých by docházelo k duálovému skloňování první části (tedy *tádni, túdnů, týmadnoma*) nebyla nalezena žádná opora. Jediné doložené tvary pro duál mají první část ustrnulou v tvaru *tý-*, proto i u ostatních duálových pádů předpokládám pouze tento způsob skloňování.

NOM.PL ani VOC.PL nejsou pro sledované období doloženy, vzhledem k nejméně frekventovanější koncovce apelativa *den* v těchto pádech zavádím do vzoru tvary *týdni* a *téhodni*. Oba tvary jsou zavedeny jako nedoložené.

Pro ACC.PL je doloženo tvarů několik. Nejlépe je doložen tvar s neskloňovaným zájmeným tvarem: *naplníte týdny* (BiblOl), *nečistá bude dva týdny* (BiblKladr). Neočekávaný tvar je doložen v kontextu: *čeled' najatá na týdne neb na měsiece* (PrávJihIA), dostává se sem zřejmě analogií od mužských jo-kmenů (možná v tomto kontextu posílenou jo-kmenovým apativem v bezprostřední blízkosti). Vedle variant s neskloňovanou první částí je v jednom kontextu doložen i tvar s první částí ustrnulou ve tvaru GEN.SG: *sem dosti pilně počítal dny a téhodny i míle* (CestKabK). Všechny tvary jsou zavedeny do vzoru. Tvar s jo-kmenovou koncovkou je výjimečný, nepředpokládám proto podobu *téhodne*.

V GEN.PL je doložen tvar s neskloňovanou první částí a koncovkou *-óv* u části druhé: *sedm týdnów plných* (BiblOl), *neminulo jest sedmdesát a dva týdnów* (BeIA). Kromě toho je jedním dokladem doložen i tvar s první částí ustrnulou ve tvaru GEN.SG a druhou skloňovanou podle i-kmenů: *sedm*

téhodní (EvOl., Gebauer 1960, 414). Kromě těchto tvarů jsou do vzoru ze systémových důvodů zavedeny jako nedoložené i tvary *téhodnův* a *týdní*.

V LOC.PL jsou pro sledované období doloženy pouze tvary s neskloňovanou první částí v NOM.SG, a to jednak tvar s o-kmenovou koncovkou u druhé části: *v oněch týdních ukrácených* (LyraMat), jednak tvar s koncovkou i-kmenovou: *po dvou a sedmdesáti týdnech bude zahuben Kristus* (BeIA). Oba tvary jsou součástí vzoru jako doložené, jako nedoložené jsou zařazeny tvary *téhodniech* a *téhodnech*.

DAT.PL ani INS.PL ve sledovaném období doloženy nejsou. Vzhledem k tomu, jak je situace řešena v GEN.PL a LOC.PL, počítá se i zde s tvarotvornými základy *týdn-* a *téhodn-*. Pro DAT.PL je zavedena koncovka *-óm*, pro INS.PL koncovka *-y*.

2.10.3 Shrnutí

Mušské n-kmeny jsou deklinací původně konsonantickou, ale ve staročeském období se již vyskytují pouze tvary s kmenotvorným formantem jako částí tvarotvorného základu. Proto se v zachycení vzorů pracuje s koncovkami, ne se zakončeními.

Zástupci mužských n-kmenů jsou jména neživých entit. Výjimku představuje apelativum *jelen*, které k tomuto deklinačnímu typu řadím na základě charakteristiky v ESSČ a u Gebauera (1960) a na základě (ojedinělého) doložení tvarů *jeleňův* a *jeleňóm*, které ukazují na stejné měkčení tvarotvorného základu jako u apelativa *den* (srov. tvary *deň*, *dniev*). Apelativum *jelen* žádné původní n-kmenové tvary doložené nemá. Vzhledem k doložení tvaru ACC.SG s koncovkou *-a* je pro něj zaveden podvzor. Z ostatních mužských n-kmenů je třeba kvůli tvarovým zvláštnostem do samostatných vzorů vyčlenit jména *den* a *týden*. Pro zbylé mužské n-kmeny bylo zvoleno vzorové apelativum *kámen*.

Ve skloňování mužských n-kmenů jsou přítomné zbytky souhláskové deklinace – jedná se o koncovky *-e* v GEN.SG, *-i* v DAT.SG a u podvzorů *jelen* a *kámen* i bezkoncovkový tvar v GEN.PL. Poslední ze jmenovaných tvarů je sice doložen pouze ve tvarech apelativ *kořen* a *kámen*, ale jako s tvarem původním se s ním v podvzorech *jelen* a *kámen* počítá. Kromě souhláskových tvarů je paradigma podvzorů *kámen* a *jelen* složeno z tvarů o-kmenových (nebo u-kmenových přes o-kmeny přejatých) a méně i-kmenových (koncovka *-i* ve VOC.SG a LOC.SG, výjimečně i v GEN.SG, koncovka *-ech* v LOC.PL). Jedna koncovka (*-ě* v GEN.SG) je přejata i z jo-kmenů.

Kvůli nedostatečnému množství dokladů by mohlo být sporné zavedení bjo-kmenové koncovky *-ie* do NOM.PL a VOC.PL. Gebauer (1960, 171–172, 409) dokládá tvary jako *kamenie* ve funkci plurálních tvarů n-kmenů. Doklady jsou řídké a až na tvary *plamenie* a *kamenie* pochází z období po roce 1500. Vzhledem k doložení formálně shodné i-kmenové koncovky *-ie* u apelativa *den* je ale koncovka *-ie* k mužským n-kmenům zavedena.

Možnost přejímání koncovek z měkkého typu je dána právě koncovkami i-kmenovými, které v mnoha případech tvarotvorný základ měkkí. Kromě tvarů *jeleňóm* a *jeleňóv* (pocházejí z prozatím nespolehlivého textu, takže jsou zavedeny jen v seznamu výjimek) však nebyly nalezeny žádné tvary, které by vyžadovaly zavedení měkkého tvarotvorného základu do všech tvarů.

Tvary s měkkým tvarotvorným základem byly ve více případech doloženy pouze u apelativa *den*. Kromě této zvláštnosti se apelativum *den* od zbytku n-kmenů odlišuje výraznějším příklonem k i-kmenům – v GEN.PL má doloženou koncovku *-í* a v ACC.PL koncovku *-i*, které se u ostatních zástupců deklinace vůbec nevyskytují. I-kmenové tvary jsou doloženy i v NOM.DU a ACC.DU. Se smíšenou povahou skloňování souvisí také větší počet jo-kmenových koncovek – v LOC.SG je doložena koncovka *-u* s nástupnickým tvarem *-i* a v INS.PL koncovka *-i*. Výjimečná koncovka je doložena v LOC.SG – koncovka *-e* v kontextu *ve dne* je jediným pozůstatkem původního souhláskového tvaru. Nejedná se původně o koncovku, ale o předložku v postpozici splynulou s bezkoncovkovým souhláskovým tvarem (Gebauer 1960, 13).

Apelativum *týden* se od ostatních n-kmenů odlišuje stavbou tvarotvorného základu i koncovkami. Je složeno ze zájmena *tý* a apelativa *den* a skloňování obou částí je v tak složité interakci, že vzor tohoto jména není zachycen pomocí koncovek, ale výčtem tvarů. Existují tři možné podoby první části apelativa – buď se náležitě skloňuje jako zájmeno *tý*, nebo ustrnuje v podobě *tý-*, nebo ustrnuje v podobě *tého-*. V každém čísle byla přitom nalezena jiná situace. V singuláru byly doloženy tvary pouze s první částí náležitě skloňovanou (*téhodne*, *témdni*), nebo ustrnulou v podobě *tý-* (*týdna*). Duál je doložen výjimečně a jen s první částí ustrnulou v podobě *tý-* (*týdnú*). V plurálu byly doloženy pouze tvary s první částí ustrnulou, a to jak v podobě *tý-* (*týdnech*), tak v podobě *tého-* (*téhodny*). Zavedení podob tvarotvorného základu do tabulky tvarů toto doložení respektuje a systematizuje ho i pro nedoložené tvary vždy v rámci daného čísla.

Koncovky apelativa *týden* se ve velké míře shodují s koncovkami doloženými u apelativa *den*, ale jsou oproti němu méně rozmanité – nevyskytují se novotvary podle jo-kmenové deklinace (v GEN.SG, LOC.SG a INS.PL), nevyskytují se ani i-kmenové koncovky v ACC.PL a GEN.SG a výjimečný tvar s koncovkou *-e* v LOC.SG. Pro mnoho tvarů apelativa nejsou doloženy žádné tvary: kromě vokativu všech čísel se jedná o o DAT.SG, NOM.PL, DAT.PL a INS.PL, v duálu byly doloženy tvary pro GEN.DU, LOC.DU a možné je i doložení tvaru pro ACC.DU (v tvaru *týdny* se může jednat o koncovku u-kmenovou duálovou nebo o-kmenovou plurálovou). Doložení jistě souvisí s funkcí jména především v příslovečných určeních času, pro která jsou typickými pády genitiv, akuzativ a lokál.

Výjimečně byly doloženy také tvary s částicí *-ž* rozšiřující tvar zájmena (*týžden*, *témždni*). Ze systémových důvodů považuji za vhodné s takovými tvary počítat. Jsou zavedeny v poznámce v tabulce tvarů apelativa *týden*.

Všechny tvary právě popsaného deklinačního typu shrnují Tabulky I1–I3. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku (nebo tvar) se ve sledovaném období nepodařilo doložit. V tabulce zachycující tvary apelativa *den* jsou uvedeny i nástupnické tvary v případě, že jejich podoba závisí na měkkosti nebo tvrdosti

tvartvorného základu, protože u tohoto apelativa jsou doloženy i tvary s měkkým tvarotvorným základem. Tvary apelativa *týden* jsou pro svou složitost uvedeny v samostatné tabulce výčtem.

maskulina n-kmeny substrát		
NOM.SG	M	∅ ⁱ
GEN.SG	M	-e ^{souhl} , -a ^o , -u ^u , -ě ^{io} , -i ⁱ
DAT.SG	M	-i ^{souhl} , -u ^o , -ovi ^u
ACC.SG	M	∅ ⁱ
VOC.SG	M	-i ⁱ , -e ^o
LOC.SG	M	-i ⁱ , -u ^u , -ě ^o
INS.SG	M	-em ⁱ
NOM.DU	M	-a ^o , -y ^u
GEN.DU	M	-ú ^{i*}
DAT.DU	M	-ma ^{i*}
ACC.DU	M	-a ^{o*} , -y ^u
VOC.DU	M	-a ^{o*} , -y ^{u*}
LOC.DU	M	-ú ^{i*}
INS.DU	M	-ma ^{i*}
NOM.PL	M	-i ^o , -y ^{an} , -ové ^u , -ie ^{bj^o}
GEN.PL	M	∅ ^{souhl} , -óv ^u
DAT.PL	M	-óm ^o
ACC.PL	M	-y ^o
VOC.PL	M	-i ^{o*} , -y ^{o*} , -ové ^{u*} , -ie ^{bj^{o*}}
LOC.PL	M	-iech ^o , -ech ⁱ
INS.PL	M	-y ^o

Tabulka 11a: Koncovky substrátu mužských n-kmenů

vzory		
	kámen	jelen
obecná charakteristika	jména neživých entit	jména živočichů
ACC.SG	M	-a ^{an}

Tabulka 11b: Koncovky vzorů vztahujících se k substrátu mužských n-kmenů

den		
NOM.SG	M	∅ ⁱ
GEN.SG	M	-e ^{souhl} , -a ^o , -ě ^{io} , -i ⁱ

DAT.SG	M	-i ^{souhl} , -ovi ^u , -u ^{jo} [(NT -i)]
ACC.SG	M	∅ ⁱ
VOC.SG	M	-i ⁱ
LOC.SG	M	-e ^{souhl} , -i ⁱ , -u ^u , -ě ^o , -u ^{jo} [(NT -i)]
INS.SG	M	-em ⁱ
NOM.DU	M	-i ⁱ , -y ^u
GEN.DU	M	-ú ^{i*} [(NT -i)]
DAT.DU	M	-oma ^{o*}
ACC.DU	M	-i ⁱ , -y ^u
VOC.DU	M	-i ^{i*} , -y ^{u*}
LOC.DU	M	-ú ⁱ [(NT -i)]
INS.DU	M	-oma ^o
NOM.PL	M	-i ^o , -ie ⁱ , -é ^{souhl} , -ové ^u [(NT -ěvé)]
GEN.PL	M	-í ⁱ , -óv ^u [(NT -ó, -uo, -ů, -uov, -ův, -iev, -ív, -ov)]
DAT.PL	M	-óm ^o [(NT -uom, -ům, -om, -iem, -ím)]
ACC.PL	M	-i ⁱ , -y ^o
VOC.PL	M	-i ^{o*} , -ie ^{i*} , -é ^{souhl*} , -ové ^{u*} [(NT -ěvé)]
LOC.PL	M	-iech ^o , -ech ⁱ
INS.PL	M	-y ^o , -i ^{jo}

Tabulka 12: Koncovky vzoru den

týden	
u všech tvarů je třeba počítat i s variantou rozšířenou o částici -ž za tvarem zájmena <i>tý</i> (<i>týžden, témždni</i> atd.)	
NOM.SG	M týden
GEN.SG	M téhodne, týdna, týdne*, téhodna*
DAT.SG	M témudni*, témudnu*, týdni*, týdnu*
ACC.SG	M týden
VOC.SG	M týdne*
LOC.SG	M témdni, témdnu, týdni*, týdnu*
INS.SG	M týmdnem, týdnem*
NOM.DU	M týdni*, týdny*
GEN.DU	M týdnú
DAT.DU	M týdnoma*

ACC.DU	M	týdni*, týdny
VOC.DU	M	týdni*, týdny*
LOC.DU	M	týdnú
INS.DU	M	týdnoma*
NOM.PL	M	týdni*, téhodni*
GEN.PL	M	týdnów, téhodní, téhodnów*, týdni*
DAT.PL	M	týdnóm*, téhodnóm*
ACC.PL	M	týdny, týdne, téhodny
VOC.PL	M	týdni*, téhodni*
LOC.PL	M	týdniech, týdnech, téhodniech*, téhodnech*
INS.PL	M	týdny*, téhodny*

Tabulka 13: Tvary vzoru týden

2.11 T-kmenová maskulina

Mužské t-kmeny jsou jednou z nejmenších deklinací. Podle Gebauera (1960, 426) se jedná o apelativa *dehet*, *drobet/drochet*, *krapet/kropet*, *loket*, *nehet*, *paznohet/paznehet*, podle staročeských slovníků náleží toto skloňování kromě toho ještě apelativům (nebo jejich podobám) *dropet*, *kapet*, *pazneht*, *paznoht* a *pipet*.¹⁰⁵ Celkem patří k t-kmenům asi 20 lemmat.

Paradigma mužských t-kmenů zahrnuje kromě několika původních konsonantických tvarů tvary přejaté zejména od o-kmenů. Jako původní tvary označují všechny mluvnické GEN.SG *lokte* a GEN.PL *loket*. Jako možný konsonantický tvar se označuje i GEN.DU a LOC.DU (*loktú*) u Gebauera (1960, 426), Trávníčka (1935, 353) a Vážného (1964, 91). Gebauer (1960, 426–428) u mnoha pádů původ koncovky neuvádí, ale z toho, že v úvodu pojednání o sledovaných jménech vypočítává původní tvary, lze soudit, že je za původní nepokládá. Vážný (1964, 91) připouští konsonantický původ i u koncovek pro DAT.SG a LOC.SG, Šlosar (1986, 172) uvádí konsonantický původ u NOM.SG, ACC.SG a DAT.SG. U INS.SG upozorňuje Vážný (1964, 91) spolu s Trávníčkem (1935, 353) na původ i-kmenový. Konsonantický původ koncovky *-e* v NOM.PL uvádí Šlosar (1986, 172), ale Gebauer (1960, 426) ho odmítá – podle něj se jedná o novotvar. Zachycení původu koncovek ve vzoru se v zásadě řídí Gebauerem. Tam, kde žádný původ není uveden, ale z úvodu k deklinaci vyplývá, že se zřejmě jedná o tvar nepůvodní, je charakteristika převzata z jiných mluvnic.

2.11.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG a ACC.SG jsou bezkoncovkové, jsou doložené např. v kontextech *[t]en také nehet na nižádném diele oka nelpí pevně* (LékRhaz), *kydáš mi dehet v usta* (PříslFlaš).¹⁰⁶ Tvary jsou do vzoru zavedeny jako o-kmenové, protože je Gebauer (1960, 426) uvádí mezi tvary nepůvodními a nejvíce tvarů v paradigmatu je přejato právě od o-kmenů.

GEN.SG má původní koncovku souhláskových deklinací *-e*: *ande ho nikte pozvati nesměl ani krupte vody podati* (KristA), *podlé nehte palce* (LékFrantA).

¹⁰⁵ Trávníček (1935, 352) a Vážný (1964, 90) řadí k t-kmenům i apelativum *věchet*. To je však v ESSČ uvedeno jako o-kmen a ITB neobsahuje žádné doklady konsonantických tvarů tohoto jména. V seznamu pro generování tvarů je tedy jméno řazeno k o-kmenům.

¹⁰⁶ Forma *drobet* funguje v textech sledovaného období (a v textech mladších ještě výrazněji) jako ustrnulé adverbialie míry: *nalámaj času jarního vrškuov z volší, dokud jest mladistvé, když se počne pučiti aneb drobet vodroste* (LékCzart); *[o]kořeň pepřem, zázvorem, šafránem a drobet květem* (Kuch). Tuto skutečnost však ve vzoru nijak nezohledňují.

Zároveň se v něm ale vyskytují také o-kmenová koncovka *-a*: *dva lvy stojiece podlé lokta* (BiblOI), *má na palci u ruky podlé nehta jako obrúčku črchu* (Hvězd), a u-kmenová koncovka *-u*: *výšě jejie puodruhého loktu* (BiblOI). Poslední jmenovaná koncovka je ve sledovaném období doložena jen pro apelativum *loket*, ale nenalézám žádné důvody pro to, aby byla řazena pouze k tomuto apelativu.

V dokladu *voda z máty pitá nehti zbavuje, iliacam tu nemoc odhánie* (Vodň, StČS) se vyskytuje ojedinělá i-kmenová koncovka (apelativum *nehet* zde má význam ‚oční onemocnění‘). Jinde koncovka doložena není, proto je tvar zařazen do seznamu výjimek.

V DAT.SG a LOC.SG uvádí Gebauer (1960, 426) dvě společné koncovky. Jde jednak o koncovku *-i*, jejíž původ není uveden, jednak o u-kmenové *-u*. Trávníček (1935, 353) označuje tvary s koncovkou *-i* jako konsonantické, Vážný (1964, 91) považuje za konsonantický dativ, lokál podle něj vznikl „za vlivu i-kmenů“. Šlosar (1986, 172) považuje tvar DAT.SG za konsonantický, o LOC.SG se nevyjadřuje. Ve vzoru je tvar DAT.SG značen jako konsonantický, tvar LOC.SG jako i-kmenový.

Koncovka *-i* je doložena hojněji v LOC.SG než v DAT.SG, doložení ukazují např. kontexty: *pošvrna biela podobná nehti* (LékSalM, [ověř.]), *vztáhni kuoži klúbu ručnímu k lokti* (LékSalM, [ověř.]), *v někakém drobtí* (ŠtítSvátA), *po jednom lokti* (BiblKladr).

Stejně tak je v obou pádech doložena i koncovka *-u*: *hýbe se pod těma dvěma k loktu* (LékFrantA), *k nehtu* (MastDrk), *nerod'te činiti nic nepravého v súdu, v loktu, v váze, v mieře* (BiblKladr), *[o] neduhu očí, jenž slóve ungula, totiž nehtu* (LékRhazM).

Kromě těchto koncovek byla v ITB pro LOC.SG nalezena také o-kmenová koncovka *-ě*: *o nehtě na oce* (LékRhaz), *o ráně na loktě mečem* (LékSalM, [ověř.]). Vzhledem k tomu, že se jedná o koncovku vedle u-kmenového *-u* očekávanou, zařazují ji do vzoru.

INS.SG má jedinou koncovku, a to *-em*: *s nespravedlivým loktem* (PrávJihIA), *pod nehtem* (AlexPovD). Z Gebauerova (1960, 427) výkladu není původ koncovky zřejmý, Trávníček (1935, 353) i Vážný (1964, 91) ji zařazují k i-kmenům. Do vzoru ji tedy zavádím jako i-kmenovou.

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU mají koncovku *-y* podle u-kmenů (přejatou přes o-kmeny). Doložen je pouze ACC.DU: *dva lokty a puol bude mieti dlúhost jejie* (BiblOI), *on vzal jest jej na lokti svá* (Koř., Gebauer 1960, 427). V NOM.DU může být doklad *lokty má braccia mea* (ŽWittb., Gebauer 1960, 427), ale jednoznačně se to odvodit nedá. Přesto koncovku pro NOM.DU zavádím do vzoru jako doloženou.

Trávníček (1935, 353) jako možnou v těchto pádech uvádí i koncovku *-i*, ale žádný doklad neuvádí a připouští, že „při starém grafickém kolísání mezi *i* a *y* nelze s jistotou říci, o jaký tvar jde“. Do vzoru proto koncovka *-i* zavedena není.

V GEN.DU a LOC.DU je jedinou koncovkou *-ú*, do vzoru ji vzhledem k ostatním tvarům přejatým z o-kmenové deklinace zařazují jako o-kmenovou. Doložena je pouze pro GEN.DU a pouze pro apelativum *loket*: *na dél dvú loktú* (BiblOI), *rukávy jedno do loktú* (Paskal).

V kontextu *tlúšť jich dvú loktí* (AlexPovD) je doložen výjimečný tvar – je zařazen do seznamu výjimek jako GEN.DU.¹⁰⁷

Jiný výjimečný tvar byl nalezen v kontextu *žíly na obú loktuom* (LékJádroD). Analogický tvar podle dativu se v lokálu vyskytuje sice běžně pouze v singuláru, ale zde se může jednat o podobný jev. Tvar zavádím do seznamu výjimek.

V DAT.DU a INS.DU se vyskytuje o-kmenová koncovka *-oma*, doložena je pouze pro INS.DU: *jediné ramenoma a loktoma hnúti možíše* (PasTisk).

V NOM.PL a ACC.PL je na prvním místě uváděna koncovka *-e*, ale Gebauer tvrdí, že je to tvar „bez dokladů starých“ (Gebauer 1960, 427). Toto konstatování odpovídá i stavu v ITB, proto tuto koncovku do vzoru nezavádím.

Pravidelnou koncovkou pro tyto pády je (původně o-kmenové, v NOM.PL navíc analogické) *-y*: NOM.PL: *[j]emu jsú přispojeny ramena, lokty a ruce* (LékFrantA), *vzrostly tomu králi paznehty na rukú i na nohú* (MartKronT), ACC.PL: *jědie drobty dětiné* (BiblOI), *púšťěj krapty na studenú vodu* (LékCzart).

Pro NOM.PL je dále dobře doložena u-kmenová koncovka *-ové*: *plovú jako drobní drobtové* (LékFrantA), *ti kraptové ssědají sě na studené vodě* (LékCzart), *spadli nehtové jeho* (BřezSnářM). Koncovka není doložena pro jméno *loket*, které je jinak jménem, pro nějž je dokladů nejvíce. S koncovkou se však počítá pro všechna t-kmenová apelativa.

Další koncovkou, kterou pro NOM.PL uvádí Gebauer (1960, 427), je koncovka *-i*. Jak sám ale dodává, jeho doklady jsou nejisté, „poněvadž tu lze čísti také *-ty*“ (ibid.). V ITB se koncovka *-i* ve funkci NOM.PL nevyskytuje, proto s koncovkou *-i* ve funkci NOM.PL ve vzoru nepočítám.

V GEN.PL je původní tvar bezkoncovkový, tedy shodný s tvarem NOM.SG a ACC.SG. U Gebauera i v ITB je doložen pouze pro apelativum *loket*: *dvě stě loket vzdál ot břěha biechu* (KristA). Gebauer (1960, 427) tuto specifičnost koncovky výslovně zmiňuje. Koncovka je však jako původní tvar do vzoru zavedena u všech zástupců deklinačního typu.

Mnohem lépe je doložena u-kmenová koncovka *-óv*: *sebrali drobtóv dvanádcět košóv* (KristA), *drochtóv ostalo dvanádcet košóv* (ŠtítSvátA), *bolesti loktů krotí* (LékJádroD).

V kontextu *uděla oltář obětný z dřievie sechim pěti lokte na čtvero a tři na výš* (BiblOI) je doložen výjimečný tvar, může se jednat o GEN.SG místo GEN.PL. Vzhledem k tomu, že se může jednat o ustrnulý GEN.SG, tvar nezařazují ani do seznamu výjimek.

DAT.PL má o-kmenovou koncovku *-óm*: *k loktóm a k ramenóm* (Traktáty). Jak je časté i u ostatních deklinací, je tvar doložen jen málo: u Gebauera (1960, 427) není ze sledovaného období doložena vůbec, v ITB pouze tímto jedním dokladem.

¹⁰⁷ Nepovažují ho za nástupnický tvar koncovky *-ú*, protože podle ostatních tvarů patří deklinace mužských t-kmenů mezi deklinace tvrdé.

V LOC.PL se vyskytuje o-kmenová koncovka *-iech*: *o nehtiech dóvtip indiských mudrákóv* (BřezSnářM), *činíme zprýštění na loktiech* (LékRhaz).

Kromě toho je zde doložena také i-kmenová koncovka *-ech*: *v paznohtech* (Brig., Gebauer 1960, 428), *v jich loktech zarozuje se červ* (LékFrantA).

INS.PL má jako jedinou koncovku o-kmenové *-y*: *rač mě [...] z svého stolu drobty krmiti* (PaTisk), *pod lokty věčnými* (BiblOI), *drží jastřáb paznehty svými* (ŠtítKlem).

Nikde ve výkladu (Gebauer 1960, 426–428) není zmínka o tvarech VOC – ani v textech ITB nebyl pro tyto tvary nalezen žádný doklad. Do paradigmát je proto zavádím jako nedoložené a tvary pouze předpokládám na základě pravidelností uplatňujících se v ostatních deklinačních typech: pro VOC.SG zavádím koncovku *-e* podle o-kmenů (pokládám to za nejpravděpodobnější možnost, i když bez dokladů a při smíšeném charakteru deklinace to není v žádném případě jediná možnost), pro VOC.PL je do vzoru zavedena jako nejpravděpodobnější koncovka *-y*, ale kvůli dobrému doložení v NOM.PL přidávám jako pravděpodobnou také koncovku *-ové*. Ve VOC.DU je do vzoru zavedena koncovka homonymní s NOM.DU a ACC.DU, tedy *-y*.

2.11.2 Specifické jevy

2.11.2.1 Apelativum *ocet*

Apelativum *ocet* má ve StČS vedle opěrného tvaru *octa* uveden i opěrný tvar *octe*. Tento tvar slovník dokládá kontextem *na ty jahódky nalé woczte* (ŠtěpMuz, StČS). V ITB žádné t-kmenové tvary tohoto apelativa doloženy nejsou, proto je tvar zařazen pouze do seznamu výjimek.

2.11.3 Shrnutí

Deklinační typ mužských t-kmenů má pouze několik zástupců. Jedná se o původně konsonantický deklinační typ, ale ve staročeském období se již nevyskytují tvary bez kmenotvorné přípony, proto je vzor popsán pomocí koncovek, ne pomocí zakončení.

Deklinace vykazuje silné sblížení s o-kmeny, původní tvary se dochovaly pouze ve zbytcích (koncovka *-e* v GEN.SG, *-i* v DAT.SG a bezkoncovkový tvar v GEN.PL). Kromě o-kmenů jsou některé koncovky přejeté od i-kmenů (*-i* v LOC.SG), ale u některých z nich lze vidět opět vliv o-kmenů (*-em* v INS.SG je označováno jako i-kmenové (Trávníček 1935, 353, Vážný 1964, 91), ale je homonymní s koncovkou užívanou u o-kmenů, koncovka *-ech* v LOC.PL byla přejata také zřejmě vlivem o-kmenů).

I když jsou některé tvary doložené pouze pro apelativum *loket* (bezkoncovkový GEN.PL, GEN.SG *loktu*, DAT.PL *loktóm*), nebo jen u něj doloženy nejsou (koncovka *-ové*), neodděluji apelativum *loket* od ostatních zástupců, protože celkově je doložených tvarů velmi málo a nelze z nich dobře usuzovat na vliv náhody nebo naopak projev systémových vlastností.

Deklinační typ tak zahrnuje pouze jeden vzor – jako vzorové bylo pro něj zvoleno apelativum *loket*. Přehled koncovek uvádí Tabulka J. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit.

maskulina t-kmeny		
loket		
NOM.SG	M	∅ ^o
GEN.SG	M	-e ^{souhl} , -u ^u , -a ^o
DAT.SG	M	-i ^{souhl} , -u ^u
ACC.SG	M	∅ ^o
VOC.SG	M	-e ^{o*}
LOC.SG	M	-i ⁱ , -u ^u , -ě ^o
INS.SG	M	-em ⁱ
NOM.DU	M	-y ^u
GEN.DU	M	-ú ^o
DAT.DU	M	-oma ^{o*}
ACC.DU	M	-y ^u
VOC.DU	M	-y ^{u*}
LOC.DU	M	-ú ^{o*}
INS.DU	M	-oma ^o
NOM.PL	M	-y ^o , -ové ^u
GEN.PL	M	∅ ^{souhl} , -óv ^u
DAT.PL	M	-óm ^o
ACC.PL	M	-y ^o
VOC.PL	M	-y ^{o*} , -ové ^{u*}
LOC.PL	M	-ech ⁱ , -iech ^o
INS.PL	M	-y ^o

Tabulka J: Koncovky vzoru loket

2.12 A-kmenová feminina

Ženské a-kmeny jsou jednou ze tří centrálních ženských deklinací. Jedná se zároveň o ženskou deklinaci nejpočetnější – patří k ní asi 4 300 lemmat. Oproti jiným deklinacím se vyznačuje malým množstvím variantních koncovek v jednotlivých pádech. Zároveň platí, že se jedná o deklinaci, která se v naprosté většině tvarů dochovala ve stejné podobě do češtiny současné.

Názory na původ koncovek se v historických mluvnicích nerůzní.

Koncovky, které Gebauer (1960, 175–195) označuje za nářeční a v nichž se projevuje kolísání s ženskými ja-kmeny, nejsou zmiňovány u jednotlivých pádů, ale jsou probrány souhrnně mezi specifickými jevy na konci kapitoly.

2.12.1 Tvary jednotlivých pádů

V NOM.SG mají ženské a-kmeny koncovku *-a*.

GEN.SG se tvoří koncovkou *-y*.

V kontextu *aby se choval hanbe židovské* (Comest., Gebauer 1960, 175) je doložena nářeční koncovka, tvar je zařazen do seznamu výjimek.

DAT.SG a LOC.SG mají koncovku na *-ě*. Tato koncovka působí alternace, končí-li základ slova na *k, g, h, ch, r* (více viz v části 4.4.2.1).

ACC.SG se tvoří koncovkou *-u*.

Ve VOC.SG se vyskytuje koncovka *-o*.

INS.SG má jedinou koncovku, a to *-ú*, nástupnická podoba je *-ou*.

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU mají koncovku *-ě*, které působí stejné alternace jako v DAT.SG a LOC.SG. Doklady těchto duálových pádů nejsou ojedinělé, jsou např. v kontextech *pokoj a spravedlnost sta dvě sestře milé* (ŠtítSvátA), *když sta vyšle děveččě* (Pror), *ten jma pět ječných chlebencův a dvě rybě* (KristA), *snad dvě hodině do nešporův mají k jiné potřebě* (ŠtítKlem). VOC.DU se najít nepodařilo, ale protože nebyly prohledány všechny příslušné tvary a-kmenových apelativ, není do vzoru tento tvar zaveden jako nedoložený.

GEN.DU a LOC.DU mají koncovku *-ú* s nástupnickým tvarem *-ou*. Je doložena např. v kontextech *z dvou rybů nakrmil pět tisíc lida* (KristA), *byl cesař Lamech bit a zášijkován ode dvou ženů svú*

(ZrcSpasK), *všel jest Jonathas leza na rukú i na nohú* (BiblOl), *[n]a tú dvú horú stojí archa Noe* (LucidT).

V kontextu z *rukuow* (EvOl., Gebauer 1963, 226) je doloženo specifické psaní této koncovky s němým *v* na konci. Gebauer (1963, 263) označuje takové psaní koncovky za zvrtnou analogii, proto není tvar zařazen ani do seznamu výjimek.

DAT.DU a INS.DU mají náležitou koncovku *-ama*, je doložena např. v kontextech *otvážil sem k jich rukama stříbra šest set a padesát liber* (BiblOl), *[o] dědictví dvěma dcerama poručeném* (PrávJihA), *se dvěma pannama před lože vstúpi* (PasTisk), *lodí ostala jest mezi dvěma horama* (MartKronA).

Kromě ní se v těchto pádech používá také o-kmenová koncovka *-oma*. Je doložena hůře než koncovka původní (a lépe v INS.DU než v DAT.DU), ale ne ojediněle. Viz např. kontexty *k oběma stranoma* (BiblOl), *mezi dvěma těma cestoma* (AlexPovD), *jistá lodí zuostala je mezi dvěma horoma* (MartKronT). S oběma koncovkami je tedy třeba pro sledované období ve vzoru počítat.

NOM.PL, VOC.PL a ACC.PL mají pravidelnou koncovku *-y*. VOC.PL je doložen např. v kontextech *[ž]eny, poddány budte svým mužóm* (ŠtítKlem), *[ó] dievky, šlechtné stvořenie, vás v světě šlechtnějšieho nenie* (DaIV). Pro zajímavost bylo také dohledáno, že i apelativum *ruka* má ve zkoumaném období doloženy tvary s koncovkou *-y* v plurálu: *vzvedete ruky vašě* (Pror), *za ruky táhnúce* (BiblKlemNZ). Tyto tvary jsou sice málo frekventované, ale zmiňuje se o nich i Gebauer (1960, 194), když uvádí, že apelativa *ruka* a *noha* mají tvary plurálové místo duálových a naopak.

Kromě pravidelné koncovky uvádí Gebauer (1960, 178) i koncovku *-a* přejatou ze středních o-kmenů a uvádí množství příkladů z dialektů a úzu. Ze zkoumaného období je však tento tvar doložen pouze u jména *hrana* v ACC.PL: *na tři hrana* (Vít., Gebauer 1960, 178). V ESSČ je kromě lemmatu *hrana* zavedeno také lemma *hrano* patřící ke středním o-kmenům. Vzhledem k tomu, že ve stejném významu se vyskytuje také pravidelný a-kmenový tvar *hrany* – *na čtyři hrany* (LékVodň), považují tvar *hrana* v ACC.PL pouze za tvar daného o-kmenového apelativa *hrano* a s koncovkou *-a* v ACC.PL ženských a-kmenů nepočítám.

Gebauer (1960, 191) považuje za o-kmenový plurálový tvary také tvary jmen *doba* a *hodina* v adverbiálních konstrukcích jako *v ta doba aspoň mieta k Bohu dobrú žádost'* (ŠtítKlem), *w jedna doba dobrovolně kázal se svázati* (Kruml., Gebauer 1960, 191). Tvar podle něj vznikl tak, že se tvar *doba/hodina* začal chápat jako NOM.PL nebo ACC.PL – mimo adverbiální konstrukce se ale žádné takové tvary nevyskytují. Kromě tvarů pravidelných (*aby věrní jeho v ty doby nebyli svedeni* (LyraMat), *v tu dobu budete všichni slyšeti* (HradUmuč)) a ustrnulých v podobě *v ta doba* jsou doloženy také kontexty hybridní – např. *kněžie v ta dobu kadie* (CestMandM), *v ta doby viery ku pomoci jim nebude třeba* (ŠtítSvátA), *w ty pata hodina* (Jeron., Gebauer 1960, 192).¹⁰⁸ Trávníček (1935, 312) i Vážný (1964, 61) citují v této souvislosti studii Zubatého (1917), ve které dokládá, že tyto konstrukce vznikly ustrnutím NOM.SG. Oba autoři pokládají tento výklad za pravděpodobnější

¹⁰⁸ Jedná se o jediný nalezený výskyt jména *hodina* v konstrukci tohoto typu.

než výklad Gebauerův. Vzhledem k tomu, že NOM.PL i ACC.PL podle středních o-kmenů jsou ve sledované době u ženských jmen naprosto ojedinělé (viz i Fiedlerová 1975, 273–275), kloním se také k Zubatého interpretaci. Tvary *doba* a *hodina* v uvedených kontextech jsou tedy považovány za syntaktickou odchylku a do vzoru nejsou zavedeny – budou považovány za NOM.SG.

V GEN.PL je původní tvar s nulovou koncovkou. S tímto tvarem je spojeno několik alternací (dloužení jako *noha* – *nóh*, krácení jako *brána* – *bran*, vzniková alternace jako *jehla* – *jehel*), všechny jsou popsány v kapitole o alternacích (viz část 3.1.2.1).

Kromě toho byl při analýze jiného jevu nalezen doklad [v]ezmi *truoskuov od kováře* (LékJádroBrn). Ve staročeských slovnících (MSS) je uvedeno jen lemma *tróska* a jiné tvary ukazující na mužský rod nalezeny nebyly, proto je tvar zařazen do seznamu výjimek k lemmatu *tróska*.

DAT.PL má pravidelně koncovku *-ám*.

U apelativa *zpara*¹⁰⁹ je doložen i tvar *zparóm: proti kuří řiti na prstech a proti zparuom* (LékJádroBrn), *proti kuří řiti na prstech a proti zparom* (LékJádroD). Tvary řadím do seznamu výjimek.

LOC.PL je stejně tak pravidelně tvořen koncovkou *-ách*. Jiné koncovky v tomto pádu ve spojení s a-kmenovými apelativy nalezeny nebyly.¹¹⁰

V INS.PL je pravidelně koncovka *-ami*.

Další koncovkou doloženou ze sledovaného období je koncovka *-y* podle o-kmenů. Gebauer (1960, 182) ji považuje za „neumělost pisatelův“ a dokládá ji v kontextech *mnohými potky zamucován* (EvOl., Gebauer 1960, 182), *svými flzy* (Orl., ibid.), *se třmi miery múky* (Comest., ibid.), *častými zaloby* (Hilar., ibid.). Ve Staročeském slovníku byl při zkoumání tvarů apelativa *píščala* nalezen doklad *vyšly jsú všcky ženy za ní z bubny a s piešťtaly* (BiblPraž, StČS). Všechny tyto tvary jsou zařazeny do seznamu výjimek.

Stejně jako koncovku *-y* hodnotí Gebauer (1960, 182) i koncovku *-mi* podle i-kmenů a dokládá ji doklady mladšími, než je sledované období. V textech ITB jsou doloženy tři kontexty s touto koncovkou u a-kmenových feminin: *mezi skalmi a horami nalezne to město* (CestMandM), *metelmi vybúcháni z špíny soběvolnosti* (BechNeub), *běžie cestmi mnohými* (ApoP, [ověř.]). Všechny jsou zařazeny v seznamu výjimek.¹¹¹

¹⁰⁹ U tohoto substantiva uvádí Černá (2009, 72), že se pro označení nemoci často vyskytuje v plurálu. O plurale tantum se nicméně nejedná. Pro NOM.PL ve tvaru *zpara*, který by svědčil o příslušnosti k o-kmenům středním (a tedy o pravidelnosti koncovky *-óm*) doklady nejsou, proto je tvar *zparóm* zaveden do popisu jako výjimka.

¹¹⁰ Tvar *cěvech* z kontextu *po všech cěvech* (BiblOl) bude pravidelně tvořen od i-kmenového feminina *cěv*, není tedy třeba vztahovat ho k lemmatu *cěva*. Tvar *obludech* z kontextu *v jich obludech* (PoručM, [ověř.]) bude pravidelně tvořen od o-kmenového maskulina *oblud*, není třeba ho tedy považovat za tvar lemmatu *obluda*.

¹¹¹ Tvar *svádmi* v kontextu *svádmi, kteréžto pro frej povstaly by, nebyla zamúcena* (LyraMat) interpretuji jako INS.PL o-kmenového maskulina *svád*.

2.12.2 Specifické jevy

2.12.2.1 Kolísání mezi a-kmeny a ja-kmeny

Pro některá a-kmenová feminina je doloženo kolísání s ja-kmenovou deklinací. Jedná se hlavně o jména přejatá, ale také o některá jména domácí, u nichž doklady kolísání souvisí často s dialektem (Gebauer 1960, 188–190). Tvarotvorný základ těchto apelativ je často zakončen na *l*, *z* a *s*, což souvisí s vývojem měkkosti konsonantů – původně tvrdé a měkké konsonanty splynuly a sblížily tak měkké a tvrdé deklinační typy (Šlosar 1986, 159). Jak ale níže ukazuje přehled ja-kmenových tvarů, není kolísání omezeno pouze na tato apelativa.

Gebauer (1960, 190) se zmiňuje o tom, že tyto analogie nemusí způsobovat jen konkurenci s ženskými ja-kmeny, ale také konkurenci *-ě* a *-i*, vznikající hláskovými změnami. O tento jev se podle něj jedná v dokladech *o velikéj rzieci* (Mill., Gebauer 1960, 190), *w ty mlzy* (Kat., ibid.), *ruczy hřebími probichu* (Hrad., ibid.). V Hláskosloví pokládá kontext z Hradeckého rukopisu za výsledek nedostatečné pozornosti písařů, nebo také důsledek výslovnosti pouze jedné části diftongu (Gebauer 1963, 195).

Aby bylo možné získat komplexnější obraz kolísání, než jak ho představuje Gebauerova mluvnice, byla všechna Gebauerem (1960, 175–195) uváděná apelativa, která kolísají mezi a-kmenovým a ja-kmenovým skloňováním, nebo mají ve výkladu u jednotlivých pádů uvedeny nějaké ja-kmenové tvary, nalezena ve staročeských slovnících a následně byly pomocí nástroje pro generování tvarů prozkoumány jejich tvary v textech ITB. Při průzkumu jiných jevů byly dále nalezeny ja-kmenové tvary apelativ *čisterna*, *lýtka*, *pěštúna*, *pochvy*, *pochva*, *střěcha* a *vojna*.

Zkoumaná jména tvoří tři skupiny podle toho, jakou podobu zaznamenávají staročeské slovníky – v první skupině jsou apelativa, u kterých slovníky počítají pouze s a-kmenovou podobou lemmatu, druhou tvoří apelativa pro zkoumané období pouze ja-kmenová, třetí skupina je potom tvořena apelativy s dvojí podobou lemmatu – a- i ja-kmenovou. U apelativ s jednou podobou lemmatu ve slovníku byly hledány tvary podle druhé deklinace, než na kterou ukazuje podoba lemmatu, tvary apelativ s dvojí podobou lemmatu zanesenou ve slovníku dále zkoumány nebyly, protože tvary těchto apelativ budou tvořeny na základě obou podob lemmatu pravidelně.

1) V první skupině nebyly ve sledovaném období nalezeny žádné ja-kmenové tvary pro apelativa *berla*, *búla* a *vidly*. Pro ostatní zástupce první skupiny byly nalezeny tyto ja-kmenové tvary (doklady označené Gebauerem jako nářeční jsou opatřeny hvězdičkou):

čisterna: *jest mnoho čisterní [...] tuto na púšči* (AsenM, [ověř.]);

dobrota: *smyslte w dobroty* (EvOl., Gebauer 1960, 190);*

hróza: *hroze jeho bieše obešla* (ROl., Gebauer 1960, 190),* *poddán leftney hrozy* (Baw., Gebauer 1960, 190),* *pod hrozy nesnadnú* (Kat., Gebauer 1960, 190),* *k hruozi násilníkóv* (PrávJihlA);

hora: *na horzy Tábor* (PassKlem., Gebauer 1963, 193);*

kapla: *do kaple* (OD.,¹¹² Gebauer 1960, 188);

¹¹² V seznamu zkratk (Gebauer 1960, 624) je pouze ODub., ne OD.

kukla: *divoceť hledíme z kuklí* (Všeh, [ověř.]);
krása: *v tak drahěj krafi* (Kat., Gebauer 1960, 190),* (*ozdob*) *malženy stydlivú krafy* (Lvov., Gebauer 1960, 190),* *k tvé krásí* (BawEzop);
lýtka: *ale břicho a ledvie z mědi a lýtci železnie* (Pror);
mandla: *oděl se listem a mandli jest porodil* (BeLA), *hruška, jabloň, břeskev, mandle, ořech* (ŽidSpráv, [ověř.]), [v] *ezmi mandlí a připravíž je jako ku polévce* (LékChir);
mlha: *w ty mlzy* (Kat., Gebauer 1960, 190);*
modlitva: *tvých modlytwy* (Otc., Gebauer 1960, 180);
novota: *w nowoty života chodíme* (EvOl., Gebauer 1960, 190);*
otrapa: *v téj otrapy* (Kat., Gebauer 1960, 190);*
pěstúna: *Kateřině pěstúni odkazuje [Šimon]... čtyři kopy gr.* (ListářPlz (1464), StčS);
pata: *w patí* (EvOl., Gebauer 1960, 190);*
pochvy: *aby pochví nedělali prostých ani pobíjených* (ArchČ (1457), StčS);
pochva: *jej otierá a v pochví schovává* (KázLeg, [ověř.]);
ruka: *ruczy hřebími probichu* (Hrad., Gebauer 1960, 190),¹¹³
řeka: *o velikėj rzieczí* (Mill., Gebauer 1960, 190);
slza: *zetře Buoh každú slzi ot očí* (BeLA), *nebude slzí tečenje z hlavy* (LyraMat), *viděl sem flze tvé* (EvOl., Gebauer 1960, 194), *slze s svých očí ščedře vylévala* (KázLeg, [ověř.]), [ó], *spasená slze, jenž duši čistíš* (KázLeg, [ověř.]), *we flzech* (Modl., Gebauer 1960, 195),¹¹⁴ *s flzemy* (Lvov., ibid.);
strana: *na jednéj strany* (Mill., Gebauer 1960, 190),* [p] *odlé něho v pravé strani biechu vítězi* (AlxV);
střecha: *kapalici neb vodoteč střeším po svém žlabu vlastniem k struze a na ulici obecní netbal by vyvésti* (PrávJihIB);
tma: *we tmy zablúdití* (Lvov., Gebauer 1960, 190);*
truhla: *položil je nešťastně do své truhle* (PovOl);
věhlasa: *v takėj wiehlaffi* (Kat., Gebauer 1960, 190);*
vojna: *což každého oružie jest k vojni i k boji slúžě* (AlxV);
vrstva: *šest vrství* (AlchAnt., Gebauer 1960, 180).

Tyto doklady ukazují, že u apelativ *mandla*, *krása*, *hróza* a *slza* je kolísání doloženo ve více tvarech. Proto zavádím podoby *mandle*, *hróžě*, *krásě* a *slzě* do seznamu pro generování tvarů (počítá se u nich tedy s celým paradigmatem podle ženských ja-kmenů).

U ostatních apelativ jsou doklady kolísání omezené na jeden tvar. Byly doloženy dva tvary pro GEN.SG a DAT.SG, jedenáct tvarů pro LOC.SG (z nich je osm označeno jako nářečních), pět tvarů pro GEN.PL (tři z nich u jmen s tvarotvorným základem zakončeným na *v* – jedná se tedy zřejmě o působení *ъv*-kmenové deklinace), jeden pro DAT.PL a po jednom pro NOM.DU a ACC.DU. Až na LOC.SG jsou tedy ja-kmenové tvary málo frekventované, a pro LOC.SG zase platí, že tvary jsou pokládány za nářeční. Plošné generování ja-kmenových tvarů u jmen s doloženým kolísáním a tím spíše u všech a-kmenových jmen by tedy neodráželo dobře situaci v textech: kolísání se zdá být ojedinělé a vyskytuje se především v textech s nářečními prvky. Proto jsou všechny nalezené tvary zařazeny do seznamu výjimek (srov. podobné řešení u kolísání mužských o- a jo-kmenů, část 2.2.2.1).

2) Druhou skupinu tvoří jména zavedená ve staročeských slovnících s pouze ja-kmenovou podobou lemmatu. Skupina je výrazně menší než skupina první, tvoří ji jen čtyři apelativa. Pro apelativa *insule*,

¹¹³ V ITB přepsáno jako *rucě hřebími probichu* (HradUmuč).

¹¹⁴ V ITB přepsáno jako *ve slzéch* (ModlMil, [ověř.]).

kabele a *lavendule* nebyly v textech ITB nalezeny žádné doklady pro a-kmenové tvary. U apelativa *cedule* to v textech ITB platí také, ale Gebauer (1960, 188) uvádí doklady *cedulu posielám* (Arch. Český z r. 1456, Gebauer 1960, 188), *vedle té ceduly* (Arch. Český z r. 1456, ibid.). Tyto doklady jsou zařazeny do seznamu výjimek, protože pochází z jednoho zdroje a jsou jen dva.

3) Třetí skupina je zastoupena apelativy: *bulla/bulle/bula/bule*, *cella/cela/cilla/celle/cele/cille*, *jarmara/almara/almař/almaře*, *jedla/jedle*, *kapitola/kapitole/kapitula/kapitule*, *obuza/obuzě*, *pilula/pilule*, *řehola/řehole/řehula*, *schrána/schráně*, *skobla/skoble*, *tabula/tabule*, *židla/židle*.

Jak už bylo řečeno, u těchto apelativ budou tvořeny pravidelné tvary podle obou deklinací ve shodě se zachycením ve staročeských slovnících.

2.12.2.2 Apelativum *játry*

Ve všech staročeských slovnících (MSČ, ESSČ, GbSlov) se u apelativa *játry* počítá jen s touto podobou, ale v textech ITB je ojediněle doložena i podoba přejatá od středních o-kmenů: *játra od nie hnijí* (LékCzart). V tvarech se navíc vyskytuje alternace v kvantitě a v GEN.PL i alternace vzniková. Přehled všech tvarů s ohledem na koncovky i alternace ukazuje následující seznam:

NOM.PL: *by játry jeho mečem byly prostrčeny* (AlexPovD), *játra od nie hnijí* (LékCzart);
ACC.PL: *ulěčuje játry a slezenu* (LapidVodň), *[v]ezmi vajěčka a játra malého prasete* (LékŽen);
GEN.PL: *zatvrzenie játr* (LékVodň), *vezmi játer maličkého prasete* (LékŽen),
jde z jatr jedna veliká žila (LékFrantA), *[j]ater, srdce neleč, ani žaludku* (BřezSnářAstrS);
DAT.PL: *k plícóm, játróm* (Traktáty), *spomáhá studenému žaludku a játrám* (LékVodň),
toť škodí jatróm (LékFrantA), *což jatrám škodí* (LékFrantA), *játróm pomáhá* (LékJádroD);
LOC.PL: *v žaludku a v játrách* (LékVodň), *na plicech i na jatrách* (LékFrantA), *bolest v pravé straně nebo na jatřiech* (LékFrantA);
INS.PL: *rána stává se nad jatrami* (LékRhaz), *játrami vykouřil ďábla od Sary* (BechNeub),
panujeť nad játry a nad lidmi múdrymi (LékFrantA).

Jak je z tohoto přehledu zřejmé, náleží apelativum *játry/játra* jednak k ženským a-kmenům, jednak ke středním o-kmenům (jsou doloženy koncovky *-a* v NOM.PL a ACC.PL, *-óm* v DAT.PL, *-iech* v LOC.PL a *-y* v INS.PL, v GEN.PL je koncovka oběma deklinacím společná). Zároveň je patrné, že v GEN.PL jsou doloženy jak tvary se vznikovou alternací, tak bez ní a že alternace kvantity je doložena ve všech pádech kromě NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL. Vzhledem k doložení tvarů podle středních o-kmenů je možné buď do seznamu pro generování tvarů zavést lemma *játra*, nebo zavést pro apelativum *játry* speciální vzor. Protože pokládám za vhodné všechny tvary propojit, zavádím pro lemma *játry* samostatný vzor. Zvolené řešení navíc zohledňuje ojedinělé doložení tvaru *játra* ve sledovaném období. Ve vzoru je tvarům s koncovkami od ženských a-kmenů přiřazen rod ženský a tvarům od středních o-kmenů rod střední. V LOC.PL je jako nedoložená zavedena i koncovka *-ech*, aby byly pokryty všechny tvary podle středních o-kmenů v daném období. K apelativu je v seznamu pro generování tvarů přiřazena alternace v kvantitě i alternace vzniková.

2.12.2.3 Apeltivum *kamna/kampna*

Apeltivum *kamna/kampna* je plurale tantum, o němž Gebauer (1960, 193) tvrdí, že má tvary NOM.PL a ACC.PL podle středních o-kmenů, jinak má skloňování podle ženských a-kmenů. Jeho doklady i doklady v textech ITB to potvrzují: srov. kontexty *k pustým kamnám* (HradLiš), *ležeš na kamnách nyní* (PodkU), *sviň se za kamnami jako zlý pes* (HradSat). Tvary podle středních o-kmenů jsou v jiných tvarech než NOM.PL a ACC.PL doloženy až pro pozdější období kromě tvaru pro LOC.PL v kontextu [o] *kamniech, krmnícech, prevétiach* (PrávJihB). V GEN.PL je tvar podle obou deklinací stejný, do vzoru ho zavádím jako a-kmenový. Vzhledem k tomuto specifickému skloňování je pro lemmata *kamna* a *kampna* zaveden samostatný vzor. Ve staročeských slovnících se pro toto apeltivum uvádí rod ženský a střední. Vzhledem k tomu, že nebyly nalezeny doklady, které by na rod apeltiva ukazyvaly pomocí shody, je i do vzoru zavedena možnost středního a ženského rodu ve všech tvarech.

2.12.2.4 Apeltivum *krla*

Apeltivu *krla* má v GbSlov uveden opěrný tvar *-e*. Jediným dokladem užití v tomto slovníku i v ITB je kontext *jenž pro hlad otevší krlí* (AlxV). Ostatní staročeské slovníky (ESSČ, MSS) uvádějí podobu *krle*. Pro ojedinělost kombinace koncovek v NOM.SG a GEN.SG i pro ojedinělé doložení nepovažuji za nutné zavádět do seznamu pro generování tvarů podobu *krla*. Zavádím tedy pouze lemma *krle*.

2.12.2.5 Apeltivum *lýtka*

K apeltivu *lýtka* vznikl novotvar podle středních o-kmenů – Gebauer (1960, 193) se domnívá, že nejprve se přehodnotil původní nominativ singuláru na nominativ plurálu. Tvar podle středních o-kmenů dokládá až ze 16. stol. Nicméně doklad [o] *kolenu, lýtku a nohách* (BřezSnářM) ukazuje, že i pro sledované období je třeba s touto interpretací počítat, a lemma *lýtka* je proto zařazeno do seznamu pro generování tvarů. Novější verze ESSČ, než která byla podkladem pro tuto práci, podobu *lýtka* uvádí.

2.12.2.6 Apeltivum *póla*

Gebauer (1960, 189) předpokládá apeltivum *póla*, jehož tvary kolísají s ja-kmeny. Prozkoumáním jeho dokladů i dokladů v textech ITB byly ale nalezeny pouze dva kontexty, které nelze přiřadit k u-kmenovému apeltivu *pól*: *když je sobě na rámě vloží v puoli, tehdy se schýbá* (CestKab), *jich ižádúcie póla tu pohromadě neosta* (LegKat, [ověř.]). Staročeské slovníky podoby *póla* a *póle* neuvádějí (apeltivum *póle* uvádí pouze slovník Šimkův). Oba citované doklady jsou proto zařazeny do seznamu výjimek (jako lemma je uvedeno *pól*, rod je u druhého dokladu ženský) a s podobami *póla* a *póle* se v seznamu pro generování tvarů nepočítá.

2.12.3 Shrnutí

Deklinační typ ženských a-kmenů je jednou z nejstabilnějších deklinací české substantivní morfologie – naprostá většina staročeských tvarů se shoduje s tvary v češtině současné. Nebyly doloženy žádné koncovky, které by vyžadovaly zavedení podvzorů. Pro deklinační typ je jako vzorové zavedeno apelativum *žena*.

Koncovky jsou v celé deklinaci a-kmenové, jen v DAT.DU a INS.DU se vyskytuje vedle původní a-kmenové koncovky i koncovka o-kmenová (*-oma*). V jiných tvarech byly od o-kmenů přejaté novotvary doloženy jen okrajově, a nebyly proto zavedeny do vzoru. Jedná se o ojedinělé doklady *troskuov* a *zparuom* ze samého konce sledovaného období, pěti doklady je doložena koncovka *-y* v INS.PL (např. *svými slzy*, Gebauer (1960, 182) doklady označuje za neumělost autorů) a třemi kontexty je doložena i-kmenová koncovka *-mi* v INS.PL (*skalmi, cestmi, metelmi*).

Kromě toho bylo u ženských a-kmenů doloženo přejímání koncovek od ženských ja-kmenů. Jev nebylo možné ručně zkoumat v celé jeho komplexnosti, stejně jako u ostatních jevů tohoto typu jsem proto vycházela z upozornění na kolísání v historických mluvnicích, která jsem doplnila o doklady nalezené v průběhu práce při zkoumání jiných jevů. Apelativa, u nichž bylo takto doloženo kolísání, je možné rozdělit do tří skupin – první skupina má ve staročeských slovnících zavedena lemmata podle a-kmenů i ja-kmenů (např. *schrána/schráně*). Tvary těchto apelativ blíže zkoumány nebyly, protože všechny tvary, ve kterých by se mohlo vyskytovat kolísání, budou tvořeny pravidelně. Druhou skupinu tvoří apelativa s pouze ja-kmenovou podobou lemmatu (např. *kabele, cedule*). Pro apelativa v této skupině proběhla analýza tvarů v ITB, ale doklady kolísání byly nalezeny pouze v Gebauerově mluvnicí (Gebauer 1960, 188) a jsou zavedeny do seznamu výjimek. Ve třetí skupině jsou apelativa s pouze a-kmenovou podobou lemmatu. Také pro ně proběhla analýza tvarů. Pro apelativa *hróza, krása, mandla* a *slza* bylo nalezeno více tvarů ukazujících na přejímání ja-kmenových koncovek, proto považuji za vhodné řadit do seznamu pro generování tvarů i lemmata *hrózě, krásě, mandle* a *slzě*. Kolísání u ostatních apelativ je doloženo vždy pouze v jednom tvaru pro dané lemma. Celkově bylo nejvíce dokladů nalezeno pro LOC.SG (osm z jedenácti ale pochází z Gebauerovy mluvnicí a je označeno jako nářeční (Gebauer 1960, 179–180)) a pro GEN.PL (celkově pět tvarů, tři z nich (*vrství, modlitví, pochví*) jsou tvořeny od apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *v*, což zřejmě souvisí s působením *ъv*-kmenů). Ostatní tvary jsou doloženy ojediněle. Celkově doložení tvarů podle ja-kmenů pokládám za nedostačující pro plošné zavedení ja-kmenových koncovek do vzoru, proto jsou nalezené tvary řazeny pouze do seznamu výjimek. K tomuto hodnocení mě vede i označení většiny tvarů za nářeční u Gebauera (1960, 179–180).

Zavedení samostatného vzoru vyžadují dvě pluralia tantum – apelativum *játry* má ve sledovaném období doloženy i tvary podle středních o-kmenů (včetně ojedinělého NOM.PL *játra*), proto je pro něj zaveden vzor kombinující obě tyto deklinace. Zavedení jednoho vzoru místo řazení apelativa k a-kmenům i o-kmenům bylo zvoleno kvůli ojedinělému doložení podoby *játra* v NOM.PL. Tvary s a-kmenovými koncovkami mají ve vzoru zaveden rod ženský, tvary s o-kmenovými koncovkami rod střední.

Druhý samostatný vzor je zaveden pro apelativum *kampna/kamna*, které je podle staročeských slovníků femininem i neutrem a jehož paradigma je v DAT.PL a INS.PL pouze a-kmenové, v NOM.PL a ACC.PL pouze o-kmenové, GEN.PL je v obou deklinacích bezkoncovkový a v LOC.PL je doložen dvojtvar (*kamnách, kamniech*).

Všechny koncovky sledovaného deklinačního typu shrnují Tabulky K1–K3. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit.

feminina a-kmeny		
žena		
NOM.SG	F	-a ^a
GEN.SG	F	-y ^a
DAT.SG	F	-ě ^a
ACC.SG	F	-u ^a
VOC.SG	F	-o ^a
LOC.SG	F	-ě ^a
INS.SG	F	-ú ^a
NOM.DU	F	-ě ^a
GEN.DU	F	-ú ^a
DAT.DU	F	-ama ^a , -oma ^o
ACC.DU	F	-ě ^a
VOC.DU	F	-ě ^a
LOC.DU	F	-ú ^a
INS.DU	F	-ama ^a , -oma ^o
NOM.PL	F	-y ^a
GEN.PL	F	∅ ^a
DAT.PL	F	-ám ^a
ACC.PL	F	-y ^a
VOC.PL	F	-y ^a
LOC.PL	F	-ách ^a
INS.PL	F	-ami ^a

Tabulka K1: Koncovky vzoru žena

játry		
NOM.PL	F	-y ^a
NOM.PL	N	-a ^o
GEN.PL	F	∅ ^a
GEN.PL	N	∅ ^o
DAT.PL	F	-ám ^a

DAT.PL	N	-óm ^o
ACC.PL	F	-y ^a
ACC.PL	N	-a ^o
VOC.PL	F	-y ^{a*}
VOC.PL	N	-a ^{o*}
LOC.PL	F	-ách ^a
LOC.PL	N	-iech ^o , -ech ^{i*}
INS.PL	F	-ami ^a
INS.PL	N	-y ^o

Tabulka K2: Koncovky vzoru játry

kamna		
NOM.PL	F, N	-a ^o
GEN.PL	F, N	∅ ^a
DAT.PL	F, N	-ám ^a
ACC.PL	F, N	-a ^o
VOC.PL	F, N	-a ^{o*}
LOC.PL	F, N	-ách ^a , -iech ^o
INS.PL	F, N	-ami ^a

Tabulka K3: Koncovky vzoru kamna

2.13 Ja-kmenová feminina

Ženské ja-kmeny jsou deklinací, která má pokračování do současné češtiny. Deklinace má podle staročeských slovníků téměř 2000 zástupců a její původní koncovky do značné míry korespondují s ženskými a-kmeny – původní podoby těchto koncovek před přehláskou *a > ě* však nejsou dochovány (Gebauer 1963, 115) ani u koncovek, kde je přehláska náležitá (např. NOM.SG *duš-a*, INS.PL *duš-ami*), ani u koncovek, kam se přehláska dostává analogickým vývojem (např. DAT.PL *duš-ám*, LOC.PL *duš-ách*).¹¹⁵

Původ koncovek je do vzoru zanesen podle Gebauera (1960, 201–227). Ostatní mluvnické se s ním shodují.

Ja-kmenová ženská deklinace se ve staročeském období rozpadá na několik typů především v důsledku postupného sblížení s ženskými i-kmeny. Vzhledem ke spletnosti tohoto procesu, který pokračuje i v češtině současné,¹¹⁶ byly tvary této deklinace i tvary deklinace i-kmenové podrobně analyzovány, aby bylo možné ukázat rozsah sblížení obou deklinací ve sledovaném období a vyvodit z toho důsledky pro stanovení vzoru. Protože Gebauer (1960, 201–227) zmiňuje na několika místech při přejímání i-kmenových tvarů jako důležitý faktor zakončení tvarotvorného základu, bylo vůdčím prvkem pro provedenou analýzu právě zakončení tvarotvorného základu. Pády, ve kterých se ja-kmeny a i-kmeny odlišují, shrnuje následující tabulka, ze které byl vynechán duál, protože v tomto čísle není interakce doložena. V Tabulce 4 nejsou také uvedeny nástupnické tvary koncovek.

	ja-kmeny	i-kmeny
NOM.SG	-ě, -i	∅
GEN.SG	-ě	-i
ACC.SG	-u	∅
VOC.SG	-e	-i
NOM.PL	-ě	-i
GEN.PL	∅	-í
DAT.PL	-iem	-em
ACC.PL	-ě	-i
VOC.PL	-ě	-i
LOC.PL	-iech	-ech
INS.PL	-ěmi	-mi

Tabulka 4: Koncovky odlišující ženské ja-kmeny a i-kmeny v singuláru a plurálu

¹¹⁵ Původní podoba koncovek měla na konci tvrdý jer: *-amъ* a *-achъ* (Gebauer 1960, 115).

¹¹⁶ Analýze tohoto procesu od počátku do středněčeského období věnuje pozornost Vajdlová (2012 a 2013).

Jako zdroj pro stanovení přejímání bezkoncovkového NOM.SG a ACC.SG byly využity především staročeské slovníky (podrobněji viz níže u NOM.SG), pro stanovení rozsahu přejímání v ostatních pádech byly využity texty ITB prohledávané pomocí nástroje Analýza tokenů.¹¹⁷ Pro dané zakončení tvarotvorného základu byly v seznamech tvarů vyfiltrovaných na základě koncových hlásek (příklad takového seznamu viz v části 1.5) hledány i-kmenové tvary, např. pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *c* byly pomocí nástroje vyhledány všechny tvary končící na *-ci*, *-cem*, *-cech*, *-cmi*, z nich byly vybrány tvary patřící k ja-kmenovým lemmatům (např. *ovcem*, *ulicech*, *pracmi*) a dané doklady byly dohledány v textech ITB. V případě dokladů z prozatím nespolehlivých textů byly kontexty ověřeny přímo v edicích, tiscích nebo rukopisech, ze kterých byly texty do ITB převedeny. Výsledky analýzy jsou uvedeny u každého pádu, kde k přejímání dochází. V přehledech nalezených novotvarů jsou uváděny nejvíce tři doklady na daný tvar pro každý konsonant na konci tvarotvorného základu,¹¹⁸ celkové počty nalezených dokladů jsou shrnuty v Tabulce 5 v závěru kapitoly.¹¹⁹

Pro lepší přehlednost byly konsonanty na konci tvarotvorného základu rozděleny na sykavky, likvidy, palatály a labiály, protože sykavky jsou v historických mluvnicích zmiňovány jako faktor ovlivňující přejímání i-kmenových tvarů (např. Gebauer 1960, 212, 213) a ostatní skupiny konsonantů se ukázalo jako užitečné rozlišovat u některých historických hláskových změn. Příklady jsou však uváděny i pro jednotlivé konsonanty, aby se případně mohlo ukázat, že takové dělení není pro sledovaný jev užitečné. Pro palatály *d'*, *t'*, *ň* se uvádí jejich grafická podoba ve tvaru NOM.SG, tedy *d*, *t*, *n* pro lemmata s koncovkou *-ě* a *-i* a *ň* pro lemmata bezkoncovková. (Žádné bezkoncovkové ja-kmenové lemma s tvarotvorným základem zakončeným na *d'* ani *t'* totiž nalezeno nebylo.)

Stejná analýza byla provedena i u ženských i-kmenů, v tomto případě ovšem pro koncovky ja-kmenové (viz část 2.15). První verze výsledků analýzy byla publikována v Jínová et al. (2014).

2.13.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG má nejčastěji pravidelnou koncovku na *-ě* vzniklou přehláskou z *-a*. Původní podobu dokládá Gebauer (1960, 202) tvary *ialovica* (Reg. I. r. 1130, Gebauer 1960, 202), *strasa* (tj. *stráža*,

¹¹⁷ Analýza probíhala v měsících, kdy se verze ITB rychle měnily – analýza odráží stav ve verzích 10. 12. 2013, 21. 02. 2014 a 02. 05. 2014. Ověření na verzi 12. 02. 2015, které proběhlo u naprosté většiny ostatních jevů, pro svou nadměrnou časovou náročnost provedeno nebylo.

¹¹⁸ Výjimku představují apelativa s tvarotvorným základem zakončeným v písmu na *n*, u nichž je potřeba v některých pádech ilustrovat situaci zvláště u apelativ jako *prorokyni/prorokyně* a ostatních (jako *dýně*, *višně*, *sukně*), protože apelativa *prorokyni/prorokyně* tvoří specifický typ.

¹¹⁹ V příkladech u jednotlivých pádů i ve shrnující Tabulce 5 jsou uváděny jen doklady, u nichž panuje značná jistota o pádu, tedy ne kontext jako např. *svá diela dělajte, což která umie, hřiechov se vystřiehajíce, šlojieře neb kúdeli sliniece, nechte klevetanie* (JakVeč), kde není jisté, zda se v případě tvarů *šlojieře* a *kúdeli* jedná o GEN.SG nebo ACC.PL, i když z hlediska významu je snad pravděpodobnější GEN.SG; nebo kontext *[t]aké kámen, kterýžto bývá nalezén v mozku řeřába, a sádlem húserovým aneb lvovým ztlučéný a tiem muži pomazán konec, kdyžto chce s ženú přebývati, tehdy žena počne. Také kámen nalezén laniej v húbě a nošený. Také kámen nalezéný v mozku orlici nošený* (LékFrantA), v němž není u tvaru *orlici* možné rozhodnout, zda se jedná o GEN.SG nebo DAT.SG.

Reg. I. r. 1130, *ibid.*), *credica* (tj. *čriedica*,¹²⁰ Gloss. Jer., *ibid.*) a *vóla* (Modl., *ibid.*). První tři jsou starší, než je období sledované, v posledním se může jednat o projev nářečí. Všechny jsou proto řazeny do seznamu výjimek.

Kromě této koncovky se v NOM.SG vyskytuje ještě tvar bezkocovkový a tvar s koncovkou *-i*. Tato situace vyžaduje zavedení podvzorů, neboť ani jedna z variantních koncovek se neuplatňuje u všech ja-kmenových feminin.

Některá ja-kmenová feminina mají vedle koncovky *-ě* doložen v NOM.SG i tvar bez koncovky. Nejedná se přitom o jména, které by bylo možné identifikovat na základě nějaké formální vlastnosti, musela být proto nalezena ručně. Seznam těchto jmen obsahuje zhruba 60 lemmat. Vznikl na základě Gebauera (1960, 203–204), analýzy ja-kmenových lemmat ve staročeských slovnících a seznamu vytvořeného automaticky na základě těchto slovníků. Žádný z těchto seznamů nesloužil jako jediný zdroj, protože Gebauer (*ibid.*) uvádí mnoho apelativ s alternujícím tvarem NOM.SG i z úzu a ve slovnících je problematika zpracovaná nejednotně, takže generovaný seznam bezkocovkových lemmat ženského rodu s opěrným tvarem *-ě* nebyl zcela spolehlivý (kvůli nejednotnému zpracování slovníků některá jména neobsahoval, naopak v něm byla uvedena i jména původně i-kmenová nebo jména, která nikdy neměla nominativ s koncovkou *-ě* atd.). Všechny zdroje byly proto porovnány a seznam vznikl jako výsledek této komparace. Zde jsou některé příklady obtíží při nalezení hledaných lemmat: GbSlov uvádí jako lemma jen podobu *kratochvíle*, ale v příkladech je doložena i forma *kratochvíl*.¹²¹ Apelativum *rez* je uvedeno v ESSČ bez opěrného tvaru, proto se do automaticky vytvořeného základu pro seznam pro generování tvarů nedostalo. Apelativa *špic* a *súlož* jsou dvoudodá, proto je bylo nutné ke vzoru přiřadit ručně, automatické přiřazování lemmatu ke vzoru zde nechávalo deklinaci jako nerozhodnutou (viz část 5). Hlavním kritériem při rozhodování tak byly podoby nalezené při ruční analýze ja-kmenových lemmat ve staročeských slovnících. V případě apelativ *země/zem*, *věžě/věž*, *šířě/šíř*, *vášně/vášeň* a *zbrojě/sbrojě/zbroj* byla do seznamu pro generování tvarů doplněna i podoba s nulovou koncovkou na základě doložení tvarů v textech ITB – viz doklady (NOM.SG i ACC.SG) *toho svědci sú, nebo i zem i vešken lid* (BelA), *kde věž zdělána* (CestMandM), *bieše veliká šíř mezi nimi* (BiblOI), *[t]akú vášeň měli jeho hrdiny* (BawJetř), *[p]ísař vojenský má zbroj a samostřiely ohledovati* (Stc_vojenske_rady, [ověř.]).

Některá lemmata vyžadují podrobnější komentář. Za prvé to jsou lemmata *násep* a *náspě* – kromě toho, že *násep* patří k mužským o-kmenům, uvádí GbSlov *násep* a *náspě* jako ja-kmeny. StčS naproti tomu uvádí *násep* jako i-kmen a *náspě* jako ojedinelou podobu. Doklady uvedené v heslové stati jasně ukazují na to, že apelativum je v ženském rodě i-kmen, podoba *náspě* je tedy zřejmě druhotná, a v seznamu pro generování tvarů je proto lemma *násep* řazeno k i-kmenům a lemma *náspě* k ja-kmenům (považovat obě lemmata za i-kmenová by vyžadovalo zavedení speciálního vzoru, což není nutné – všechny tvary dobře pokryje zavedení lemmatu *násep* jako i-kmenového a *náspě* jako ja-kmenového).

¹²⁰ V ESSČ uvedeno jako *třiedicě*, tato podoba je proto zvolena jako lemma pro daný výjimečný doklad.

¹²¹ Podoba je zařazena ve verzi ESSČ z 13. 11. 2015. Základem seznamu pro generování tvarů je však verze dřívější.

Za druhé je třeba stručný komentář k lemmatům *lázeň* a *lázně*. Kromě těchto podob existuje i i-kmenové lemma *lázn*, tato podoba však není doložena ani v GbSlov ani v textech ITB. Gebauer (1960, 367–368) lemma *lázn* považuje za i-kmenové jednoznačně. Ja-kmenové tvary jsou však mnohem frekventovanější než i-kmenové, ja-kmenový ACC.SG je v textech ITB doložen dobře (např. *učíš jemu tuto výbornú lázni* (LékFrantA), *tu lázni čiň třikrát* (LékCzart)), i-kmenový naproti tomu není doložen vůbec. Jediné zřetelné i-kmenové tvary byly nalezeny v NOM.PL a GEN.SG: *vody*, *v nichžto jsou velmi dobré lázni* (CestMil, [ověř.]), *jdeš do lázni* (LékFrantA). Z tohoto hlediska se tedy jméno jeví spíše jako ja-kmenové s novotvarem podle i-kmenů. Na druhou stranu podoba *lázn* zavedená v GbSlov ukazuje na paralelnost *lázn – lázeň* a *piesn – pieseň* a slovníky jsou v této práci respektovány. Proto je zvoleno toto řešení: lemmata *lázně* a *lázeň* jsou přiřazena k ja-kmenům, lemma *lázn* k i-kmenům. Vzhledem k tomuto dvojímu přiřazení nejsou tvary apelativa užívány pro ilustraci přejímání tvarů druhé deklinace (ani nejsou zahrnuty do celkových přehledů novotvarů). Kromě toho existuje i lemma *lázna* (uvádějí ho ESSČ, MSS i GbSlov).

Za třetí – Gebauer (1960, 222) i Vážný (1964, 62) uvádějí mezi ja-kmenovými jmény apelativum *dásně*. Ve slovnících (GbSlov, ESSČ, MSS) však lemma *dásně* není uvedeno, pracuje se pouze s lemmaty *dásn*, *dásň*, *dáseň*, *dásen*. Gebauer (1960, 367) uvádí apelativum *dásn* i mezi i-kmeny. Texty ITB obsahují více tvarů ja-kmenových než i-kmenových, ale přiřazení apelativa k i-kmenům je ve slovnících jednoznačné, proto je zachováno i v seznamu pro generování tvarů. Lemma *dásně* zavedeno není. Kromě toho existuje i o-kmenové lemma *dásno* (uvádějí ho ESSČ, MSS i GbSlov).

Za čtvrté je třeba zmínit lemmata *píščěl* a *píščěle*. StČS uvádí lemma *píščěl* jako i-kmenové, *píščěle* jako ja-kmenové, MSS obě lemmata jako ja-kmenová. Zařazení lemmat v seznamu pro generování tvarů tuto charakteristiku respektuje, i když u sledovaného apelativa nejsou kromě bezkoncovkového NOM.SG a ACC.SG doloženy žádné i-kmenové tvary (podrobněji viz část 4.1.1).

Za páté – v ESSČ je apelativum *strán* zavedeno jako i-kmen, v MSS se ale vyskytuje i podoba *stráně*. Zároveň nebyly nalezeny žádné tvary, které by svědčily pro jednoznačnou i-kmenovou příslušnost tohoto apelativa. Protože jsou však v této práci respektovány staročeské slovníky, je lemma *strán* řazeno k i-kmenům a *stráně* k ja-kmenům.

Vedle lemmat s koncovkou *-ě* a bez koncovky v NOM.SG existuje ve sledovaném období i heterogenní skupina apelativ, která mají pouze bezkoncovkový NOM.SG a opěrný tvar je ve staročeských slovnících zařazuje k ja-kmenům. Jedná se o tři skupiny apelativ – první skupinu tvoří apelativa původně i-kmenová, která přecházejí k ja-kmenům (např. lemmata *bázen*, *bázeň*, *piesen*, *pieseň*), druhou skupinu tvoří apelativa dvoudodá, tedy jména, která jsou zároveň femininy a jo-kmenovými maskuliny (např. jména *podvoj*, *faleš* nebo *krádež*), a třetí skupinu tvoří feminina s pouze bezkoncovkovým NOM.SG a koncovkou *-ě* v GEN.SG (např. jména *obnož* nebo *responsoř*). Apelativa patřící do první skupiny mají blízko k i-kmenům, proto jsou probrána tam. Tvary apelativ druhé a třetí skupiny byly prozkoumány pomocí nástroje Analýza tokenů, výsledek analýzy je uveden v závěru této kapitoly.

Další specifickou skupinou je skupina lexémů původně zakončených na *-ynja* a pojmenovávajících ženské osoby. Tato jména mají v NOM.SG původní tvar zakončený na *-yni* (*poselkyni, prorokyni, němkyňni, hospodyni, knieni*). Koncové *-i* zde přítomné je „stará hláskoslovná varianta nejčastější koncovky *-ja*“ (Trávníček 1935, 314), jedná se tedy o koncovku původní. Analogií s koncovkou převládající u většiny zástupců ja-kmenové deklinace vznikají u těchto apelativ v NOM.SG také tvary zakončené na *-yně*. Aby bylo zřejmé, zda podoby uvedené ve staročeských slovnících umožní analýzu tvarů se zakončením *-yně/yni* v textech ITB, tedy jinými slovy, zda tvary NOM.SG takto zakončené v textech ITB odpovídají lemmatům uvedeným ve staročeských slovnících, byly tyto tvary nalezeny pomocí nástroje Analýza tokenů a ve staročeských slovnících bylo ověřeno, zda se pro všechny NOM.SG zakončené na *-yně/yni* ve slovnících nachází takto zakončené lemma. U pěti NOM.SG zakončených v textech ITB na *-yně* byl ve slovnících nalezen pouze tvar se zakončením na *-yni*. Jedná se o doklady *to ta běsyně činieše mnoho dní* (BibLitTřeb), *vilifica, chlapkyň* (SlovKlem), *podruhyň* (KlarGlosA), *poselkyň* (KlarBohE), *kteřá jest prvorodkyň* (LékFrantA). Pro NOM.SG zakončený *-yni* byl nalezen pouze jeden doklad, pro nějž neexistuje ve slovníku odpovídající lemma, a to *roba Jesu Kristova, všech kniežat paní, svého stvořitele chrám, Duchu svatého svatyni, krásná jako měsíc* (KristA).¹²²

I když se s alternativním zakončením *-yni/yně* počítá pouze u jmen pro osoby,¹²³ obsahují staročeské slovníky lemmata *mzhyni, břěkyňni, hlohyni, smrkyni* a *zatkyni*, tedy lemmata pojmenovávající rostliny, živočichy i neživé předměty. Nenalézám proto důvod, aby se nepočítalo i s tvarem *svatyni*. Pro lemmata zakončená *-yni* a *-yně*, ať už označují osoby nebo jiné entity, považuji za vhodné do vzoru zavést v NOM.SG koncovku *-i* a *-ě*. Podoba lemmatu se bude řídit podle slovníků, zavedení obou koncovek zajistí nalezení obou případných podob.

Stejně jako u některých ja-kmenových apelativ s koncovkou *-ě* také u některých jmen zakončených na *-yni* došlo k odsunutí koncovkového *-ě*: ze sledovaného období Gebauer (1960, 205) uvádí kontexty *(Elžběta) bieše bezdietkyn* (EvOl., Gebauer 1960, 205), *má przytelkyn* (EvOl., ibid.). ESSČ s těmito podobami jako s podobami lemmatu nepočítá (ze sledovaných jmen uvádí pouze lemma *hospodyň*) a ani v textech ITB se další takové tvary neobjevují. Protože se však jedná o systémovou možnost, zavádím pro všechna zmíněná apelativa podvzor, kde se v NOM.SG počítá s koncovkami *-ě*, *-i* a bezkoncovkovým tvarem.

Nominativ s koncovkou *-i*, tedy analogický podle apelativ zakončených a *-yni*, je podle Gebauera (1960, 205) možnou interpretací u dokladů *zemi [...] pochytla jě* (ApŠ., Gebauer 1960, 205), *u kohož je czieffy nalezena* (Comest., ibid.), *hřefnici* (Cis. Mnich., Gebauer 1963, 195). Alternativním vysvětlením těchto dokladů, které nabízí, je „nedosti určitý pravopis“ ve starých textech, kde se zaměňuje *ě* a *i* zvláště na konci slov (Gebauer 1960, 205). Trávníček (1935, 314) označuje doklady s těmito koncovkami za ne „zcela nezávadné“. V textech ITB byly nalezeny doklady *[p]akli komu ve snách pól hlavy bude sřato, polovici přide těch, což sme pověděli* (BřezSnářM), *Malá Strana, v níž jest*

¹²² I v pozdějším rukopise je tvar zachován: *matka Jezukristova, všech kniežat paní, všeho stvořenie chrám, Duchu svatého svatyni, krásná, jakožto měsíc zvolená* (KristD).

¹²³ „Nominativ *-yni*, vedle *-yně*, mají jen jména znamenající ženské osoby; jména jiná mají jen *-yně*“ (Gebauer 1960, 204).

asi polovici Němcův proti obojí celé Praze (BechNeub),¹²⁴ *jedená šočovici dává dobrou krev* (LékFrantA). Vzhledem k možnosti, že se může jednat pouze o písarskou zvyklost, i vzhledem k malému množství dokladů, pokládám tvary *zemi, čieši, hřiešnici, polovici* a *šočovici* v uvedených dokladech za výjimky a zavádím je pouze do seznamu výjimek, ne do vzoru.

GEN.SG má původní koncovku -ě.

Jako druhou koncovku uvádí Gebauer (1960, 208) i-kmenové -i. Nezmiňuje se o obvyklosti této koncovky ani o jejím rozšíření, pouze bez dalšího komentáře vypočítává doklady seřazené podle zakončení tvarotvorného základu. Téměř polovina dokladů přitom pochází z legendy o svaté Kateřině, tedy textu s výraznými nářečnými prvky. Gebauer (1960, 201 a 208) koncovku uvádí ve výčtu v paradigmatu i v nadpisu oddílu pojednávajícího o daném pádu – na takovém místě obvykle neuvádí koncovky, které nepokládá za pravidelné. Naproti tomu Trávníček (1935, 314) u této koncovky uvádí, že je ve staré češtině „tu a tam“, a Vážný (1964, 56) tvrdí, že se vyskytuje „u některých slov víceméně ojedinělých“.

Aby bylo možné stanovit rozsah tohoto jevu, byly pomocí nástroje Analýza tokenů vyhledány všechny tvary ja-kmenových apelativ s koncovkou -i a byly mezi nimi hledány tvary jiné než ty, u kterých se pro ja-kmeny koncovka -i předpokládá (tedy jiné než ACC.SG, DAT.SG a LOC.SG a NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU). Nalezené tvary GEN.SG ukazuje následující přehled.

Doklady pro i-kmenové tvary ja-kmenových apelativ v GEN.SG v textech ITB a u Gebauera (1960, 208):

a) tvarotvorný základ zakončený na sykavku: (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na s nebyly nalezeny žádné doklady)

-c: *v niež zvařen opich s listím bukvici* (LékRhaz), *nechtě rád tak svatého muže, své duše ráci i vše obci takého utěšitele, zbýti* (PasTisk), *Bóh, jenž jeden v Trojici jest a bude bez róznicí* (BawArn);

-č: *z té veliké púšči* (CestMand), *přijidechu do katrči* (BiblOI), *jeho moci i vlasti smysl ižádný sě nechopí, [...] jeho dna, [...] jeho húšti* (LegKat, [ověř.]);

-ř: *neokusí mé večeri* (ŠtítSvátB), *panny tak červeněj zoři i bělosti tak veliké* (LegKat, [ověř.]), *na kraji té šíři* (LékSalM);

-š: *podlé duši vtipný, opatrný, poctivý, štědrý, slavný* (Traktáty), *běchu do mši jedli* (KarŽivA, [ověř.]), *do peleffy* (Otc., Gebauer 1960, 208);

-z: *[a]čkoliv člověk na svém měštišti od mezi súseda zdáli na puol čtvrt nohy sráč mohl by kopati* (PrávJihIA), *jakož rzi mosí prací aneb ohněm železo zbýti, takéž člověk hřiecha* (ŠtítKlem), *z núzi jim rač pomáhati* (LegDor);

-ž: *pocházie od hadové kuoži* (LékJádroBrn), *oni za námi potěřie, povstanúce z stráží* (BiblOI), *jeho moci i vlasti smysl ižádný sě nechopí, [...] jeho dna, [...] jeho níži, [...] jeho bliži* (LegKat, [ověř.]).

b) tvarotvorný základ zakončený na palatálu: (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na t a d nebyly nalezeny žádné doklady)

¹²⁴ Je možné, že tento tvar nominativu je podporován adverbializovaným tvarem *polovici*, který se vyskytuje např. v dokladech *rozličných lidí mnoho vidieše [...], mnohé polovice šedivé a polovici bílé* (BrunCBaw), *ručho [...]* *jemu učiněno bylo z rozličného sukna a polovici z drahého sukna* (GestaM).

-n/ň: *do své jeskyni jdeše* (PasMuz, [ověř.]), *z pravé škráni* (LékJádroBrn), *nalí té vody v to víno, a budeť dobré a čisté a chutné, zdravé vuoni* (LékJádroBrn).

c) tvarotvorný základ zakončený na likvidu:

-j: *živnosti vedlé veřeji chodící hledati ženě hanebnějie a tieže jest než muži* (PrávJihlB), *[v]ezmi sukna modrého a šalviji* (LékChir);

-l: *z převeliké dáli* (HradRad), *[t]y si snížil národy až do smrti a snadně si zlámal jich moci i slavných z jich posteli* (BiblOl, [ověř.]), *[v]ezmi [...] miezky z kdúli lot a čistého vosku* (LékChir).

d) tvarotvorný základ zakončený na labiálu: (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *p* a v nebyly nalezeny žádné doklady)

-b: *[o] vyvinutí ohbi pažné* (LékRhaz);

-m: *[s]milstvuo nepocházé jedno z teploty jatrné a krmi* (AlexPovD), *z té zemi* (TrojK).

Toto doložení dobře ukazuje, že i-kmenová koncovka je v GEN.SG nejhojněji doložena u ja-kmenových apelativ s tvarotvorným základem končícím na sykavku, ale je z něj také zřejmé, že i-kmenová koncovka není výjimečný tvar a je třeba s ní počítat ve vzoru. Není doložena u apelativ se zakončením *-yni* označujících osobu, ani u apelativ, která mají v NOM.SG pouze podobu bez koncovky. Ve vzoru je toto doložení respektováno.

Vedle koncovky původní a koncovky i-kmenové dokládá Gebauer (1960, 208) i výskyt nářeční koncovky *-ej* v dokladech *každá osoba fwatey troyczey jest múdrost* (Orl., Gebauer 1960, 208), *diábel jedye na oczaffu tey rohozey* (Orl., ibid.), *nemluví z fwey woley* (Orl., ibid.). Vzhledem ke svému původu i řídkému doložení je koncovka zařazena pouze do seznamu výjimek.

DAT.SG i LOC.SG mají pravidelnou a jedinou koncovku *-i*, která je shodná s koncovkou i-kmenů a pomáhá sblížovat obě deklinace.

Kromě toho Gebauer (1960, 208–209) uvádí několik případů, kdy se zvrtnou analogií u těchto pádů vyskytují koncovky jiné – na základě povědomí, že *-i* vzniká na místě původního *-u*, se do těchto pádů dostává koncovka *-u*: *w zemyu egypské, w nadiegu, v-pufczyu, k duffyu méj, na poftelyu méj* (vše ŽWittb., Gebauer 208–209).

Jiným případem zvrtné analogie je výskyt *-e* a *-ie* namísto *-i*. Koncovka *-e* v LOC.SG je doložena v kontextu *w zyezze* (ŽWittb., Gebauer 1960, 209), koncovka *-ie* v kontextech *v téj zemie* (Mill., ibid.) a *na téj puffczie* (Mill., ibid.). Vzhledem k původu koncovek *-u*, *-e*, *-ie* ve zvrtné analogii nejsou tvary s těmito koncovkami zařazeny ani do seznamu výjimek.

V ACC.SG je původní koncovkou *-u*, které se přehláskou mění na *-i*.

U lexémů, které v NOM.SG mají i bezkoncovkovou podobu, se také v ACC.SG vyskytuje bezkoncovkový tvar (např. *přēs tu púšči* (KristA), *na púšč přicházěli* (KristA)), obě varianty nejsou stejně četné a u různých lexémů se bezkoncovkový tvar prosazuje různě rychle, ale pro dané období je třeba počítat systémově s oběma tvary. Kromě tvarů, které jsou odvoditelné ze seznamu apelativ s bezkoncovkovou podobou popsáno u NOM.SG, uvádí Gebauer (1960, 207) dva doklady, kde tomu tak není: *na každú chwil* (Orl., Gebauer 1960, 207), *vy ste učinili gefkyn* (EvOl., ibid.). Vzhledem

k tomu, že ve staročeských slovnících není u těchto jmen bezkoncovková varianta zahrnuta, i vzhledem k tomu, že se jedná o prameny s výraznými nářečními prvky, jsou tyto tvary zavedeny do seznamu výjimek.

VOC.SG má ve sledovaném období původní koncovku *-e*.

Od ženských *i*-kmenů se do tohoto pádu dostává podle Gebauera (1960, 205–206) i koncovka *-i*. Koncovka je však u něj doložena pouze z úzu, předpokládá ji jen pro jména, která mají bezkoncovkový nominativ. V textech ITB byl nalezen pouze doklad [ó] *lítý ohaři*, [...] *všech hněvuov plamenná záři* (LegKat, [ověř.]), který sice představuje systémovou možnost, ale pro zavedení *i*-kmenového VOC.SG do celého paradigmatu je nedostatečný. Proto se s ním ve vzoru nepočítá a je zaveden pouze do seznamu výjimek.

V INS.SG se vyskytuje koncovka *-ú*, která podléhá přehlásce a mění se na *-í*. Koncovka je společná s *i*-kmenovými jmény, a pomáhá tedy deklinace sblížovat.

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU mají koncovku *-i*, viz např. kontexty v *Silicí sta dvě studnici* (GestaM), *nad tiem domem stojíta dvě makovici* (CestMandM), *kúpivše dvě hrdlici* (KristA), *mají jedno tělo a dvě duši* (MartKronA). VOC.DU Gebauer (1960, 209) v charakteristice pádů neuvádí ani nedokládá, v textech ITB také tento tvar nalezen nebyl, systémově je však VOC.DU vždy shodný s tvary NOM.DU a ACC.DU, proto je takto zaveden do vzoru.

GEN.DU a LOC.DU mají koncovku *-ú*, která se přehláskou mění na *-í*, viz např. kontexty *obětovati dvú hrdlicí* (BiblOI), *neb jest bylo dvú mílí vzdáli* (CestMandM), *ve dvú neděli se dokonal* (TandBaw), *v tú dvú zemi* (BiblOI).

V DAT.DU a INS.DU je původní koncovkou *-ěma* (vzniklá přehláskou z *-ama*). Gebauer (1960, 209) uvádí, že pro tvary nemá doklad, v textech ITB byly nalezeny doklady pro INS.DU *nad rukama a nad pažema* (BřezSnářM), *mezi dvěma vinnicěma* (HusVýkl, [ověř.]), *napiti se mezi dvěma krměma* (LékVodň), *mezi dvěma mezema* (BiblOI), DAT.DU se podařilo doložit pouze v kontextu *dvě veliké saně s sebou vedúc, jdeta, jimažto saněma plamen smrdutý jako síra z úst i z chřiepí plápolaje* (PasTisk). Koncovka je tedy v obou tvarech do vzoru zavedena jako doložená.

Dále byla do těchto pádů od *o*-kmenů přejata koncovka *-oma*, která je doložena poměrně dobře pro INS.DU – viz např. kontexty *každá z těch bran bieše dvěma brannýma věžoma osazena* (TrojK), *[b]líženci panují plecoma, pažděoma a rukama* (LékFrantA), *zrydlnyczoma mýma* (ŽPod., Gebauer 1960, 209). Pro DAT.DU doložena není, proto je do vzoru v tomto pádě zařazena jako nedoložená.

NOM.PL a ACC.PL mají koncovku *-ě*.

Novotvar podle *i*-kmenového skloňování byl pro NOM.PL nalezen pouze pro *ja*-kmenová apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *c*, viz kontexty *avšak i v manželstvu nadejdú práci, a snad těžší, aneb několik jich miesto jedné* (ŠtítKlem), *budete jako holubici* (Pror).

Novotvar v ACC.PL je doložen pouze doklady [c]iesář [...] *rozesla ve vsě dáli posly* (LegKat, [ověř.]), [t]oho *vázanie musieš nechati za II neděli* (LékJádroBrn) a snad o něm lze uvažovat i v kontextu *donidž jich jest poddal hospodin pod šlépěji jeho nóh* (BiblOI). Vzhledem ke své ojedinělosti jsou tyto tvary řazeny pouze do seznamu výjimek.

GEN.PL je původně bezkoncovkový,¹²⁵ druhou možností je v tomto pádě i-kmenová koncovka *-í*. Na rozdíl od situace v jiných pádech, je v GEN.PL ja-kmenová koncovka v menšině. Pro obě koncovky byla provedena podrobná analýza, aby se ukázalo, zda se ve sledovaném období nevyskytují nějaké skupiny slov, kde by jedna z koncovek byla vyloučena. Nalezené doklady jsou opět řazeny podle zakončení tvarotvorného základu.

Původní tvary dokládá Gebauer (1960, 211) u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným v písmu na *m* (*země*), *c* (*ovce*, *sviece*, *ulic*, *studnic*), *ž* (*kůže*, *věž*), *š* (*duše*, *čieš*, *loktuš*), *j* (*stópěj*, *kročej*), *l* (*míle*, *neděle*, *ochechule*) a *n* (*višně*, *dýně*, *škorně*, *zpievákyne*). V textech ITB byl bezkoncovkový GEN.PL nalezen i pro apelativum s tvarotvorným základem zakončeným na *p* (*konopě*). Pro ostatní zakončení tvarotvorných základů (tedy *č*, *s*, *ř*, *z*, *ť*, *d*, *b*, *v*) takový tvar nalezen nebyl.¹²⁶ Doložení bezkoncovkového GEN.PL ukazují doklady:

a) tvarotvorný základ zakončený na sykavku: (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *s*, *č*, *z*, *ř* nebyly nalezeny žádné doklady)

-c: z *mých ovec* (KristA), *při světle mnohých svěc* (TrojK), z *ulic jeruzalémských* (Pror);

-ž: *mnoho věž bě ve zdi* (AlxH), z *modrých kóz* (BiblOI);

-š: *mnoho dúš zahubují* (DesHrad), *dám třidceti loktuš vám i tolikéz sukni* (BiblOI), *mytie češ, věder, meděných orudí* (HusPost, [ověř.]).

b) tvarotvorný základ zakončený na palatálu: (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *t* a *d* nebyly nalezeny žádné doklady)

-n/ň: *višeň černých* (Hvězd), *dýň, cibule a póru žádají* (ŠtítBes, [ověř.]), z *jeskyň svých* (TrojK),¹²⁷ v *němžto bieše devět bohyň* (AlexPovD), *do svatých rukú udělaných* (BiblKlemNZ), *škoreň* (Rokyc., Gebauer 1960, 211).

c) tvarotvorný základ zakončený na likvidu:

-j: *Barachových stópěj sú následovaly* (BiblOI), *aby s ním šel tisíc kročej* (KristA);

-l: *za pět mil* (KristA), *několik neděl* (ŠtítKlem), *smrtečné ochechul zpievanie* (BiblKladr).

d) tvarotvorný základ zakončený na labiálu: (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *b* a *v* nebyly nalezeny žádné doklady)

-m: *což jest mých zem obcě* (AlxBM);

-p: *vziati prostěradlo z hlavatých konop* (LékFrantA).

¹²⁵ Bezkoncovkový GEN.PL je stejně jako u ženských a-kmenů spojen s alternacemi – dochází v něm ke krácení (*sviece* – *svěc*), dloužení (*duše* – *dúš*) i vznikové alternaci (*ovce* – *ovec*), alternace jsou popsány v části 3.1.2.2.

¹²⁶ Při analýze byl zvolen tento postup: ve staročeských slovnících byla nalezena všechna lemmata s daným zakončením tvarotvorného základu a v textech ITB byly ručně hledány jejich bezkoncovkové tvary.

¹²⁷ Kromě toho je doloženo také *jeskyn: do těch jeskyn* (TrojK). Tvar je pro svou výjimečnost řazen do seznamu výjimek.

Není zcela jednoznačné, jak s tímto doložením naložit ve vzoru. Je zřejmé, že tvar bezkoncovkový je tvarem spíše ustupujícím a u některých typů zakončení tvarotvorného základu není doložen vůbec. Není doložen ani u ja-kmenových apelativ v NOM.SG s koncovkou -ě jednoslabičných, nedoložení v tomto pádě má zřejmý důvod v tom, že by odtržením koncovky vznikla neslabičná struktura. U jednoslabičných apelativ se s bezkoncovkovým GEN.PL tedy ve vzoru nepočítá. U apelativ dvoj- a víceslabičných se nabízí v zásadě trojí řešení – buď bezkoncovkový tvar zavést pouze u lemmat, kde je doložen, nebo u lemmat s tvarotvornými základy, kde je doložen, nebo ho zavést systémově. První řešení je příliš úzké, tyto tvary představují systémovou možnost. Druhé řešení se zdá být dobrým kompromisem, ale na druhou stranu je dobré zvážit fakt, že apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *t, d, z, ř, č, s, b, v*, u nichž bezkoncovkový tvar nalezen nebyl, představují většinou z hlediska zástupců marginální skupiny ja-kmenových apelativ. V nedoložení tvarů se tak nemusí projevovat systémové omezení. Proto je bezkoncovkový tvar zaveden do vzoru u všech dvoj- a víceslabičných ja-kmenových apelativ jako systémová možnost. Výjimku tvoří ja-kmenová apelativa, která nemají ve staročeských slovnících zaveden NOM.SG s koncovkou -ě, protože tato apelativa nemají tento tvar doložen, a počítat u nich s archaickým GEN.PL je proto zbytečné.

Kromě původní koncovky se v GEN.PL vyskytuje i koncovka i-kmenová, koncovka -í. Její doložení u apelativ s různým zakončením tvarotvorného základu ukazuje následující přehled:

a) tvarotvorný základ zakončený na sykavku: (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *s* nebyly nalezeny žádné doklady)

-*c*: *ať čistý olej skydají a kvasníci ohlédají: bude lit v sudě v nesplném tolik kvasnic jako u plném (DesHrad), pastýř jest ovcí (KristA), dvanáct velikých svieci (MartKronA);*

-*č*: *uprázdniec se od světských péčí (ŠtítSvátA), mnoho pustin i púščí mezi tiem (CestMandM);*

-*ž*: *v té zdi věží přemnoho (TrojK), nalezechu mnoho kóží starých (BawArn);*

-*š*: *skrže množstvie svatých duší slavné obveselenie (KristA), čieší stříbrných deset (BiblOI);*

-*ř*: *mnoho hromobitie i hřimanie i búří (CestMandM), velebných večerí v postě jako jindy nestrojiti (ŠtítSvátA);*

-*z*: *mnoho tvrzí doby (DalV), od takových nesnáží (PrávJihIA).*

b) tvarotvorný základ zakončený na palatálu: (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *t* nebyly nalezeny žádné doklady)

-*d*: *Aiax Cileus bieše [...] širokých plecí, hrubých paždí (TrojK), spomáhají hlizám hýždí (LékJádroD);*

-*n/ň*: *kde roste višňoví černých višni (LékJádroBrn), jde do jejich loží a jeskyní (CestMil, [ověř.]), [o] stavení sráčův, kuchyní a věcí k těm podobných (PrávJihIA), Mulio mzhyní pastýř (SlovOstřS).¹²⁸*

c) tvarotvorný základ zakončený na likvidu:

-*j*: *tisíc kročejí s ním šel (BiblOI), držme se stópějí jeho (ŠtítSvátA);*

-*l*: *blúdíl patnáste nedělí (BruncU), je šest milí vzdáli od Jeruzaléma (Otc, [ověř.]).*

d) tvarotvorný základ zakončený na labiálu: (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *v* nebyly nalezeny žádné doklady)

-*b*: *z hluby vodných (ŽWittb., Gebauer 1960, 211);*

¹²⁸ Staročeské slovníky neuvádějí formu *mzhyní* jako adjektivum, na základě dokladů jako *volový/skocký/oslový/kozí pastýř* (SlovOstřS) se ale o adjektivum jednat může.

-p: *vezmi hlavatých konopí prostěradlo* (LékFrantA), *kolik ukane potu krópi* (DesHrad);
-m: *tolik jiných zemí* (ŠtítKlem).

Doložení ukazuje, že se i-kmenová koncovka vyskytuje nejen u všech apelativ, která mají doložen tento pád bezkoncovkový, ale i u apelativ, kde původní tvar doložen není. Tvar s i-kmenovou koncovkou se podařilo doložit i pro dvě apelativa se sufixem *-icě* (kde lze z hlediska současné češtiny nejvíce očekávat omezení užívání tohoto tvaru). Jedinou skupinou apelativ, kde tato koncovka doložena není, jsou jména osob se zakončením *-yni* v NOM.SG, u těchto apelativ tedy koncovka *-í* v GEN.PL není zavedena do vzoru. Jinak je s i-kmenovou koncovkou třeba počítat u všech ja-kmenových apelativ.

Vlivem zvrtné analogie jsou v GEN.PL doloženy (Gebauer 1960, 212) ojediněle i koncovky *-ú* (*berani owczyu* (ŽWittb., Gebauer 1960, 212)) a *-ie* (*z cizích zemie* (Mill., ibid.), *z těch wiezie* (Mill., ibid.)). V ITB je doložen kontext s analogickou koncovkou *z mrtvých kostí z škránie* (LékJádroBrn). Rovněž zcela ojedinělé je doložení koncovky *-iev* od mužských o-kmenů (*zkřiešenie duffyew* (EvOl., ibid.)) a nářeční koncovky *-iej* (*záloh zemyey* (EvOl., ibid.)). S tvary s koncovkami vzniklými zvrtnou analogií se nepočítá ani v seznamu výjimek, tvary ostatní jsou zavedeny do seznamu výjimek.

V DAT.PL je původní koncovkou *-iem*. Vzniklo přehláskou z koncovky *-ám*, která je ojediněle doložena z textu s nářečními prvky: *waffem duffam* (OIMüllB., Gebauer 1960, 212). Doklad je zaveden do seznamu výjimek.

Vlivem i-kmenů a podle Gebauera (1960, 212) i analogií z ostatních pádů (podle NOM.PL a ACC.PL s koncovkou *-e* a INS.PL s koncovkou *-emi*) se v DAT.PL zvláště po sykavkách vyskytuje také koncovka *-em*. Trávníček (1935, 315) u koncovky uvádí, že se vyskytuje „někdy“, Vážný (1964, 58) opakuje Gebauerovo pozorování o sykavkách a uvádí, že novotvar je hojný v 16. stol. Aby bylo možné stanovit, zda do vzoru patří, nebo ne a v jakém rozsahu, byla provedena stejná analýza jako u případě jiných pádů s i-kmenovými koncovkami.

Doložení koncovky *-em* v DAT.PL u ja-kmenových apelativ řazené opět podle zakončení tvarotvorného základu ukazuje následující přehled:

Doklady pro i-kmenové tvary ja-kmenových apelativ v DAT.PL v textech ITB a u Gebauera (1960, 212–213):

a) tvarotvorný základ zakončený na sykavku: (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na s a ž nebyly nalezeny žádné doklady)

-c: *přišel k ovcem* (ŠtítSvátA), *sú věrnější takým blázníkem nežli milému Bohu* (GestaM), *k lavicem přistúpiti* (PrávPřís);

-č: *uč se múdroštem podlé mne* (LetKřižA, [ověř.]);¹²⁹

-ř: *k takým smlúvám a přem* (PrávJihA);

-š: *lidským dušem* (ŠtítSvátA), *ke mšem svatým* (PulkR, [ověř.]);

-z: *k mezem trojanským* (TrojK), *aby nesnázem konec uložil* (PrávJihA), *k tvrzem* (AlxV).

b) tvarotvorný základ zakončený na palatálu (nebyly nalezeny žádné doklady).

¹²⁹ I-kmenový tvar byl nalezen pouze u pluralií tantum typu *milošče*, u jiných apelativ ne.

c) tvarotvorný základ zakončený na likvidu:

-j: *k vašim šlépějím* (VeronS);

-l: *kterýž se přidává padesáti a dvěma nedělem* (PrávJihlA), *což pak koli košílem odplaty za odívání bývá* (BechNeub).

d) tvarotvorný základ zakončený na labiálu (nebyly nalezeny žádné doklady).

Doložení ukazuje, že novotvary podle i-kmenů jsou v DAT.PL nejvíce zastoupeny u jmen s tvarotvorným základem zakončeným na sykavku, ale poměrně dobře jsou doloženy i u jmen s tvarotvorným základem zakončeným na likvidu. Otázka, jak s tímto doložením naložit ve vzoru, je řešena spolu se stejnou otázkou u LOC.PL a INS.PL níže.

V LOC.PL je situace původní koncovky podobná jako v DAT.PL – původní podoba koncovky *-ách* je doložena ojedinele a v textech s nářečními prvky (*w ginffich zemach* (OIMüllB., Gebauer 1960, 213), *v těch mezach* (Comest., *ibid.*)). Doložené tvary jsou proto zařazeny do seznamu výjimek. Pravidelnou koncovkou pro LOC.PL je přehlasovaná podoba původní koncovky, totiž *-iech*.

Působením stejných vlivů jako v DAT.PL se do LOC.PL dále dostává koncovka *-ech*. Gebauer (1960, 213) opět zmiňuje, že se vyskytuje „zvláště po sykavkách“, a dokládá tento tvar ze sledovaného období pouze jmény s tvarotvorným základem zakončeným na sykavku. Trávníček (1935, 315) o tomto novotvaru tvrdí, že vyskytuje „dosti často“, Vážný (1964, 59) opět uvádí, že se novotvar vyskytuje „zvláště po sykavkách, velmi hojně zejména v 16. stol.“. Aby bylo možné stanovit rozsah rozšíření této koncovky, byla provedena stejná analýza jako u ostatních i-kmenových tvarů. Doložení ukazuje následující přehled.

Doklady pro i-kmenové tvary ja-kmenových apelativ v LOC.PL v textech ITB a u Gebauera (1960, 213):

a) tvarotvorný základ zakončený na sykavku: (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na s nebyly nalezeny žádné doklady)

-c: *ve všech tělesných pracech* (BechNeub), *po ulicích má vláčen býti* (PrávJihlA), *na stolicech povýšených* (LetaA);

-č: *při všech péčech* (PrávHorK, [ověř.]);

-ř: *v měských přech* (PrávJihlA);

-š: *o svatých dušech* (PasKal), *na všech mšech* (PasKal), *v pelešech tajiece sě* (BiblOl);

-z: *na tvrzech asyrských* (BiblOl), *na mezích slíbené země* (ŠtítSvátA);

-ž: *v strážech svých* (BiblOl), *na zdi a na věžech* (BiblOl).

b) tvarotvorný základ zakončený na palatálu: (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na t a n/ň nebyly nalezeny žádné doklady)

-d: *ukazují také ránu na paždech* (LékFrantA).

c) tvarotvorný základ zakončený na likvidu:

-j: *na veřejech domových* (BiblKladr);

-l: což jest u padesáte mílech se všech stran (BruncU), ve čtyřech nedělech (Hvězd), [o] komieních, krmnicích, maštalech (PrávJihIA).

d) tvarotvorný základ zakončený na labiálu (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *b* a *v* nebyly nalezeny žádné doklady)

-m: po rozličných zemech (ŠtilfU);

-p: o pahorcích nebo náspech (BřezSnářM).¹³⁰

Tyto doklady ukazují, že přejatá i-kmenová koncovka *-ech* je ve sledovaném období rozšířena sice nejvíce u sykavek, ale u všech ostatních typů zakončení tvarotvorného základu se s ní rovněž setkáváme. Důsledky pro řazení koncovky do vzoru jsou uvedeny v souhrnu níže.

V INS.PL je pravidelnou koncovkou *-ěmi*, vzniklé přehláskou z koncovky *-ami*.

Kromě ní uvádí Gebauer (1960, 214) ještě i-kmenovou koncovku *-mi*. Dokládá ji pro sledované období s lexémy *dušě, péče, sviece, kůže* a *neděle*. Trávníček (1935, 315) tvrdí, že její výskyt je ojedinělý, Vážný (1964, 59) pak, že se vyskytuje „celkem zřídka a většinou až v textech pozdějších“. V textech ITB byla stejně jako v pádech ostatních provedena analýza tvarů s touto koncovkou, jejich doložení ukazuje následující přehled.

Doklady pro i-kmenové tvary ja-kmenových apelativ v INS.PL v textech ITB a u Gebauera (1960, 214):

a) tvarotvorný základ zakončený na sykavku: (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *s* nebyly nalezeny žádné doklady)

-c: se čtyřmi lžicmi vody horké (LékFrantA), kostel osvěcujem mnoho svěcemi rojženými (ŠtítSvátB), obvieže-li se pracmi (ŠtítBes, [ověř.]);

-č: jsa peczmi obvázan (BrigF., Gebauer 1960, 214), po ten šíp kleštmi sáhnúti (LékChir), vytáhni ten stříen kleštmi (LékSalM);

-ř: o němž stviechu zářmi stěny (LegKat, [ověř.]);

-š: pójdem tam s dušmi i s těly (HradRad);

-z: celá země lidmi osazena a městmi a tvrzmí (CestMandM), sta dvě vlasti rozdělené, ale mezmi spojené (LyraMat);

-ž: odievají se chlupatými kožmi (LucidT), ohrazené zedmi a věžmi (CestMandM), by vlasy pod pažmi se rozmnožily (BřezSnářM).

b) tvarotvorný základ zakončený na palatálu: (pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *t* a *n/ň* nebyly nalezeny žádné doklady)

-d: zavěž jemu ramena pod paždmí (LékFrantA).

c) tvarotvorný základ zakončený na likvidu:

-j: hnu sě s vojmi s toho miesta (AlxV), [b]řicho tvé jako stoh pšeničný, obložený lilijmi (VýkŠal, [ověř.]);

-l: před šesti nedělmí (PulkR, [ověř.]), tehdy kúdelmi a rúškami a flastry tak uvěž palec (LékSalM, [ověř.]).

d) tvarotvorný základ zakončený na labiálu (nebyly nalezeny žádné doklady).

¹³⁰ V tomto případě se může jednat i o i-kmenový tvar i-kmenového apelativa nebo tvar mužský o-kmenový.

Doložení i-kmenového tvaru v INS.PL stejně jako v LOC.PL a DAT.PL ukazuje, že přejímání koncovky je nejhojněji doloženo u jmen s tvarotvorným základem zakončeným na sykavku. Ukazuje ale také, že není vyloučeno ani u jmen ostatních. Kvůli hláskové stavbě koncovky se nezdá pravděpodobné, že by se někdy vyskytovala s apelativy, která jsou v NOM.SG s koncovkou -ě jednoslabičná (např. je nepravděpodobný tvar *přmi* nebo *mšmi*). Proto se s touto koncovkou u těchto apelativ ve vzoru nepočítá. Ostatní závěry jsou uvedeny níže.

Tabulka 5 shrnuje všechny i-kmenové tvary nalezené u ja-kmenových apelativ. Ja-kmenová apelativa jsou v ní rozdělena podle koncové souhlásky tvarotvorného základu, aby bylo možné určit, zda se u některého zakončení tvary podle i-kmenů vyskytují více než u jiných, případně se nevyskytují vůbec. U každého zakončení tvarotvorného základu je také uvedeno, kolik lemmat uvedených ve staročeských slovnících takto zakončený tvarotvorný základ má (před lomítkem je uveden počet lemmat s koncovkou, za lomítkem počet lemmat bezkoncovkových). Čísla v ostatních sloupcích uvádějí, kolik různých lemmat bylo pro daný tvar nalezeno v textech ITB a u Gebauera (1960). Pro NOM.SG byl údaj získán především na základě staročeských slovníků, jak je uvedeno ve výkladu o tvarech NOM.SG (u všech těchto apelativ se zároveň předpokládá bezkoncovkový ACC.SG, tento pád proto není v tabulce zahrnut). Tvar pro VOC.PL nebyl nalezen žádný, proto ani tento pád není v tabulce uveden. Pro GEN.PL je i-kmenová koncovka základním tvarem, proto není v souhrnu uveden ani tento pád.

konec TZ	počet lemmat	i-kmenové koncovky u ja-kmenových lemmat ve tvarech:							
		NOM.SG	GEN.SG	VOC.SG	NOM.PL	ACC.PL	LOC.PL	DAT.PL	INS.PL
		∅	-i	-i	-i	-i	-ech	-em	-mi
c	1149/4	4	7		2		12	10	3
č	45/6	3	4				1	1	2
z	31/5	3	5				2	3	1
ž	45/18	11	4				2		2
s	4/0								
š	44/7	4	4				3	2	1
ř	31/8	3	5	1			1	1	1
l	159/19	11	6			2	4	2	1
j	56/11	4	1				1	1	1
d	2						1		1
t	5								
n/ň	216/13	12	3						
p	13/0	1					1		
b	12/1	1	1						
v	4/0								
m	6/1	1	2				1		

Tabulka 5: Ja-kmenová lemmata s i-kmenovými koncovkami v textech ITB (verze banky 10. 12. 2013, 21. 02. 2014 a 02. 05. 2014), u Gebauera (1960, 202–227) a podle staročeských slovníků

Souhrn i-kmenových tvarů v Tabulce 5 ukazuje, že při zařazování koncovek do vzoru je třeba zohlednit jak stavbu tvarotvorného základu, tak konkrétní pády – NOM.SG a GEN.SG se zdají

ukazovat na jiné tendence než pády plurálu. V souvislosti s bezkoncovkovým NOM.SG se dále nabízela otázka, zda většina všech tvarů přejatých od i-kmenů není tvořena od jmen s bezkoncovkovým NOM.SG. Tato hypotéza se však nepotvrdila – celkem bylo nalezeno asi 100 i-kmenových tvarů ja-kmenových apelativ, ale pouze 34 z nich má ze sledovaného období zároveň doložen bezkoncovkový NOM.SG. Tento rys tedy není pro zařazení koncovek do vzoru rozhodující.

Ze souhrnu přejatých i-kmenových tvarů v Tabulce 5 i z předchozího výkladu o tvarech jednotlivých pádů vyplývají pro stanovení vzoru tyto skutečnosti: GEN.SG podle i-kmenů je doložen pro všechny typy zakončení tvarotvorného základu, není však doložen pro jména osob zakončená v NOM.SG na *-yni* ani pro apelativa, která nemají ve staročeských slovnících zavedenu v NOM.SG koncovku *-ě* (jména typu *obnož*, viz níže). Novotvar podle i-kmenů je proto do vzoru zařazen pro všechna apelativa kromě zmíněných dvou skupin.

VOC.SG a NOM.PL a ACC.PL podle i-kmenů jsou doloženy jen naprosto ojediněle, tyto tvary jsou tedy zařazeny pouze do seznamu výjimek, jak bylo zmíněno výše.

V LOC.PL, DAT.PL a INS.PL je situaci možné shrnout takto: Pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na sykavku a likvidu jsou přejaté tvary doložené pro všechny tyto pády (je však dobré vzít v úvahu počet zástupců těchto typů – jména s tvarotvorným základem zakončeným na sykavku tvoří naprostou většinu ja-kmenových feminin). U jmen s tvarotvorným základem zakončeným jinak než na sykavku nebo likvidu jsou tyto tvary s i-kmenovými koncovkami doloženy ojediněle. Zvlášť nápadné je to u jmen s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň*, kterých je nezanedbatelný počet. U ostatních apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na palatálu nebo labiálu se může v případě nedoložení jednat o důsledek malé četnosti lemmat (či jejich neobvyklosti). Výjimečnost postavení ja-kmenových apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň* kromě nedoložení novotvarů podle i-kmenů (i přes značný počet zástupců) dále může signalizovat i to, že jsou to typicky právě apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň*, která od ženských i-kmenů přecházejí k ja-kmenům (i dnešní vzorové apelativum *píseň* na tuto pravidelnost ukazuje). Tato apelativa tedy mohou představovat typické zástupce ja-kmenové deklinace. Z těchto důvodů považuji za vhodné u ja-kmenových apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň* s novotvary podle i-kmenů v DAT.PL, LOC.PL a INS.PL nepočítat.

Stejně tak nepovažuji za vhodné zařazovat tyto přejaté koncovky do deklinace apelativ typu *obnož* – ani u těchto apelativ i-kmenové koncovky ve sledovaných pádech doloženy nejsou. U ostatních apelativ novotvary do vzoru zavedeny jsou.

2.13.2 Specifické jevy

2.13.2.1 Apelativa typu *obnož* a *faleš*

U apelativ s bezkoncovkovým NOM.SG typu *obnož*, která nemají ve staročeských slovnících zaveden NOM.SG s koncovkou *-ě*, a jmen dvourodých typu *faleš*, která zároveň patří k mužské jo-kmenové

deklinaci, byla provedena analýza tvarů, aby bylo možné stanovit, zda se tato apelativa nějak liší od ostatních ja-kmenů (nebo od sebe navzájem).

Při analýze tvarů nebyly pro apelativa sledovaného typu nalezeny žádné pouze i-kmenové tvary s výjimkou GEN.PL: *osmnácte ocasuov a obnoží hadových* (BruncU). U apelativ, která zároveň patří i k mužským jo-kmenům (např. *krádež, faleš* nebo *podvoj*), byly nalezeny pouze tvary jo-kmenové (např. *z vôle srdečné pocházějí myšlenie zlá, vraždy, cizoložstva, smilstva, krádeži* (HusDcerkaH)), nebo tvary společné ja-kmenům a mužským jo-kmenům (např. *skrže chytrostě, falše a úklady* (TrojK)). U apelativ, která jsou femininy a nemají podle staročeských slovníků NOM.SG s koncovkou -ě (např. *obnož, responsoř*), byly nalezeny pouze tvary ja-kmenové (např. *všecky obnože z draka obtrhal bieše* (BruncU)), nebo společné pro ja-kmeny a i-kmeny (např. *v té responsoři* (PovOl)).

Pro tato apelativa je proto zaveden společný podvzor *obnož*, který má NOM.SG a ACC.SG pouze bezkoncovkový, v GEN.SG pouze -ě a i všechny další koncovky jsou ja-kmenové (kromě bezkoncovkového GEN.PL, který není zařazen pro svou archaičnost, ale je místo něj zařazena i-kmenová koncovka -ŕ).

2.13.2.2 Pluralia tantum typu *milošče*

K ženským ja-kmenům patří také pluralia tantum se zakončením -ščě (-ště) vzniklým ze skupiny -stja (Gebauer 1960, 220), např. *milošče, žadoščě, radoščě, lubošče, chytroščě*.¹³¹ Ze sledovaného období mají nejhodněji doložen INS.PL (např. *počechu radoštěmi plakati* (BiblOl), *žaloštěmi velikými zařva velmi* (BruncU)), DAT.PL a LOC.PL jsou doloženy výjimečně (veškeré doklady z Gebauera (1960, 220) a z textů ITB jsou tyto: *proti žadoštěm těla našeho* (WaldhPost, [ověř.]), *chytrořftyem kacieřským* (Štít. uč., Gebauer 1960, 220), *v světských lybořfyech* (Štít. uč., ibid.), *v těch radoščiech* (HradRad), *o múdrořtiech* (LegKat, [ověř.])) a GEN.PL není doložen vůbec. Dále je doložen ACC.PL (např. v kontextech *pro miloště* (VeronS), *pro ty múdrořtě* (ŠtítKlem)), NOM.PL v textech ITB ani u Gebauera doložen není.

Kromě toho byl nalezen i kontext *uč se múdrořtěm podlé mne* (LetKřiřA, [ověř.]), v němž se (při zvolené transkripci) vyskytuje koncovka i-kmenová. U těchto apelativ se ve vzoru počítá s pravidelnými plurálovými tvary podle podvzoru *dušě*, ve kterém jsou v GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL zavedeny novotvary podle i-kmenů, takže tvar bude tvořen podle vzoru.

Tvary jako *takovým tristním dvornostem* (ŠtítSvátA), *podmaněné toliko žalostem, starostem, pracem hnětlivým* (BechNeub), *v tělesných líbostech* (ŠtítSvátA), *v marnostech svých* (BiblKladr), *těžkými tesknostmi dosáhli sú vítězství* (TrojK), *oba se matky chvátili a radostmi plačíc, ji celovali jsú* (PasKal) jsou považovány za pravidelné tvary i-kmenových apelativ, protože je není nutné (a vzhledem

¹³¹ Trávníček (1935, 328–329) a Komárek (2012, 175) považují všechny tyto formy za tvary i-kmenových apelativ. Vzhledem k odlišování lemmat *milošče* a *milost* atd. ve staročeských slovnících s tímto pojetím nepracují.

k archaičnosti ja-kmenových pluralií tantum snad ani vhodné) vztahovat k ja-kmenovým pluraliím tantum typu *miloščě*.

2.13.2.3 Apelativum *vánocě*

Apelativum *vánocě*¹³² má ze sledovaného období kromě tvarů ja-kmenových doložen i INS.PL podle mužských jo-kmenů v kontextu *ješto jsú mezi vánoci a masopustem* (Traktáty), apelativa *hromnicě* a *letnicě* mají doloženy tvary pouze ja-kmenové. Pro apelativum *vánocě* je kvůli výskytu jo-kmenové koncovky v INS.PL zaveden samostatný vzor.

Kromě toho dokládá Gebauer (1960, 220) užití singulárového tvaru místo plurálového v kontextu *v ty dni o vánoci* (Let., Gebauer 1960, 220). V daném místě má však rukopis *před vánoci* (*przed wanoczy*, LetZeb 197a),¹³³ proto není tvar zařazen do seznamu výjimek.

2.13.2.4 Apelativum *vigiljě*

Doklady *mlazší mají obykatí [...] vigiljie apostolské [...] vigilji svatého Vavřince* (ŠtítKlem), *jehožto den pamatuje se u vigilje svatého Petra a Pavla* (MartKronC) ukazují na to, že ve slovníku (MSS) chybí podoba *vigiljě*. Je proto do seznamu pro generování tvarů doplněna.

2.13.3 Shrnutí

Deklinační typ ženských ja-kmenů je kvůli variantnosti koncovek v NOM.SG a přejímání koncovek z ženských i-kmenů jedním z nejkomplicovanějších deklinačních typů staré češtiny. Historické mluvnice obsahují pouze velmi povšechné informace, a pro sledované období bylo proto potřeba rozhodnout, které novotvary a u kterých jmen je třeba zařadit do vzoru, na základě analýzy tvarů v textech ITB. Nalezené skutečnosti je možné shrnout takto:

Z hlediska podoby NOM.SG je třeba lišit apelativa, která mají pouze koncovku *-ě* (např. *přě* nebo *dušě*), apelativa, která mají ve sledovaném období koncovku *-ě* a tvar bezkoncovkový (např. *tvrzě/tvrz*, *výhně/výheň*), apelativa, která mají koncovku *-ě* nebo *-i* (např. *prorokyni/prorokyně*), apelativa, která mají koncovky *-ě*, *-i* nebo tvar bezkoncovkový (např. apelativum *hospodyně/hospodyni/hospodyň*) a apelativa pouze s bezkoncovkovým tvarem. V této skupině jsou jak apelativa, jež staročeské slovníky uváděným rodem a opěrným tvarem řadí mezi ženské ja-kmeny, ale nerekonstruují/neuvádějí původní tvar NOM.SG s koncovkou *-ě* (např. *obnož*, *responsoř*), tak apelativa dvourodá, jejichž tvary patří jak k ženským ja-kmenům, tak mužským jo-kmenům (např. *faleš*, *krádež*, *kúkol*).

Pro jména s bezkoncovkovým tvarem a zároveň koncovkou *-ě* v NOM.SG (např. *tvrzě/tvrz*, *výhně/výheň*) ani pro jména s pouze bezkoncovkovým NOM.SG (např. *faleš* nebo *obnož*) nebylo

¹³² V současné době se jedná o proprium, ale v textech ITB je často psáno s malým počátečním písmenem, proto dané jméno i jména *hromnicě* a *letnicě* řadím mezi apelativa.

¹³³ Za vyhledání daného místa děkuji Miladě Homolkové.

nalezeno žádné společné formální kritérium. Do seznamu pro generování tvarů jsou proto zavedena na základě podoby uvedené ve staročeských slovnících a na základě průzkumu tvarů v ITB.

Z hlediska přejímání tvarů od i-kmenů bylo analýzou tvarů zjištěno, že jména s tvarotvorným základem zakončeným v písmu na *ň/n* mají novotvary podle i-kmenů pouze v GEN.SG a GEN.PL (např. *do jeskyni, ze škráni, kuchyní, višni*). V ostatních pádech, kde je přejímání i-kmenových tvarů dobře doloženo (DAT.PL, LOC.PL a INS.PL), se u nich dané tvary nevyskytují. Tento fakt je zohledněn ve vzoru, protože se zřejmě vzhledem ke značnému počtu lemmat s takto zakončeným tvarotvorným základem nejedná o náhodu. U apelativ s tvarotvorným základem zakončeným jinak než na *n/ň* jsou všechny novotvary doloženy dobře (např. *bez róznici, z té zemi, mnoho tvrzí, kolik krópi, košilem, ovcem, dušech, veřejech, paždmí, nedělmí*), nejvíce tvarů je vždy doloženo pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na sykavku. To je však dáno tím, že tato apelativa tvoří více než polovinu celého deklinačního typu (jedná se o asi 1250 apelativ z celkových 2000 zástupců ja-kmenové deklinace).

Kromě těchto rysů se na nutnosti ustavit speciální podvzory podílí ještě počet slabik (původní bezkoncovkový GEN.PL je totiž jen těžko představitelný u jmen jako *mšě* nebo *pře*, stejně tak je u nich nepravděpodobný novotvar s koncovkou *-mi*) a u jmen se zakončením *-yni/-yně* i význam – jména označující osoby nemají na rozdíl od jmen označujících živočichy a neživé entity doložen GEN.PL s koncovkou *-í* a GEN.SG s koncovkou *-i*.

U ženských ja-kmenů se tedy při rozlišování jednotlivých podvzorů uplatňují kritéria formální, významová i vázanost daného skloňování na konkrétní lemma.

Kombinací těchto kritérií vzniká celkem 11 podvzorů. Apelativa, která mají v NOM.SG pouze koncovku *-ě*, mají tyto podvzory: pro jednoslabičná apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *n* bylo jako vzorové zvoleno slovo *kršně*, pro jednoslabičná apelativa ostatní jméno *pře*. Pro apelativa dvoj- a víceslabičná s tvarotvorným základem zakončeným na *n* bylo vybráno vzorové apelativum *dyně*, pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným jinak apelativum *duše*.

Apelativa, která mají v NOM.SG pouze bezkoncovkový tvar, jsou reprezentována apelativem *obnož*. Na zakončení tvarotvorného základu ani počtu slabik u těchto apelativ nezáleží, protože koncovky, kvůli kterým je nutné tato kritéria sledovat (bezkoncovkový GEN.PL, i-kmenové koncovky v DAT.PL, LOC.PL a INS.PL), u nich nejsou vůbec doloženy.

Další větší skupinu tvoří apelativa s NOM.SG zakončeným na *-ě* nebo nulovou koncovkou. Pro tato apelativa jsou zvoleny 3 podvzory: apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň* jsou zastupována jménem *výheň*, jednoslabičná apelativa jsou zastoupena apelativem *rez* (jednoslabičná apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň* se v této skupině nevyskytují) a apelativa ostatní jménem *tvrz*.

Poslední skupinou podvzorů jsou podvzory pro apelativa s koncovkami *-ě, -i*, případně i tvarem bezkoncovkovým. Všechna tato apelativa mají tvarotvorný základ zakončen na *n/ň* a nevyskytují se u nich jména jednoslabičná, tyto faktory tedy dále sledovaná apelativa do podvzorů nerozdělují. U

této skupiny je však třeba kvůli tvaru GEN.PL a GEN.SG rozlišovat význam – pro jména osob bylo zvoleno vzorové slovo *prorokyni*, pro jména živočichů a neživých entit jméno *mzhyni* („mezkyňě“) a pro apelativa, která mají v NOM.SG všechny tři zmíněné koncovky, bylo zvoleno jméno *hospodyní* (jedná se pouze o jména osob). Nedoložení novotvarů podle i-kmenů pro jména osob může souviset s tím, že tato apelativa představují centrální skupinu apelativ zakončených na *-yni*, *-yně*. Jména živočichů a neživých entit s tímto zakončením jsou méně početná a u mnohých z nich se nevyskytuje zakončení na *-yni* (např. *kuchyně*, *jeskyně*). (Gebauer (1960, 204–205) tvrdí, že tvary na *-yni* se u jmen živočichů a neživých entit neobjevují vůbec, ale staročeské slovníky obsahují lemmata jako *mzhyni* nebo *hlohyni* („plod hlohu“) a v textech ITB byl nalezen NOM.SG *svatyni*.)

Kromě právě popsaných podvzorů patří do deklinačního typu ženských ja-kmenů ještě samostatný vzor *vánocě*, který byl zaveden kvůli doložení mužské jo-kmenové koncovky *-i* v INS.PL.

Paradigma ženských ja-kmenů je složeno z koncovek ja- a i-kmenových, jedinou koncovkou jiného původu zařazenou do vzoru je o-kmenová koncovka *-oma* v DAT.DU a INS.DU. Jiné novotvary jsou naprosto ojedinělé (tvar *dušiev* v GEN.PL).

Souhrn koncovek pro celý deklinační typ ukazují Tabulky L1 a L2. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit. Prázdné řádky v Tabulce L1a znamenají, že pro dané pády nebyla nalezena žádná koncovka, která by se vyskytovala se všemi zástupci deklinačního typu.

feminina ja-kmeny substrát		
NOM.SG	F	
GEN.SG	F	-ě ^{ja}
DAT.SG	F	-j ^{ja}
ACC.SG	F	-u ^{ja}
VOC.SG	F	-e ^{ja}
LOC.SG	F	-j ^{ja}
INS.SG	F	-ú ^{ja}
NOM.DU	F	-j ^{ja}
GEN.DU	F	-ú ^{ja}
DAT.DU	F	-ěma ^{ja} , -oma ^{o*}
ACC.DU	F	-j ^{ja}
VOC.DU	F	-j ^{ja}
LOC.DU	F	-ú ^{ja}
INS.DU	F	-ěma ^{ja} , -oma ^o
NOM.PL	F	-ě ^{ja}

GEN.PL	F	
DAT.PL	F	-iem ^{ja}
ACC.PL	F	-ě ^{ja}
VOC.PL	F	-ě ^{ja}
LOC.PL	F	-iech ^{ja}
INS.PL	F	-ěmi ^{ja}

Tabulka L1a: Koncovky substrátu ženských ja-kmenů

vzory							
typ jmen		jména typu <i>prorokyni/prorokyně</i>			jména typu <i>tvrz/tvrže</i>		
		prorokyni	mzhyni	hospodyn	výheň	tvrz	rez
obecná charakteristika nebo zakončení TZ		osoby	neosoby		ň/n	jinak	jednoslabičná v podobě s koncovkou
NOM.SG	F	-i ^{ja} , -ě ^{ja}	-i ^{ja} , -ě ^{ja}	-i ^{ja} , -ě ^{ja} , ∅ ⁱ	∅ ⁱ , -ě ^{ja}	∅ ⁱ , -ě ^{ja}	∅ ⁱ , -ě ^{ja}
ACC.SG	F				∅ ⁱ	∅ ⁱ	∅ ⁱ
GEN.SG	F		-i ⁱ		-i ⁱ	-i ⁱ	-i ⁱ
GEN.PL	F	∅ ^{ja}	∅ ^{ja} , -í ⁱ	∅ ^{ja}	∅ ^{ja} , -í ⁱ	∅ ^{ja} , -í ⁱ	-í ⁱ
DAT.PL	F					-em ⁱ	-em ⁱ
LOC.PL	F					-ech ⁱ	-ech ⁱ
INS.PL	F					-mi ⁱ	
typ jmen		jména typu <i>obnož</i>	ostatní jednoslabičná		ostatní dvoj- a vícetřídňá		
		obnož	kršně	pře	dýně	duše	
zakončení TZ			n	jinak	n	jinak	
NOM.SG	F	∅ ⁱ	-ě ^{ja}	-ě ^{ja}	-ě ^{ja}	-ě ^{ja}	
ACC.SG	F	∅ ⁱ					
GEN.SG	F		-i ⁱ	-i ⁱ	-i ⁱ	-i ⁱ	
GEN.PL	F	-í ⁱ	-í ⁱ	-í ⁱ	∅ ^{ja} , -í ⁱ	∅ ^{ja} , -í ⁱ	
DAT.PL	F			-em ⁱ		-em ⁱ	
LOC.PL	F			-ech ⁱ		-ech ⁱ	
INS.PL	F					-mi ⁱ	

Tabulka L1b: Koncovky vzorů vztahujících se k substrátu ženských ja-kmenů

vánocě		
NOM.PL	F	-ě ^{ja}
GEN.PL	F	∅ ^{ja} , -í ⁱ

DAT.PL	F	-iem ^{ja} , -em ⁱ
ACC.PL	F	-ě ^{ja}
VOC.PL	F	-ě ^{ja}
LOC.PL	F	-iech ^{ja} , -ech ⁱ
INS.PL	F	-ěmj ^{ja} , -j ^o , -mj ⁱ

Tabulka L2: Koncovky vzoru vánocě

2.14 Ъja-kmenová feminina

Stejně jako u mužských o-kmenů, jo-kmenů a ъjo-kmenů i ženské ъja-kmeny původně tvořily společný deklinační typ s ženskými a-kmeny a ja-kmeny, od nichž je odlišilo především stahování. Ve staré češtině patří k ženským ъja-kmenům několik domácích apelativ jako *paní, laní, lodí* nebo *bratřie*, ale o malou deklinaci se nejedná, protože se k deklinačnímu typu přimyká mnoho apelativ přejatých (např. *histořie, biblé, letanie, melankolie*). Celkově k deklinačnímu typu patří asi 170 lemmat.

Deklinační typ v gramatických popisech předkládaný jako ženské ъja-kmeny se týká především lemmatu *paní*. Většina ostatních zástupců deklinace má ve svém skloňování tvary specifické. Popis deklinačního typu se tak rozpadá na tři základní velké části – první z nich tvoří domácí ženská apelativa, druhou přejatá apelativa a třetí apelativa *bratřie* a *kněžie*, u kterých se vlivem významu objevuje i mužský rod.

Původ koncovek je do vzorů zaveden podle Gebauera (1960, 237–254). V ostatních mluvnicích se odlišné názory vyskytují pouze u koncovek pro NOM.SG. Vážný (1964, 67) označuje koncovku *-ie* u apelativa *paní* jako novotvar podle složené deklinace, u jmen *bratřie* a *kněžie* a jmen přejatých se podle něj jedná o druhou koncovku původní. Obě koncovky považují za původní Trávníček (1935, 318) a Šlosar (1986, 160).

2.14.1 Domácí ženská ъja-kmenová apelativa

2.14.1.1 Tvary jednotlivých pádů

V NOM.SG je vlastní koncovkou *-í*, viz např. doklady *laní na poli porodila jest* (Pror), *paní k němu chtieše* (HradBohat).

Dále se zde vyskytuje koncovka *-ie*. Gebauer (1960, 239) ji označuje jako novotvar bez udání původu a uvádí doklad *panie smluvila s děvkú* (ŠtítV., Gebauer 1960, 239). V ITB je tvar doložen např. v kontextu *[k]teráž panie jej nosí, mateří nikdy nebude* (LapidVodň). Do vzoru je koncovka zařazena podle Vážného (1964, 67) interpretace jako koncovka složené deklinace.

Některá apelativa (např. *zmie, svatbie, světoplozie*) mají ve staročeských slovnících zaveden pouze tvar s koncovkou *-ie*. U těchto apelativ se proto s koncovkou *-í* nepočítá a je pro ně zaveden samostatný podvzor. Koncovka *-ie* je u nich hodnocena jako koncovka vlastní.

Pro apelativa *pradlí, švadlí, přadlí* uvádí Gebauer (1960, 241) i podoby s koncovkou *-e*. Stejně doklady (z Bohemáře) jsou však v ITB transkribovány jako zakončené na *-é*, které je tu pravidelnou nástupnickou podobou koncovky *-ie*. Jediný Gebauerův (ibid.) doklad, který obsahuje tvar v kontextu

(u ostatních se jedná o slovníkové doklady), je *nejsem hodna slúti jeho pradle* (Kruml., Gebauer 1960, 241). Tvar *pradle* řadím do seznamu výjimek. S podobou koncovky *-e* ve vzoru však nepočítám.

GEN.SG má koncovku *-ie*, viz např. kontexty *by i jeho rolé nebo domu neb jiné věci takové nejměl* (ŠtítKlem), *Petr [...] kročil z lodie na moře* (KristA).

DAT.SG a LOC.SG mají původní koncovku *-í*, viz např. kontexty *svěj paní porokováše* (HradBohat), *k své rolí* (BiblOl), *ku pokladu skrytému v rolí* (KristA), *na lodí připluli* (KristA).

Ze složeného skloňování se sem dostává novotvar *-iej*, který je doložen např. v kontextech *vecě ku paniei svéj* (Koř., Gebauer 1960, 239), *nedal své ctné paniej zlým zlého užiti* (DaIV). Z tohoto novotvaru podle Gebauera (1960, 239) vzniká koncovka *-ie*, jejíž nástupnický tvar *-í* splývá s původní koncovkou. Koncovka *-ie* je doložena v ITB ([v]rať se ku panie tvé (BiblKladr), k své panie řka (BruncBaw), přes noc v lodie se skryla (PasTisk)) i u Gebauera (tamtéž). Do vzoru jsou proto zařazeny všechny tři koncovky (*-í* jako ђja-kmenová, *-iej* a *-ie* jako koncovky složené adjektivní deklinace).

ACC.SG má koncovku *-ú*, tvar je doložen v ITB v kontextu *[t]a paňú mniec nábožničku* (DesHrad). Koncovka se přehláskou mění na *-í* (*kúpí tu rolí* (KristA), *nalezl jednu laní* (PasTisk)).

V kontextu *skuoro-li by uzřel Pirovu lodie* (TrojK) je přítomna koncovka mající původ ve zvrtné analogii, není proto zařazena ani v seznamu výjimek.

Koncovka VOC.SG *-í* je podle Gebauera (1960, 239) „nom. vzatý do funkce vok.“, protože jinak by zde mělo být *-ie*. Koncovka *-í* se vyskytuje např. v dokladech *přěsmutná naše paní milá, neplač* (KristA), *milá paní, ostaň toho* (Žena). Koncovka *-ie* je v ITB doložena např. v dokladech *[z]dráva bud', panie milá, tys boha v sobě nosila* (Česká_středov_lyrika_Lehar, [ověř.]), *[t]ed', panie má milá, rozkázáním syna tvého, přinesl jsem tobě z ráje tuto palmu* (KázLeg, [ověř.]). Do vzoru proto zařazují obě koncovky (koncovka *-ie* je sice doložena pouze z prozatím nespolehlivých zdrojů, ale jedná se o koncovku v daném pádě náležitou).

INS.SG má koncovku *-ú* s nástupnickým tvarem *-í*, doložena je např. v kontextech *smilova sě nad ní, nad tú jistú temnú paní* (HradProk), *plyna s tú lodí* (BřezSnářM).

V NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU je doložena koncovka *-í*, např. v dokladech *dvě sta pany* (BrigF., Gebauer 1960, 240), *slyšta pani mogie* (OpMus., ibid.). V textech ITB nebyl takový doklad nalezen pro apelativum *paní*, ale byly nalezeny kontexty *uzřel dvě lodí, aně stojíta v tej vodě* (KristA), *[d]vě lodí dvój lid, židovský a pohanský znamenáta* (HusPost, [ověř.]). Koncovka je ve všech pádech do vzoru zařazena jako doložená.

Kromě toho byla nalezena koncovka *-ie* v dokladech *na tom ostrově biešta dvě panie, kteréžto čarodějnice a kúzedlnice biešta velicie* (TrojK), *král Idumeneus da jemu dvě lodie* (TrojK). Jedná se v nich buď o koncovku zvrtné analogickou, nebo přejatou z NOM.PL, respektive ACC.PL. Do vzoru ji kvůli možnému původu ve zvrtné analogii jako duálovou nezařazují.

GEN.DU a LOC.DU mají koncovku *-ú* s nástupnickým tvarem *-í*. U Gebauera (1960, 240) je doložen pouze kontext *dvú gerarchij* (Štít. uč., Gebauer 1960, 240), ze kterého není patrný pád. V ITB je tentýž kontext transkribován *ve dvú nižší jerarchii* (ŠtítKlem), jedná se tedy o LOC.DU (a v ITB není tvar interpretován jako *ъja-kmenový*). V ITB byl doložen pouze GEN.DU (nejedná-li se o GEN.PL): *tu žalobu s strany obú paní jedniem zavřením řečník provedl jest* (PrávJihIA). Oba tvary jsou i přes své nejisté doložení do vzoru zařazeny jako doložené.

V DAT.DU a INS.DU je původní koncovkou *-iema* (vzniklé přehláskou z *-áma*). Koncovka je doložena pouze pro INS.DU v kontextech *se dvěma lodiema* (Troj., Gebauer 1960, 240) a *se dvěma toliko kupeckýma lodíma* (TrojK). Koncovka *-iema* je proto do vzoru k DAT.DU řazena jako nedoložená.

V NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL je pravidelná koncovka *-ie*. Všechny tvary jsou doloženy dobře (např. *jdiechu mnohé panie nábožné* (KristA), *jiné lodie biechu s ním* (BiblOI), *držěli rolé nebo domy* (BiblOI), *všedše na lodie* (AlexPovD), *[s]lyšte páni, i vy, panie* (DesHrad)).

V GEN.PL se vyskytuje koncovka *-í*, viz např. kontext *[m]noho lodí u břehu stojiechu* (HradProk), *ustavit [...] oráčč rolí svých* (BiblOI).

Další koncovkou, kterou v tomto pádě Gebauer (1960, 240) uvádí, je *-ich* přejaté ze složeného skloňování. Koncovka však není ani u něj, ani v ITB ze sledovaného období doložena, proto není do vzoru zavedena.

Dále byla v textech ITB nalezena koncovka *-ie*, vzniklá zřejmě zvrtnou analogií. Tato koncovka je doložena v různých pramenech, přesto s ní vzhledem k jejímu původu ve vzoru nepočítám. Koncovka je např. v kontextech *[o] násilí panen a panie* (PrávJihIA), *[p]ro všech panen i panie čest* (TandBaw), *Trojánští řeckých lodie počali páliť* (TrojK).

Původní koncovka v DAT.PL je *-iem* (vzniklá přehláskou z *-ám*). Doložena je např. v kontextech *svým paniem byli věrni* (ŠtítKlem), *k lodiem* (TrojK).

Podobná situace jako v DAT.PL je i ve zbylých pádech plurálu. V LOC.PL je původní koncovka *-iech* (vzniklá přehláskou z *-ách*). Je doložena např. v kontextech *[o] paních a pannách* (MartKronA), *pracujíc na polích při rolích* (BechNeub).

V INS.PL se vyskytuje pravidelně koncovka *-iemi*, vzniklá přehláskou z *-ámi*. Její doložení ukazují např. kontexty *s jinými paniemi* (KristA), *s pěti lodími* (MartKronA).

2.14.1.2 Specifické případy

2.14.1.2.1 Apelativa *pradlí, přědlí, švadlí*

Apelativa *pradlí/pradlé, přědlí/přědlé, švadlí/švadlé* jsou doložena pouze v NOM.SG. Ostatní pády nejsou doloženy vůbec, nebo až z doby po roce 1500. Protože Gebauer (1960, 241) o ostatních tvarech tvrdí, že „není pochybnosti, že byly náležitě podle vzoru *paní*“, počítám u všech zmíněných apelativ s tvary stejnými jako u apelativa *paní*.

Apelativum *pradlí* má jako jediné ze zmíněných jmen doloženo ve sledovaném období i mužskou variantu (patří k mužským Ъja-kmenům), ostatní mají mužskou variantu doloženu až ze zdrojů pozdějších, ve sledovaném období to jsou tedy feminina.

2.14.1.2.2 Apelativum *úmluvčí*

V kontextu (*panna Maria*) *vedla úřad jakžto věrná naše řečnice a úmluvčie* (KázLeg, [ověř.]) je jméno *úmluvčí* použito k označení osoby ženského rodu, navíc s koncovkou *-ie*, která ukazuje k ženským Ъja-kmenům. V ESSČ je apelativum *úmluvčí* zavedeno pouze jako maskulinum. Apelativum *úmluvčí* jako femininum zavádím proto do seznamu pro generování tvarů nově.

2.14.1.2.3 Apelativum *lodí*

Apelativum *lodí* má všechny tvary jako domácí Ъja-kmenová feminina, ale kromě nich jsou v DAT.PL, LOC.PL a INS.PL u Gebauera (1960, 252) doloženy také tvary podle ženských i-kmenů a ja-kmenů. V některých pádech jsou koncovky podle Ъja-kmenů, ja-kmenů a i-kmenů nerozlišitelné, což přispívalo k analogickému přejímání tvarů v pádech ostatních.

Konkrétně jsou u Gebauera (1960, 252) doloženy DAT.PL *k lodem* (Hlah., Gebauer 1960, 252),¹³⁴ LOC.PL *v lodech* (ŽWittb., ibid.), *po loděch* (Troj., ibid.)¹³⁵ a INS.PL *s lodmi* (Troj., ibid.) podle i-kmenů. U všech těchto pádů se uvádí jako možný měkký tvarotvorný základ, ale tato možnost se dokládá pouze u LOC.PL. Přesto se u i-kmenových koncovek počítá s oběma variantami tvarotvorného základu stejně jako u i-kmenů (viz část 4.4.3).

V ITB jsou doloženy kontexty *k těm lodem* (ŠtítKlem), *přijedú na lodech* (BiblOI), *se všemi lodimi* (TrojTA, [ověř.]), *s lodmi volně jeti nemohú* (LetKřížA, [ověř.]).

Kromě uvedených tvarů se nabízí v INS.PL otázka výskytu ja-kmenové koncovky *-ěmi*. Tento tvar skutečně v ITB doložen je – *s pěti loděmi* (MartKronB) – ve vzoru s ním proto počítám.

Koncovky *-iem*, *-iech* (nerozlišitelné u Ъja-kmenů a ja-kmenů) a *-iemi* se uvádí jako nedoložené (Gebauer 1960, 252), v textech ITB však všechny tvary doloženy jsou: např. *hnavše k lodiem* (MartKronA), *tu jsú ji honili na lodiech* (MartKronB), *Trojánští s lodiami svými přistachu* (TrojK). S těmito koncovkami se tedy ve vzoru počítá jako se součástí paradigmatu podle Ъja-kmenů.

Kromě tvarů, které zmiňuje Gebauer (1960, 251–252), byly vyhledávány také všechny ostatní možné tvary podle ja-kmenů a i-kmenů – až na kontext *jehož svrženého do moře s lodě velryb pohltil* (ZrcSpask)¹³⁶ žádné další spolehlivé tvary pro toto apelativum z daného období nalezeny nebyly

¹³⁴ Kromě toho uvádí Gebauer (1960, 252) i kontext *k těm lodeem* (Štít. uč., Gebauer 1960, 252) se zdloženou koncovkou. V ITB je kontext transkribován pravidelně jako *k těm lodem* (ŠtítKlem), proto není tvar řazen do seznamu výjimek.

¹³⁵ Kontext je uveden v této podobě, předpokládám tedy, že se jedná o transliteraci. Dále předpokládám, že by byla zvolena transkripce *loděch*, protože transkripce *dě* je volena jen v případech, že je slabika zapsána *de* (Černá – Lehečka 2015, 70) a jen v rukopisech se spolehlivě označenou jotací (seznam viz Gebauer 1963, 196). V části 4.4.3 proto pracuji s podobou *loděch*.

¹³⁶ Kontext byl navíc nalezen až při revizi kapitoly.

(respektive všechny další tvary se při konzultaci s editory ukázaly jako nenáležitá transkripce a byly v textech ITB opraveny).

V textech prozatím označených jako nespolehlivé se v transkribovaných edicích vyskytují doklady *ty lodi jsou tak velké* (CestMil, [ověř.]), *v každé lodi* (CestMil, [ověř.]), *poberúce jim lodě* (CestMil, [ověř.]), *vsedše na lodi* (KarŽivA, [ověř.]; z kontextu vyplývá, že se jedná o jednu loď), *přikázal vytáhnúti lodě z řeky* (KarŽivA, [ověř.]).¹³⁷ Vzhledem k těmto dokladům pokládám za užitečné zařadit do vzoru i i-kmenové a ja-kmenové tvary, se kterými Gebauer (1960, 251–252) nepočítá, protože se tak zajistí detekce všech možných tvarů. Rozhodnutí, zda se v daném kontextu jedná o tvar ъja-kmenový nebo jiný, často není jisté, a proto lze očekávat různá rozhodnutí editorů. Do vzoru jsou tedy přidány ja- a i-kmenové tvary ve všech tvarech, kde nejsou shodné s tvary ъja-kmenovými. Výjimkou je duál, kde počítám pouze s tvary ъja-kmenovými, a NOM.SG a ACC.SG, kde nejsou pro sledované období doloženy tvary bezkoncovkové.

Vzhledem k tomu, že se u apelativa *lodí* vyskytují tvary přejaté z jiných deklinací v hojně míře, je pro apelativum zaveden samostatný vzor.

2.14.1.2.4 Apelativum *rolí*

Kromě ъja-kmenových tvarů uvedených výše byly pro jméno *rolí* nalezeny i tvary ja-kmenové, a to včetně NOM.SG – viz doklady *role neb dědina jedna druhé [...] zavazuje se* (PrávJihlA), *prodal rolí i zatajil z těch peněz role částku* (BiblKlemNZ), *v dobrou roli* (ŠtítKlem), *Israhel posel roli* (BiblOI),¹³⁸ *na roli neorněj* (LékVodň), *v poli v roli* (BiblKlemNZ), *vrátímť tobě všechny role Saula, otce tvého* (BiblOI).

Vzhledem k tomu, že doklady pochází z různých textů označených v ITB jako spolehlivé, zařazují do podkladů pro generování tvarů samostatný vzor *rolí*, který má jednak všechny ъja-kmenové koncovky, a jednak koncovky ja-kmenové v tvarech, kde se obě deklinace liší. Výjimkou jsou duálové tvary, kde předpokládám pouze tvary ъja-kmenové. Pro duál nejsou doloženy žádné tvary.

2.14.1.2.5 Apelativum *laní*

U apelativa *laní* jsou doloženy novotvary podle ja-kmenů: *lanye* (BohFl., Gebauer 1960, 250), [z] *dali si poznal čas rozenie čapieho na skalách anebo znamenáš laně březie* (BiblOI), a i-kmenů: *lani zmilelá a převzácný jelen* (BiblOI, [ověř.]), *laň* (Vít, psáno *lan*, [ověř.]). Ostatní doklady novotvarů v textech ITB pocházejí z prozatím nespolehlivých zdrojů, a Gebauer (1960, 250) navíc oba (*nesúce kóži s sebú té laně* (Otc), *viděl jest jednu lani* (PulkR)) uvádí jako doklady tvarů ъja-kmenových, jedná se tedy o problém transkripce.

Novotvary jsou mnohem řidší než u apelativ *rolí* a *lodí*. Stejně jako u nich se vyskytují problémy s interpretací tvarů během transkripce. I když je však novotvarů málo, jedná se o podobný jev jako u apelativ *lodí* a *rolí*. Pro apelativum *laní* proto zavádím samostatný vzor, ve kterém jsou kromě

¹³⁷ Další kontexty uvádím pro jejich spornost pouze v poznámce. Doklady na tvar *lodi* z ŽidSpráv jsou v rukopisu psány *lodi*, *i* a *í* je v okolním kontextu psáno stejně, bude tedy záležet na rozhodnutí editora, tvar *lodě* z TrojTA je v prvotisku vždy jako *lodie* (jen doklad z 83v je graficky odlišný: nad *i* je zde znaménko, které se ale podle okolního kontextu nezdá signalizovat nic jiného než *ie*), bude tedy opět záležet na rozhodnutí editora.

¹³⁸ Tento doklad uvádí Gebauer (1960, 253) jako doklad tvaru *rolí*.

pravidelných tvarů podle ъja-kmenů zavedeny novotvary podle ja-kmenů tam, kde se koncovky obou deklinací liší. V NOM.SG a ACC.SG jsou vzhledem k doložení do vzoru zařazeny i novotvary podle i-kmenů. V DAT.SG je doložen tvar podle složené deklinace: *kámen nalezený laniej v húbě* (LékFrantA), je proto také zařazen do vzoru. Tvar *laně* z BiblOI je interpretován jako ACC.PL.

2.14.1.2.6 Apelativum *ledvie*

Apelativum *ledvie* sice patří k ženským ъja-kmenům, ale je specifické v tom, že se podle Gebauera (1960, 251) vyskytuje ve starých dokladech pouze v duálu nebo plurálu feminina (např. *[b]udťe vašě ledvie připásány* (KristA)) a postupně přechází ke středním ъjo-kmenům – např. *[p]olož ruku svú pod mým ledvím* (BiblOI). Takto je uvedeno i v GbSlov (a nově i v ESSČ). Zároveň Gebauer (1960, 251) jedním kontextem dokládá, že přechod ke středním ъjo-kmenům se udál včetně plurálu – *postřelil ledwj má* (Br., Gebauer 1960, 215). Tento doklad je však až z doby mimo sledované období (Kralická bible), stejně jako doklad podobného typu z ITB: *ledvie tiem obložená hýbe k zápalu* (ČerHerb, [ověř.]).

Stav v textech ITB v podstatě odpovídá Gebauerovu pozorování – u naprosté většiny dokladů lze tvary interpretovat jako duál nebo plurál feminina. Byly však nalezeny i kontexty jiné. V dokladech jako *otvierá zapeklenie játr a slezeny a ledvie* (LékVodň), *vévoda z ledvie z bedra jeho* (LyraMat) se buď jedná o GEN.PL se zvrtně analogickou koncovkou, nebo se může jednat o GEN.SG. Zřetelný singulár, ale nezřetelný rod mají tvary apelativa *ledvie* např. v dokladech *[k]omu ledvie schne* (LékJádroBrn), *znamenie jest bolesti v ledví* (LékFrantA), *k ledví* (LékŽen). Singulár a zřejmě ženský rod je doložen v kontextu *když tě bolí v ledvie* (LékJádroBrn), může se ale jednat i o tvar středního rodu se zvrtně analogickou koncovkou. Zřetelný singulár a střední rod je potom doložen v kontextu *dotekl se svazku žil ledvie jeho, a ihned uschlo jest* (BiblKladr).

Vyvstává tedy otázka, zda u apelativa *ledvie* nepočítat s celým paradigmatickým podle ženských ъja-kmenů a s celým paradigmatickým podle středních ъjo-kmenů, i když singulárové femininní tvary jistě doloženy nejsou a plurálové střední tvary jsou doloženy až z doby pozdější. Na druhou stranu analýza tvarů ukázala, že u některých tvarů je jejich příslušnost k určitému typu deklinace nejasná a že řazení apelativa k oběma deklinačním typům nic nebrání.

Lemma *ledvie* je proto v seznamu pro generování tvarů řazeno k ženským ъja-kmenům podvzoru *zmie* (v NOM.SG má původní koncovku *-ie*) a zároveň ke středním ъjo-kmenům. (Novější verze ESSČ, než která byla základem této práce, už apelativum *ledvie* zavádí i jako ъjo-kmenové neutrum.)

2.14.2 Přejatá ženská ъja-kmenová apelativa

Druhou velkou skupinu apelativ patřících k ženským ъja-kmenům tvoří apelativa přejatá, která v NOM.SG končí na *-ie* nebo *-í* za cizí *-ia*. Podoby apelativ s koncovkou *-ia* a jejich tvary nechávám mimo tuto práci jako tvary apelativ přejatých.

Na základě starých zápisů a veršových schémat argumentuje Gebauer (1960, 245) proti dvojslabičnosti koncovky *-ie*. Je podle něj jednoznačně třeba ji ve staré češtině považovat za

jednoslabičnou, tedy za dvojhlásku *-ie*. Koncová souhláska tvarotvorného základu může být u těchto slov změkčená nebo tvrdá – varianta platná pro konkrétní apelativum je zachycena ve staročeských slovnících. Jedná se např. o apelativa *biblě*, *celidonie* („vlaštovičník“), *historie* nebo *mateřie* („matérie“). Skloňování těchto apelativ kopíruje podle Gebauera (1960, 244–248) základní tvary *ɣja*-kmenové deklinace.

Dále Gebauer (1960, 248) uvádí, že skloňování podle ženských *ɣja*-kmenů „je velice oblíbeno a pravidlem v jazyku starším, ale po stol. XVI přestává“ a že „[j]iž v době starší vyskytují se vedle tvarů ze vzoru *paní* také tvary ze vzorů *dušě* a *ryba*“. Tyto tvary však dokládá hlavně pro *propria*, nebo doklady nepocházejí ze staročeského období.

Bez jasného přechodu výklad pokračuje výčtem přejatých apelativ s koncovkou *-í* v NOM.SG (Gebauer 1960, 249). Jedná se o apelativa jako *kolací*, *posící*, *provincí*. Tato apelativa se podle jeho výkladu vyskytují v textech před 16. stol. jen velmi zřídka, z dokladů však vyplývá, že je s nimi třeba počítat i v období staročeském. Z podaného výkladu se dále zdá, že tuto skupinu apelativ Gebauer (ibid.) vymezuje jako odlišnou od skupiny první právě proto, že koncovka *-ie* se u nich může interpretovat jako dvojslabičná vzhledem k tomu, že jednoslabičná už polovině 16. století byla zrušena monoftongizací (provedenou v tomto období „až do míry novočeské“ (Gebauer 1963, 192)).

Tvary uváděné jako doklady pro jednotlivé pády kopírují ženské *ɣja*-kmeny v rozsahu jako u předešlé skupiny apelativ až na to, že se v ACC.SG a INS.SG neuvádí původní podoba *-ú* a nekomentují se vůbec duálové tvary (což zřejmě souvisí s tím, že se s těmito apelativa a jejich tvary počítá až pro 16. století). Tvary podle ženských *ja*-kmenů se z období před rokem 1500 ve výkladu neuvádějí žádné. Na základě příkladů pro ostatní pády se tedy zdá, že i *-ie* v NOM.SG může být v dokladech ze staročeského období vnímáno jako tvar podle ženských *ɣja*-kmenů.

Aby bylo možné o situaci získat lepší přehled, byly v ITB vyhledány všechny tvary ženských apelativ, která jsou ve staročeských slovnících uvedena se zakončením *-ie* nebo *-í* a jako opěrný tvar je zaveden GEN.SG s koncovkou *-ie*. Jsem si vědoma toho, že některá z těchto apelativ mají ve slovnících uvedeny doklady až z období mladšího, než je období staročeské, ale pro analýzu byla použita všechna tato jména, protože slovníky jsou budovány na základě jiné báze textů než ITB, a v ITB se tvary těchto jmen mohou vyskytovat už pro staročeské období. U všech těchto apelativ byly vyhledány všechny tvary podle ženských *ɣja*-kmenů i *ja*-kmenů – u *ja*-kmenů jsem přitom u všech apelativ počítala také s tvarotvorným základem zakončeným na *-i-* (tedy např. s tvarotvorným základem *filosofi* od *filosofie*, *relaci* od *relací* atd.).

Pro tuto analýzu je nutné si uvědomit, že tvary podle *ɣja*-kmenů a *ja*-kmenů jsou v některých případech nerozlišitelné – všechny tvary zakončené na *-ie* (NOM.SG, GEN.SG a VOC.SG, NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL) můžeme interpretovat obojím způsobem. Jako vodítko pro určení pravděpodobnější interpretaci lze užít dobu vzniku pramene – čím blíže konci 15. stol., tím je *ja*-kmenová interpretace pravděpodobnější.

Při zkoumání problematiky je také třeba si uvědomit zásadní vliv transkripce – v mnoha případech záleží na rozhodnutí editora, zda danou sekvenci znaků přepíše jako koncovku ъja-kmenovou, nebo jako sekvenci *i* a koncovku ja-kmenovou.

2.14.2.1 Tvary jednotlivých pádů

Nalezené tvary přejatých ženských apelativ zakončených v NOM.SG na *-ie* a *-í* byly v naprosté většině tvary zařaditelné k ъja-kmenům nebo tvary nerozhodnutelné mezi ъja-kmeny a ja-kmeny. Zde je podán jejich stručný přehled:

NOM.SG: *kerá mateřie anebo keré kapitolum co praví* (MartKronA), *má býti čtena letanie* (ŘádKorA), *[l]ekcí čtena jednu líbí se* (ŠtítBes, [ověř.]);
GEN.SG: *přičiniž k tomu vody z celidonie* (LékChir), *požívá betonie s vínem* (LékJádroBrn);
DAT.SG: *[p]roti maní a melankolí* (LékRhaz);
ACC.SG: *[v]ezmi celidoní a verbenu* (LékCzart), *jehošto historí popisoval* (MartKronA);
LOC.SG: *byl vtipu osvíceného a najvyšší v filozofí* (MartKronT), *prachu v jedné sklenici v něm rozpustiv, v své celi na kolací sedláku tomu vypíti jest dal* (Hyn);
INS.SG: *jdúc s processí na Hrad k sv. Václavu* (Letaa), *vyprázdňe se prvé dobře purgací* (LékChir);

ACC.DU: *vsed s kardinály svými na dvě galí* (MartKronT);
GEN.DU: *ze dvú materzy* (Comest., Gebauer 1960, 248);
LOC.DU: *o tú dvú gerarchij* (Štít. uč., ibid.), *ve dvú nižší gerarchij* (Štít. uč., ibid.);¹³⁹
(Ostatní pády duálu nejsou doloženy.)

NOM.PL: *to slovú tři jerarchie* (ŠtítKlem);
GEN.PL: *ze čtyř komplexí* (TkadIB), *ustanovil jest [...] čtyřidceti stací světiti* (MartKronT);
DAT.PL: *k prvým biblém starým* (BibINymbPravopis);
ACC.PL: *[v]ezmi dragmy tři tucie* (LékFrantA), *mlýnná kola, truhly, almařie i jiné mnohé věci lidem potřebné vynesla* (LetQ);
LOC.PL: *o relátořiech a relaciech* (Všeh, [ověř.]), *chodiechu v processiech* (PulkR, [ověř.]);
INS.PL: *naši gallí oblehlí sú svými gallími* (KarŽiva, [ověř.]), *chodili najvíce s processími* (LetVrat, [ověř.]).

Jednoznačné tvary podle ženských ja-kmenů byly nalezeny tyto:

DAT.SG: *k najvyšší jerarchii* (ŠtítKlem);
ACC.SG: *[v]ezmi anýz [...] a ruoži a celidonii s kořenem* (LékFrantA), *vedli simonii s svými přátely* (MartKronA), *tucii máš devětkrát v róžené vodě zhasiti* (LékFrantA), *zetři tutii s kafrem* (LékJádroD);
LOC.SG: *jakož se v těch knihách svatého Písma v Školastice historii píše* (PasKal), *řeč o jerarchii prvé* (ŠtítKlem);
INS.SG: *s málo skamonii* (LékFrantA);

LOC.DU: *o tú dvú jerarchii* (ŠtítKlem), *ve dvú nižší jerarchii* (ŠtítKlem);
INS.DU: *s dvěma uncioma* (LékVodň);

¹³⁹ Tytéž doklady jsou v ITB transkribovány jako *o tú dvú jerarchii* (ŠtítKlem) a *ve dvú nižší jerarchii* (ŠtítKlem). Druhý z nich už byl zmíněn při popisu domácích ženských ъja-kmenů.

GEN.PL: *kolikož jest bylo provincií na světě* (GestaB, [ověř.]), *svobod, řáduov, práv, privilegií* (LetKřižA, [ověř.]);

DAT.PL: *proti právuom starým a privilegiím mnohým* (LetKřižA, [ověř.]);

LOC.PL: *v vigiliích* (PrávHorK, [ověř.]), *při práviech, svobodách a privilegiích* (LetKřižA, [ověř.]).

Kromě tvarů tvořených pravidelně podle ženských њa- a ja-kmenů byly v textech ITB u některých přejatých apelativ nalezeny i tvary jiné. Jedná se o tři typy dokladů – jsou to za prvé kontexty, ve kterých jsou ja-kmenové koncovky u přejatých jmen přidávány k tvarotvornému základu, který nekončí na *i* (uvedeny jsou níže pod písmenem A). Za druhé se jedná o kontexty, v nichž je apelativum uvedeno jako slovo citátové, latinské a tak je i metatextově označeno (jedná se o příklady pod písmenem B níže). Za třetí pak byly nalezeny doklady, ve kterých přejatá slova přijímají tvary, které jako latinské v textech označeny nejsou a bylo by možné považovat je za tvary i-kmenové nebo ustrnulé. I-kmenovou interpretaci však vzhledem k podobě NOM.SG považuji za nepravděpodobnou (tyto doklady jsou uvedeny pod písmenem C).

(A)

GEN.SG: *dokazuje to z bible dobrú řečí* (VersSkladbyDobyHusit, [ověř.]);

ACC.SG: *[b]ibli najprv otevruč* (VersSkladbyDobyHusit, [ověř.]), *vlož některé rúšky mezi leb a tvrdú mateři* (LékSalM, [ověř.]), *[v]ezmi šalvěj [...] lebedku červenú, celidoni* (LékJádroBrn), *máš tuti devětkrát rozpáliti a hasiti* (LékJádroBrn);

LOC.SG: *[n]apsáno jest v bibli* (JakVečV).

(B)

NOM.SG: *[b]etonii sama ztlučená o sobě a na rány přivázaná* (LékJádroD);

GEN.SG: *vezmi [...] osladiče [...] agarici šest lotuov* (LékFrantA), *z gumi Arabicum* (LékFrantA);

GEN.SG nebo ACC.SG: *vezmi gumi aromaticum* (LékChir), *ktož betoni vedlé sebe má* (LékJádroBrn);

ACC.SG: *npravují melankoli, to jest černú krev* (LékŽen);

LOC.SG: *[o] náhlém zbláznění, mani a zlé mysli* (LékRhaz).

(C)

GEN.SG: *[v]ezmi pelyňku [...] dobré mysli, celidoni* (LékJádroBrn);

INS.SG: *směs s tuti* (LékJádroBrn).

Nalezené tvary a Gebauerův výklad (Gebauer 1960, 244–250) ukazují, že sledovaná apelativa vyžadují komentář ve čtyřech oblastech.

Za prvé je nutné zvážit otázku řazení apelativ ke dvěma skupinám, jak to činí Gebauer (1960, 244–250). Apelativa by bylo možné do těchto skupin dělit podle toho, zda mají ve staročeských slovnících uvedenu podobu NOM.SG s koncovkou *-í*, nebo *-ie*. NOM.SG a VOC.SG má u skupiny apelativ s koncovkou *-ie* podle Gebauera (1960, 246) jen tuto podobu. Koncovka *-í* je podle něj (ibid.) jednoznačně doložena pouze pro proprium *Maří*. U apelativ s koncovkou *-í* naopak v NOM.SG počítá i s podobou *-ie* (Gebauer 1960, 249). Problém z tohoto hlediska představují apelativa, která mají ve staročeských slovnících jako lemma uvedeny obě podoby (*filosofie/filosofí, lekcie/lekcí, uncie/uncí*).¹⁴⁰ Slovníky se liší v tom, jakou variantu uvádí jako první – ESSČ uvádí téměř vždy jako

¹⁴⁰ Lemmata jako *feřije, lekcijě, biblijě* jsou řazena k ja-kmenům.

první variantu s *-ie*, jedinou výjimkou je *temperanci/temperancie*, MSS naopak uvádí jako první vždy variantu s *-í*. Ostatní slovníky pořadí odlišují u jednotlivých jmen – např. GbSlov uvádí *lekcí/lekcie*, ale *melankolie/melankolí*, StčS *observancie/observancí*, ale *procesí/procesie*. Slovníky se dále liší v tom, jestli uvádí obě varianty každý, nebo každý jen některou. Ani Gebauerův seznam jmen z obou sledovaných skupin (Gebauer 1960, 246, 249) situaci plně neobjasní – uvádí např. jméno *uncie* v první skupině a tvrdí, že koncovka *-í* je zde nástupnická podoba koncovky *-ie*, v ESSČ je ale zavedena podoba *uncí* jako lemma. Vzhledem k těmto nejasnostem nejsou v seznamu pro generování tvarů apelativa první a druhé skupiny odlišována – všechna přejatá apelativa sledovaného typu řadím ke společnému vzoru. U všech se tedy v NOM.SG počítá s koncovkou *-í* i s koncovkou *-ie*. Podoba lemmatu se řídí staročeskými slovníky.

Druhým bodem vyžadujícím komentář je duálové paradigma – pro apelativa s koncovkou *-ie* Gebauer (1960, 248) s duálovými tvary počítá, u apelativ s koncovkou *-í* je nezmiňuje (zřejmě vzhledem k jejich pozdnímu přejetí, jak již bylo uvedeno výše). Jiné duálové tvary než uvedené výše v přehledu tvarů u Gebauera (1960, 244–250) ani v ITB nalezeny nebyly. Protože však byl pro tuto práci zvolen systémový přístup k popisu tvarů, jsou do vzoru zařazeny duálové tvary pro všechna apelativa.

Třetí oblast, ve které je třeba při stanovování vzoru učinit rozhodnutí, představují ja-kmenové tvary. I když nalezených tvarů podle ženských ja-kmenů není mnoho (a při jejich interpretaci je třeba vzít v potaz vliv transkripce), je snad vzhledem k jejich rozrůzněnosti oprávněné s nimi u přejatých apelativ počítat, a to ve všech pádech. Je ovšem otázka, zda tuto možnost do vzoru zahrnovat jen u skupiny apelativ zakončených v NOM.SG na *-í*, jak by snad bylo v souladu s Gebauerovým výkladem (Gebauer 1960, 248–250), nebo i u apelativ zakončených na *-ie*. Při pohledu na nalezené tvary je zřejmé, že ne všechna apelativa, u kterých byly doloženy ja-kmenové koncovky, mají ve staročeských slovnících uvedenu podobu NOM.SG s koncovkou *-í* (ve slovnících nalézáme jen podobu *jerarchie*, *historie*, *skamonie*, u ostatních apelativ existují dvojtvary). Je také pravda, že v mnoha dokladech je nerozhodnutelné, podle jakého typu skloňování tvary vznikají (tedy i to, jak se četly): např. *z listie celidonie* (LékRhaz), *a to slovú tři jerarchie* (ŠtítKlem). Proto považuji za vhodné ve vzoru počítat s ja-kmenovými tvary u všech přejatých ženských apelativ zakončených v NOM.SG na *-ie* a *-í*. Ja-kmenové tvary jsou systematicky zařazeny i v duálu.

Čtvrtým bodem jsou tvary sledovaných apelativ od *ɔ*ja-kmenů i ja-kmenů odchýlné. Zde je potřeba odlišit tvary přejatých apelativ tvořené podle ja-kmenů bez *i* v tvarotvorném základu (*biblii* místo *biblii*) od tvarů ostatních. U první skupiny se jedná o tvary zařaditelné k domácímu paradigmatu, ale ve sledovaném období výjimečné. Tyto doklady jsou proto řazeny do seznamu výjimek. Doklady ostatní (např. *s tuti*) jsou od domácích paradigmat odchýlné a tato práce je nechává zcela stranou, protože se věnuje přejatým apelativům jen potud, pokud jsou jejich tvary zařaditelné do domácích typů skloňování.

2.14.3 Apelativa *bratřie* a *kněžie*

Třetí typ deklinace, který patří k ženským њja-kmenům, představují kolektiva *bratřie* a *kněžie*. Původně mají jen singulár a jsou rodu ženského, pod vlivem významu však tvary začínají přijímat i plurálovou maskuliní shodu (Gebauer 1960, 241–242), a je tedy třeba je takto gramaticky interpretovat. Protože vykazují takovouto zvláštnost, je pro ně třeba zavést samostatný vzor.¹⁴¹

2.14.3.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM a VOC mají pravidelnou koncovku *-ie* (*všECKA pohanská kněžie sebravše se* (PasTisk), *všECKA bratřie biechu veseli* (BiblOl)).¹⁴² Kromě původní interpretace singuláru feminina se tento tvar reinterpretuje jako plurál maskulina např. v dokladech *moji milí bratřie* (Trist., Gebauer 1960, 242), *knyezie tvoji* (ŽKlem., ibid.). Tato interpretace je přítomná také v tvaru VOC: [s]lyšte mě, milí bratři, aby krik mezi námi nebyl (GestaM), věrní kněží, nedbajme, co ti jiní mluví (HusSvatokup, [ověř.]).

V dokladech *kněži byli jsou náramně zpychali* (ŽidSpráv, [ověř.]), [m]ilá bratři, nedivte se (HradProk) je doložena buď zkrácená varianta nástupnického tvaru koncovky *-ie*, nebo se jedná o koncovky jo- nebo o-kmenové. Vzhledem k tomu, že ve tvaru *kněži* dochází k měkčení tvarotvorného základu a u tvaru *bratři* se zase vyskytuje přívlástek v ženském rodě, považují je za součást њja-kmenové deklinace (a za nepravidelný nástupnický tvar koncovky *-ie*).¹⁴³

V GEN je základní koncovkou *-ie* (*pozva sobě jiné bratřie* (HradProk)). Opět je kromě původního femininního singulárového pojetí doložena i reinterpretační plurálová: *od bratřie táborských* (Letaa), *od těch kněžie* (PasTisk).

Kromě zúžení původní koncovky se v tomto pádu může podle Gebauera (1960, 243) vyskytovat také koncovka *-í* převzatá z jiných deklinací – pokládá ji za pravděpodobnou především vzhledem ke stáří dokladů jako *brániti knyezý, vdov, sirotkóv* (Štít. uč., Gebauer 1960, 243), *židovských knyezij* (Krist., ibid.). I když tato koncovka není rozlišitelná od nástupnického tvaru koncovky původní, ve vzoru je zavedena u plurálové interpretace (jako pravděpodobně њja-kmenová), protože tato informace je lingvisticky relevantní.

Další koncovkou, kterou Gebauer (1960, 243) dokládá, je koncovka *-ích* přejatá ze složeného skloňování – Gebauer uvádí pouze jeden doklad: *těla svatých pěti bratřích* (DaJ., Gebauer 1960, 243). I když se v ITB žádný doklad tohoto typu neobjevuje, do vzoru koncovku zavádím k plurálovým tvarům, protože se jedná o doložený systémový tvar.

A konečně byla v kontextu *mnozí z bratřív* (BibIKlemNZ) doložena i koncovka buď u-kmenová (koncovka *-óv* v nástupnické podobě *-iev* > *-ív*), nebo koncovka vzniklá zvrtnou analogií nenáležitým

¹⁴¹ Otázka propojení paradigmát pro apelativa *bratr*, *kněz*, *bratřie* a *kněžie* je probrána u o-kmenů a jo-kmenů (viz části 2.2.2.6 a 2.3.2.3).

¹⁴² I pro kontexty, v nichž přívlástek ukazuje na singulárový tvar, se vyskytuje plurálová shoda v přísudku nebo v přechodníku.

¹⁴³ Gebauer (1963, 191) dokládá úženi *ie* > *í* i z Hrad., proto je snad taková interpretace možná i u staršího z dokladů.

přidáním -v k bja-kmenové koncovce -í. Tvar je ojedinělý, a navíc se může jednat o koncovku se zvrtně analogickou podobou, proto je tvar řazen pouze do seznamu výjimek.

DAT má původní koncovku -í, opět je doložena reinterpretace původního singuláru feminina (*vrátivše se k své bratří* (BiblOI)) na plurál – např. *vyšed k svým bratří* (BiblOI). Mnoho tvarů (stejně jako v ostatních pádech) je homonymních mezi oběma interpretacemi: *ukaž se kněží* (KristA).

Kromě toho je doložena i koncovka -iem: *připraviv bratřiem královstvo Otce svého* (ŠtítSvátB), *k svým bratřiem* (BelA), *k svém bratřiem* (PasTisk), *i všem kněžiem* (HusKuch). Jako nejpravděpodobnější vidím možnost, že se jedná o plurálovou koncovku podle bja-kmenů a tak je také koncovka do vzoru zavedena.

Koncovka -ím doložená např. v kontextech *ke všem našim bratřím* (BiblOI), *ustanovujem všem kněžím* (PrávJihIA) může být nástupnickou podobnou koncovky -iem, nebo koncovkou -ím podle složené adjektivní deklinace. Gebauer (1960, 246) ji uvádí pouze v podobě -ím a nezmiňuje se o jejím původu. Pro stanovení, zda se může jednat o koncovku ze složené adjektivní deklinace, by bylo potřeba znát stav změny *ie > í* v pramenech, ze kterých pochází doklady. Koncovku nicméně zařazují do vzoru jako přejatou ze složené adjektivní deklinace, protože se koncovky přejaté z adjektivní deklinace objevují u vzoru *sudí* a vzhledem k přechodu jmen *bratřie* a *knězie* k mužskému rodu se paralela s tímto vzorem zdá být pravděpodobná.

Dále byly při zkoumání tvarů apelativ *kněz* a *bratr* nalezeny doklady *protiv Bohu i protiv kněží* (ŠtítKlem), *[t]ož vám pravi i jinej bratři* (HradProk), *ovej bratři radieše* (HradProk), které je možné interpretovat jako tvary se zkrácenou bja-kmenovou koncovkou, u tvaru *bratři* je tato interpretace pravděpodobná (kvůli ženské shodě přívlastku), u tvaru *kněži* se může jednat i o jo-kmenovou koncovku a analogický tvar tvarotvorného základu. Vzhledem k analogii s tvarem *bratři* je však i tvar *kněži* řazen do bja-kmenového paradigmatu (jako nepravidelná nástupnická podoba koncovky -í).

ACC má koncovku -ú s nástupnickou podobou -í (*svolal všicku bratří svú* (BiblOI), *sebrav všicku kněží* (BiblOI)). I v tomto pádě se původní singulárové femininní tvary reinterpretují na tvary plurálové, jak ukazují např. doklady z ITB *jemu to chtěla skrze své bratří oznámiti* (Hyn), *všěchny kněží jeho pozovte ke mně* (BiblOI).

Dále je v tomto pádě doložena zvrtně analogická koncovka -ie: *[p]ovýšen bude nad své bratřie* (Hvězd), *pro uvedené křivé falešné bratřie* (BiblKlemNZ), *aby ty jisté knežie [...] měli za kleté* (MartKronT), *se málo na knězie obracovali* (MartKronB), *jakožtos mazal kněže a proroky* (ŘádKorA). Pro svůj původ ve zvrtně analogii není koncovka zařazena ani do seznamu výjimek.

Kromě toho je doložena i podoba se zkrácenou koncovkou: *pro mú bratři* (ŠtítKlem), *sbožie dobře opravováše, bratři i čeled spůsobováše* (HradProk). Koncovka je do vzoru zařazena jako nepravidelná nástupnická podoba koncovky -ú, vzhledem k doložení je zařazena pouze do singuláru. Tuto interpretaci považují kvůli ženské shodě v přívlastku v jednom z dokladů za pravděpodobnější než předpokládat, že se jedná o koncovku ja-kmenovou.

V LOC je původní koncovkou *-í* (*umřel jest při své bratří* (BibIOL), o singulár se může jednat i např. v kontextu *v kterémžto pokolení Mojžíš o kněží ničehož nemluvil jest* (BibIOL)), je opět doložena i plurálové interpretace: *o sedmi svatých bratří znamenitých* (PasTisk), *řeč Ezechiele proroka o těch kněží* (MartKronT).

V ITB je doložena i koncovka *-iech*: *po bratřiech* (PrávJihIA), *při bratřiech* (CestKabD). Může se jednat buď o koncovku z ženských *ɣja*-kmenů, nebo o *o*-kmenový, resp. *jo*-kmenový novotvar. Koncovku řadím do vzoru jako *ɣja*-kmenovou, protože se jedná o koncovku deklinačnímu typu vlastní.

Koncovka *-ích* představuje podobný případ jako koncovka *-ím* u DAT: může se jednat o nástupnickou podobu koncovky *-iech*, nebo o koncovku složené adjektivní deklinace. Je doložena v kontextu *w bratrzyc* (Otc., Gebauer 1960, 243), do vzoru je opět zařazena jako adjektivní.

INS má původní koncovku *-ú*, která se přehláskou mění na *-í* (*Záviš s svú bratří tu jdíše* (DalV), *se vši svú kněží* (ŠtítKlem)). Také v tomto pádě je doložena reinterpretace na maskulinum plurálu: *s bratří svými* (AsenM), *mezi svými bratrzy* (Orl., Gebauer 1960, 243).

Podobně jako v jiných pádech i zde byla doložena podoba se zkrácenou koncovkou v dokladu *nad kněží starostú bieše* (PasTisk). Tvar lze interpretovat i jako tvar s *jo*-kmenovou koncovkou a analogickou podobou tvarotvorného základu, ale podobně jako ostatní tvary s krátkou koncovkou ho považují za tvar *ɣja*-kmenové deklinace. Nelze z něj poznat, zda se jedná o singulár nebo plurál, proto je tvar zařazen k INS.SG i INS.PL.

Stejně jako v DAT.PL i LOC.PL jsou i v INS.PL v ITB doloženy doklady s koncovkou zřejmě *ɣja*-kmenovou, v tomto případě tedy s koncovkou *-iemi*: *mezi bratřiemí* (ŠtítSvátB), *s kněžiemí* (LetD).

Stejně jako v ostatních zmíněných pádech i zde je doložena koncovka, která může být převzatá ze složené deklinace (nebo se jedná o nástupnický tvar koncovky *ɣja*-kmenové), koncovka *-ími*: *ciesář s kněžími* (KarVácIB), *čekám jeho s bratří/bratřímí* (BibIKlemNZ).

O tvarech duálu Gebauer (1960, 242–244) systematicky nepojednává.¹⁴⁴ Duálové tvary uvádí v rámci výkladu o NOM a DAT – jako duálový se jeví tvar *bratří* v kontextu *otkadъ sta mlada naše bratrzy* (Hlah., Gebauer 1960, 242) a ve výkladu o tvarech apelativa *bratr* je uveden kontext *mladá bratrzy* (Otc., Gebauer 1960, 89) jako doklad toho, že apelativum *bratr* má duálové tvary podle *bratřie*. Při pojednání o DAT je zmíněna koncovka *-íma* doložená u Gebauera (1960, 243) i v ITB pouze dokladem *povieš Sodochovi a Arbiatarovi kněžíma* (BibIOL). Vzhledem k tomu, že podle Gebauera (1963, 191) je v této památce „zúženin velmi málo“, považují koncovku za přejatou ze složené deklinace. Koncovka podle *ɣja*-kmenů *-iema* není doložena.

V ITB byly dále nalezeny kontexty *Teodosius a jeho syn byli potom oba kněží a vedla svatý život* (MartKronB), *Sadoch [...] a Achimelech [...] byla sta knězie* (BibIOL), *dva knězie slovuťná [...] z obce*

¹⁴⁴ Trávníček (1935, 320) a po něm Vážný (1964, 68) zmiňují vedle plurálové interpretace tvarů apelativ *bratřie* a *knězie* i interpretaci duálovou, ale uvádí pouze tvar pro DAT.DU.

křesťanské vypověděl (PasTisk), *chtiace* [...] *obú kněži užiti* (DaIV). Druhý a třetí kontext vyžadují komentář. V kontextu *Sadoch* [...] a *Achimelech* [...] *byla sta kněžie* (BibIOI) se podle shody jedná o tvar duálový, ale tvar *kněžie* zde buď vzniká zvrtnou analogií z pravidelného tvaru *kněží*, nebo je také možné pokládat ho za NOM.PL (do vzoru proto koncovku *-ie* jako NOM.DU nezařazují). V kontextu *dva kněžie slovná* [...] z *obce křesťanské vypověděl* (PasTisk) se jedná o tvar vzniklý zvrtnou analogií, není proto řazen ani do seznamu výjimek. V posledním uvedeném kontextu se může jednat i o GEN.PL. Doklady nicméně ukazují, že i když se o této možnosti Gebauer (1960, 242–244) systematicky nezmiňuje, je třeba s duálovými tvary apelativ *kněžie* a *bratřie* ve vzoru počítat. Proto do vzoru zavádím koncovky duálu podle ženských ьja-kmenů. Rod je u duálových tvarů uveden mužský, protože se stejně jako u tvarů plurálových jedná o nepůvodní tvary vzniklé vlivem významu.

2.14.4 Shrnutí

Podle právě představeného popisu se deklinační typ ženských ьja-kmenů rozpadá na tři skupiny zástupců. Do první skupiny patří domácí apelativa, do druhé apelativa přejatá a do třetí kolektiva *bratřie* a *kněžie*. Přejatá apelativa se od domácích liší možností přejímat ja-kmenové tvary, apelativa *bratřie* a *kněžie* se od ostatních zástupců liší tím, že se pod vlivem významu v textech objevují i jako maskulina.

1) U domácích apelativ byly stanoveny celkem dva podvzory a tři samostatné vzory. Základní podvzor představuje deklinace apelativa *paní*, podvzor *zmie* se od podvzoru *paní* liší pouze v NOM.SG – u podvzoru *zmie* je koncovka *-ie* původní, zatímco u podvzoru *paní* přejatá ze složené deklinace. Kromě této koncovky jsou v podvzorech *paní* a *zmie* zařazeny koncovky ze složené adjektivní deklinace v DAT.SG a LOC.SG (*-iej* a *-ie*), ve zbytku paradigmatu se vyskytují pouze koncovky ьja-kmenové.

Samostatný vzor je třeba stanovit pro apelativa *lodí*, *rolí* a *laní*. Apelatium *lodí* má zavedeny novotvary podle i-kmenů a ja-kmenů v celém paradigmatu kromě duálu a NOM.SG a ACC.SG (pro něž nejsou doloženy žádné novotvary). Spolehlivě jsou doloženy novotvary pouze podle i-kmenů a pouze v DAT.PL, LOC.PL a INS.PL (*lodem*, *lodech*, *lodmi*). Tvary původní a převzaté jsou však natolik podobné, že často záleží pouze na rozhodnutí editora, jak daný tvar transkribovat, a prozatím nespolehlivé texty obsahují množství tvarů podle ja-kmenů i i-kmenů. Proto považují za vhodné počítat s novotvary všude, kde se liší od tvarů původních.

Apelatium *rolí* se podobným způsobem sblíží s ja-kmeny (*na roli*, *všecky role*), a to včetně NOM.SG (*role neb dědina*). Novotvary apelativa *rolí* jsou na rozdíl od mnohých novotvarů apelativa *lodí* doloženy v textech spolehlivých. Dvojtvary jsou zavedeny všude, kde se koncovky obou deklinací liší, v duálu jsou zavedeny pouze tvary ьja-kmenové.

Apelatium *laní* má ve sledovaném období novotvary doloženy jen sporadicky (v NOM.SG *laně*, *lani*, *laň* a ACC.PL *laně*, další novotvary v textech ITB jsou výsledkem sporné transkripce), ale jedná se o podobný jev jako u apelativ *lodí* a *rolí*, proto je i pro apelatium *laní* zaveden samostatný vzor. Do

ьja-kmenového paradigmatu jsou doplněny tvary podle ja-kmenů, které se zdají odpovídat doloženým novotvarům i celkové tendenci ženských ja-kmenů a i-kmenů s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň* vyskytovat se s ja-kmenovými koncovkami spíše než i-kmenovými. V NOM.SG a ACC.SG jsou na základě doložení do vzoru zařazeny i novotvary podle i-kmenů.

2) Z hlediska počtu lemmat představují nejpočetnější skupinu ženských ьja-kmenů apelativa přejatá. Zakončení *-ie* v NOM.SG u nich může být interpretováno jako dvojhláska nebo jako konec tvarotvorného základu *-i-* a koncovka *-e*. V prvním případě se tato apelativa vřazují do ьja-kmenového deklinačního typu, v druhém náleží mezi ja-kmeny. Gebauer (1960, 244–250) reinterpetaci tvarů podle ja-kmenů dokládá až pro 16. století, ale počítá s ní i pro období staročeské (takové případy označuje za vzácné (Gebauer 1960, 248)). Ve svém výkladu rozlišuje skupinu přejatých apelativ s koncovkou *-ie* v NOM.SG (např. *biblé*, *celidonie* (,vlašovičnick'), *manie*) a skupinu s koncovkou *-í* v NOM.SG, kterou tvoří apelativa doložená hojněji až v 16. století (např. *kolací* (,hostina'), *posicí*, *lekcí*). Staročeské slovníky však toto oddělování nepodporují (ESSČ uvádí např. podoby *celidonie* i *celidoní*, *lekcie* i *lekcí*), proto s ním nepracují.

U všech přejatých ženských apelativ s koncovkou *-í* a *-ie* v NOM.SG (získaných ze staročeských slovníků) byla provedena analýza tvarů v textech ITB, aby se ukázalo, zda je třeba s ja-kmenovými tvary počítat i pro období staročeské. V některých pádech nejsou obě interpretace rozlišitelné – např. v NOM.SG *historie* se může jednat o ьja-kmenový nebo ja-kmenový tvar. Doklady ja-kmenových tvarů byly však nalezeny ve všech tvarech singuláru a plurálu (kromě INS.PL), kde je možné obě interpretace na základě formy rozlišit: *k jerarchii*, *vedli simonii*, *v historii*, *kolik provincií*, *proti privilegiím*, *v vigiliích*. Ač některé z těchto tvarů pocházejí až ze samého sklonku sledovaného období a u mnoha z nich záleží na rozhodnutí editora textu při transkripci, považují doložení ja-kmenových tvarů u přejatých ьja-kmenových apelativ v textech ITB za dostatečné pro zavedení do vzoru. Protože některé tvary (např. s koncovkami *-ie*, *-iemí*) mohou mít ve sledovaném období (zvláště k jeho konci) obě interpretace (koncovka ьja-kmenová i zakončení tvarotvorného základu *-i-* a koncovka ja-kmenová), zavádím do vzoru obě interpretace i v pádech, kde tvary nelze formálně rozlišit. Duál je u ja-kmenových tvarů doložen jen sporadicky (*o tú dvú jerarchií*, *s dvěma uncioma*, první z dokladů navíc Gebauer (1960, 248) uvádí jako doklad tvaru ьja-kmenového). Přesto je duál do vzoru zařazen také s koncovkami ьja-kmenovými a ja-kmenovými. Řazení apelativ sledovaného typu plně k ja-kmenům nepovažuji kvůli nižší frekvenci ja-kmenových tvarů (oproti tvarům ьja-kmenovým) i podobám některých koncovek za vhodné.

Ja-kmenové koncovky *-ě*, *-ěmi*, *-ěma*, *-u* a *-ú* nejsou výjimečně do vzoru řazeny v podobě k roku 1300, ale v podobě *-e*, *-emi*, *-ema*, *-i* a *-í*, protože jsou to právě tyto nástupnické podoby, které umožňují obě interpretace, nebo obě transkripcie. Ve své nástupnické podobě *-ím* a *-ích* jsou zavedeny i koncovky *-iem* a *-iech*, protože u nich podoba k roku 1300 neumožňuje reinterpetaci *-i-* na součást tvarotvorného základu. Zavedení koncovek v podobě k roku 1300 by u této skupiny apelativ nebylo vhodné.

Kromě tvarů ьja-kmenových (ACC.SG *celidoní*) a ja-kmenových (ACC.SG *celidonii*) byly nalezeny i tvary ja-kmenové s tvarotvorným základem bez *-i-* (ACC.SG *celidoni*), které jsou však ojedinělé a byly

zařazeny pouze do seznamu výjimek. Dále byly nalezeny tvary cizí (např. *s tuti, z gumi, o mani*), které byly ponechány stranou právě kvůli svému cizímu původu.

Pro přejatá apelativa bylo jako vzorové zvoleno jméno *historie*.

3) Pro apelativa *bratřie* a *kněžie* je zaveden samostatný vzor, v němž je reflektováno, že se jejich původní kategorie singulár a femininum (*všecka bratřie, všicku kněží*) pod tlakem významu mění na plurál a maskulinum (*věrní kněží, nad své bratři*). V plurálu těchto apelativ se tak vyskytuje ojedinělá situace – jsou zde doloženy jak koncovky *ьja*-kmenové singulárové, tak koncovky *ьja*-kmenové plurálové, které se sem postupně dostávají. Všechny původně singulárové koncovky, u kterých dochází k reinterpretaci na koncovky plurálové, jsou ve vzoru označeny jako analogické.

Kromě pravidelných *ьja*-kmenových tvarů jsou v paradigmatu těchto apelativ doloženy i tvary deklinace složené (v DAT.DU, GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL) a tvary s koncovkou *-i* jako *protiv kněží, pro mú bratři, nad kneži starostú bieše, milá bratři, nedivte se*. Může se jednat o podoby přejaté z *o*-kmenů, případně *jo*-kmenů nebo *ja*-kmenů, ale ženská shoda přívlastku a podoba tvarotvorného základu *kněž* ukazuje na příslušnost k *ьja*-kmenové deklinaci. Proto koncovku *-i* řadím do vzoru jako nepravidelnou nástupnickou podobu koncovek *-ie*, *-í* a *-ú* v těch pádech, kde byly takové tvary doloženy.

Duál apelativ *bratřie* a *kněžie* není v historických mluvnicích systematicky probírán, ale ojediněle se vyskytují tvary, které je možné jako duálové interpretovat (*oba kněží, povieš kněžima*), proto je duál do vzoru apelativ *bratřie* a *kněžie* zaveden. Rod je v tomto čísle zaveden mužský, protože se stejně jako u plurálu jedná o nepůvodní kategorii sledovaných apelativ.

Koncovky celého deklinačního typu shrnují Tabulky M1–M6. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit. Prázdný řádek v tabulce znamená, že v daném pádě nemají zástupci daných podvzorů společnou žádnou koncovku. U vzoru *historie* se označení *ja*-kmenového původu vztahuje pouze ke koncovce, ne k celému řetězci *i*+koncovka (např. při zápisu *-ie^{ja}* se jedná o *ja*-kmenovou koncovku *-e* a analogický segment *-i-*). Do vzoru *bratřie* jsou zavedeny i nepravidelné nástupnické podoby u těch koncovek, kde byly doloženy.

feminina <i>ьja</i> -kmeny substrát		
NOM.SG	F	
GEN.SG	F	<i>-ie^{ьja}</i>
DAT.SG	F	<i>-í^{ьja}, -iej^{slož}, -ie^{slož}</i>
ACC.SG	F	<i>-ú^{ьja}</i>
VOC.SG	F	<i>-ie^{ьja}, -í^{an}</i>
LOC.SG	F	<i>-í^{ьja}, -iej^{slož}, -ie^{slož}</i>
INS.SG	F	<i>-ú^{ьja}</i>

NOM.DU	F	-í ^{bja}
GEN.DU	F	-ú ^{bja}
DAT.DU	F	-iema ^{bja*}
ACC.DU	F	-í ^{bja}
VOC.DU	F	-í ^{bja}
LOC.DU	F	-ú ^{bja}
INS.DU	F	-iema ^{bja}
NOM.PL	F	-ie ^{bja}
GEN.PL	F	-í ^{bja}
DAT.PL	F	-iem ^{bja}
ACC.PL	F	-ie ^{bja}
VOC.PL	F	-ie ^{bja}
LOC.PL	F	-iech ^{bja}
INS.PL	F	-iemí ^{bja}

Tabulka M1a: Koncovky substrátu ženských ьja-kmenů

vzory			
		paní	zmie
NOM.SG	F	-í ^{bja} , -ie ^{slož}	-ie ^{bja}

Tabulka M1b: Koncovky vzorů vztahujících se k substrátu ženských ьja-kmenů

lodí		
NOM.SG	F	-í ^{bja} , -ie ^{slož}
GEN.SG	F	-ie ^{bja} , -i ^{i*} , -ě ^{ja}
DAT.SG	F	-í ^{bja} , -i ^{i*}
ACC.SG	F	-ú ^{bja} , -i ^{an}
VOC.SG	F	-ie ^{bja*} , -i ^{an} , -i ^{i*} , -e ^{ja*}
LOC.SG	F	-í ^{bja} , -i ⁱ
INS.SG	F	-ú ^{bja}
NOM.DU	F	-í ^{bja}
GEN.DU	F	-ú ^{bja*}
DAT.DU	F	-iema ^{bja*}
ACC.DU	F	-í ^{bja}
VOC.DU	F	-í ^{bja}
LOC.DU	F	-ú ^{bja}

INS.DU	F	-iema ^{bja}
NOM.PL	F	-ie ^{bja} , -i ⁱ , -ěja [*]
GEN.PL	F	-řbja
DAT.PL	F	-iem ^{bja} , -em ⁱ
ACC.PL	F	-ie ^{bja} , -i ⁱ , -ěja
VOC.PL	F	-ie ^{bja} , -i [*] , -ěja [*]
LOC.PL	F	-iech ^{bja} , -ech ⁱ
INS.PL	F	-iem ⁱ bja, -ěm ^{ija} , -imi ^{an} , -mi ⁱ

Tabulka M2: Koncovky vzoru lodí

rolí		
NOM.SG	F	-řbja, -ie ^{slož} , -ěja
GEN.SG	F	-ie ^{bja} , -ěja
DAT.SG	F	-řbja, -ija [*]
ACC.SG	F	-ú ^{bja} , -u ^{ja}
VOC.SG	F	-ie ^{bja} [*] , -ř ^{an} , -e ^{ja} [*]
LOC.SG	F	-řbja, -ija
INS.SG	F	-ú ^{bja}
NOM.DU	F	-řbja [*]
GEN.DU	F	-ú ^{bja} [*]
DAT.DU	F	-iema ^{bja} [*]
ACC.DU	F	-řbja [*]
VOC.DU	F	-řbja [*]
LOC.DU	F	-ú ^{bja} [*]
INS.DU	F	-iema ^{bja} [*]
NOM.PL	F	-ie ^{bja} , -ěja
GEN.PL	F	-řbja
DAT.PL	F	-iem ^{bja} [*]
ACC.PL	F	-ie ^{bja} , -ěja
VOC.PL	F	-ie ^{bja} [*] , -ěja [*]
LOC.PL	F	-iech ^{bja}
INS.PL	F	-iem ⁱ bja [*] , -ěm ^{ija} [*]

Tabulka M3: Koncovky vzoru rolí

laní		
NOM.SG	F	-f ^{bja} , -jan, -ie ^{slož} , -ěja, Ø ⁱ
GEN.SG	F	-ie ^{bja*} , -ěja*
DAT.SG	F	-f ^{bja*} , -iej ^{slož} , -ie ^{slož*} , -ija*
ACC.SG	F	-ú ^{bja} , -u ^{ja*} , Ø ^{i*}
VOC.SG	F	-ie ^{bja*} , -fan*, -eja*
LOC.SG	F	-f ^{bja*} , -ija*
INS.SG	F	-ú ^{bja}
NOM.DU	F	-f ^{bja*}
GEN.DU	F	-ú ^{bja*}
DAT.DU	F	-iema ^{bja*}
ACC.DU	F	-f ^{bja*}
VOC.DU	F	-f ^{bja*}
LOC.DU	F	-ú ^{bja*}
INS.DU	F	-iema ^{bja*}
NOM.PL	F	-ie ^{bja} , -ěja*
GEN.PL	F	-f ^{bja*}
DAT.PL	F	-iem ^{bja*}
ACC.PL	F	-ie ^{bja*} , -ěja
VOC.PL	F	-ie ^{bja*} , -ěja*
LOC.PL	F	-iech ^{bja}
INS.PL	F	-iem ⁱ ^{bja} , -ěm ⁱ ^{ja*}

Tabulka M4: Koncovky vzoru laní

historie		
NOM.SG	F	-ie ^{bja} , -f ^{bja} , -ie ^{ja}
GEN.SG	F	-ie ^{bja} , -ie ^{ja}
DAT.SG	F	-f ^{bja} , -ij ^{ja}
ACC.SG	F	-ú ^{bja} , -ij ^{ja}
VOC.SG	F	-ie ^{bja} , -ie ^{ja}
LOC.SG	F	-f ^{bja} , -ij ^{ja}
INS.SG	F	-ú ^{bja} , -ij ^{ja}
NOM.DU	F	-f ^{bja*} , -ij ^{ja*}

GEN.DU	F	-ú ^{bja} , -í ^{ja} *
DAT.DU	F	-iema ^{bja} *, -ioma ^o *, -iema ^{ja} *
ACC.DU	F	-f ^{bja} , -ij ^{ja} *
VOC.DU	F	-f ^{bja} *, -ij ^{ja} *
LOC.DU	F	-ú ^{bja} , -í ^{ja}
INS.DU	F	-iema ^{bja} *, -ioma ^o , -iema ^{ja} *
NOM.PL	F	-ie ^{bja} , -ie ^{ja}
GEN.PL	F	-f ^{bja} , -í ^{ja}
DAT.PL	F	-iem ^{bja} , -ím ^{ja}
ACC.PL	F	-ie ^{bja} , -ie ^{ja}
VOC.PL	F	-ie ^{bja} , -ie ^{ja}
LOC.PL	F	-iech ^{bja} , -ích ^{ja}
INS.PL	F	-iem ^{bja} , -iem ^{ja}

Tabulka M5: Koncovky vzoru historie

bratřie		
NOM.SG	F	-ie ^{bja}
GEN.SG	F	-ie ^{bja}
DAT.SG	F	-f ^{bja} (NT -i)
ACC.SG	F	-ú ^{bja} (NT -i)
VOC.SG	F	-ie ^{bja} (NT -i)
LOC.SG	F	-f ^{bja}
INS.SG	F	-ú ^{bja} (NT -i)
NOM.DU	M	-f ^{bja}
GEN.DU	M	-ú ^{bja}
DAT.DU	M	-iema ^{bja} *, -íma ^{slož}
ACC.DU	M	-f ^{bja} *
VOC.DU	M	-f ^{bja} *
LOC.DU	M	-ú ^{bja} *
INS.DU	M	-iema ^{bja} *, -íma ^{slož} *
NOM.PL	M	-ie ^{an} (NT -i)
GEN.PL	M	-ie ^{an} , -f ^{bja} , -ích ^{slož}
DAT.PL	M	-f ^{an} , -iem ^{bja} , -ím ^{slož}

ACC.PL	M	-ú ^{an}
VOC.PL	M	-ie ^{an}
LOC.PL	M	-í ^{an} , -iech ^{bja} , -ích ^{slož}
INS.PL	M	-ú ^{an} [(NT -i)], -iemi ^{bja} , -ími ^{slož}

Tabulka M6: Koncovky vzoru bratřie

2.15 I-kmenová feminina

Gebauer (1960, 341–350, 360–401) pojednává dohromady o i-kmenech mužských a ženských. Kvůli rodu a značné odlišnosti koncovek je však pro ně třeba zavést dva samostatné deklinační typy. Mužské i-kmeny již byly probrány v rámci mužských deklinací, tato kapitola se věnuje pouze i-kmenům ženským. Na rozdíl od mužských i-kmenů jsou i-kmenová feminina deklinační s mnoha zástupci – ve staročeských slovnících je jich zhruba 2100. Jedná se tedy o centrální deklinační typ apelativ ženského rodu.

Pro ženské i-kmeny je typické sblížení s ženskými ja-kmeny, které má svůj původ zřejmě ve shodě některých tvarů obou deklinací (především v DAT.SG, LOC.SG a INS.SG). Gladkova (2005, 88) jako možný impulz zmiňuje i celkovou přestavbu substantivního deklinačního systému, ve kterém se bezkoncovkové tvary NOM.SG stávaly signálem mužské deklinace a i-kmeny se ocitly v pozici jediného početného femininního typu s bezkoncovkovým NOM.SG. Historické mluvnické o tomto sblížení referují většinou jen povšechně, proto byla stejně jako u ja-kmenů provedena analýza všech tvarů, ve kterých se mohou u i-kmenů novotvary podle ja-kmenů objevovat (souhrnnou tabulku všech těchto tvarů viz u ja-kmenů v části 2.13, jedná se o Tabulku 4). Všechny ženské i-kmeny byly kvůli této analýze rozděleny podle zakončení tvarotvorného základu (což je princip, který pro jejich popis užívá Gebauer (1960, 360–401)), aby bylo možné zjistit, zda se přejímání koncovek od ja-kmenů netýká pouze nějaké skupiny těchto apelativ.

Souhlásky na konci tvarotvorného základu byly pro lepší přehlednost rozděleny stejně jako u ja-kmenů na sykavky, likvidy a labiály. Poslední skupinu pak tvoří dentály/palatály *d, t, n* a *d', t', ň*. Palatály mohou být v písmu označovány i *d, t, n*. Tyto konsonanty je třeba nazývat obecně pro celou deklinaci zároveň jako dentály i palatály, protože i-kmeny mají v některých pádech tvrdý tvarotvorný základ, v některých tvarotvorný základ měkký a v některých obojí (souhrn viz v Tabulce 17 v části 4.5.1). Lemmata jsou ve staročeských slovnících uváděna v podobě *žerd* i *žerd'*, *smet* i *smet'*, *dan* i *daň* (varianty s *d, t, n* jsou mnohem častější). Z obou těchto důvodů (tvrdý i měkký tvarotvorný základ, podoba lemmat ve staročeských slovnících) se v přehledech tvarů jako konec tvarotvorného základu uvádí *d/d', t/t', n/ň* a mluví se o dentálách/palatálách.

Analýza ja-kmenových novotvarů u i-kmenů probíhala stejně jako analýza i-kmenových novotvarů u ja-kmenů. Pro kombinace konsonantů na konci tvarotvorného základu a ja-kmenových koncovek byly hledány doklady v seznamech tvarů vyfiltrovaných na základě koncových hlásek v nástroji Analýza tokenů (příklad takového seznamu viz v části 1.5). Z tvarů zakončených např. na *-řiem*, *-ciech*, *-lemi* byly tedy vybírány všechny tvary i-kmenových lemmat – např. *tvářiem*, *nociech*, *húslemi*. Tyto tvary pak byly vyhledány v textech ITB pro ověření kontextu, u dokladů z prozatím nespolehlivých textů byly kontexty ověřeny přímo v edicích, tiscích nebo rukopisech, ze kterých byly texty do ITB převedeny.

Výsledky analýzy jsou uvedeny u každého pádu, kde k přejímání dochází. Průzkum proběhl na stejných verzích ITB jako u ja-kmenů¹⁴⁵ a jeho výsledky jsou prezentovány u jednotlivých pádů ve formě přehledu dokladů. Všechny přehledy v této kapitole uvádějí pro každý konsonant na konci tvarotvorného základu nejvíce tři doklady, celkové počty dokladů jsou uvedeny v Tabulce 6 v závěru kapitoly.

V případě apelativ, která mají lemmata patřící do více deklinací, jsou uvedeny pouze doklady, jež nelze přiřadit pravidelně k podobě lemmatu v jiné než i-kmenové deklinaci. Nejsou tedy např. uvedeny (a v Tabulce 6 započítány) doklady jako *dočkáš plešě* (PodkU) nebo *to učíň [...] oleji, mastmi, lázněmi* (LékRhaz), protože se v prvním z nich může jednat o tvar jo-kmenového maskulina *pleš* a v druhém o tvar lemmatu *lázně*.

První verze této analýzy byla publikována (Jínová et al. (2014)).

Původ koncovek je do vzoru zanesen podle Gebauera (1960, 341–350, 360–401). V ostatních mluvnicích se vyskytují tyto odlišné názory na původ koncovek: Koncovka v INS.SG je podle Vážného (1964, 74) vzata ze zájmenného skloňování a podporuje ji stejný tvar u ženských a-kmenů a ja-kmenů, podle Šlosara (1986, 161) jde o koncovku ja-kmenovou. V NOM.PL je podle Vážného (1964, 74) tvar převzat z ACC.PL.

2.15.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG je bezkoncovkový.

Kromě tvaru bezkoncovkového se v NOM.SG vyskytují také doklady s koncovkou *-i*. Jejich původ ozřejmuje Gebauer (1960, 343) takto: „V době staré mohly vznikati analogií, napodobením nominativů prorokyni atp. [...] a také nom. máti; a krom toho měly oporu v jiných pádech svého sklonění.“ Gebauer (ibid.) dále poznamenává, že doklady této koncovky jsou hojnější jen pro lemmata *host*, *chot* a *smrt* (pro poslední z nich jsou doklady až později než ve sledovaném období), uvádí však také doklady *horfcosti amaritude* (HomOp., Gebauer 1960, 343), *ty s'zúfalých mylofczy milá* (Lvov., ibid.), *a ta osmá radofti jest* (Hrad., ibid.),¹⁴⁶ *opatrhofti pravá jest, kteráž* (Čtv., ibid.). Kvůli složité homonymii byly v textech ITB možné NOM.SG s koncovkou *-i* zkoumány jen ve Staročeské textové bance, a to užitím dotazu [slovo == ".*á"] nebo [slovo == "ta"]+[slovo == ".*osti"] nebo slovo zakončené na *di/ni/ci/si/zi/či/ři* atd. pro všechna zakončení i-kmenových tvarotvorných základů (i pro přívlastek v postpozici). Byl však nalezen pouze jeden další doklad, a to [a] *ta lázni býti v kádi aneb u vanně v přikryté* (LékJádroD), u kterého se navíc může jednat i o tvar lemmatu *lázně* (i u něj by však byl výjimečný, viz část 2.13, ja-kmeny). Při analýze tvarů mužských i-kmenů byl nalezen doklad [h] *úser zištné služebníky a k tomu pokorné oznamuje. Husi dobré a požitečné slúhy* (BřezSnářM). Doklady tedy nejsou hojné, ale je jich dostatečný počet na to, aby je bylo vhodné zahrnout do vzoru.

¹⁴⁵ Jde o verze 10.12.2013, 21.02.2014 a 02.05.2014.

¹⁴⁶ V ITB interpretováno jako *to osmá radost i jest* (HradRad).

Lemma *hosti* je výjimečné v tom, že tvar bez koncovky v NOM.SG ani ACC.SG neexistuje. Toto apelativum tedy zakládá nutnost zavést podvzor *hosti*, který se od substrátu liší právě v těchto dvou tvarech.

Stejně jako se u ja-kmenových apelativ vyskytují v NOM.SG podoby bez koncovky podle i-kmenů, lze uvažovat o tom, zda některá i-kmenová apelativa nemají sekundární podobu podle ja-kmenů. Z analýzy tvarů s koncovkou *-ě* a bez ní vyplynulo, že taková apelativa jsou výjimečná – při pojednání o ja-kmenech byla zmíněna lemmata *násep – náspě, lázn – lázně* a *dásn – dásně*. Z hlediska doložených tvarů i zachycení těchto apelativ ve staročeských slovnících se však jedná o heterogenní skupinu – *lázně* je podle dokladů apelativum ja-kmenové, podle GbSlov i i-kmenové (*lázn*), jméno *dásně* je jako ja-kmenové uvedeno pouze u Gebauera (1960, 222), ve staročeských slovnících zavedeno není. Jediné apelativum *násep* je podle tvarů i podle StčS původní i-kmen se sekundární podobou podle ja-kmenů. Vzhledem k tomu, že se jedná o jediné jméno, je lemma *náspě* zavedeno k ja-kmenům a u i-kmenů se nepočítá s podvzorem pro apelativa s koncovkou *-ě* v NOM.SG.

VOC.SG má koncovku *-i*.

Novotvar podle ja-kmenů nebyl nalezen.

ACC.SG je pravidelně bezkoncovkový.

Kromě toho se ve sledovaném období v tomto pádě objevuje také koncovka genitivní *-i*. Gebauer (1960, 344) uvádí doklady *na všelikú wiczy vysokú* (Pror., Gebauer 1960, 344),¹⁴⁷ *tobě obětuju wzdwyzy chvály* (ŽWittb., ibid.), *držeti bude v rucě tu obieti y hrudy* (Ol., ibid.),¹⁴⁸ v textech ITB byly při zkoumání mužských i-kmenů nalezeny doklady *aby uctila onu hosti* (BawEzop), *kerak sobě mohl by zachovati choti svú* (TkadIB), při zkoumání jiných jevů pak doklad *hořké smrti žlutči pieš* (BawEzop). Další možné tvary ACC.SG s koncovkou *-i* byly kvůli rozsáhlé homonymii hledány pouze v textech Staročeské textové banky pomocí dotazu [slovo == ".*ú"][slovo == ".*osti"] a dotazu pro opačné pořadí rozvití. Tak byly nalezeny kontexty *pusti s sebe také světlosti, že tu každý svú žalosti zapomněl* (BawJetř), *s žádným žádnú zvláštnosti a ochotnosti činiti mieti nechtie* (TkadIB), *věrohodným svědomím nevinnosti svú okaž sám třetí* (PrávJihIA), [t]y příčiny ješče žádné nemáš, proč by túžil, milosti světskú ni milost duchovní, ni srdečnú (TkadIB). Tvar ACC.SG s koncovkou *-i* je tedy poměrně hojně doložen a je třeba s ním počítat ve vzoru.

Tvary i-kmenových apelativ *milost* a *smrt* v dokladech *zjev fwú myloftye* (Lvov., Gebauer 1960, 344) a *ya poftawym smrtu tweho myleho fyná mezi tvým súdem a duší mú* (Lvov., Gebauer 1960, 387–388) označuje Gebauer (oboje ibid.) za možnou chybu, proto nejsou zahrnuty ani do seznamu výjimek.

GEN.SG má původní koncovku *-i*.

Gebauer (1960, 344) dokládá také její zdlouženou variantu v kontextu *od své chotij* (Štít. ř., Gebauer 1960, 344), ale považuje ji za odchylku. Dále dokládá zvrtnou analogií vzniklé koncovky

¹⁴⁷ V ITB je stejný kontext přepsán *na všelikú věži vysokú* (Pror).

¹⁴⁸ V ITB *tuk oběti i hrudi* (BibIOI).

v kontextech *do té wlaftyu* (Pass., ibid.) a *od hladu a zyznu* (Pass., ibid.).¹⁴⁹ Doklady nezařazují kvůli jejich původu ve zvrtné analogii a jiné transkripci v ITB ani do seznamu výjimek.

Od ja-kmenů se do GEN.SG ženských i-kmenů dostává koncovka -ě. Pro koncovky přejaté od ja-kmenů byla pro i-kmeny provedena stejná analýza jako pro i-kmenové koncovky u ja-kmenů. Její výsledky pro GEN.SG shrnuje následující přehled.

Doklady pro ja-kmenové tvary i-kmenových apelativ v GEN.SG v textech ITB a u Gebauera (1960, 344–345 a 360–401):

a) tvarotvorný základ zakončený na sykavku: (pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na z a s nebyly nalezeny žádné doklady)

-c: *té pece zbaveni jsúce* (CestKabK), *ot wieczie* (ŽGloss., Gebauer 1960, 396);

-č: *jestiř učiněna jako puol obruče* (LékSalM., [ověř.]), *vařenie zeměžluče* (LékSalM, [ověř.])
hrozen zluczie (ŽKlem., Gebauer 1960, 399);

-ř: *červenost tváře* (LékJádroD), *sběhnú se přeludové potvořené zvěřě* (Pror, [ověř.]), *rač kázati sobě confectuov některých přiněsti a zvláště mandluov cukrovaných [...] nebo lektvaře* (PasTisk, [ověř.]);

-š: *jsúc zbaveni té rozkošě* (ŠtítBes, [ověř.]);

-ž: *hledáte lzie mendacium* (ŽWittb., Gebauer 1960, 344).

b) tvarotvorný základ zakončený na dentálu/palatálu:

-t/ť: *dva loty rtutě ztlučené a prosáté* (LékSalM, [ověř.]), *pro stav tvé chotě* (ŠtítSvátA), *od nahley fmrtye* (Lvov., Gebauer 1960, 345);

-d/d': *u velikéj potupě ode všie čeledě* (PasMuzA, [ověř.]), *bez svaté zpovědě* (PasMuzA, [ověř.]);

-n/ň: *slova piesně této* (BiblKladr), *proste Pána žně* (LyraMat), *šli sú po cesařovi až do sieně* (GestaM).

c) tvarotvorný základ zakončený na likvidu: (pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na j nebyly nalezeny žádné doklady)

-l: *do té koupěle* (LékChir), *[t]u dělají z ocele zrcadla krásná* (CestMil, [ověř.]), *ani holi/hole ani mošny ani peněz ani chleba ani dvú sukní mějte/mievajte* (BiblKlemNZ).

d) tvarotvorný základ zakončený na labiálu: (pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na p, m, v nebyly nalezeny žádné doklady)

-b: *na dřěvě té korábě* (PasMuzA, [ověř.]).

Toto doložení ukazuje, že s koncovkou -ě bude třeba počítat u všech i-kmenových apelativ, otázkou však je, zda nevyřadit apelativa zakončená na -ost, protože pro ně doklad novotvaru nalezen nebyl. Navíc jsou tato apelativa považována za jádro i-kmenů a tvoří mezi nimi nejpočetnější skupinu. Tato otázka však může být posouzena až v závislosti na dokladech v ostatních pádech, kde se novotvary podle ja-kmenů vyskytují, viz níže u souhrnné Tabulky 6.

DAT.SG a LOC.SG mají pravidelnou koncovku -i.

¹⁴⁹ Tytéž kontexty jsou v textech ITB transkribovány *od své choti* (ŠtítSvátA), *do té vlasti* (PasMuzA, [ověř.]), *od hladu a žízňú umřieti* (PasMuzA, [ověř.]).

V těchto pádech se také vyskytují podobné odchylky jako v GEN.SG – zdložená koncovka je doložena v dokladu *k trojí wyczej* (Štít. ř., Gebauer 1960, 345),¹⁵⁰ koncovka vzniklá zvrtnou analogií se vyskytuje v dokladu *v wlaftyu blaznywey* (ŽWittb., ibid.). Tyto tvary nejsou stejně jako v GEN.SG zařazeny ani do seznamu výjimek.

Možné novotvary podle ženských a-kmenů v dokladech *k zzmýrtýe hotov* (ApŠ., Gebauer 1960, 387) a *svým bohóm ke cztie* (Mill., Gebauer 1960, 345) označuje Gebauer (1960, 345, 387) jako nespolehlivé, protože se může jednat o zvrtnou analogii nebo omyl písaře, proto nejsou zařazeny ani do seznamu výjimek.

INS.SG má koncovku *-ú*, která se přehláskou mění na *-í*.

Zvrtnou analogií vznikají tvary jako *s velikú czftie* (Mill., Gebauer 1960, 345) a *obecnú rzeczie* (Mill., ibid.). Tyto doklady nejsou kvůli tomuto původu řazeny ani do seznamu výjimek.

V NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU je jedinou koncovkou *-i*. NOM.DU je doložen např. doklady *[t]ě obě milosti samě o sobě ani jsta zlé ani dobřie* (ŠtítSvátA), *sta dvě vlasti rozdělené* (LyraMat), ACC.DU je tvarově nerozlišitelný od ACC.PL a kontext prokazující VOC.DU nalezen nebyl. Vzhledem k tomu, že ale nebylo možné prohlédnout všechny i-kmenové tvary s koncovkou *-i*, jsou oba tvary do vzoru zavedeny jako doložené.

GEN.DU a LOC.DU mají koncovku *-ú* s nástupnickou podobou *-í*, LOC.DU je doložen v kontextech *ve dvú siení* (BiblOI), *na tú dvú vsí* (DubA, [ověř.]), GEN.DU je homonymní s GEN.PL: *ze dvú věcí* (LyraMat), *většie strana těch dvú čestí* (PrávJihIA).

DAT.DU a INS.DU mají koncovku *-ma*. V INS.DU je doložena např. v kontextech *dvěma stříbrnýma pečetma zapečetěn* (PasTisk), *pěstma svú tvář bíti* (TrojK). Pro DAT.DU se doklad najít nepodařilo, proto je tento pád do vzoru zaveden jako nedoložený.

V dokladu *dwiema zerdoma* (OpMus., Gebauer 1960, 376) je doložena výjimečná koncovka přejatá od o-kmenů (možná přes ja-kmeny). Tvar je zařazen do seznamu výjimek jako INS.DU, z dokladu však není pád jednoznačný.

NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL mají pravidelnou koncovku *-i*.

Kromě toho je u Gebauera (1960, 346) jedním dokladem doložena také ja-kmenová koncovka *-ě* pro ACC.PL (*zameškán byl w odpowiedye* (Dět. Jež., Gebauer 1960, 346)). V jeho výkladu věnovaném apelativům s různými typy zakončení tvarotvorného základu je však možné nalézt dokladů více. Navíc přejímání ja-kmenové koncovky představuje v těchto pádech systémovou možnost. Proto byla pro NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL provedena stejná analýza jako pro zbylé pády, v nichž se přejímají koncovky ja-kmenů. Níže uvedené přehledy ukazují doklady tvarů i-kmenových apelativ s ja-kmenovou koncovkou v NOM.PL a ACC.PL, pro VOC.PL nebyly nalezeny žádné doklady.

¹⁵⁰ V ITB je tentýž kontext transkribován jako *ke trojí věci* (ŠtítSvátA).

Doklady pro ja-kmenové tvary i-kmenových apelativ v NOM.PL v textech ITB a u Gebauera (1960, 346 a 360–401):

a) tvarotvorný základ zakončený na sykavku: (pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na č, š, z, ž, š nebyly nalezeny žádné doklady)

-c: *by [...] v Sidonu učiněny byly ctnosti ty moce (BibIKlemNZ), rúcho i všeliké věci mohovité [...] nemají býti obstaveny (PrávJihlA);*

-ř: *klíč, jímžto bývají otvírány ty dvěře (LyraMat), právem tě vše tváře chválé (BawJetř).*

b) tvarotvorný základ zakončený na dentálu/palatálu: (pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na t/ť nebyly nalezeny žádné doklady)

-d/ď: *tak těch šest orudí, budťe stúdvý, kádě, sudové, čberové (HusPost);*

-n/ň: *[b]udú znamenie v slunci [...], tiesně v lidech (KristA), daně sú Čechóm dávány (LetA), dásně bolejí (LékFrantA).*

c) tvarotvorný základ zakončený na likvidu: (pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na j nebyly nalezeny žádné doklady)

-l: *břicho mé k Moab jako húsle zvučeti bude (Pror), [j]esle k skotu nechodie (PřísFlaš), ratorejle ramos (EvOl., Gebauer 1960, 363, pozn. ke tvaru (sic)).*

d) tvarotvorný základ zakončený na labiálu (nebyly nalezeny žádné doklady).

Doklady pro ja-kmenové tvary i-kmenových apelativ v ACC.PL v textech ITB a u Gebauera (1960, 346 a 360–401):

a) tvarotvorný základ zakončený na sykavku: (pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na c, š, z, ž, s nebyly nalezeny žádné doklady)

-č: *udělal jest duom, ješto slúl Les libanský, sto loket v déli a padesát loket v šíři a třidcět loket vz výši a čtyři pavlačě¹⁵¹ mezi slúpy cedrovými a dřievie cedrové byl ssěkal v slúpy (BibIOI);*

-ř: *dobry jest na tvářě (LapidVodň), dvěře temně si viděl (BibIOI).*

b) tvarotvorný základ zakončený na dentálu/palatálu:

-t/ť: *tu pak opět skrze plstě proced' (LékJádroD), skrze chytrostě (TrojK);*

-d/ď: *byl jest širok na piedě (BawJetř), zameškán byl w odpowiedye (Dět. Jež., Gebauer 1960, 346);*

-n/ň: *mažiž tiem dásně (LékFrantA), zpieváchu piesně hospodinu (BibIOI), vendeš večas v nebeské sieně (PasTisk).*

c) tvarotvorný základ zakončený na likvidu: (pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na j nebyly nalezeny žádné doklady)

-l: *držiece buben a húsle (BibIOI), vloži jej v jesle (BibIOI), třetí úředníci mají hole bielé (CestKabK).*

d) tvarotvorný základ zakončený na labiálu (nebyly nalezeny žádné doklady).

Jak je vidět z příkladů, jsou v obou pádech dobře doloženy novotvary u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na dentálu/palatálu a na l, u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným

¹⁵¹ Není zcela jisté, že se jedná o ACC.PL, ale tato interpretace je snad pravděpodobnější než NOM.PL, protože NOM.PL by předpokládal elizi slovesa (např. *byly tam čtyři pavlače*).

na sykavku je doložení řídké a vůbec nejsou doloženy novotvary u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na labiálu. Důsledky pro vzor jsou z tohoto stavu vyvozeny níže pod Tabulkou 6 shrnující doložení všech novotvarů.

GEN.PL má koncovku *-í*.

Ojedinělý doklad s bezkoncovkovým tvarem byl nalezen v kontextu [v] *nebesiech krásných sien bezčísła jest dosti a mnoho* (PasTisk). Tvar je zařazen do seznamu výjimek.

Kromě toho jsou u Gebauera (1960, 346–347) zdokumentovány doklady s koncovkou vzniklou zvrtnou analogií (*zlých piefnyu* (Hrad., Gebauer 1960, 346), *berani owcyu* (ŽWittb., ibid.)) a koncovky, u nichž je zvrtná analogie možným vysvětlením vedle nářečního původu tvaru – z *těch wlaftie* (Mill., Gebauer 1960, 347) a *jiných wieczie* (Mill., ibid.). V ITB se vyskytují podobné doklady: *z těch často nemocie* (TkadIB), *hlubokých se věcie držie* (TkadIB). Doklady nejsou kvůli svému původu ve zvrtné analogii řazeny ani do seznamu výjimek.

V dokladu *těch wieczyw* (list. 1454, Jir. mor., Gebauer 1960, 346) se vyskytuje koncovka, již je možné chápat jako přejatou od mužských ja-kmenů (stejně jako např. v dokladu *duffyew* (EvOl., Gebauer 1960, 212)), nebo také analogickou, totiž vzniklou z koncovky *-í* přidáním *v*, které se vyskytuje v koncovce *-óv* (takovou interpretaci viz u Gebauera (1963, 225–226)). V textech ITB žádný takový tvar nalezen nebyl. Doklad je řazen do seznamu výjimek.

V dokladech *začátek boleptyei dolorum* (EvOl., Gebauer 1960, 347) a z *moci temnoptyey* (EvOl., ibid.) je koncovka *-í* změněna v *-iej*. Může se jednat o nápodobu tvaru z GEN.SG složené adjektivní deklinace. Doklady jsou řazeny do seznamu výjimek.

DAT.PL má koncovku *-em*.

Další koncovkou je zde analogií vzniklé *-im*, v němž se k základu typu *kosti* typickému pro značnou část paradigmatu přidává „známka dativu množného“ (Gebauer 1960, 347). Gebauer (ibid.) dokládá tento tvar v kontextech *protiv moczoftym* (EvOl., Gebauer 1960, 347), *k svým lyboftym* (EvOl., ibid.), *k těm radostim* (EvOl., ibid.). V textech ITB koncovka doložena není. Vzhledem k tomu, že u Gebauera je koncovka doložena pouze z jediného zdroje a že v textech ITB není doložena vůbec, jsou tyto tvary zařazeny pouze do seznamu výjimek.

Koncovku přejatou od ja-kmenů, tedy koncovku *-iem*, dokládá Gebauer (1960, 347) pouze jedním dokladem, který navíc zpochybňuje: u dokladu *tvým czieliftiem* (Ol., Gebauer 1960, 347) uvádí možnost čtení *-ťem*. Novotvary s touto koncovkou nicméně představují systémovou možnost, proto byly prozkoumány stejně jako ostatní pády, kde se koncovky ja-kmenů a i-kmenů liší. Zde je uveden přehled nalezených novotvarů.

Doklady pro ja-kmenové tvary i-kmenových apelativ v DAT.PL v textech ITB a u Gebauera (1960, 347 a 360–401):

a) tvarotvorný základ zakončený na sykavku: (pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na š, z a ž nebyly nalezeny žádné doklady)

-c: *všëm jeho věciem* (Otc, [ověř.]);

-č: *král královně a řečiem vyrozuměl* (Hyn);

-ř: *mořským divným tvářiem* (Paskal), *k železným dveřiem* (BiblOl), *nepodobná bieše jiným zvěřiem* (Pror);¹⁵²

-s: *mnoho škody učinili vsím i hradóm* (CestMil, [ověř.]).

b) tvarotvorný základ zakončený na dentálu/palatálu: (pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na d/d' nebyly nalezeny žádné doklady)

-t/ť: *mejm žádostiem* (TrojK), *chvála tvým čelistiem* (BiblOl, [ověř.]),¹⁵³ *proti poutím* (VersSkladbyDobyHusit, [ověř.]);

-n/ň: *k básniem sě obrátie* (BiblKlemNZ), *k obyčejným daniem* (ŠtítKlem), *k dásniem* (LékRhaz).

c) tvarotvorný základ zakončený na likvidu (nebyly nalezeny žádné doklady).

d) tvarotvorný základ zakončený na labiálu (nebyly nalezeny žádné doklady).

Z doložení je patrné, že novotvary podle ja-kmenů jsou poměrně dobře doloženy pro i-kmeny s tvarotvorným základem zakončeným na dentálu/palatálu a sykavku, pro tvarotvorné základy zakončené na likvidu a labiálu nebyly nalezeny žádné tvary.¹⁵⁴ Důsledky pro stanovení vzoru jsou z tohoto doložení vyvozeny u přehledové Tabulky 6 níže.

LOC.PL má pravidelnou koncovku *-ech*.

Stejně jako v DAT.PL se i v LOC.PL vyskytuje koncovka analogická tvořená z tvaru typu *kosti* a příznaku daného pádu. Pro LOC.PL má podobu *-ich*. Je doložena v kontextech *v prawedlnoftich tvých* (ŽWittb., Gebauer 1960, 348), *w zloftich* (ŽWittb., ibid.), *v peleffich* (ŽWittb., ibid.), *w moczych* (ŽWittb., ibid.), *w fienych* (Krist., ibid.), *w fyenych* (Pror., ibid.).¹⁵⁵ V textech ITB koncovka doložena není. Doklady z Krist. a Pror. jsou v ITB transkribovány jako *sieních*. Koncovka není kvůli tomu řazena do vzoru. Dalším důvodem je fakt, že koncovky analogického původu v DAT.PL a INS.PL nejsou doloženy dostatečně na to, aby bylo vhodné zařadit je do vzoru. Doklady s koncovkou *-ich* z ŽWittb. jsou řazeny do seznamu výjimek.

Kromě těchto koncovek je v LOC.PL dobře doložena ja-kmenová koncovka *-iech*. Její doložení pro i-kmenová apelativa podle zakončení tvarotvorného základu ukazuje následující přehled.

¹⁵² Tvar interpretuji jako ženský, protože u mužských i-kmenů by se jednalo o ojedinělý tvar. Navíc se v daném textu v bezprostředním kontextu apelativum jako ženské užívá.

¹⁵³ Stejný kontext jako u Gebauera (1960, 347).

¹⁵⁴ Je samozřejmě otázka, do jaké míry lze údaje získané na novočeských datech vztahovat na data staročeská, ale můžeme spekulovat, že na řídké doložení novotvarů v DAT.PL má vliv i to, že DAT.PL je po VOC.PL v textech nejdříve se vyskytujícím pádem (Bartoň et al. 2009, 134).

¹⁵⁵ Kontext *w žadnych pamietich* (HořovB., Gebauer 1960, 387) zde není uváděn, protože není jisté, že pochází ze sledovaného období. Pramen zahrnuje dokumenty z 15.–18. století.

Doklady pro ja-kmenové tvary i-kmenových apelativ v LOC.PL v textech ITB a u Gebauera (1960, 348 a 360–401):

a) tvarotvorný základ zakončený na sykavku: (pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na z a ž nebyly nalezeny žádné doklady)

-c: v *nemociech rozličných* (LékFrantA), *o puol nociech pohrabováše je* (TobU), *o [...] věciech* (CestMandM);

-č: *na řečiech svých* (TrojK);

-ř: v *lektvařích* (LékFrantA), *v rozličných tvářích* (Paskal), *ve dveřiech* (BiblOI);

-š: *o převelikých myšiech* (CestMandM);

-s: *ve vsiech* (AlxV),¹⁵⁶ *[o] husiech* (BřezSnářM).

b) tvarotvorný základ zakončený na dentálu/palatálu:

-t/ť: v *wlaftiech* (ŽWittb., Gebauer 1960, 348), *o dievčích leftyech* (DalC., ibid.), *w zaloftiech* (Lvov., ibid.);

-d/ď: *o přípovědiech* (PrávJihB), *po czielediech* (Comest., Gebauer 1960, 372), *na zdiech* (Baw., Gebauer 1960, 376);¹⁵⁷

-n/ň: *ve všech dařiech a daních svých* (BiblKladr), *o žniech bude zabit* (BřezSnářS, [ověř.]), *v svých neprázdniech* (ŠtítSvátA).

c) tvarotvorný základ zakončený na likvidu: (pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na j nebyly nalezeny žádné doklady)

-l: *v holích svých* (BiblOI).

d) tvarotvorný základ zakončený na labiálu (nebyly nalezeny žádné doklady).¹⁵⁸

Doložení novotvarů podle ja-kmenů v LOC.PL je tedy nejhojnější u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na sykavku a dentálu/palatálu, stejně jako u DAT.PL a INS.PL (viz níže). Důsledky pro vzor jsou z tohoto doložení vyvozeny v souhrnu u Tabulky 6.

V INS.PL je doloženo hned několik koncovek. Původní koncovkou je koncovka *-mi*.

Stejně jako v DAT.PL a LOC.PL je i zde doložena analogická koncovka tvořená ze základu typu *kosti* a příznaku daného pádu, tedy pro INS.PL s podobou *-imi*. Protože je u Gebauera (1960, 349) tato koncovka doložena pouze kontextem *s czeledymy* (EvOI., Gebauer 1960, 349) a v textech ITB není doložena vůbec, není součástí vzoru, ale tvar *čeledimi* je řazen pouze do seznamu výjimek.

Od mužských jo-kmenů se do INS.PL dostává koncovka *-i*. Je doložena v kontextech *s němými twarzzi* (Kruml., Gebauer 1960, 349), *mnohými nemoci* (EvOI., ibid.), *mnohými rzyeczzy* (EvOI., ibid.), *velikými nebezpečnofti* (EvOI., ibid.). V textech Staročeské textové banky se jí pomocí dotazu [slovo == ".*ými"] [slovo == ".*ci"], kam byly doplněny všechny varianty zakončení tvarotvorného základu i-kmenových apelativ, doložit nepodařilo. Byla nalezena pouze při zkoumání jiných jevů v dokladu

¹⁵⁶ Gebauer (1960, 398) označuje doklad za nejistý, poněvadž v prameni někdy dochází k záměně *sě* a *se*.

¹⁵⁷ V ITB zřejmě stejný kontext transkribován *na zdech* (BawArn).

¹⁵⁸ Tvar *korábiech* (z AlxV i z dalších pramenů) může být vztažen k mužským o-kmenům nebo jo-kmenům, proto není do přehledu zahrnut.

před šesti velikonoci (BibIKlemNZ). Doložení je tedy okrajové, a navíc tři z pěti dokladů pochází z jednoho zdroje. Proto jsou tvary zařazeny pouze do seznamu výjimek a koncovka *-i* v INS.PL není součástí vzoru.

Vedle těchto koncovek do pádu proniká původně ja-kmenové *-ěmi*. Pro tuto koncovku byla provedena stejná analýza jako pro ostatní ja-kmenové novotvary. Její doložení ukazuje následující přehled.

Doklady pro ja-kmenové tvary i-kmenových apelativ v INS.PL v textech ITB a u Gebauera (1960, 349, 360–401):

a) tvarotvorný základ zakončený na sykavku: (pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na š a z nebyly nalezeny žádné doklady)

-c: *nad těmi mocemi* (ChelčLid), *jinými pomocemi* (Pror), *mnohými věcmi* (PaTisk);

-č: *lahodnými řečemi* (TrojK), *s loučemi* (BibIKlemNZ);

-ž: *ten bude pozdvižen v svém lidu lžemi* (BřezSnářM);

-ř: *ani twarzem ani mocziemi* (Ol., Gebauer 1960, 349);

-s: *panuje nad prsemi* (BřezSnářS).

b) tvarotvorný základ zakončený na dentálu/palatálu:

-t/ť: *vidúci tě bolestěmi plačíce* (KristA), *aby snad nebyla obtížena srdce vaše [...] pečlivostěmi tohoto světa* (BibIKlemNZ), *poče radostěmi plakati* (BawArn);

-d/ď: *městišče to veliké ohrazeno jest zděmi* (CestMil, [ověř.]);

-n/ň: *mezi bázněmi* (HusProv), *piesněmi svými* (ŠtítSvátA), *židovstvo metalo na Krista dlaněmi, trním a plváním* (ZrcSpask).

c) tvarotvorný základ zakončený na likvidu: (pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na j nebyly nalezeny žádné doklady)

-l: *s húsleми* (Pror), *ratoraflemy* (JiřBrn., Gebauer 1960, 363).

d) tvarotvorný základ zakončený na labiálu (nebyly nalezeny žádné doklady).

Z doložení je patrné, že stejně jako v ostatních pádech (kromě GEN.SG) nebyly nalezeny doklady ja-kmenových novotvarů u i-kmenových apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na labiálu, pro ostatní typy zakončení tvarotvorného základu doklady nalezeny byly.

Hojné doložení novotvarů podle ja-kmenů u i-kmenových apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *t/ť* zřetelně souvisí s ja-kmenovými pluralii tantum typu *radošče*. Celkem bylo nalezeno 12 ja-kmenových novotvarů typu *radostěmi*, jen 3 z nich (*bolestěmi*, *pečlivostěmi*, *poctivostěmi*) nemají protějšek typu *radost* – *radošče*, *tesknost* – *tesknošče* zaveden ve staročeských slovnících. Vzhledem k tomu, že pravidelný INS.PL ja-kmenových pluralií tantum končí na *-oščemi/oščemi/oštěmi*, považují tvary transkribované jako končící na *-ostěmi* za ja-kmenové novotvary i-kmenových apelativ (tvar *radostěmi* tedy bude lemmatizován k NOM.SG *radost*, ne *radošče*). Toto řešení je formální. Z významového hlediska by bylo možné považovat tvary končící na *-ostěmi* za tvary ja-kmenových pluralií tantum tím spíše, že jsou tak hojně doloženy právě v INS.PL. V DAT.PL i LOC.PL je doložen pouze jeden tvar (*žádostiem*, *žalostiech*), podobně jako je tomu u

ja-kmenových pluralií tantum (viz část 2.13.2.2). Kromě formální podoby podporuje zvolené řešení i to, že tvary typu *bolestěmi* jsou doloženy i u apelativ, která protějšek v ja-kmenových pluraliích tantum nemají. Svou roli v množství nalezených dokladů může ovšem hrát i nejistota transkripce s versus ť.

Doložení ja-kmenových tvarů u i-kmenových apelativ shrnuje Tabulka 6. I-kmenová apelativa jsou v ní rozdělena podle koncové souhlásky tvarotvorného základu, aby bylo možné určit, zda se u některého zakončení ja-kmenové tvary vyskytují více než jinde, případně se nevyskytují vůbec. U každého zakončení tvarotvorného základu je také uvedeno, kolik i-kmenových lemmat ve staročeských slovnících takto zakončený tvarotvorný základ má. Čísla ve sloupcích u jednotlivých pádů uvádějí, kolik různých lemmat bylo pro daný tvar nalezeno v textech ITB a u Gebauera (1960). Tvar podle ja-kmenů pro VOC.SG a VOC.PL nebyl nalezen žádný, proto nejsou tyto pády v tabulce zahrnuty.

konec TZ	počet lemmat	ja-kmenové koncovky u i-kmenových lemmat ve tvarech:					
		GEN.SG -ě/-e	NOM.PL -ě/-e	ACC.PL -ě/-e	DAT.PL -iem/-ím	LOC.PL -iech/-ích	INS.PL -ěmi/-emi
c	20	2	2		1	4	3
č	55	4		1	1	1	2
z	12						
ž	24	1					1
s	8				1	2	1
š	13	1				1	
ř	19	3	2	2	3	3	1
l	46	3	3	4		1	2
j	2						
d/d'	33/6	2	1	2		3	1
t/ť	1705/4	4		2	3	4	12
n/ň	87/35	15	7	12	4	8	9
p	7						
b	12	2					
v	15						
m	4						

Tabulka 6: I-kmenová lemmata s ja-kmenovými koncovkami v textech ITB (verze banky 10. 12. 2013, 21. 02. 2014 a 02. 05. 2014) a u Gebauera (1960, 341–401)

Z Tabulky 6 lze vysledovat určité tendence, na jejichž základě je možné dospět k závěrům ohledně stanovení vzoru pro ženské i-kmeny.

Za prvé, na rozdíl od i-kmenových novotvarů u ja-kmenů jsou ja-kmenové novotvary u i-kmenů poměrně dobře doloženy také v NOM.PL a ACC.PL, proto je třeba s novotvary počítat i v těchto pádech.

Za druhé, ve všech sledovaných pádech se nejvíce novotvarů vyskytuje u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň*. Jádro těchto apelativ tvoří jména typu *básn* – *básen/báseň*, *piesn* –

pieseň/piesen. Ve staročeských slovnících jsou tato apelativa uvedena jako i-kmenová (u podob jako *básn*, *piesn*) a hybridní mezi i-kmeny a ja-kmeny (u podob ostatních). I když vykazují nejsilnější tendenci přejímat ja-kmenové koncovky ze všech i-kmenových apelativ, původně se jedná o i-kmeny, a proto je nepovažují za vhodné vyčleňovat jako samostatnou skupinu.

Novotvary u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na ostatní dentály/palatály tak hojně nejsou, zvláště když vezmeme v úvahu počet příslušných lemmat. Vzhledem k řídkému doložení novotvarů podle ja-kmenů u i-kmenových apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *t/ť*, které tvoří u i-kmenů naprostou většinu zástupců a jsou považovány za jádro deklinace, by se nabízela možnost u těchto apelativ s novotvary nepočítat, nebo s nimi nepočítat alespoň pro apelativa končící na sekvenci *-ost*.¹⁵⁹ Doklady jako *mejm žádostiem* (TrojK) nebo *mnohými poctivostěmi* (BibIKlemNZ) ale ukazují, že by toto řešení nebylo z hlediska účelu popisu vhodné – novotvary podle ja-kmenů se vyskytují i u jádra i-kmenové deklinace (i když jsou zde velice řídké).

Všechny novotvary jsou také doloženy u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na sykavku a likvidu, i když ne tak hojně jako u dentál/palatál. U apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na labiálu naproti tomu novotvary téměř doloženy nejsou (byl nalezen pouze doklad *na dřěvě té korábě* (PasMuzA, [ověř.])). Nejpravděpodobnější příčinu spatřuji v tom, že se mezi těmito jmény nevyskytuje žádné jméno frekventovaně užívané a lemmat je celkově málo.

Vzhledem k tomuto doložení považují za vhodné zavést ja-kmenové novotvary k i-kmenovým apelativům ve všech sledovaných pádech bez omezení. Jiná řešení, např. vázat novotvary pouze na určitá lemmata, pokládám vzhledem k účelu analýzy za limitující, protože seznam slov, u kterých se novotvary vyskytují, netvoří žádnou dobře definovatelnou skupinu (tak je tomu ostatně až do současnosti), takže můžeme očekávat, že se v přibývajících textech objeví další apelativa s těmito novotvary.

2.15.2 Specifické jevy

2.15.2.1 Apelativum *dřvi/dveři/dveřě/dvěři/dvěře*

Lemmata *dřvi*, *dveři* a *dveřě* (i *dvěři* a *dvěře*) nemají pouze ja-kmenové a i-kmenové tvary, na které ukazuje tvar NOM.PL, ale ve sledovaném období je hojně doložen také tvar jo-kmenový: *ke dveřóm* (ŠtítSvátA). Apelativa se týkají dva typy alternací: i) pro NOM.PL a ACC.PL je doložen také tvar s dlouhou samohláskou v kořeni: *svatý Jan viděl v nebi dvěře otevřené* (ŠtítSvátA), *jímžto bývaj otvierány ty dvěře* (LyraMat), ii) pro všechny pády jsou doloženy jak tvary se základem *dřv*, tak tvary se základem *dveř*, jen v INS.PL je tvar pouze se základem *dveř*.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Gladkova (2005, 93) uvádí, že v sondě provedené pro Staročeský slovník se novotvary podle ja-kmenů u i-kmenových apelativ se sufixem *-ost* nevyskytovaly vůbec.

¹⁶⁰ Tento tvar se stal východiskem pro všechny ostatní tvary s tímto základem (Trávníček 1935, 327).

Přehled tvarů i s alternacemi ukazuje následující seznam (do samostatných řádků jsou řazeny tvary s tvarotvorným základem *dřv*, *dveř* a jiným):¹⁶¹

NOM.PL: *hostia sunt dřvi* (KlarBohE),
dvěři byly zavřeny (KristA), *[d]veř prostřednice byly sú na pravé straně domu* (BiblOI), *jímžto bývají otvierány ty dvěře* (LyrMat);
GEN.PL: *u dřvi stála* (HradMagd),
neotevěřla dvěři (BiblLitTřeb),
spadl za sě s své veliké stolicě podlé drví (BiblOI);
DAT.PL: *k dřvem přišed* (KristA), *ke dřviem přistúpiv* (PasMuzA, [ověř.]),
k dveřem pecným (Pror), *ke dveřiem* (BiblKlemNZ), *ke dveřóm* (ŠtítSvátA);
ACC.PL: *nevchodí skrzě dřvi* (KristA),
[p]oče tlúci na chlévné dvěři (BawEzop), *zavři dvěře své o sobě* (Pror), *svatý Jan viděl v nebi dvěře otevřené* (ŠtítSvátA);
LOC.PL: *stojě ve dřvech v kostele* (HradProk),
ve dvěrech stanu (BiblOI), *v dvěřech stanu svého* (BiblOI),
musí každý hospodář na dřvech svého domu kázati napsati jméno své (CestMil, [ověř.]);
INS.PL: *za dvěřmi byl* (ŠtítKlem),
přede dwrzmi (GestaMus., Gebauer 1960, 364).

Lze tedy shrnout, že pro lemma *dřvi* jsou doloženy tvary i-kmenové a v DAT.PL i tvar ja-kmenový (*dřviem*), pro lemmata *dveři* a *dveře* jsou doloženy jak tvary i-kmenové, tak ja-kmenové (kromě INS.PL) a kromě toho v DAT.PL i koncovka jo-kmenová. Tyto skutečnosti je třeba zohlednit v samostatném vzoru, protože pro žádné z lemmat se tvary nekryjí s plurálovým paradigmatickým ženských i-kmenů (nebo ja-kmenů). Navíc je potřeba zohlednit alternaci *dřvi* – *dveřmi* (INS.PL) a *dveře* – *dvěře* (NOM.PL, ACC.PL, VOC.PL). Jak je zmíněno v úvodu, považují pro účely automatické morfologické analýzy za vhodné v podobných případech propojovat všechna lemmata, která spolu úzce souvisí. I když jsou tedy u podoby tvarotvorného základu *dřv-* doloženy (až na jednu výjimku) pouze tvary i-kmenové, zavádím pro lemmata *dřvi*, *dveři*, *dvěři*, *dveře*, *dvěře* jediný vzor, v němž jsou zahrnuty všechny koncovky vyskytující se s jakoukoli podobou tvarotvorného základu. Alternace podoby tvarotvorného základu je zavedena v seznamu pro generování tvarů značkou (podrobně viz v kapitole 3 a pro apelativum *dřvi* i v části 3.3.5).

Kromě toho zahrnuje seznam tvarů i tři tvary výjimečné, a to v dokladech *přede dwrzmi* (GestaMus., Gebauer 1960, 364), *musí každý hospodář na dřvech svého domu kázati napsati jméno své* (CestMil, [ověř.]) a *spadl za sě s své veliké stolicě podlé drví* (BiblOI). Všechny jsou zařazeny do seznamu výjimek a jako lemma je užitá podoba *dřvi*.

2.15.2.2 Výraz *lén*

Ačkoli je výraz *lén* ve staročeských slovnících uváděn jako substantivum, je doložen pouze v jediném tvaru (NOM.SG) a syntakticky do věty zapojen jako příslovce nebo součást přísudku (*lén mě mluviti*

¹⁶¹ Tvar VOC.PL nalezen nebyl, ve vzoru je zaveden jako nedoložený a jeho tvar je homonymní s NOM.PL a ACC.PL.

(*DaIV*), *neby lén k tomu* (*ApolBaw*)). Proto není v seznamu pro generování tvarů považován za substantivum a zůstává prozatím stranou.

2.15.2.3 Tvar *súčestech*

Tvar v kontextu *obsadichu cěsty vúčestech* (*BibIOI*) mě vede k zavedení lemmatu *súčest* do seznamu pro generování tvarů. ESSČ zavádí lemma *súčestie* jako nejisté a jiné lemma, k němuž by bylo lze tvar vztáhnout, ve staročeských slovnících zavedeno není.¹⁶²

2.15.3 Shrnutí

Deklinační typ ženských i-kmenů se ve staročeském období sblíží s ženskými ja-kmeny. Protože historické mluvnické podávají o tomto procesu pouze povšechné informace, bylo přejímání ja-kmenových koncovek u i-kmenových lemmat prozkoumáno v textech ITB důkladněji (stejná analýza proběhla pro i-kmenové tvary ja-kmenových lemmat, viz část 2.13, ja-kmeny). Kvůli analýze byla i-kmenová lemmata rozdělena podle konsonantu na konci tvarotvorného základu, a to jak podle jednotlivých konsonantů, tak podle typu konsonantu. Z hlediska typu konsonantu byly rozlišovány sykavky, likvidy, labiály a dentály/palatály. Označení poslední skupiny odráží smíšenou povahu i-kmenů z hlediska měkkosti a tvrdosti tvarotvorného základu – u i-kmenů se v rámci paradigmatu lemmat s tvarotvorným základem zakončeným na *d*, *t*, *n* nebo hlásky obojetně pravidelně vyskytují jak tvary s tvrdým tvarotvorným základem (*kost*), tak tvary se základem měkkým (*kostú*).

Ve srovnání s i-kmenovými novotvary ja-kmenových lemmat můžeme konstatovat, že ja-kmenové novotvary i-kmenových lemmat se vyskytují poměrně hojně i v NOM.PL a ACC.PL (např. *všeliké věce*, *kádě*, *na tvářě*, *mají hole*). Jinak byly doloženy stejně jako v případě i-kmenových novotvarů ja-kmenových lemmat novotvary v GEN.SG, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL (např. *do té koupěle*, *té pece zbaveni*, *řečiem*, *daniem*, *husiech*, *nociech*, *loučemi*, *bolestěmi*).

Nejlépe jsou novotvary doloženy pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň*. Rozdíl oproti ostatním apelativům je však kvantitativní povahy, ne povahy kvalitativní (nejsou u nich doloženy žádné koncovky, které by u apelativ s jinak zakončeným tvarotvorným základem doloženy nebyly), proto není pro tato apelativa zaveden samostatný podvzor. Poměrně dobře jsou novotvary podle ja-kmenů doloženy také pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na ostatní dentály/palatály, na *l* a na sykavky. Naopak pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na labiálu byl nalezen pouze jeden doklad (GEN.SG *té korábě*). Toto řídké doložení může být ale vysvětleno tak, že lemmat s tvarotvorným základem zakončeným na labiálu je málo (necelých 40) a nevyskytují se mezi nimi žádná zvláště frekventovaně používaná apelativa. V řídkém doložení tedy nevidím vlastnost jazyka, kterou by bylo třeba zohlednit ve vzoru, a ja-kmenové novotvary jsou v uvedených pádech pro i-kmeny zavedeny do vzoru systematicky.

¹⁶² Za konzultaci tohoto řešení děkuji dr. Homolkové.

U apelativ se sufixem *-ost*, která tvoří jádro deklinačního typu (sufix *-ost* má téměř 1540 lemmat z celkových 2200), byly doloženy novotvary související s ja-kmenovými pluralii tantum typu *radošče*. Tvary jako *radostěmi*, *pečlivostěmi*, *žalostiech*, *žádostiem* však považují za ja-kmenové novotvary i-kmenových lemmat vzhledem k jejich formální podobě (pravidelná ja-kmenová podoba by byla *radoštěmi* atd.) i neexistenci ja-kmenových protějšků pro některé z nich ve staročeských slovnících. Podobu tvarů jistě ovlivňuje i nejistota transkripce *s* versus *š*.

Deklinační typ ženských i-kmenů vyžaduje zavedení dvou podvzorů kvůli tvarům NOM.SG a ACC.SG – apelativum *hosti* se jako ženský i-kmen nevyskytuje bez koncovky, je proto reprezentantem samostatného podvzoru. Pro ostatní apelativa bylo zvoleno vzorové slovo *kost*.

Centrální podvzor *kost* má v celém paradigmatu tvary i-kmenové, ja-kmenové novotvary jsou zavedeny v pádech zmíněných výše. Kromě toho je v NOM.SG a ACC.SG zavedena koncovka analogická. Do NOM.SG se koncovka dostává buď od ja-kmenů, nebo od ostatních i-kmenových tvarů s touto koncovkou. Do ACC.SG je koncovka *-i* podle Gebauera (1960, 344) přejata z GEN.SG. Tvary s koncovkou *-i* jsou doloženy lépe pro ACC.SG než pro NOM.SG.

Analogického původu jsou i tvary typu *radostim*, *pelešich*, *čeledimi*, které podle Gebauera (1960, 347–349) vznikají z báze končící na *i* přidáním příznaku pro daný pád. Žádné takové tvary však v textech ITB nebyly nalezeny, Gebauerovy doklady jsou proto zařazeny pouze do seznamu výjimek.

Stejně tak jsou do seznamu výjimek zařazeny i tvary s mužskými koncovkami – v duálu je ojedinele doložen tvar *žerdoma* a v INS.PL bylo nalezeno pět tvarů s jo-kmenovou koncovkou *-i* (např. *s němými tváři*, *před šesti velikonocí*). Do vzoru není koncovka *-i* v INS.PL zařazena, protože tři z pěti nalezených dokladů pochází z jednoho zdroje.

Samostatný vzor je zaveden pro apelativum *dřvi/dveři/dveřě/dvěři/dvěře*, protože se u něj v DAT.PL pravidelně vyskytuje o-kmenová koncovka *-óm*.

Koncovky deklinačního typu shrnují Tabulky N1 a N2. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit. U tvarů, v nichž nástupnické podoby koncovek závisí na měkkosti nebo tvrdosti tvarotvorného základu, jsou pro zřetelnější přehled o situaci zaneseny i nástupnické podoby koncovek. I-kmeny totiž některé tvary tvoří od tvrdého tvarotvorného základu, některé od měkkého tvarotvorného základu a některé od obou těchto základů (souhrnně viz v části 4.5.1, Tabulka 17).

feminina i-kmeny substrát		
NOM.SG	F	-j ^{an}
GEN.SG	F	-j ⁱ , -ě ^{ja}
DAT.SG	F	-j ⁱ
ACC.SG	F	-j ^{an}
VOC.SG	F	-j ⁱ

LOC.SG	F	-í ⁱ
INS.SG	F	-ú ⁱ [(NT -í)]
NOM.DU	F	-í ⁱ
GEN.DU	F	-ú ⁱ [(NT -í)]
DAT.DU	F	-ma ⁱ
ACC.DU	F	-í ⁱ
VOC.DU	F	-í ⁱ
LOC.DU	F	-ú ⁱ [(NT -í)]
INS.DU	F	-ma ⁱ
NOM.PL	F	-í ⁱ , -ě ^{ja}
GEN.PL	F	-í ⁱ
DAT.PL	F	-em ⁱ , -iem ^{ja}
ACC.PL	F	-í ⁱ , -ě ^{ja}
VOC.PL	F	-í ⁱ , -ě ^{ja*}
LOC.PL	F	-ech ⁱ , -iech ^{ja}
INS.PL	F	-mi ⁱ , -ěmi ^{ja}

Tabulka N1a: Koncovky substrátu ženských i-kmenů

vzory			
		kost	hosti
NOM.SG	F	∅ ⁱ	
ACC.SG	F	∅ ⁱ	

Tabulka N1b: Koncovky vzorů vztahujících se k substrátu ženských i-kmenů

dřvi		
NOM.PL	F	-í ⁱ , -ě ^{ja}
GEN.PL	F	-í ⁱ
DAT.PL	F	-em ⁱ , -iem ^{ja} , -óm ^o [(NT -uom, -ům, -om)]
ACC.PL	F	-í ⁱ , -ě ^{ja}
VOC.PL	F	-í ^{i*} , -ě ^{ja*}
LOC.PL	F	-ech ⁱ , -iech ^{ja}
INS.PL	F	-mi ⁱ , -ěmi ^{ja}

Tabulka N2: Koncovky vzoru dřvi

2.16 њv-kmenová feminina

Ženské њv-kmeny jsou deklinací, jejíž samostatnost je ve staročeském období ještě poměrně zřejmá, postupně však zaniká. V téměř všech tvarech se objevují novotvary přejaté z ostatních ženských deklinací, původní tvary jsou zachovány spíše okrajově. Stejně jako u mužských n-kmenů vzhledem k přítomnosti původně kmenotvorného formantu -v- ve všech pádech nerozlišují zakončení, ale pracují pouze s koncovkou. Název њv-kmeny volím pro jeho názornost, jsem si vědoma toho, že historicky se jedná pouze o jednu nástupnickou variantu původní podoby kmene.

Jako s ženskými њv-kmeny počítají staročeské slovníky s těmito apelativy: *břeškev*, *broskev*, *bukev*, *čěrekev*, *cierkev*, *crkev*, *dratev*, *hůžev*, *jiezev*, *konev*, *koroptev/koruptev/kuroptev*, *korúhev*, *kotev*, *krev*, *krokev*, *lahev/láhev*, *mrkev*, *mútev*, *ostrev*, *oplutev*, *pánev*, *pokľukev*, *ředkev*, *stúdev/štúdev*, *svekrev/svakrev*, *tykev*, *větev*, *vikev*, *vřěškev*, *žertkev*. Dále do této deklinace řadím nedochované apelativum *brev* (GbSlov) a apelativa *rakev* a *rytev* (ESSČ), pro něž chybí doklady (apelativum *rakev* není ve sledovaném období doloženo vůbec, u apelativa *rytev* nejsou v ITB doloženy žádné tvary jednoznačně ženského rodu). K deklinaci přiřazuji také apelativum *plútvá/plýtvá/plýtvě*. Staročeské slovníky sice neobsahují žádné údaje, které by ukazovaly k њv-kmenům, v ITB však byla nalezena podoba *plútev* (SlovKlem) a doklady *ješto má plútví a lupiny* (BiblOI), *nemají plútví a lupin* (BiblOI), které na přecházení k њv-kmenům ukazují.

Naproti tomu s apelativy *bitva*, *modlitva* a *žatva* pracuji jako s a-kmeny, protože, jak uvádí Vážný (1964, 94) a před ním i Trávníček (1935, 323), přešla k tomuto deklinačnímu typu už v pračeském období (viz však ojedinělý kontext *tvých modlytwy* (Otc., Gebauer 1960, 180)). Stejně nakládám s apelativem *vrstva*, které Vážný (ibid.) dále uvádí v souvislosti s њv-kmeny, protože toto apelativum nemá (až na kontext *šest vrství* (AlchAnt., Gebauer 1960, 180)) ve sledovaném období doloženy žádné tvary, které by k ženským њv-kmenům ukazovaly.

Mnoho ženských њv-kmenů má podoby i podle a-kmenů a ja-kmenů, a v deklinaci tak vzniká složitá situace ohledně podob lemmat, podob tvarů v NOM.SG i příslušnosti tvarů ostatních pádů k jednotlivým podobám lemmat. Tyto otázky jsou řešeny v rámci pojednání o tvarech NOM.SG.

Celkově k ženským њv-kmenům řadím 69 lemmat, jedná se tedy o malou deklinaci.

2.16.1 Tvary jednotlivých pádů

V NOM.SG se původní tvar bez kmenotvorné přípony nezachoval (za jediný pozůstatek lze považovat doklad *Socrus svekrvy* (Vít, [ověř.]), který však Gebauer (1960, 338) považuje za chybný zápis místo *svekrvě*). Místo něj jsou zde novotvary s nulovou koncovkou typu *břeškev*, *dratev*, *hůžev*, *větev*.

U některých apelativ je doložena i podoba podle ženských a-kmenů, nebo podle ženských ja-kmenů. Ve staročeských slovnících a u Gebauera (1960, 337) je podoba s a-kmenovou koncovkou uvedena/doložena pro apelativa *břeškva*, *bukva*, *dratva*, *hůžva*, *korúhva*, *krokva*, *pánva*, *poklikva*, *tykva* a *větva*. U apelativ *kotva*, *jiezva* a *koroptva/kuroptva/koruptva* je situace jiná – jsou to původní a-kmeny, které analogií podle podob *tykev* – *tykva* přijímají i bezkoncovkový nominativ *kotev*, *jiezev*, *koroptev/koruptev/koruptev*. Jméno *ostrev/ostřva* se pak zdá být v tomto ohledu nejvíce na přechodu mezi a-kmeny a ѣv-kmeny – ve StČS je jako první uvedena podoba podle a-kmenů, nejstarší doklady jsou a-kmenové, ale dokladů podle jiných deklinací je oproti ostatním apelativům s původně a-kmenovou příslušností mnoho.

Podoba podle ženských ja-kmenů je doložena/uvедena pro jména *břeškvě*, *broskvě*, *bukvě*, *konvě*, *hůžvě*, *pánvě*, *vikvě* a *svekrvě* (pro poslední podobu existuje pouze chybný zápis *fwekrwy* (Vít., Gebauer 1960, 338), viz výše). Vážný (1964, 94) uvádí, že to jsou nejisté doklady nebo omyly. Ve staročeských slovnících se ale některé z nich objevují a tvary podle ja-kmenů jsou v deklinaci v jiných tvarech běžné, proto nenacházím důvod, proč s ja-kmenovou koncovkou nepočítat i v NOM.SG.

Kromě uvedených tří koncovek Gebauer (1960, 336) u některých substantiv uvádí i NOM.SG s koncovkou *-e*, jehož vznik spojuje se zánikem jotace u ja-kmenů (*mezě* > *meze*) a analogickým vytvořením nominativu typu *duše* ke genitivu a dativu s koncovkami *-e* a *-i*: na základě skloňování *duše* – *duši* – nom. *duše* vznikl ke tvarům *tykve* – *tykvi* nominativ *tykve* (Gebauer 1960, 336). Tato podoba NOM.SG je podle Gebauera (1960, 338) doložena pouze u apelativ *břeškve* (Prešp., Gebauer 1960, 338), *bukve* (Nom., ibid.) a *tykve* (Prešp., ibid.), všechny doklady tedy pocházejí ze slovníků. ESSČ uvádí pouze podobu *tykve*, podoby *břeškve* a *bukve* ne.

Apelativa patřící k ženským ѣv-kmenům je možné podle podoby NOM.SG rozdělit do 4 skupin. První skupina má tvar bezkoncovkový, tvar podle a-kmenů, tvar podle ja-kmenů a/nebo tvar analogický, ve druhé skupině jsou apelativa s tvarem bezkoncovkovým a tvarem podle a-kmenů, nebo ja-kmenů, třetí skupinu tvoří apelativa, která mají ve sledovaném období pouze tvar bezkoncovkový a poslední skupinu tvoří apelativa, kde se bezkoncovkový tvar vyvinul analogií z původních a-kmenů. Následující přehled uvádí apelativa patřící k těmto skupinám podle staročeských slovníků a podle Gebauerových dokladů (Gebauer 1960, 336–338):

1) *břeškev*, *břeškva*, *břeškvě*, *břeškve*, *broskve*;
bukev, *bukva*, *bukvě*, *bukve*;
hůžev, *hůžva*, *hůžvě*;
pánev, *pánva*, *pánvě*;
tykev, *tykva*, *tykve*.

2) *dratev, dratva;*
korúhev, korúhva;
krokev, krokva;
ostrev, ostrva;
větev,¹⁶³ větva;
pokľukev, pokľikva;
vikev, vikvĕ;¹⁶⁴
konev, konvĕ;¹⁶⁵
svekev, svekrvĕ.

3) *cierkev/cĕrekev/crkev;*
krev;
mútev;
mrkev;
ředkev;
stúdev/šťúdev;¹⁶⁶
lahev/láhev;
rakev;
brev;
rytev.

4) *kuroptva/koroptva/koruptva, koroptev/kuroptev/koruptev;*
kotva, kotev;
jiezva, jiezev;
plútva/plýtva, plýtvĕ, plútev.¹⁶⁷

Jak je z tohoto přehledu patrné, jsou apelativa, která mají pouze jednu podobu NOM.SG, v menšině, většina apelativ přejímá (zachovává) alespoň jednu další variantu. Proto bylo pro zařazení do vzoru u koncovek pro NOM.SG rozhodnuto, že se vzor nebude řídit doložením, ale spíše systémovými možnostmi – a ty jsou pro NOM.SG bezkoncovkový tvar, koncovka *-a* podle *a*-kmenů a koncovka *-ĕ* podle *ja*-kmenů. Analogická koncovka *-e* je doložena mizivě a pouze z dobových slovníků, počítám s ní tedy pouze jako s variantou u jmen, u kterých je doložena. Tvary *břeskve* a *bukve* jsou zavedeny do seznamu výjimek, a to vzhledem k doložení ze slovníků pouze jako NOM.SG, lemmatizovány jsou k podobám *břeskev* a *bukev*. Podoba *tykve* je zavedena v ESSČ, je proto třeba podobu zachovat i v seznamu pro generování tvarů. Zavádím proto podvzor *tykev*, který se od ostatních *tv*-kmenových apelativ liší pouze v NOM.SG, kde má navíc koncovku *-e*.

¹⁶³ Vážný (1964, 94) uvádí, že se jedná o původní *i*-kmen.

¹⁶⁴ Podoba *vikvĕ* není uvedena ve staročeských slovnících, ale je doložena v kontextu: *simile vikvĕ* (RostlStrah), do seznamu pro generování tvarů ji proto zařazuji.

¹⁶⁵ Lemma *konvĕ* bylo v době zpracování podkladů zavedeno pouze jako odkaz k lemmatu *konev*, nově již v ESSČ je zavedeno jako heslo, proto ho doplňuji do seznamu pro generování tvarů.

¹⁶⁶ Lemma je v ESSČ zavedeno jen jako odkaz k lemmatu *stúdev*, na základě dokladů jako *bieše tu šest kamenných štúdví* (BibIKlemNZ) lemma zavádím do seznamu pro generování tvarů.

¹⁶⁷ Podobu *plútev* uvádí slovník Klementinský (SlovKlem, 1455), zavádím ji tedy do seznamu pro generování tvarů.

Otázkou spojenou s podobou NOM.SG je otázka lemmatizování. Je nutné jednak rozhodnout, jaké tvary budou pokládány za základní a za reprezentanty jakých vzorů se budou považovat, jednak to, jaké tvary budou k jakým základním tvarům přiřazovány. I v tak složité situaci analogického přejímání tvarů, jaká se vyskytuje u ъv-kmenů, považují za vhodné řídit se především zachycením těchto apelativ ve staročeských slovnících. Nebude se tedy lemmatizovat k podobám, které ve slovnících nejsou uvedeny (jako např. *krva nebo *mrkvě), i když tyto podoby budou vytvářeny kvůli své systémovosti jako NOM.SG.

Zároveň všechny ve staročeských slovnících zachycené podoby apelativ patřících k ъv-kmenům považují za vhodné pokládat za ъv-kmeny. Zařazením podob jako *húžva* nebo *húžvě* k a-kmenům, resp. ja-kmenům by vznikl dojem, že tato jména k deklinaci plně patří, a mají tedy podle ní plné paradigma, což neodpovídá staročeskému období. Dvojím zařazením podob jako *húžva* a *húžvě* k ъv-kmenům a zároveň a-kmenům, resp. ja-kmenům by se zase zbytečně zdvojovala informace.

Podobně je řešena také otázka příslušnosti jednotlivých tvarů k různým tvarům lemmatu – ze všech nabízejících se možností¹⁶⁸ volím takovou, v níž se všechny tvary vztahují ke všem podobám lemmatu, aby bylo možné po zadání kterékoli podoby uvedené ve slovníku najít všechny tvary (včetně tvarů NOM.SG). Tvary jako *húžvemi*, *húžvěmi* i *húžvami* tedy budou řazeny k lemmatům *húžev*, *húžva* i *húžvě*, původ koncovky je dostatečně zřejmý ze vzoru. Výhodou tohoto řešení je fakt, že dobře odráží nejistotu v příslušnosti jednotlivých tvarů k tvaru reprezentativnímu a že není nutné předpokládat plné paradigma podle jiné deklinace.

Od prvních tří skupin apelativ je v tomto ohledu třeba odlišit skupinu čtvrtou, tedy skupinu apelativ, které se s ъv-kmeny sblíží, ale původně se jedná o a-kmeny. Tato apelativa jsou proto ve své a-kmenové podobě (*kuroptva* atd., *kotva*, *jiezva*, *plůtva* atd.) v seznamu pro generování tvarů zařazena zároveň k a-kmenům (*plůtvě* k ja-kmenům) i ъv-kmenům, aby se zachytil jak původní, tak pozdější stav. Tvar jako *kotvy* pak bude lemmatizován jak k a-kmenovému *kotva*, tak k ъv-kmenovým *kotev* a *kotva*. Toto řešení se zdá podporovat fakt, že u apelativ původně a-kmenových nejsou až na doklady NOM.PL *koruptwe* (Mill., Gebauer 1960, 336) a GEN.SG [*v*]ždy se držeti dobrého masa, jako kozlenec, kuřenec, koroptve, jiného masa (LékJádroD) doloženy žádné původní ъv-kmenové tvary, zato se u nich pochopitelně vyskytuje největší hojnost tvarů a-kmenových (kvůli zjevné příslušnosti těchto tvarů k a-kmenům jsou a-kmenové koncovky v následujícím výkladu dokládány zásadně s jinými apelativy než těmito).

Po probrání otázek spojených s NOM.SG následuje nyní přehled tvarů v ostatních pádech.

GEN.SG má zachovanou původní koncovku *-e*, je doložena nejhojněji ze všech genitivních koncovek: *v lónu svaté cierkve* (ŠtítKlem), *chceš nalévati z konve* (LékFrantA).

¹⁶⁸ Lemmatizovat všechny tvary pouze k bezkoncovkové podobě, lemmatizovat k bezkoncovkové podobě pouze původní tvary, ostatní lemmatizovat k podobám podle jiných deklinací atd.

Kromě ní jsou v tomto pádě doloženy novotvary podle i-kmenů, a-kmenů i ja-kmenů: novotvar podle ja-kmenů je u Gebauera (1960, 338–339) doložen hojně, v ITB se vyskytují doklady z *pánvě* (BiblOI), *té krvě upúšťěj sobě v uoči* (LékJádroD).

I-kmenová koncovka *-i* je doložena např. v kontextech z *té větvi zrostlo jest dřevo* (LucidT), *ne ze krvi ani z vóle mužovy* (ŠtítSvátA).

A-kmenová koncovka *-y* je naproti tomu doložena sporadicky: *nenesú před ním ani korohwy ani praporcě* (Mand., Gebauer 1960, 338), *požívaj chůva bylin [...] jako štěrbaku, mléčé, lociky, tykvy* (LékŽen). Je proto oprávněné se ptát, zda s ní počítat u všech apelativ. Vzhledem ke složitosti analogického přejímání v této deklinaci ji však do vzoru zařazuji, takže se v GEN.SG kromě koncovky původní počítá i s koncovkami *-i*, *-y* a *-ě*.

V DAT.SG a LOC.SG se pravidelně vyskytuje koncovka *-i*, v obou pádech je její doložení hojné: *k cěrkvi jdieše* (DalV), *k korúhvi Kristova kříže vyleť* (LyraMat), *kleče v cěrkvi na prazě* (DalV), *v jedné zlaté konvi* (MartKronA). V DAT.SG se jedná o koncovku původní, v LOC.SG podle Gebauera (1960, 339) o tvar původně i-kmenový (ja-kmenové tvary jsou homonymní).

Druhou doloženou koncovkou je *-ě* podle a-kmenů, ale koncovka je pro sledované období doložena pouze v LOC.SG a pouze pro lemma *ostrev/ostrva: na oftrzwye* (PassKlem., Gebauer 1960, 339), v ITB byly nalezeny doklady pouze pro jména s prvotní formou podle a-kmenů: [o] *koruptvě* (BřezSnářM), *nenie obezřenie smrti jich a stvrzenie v jiezvě jich* (LékSalM, [ověř.]). I přes toto mizivé doložení s koncovkou *-ě* počítám, protože se jedná o systémovou možnost. V LOC.SG je zavedena jako doložená, v DAT.SG jako nedoložená.

V ACC.SG není původní tvar dochován, nejhojněji je doložen tvar bezkoncovkový (vztáhnutelný k i-kmenům): *tvú svatú cierkev obraňoval* (ŘádKorA), *zacpaj tu konev* (LékFrantA).

Kromě něj Gebauer (1960, 338) dokládá také tvar s a-kmenovou koncovkou *-u*: *oftrwu* (DalC., *ibid.*), v ITB se kromě tohoto kontextu (*ten na ščítě ostrvu jmieše* (DalV)) dále vyskytuje doklad *vezmi tykvu mladú* (LékFrantA), ostatní doklady s a-kmenovou koncovkou jsou pouze u apelativ, u nichž je a-kmenová podoba primární (*kuroptva, kotva, jiezva*).

Další koncovkou je ja-kmenové *-i* (s původní podobou *-u*): *vezmi bukvi samu* (LékFrantA), *húžvi mu o hrdlo zadře* (BawEzop), *pustil ji v konvi* (BiblOI). I když jsou novotvary podle a- a ja-kmenů méně frekventované (zvláště ty a-kmenové), počítám s nimi opět u všech zástupců deklinace.

VOC.SG má koncovku *-i* přejatou od i-kmenů: [ó] *má přemilá syny, má krvi* (PasMuzA, [ověř.]), [ó] *cierkvi z pohanóv* (VýkŠal, [ověř.]). Žádné jiné tvary pro tento pád doloženy nebyly.

INS.SG má koncovku *-ú* (s nástupnickým tvarem *-í*) přejatou od i-kmenů: *vňuž by krvú sě oblil* (AlxH), *aby se smieřil s svatú cierkví* (PasTisk).

Dále zde Gebauer (1960, 339) dokládá koncovku *-ú* přejatou od a-kmenů – tato koncovka se vyskytuje v prameni z pol. 15. stol., kde by koncovka i-kmenová již byla přehlasována: *tú dratwu*

smýkaj sem i tam (Sal., Gebauer 1960, 339). V ITB je kromě stejného kontextu (*tú dratvú smýkaj* LékSalM, [ověř.]) další doklad z téhož zdroje: *vařené s locikú neb tykvú* (LékSalM, [ověř.]). Vzhledem k tomu, že u analogického vývoje, jaký se vyskytuje u \mathfrak{v} -kmenů, není výhodné vázat koncovky pouze na lemmata, se kterými jsou doloženy, počítám i přes sporadické doložení v INS.SG všech ženských \mathfrak{v} -kmenů i s a-kmenovou koncovkou *-ú* (s nástupnickým tvarem *-ou*).

V NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU se vyskytuje i-kmenová koncovka *-i*: *jiné dvě korúhvi mají býti na najkrajnějším řádu* (Stc_vojenske_rady, [ověř.]) a *opět se povětríe vztrže, obě korúhvi utrže* (LetKřiža, [ověř.]), *dvě korúhvi vrátil* (PulkR, [ověř.]). VOC.DU je do vzoru zaveden jako nedoložený, protože při analýze tvarů nalezen nebyl. Jiné koncovky v těchto pádech doloženy nejsou.

Pro GEN.DU a LOC.DU ani pro DAT.DU a INS.DU nejsou doloženy žádné tvary, Gebauer (1960, 339) se nezmiňuje ani o jejich podobě. Vzhledem k tomu, že převládající deklinací, která se u \mathfrak{v} -kmenových feminin uplatňuje, je deklinace i-kmenová, zavádím do vzoru i-kmenové koncovky *-ú* (pro GEN.DU a LOC.DU) a *-ma* (pro DAT.DU a INS.DU). Tyto koncovky uvádí v přehledu paradigmát i Komárek (2012, 239). Jediným kontextem, ve kterém může být doložen některý z těchto tvarů, je z *těch obú cierkví* (Výkšal, [ověř.]). Jako jediná doložená je proto z těchto koncovek do vzoru zahrnuta koncovka pro GEN.DU.

NOM.PL a (systémově i) VOC.PL jsou dalšími tvary, ve kterých se zachovala původní koncovka \mathfrak{v} -kmenové deklinace, a to *-e*: *[b]řeškve jsou studené a mokré* (LékVodň), *korúhve královy vznikají* (PasKal). Stejná koncovka se analogií dostává do ACC.PL: *vyzdvihše korúhve i praporce své* (TrojK), *učiní větve veliké* (BibIOI).

Dalšími koncovkami, které se uplatňují pro všechny tři pády, jsou původně i-kmenové *-i*, a-kmenové *-y* a ja-kmenové *-ě*. Novotvar podle a-kmenů je doložen dobře pro NOM.PL i ACC.PL: *Glandes sunt želudy, jahody mora, fagenula bukvy* (KlarGlosA), *kdežto sě korúhvy stviechu* (AlxV), *uzřevši znamenie a korúhvy vítězné Alexandrovy* (AlexPovD), *druhé na ostrvy metáchu* (PasTisk). Poněkud méně je dokladů pro ja-kmenové *-ě*: *[k]orúhvě královy vynikají* (PasTisk), *já sem strom a vy wyetwye* (Drk., Gebauer 1960, 340), *milostivé korúhvě pozdvihl* (PasTisk), *pánvě a kotly [...] pobral jest starosta řitiěřský* (Pror). Doložení tvarů podle i-kmenů je zde podle Gebauera (1960, 340) nejisté, protože jen málo rukopisů rozlišuje řádně *-i* a *-y*. Koncovka *-i* je podle něj přítomná v dokladech *pustil (krev) v konwi* (BibIA., Gebauer 1960, 340) a *naplňte študwi vodú* (Koř., ibid.). Jako doloženou tuto koncovku do vzoru zařazují pouze v ACC.PL, v NOM.PL a VOC.PL je zařazena jako nedoložená.

VOC.PL se nepodařilo doložit s žádnou koncovkou.

V GEN.PL je původní tvar bez koncovky, ale Gebauer usuzuje, že bezkoncovkové GEN.PL v dokladech *umývanie věder a pánev* (Koř., Gebauer 1960, 340) a *uzře tykev mnoho* (Otc., ibid.) jsou novotvary podle a-kmenů. V ITB byly nalezeny bezkoncovkové GEN.PL pouze pro jména původně a-kmenová (např. *pro velikú bolest svých svatých jézev* (PasTisk)).

Běžnějším tvarem je původně i-kmenové *-í*: *učiní jako bič z dratví* (BiblOI), *konví stříbrných dva tisíce a čtyři sta* (BiblOI). S oběma koncovkami však počítám u všech zástupců deklinace, bezkoncovkový tvar je do vzoru zahrnut jako a-kmenový.

Pro DAT.PL s koncovkou *-em* přejatou od i-kmenů uvádí Gebauer (1960, 340) pouze příliš mladé doklady, v textech ITB byly nalezeny pouze kontexty *apoštoly novejm lahvem ve čtení přirovnávaje* (BechNeub) a *k oněm dvěma korúhvem* (Stc_vojenske_rady, [ověř.]).

Stejně je tomu s koncovkou původně a-kmenovou, *-ám*, která má u Gebauera (ibid.) jediný doklad: *k krokvám* (HusSal., Gebauer 1960, 340). V textech ITB byl kromě stejného kontextu (*k krokvám* (VýkŠal, [ověř.])) nalezen ještě doklad *javorové nebyli rovni větvám jeho* (TrojTA).

Poslední koncovkou je ja-kmenové *-iem*, které je doloženo stejně mizivě jako koncovky předešlé: *[n]erod' se chlubiti proti větviem* (BiblLitTřeb), *všem najsvětějším cierkviem* (PrávJihIA). Ve vzoru se počítá se všemi koncovkami, i když žádná z nich není doložena zvlášť hojně.

V LOC.PL panuje podobná situace jako v pádu předešlém – opět se v něm uplatňují koncovky původně i-kmenové (*-ech*): *w krwech* (ŽKlem., Gebauer 1960, 341), *na mnoho miestech neb větvech* (LékJádroD), a-kmenové (*-ách*): *o mrkvách* (BřezSnářM), *v jeho větvách* (BiblOI), i ja-kmenové *-iech*: *w kirwiech* (ŽWittb., Gebauer 1960, 341), *bydleti budú na větviech jeho* (LyraMat). Na rozdíl od DAT.PL je zde nejlépe doložena koncovka a-kmenová, hůře jsou doloženy zbylé dvě (i-kmenové *-ech* i ja-kmenové *-iech* jsou doloženy každá pouze dvěma doklady). Do vzoru však opět zavádím všechny tři.

INS.PL má podle Gebauera (1960, 341) doložen jediný tvar s původně i-kmenovou koncovkou (*wietewmi* (Troj., Gebauer 1960, 341)), ale doklad je podle něj nejistý, protože mohl dobře vzniknout přivěšením koncovky *-mi* k základu. Vzhledem k tomu, že se jedná o systémovou možnost, ho však do vzoru zařazují.

Nejběžnější koncovkou je v tomto tvaru a-kmenové *-ami*: *sám hospodin jednymi dratvami jako bičíkem všechny vyhnal* (KristA), *s korúhvami* (BawArn).

Dobře doložena je také koncovka *-emi*, která vznikla analogicky podle jiných pádů (Gebauer 1960, 341): *s vítěznými korúhvemi* (TrojK), *uvázachu Achiora k dřevu za ruce i za nohy húžvemi* (BiblOI).

Poslední koncovkou je ja-kmenové *-ěmi*, doložené nejhůře: *huzwiemy* (Mill., Gebauer 1960, 341), *zelenými wietwiemi* (Troj., ibid.), *s korúhvěmi* (PrávŠvábC, [ověř.]).

Do vzoru jsou stejně jako v ostatních pádech zařazeny koncovky všechny.

2.16.2 Shrnutí

Deklinační typ ženských *ɣv*-kmenů zahrnuje poměrně malou skupinu apelativ s komplikovaným přejímáním tvarů podle centrálních ženských deklinací (i-kmenů, a-kmenů i ja-kmenů). Mezi lemmata v této deklinaci zahrnuji všechny podoby apelativ sem patřících uvedené ve staročeských slovnících (např. *húžev/húžva/húžvě, krokev/krokva*). Několik a-kmenových apelativ, která k ženským *ɣv*-kmenům přecházejí (např. *kotva/kotev, jiezva/jiezev*), je v a-kmenové podobě (např. *jiezva, kotva*) řazeno zároveň mezi a-kmeny, aby byl zachycen původní i pozdější stav skloňování. Všechny tvary (včetně NOM.SG) jsem se rozhodla vztáhnout ke všem podobám lemmatu (např. každý z tvarů *húžev, húžve, húžvěmi* tedy bude vztažen zároveň k lemmatům *húžev, húžva* i *húžvě*). Toto řešení je vzhledem k cíli práce vhodné v tom, že umožňuje i) neurčovat, které tvary patří ke které podobě lemmatu, ii) nalézt po zadání jakékoli podoby lemmatu všechny tvary najednou, iii) nepředpokládat plné a-kmenové, i-kmenové nebo ja-kmenové paradigma pro *ɣv*-kmenová apelativa.

I když pro mnoho tvarů existuje jen malé množství dokladů, počítá se ve vzoru s koncovkami původními, přejatými i analogickými pro všechny zástupce ve všech pádech, kde jsou doloženy. Původní koncovky jsou doloženy v GEN.SG (-e), DAT.SG (-i), NOM.PL a ACC.PL (-e). Koncovky přejaté od a-kmenů, ja-kmenů a i-kmenů jsou zároveň doloženy v celém singuláru a plurálu s výjimkou pádů, kde jsou některé z těchto koncovek homonymní (např. bezkoncovkový GEN.PL je homonymní u ja-kmenů a a-kmenů), nebo homonymní s původní koncovkou (např. i-kmenová i ja-kmenová koncovka jsou homonymní s koncovkou původní v DAT.SG). VOC.SG má doloženu pouze koncovku -i podle i-kmenů, jiné koncovky proto do vzoru zahrnuty nejsou. Kromě toho se v INS.PL vyskytuje koncovka -emi vzniklá analogií k souhláskovým tvarům. V některých pádech se tak vyskytují až čtyři tvary, nejsou však nikdy doložené všechny pro stejné lemma (srov. např. GEN.SG: *krve, krvě, ze krvi, požívaj tykvy, korúhvami, korúhvemi, korúhvěmi, větěvmi*). Nejvíce tvarů je v paradigmatu přejato z i-kmenové deklinace, proto jsou i-kmenové tvary zavedeny i do nedoložených pádů duálů (z duálových tvarů byl doložen jen NOM.DU, ACC.DU a GEN.DU).

Deklinační typ zahrnuje dva podvzory – podvzor pro jméno *tykve* (a jeho další podoby), které má jako jediné v ESSČ uvedenu koncovku -e v NOM.SG, a podvzor svekrev pro zástupce ostatní.

Všechny koncovky v jednotlivých pádech shrnuje Tabulka 0. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit. U tvarů, v nichž nástupnická podoba koncovek závisí na tvrdosti nebo měkkosti tvarotvorného základu, jsou pro větší přehlednost nástupnické podoby uvedeny, protože *ɣv*-kmeny se vyznačují tím, že se u nich v některých tvarech vyskytuje jak měkký, tak tvrdý tvarotvorný základ (v tom spočívá jejich další podobnost s i-kmeny).

feminina <i>ɣv</i> -kmeny substrát	
NOM.SG	F ∅ [!] , -a ^a , -ě ^{ja}
GEN.SG	F -e ^{souhl} , -i ⁱ , -y ^a , -ě ^{ja}

DAT.SG	F	-i ^{souhl} , -ě ^{a*}
ACC.SG	F	∅ ⁱ , -u ^a , -u ^{ja} [(NT -i)]
VOC.SG	F	-i ⁱ
LOC.SG	F	-i ⁱ , -ě ^a
INS.SG	F	-ú ⁱ [(NT -í)], -ú ^a [(NT -ou)]
NOM.DU	F	-i ⁱ
GEN.DU	F	-ú ⁱ [(NT í)]
DAT.DU	F	-ma ^{i*}
ACC.DU	F	-i ⁱ
VOC.DU	F	-i ^{i*}
LOC.DU	F	-ú ^{i*} [(NT -í)]
INS.DU	F	-ma ^{i*}
NOM.PL	F	-e ^{souhl} , -y ^a , -ě ^{ja} , -i ^{i*}
GEN.PL	F	∅ ^a , -í ⁱ
DAT.PL	F	-em ⁱ , -ám ^a , -iem ^{ja}
ACC.PL	F	-e ^{souhl} , -y ^a , -ě ^{ja} , -i ⁱ
VOC.PL	F	-e ^{souhl*} , -y ^{a*} , -ě ^{ja*} , -i ^{i*}
LOC.PL	F	-ech ⁱ , -ách ^a , -iech ^{ja}
INS.PL	F	-emi ^{an} , -ami ^a , -ěmi ^{ja} , -mi ⁱ

Tabulka Oa: Koncovky substrátu ženských ѡv-kmenů

vzory			
		tykev	svekrev
NOM.SG	F	-e ^{an}	

Tabulka Ob: Koncovky vzorů vztahujících se k substrátu ženských ѡv-kmenů

2.17 R-kmenová feminina

K ženským r-kmenům patří pouze dvě substantiva – *máti* a *dci*. Původně byly všechny tvary deklinace kromě NOM.SG a VOC.SG tvořeny pomocí kmenotvorné přípony s podobou *-eř-* nebo *-er-*. Působením analogie se tvary s kmenotvornou příponou dostaly i do NOM.SG a VOC.SG. Tvary bez kmenotvorné přípony se však ve staročeském období vyskytují, proto se v popisu deklinačního typu pracuje vedle koncovek i se zakončením.

Pro deklinaci je dále typické, že se nedochovala značná část jejich původních tvarů: obě apelativa mají hojně novotvary jak analogické podle vlastní deklinace, tak podle deklinací jiných (nejvíce podle a-kmenů).

Než budou popsány jednotlivé tvary, je třeba zastavit se u čtyř otázek obecnějších. První otázkou je podoba lemmatu a přiřazování tvarů k lemmatům.

V případě apelativa s původním lemmatem *máti* uvádějí staročeské slovníky i lemma *mátě* a GbSlov navíc i podoby *matera* a *mát* jako odkazy k heslu *máti*. Podoba *matera* v NOM.SG není doložena, podobu *mát* dokládá jen kontext [*m*]át, *splnímt' tvoji žádost, obnovi tvú sedmú radost* (HradZdrav), tedy kontext obsahující VOC.SG.¹⁶⁹ Jako samostatná lemmata do seznamu pro generování tvarů proto podoby *matera* ani *mát* nezařazují.

Lemmata *máti* a *mátě* jsou v seznamu pro generování tvarů řazena k r-kmenům, ale apelativum *matka* je pojímáno pouze jako a-kmen, protože je tvořeno sufixem *-ka* a žádný r-kmenový prvek neobsahuje.

U apelativa s původním lemmatem *dci* uvádějí staročeské slovníky i podoby *dcera* a *dceř*. Podobu *dcě*, kterou uvádí Gebauer (1960, 429), je podle ESSČ vhodné chápat jako *dčě*, tedy hláskovou podobu apelativa *tščě* („tchýně“). Jako s lemmatem s podobou *dcě* nepočítám, neboť není uvedena v žádném slovníku jako heslové slovo.

V seznamu pro generování tvarů jsou lemmata *dci*, *dcera* a *dceř* uvedena jako r-kmenová, o nevhodnosti řazení lemmatu *dcera* k a-kmenům viz níže.

Všechny tvary apelativ považují za vhodné lemmatizovat ke všem lemmatům, aby bylo možné po zadání kterékoli z nich najít všechny tvary. Toto řešení je dále vhodné i kvůli tomu, že nenutí přiřazovat určité tvary k určitému lemmatu (viz stejné řešení v části 2.16 u řv-kmenů a v části 2.21 u středních n-kmenů).

¹⁶⁹ Podobu *mát* uvádí i Vážný (1964, 89), ale ze sledovaného období ji nedokládá a není ani jasné, zda ji k němu vůbec vztahuje.

Druhou otázkou jsou analogické tvary vzniklé zřejmě podle GEN.PL, tedy tvary s kmenem *mater* a *dcer*. V případě apelativa *máti* nemá tato podoba doloženo plné paradigma. Gebauer (1960, 428) uvádí, že tyto tvary nejsou „nikde v sing. a du., a také v plur. jsou v některých pádech doklady řídké“. Příčinu vidí v tom, že „za ně byla odevždy náhrada v tvarech zdobného jména *matka*“ (ibid., kurziva originál). Vystává tedy otázka, jak s těmito podobami zacházet. Při průzkumu textů ITB byl kromě tvarů, které zmiňuje i Gebauer (1960, 429–432), nalezen jeden singulárový tvar utvořený od podoby kmene *mater* (z *jedné matery* (Lékžěn)). I na základě této analýzy lze tedy tvrdit, že tvary s kmenem *mater* netvoří plné paradigma. Na druhou stranu nalezený tvar GEN.SG ukazuje na to, že tyto podoby možné systémově jsou. V této práci je uplatňován systémový pohled, aby bylo zachyceno co nejvíce možných tvarů. Počítat s analogickými tvary pouze tam, kde jsou doložené, je vzhledem k cíli práce nevýhodné – nové texty mohou přinést nové tvary. Analogické tvary s kmenem *mater* jsou proto do paradigmatu apelativa *máti* zaneseny jako doložené tam, kde se podařilo najít doklady, a jako nedoložené tam, kde takové doklady nalezeny nebyly.

V případě apelativa *dci* se ujala podoba *dcera*, která má již ve staročeském období doložené plné paradigma podle a-kmenů. Bylo by tedy možné s podobou *dcera* zacházet jako se samostatným a-kmenovým lemmatem. Vzhledem k původu této podoby i k tomu, že si zachovává přes doložení plného a-kmenového paradigmatu jistá specifika (např. DAT.SG je téměř výhradně *dceři*, jediným dokladem a-kmenového tvaru je *ke dceře tvé* (BeIA)), je však lemma *dcera* řazeno k r-kmenům.

Třetím problémem je odlišování deklinace obou apelativ. Jak vyplynulo z předchozího výkladu, apelativa *máti* a *dci* se v některých aspektech svého skloňování liší. Následující výklad proto o nich u každého tvaru pojednává odděleně a následně jsou pro ně ustanoveny dva samostatné podvzory. Vzhledem k masivnímu přejímání tvarů podle a-kmenů se a-kmenové tvary uvádějí v obou podvzorech (odlišuje se však jejich doložení, které je vždy lepší u apelativa *dci*). Tvary přejaté z jiných deklinací nebo tvary analogické podle vlastní deklinace jsou už uváděny pouze tam, kde jsou doloženy, protože se jedná o tvary ojedinělé a zřejmě se v nich projevuje odlišný vývoj obou apelativ.

Čtvrtou otázkou je zachycení původu koncovek ve vzoru. Gebauer (1960, 428–432) uvádí ve všech pádech některé tvary bez komentáře, tedy jako tvary původní. Trávníček (1935, 351) označuje za původní tvar *máti* a *dci* v NOM.SG, tvary *máteř/mateř*, *dceř* v ACC.SG, GEN.SG *mateře*, *dceře*, DAT.SG a LOC.SG *mateři*, *dceři*, NOM.DU a ACC.DU *mateři*, *dceři*, NOM.PL a ACC.PL *mateře*, *dceře* a GEN.PL *mater* a *dcer*. Vážný (1964, 89) označuje jako i-kmenový i tvar dativní a lokativní. Oba pak považují za i-kmenový INS.SG. Podle Šlosara (1986, 171) jsou v deklinaci původní tvary pro NOM.SG (*máti*), GEN.SG (*mateře*), DAT.SG (*mateři*) a ACC.SG (*máteř*), tvar pro NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU (*mateři*), NOM.PL (*mateře*) a GEN.PL (*mater*). Ostatní tvary jsou a-kmenové nebo i-kmenové.

Vzhledem k tomu, že ostatní mluvnické často nekomentují pády všechny a vůbec je nedokládají, řídí se zachycení původu koncovek ve vzoru stejně jako u ostatních deklinačních typů Gebauerem (1960, 414–420).

2.17.1 Tvary jednotlivých pádů

V NOM.SG mají ženské r-kmeny původní podobu *máti*, *dci* s koncovkou *-i*. Dále se sem od ja-kmenů dostává koncovka *-ě*, jež je však doložena pouze u apelativa *máti* (k podobě *dcě* viz výše). Vedle těchto tvarů je doložena také analogická podoba podle ACC.SG *dceř*.¹⁷⁰ Všechny zmíněné tvary dokládají např. kontexty *sem tvá dci i tvá máti* (HradZdrav), *nám jeho otec i máte jsou dobře známi* (HradUmuč), *dceř králova s poledne přijde k králi* (Pror).

Dále je v NOM.SG doloženo zakončení s a-kmenovou koncovkou *-a*. Zatímco tvar *dcera* je doložen naprosto pravidelně (např. *dcera má večas umřela jest* (KristA)), tvar *matera* nalezen nebyl. Zakončení *-era* je proto v podvzoru *máti* uvedeno jako nedoložené.

V dokladu *mateři svatého Augustina, když jím byla těžka, viděla ve snách, že by štěně v životě nosila* (BřezSnářM) je doložen výjimečná tvar NOM.SG (s koncovkou zřejmě podle i-kmenů). Je řazen do seznamu výjimek.

V kontextu *Pak potom po puol čtvrtu sta letech narodila se dva pacholíky od toho dřieve řečeného Eneas rodu, jimž jsou říkali Romulus a Remus. Pak těch dvů pacholíckú mateři, říkali jie Akte, a ta byla královnú nad tiem dřieve řečeným lidem, a ta jistá králová byla strčena od svého vlastnieho bratra i vyhnána.* (MartKronB) by se také mohlo jednat o NOM.SG – pravděpodobnější ale je interpretace, že se jedná o DAT.SG a anakolut.

GEN.SG má dobře doloženo původní zakončení *-eře* u obou apelativ: *od zlé dceře* (ŠtítKlem), *z své mateře moci vynide* (DalV).

Gebauer (1960, 430) podobně jako u ACC.SG uvádí i zde analogickou podobu *matere* na základě kontextu *do domu matere vaše* (Kladr., Gebauer 1960, 430), v ITB se však stejný kontext přepisuje jako *mateře* (*do domu mateře vaše* (BiblKladr)). Podoba *matere* se navíc nikde v ITB nevyskytuje, proto s ní ve vzoru nepočítám.

Další podobou, kterou Gebauer (1960, 430) pro GEN.SG uvádí, je tvar *mateři*, *dceři* s koncovkou podle i-kmenů. Tvar *mateři* není jako GEN.SG ve sledovaném období u Gebauera doložen, v ITB se vyskytuje doklad *ani čistoty panenské u mateři nezlomil příčinek narozenie* (ŠtítSvátA), kde se však může tvar interpretovat i jako LOC.SG (s předložkou *v*). Dále byly nalezeny doklady, které lze interpretovat zároveň jako DAT.SG: jde jednak o tvar *mateři* v kontextu *umrlců ven nesiechu, jediného syna své mateři* (BiblOI), kde se na základě konstrukcí jako *ktož jest mému otci neb mateři sprostně děd neb strýc* (PrávJihIA), *jediný sem byl otci i mateři* (Otc, [ověř.]) může jednat o DAT.SG, jednak o tvary v kontextech *[h]něv otcův syn nemúdrý a bolest mateři, jenž jej urodila* (BiblOI, [ověř.]) a *pasieše ovcě své mateři* (Otc, [ověř.]), které je možné dobře pokládat za DAT.SG, nebo je alespoň není možné pojímat jako jednoznačné doklady GEN.SG. V kontextu *ta děvice, od otce poslala jménem Dorotheuš mateři Theodora, podobné jmě k témuž, urozenie krve šlechtné, nebo jmějieše starosty ctné* (LegDor) není zcela jasné, o jaký pád se jedná, o GEN.SG by se mohlo jednat v případě,

¹⁷⁰ Podoba *máteř* je v NOM.SG doložena až v mladších textech (Gebauer 1960, 429).

že se vyjadřuje význam ‚od mateři jménem Theodora‘. Tvar *dceři* není sice jednoznačně doložen v ITB (v kontextu *paní za opatrnú ženu pokládal, že dceři své, tudiež i svú hanbu přikryti uměla* (Hyn) se může opět jednat o DAT.SG), ale Gebauer (1960, 430) uvádí doklady *faraonovy dczerzi synem* (Alb., Gebauer 1960, 430), *ze dczerzi Adventinovy* (Comest., ibid.), *ze dczerzi* (Comest., ibid.), které jednoznačné jsou. Tvar *dceři* jako tvar GEN.SG je tedy nepochybný, jednoznačný doklad tvaru *mateři* se v této funkci najít nepodařilo. Zároveň však nelze tvrdit, že je to tvar v dané funkci vyloučený, proto zakončení *-eři* uvádím v obou podvzorech. Komárek (2012, 239) ho uvádí jako součást paradigmatu.

Tvar *dcery* s koncovkou podle a-kmenů je dobře doložen (např. *o pohubení dcery lida mého* (Pror)), tvar *matery* Gebauer (1960, 429) nedokládá, protože se tvarům vzniklým touto analogií nevěnuje, ale v ITB se vyskytuje doklad *mnoho dětí urodí se pojednú z jedné matery* (LékŽen). I když je tato podoba ojedinělá, do vzoru ji pro její systémovost zařazují.

V DAT.SG a LOC.SG je situace jednodušší – vyskytuje se zde pravidelné a hojně doložené zakončení *-eři* (*pověděla mateři svéj* (KristA), *o otci o svém a o mateři* (Pror), *k Elchiášově dceři* (Pror), *o svéj dceři* (ŠtítSvátA)).

Kromě toho je v těchto pádech doloženo také zakončení *-eře* s koncovkou podle a-kmenů u apelativa *dci*: Gebauer (1960, 431) uvádí doklad *o Saře, dczerze Raguelově* (Alb., Gebauer 1960, 431), v ITB se vyskytuje doklad *vendi v temnosti ke dceře tvé* (BelA), *[p]ravte dceře Sion* (BibIKlemNZ). I když jsou tyto doklady nečetné, jsou tvořeny pravidelně podle ženských a-kmenů a jsou zařazeny do vzoru (u apelativa *dci* jako doložené, u apelativa *máti* jako nedoložené).

Dále Gebauer (1960, 431) v DAT.SG uvádí ještě doklad *tomu kořenu točíš svatěj matey marzyeg* (Sequ., Gebauer 1960, 431), kde se podle něj jedná o novotvar podle složeného skloňování, ale není jisté, zda je spolehlivý, protože se vyskytuje „v textě nepečlivém“ (ibid.). Proto ho nezařazují ani do seznamu výjimek.

V ACC.SG se vyskytují tvary se zakončením *-eř* a s dlouhou i krátkou samohláskou v kořeni u apelativa *máti*, tvary jsou tedy *máteř*, *mateř* a *dceř*: *Záviši pro máteř hlavu spudi* (DaIV), *kto má otce aneb mateř* (ŠtítKlem), *pojal jest jeho dceř* (BibIOI).

Jako akuzativní interpretují i tvar v dokladu *[o]na musí přinajmenšiem sama třetí býti a muož správně svú bratří, sestry nebo mateř nebo jiné lidi, ktožkoli jsú k tomu, svědečství mieti* (PrávŠvábC, [ověř.]). Na akuzativní platnost ukazuje paratakticky připojený člen *lidi*. Jedná se o syntaktickou odchylku.

Kromě toho uvádí Gebauer (1960, 430) ještě tvary *máter* a *dcer*. Pro tvar *máter* uvádí dva doklady: *nezbil mater s dětmi* (Ol., Gebauer 1960, 430), *by nezbil mater s syny* (Kladr., ibid.), oba tyto doklady obsahuje také ITB, ale jsou transkribovány jako *mater*, tvar *máter* se s v ITB nevyskytuje. Tvar *dcer* dokládá Gebauer kontextem *mel dczer krásnú* (Kat., ibid.) a uvádí, že vzniká analogií. V ITB jsou všechny doklady tvaru *dcer* doklady GEN.PL, Gebauerův doklad tvaru *dcer* je v ITB transkribován

jako *dceř* (*král jměl dceř krásnú z plodu svého* (LegKat, [ověř.])). Proto s tvary *máter* a *dcer* v ACC.SG nepočítám a do vzoru zavádím jen podobu *mater*.

Tvar *dceru* podle a-kmenů je doložena hojně (např. *porodí tobě dceru* (KristA)), tvar *materu* vůbec. Do vzoru je proto zakončení *-eru* zařazeno jako doložené jen u apelativa *dci*, u jména *máti* je zařazeno jako nedoložené.

V dokladu [v]zvodě *ot země nedostatečného a z lajna vyzdvihuje chudého, aby usadil jej s kniežaty, s kniežaty lidu svého, jenž bydliti velí jalovému v domu, mateři synów veselú* (BibIOL, [ověř.]) ukazuje tvar přívlasku na akuzativní platnost¹⁷¹ tvaru *mateři*, i když syntakticky je věta porušená. Tvar zařazuji do seznamu výjimek.

Stejně tak zařazuji do seznamu výjimek tvar *dceři* v kontextu *o dceři nic netbaji* (DalV), protože je ojedinělý.

VOC.SG má ve sledovaném období doloženu původní koncovku *-i*, ale jen u apelativa *dci* – viz např. kontext *[h]oře mně s tebu, dci milá* (DesHrad). Koncovka představuje v daném pádě pravidelnou možnost, proto ji řadím i do podvzoru *máti*.

Pro tvar *mateři* uvádí Gebauer (1960, 430) pouze nové doklady, v ITB tvar taktéž doložen není.

Tvar *matero* doložen není, tvar *dcero* je doložen pravidelně (např. *trp, panno, dcero sidonská* (Pror)). Se zakončením *-ero* počítám tedy v podvzoru *dci* jako s doloženým, v podvzoru *máti* jako s nedoloženým.

Tvar v kontextu *[m]átí, splnímt' tvoji žádost, obnovi tvú sedmú radost* (HradZdrav) je výjimečný, a je proto zařazen do seznamu výjimek.

INS.SG je původně zakončen na *-eřú*. Tato varianta je doložena pouze v jednom kontextu (*kdežto malého dle mýta dci mateřiú jest neskryta* (AlxB)),¹⁷² nástupnická podoba původní koncovky, tj. *-eří*, je běžnější: viz např. kontext *mátě se dceři a dci s mateři* (BibIOL).

Tvar *mátí*, který uvádí Gebauer (1960, 431) jako možnou interpretaci u dokladu *bude jich otczem a ... maty* (Brig., Gebauer 1960, 431), vzápětí sám relativizuje, když píše „tu možná že jest vyšinutí z vazby a nom. máti“. Vzhledem k tomu, že v ITB žádný doklad podoby *mátí* pro sledované období nalezen nebyl a Gebauerův doklad je podle jeho vlastních slov sporný, s tvarem *mátí* ve vzoru nepočítám. Naproti tomu tvar *dci* v INS.SG doložen je např. v kontextu *zoufavši nad svú dci* (PasTisk), tento tvar do vzoru tedy zavádím.

¹⁷¹ Na akuzativní platnost ukazuje i ekumenický překlad „Neplodnou usazuje v domě jako šťastnou matku synů“ (Ž 113, 9).

¹⁷² Varianta *-iú* pro koncovku *-ú* bude v textech Staročeské textové banky nahrazena podobou *-ú* (viz hláskové změny v části 4.1.2).

Zakončení s koncovkou podle a-kmenů *-erú* je doloženo dobře u apelativa *dci* (např. s *dospělú dcerú* (BřezSnářM)), u apelativa *máti* není doloženo vůbec, proto je opět v podvzoru *dci* zavedeno jako doložené, v podvzoru *máti* jako nedoložené.

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU mají zakončení *-eři*, doložené v NOM.DU a ACC.DU pro apelativum *dci*: např. *počale sta dvě dceři Lothově s svým otcem* (BiblOI), *vezmi svú ženu a dvě dceři* (BiblOI). VOC.DU ani žádné tvary apelativa *máti* se doložit nepodařilo.

U apelativa *dci* je dále doložen i tvar *dceře*: Gebauer (1960, 431) uvádí doklad *tě dczerze biešta slyšele* (Comest., Gebauer 1960, 431). S tímto tvarem proto počítám ve vzoru u apelativa *dci* a vzhledem k tomu, že se jedná o a-kmenový tvar, je zařazen i u apelativa *máti*. Jako doložený je však zaveden pouze v NOM.DU v podvzoru *dci*.

V ITB byly dále nalezeny doklady *[t]akež Sampson, takež Samuel oba bezdětkyně matery jměla* (KristA) a *[t]akež Samson a Samuel oba bezdětkyně mateře jměla* (KristD). Kontext by z hlediska významu ukazoval na duálové tvary *matery* a *mateře*, ale vzhledem k tomu, že tvar *bezdětkyně* je tvarem ACC.PL, ne ACC.DU, považuji i tvary *matery* a *mateře* za ACC.PL spíše než ACC.DU.

GEN.DU a LOC.DU stejně jako DAT.DU a INS.DU nemají doloženy žádné původní koncovky, Gebauer (1960, 431) neuvádí ani podobu, jakou by měly mít. Komárek (2012, 239) uvádí zakončení *-erú* pro GEN.DU a LOC.DU a *-eřma* pro DAT.DU a INS.DU.

Jediné tvary těchto pádů, které se v ITB podařilo doložit, jsou tvary a-kmenové. GEN.DU se vyskytuje v kontextu *[j]ména dvú dcerú jeho* (BiblOI), INS.DU a DAT.DU v kontextech *ostal jest v jeskyni se dcerama dvěma* (BiblOI), *[d]ědictvie dvěma dcerama poručené* (PrávJihIA), *přebýval jest Lot se dvěma dceroma svýma* (CestMandM), *[o] dědictví dvěma dceroma poručeném* (PrávJihIB). Zakončení *-erú*, *-erama* a *-eroma* zavádím proto do vzoru k příslušným pádům (opět do podvzoru *dci* jako doložené a do podvzoru *máti* jako nedoložené). Koncovky uváděné Komárkem (2012, 239) nejsou doloženy, proto nejsou do vzoru zavedeny.

NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL mají zakončení *-eře* (s původní souhláskovou koncovkou). U Gebauera (1960, 431) je ve sledovaném období doloženo pouze pro apelativum *dci*, v textech ITB je však spolehlivě doloženo i pro apelativum *máti*: srov. např. kontexty *jenžto jsú doma zlí otcové a mateře urodili* (Paskal), *měl král Priamus XXX synów, ješto nebyli pravého lože, avšak proto urozené mateře jměly* (MartKronB). Pro apelativum *dci* je doloženo kontextem *jako kuřenci z hniezda vylecující tak budú dceře moabské na přěplovení Arnona, potoka* (Pror).

Vedle toho je v těchto pádech doloženo pro obě apelativa také zakončení *-ery* s koncovkou podle a-kmenů. Příklady ilustrují postupně užití tvaru *matery*, který není tak obvyklý jako tvar *dcery*, v NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL: *což otcí a matery činie dětem dobrého* (ŠtítKlem), *[k]tož čstie otcě a matery, dáva jim buoh dvojě dary* (DesHrad), *[a]uvech, biedné matery, jakú žalosti srdce vaše budú se pilovati* (TrojK). Kontexty s tvarem *dcery* jsou např. *jsú sě povzdvihly dcery sionské* (ŠtítSvátA), *mnozí pojmu dcery hrdých lidí* (ŠtítKlem), *[d]cery jeruzalemské, neplačte na mě* (HradUmuč).

Tvary v kontextech z prozatím nespolehlivých textů *mateři těch dětí s žalostivým křikem proti němu prostovlasy vyběhše* (PasMuzA) a *jichžto otcové i mateři vždy sú byli svobodní* (PrávŠvábC) jsou v obou pramenech psány *matery* (PasMuzA s76, PrávŠvábC 17r), proto transkripci *mateři* nepokládám za spolehlivou a tvar do vzoru nezařazuji.

V GEN.PL se vyskytují jednak původní tvary *dcer* a *mater*, které jsou dobře doložené (např. v kontextech *od svých otcův a mater* (ŠtítKlem), *nebudeš miati synův a dcer* (Pror)), jednak také analogické tvary *dceři* a *mateři*, které jsou doloženy řidčeji. V ITB a u Gebauera (1960, 432) je doklad *prvních našich otcův a mateři nedostatečnú nahotu přikryl* (PasMuzA, [ověř.]), kontext pro apelativum *dci* je pouze u Gebauera (ibid.): *aby sobě ženu pojal ze dczerzy Laban* (Comest., Gebauer 1960, 432).

Dále je u apelativa *máti* uveden také tvar *mateř*. Ten vzniká podle Gebauera (1960, 432) analogií k tvarům, ve kterých je tato podoba kmene právem. V ITB je tento tvar doložen v dokladech *bratrův a sestr a mateř a synův* (BiblKlemNZ), *ostavše přátel, otcův a máteř, dětí* (ŠtítBarl, [ověř.]). Další doklady uvádí Gebauer (ibid.). S tvarem *mateř/máteř* v GEN.PL proto v podvzoru *máti* počítám (o kvantitativní alternaci viz v části 3.1.2.4). U apelativa *dci* se tento tvar nevyskytuje.

V DAT.PL uvádí Gebauer (1960, 432) zakončení *-eřem* a *-eřím* v dokladech s apelativem *máti*, ale oba doklady pochází až ze 16. století. Pro apelativum *dci* nejsou takové tvary doloženy vůbec. Zakončení *-eřem* se přitom podle Gebauera (ibid.) zdá odpovídat původnímu tvaru, ale vzniká analogií k NOM.PL se zakončením *-eře* (*-eřím* pak vzniká analogií podle ja-kmenů). ITB také dané tvary neobsahuje, proto tato zakončení nejsou do vzoru zavedena.¹⁷³

Naproti tomu jsou dobře doložené a-kmenové novotvary se zakončením *-erám*, tedy tvary *dcerám* a *materám* (např. v kontextech *dcerám mým a vnukóm mým* (BiblOI), *kázal těm žalostným materám jich děti vrátiti* (PasTisk)). Pro DAT.PL se tedy ve vzoru počítá se zakončením *-erám*.

Kromě toho je v kontextu *synové mají pokorně otcóm a mateřám hověti* (HusVýkl, [ověř.]) doložen ojedinělý tvar s analogickou podobou kmene. Je řazen do seznamu výjimek.

Podobná je situace v LOC.PL, kde nejsou doloženy žádné tvary s původním zakončením, které by zřejmě znělo *-eřech*. Gebauer (1960, 432) zde opět mluví také o variantě *-eřích*. Ani jedno z těchto zakončení není ve sledovaném období doloženo, proto není zavedeno do vzoru.

Místo toho se zde vyskytují novotvary podle a-kmenů se zakončením *-erách*, tedy *materách* a *dcerách*. Tvar *materách* je doložen pouze v dokladu *o svých materách* (TkadIB), doložení tvaru *dcerách* je hojnější (např. *na všech dcerách města mého* (Pror)).

¹⁷³ Historické mluvnické nejsou ohledně uvádění analogických tvarů podle zakončení *-eře* a ja-kmenů ve vzoru v jednotě: Komárek (2012, 239) uvádí tvary *mateřem*, *mateřech* a *mateřmi* jako součást paradigmatu, Šlosar (1986, 171) je neuvádí vůbec, Vážný (1964, 89) je označí za tvary pozdní, ale do paradigmatu uvede tvary *mateřem*, *mateřím*, *mateřech*, *mateřích* i *mateřmi*, Trávníček (1935, 351–352) paradigma pro r-kmeny neuvádí. V této práci vycházím ve vzoru z toho, že z těchto tvarů je doložený pouze DAT.PL, ale pouze mimo sledované období. Tvary proto do vzoru nezavádím.

Také v INS.PL nejsou doloženy žádné tvary se zakončením *-řmi*. Zakončení *-řmi* proto není do vzoru zavedeno.

Místo toho jsou zde opět doloženy analogické tvary podle a-kmenů. Tvar *materami* je v ITB doložen pouze dvěma kontexty (*ani nad otci ani nad materami* (PrávŠvábC, [ověř.]), *s ženami starými jako s materami* (ŠtítBes, [ověř.])), tvar *dcerami* je doložen hojně (např. *vdovy se dcerami* (DaIV)).

Trávníček (1935, 352) situaci v plurálu shrnuje tak, že stejně jako ostatní konsonantické deklinace mají i r-kmeny většinu tvarů podle vokalických deklinací. Dále konstatuje, že oproti ostatním deklinacím jsou však u r-kmenů vokalické tvary rozšířeny i v singuláru už ve starých textech.

2.17.2 Shrnutí

Ženské r-kmeny jsou ve staročeském období deklinací s pouhými dvěma zástupci. Obě apelativa – *máti* i *dci* – jsou však natolik frekventovaná, že si deklinace udržuje svébytnost. Má ze všech souhláskových deklinací nejvíce zachovaných původních tvarů – vyskytují se ve všech tvarech singuláru (v LOC.SG a INS.SG se podle některých historických mluvnic jedná o koncovky i-kmenové), v nominativu, akuzativu (a vokativu) duálu i plurálu a v GEN.PL. Ve tvarech, které nemají doloženu původní koncovku, se vyskytují koncovky a-kmenové.

Ve staročeském období se pravidelně vyskytují tvary s kmenotvornou příponou i bez ní (srov. např. tvary *mát-i*, *mat-eř-e*, *dc-i*, *dc-er-0*), proto se v deklinačním typu pracuje kromě koncovek i se zakončeními. Tvary bez kmenotvorné přípony se původně vyskytovaly pouze v NOM.SG a VOC.SG, ale tuto situaci narušují analogie. Nejrozšířenější analogií je tvoření tvarů z kmenů *dcer* a *mater* vzniklých zřejmě na základě tvaru GEN.PL. Pro apelativum *dci* se ve sledovaném období vyskytuje plné paradigma tvořené z tohoto základu s a-kmenovými koncovkami (*dcera*, *dcery*, *dcerám* apod.), pro apelativum *máti* se vyskytují občas plurálové tvary (*matery*, *materám*, *materách*, *materami*) a byl nalezen i ojedinělý tvar v singuláru (GEN.SG *matery*). Jelikož se však i pro apelativum *máti* jedná o pravidelnou možnost, jsou tvary s kmenem *mater* a a-kmenovými koncovkami doplněny do paradigmatu i ve tvarech, kde nejsou doloženy. Aby však byla zároveň náležitě zachycena rozdílnost obou apelativ, je pro každé z nich stanoven samostatný podvzor. (Rozdíl mezi apelativy je způsoben tím, že už od nejstarších textů se vedle tvarů apelativa *máti* vyskytují tvary apelativa *matka*, ale u apelativa *dci* taková konkurence neexistuje (Gebauer 1960, 428).)

Kromě doložení tvarů s kmenem *mater* a *dcer* a a-kmenovými koncovkami se obě apelativa liší výskytem koncovek ja-kmenových a analogických. Ja-kmenové koncovky jsou zavedeny v NOM.SG podvzoru *máti* (tvar *mátě* je doložen hojně, tvar *dcě* se nevyskytuje vůbec) a INS.SG podvzoru *dci* (tvar *dcí* je doložen jedním dokladem, tvar *mátí* není doložen vůbec). Analogické tvary (vznikající z podoby kmene pravidelné v jiných pádech) jsou zavedeny do ACC.SG a GEN.PL podvzoru *máti* (jedná se o tvary ACC.SG *mater* a GEN.PL *mateř*) a NOM.SG podvzoru *dci* (tvar *dceř*). U druhého apelativa takové tvary v dané funkci nejsou doloženy vůbec.

Kromě toho se ve dvou tvarech v paradigmatu vyskytuje i koncovka i-kmenová (GEN.SG *dceři, mateři* a GEN.PL *dceří, mateří*).

Za lemma jsou v souladu se staročeskými slovníky pokládány podoby *máti, mátě, dci, dcera* a *dceř*. Podoby *matera* a *mát*, které uvádí GbSlov jako odkaz k heslu *máti*, do seznamu pro generování tvarů zařazeny nejsou, protože nejsou pro sledované období doloženy. Stejně jako u ženských *ъv*-kmenů považují za vhodné řadit všechna lemmata do téže deklinace, v tomto případě tedy do *r*-kmenů, a všechny tvary vztáhnout ke všem lemmatům. Odpadá tím nutnost uměle stanovovat příslušnost tvarů k lemmatům a předpokládat plné paradigma podle jiné deklinace. Zároveň toto řešení umožní najít všechny tvary apelativa po zadání jakéhokoliv lemmatu.

Situaci shrnuje Tabulka P. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit.

feminina r-kmeny substrát		
NOM.SG	F	-i ^{souhl}
GEN.SG	F	-eře ^{souhl} , -ery ^a , -eří ⁱ
DAT.SG	F	-eři ^{souhl}
ACC.SG	F	-eř [∅] ^{souhl}
VOC.SG	F	
LOC.SG	F	-eři ^{souhl}
INS.SG	F	-eřú ^{souhl}
NOM.DU	F	
GEN.DU	F	
DAT.DU	F	
ACC.DU	F	
VOC.DU	F	-eři ^{souhl} *, -eře ^a *
LOC.DU	F	-erú ^a *
INS.DU	F	
NOM.PL	F	-eře ^{souhl} , -ery ^a
GEN.PL	F	-er [∅] ^{souhl} , -eří ⁱ
DAT.PL	F	-erám ^a
ACC.PL	F	-ery ^a
VOC.PL	F	-eře ^{souhl} *, -ery ^a
LOC.PL	F	-erách ^a
INS.PL	F	-eramí ^a

Tabulka Pa: Koncovky substrátu ženských *r*-kmenů

vzory		
	dcí	máti
NOM.SG	F -era ^a , -eř ^{an}	-era ^{a*} , -ě ^{ja}
DAT.SG	F -eře ^a	-eře ^{a*}
ACC.SG	F -eru ^a	-er ^{an} , -eru ^{a*}
VOC.SG	F -i ^{souhl} , -ero ^a	-i ^{souhl*} , -ero ^{a*}
LOC.SG	F -eře ^a	-eře ^{a*}
INS.SG	F -erú ^a , -ú ^{ja}	-erú ^{a*}
NOM.DU	F -eři ^{souhl} , -eře ^a	-eři ^{souhl*} , -eře ^{a*}
GEN.DU	F -erú ^a	-erú ^{a*}
DAT.DU	F -erama ^a , -eroma ^o	-erama ^{a*} , -eroma ^{o*}
ACC.DU	F -eři ^{souhl} , -eře ^{a*}	-eři ^{souhl*} , -eře ^{a*}
INS.DU	F -erama ^a , -eroma ^o	-erama ^{a*} , -eroma ^{o*}
GEN.PL	F	-eř ^{an}
ACC.PL	F -eře ^{souhl*}	-eře ^{souhl}

Tabulka Pb: Koncovky vztahující se k substrátu ženských r-kmenů

2.18 O-kmenová neutra

Jak uvádí Šlosar (1986, 151), střední o-kmeny vznikly rozštěpením původně jednotných o-kmenů a zachovala se v nich původnější podoba deklinace než u o-kmenů mužských. Jsou deklinací, která má přímé pokračování v současné češtině. Ve sledovaném období se jedná o poměrně početnou deklinaci, podle staročeských slovníků k ní patří přibližně 1 200 lemmat.

Ohledně původu koncovek se ostatní mluvnické neshodují s Gebauerem (1960, 136–153) pouze ohledně INS.SG: Gebauer (1960, 13) koncovku *-em* označuje za přejatou, ale neuvádí, odkud se přejímá. Šlosar (1986, 151) ji považuje za přejatou od u-kmenů. Stejně jako u o-kmenů mužských je tedy koncovka ve vzoru označena jako u-kmenová.

2.18.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG, ACC.SG a VOC.SG mají koncovku *-o*.

S touto koncovkou je homonymní koncovka původních s-kmenů, která je jediným pozůstatkem této deklinace u apelativ *tělo*, *kolo* a *slovo* (Gebauer 1960, 419). U těchto jmen proto zavádím do vzoru koncovku *-o* označenou jako původem konsonantickou.¹⁷⁴ Některé mluvnické (Gebauer, *ibid.*, Trávníček 1935, 349, Šlosar 1986, 170) sice naznačují, že těchto apelativ bylo více, žádná další však neuvádějí, proto je tato koncovka uvedena pouze u zmíněných jmen. Je pro ně stanoven podvzor.

V GEN.SG je pravidelná koncovka *-a*.

Gebauer (1960, 136) ze zkoumaného období kromě toho uvádí také doklady s koncovkou *-u*, přejatou z mužských o-kmenů: *lidé bez cziflu sú jako piesek mořský* (Lit., Gebauer 1960, 136), *nezaviera lonu milosrdneho navracujícím sě* (Hilar., *ibid.*). Vzhledem k řídkému doložení jsou tvary *lónu* a *číslu* ve funkci GEN.SG zavedeny pouze do seznamu výjimek a s koncovkou *-u* pro GEN.SG se ve vzoru nepočítá.

DAT.SG má pravidelnou koncovku *-u*.

Vlivem přirozeného rodu se u apelativa *(j)miecko/(j)miečko* (deminutivum od *jmě*, používáno také ve významu ‚jmenovec‘) vyskytuje také koncovka *-ovi*: *mieckovi svému* (PulkR, [ověř.]).¹⁷⁵ Stejnou koncovku zaznamenává Gebauer (1960, 136) také u substantiva *jho*: *ghowi* (Comest., Gebauer 1960, 136). Vzhledem k řídkému doložení není koncovka zavedena do vzoru a tvary *mieckovi* a *jhovi* jsou zařazeny pouze do seznamu výjimek.

¹⁷⁴ Stejně tak je tato koncovka přítomná u apelativ *oko*, *ucho* a *nebo*.

¹⁷⁵ Lemmata *jmiečko*, *miečko*, *jmiecko* a *miecko* mají v GbSlov pouze střední rod. Doklady rodu mužského nalezeny nebyly, proto je apelativum řazeno pouze ke středním o-kmenům.

LOC.SG má pravidelnou koncovku -ě, která způsobuje alternaci koncové souhlásky kmene, končí-li tvarotvorný základ na *k, g, h, ch, r*. Více viz v části 4.4.2.

Koncovka -u se do tohoto pádu dostává od u-kmenů a její doložení je hojné. Podle Gebauera (1960, 137) je nejčastější po předložce *po*. Doložení ukazují např. kontexty: *o Božiem městú* (ŠtítKlem), *o blátú* (BřezSnářM).

Doklady *na každém mijeftije* (Štít. ř., Gebauer 1960, 137), *v křivém zabyľftwije* (Štít. ř., ibid.), *o tom wytyezftwije* (Štít. ř., ibid.) uvádí Gebauer (1960, 137) jako případy chybně napsané, nepočítám s nimi proto ani ve vzoru, ani v seznamu výjimek.¹⁷⁶

Jako nářeční koncovku uvádí Vážný (1963, 44) v LOC.SG -i, Gebauer (1960, 147) ji uvádí jako případ kolísání s jo-kmeny a v kontextu *na božím mezczy* (OIMüllB., Gebauer 1960, 147) považuje jev také za projev dialektu, u kontextu *v blatí* (Příp. sv.-jiř., ibid.) pak uvádí, že se může jednat jen o „nedostatečné napsání“ (ibid.). Stejně hodnotí doklad *na tyely* (Admont., Gebauer 1963, 195). V ITB byl dále nalezen doklad *na malém miesci* (VýkŠal, [ověř.]). Vzhledem k řídkému doložení, možnému nářečnímu původu i možnému nedostatečnému napsání jsou tvary *miesci*, *miesci*, *bláti* a *těli* zařazeny do seznamu výjimek.

V INS.SG je pravidelná koncovka -em, která podle Gebauera (1960, 138) někdy bývá dloužena. Jev je obdobný jako u mužských o-kmenů, doklady jsou starobylé, ale ojedinělé. Gebauer (ibid.) uvádí kontexty *slovém* (*zzlowe^em jejú* (Pil., Gebauer 1960, 138)) a *člověčtvém* (*((c)hzwlowiechzctwe^em* (svD., ibid.)). V textech ITB doklad pro tuto podobu koncovky nalezen nebyl. Cejnar (1964, 141 a 145) transkribuje doklady jako *slovem* a *člověčtvem*.¹⁷⁷ Vzhledem ke své ojedinělosti jsou tvary *slovém* a *člověčtvém* zavedeny pouze do seznamu výjimek.

Koncovku -om považuje Gebauer (1960, 138) za možný písařský omyl, uvádí doklad *tiemž dielom* (Kat., Gebauer 1960, 138), který je v textech ITB transkribován jako *tiemž dielem* (LegKat, [ověř.]), a doklad *muž gmenom František* (EvOl., ibid.).¹⁷⁸ V textech ITB byl nalezen kontext *milost má býti kšaftom na zádušie a ženským věnom* (PrávJihB). Koncovka -om je tedy doložena pouze výjimečně a do vzoru není zavedena. Tvary *věnom* a *jmenom* jsou zavedeny do seznamu výjimek.

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU mají koncovku -ě, která působí stejné alternace jako v případě LOC.SG. NOM.DU a ACC.DU jsou doloženy dobře: *jehož křídle jsta spravedlnost a milosrdenstvie* (HusDcerkaH), *to sta dvě městě* (CestMandM), *vzvede křídle svoji* (Pror), *dvě léte nebo tři tajen jest* (DesHrad). VOC.DU nalezen nebyl, ale protože nebyly prohledány všechny příslušné tvary o-kmenových apelativ, není do vzoru zaveden jako nedoložený.

¹⁷⁶ Tytéž kontexty jsou v ITB transkribovány jako *na každém miestě* (ŠtítSvátA), *v křivém zabyľstvie* (ŠtítSvátA), *o tom vítězstvie* (ŠtítSvátA).

¹⁷⁷ Za upozornění na tuto edici děkuji Andree Svobodové.

¹⁷⁸ Doklad je uveden u o-kmenů, i když se jedná o n-kmenové jméno.

GEN.DU a LOC.DU mají koncovku *-ú* s nástupnickým tvarem *-ou*, oba tvary jsou doloženy např. v kontextech *ze dvú městú* (BiblLitTřeb), *do těchto dvú miestú* (LyraMat), *ve dvú letú jměl Enocha* (BiblOI), *kerak sem vás přinesl na křídlu orlovú* (BiblOI).

V DAT.DU a INS.DU se vyskytuje pravidelná koncovka *-oma* vedle koncovky *-ama* přejaté z a-kmenů a koncovky *-ma* přejaté z i-kmenů. Koncovka *-oma* je doložena pro oba pády, viz např. kontexty *jako bravu stě krásnýma děťátkoma hlavu* (DalV), *nad děťátkoma těmato dvěma* (TobB), *to srkaj dvěma stébloma* (LékFrantA). Koncovka *-ama* je doložena pouze třemi doklady v INS.DU: *se dvěma děťátkama* (Paskal), *poklekl nahýma kolenama na zemi* (HusCeskaKazani, [ověř.]), *pták hýbaje křídlama* (Kladr., Gebauer 1960, 138). Koncovka *-ma* je potom doložena dvěma doklady pro INS.DU: *poklek nahýma kolenma* (KristA), *přede dvěma letma* (Ol., Gebauer 1960, 138). Jednou je koncovka doložena i pro DAT.DU: *padl k kolenma Ježíšova* (LyraMat). Doložení je sice řídké, ale tvary duálu jsou obecně natolik vzácné, že pokládám za oprávněné do vzoru zavést všechny koncovky k oběma pádům.

V NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL je jedinou koncovkou *-a*. VOC.PL je zřejmě doložen v kontextu *[u]tiokajte hovada, kteréžto sú pod tiem stromem* (BřezSnářM).

GEN.PL je v pravidelných případech bezkoncovkový, dochází v něm za určitých podmínek ke vznikové alternaci (např. *stehno – stehen*, *křídlo – křídla, křidel*, ale jen *město – měst*) a dále je doložena také alternace délky (dloužení krátké samohlásky: *vrata – vrát*, a naopak krácení dlouhé: *léto – let*). Všechny tyto jevy jsou popsány v částech 3.1.3.1 a 3.2.2.

Koncovka *-óv* byla do tohoto pádu přejata od mužských o-kmenů a vyskytuje se velmi zřídka. Je doložena pouze v kontextech *milost boží howaduow přirození naklonila* (EvOl., Gebauer 1960, 141), *pytel lajnuov* (HusE., ibid.), *složení údov [...] i jich číslov* (LékSalM., [ověř.]).¹⁷⁹ Tyto tvary jsou proto zařazeny do seznamu výjimek.

Doklad z *flowich twich* (EvOl., Gebauer 1960, 141) interpretuje Gebauer (ibid.) jako omyl nebo jako vliv zájmeného skloňování (homonymie tvarů pro GEN.PL a LOC.PL). Doklad je také zařazen do seznamu výjimek.

DAT.PL má vlastní koncovku *-óm*, která se mění na *-uom* a *-úm* a také krátí na *-om* (viz např. kontexty *[n]ebo jest pán buoh všemohúci dal moc kameni, koření rozličnému i slovom dobrým* (LékChir), *pomáhá nemocným bedrom* (LékJádro)).

Kromě ní se v tomto pádě vyskytuje také koncovka *-ám*, přejatá z a-kmenů. Její doložení sice není ve zkoumaném období tak hojné jako u koncovky původní, ale je dostatečné pro zavedení do vzoru. Viz např. doklady *mysl přikládají svým kúzlám* (Pror), *proti městám* (BiblOI, [ověř.]).

¹⁷⁹ Doklad *hleznow* (MamV., Gebauer 1960, 151) bude lemmatizován pouze k podobě *hlezen*, protože pro lemma *hlezo* by se jednalo o tvar výjimečný.

Tvar *letem* je v dokladu *když mládenec k letem přišel* (Orl., Gebauer 1960, 142) interpretován (Gebauer 1960, 142) jako omyl, ale v kontextu *ke sto letem tiehneš* (ŽidSpráv, [ověř.]) se vyskytuje také, proto je zařazen do seznamu výjimek.

LOC.PL má původní a nejhojněji v daném období doloženou koncovku *-iech*. Působí alternaci koncových hlásek tvarotvorného základu *k, g, h, ch, r*.

Kromě ní se v tomto pádě vyskytuje pravidelně také koncovka *-ech* podle i-kmenů, která má sice menší frekvenci výskytu než koncovka původní, ale postupem času se šíří (Gebauer 1960, 142–143). V nejstarších dokladech se vyskytuje hlavně v tvarech apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *d, t, n* a Gebauer (1960, 143) ji dokládá pouze s těmito jmény. Doklady jako *na čelech svých* (BiblOI), *v písmech svatých* (BibIKlemNZ), *v krátkých slovech* (LékŽen) ale ukazují, že koncovka je již ve sledovaném období rozšířena i jinde. Stejně jako u o-kmenů mužských se ani zde koncovka nepojí s apelativy s tvarotvorným základem zakončeným na veláru. Proto její zařazení do vzoru vyžaduje zavedení podvzoru.

Třetí koncovkou LOC.PL je a-kmenové *-ách*, které je pro zkoumané období hojně doloženo, viz např. kontexty *v jich miestách obecných* (LyraMat), *o všech tvrdých slovách* (BibLitTřeb), a není tedy pochyby o oprávněnosti zařazení koncovky do vzoru.

INS.PL má vlastní koncovku *-y*.

Vedle ní se v tomto tvaru vyskytuje koncovka *-ami*, přejatá z a-kmenů, a koncovka *-mi*, přejatá od i-kmenů.

První z těchto koncovek je doložena méně než koncovka původní, ale dokladů je dostatečné množství na to, aby bylo vhodné koncovku zařadit do vzoru. Srov. např. kontexty *s červenými a sladkými jablkami* (BřezSnářM), *nad lajnami biednými* (HusZrcMen).

I-kmenové *-mi* je doloženo pouze v tvarech lemmat *léto* a *město* – dokladů na tvar *letmi* bylo nalezeno více (např. *před mnohými letmi* (PasTisk)), doklad na tvar *městmi* byl nalezen jen jeden (*celá země lidmi osazena a městmi a tvrzi* (CestMandM)). Kvůli tomuto řídkému doložení není koncovka *-mi* do vzoru zavedena a tvary *letmi* a *městmi* jsou uvedeny pouze v seznamu výjimek. (Trávníček (1935, 307) i Vážný (1964, 46) s koncovkou počítají jako s pravidelnou, ale doklady ze sledovaného období neuvádějí. Komárek (2012, 178) zmiňuje tvary *jezermi* a *slovmi*, ale bez zdroje. Tyto tvary proto nezohledňuji.)

2.18.2 Specifické jevy

2.18.2.1 Otázka singularií tantum

K o-kmenovým apelativům středního rodu patří i deadjektivní jména *blízko, čisto, daleko, dobro, draho, hluboko, horko, mokro, nízko, plno, plzko, prázdno, sucho, šěro, tajno, teplo, temno, těskno, ticho, vlašno, vlhko, žírno*. U těchto apelativ je na místě otázka, zda je oprávněné počítat při generování tvarů s tvary všech čísel, nebo jen se singulárem. Pomocí nástroje Analýza tokenů byly proto vyhledány všechny tvary těchto apelativ. Ukázalo se, že plurálové tvary se vyskytují opravdu výjimečně, byly nalezeny pouze kontexty *dobré skutky učinili a dobra* (TkadIB), *až blízko s svatě Máří Magdaléně byla přelišná horka* (LetQ). Zároveň však tyto kontexty ukazují, že počítat u těchto apelativ pouze se singulárovými tvary by bylo nevhodné. Proto pro ně v seznamu pro generování tvarů není zavedeno omezení v čísle.

Stejnou otázku je si možné položit u apelativ *proso* a *žito*, které bychom z dnešního hlediska nejspíše řadili k singulariím tantum. Doklady *kdežto vína, žita ktviechu* (AlxV), *po lukách aneb v žitech běhali naháči* (LetKřizA, [ověř.]), *kúkolové a prosa radost a sbožie okazují* (BřezSnářM) ale ukazují, že i u těchto apelativ je třeba počítat s plným paradigmatem.

2.18.2.2 Apelativa *holeno* a *koleno*

U apelativ *holeno* a *koleno* jsou doloženy tvary vzniklé analogií se středními n-kmeny. Jedná se o tvary s koncovkou *-e* v GEN.SG, viz např. kontext *do čtvrtého kolene* (MartKronC), *zlomení holene* (LékRhaz), a s koncovkou *-i* v LOC.SG: *na koleni druhém* (ŠtítKlem), *otok na holeni* (LékRhaz). Tyto tvary dokládá i Gebauer (1960, 147–148). Tvar *holeni* může být považován i za tvar lemmatu *holen* nebo *holeň*, tvar s přívlastkem shodným, který by ukazoval na jeden z rodů (femininum versus neutrum), se ale doložit nepodařilo. Jako tvar neutra *holeno* posuzují tvar *holeni* na základě analogie s tvarem *koleni*.¹⁸⁰

Kvůli těmto odlišnostem je pro apelativa *holeno* a *koleno* zaveden samostatný podvzor.

2.18.2.3 Apelativa *teneto* a *řešeto*

U apelativ *teneto* a *řešeto* vznikají analogií se střídáním sekvence *-at-* a *-et-* u vzoru kuřě (Gebauer 1960, 148) také tvary jako *vsad' je do řešata* (LékChir), [v] *malé chvíli času toho tenato jie lva onoho* (BawEzop), *Istivě vám tenata váží* (Dall). Staročeské slovníky počítají u obou apelativ s dvojí podobou lemmatu (*teneto/tenato, řešeto/řešato*) a nejedná se o žádný z případů, u kterých bylo zvoleno propojování lemmat (viz část 1.6.7), při generování tvarů budou tedy tvořeny pravidelné tvary od obou podob a lemmatizace bude probíhat vždy pouze k jedné z nich.

¹⁸⁰ Doklady jako *in hed sě scělily holeni jeho* (BiblLitTřeb) nebo *o zlomení kosti stehna a holeně* (LékRhaz) ukazují již jednoznačně na i-kmenové/ja-kmenové skloňování, a budou proto lemmatizovány pouze k lemmatům *holen* a *holeň*.

2.18.2.4 Apelativum *dietko*

Plurálové tvary apelativa *dietko* jsou pravidelně tvořeny podle ženských a-kmenů (Gebauer 1960, 149). Toto apelativum má tedy hybridní paradigma a vyžaduje zavedení samostatného vzoru. Pro duál ani singulár tohoto apelativa však nebyly nalezeny žádné doklady, z hlediska doložení by tedy bylo oprávněné považovat apelativum za plurale tantum. Vzhledem k tomu, že ve staročeských slovnících (MSS, GbSlov, ESSČ) je zavedeno bez omezení čísla, předpokládám deklinaci se všemi třemi čísly. Singulárové a duálové tvary jsou zavedeny pravidelně podle středních o-kmenů, ale jako nedoložené. V paradigmatu se navíc mění rod – v singuláru a duálu je střední, v plurálu ženský.

2.18.2.5 Apelativa *oko* a *ucho*

U substantiv *oko* a *ucho* se v singuláru a plurálu předpokládají pravidelné tvary podle středních o-kmenů (Gebauer 1960, 358), proto jsou apelativa zařazena u o-kmenové střední deklinace. V duálu mají sledovaná apelativa tvary podle ženských i-kmenů a některé tvary zvláštní, v nichž se odráží původní skloňování obou apelativ podle konsonantických kmenů (konkrétně s-kmenů, viz např. Vážný 1964, 87, Šlosar 1986, 170). Pro tato apelativa je tedy nutné zavést samostatný vzor. Pro singulár a plurál se v něm počítá se středním rodem, v duálu s rodem ženským.

Zatímco v singuláru i plurálu se uplatňuje pravidelná alternace souhlásek na konci tvarotvorného základu (*oko* – v *ocě*), v tvarech duálu je všude tvarotvorný základ *oč* a *uš*. Tvary jsou tím ojedinělé a jev je zachycen v seznamu pro generování tvarů jako specifický typ alternace (viz část 4.4.2.5).

V singuláru jsou na základě doložení (Gebauer 1960, 358–359 a tvary nalezené pomocí nástroje Analýza tokenů) do vzoru zavedeny pravidelné tvary podle středních o-kmenů. Koncovka v NOM.SG je označena jako konsonantická, protože z této deklinace pochází.

V plurálu je situace složitější. Doložených tvarů tvořených podle středních o-kmenů je velmi málo, v některých pádech úplně chybí, vzhledem k významu substantiv logicky převládají tvary duálu.

Další otázkou je zde význam – ne ve všech Gebauerem (1960, 359) doložených kontextech pro plurálové koncovky jde nutně o význam plurálu, někde je možná i interpretace distributivní: *křivé šeptý k uchóm* (LegKat, [ověř.]), *(Jáchym a Anna) modlitby činiac vznosiesta oka* (Levšt., Gebauer 1960, 359). V kontextech s takovým významem jsou jinak běžně používány tvary duálové. Naopak i tvary duálové mívají někdy význam plurálu – zřetelné je to např. v kontextu *těch zvířat, ješto na před i na zad plna očí byla* (ŠtítKlem). Proto se zařazení koncovek ve vzoru řídí formou, a ne významem.

NOM.PL a VOC.PL nejsou doloženy.

V GEN.PL je doložen tvar *ok* v kontextu *[j]eště bychom tisíc ok, rúk nebo nóh měli* (KázProv), tvar *uch* doložen není.

V DAT.PL je doložen tvar *uchóm* (viz výše), tvar *okóm* doložen není.

Kromě této koncovky se v tomto pádě vyskytuje koncovka původně plurálová, kterou ale Gebauer (1960, 360) uvádí jako novotvar v duálu (vytvořený podle středních jo-kmenů). Jedná se o koncovku *-ím*, která je doložená v kontextech *ty žily vzházejí k uočí* (LékSalM, [ověř.]), *spomáhá všem bolestem hlavním i slzavým očím* (LékJádroBrn), *[j]ejie smáha [...] uším nemoci usušie* (LékJádroBrn). Koncovka je vzhledem k podobě tvarotvorného základu tvaru *očím* do vzoru řazena jako duálová.

Pro ACC.PL je doložena podoba *oka* (viz výše nebo kontext *[v]iděch před sebu vinný kmen, na němžto biechu drie prutové, ano rostú v oka poznenáhlu* (BřezSnářM)), tvar *ucha* jako plurálový doložen není.

V LOC.PL je doložen tvar s koncovkou *-iech* v kontextech *hlas zevnitřní v ušech dělí se lidských* (HusCeskaKazani, [ověř.]), *hlas syna jeho ustavičně zní v ušech boha otce* (HusCeskaKazani, [ověř.]) a *[u]pletl jest v teneto nohy své a v uociach tenetných chodí* (BiblOI). Tvar *ociach* ukazuje na to, že nevznikl působením tvarů v duálu (takový tvar by měl podobu *očíech*).

V tomto pádě se dále pravidelně vyskytuje koncovka *-ích*. Může jít o nástupnický tvar koncovky *-iech*, ale Gebauer (1960, 359) se domnívá, že jde ve všech případech o novotvar podle jo-kmenové koncovky *-ích*. Je to stejně jako u dativu koncovka plurálová, kterou ve svém výkladu řadí mezi koncovky duálu. Význam duálový je proti plurálovému mnohdy nezřetelný, je možné nalézt příklady s koncovkou *-ích* v obou významech: duálový význam je přítomen např. v kontextech *vždy v uších mých zní trúba ta* (GestaM), *na očích bude mieti znamenie* (LékFrantA), možný plurálový význam se vyskytuje v kontextech *[t]ehdy dali sú jemu vsecky bohy cizie, kteréž mějiechu, i náušnice, ješto biechu na uších jích* (BiblKladr), *[v]oda koprová [...] hnidy při očích zahubuje* (LékCzart). Na druhou stranu alternace *k – č* (*oko – očích*) nesouvisí s plurálem, vzniká zřejmě jako důsledek převahy duálových tvarů s touto alternací. Koncovka *-ích* je proto do vzoru řazena jako duálová na základě formy.

Trávníček (1935, 350) označuje koncovky *-ích* a *-ím* v lokálu a dativu za analogicky vytvořené z GEN.DU přidáním *ch* a *m*. Původ koncovek je ale v této práci ve vzorech značen podle Gebauera (1960), proto zavádím do vzoru koncovku *-ích* jako jo-kmenovou. Koncovka *-ím* však do vzoru jako jo-kmenová zavedena být nemůže, protože původní tvar jo-kmenové koncovky je *-óm* a tuto podobu by ve vzoru bylo nevhodné předpokládat. Koncovka *-ím* je proto do vzoru zavedena jako analogická.

INS.PL je doložen kontexty, ve kterých je apelativum *oko* použito pro jiné významy než část těla: *když hráč kostce najvíc úfá, by mu sedla, jakž chce, s těmi voky, jakž on sobě umienil* (TkadIB), *voky tučného lakomství ozdobeni* (BechNeub). Tvar *uchy* doložen není. Korespondence mezi jiným než duálovým tvarem a významem jiným než část těla však není v daném období pravidlem, jak ukazuje např. kontext *[j]eště bychom tisíc ok, rúk nebo nóh měli* (KázProv). Na tento fakt upozorňuje i Gebauer (1960, 360).

Doložení plurálových koncovek podle středních o-kmenů v tvarech apelativ *oko* a *ucho* shrnuje Tabulka 7.

	oko	ucho
NOM.PL		
ACC.PL	oka	
VOC.PL		
GEN.PL	ok	
DAT.PL		uchóm
LOC.PL	ociech	ušiech
INS.PL	voky	

Tabulka 7: O-kmenové plurálové tvary apelativ *oko* a *ucho* na základě Gebauera (1960, 359) a textů ITB

Z doposud řečeného vyplývá, že v plurálu substantiv *oko/ucho* není doloženo plné paradigma podle středních o-kmenů, ale pouze jeho část: nejsou např. doloženy a-kmenové koncovky (tedy tvary jako *okám/uchám, okách/uchách, okami/uchami*). Tyto tvary do vzoru nezařazují pro jejich nepůvodnost u o-kmenů. Důležitější otázkou je, zda zaplňovat místa s nedoloženými o-kmenovými tvary. První možností je počítat pouze s doloženými tvary, vzniklo by tak neúplné paradigma, což by snad vzhledem k tomu, že i tvary s duálovými koncovkami mohou vyjadřovat plurálový význam, nevadilo. Druhou možností je všechna prázdná místa doplnit a počítat se všemi tvary plurálu. Této možnosti dávám přednost, protože v dochování tvarů hraje jistou roli náhoda a analýza ukázala, že tvary s plurálovými koncovkami středních o-kmenů se ve staročeském období mohou objevovat.

Nakonec budou popsány tvary duálové, tedy tvary nejfrekventovanější. V duálu jsou v NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU tvary podle i-kmenů s koncovkou *-i* (Trávníček (1935, 349) i Vážný (1964, 88) se domnívají, že jde o tvary původní, s-kmenové). NOM.DU a ACC.DU jsou doloženy např. v kontextech *zdali by oči uzřele trn* (ŠtítKlem), *uši hluchých se rozstúpie* (Pror), *mezi oči jemu plvali* (HradMar), *byl někdy divokú svini za uší jal* (DalV). VOC.DU Gebauer (1960, 359) ve výkladu nezmiňuje, v textech ITB je ale doložen v kontextu *[o]či, vždy slzy prolevajte* (HradMagd) a ve vzoru se s ním počítá.

Kromě těchto pravidelných tvarů jsou doloženy i dva tvary odchýlné – tvar *očíu* (*oczyu jako plamen biesta* (Pass., Gebauer 1960, 359))¹⁸¹ má původ ve zvrtné analogii, proto není řazen ani do seznamu výjimek. Tvar *oče* (*aby nafye oczye tam nehlédaly* (ML., ibid.)) představuje asi nějakou podobnou odchylku, proto také není zařazen ani do výjimek.

GEN.DU a LOC.DU mají koncovku *-ú* s nástupnickým tvarem *-í*: *nejsem hoden svú očí k tobě povzdvihnúti* (ŠtítKlem), *krev z uší nebo z nosa* (LékFrantA), *nemoc v očú* (HradBohat), *nenaleznu milosti v očí tvú* (BibIOI), *má v uší bolest* (LékVodň).

V LOC.DU k tomuto původnímu tvaru přibývá novotvar s koncovkou *-ích*, kterou Gebauer (1960, 359) vztahuje k plurálu středních jo-kmenů (viz výše).

¹⁸¹ V ITB je tentýž kontext transkribován *očíú* na základě zápisu *oczyu* (PasMuzA s413). Tvar pokládám za pravděpodobně nenáležitě přepsaný a v popisu s ním nepočítám.

V DAT.DU a INS.DU je nejrozšířenější koncovka *-ima*, která se vyvinula na základě tvaru v NOM.DU a působením i-kmenového *-ma*: *tato žluč jest dobrá k očima* (BiblOI), *mluvte k ušima faraonovýma* (BiblKladr), *jeden čas vočima uzře jednoho bratra* (PasTisk), *[n]ežeň se očima, ale ušima* (PříslFlaš).

Kromě této koncovky se v DAT.DU objevuje i koncovka *-ím*, vzniklá podobně jako koncovka *-ích* v LOC.DU (příklady viz výše).

Pro INS.DU jsou kromě nejčastější koncovky doloženy také novotvary *očma* a *očimi* – pro první tvar Gebauer (1960, 360) uvádí jediný doklad: *před mýma očma* (Kruml., ibid.), v ITB je také pouze jediný doklad: *do domu je očma obrátivše* (LetKřižA, [ověř.]). Rovněž druhý tvar je doložen v jediném kontextu, a to *před vašimi očimi* (HusPost, [ověř.]). Vzhledem k tomu, že se jedná o tvary apelativ, jejichž deklinace vykazuje mnoho nepravidelností, jsou obě koncovky zařazeny do vzoru.

2.18.3 Shrnutí

Střední o-kmeny jsou deklinačním typem s původními koncovkami v téměř celém paradigmatu. Jako koncovka cizího původu (u-kmenová) se uvádí jen koncovka v INS.SG (*-em*). Paradigma má v některých pádech dvojtvary vznikající přejetím koncovek a-kmenových (*-ám* v DAT.PL, *-ách* v LOC.PL, *-ami* v INS.PL, *-ama* v DAT.DU a INS.DU), méně i i-kmenových (*-ech* v LOC.PL, *-ma* v DAT.DU a INS.DU) a u-kmenových (*-u* v LOC.SG).

Od mužských o-kmenů se k zástupcům středních o-kmenů ojediněle dostávají i jiné novotvary. Koncovka u-kmenová je doložena ve tvarech *lónu* a *číslu* (GEN.SG), *hovaduov*, *lajnuov* a *číslov* (GEN.PL), koncovka i-kmenová ve tvarech *letmi* a *městmí*.

Popis deklinačního typu středních o-kmenů ukázal, že je třeba počítat se čtyřmi podvzory a dvěma samostatnými vzory. Stanovení podvzoru vyžaduje za prvé původ koncovky *-o* v NOM.SG, ACC.SG a VOC.SG u apelativ, která původně patřila k s-kmenům (jedná se o apelativa *slovo*, *tělo*, *kolo*). Na rozdíl od zbytku deklinačního typu je u nich koncovka *-o* v těchto pádech původně konsonantická. Jako vzorové bylo pro ně zvoleno apelativum *slovo*. Samostatný podvzor mají za druhé také apelativa *koleno* a *holeno*, k nimž se vlivem středních n-kmenů dostávají konsonantické koncovky *-e* a *-i* v GEN.SG a LOC.SG. Vzorovým slovem je apelativum *koleno*. Za třetí stanovení samostatného podvzoru vyžaduje koncovka *-ech* v LOC.PL, která se nevyskytuje u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na veláru. Pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na veláru bylo jako vzorové zvoleno apelativum *klubko*. Pro zbylé střední o-kmeny se používá jako vzorové apelativum *město*.

Samostatné vzory je třeba ustanovit pro apelativa *oko*, *ucho* a *dietko*, protože se v rámci jejich paradigmatu mění rod a typ deklinace.

Pro apelativum *dietko* sice nebyly doloženy žádné tvary singuláru ani duálu, ale staročeské slovníky toto apelativum jako plurale tantum neuvádějí, proto je v seznamu pro generování tvarů zavedeno

bez omezení čísla. V singuláru a duálu jsou do jeho paradigmatu zavedeny tvary podvzoru klubko (jako nedoložené), rod je střední. V plurálu jsou zavedeny tvary a-kmenové, rod je ženský.

U apelativ *oko* a *ucho* se kromě změny rodu a typu deklinace v paradigmatu vyskytují pozůstatky původně konsonantické deklinace (především podoba tvarotvorného základu v duálu (Trávníček 1935, 349)) a některé tvary zvláštní. V singuláru a plurálu počítám u těchto apelativ s tvary podle středních o-kmenů (a se středním rodem), i když v plurálu je jejich doložení velmi řídké a u obou apelativ se liší. Doložené tvary (*ok* v GEN.PL, *oka* v ACC.PL, *uchóm* v DAT.PL, *ociech*, *ušiech* v LOC.PL, *voky* v INS.PL) nicméně ukazují, že tato apelativa plurálové tvary podle středních o-kmenů ve staročeském období mají. Tvary podle středních o-kmenů jsou proto doplněny v plurálu i do pádů, kde nejsou doloženy. Duálové tvary obou apelativ jsou doloženy hojně. Jsou tvořeny od tvarotvorných základů *oč*, *uš*, tedy základů, v nichž se vyskytuje ojedinělý typ alternace. Některé koncovky jsou někdy považovány za s-kmenové, Gebauer (1960, 358–360) je však uvádí jako i-kmenové v tvarech *oči*, *uši*, *oců*, *ušů*, *očma*. Ostatní tvary jsou přejaté podle jo-kmenů (*očích*, *uších*) nebo analogické (*očím*, *uším*, *očima*, *ušima*, *očimi*).

Rozlišení významu ‚část těla‘ oproti významům jiným spojené v současné češtině s odlišným typem deklinace není ve staročeském období pravidlem. Stejně tak se nekryjí plurálové tvary a plurálový význam a duálové tvary a duálový význam (tato skutečnost souvisí s rozpadem kategorie duálu ve sledovaném období (Komárek 2012, 179)). Zařazení koncovek do vzoru jako plurálových nebo duálových bylo provedeno na základě formy (tvary s tvarotvorným základem *oč* a tvary se stejnými koncovkami se základem *uš* byly považovány za duálové).

Koncovky celého deklinačního typu shrnují Tabulky Q1–Q3. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit. Prázdný řádek znamená, že v daném pádě nemají zástupci deklinace žádnou koncovkou společnou.

neutra o-kmeny substrát		
NOM.SG	N	
GEN.SG	N	-a ^o
DAT.SG	N	-u ^o
ACC.SG	N	
VOC.SG	N	
LOC.SG	N	-ě ^o , -u ^u
INS.SG	N	-em ^u
NOM.DU	N	-ě ^o
GEN.DU	N	-ú ^o
DAT.DU	N	-oma ^o , -ama ^{a*} , -ma ^{i*}
ACC.DU	N	-ě ^o

VOC.DU	N	-ě ^o
LOC.DU	N	-ú ^o
INS.DU	N	-oma ^o , -ama ^a , -ma ⁱ
NOM.PL	N	-a ^o
GEN.PL	N	∅ ^o
DAT.PL	N	-óm ^o , -ám ^a
ACC.PL	N	-a ^o
VOC.PL	N	-a ^o
LOC.PL	N	-iech ^o , -ách ^a
INS.PL	N	-y ^o , -ami ^a

Tabulka Q1a: Koncovky substrátu středních o-kmenů

vzory					
		město	klubko	slovo	koleno
zakončení TZ nebo jiná charakteristika		p, b, m, f, v, l, r, t, d, n, s, z	k, h, g, ch	bývalé s-kmeny	holeno, koleno
NOM.SG	N	-o ^o	-o ^o	-o ^{souhl}	-o ^o
GEN.SG	N				-e ^{souhl}
ACC.SG	N	-o ^o	-o ^o	-o ^{souhl}	-o ^o
VOC.SG	N	-o ^o	-o ^o	-o ^{souhl}	-o ^o
LOC.SG	N				-i ^{souhl}
LOC.PL	N	-ech ⁱ		-ech ⁱ	-ech ⁱ

Tabulka Q1b: Koncovky vzorů vztahujících se k substrátu středních o-kmenů

dietko		
NOM.SG	N	-o ^{o*}
GEN.SG	N	-a ^{o*}
DAT.SG	N	-u ^{o*}
ACC.SG	N	-o ^{o*}
VOC.SG	N	-o ^{o*}
LOC.SG	N	-ě ^{o*} , -u ^{u*}
INS.SG	N	-em ^{u*}
NOM.DU	N	-ě ^{o*}
GEN.DU	N	-ú ^{o*}

DAT.DU	N	-oma ^{o*}
ACC.DU	N	-ě ^{o*}
VOC.DU	N	-ě ^{o*}
LOC.DU	N	-ú ^{o*}
INS.DU	N	-oma ^{o*}
NOM.PL	F	-y ^a
GEN.PL	F	∅ ^a
DAT.PL	F	-ám ^a
ACC.PL	F	-y ^a
VOC.PL	F	-y ^a
LOC.PL	F	-ách ^a
INS.PL	F	-ami ^a

Tabulka Q2: Koncovky vzoru dietko

oko		
NOM.SG	N	-o ^{souhl}
GEN.SG	N	-a ^o
DAT.SG	N	-u ^o
ACC.SG	N	-o ^{souhl}
VOC.SG	N	-o ^{souhl}
LOC.SG	N	-ě ^o , -u ^u
INS.SG	N	-em ^u
NOM.DU	F	-i ⁱ
GEN.DU	F	-ú ⁱ
DAT.DU	F	-ima ^{an} , -ím ^{an}
ACC.DU	F	-i ⁱ
VOC.DU	F	-i ⁱ
LOC.DU	F	-ú ⁱ , -ích ^{io}
INS.DU	F	-ima ^{an} , -imi ^{an} , -ma ⁱ
NOM.PL	N	-a ^o
GEN.PL	N	∅ ^o
DAT.PL	N	-óm ^o
ACC.PL	N	-a ^o

VOC.PL	N	-a ^{o*}
LOC.PL	N	-iech ^o
INS.PL	N	-y ^o

Tabulka Q3: Koncovky vzoru oko

2.19 Jo-kmenová neutra

Střední jo-kmeny se jako samostatný deklinační typ dochovaly do současné češtiny, i když se v žádném období vývoje nejednalo o deklinaci početnou – ve staré češtině k ní patří 300 lemmat. Stejně jako u o-kmenů a jo-kmenů mužských měly střední jo-kmeny některé tvary společné se středními o-kmeny, ale některými se od nich lišily.

Původ koncovek je do vzoru zanesen podle Gebauera (1960, 153–162). U některých pádů se však tato mluvnice o původu koncovky nezmiňuje (uvádí však, že původní koncovka by byla, nebo je jiná), proto je původ doplněn podle jiných zdrojů. V GEN.PL je koncovka označena jako *jo-kmenová* (Trávníček 1935, 306, Šlosar 1986, 153), v DAT.DU, INS.DU a DAT.PL jako *o-kmenová* (Šlosar 1986, 153). Ostatní mluvnice také u některých koncovek uvádějí odchylný původ: Trávníček (1935, 306) i Vážný (1964, 44) vztahují koncovku v INS.SG k u-kmenům a u DAT.PL s koncovkami *-iem* a *-ém* uvádí Trávníček (1935, 307), že se jedná o „zbytky pčsl. tvarů na *-ém*“, nepovažuje je tedy za nástupnické varianty koncovky *-óm* jako Gebauer (1960, 158).

2.19.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG, VOC.SG i ACC.SG mají koncovku *-e*.

GEN.SG má koncovku *-ě*, vzniklou přehláskou z *-a*.

DAT.SG má koncovku *-u*, která se přehlasuje na *-i*.

LOC.SG měl původní koncovku *-i*, která se vyskytuje v textech starších, než je přehláska *u > i* (Gebauer 1960, 155). Souběžně s existencí této koncovky do LOC.SG proniká původně u-kmenová koncovka *-u*, která se přehlasovala v *-i* a splynula s koncovkou původní (ibid.). Do vzoru jsou zavedeny koncovky obě.

INS.SG má pravidelnou koncovku *-em*.

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU mají koncovku *-i*, NOM.DU a ACC.DU jsou doloženy např. v kontextech *líci viděti nebieše* (LegDor), *pleci a řebra na rodičky [...] slušie* (BřezSnářM), *slzami svoji líci močieše i prsi* (TrojK), *až mu vstúpi v obě pleci* (HradBohat). VOC.DU nalezen nebyl, ale vzhledem k tomu, že nebyly prozkoumány všechny možné doklady, není do vzoru zaveden jako nedoložený.

V GEN.DU a LOC.DU se původní koncovka *-ú* přehláskou mění na *-í*. Je doložena např. v kontextech *sňato bude bñiemě jeho s plecí tvú* (Pror), *[k]rásné jsú jahódky tvú lící* (BiblOl, [ověř.]), *kázachu jemu kříž na jeho svatú plecí nésti* (HradUmuč), *uzda bludu, ješto byla na lící lidskú* (Pror).

V DAT.DU a INS.DU se vyskytuje koncovka *-oma* (původní koncovka *-ema* se nedochovala (Gebauer 1960, 156)), která se přehláskou mění na *-ěma* a ztrátou jotace na *-ema*. Původní podoba koncovky je doložena např. v kontextech *dám sen očima mýma a viečcoma mýma dñiemanie* (BiblOl, [ověř.]), *s širokýma plecoma* (Hvězd), nástupnická podoba pouze v kontextu (*smrt*) *starým jest za pleczyema* (Kruml., Gebauer 1960, 156).

Kromě toho je jedním dokladem doložena i od i-kmenů přejatá koncovka *-ma*: *pleczma* (ŽWittb., Gebauer 1960, 156), v textech ITB tato koncovka doložena není. Podobně je pouze u apelativa *plece* doložena i-kmenová koncovka *-ima* vzniklá analogií: *pomaže dietěte na prsech a mezi plecima* (ŠtítKlem). Vzhledem k ojedinělému doložení jsou tvary *plecma* i *plecima* zařazeny do seznamu výjimek jako INS.DU, pro DAT.DU doložení chybí. (Tyto doklady by bylo možné řadit i jako tvary lemmatu *plecě*, ale to je v StČS komentováno jako ojedinělé, proto jsou tvary v seznamu výjimek řazeny k lemmatu *plece*.)

NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL mají koncovku *-ě*, která vznikla přehláskou z *-a*. Původní podoba koncovky je dochována v dokladu *frdcza waffye* (EvOl., Gebauer 1963, 118). Stejně jako ostatní nářeční doklady je tento kontext řazen do seznamu výjimek. Doklad VOC.PL se nalézt nepodařilo, ale vzhledem k tomu, že nebyly prozkoumány všechny možné doklady, není do vzoru zaveden jako nedoložený.

Vlastní koncovka GEN.PL je nulová. Doložena je pravidelně pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *c* (*srdce, zrnce, líce* atd.) a *šč* (*bojišče, pohřebišče* atd.), pro ostatní apelativa tento tvar s výjimkou dokladu *méně tří pol* (Rožmb., Gebauer 1960, 157) doložen není. Do vzoru je však nulová koncovka v GEN.PL zavedena pro celý deklinační typ v souladu s řešením přijatým u ostatních deklinací s původním bezkoncovkovým GEN.PL.

U apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *c* se v tomto tvaru vyskytuje vzniková alternace v případě, že je před *c* alespoň jeden konsonant: *mužských srdec neobměkčichu* (DalV), *čtrnáct vajec* (MartKronA) (více viz v části 3.2.2), ostatních apelativ se tato alternace netýká.

Vedle toho se v tomto pádu vyskytuje koncovka *-í* přejatá z jiných deklinací (u ženských ja-kmenů Gebauer (1960, 211) uvádí jako nepravděpodobnější zdroj i-kmeny a ъv-kmeny, do vzoru je však koncovka zařazena jako ъjo-kmenová, jak uvádějí Trávníček (1935, 306) a Šlosar (1986, 153), protože u středních jo-kmenů Gebauer (1960, 157) původ konkrétně neurčuje). U apelativ s tvarotvorným základem zakončeným jinak než na *c* a *šč* je koncovka dobře doložena již ve starých textech (Gebauer 1960, 157). Apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *c* mají ve sledovaném období doloženy tvary oba: *nemohúc smutka s srdec složití* (HradUmuč), *z srdcí vašich* (KristA), *[č]istých zrnec jáť požívám* (BawEzop), *z těch zrnčí* (CestMandM). Apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *šč* koncovku *-í* ve sledovaném období podle Gebauera (1960, 158) doloženu nemají, ale v textech ITB byly nalezeny doklady *miesto drev požívají strniští a býlé k ohñevaní* (LyraMat),

neosahuje [...] čtyřiceti a dvou stanovišť na púšti tajnosti (BiblKladr), lomoz ratišť a bleskot mečův (TrojTA), proto se s touto koncovkou ve vzoru počítá i u těchto apelativ.

DAT.PL má původní koncovku *-óm*, která podléhá rozsáhlým změnám. Jednak se diftongizací a následnou monoftongizací mění její podoba na *-uom*, *-úm*, jednak v důsledku přehlásky a následného vývoje vznikají varianty *-iem*, *-ém* a *-ím*.

Kromě již uvedených podob koncovky DAT.PL uvádí Gebauer (1960, 158) ještě podobu *-em* a podotýká, že vznikla buď zaniknutím jotace z *-iem*, nebo je přejata přes ja-kmeny ženské z i-kmenů. Zároveň uznává její nejistý status: „v pramenech nebývá tu kvantita bezpečně označována“. Variantu dokládá ve sledovaném období pouze v dokladech *k frdczem* (EvOl., Gebauer 1960, 158), *vlí radost frdcem* (Hod., *vlí* je imperativ, ibid.) a *k pliczem* (Sal., Gebauer 1960, 162).¹⁸² V textech ITB je tvar doložen pouze pro apelativum *plúce* v kontextech jako *[c]o jest spomocno plicem* (LékFrantA). Vzhledem k nejistotě v zápisu kvantity i vzhledem k ojedinelému doložení je tvar *srdcem* jako DAT.PL zaveden do seznamu výjimek, tvar *plicem* je interpretován jako ženský i-kmenový (viz níže).

Vlastní koncovkou v LOC.PL je *-ích*.

Ostatní koncovky jsou do této deklinace přejaty od mužských o-kmenů (*-iech*) a i-kmenů (*-ech*). Všechny koncovky jsou poměrně dobře doloženy, pro koncovky přejaté z jiných deklinací viz např. kontexty *zakrucováchu sobě v svých srdciech* (BiblLitTřeb), *plúti po mořiech* (TrojK), *po ovocech jich poznáte je* (HusPost, [ověř.]), *mluvili ste na ložech* (HusVýkl, [ověř.]). Koncovka *-iech* má nástupnické podoby *-ích* a *-éch*. Podoba *-ích* vzniklá monoftongizací není rozlišitelná od koncovky původní. Zápis *-ech* v textech bez důsledného značení kvantity je možné podle Gebauera (1960, 159) považovat za *-éch* nebo za *-ech*, platí přitom podle něj, že „výklad první je podobnější při dokladech starších, druhý při pozdějších vzhledem k tomu, že koncovka *-ech* v pl. lok. vůbec časem se vzrůstá“. Do vzoru jsou zavedeny všechny tři koncovky (*-ích*, *-iech* i *-ech*).

INS.PL má vlastní koncovku *-i*.

Od i-kmenů byla do tohoto pádu přejata koncovka *-mi*, od ja-kmenů potom koncovka *-ěmi*. I-kmenová koncovka je doložena tvary tří lemmat: *nad tvými polmi* (BiblOl), *s kopím a s lučistmi* (TrojK), *ftanowiffmi* (Comest., Gebauer 1960, 159). Ja-kmenová koncovka je doložena hojněji – viz např. kontexty *s jich tuhými lučistěmi* (TrojK), *ledva mezi ložemi těmi mohl člověk projíti* (Hyn). Vzhledem k tomu, že deklinace středních jo-kmenů není co do zástupců příliš početná, považuji doložení u obou koncovek za dostatečné pro zařazení do vzoru.

¹⁸² V ITB se vyskytuje přepis *plícem* (LékSalM, [ověř.]).

2.19.2 Specifické jevy

2.19.2.1 Vztah ke středním nt-kmenům

U některých apelativ, která náleží ke středním jo-kmenům, dokládá Gebauer (1960, 160) kromě pravidelného skloňování také tvary podle středních nt-kmenů. Podle jeho dokladů se přejímání týká apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *išč*, apelativa *vole* a v singuláru i apelativa *vajce*. U středních nt-kmenů k těmto jménům bez dokladu přidává i apelativa *slunce* a *líce* (Gebauer 1960, 425).

Jediný Gebauerův doklad ze zkoumaného období je *hradištat* z Dalimilovy kroniky (*na tom miestě hradištat* (DalJ., Gebauer 1960, 160)). Ostatní doklady jsou z období mladšího a ani v ITB žádné tvary pro skloňování jo-kmenových apelativ podle středních nt-kmenů nalezeny nebyly. U všech zmíněných apelativ tedy počítám pouze s pravidelnou deklinací podle středních jo-kmenů, tvar *hradištat* je zařazen do seznamu výjimek.

2.19.2.2 Apelativum *poledne/polodne/polydne*

Pro apelativum *poledne/polodne/polydne* považuji za vhodné zavést samostatný vzor, i když se podle Gebauera (1960, 330–331) skloňuje pravidelně podle středních jo-kmenů. U této spřežky se totiž nevyskytují původní podoby koncovek podle středních jo-kmenů (-ě v GEN.SG, -u v DAT.SG), a navíc je koncovka v NOM.SG od původu konsonantická.

Dále je třeba komentovat absenci tvarů plurálu a duálu ve sledovaném období – i když se ve střední češtině plurálové tvary apelativa vyskytují, považuji za vhodnější považovat apelativum *poledne* ve staročeském období za *singulare tantum* než do vzoru zavádět nejisté tvary duálu a plurálu. Na rozdíl od ostatních apelativ, která z důvodu svého významu preferují pouze jedno z čísel (např. *sever*, *hlúb*), totiž u apelativa *poledne* neexistuje žádné bezpečné vodítko, jaké koncovky by bylo třeba pro duál a plurál předpokládat.

Pro singulár jsou doloženy tyto tvary:

NOM.SG má koncovku *-e*: *když poledne bývá* (AlxV), *jeho čas jest poledne* (Hvězd). Jedná se o genitivní koncovku konsonantické deklinace, tak je také do vzoru zavedena.

Stejně tak GEN.SG a ACC.SG mají koncovku *-e*: *ot puol noci i ot poledne* (BiblOl), *podul vietr s poledne* (BiblKlemNZ), *moře i poledne obdrží* (BiblOl), *v poledne poslal sem na města naručest strach* (Pror). V ACC.SG se jedná o koncovku jo-kmenovou, v GEN.SG se může jednat o nástupnický tvar původní koncovky *-ě*, který se přizpůsobil podobě koncovky u mnoha ostatních zástupců deklinace (žádné apelativum patřící ke středním jo-kmenům nemá tvarotvorný základ zakončený na *n*), nebo se může jednat o koncovku konsonantickou. Koncovka je do vzoru zavedena jako jo-kmenová.

Kromě toho je v GEN.SG doložen i tvar se zdĺoužením koncovky: *jednú za den s polodné jedli lidé postní krmi* (ŠtítSvátA). Tuto podobu komentuje Gebauer (1960, 331) tak, že se jedná o genitiv pokleslý do adverbialního výrazu. Pro jeho ojedinělost ho uvádím v seznamu výjimek.

StčS uvádí dále tvar *poledně* v dokladu *od západu a od půlnoci a od polednye* (EvOl, StčS). Doklad je také zařazen do seznamu výjimek.

DAT.SG a LOC.SG mají koncovku *-i*: *k poledni sě veždy brachu* (DalV), *proti poledni* (Pror), *nikdy člověk nespí o poledni* (LékVodň), *slunce stálo na poledni* (Let). V LOC.SG se jedná o koncovku jo-kmenovou, v DAT.SG se opět jedná zřejmě o nástupnickou podobu koncovky jo-kmenové.

StčS uvádí výjimečné tvary v dokladech *o polodnij i večer* (LékFrantC, StčS) a *královstvie [Judské] dotýče se...na polednie ejipské země* (CestMandB, StčS). Oba tvary (*polodní, poledně*) zařazují jako LOC.SG do seznamu výjimek.

V INS.SG je doložena koncovka *-em*: *před polednem* (LékFrantA).

VOC.SG není doložen, ve vzoru se předpokládá tvar s koncovkou *-e*, tedy tvar *poledne*.

2.19.2.3 Apellativum *plúce*¹⁸³

Ke středním jo-kmenům patří také plurale tantum *plúce*. StčS uvádí u tohoto apellativa vedle středního také ženský rod, v textech ITB se vyskytují pouze kontexty, kde má apellativum ženský rod (např. *ten člověk má zlé plíce* (LékFrantA)). Deklinaci apellativa provází alternace v kvantitě. Přehled všech nalezených tvarů s ohledem na koncovky i na alternaci délky (doklady s krátkým versus dlouhým vokálem jsou odděleny na samostatné řádky) uvádí následující seznam:

NOM.PL: *komuž plíce a játry hníjí* (LékNeduh);

GEN.PL: *jest spomocna ostrosti plic* (LékVodň);

ACC.PL: *čistí plíce* (LékVodň);

DAT.PL: *spomocno játrám a plícem* (LékVodň), *hledí člověku k plícóm* (Traktáty),

[c]o jest pomocno plícem (LékFrantA), *panuje prsuom, plícíem a slezeně* (LékFrantA), *posluhuje plícóm* (LékSalM, [ověř.]), *proti prsuom a plícém* (LékJádroBrn);

LOC.PL: *raně na plícech* (LékRhaz), *o plících* (LékRhaz), *jenž má odpočívanie v plíciech* (Hvězd),

ten člověk porušen jest na plících (LékFrantA), *v prsích neb v plících* (LékFrantA);

INS.PL: *mezi plícemi a mezi žalúdkem* (BiblOl),

s plícmi a mozkm (LékSalM, [ověř.]).

Z přehledu tvarů je zřejmé, že z běžných koncovek jo-kmenových apellativ není u zkoumaného apellativa doloženo *-í* v GEN.PL a *-i* v INS.PL. V DAT.PL je kromě koncovek homonymních s koncovkami jo-kmenů doložena i i-kmenová koncovka *-em*, kterou je možné pravidelně vztáhnout ke tvarům ja-kmenového vzoru *dušě*. Nebyly nalezeny žádné tvary, které by se lišily od plurálních tvarů středních jo-kmenů a ženských ja-kmenů. Apellativum je proto v seznamu pro generování tvarů řazeno mezi ja-kmeny ženské i jo-kmeny střední.

¹⁸³ Vážný (1964, 48) uvádí, že původní tvar zněl *plíci*, tento názor však jinde oporu nemá, proto s ním nepracuji.

Přehled tvarů dále ukazuje, že krácení je doloženo v GEN.PL, dvojtvary s dlouhým i krátkým vokálem potom v DAT.PL, LOC.PL a INS.PL. Alternace je zavedena značkou v seznamu pro generování tvarů (podrobně viz v úvodu kapitoly 3).

2.19.3 Shrnutí

Střední jo-kmeny nejsou ve staré češtině deklinací příliš početnou, ale samostatnost si deklinační typ uchoval až do češtiny současné. Popis koncovek ukázal potřebu zavedení jednoho centrálního vzoru a dvou vzorů samostatných. Pro centrální vzor bylo jako reprezentant zvoleno apelativum *moře*.

Tento vzor se skládá téměř výhradně z koncovek jo-kmenových, jen v DAT.DU a INS.DU se jako jediná možnost pro daný pád vyskytuje koncovka o-kmenová. V několika pádech původním koncovkám konkurují koncovky přejaté z jiných deklinací – v LOC.SG je to u-kmenová koncovka *-u* (která po přehlásce splývá s koncovkou původní), v GEN.PL ьjo-kmenová koncovka *-í* (která je základní variantou pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným jinak než na *c* nebo *šč*), v LOC.PL se vyskytují i o-kmenová koncovka *-iech* (jejíž nástupnická podoba *-ích* splývá s koncovkou původní) a i-kmenová koncovka *-ech*, v INS.PL potom opět i-kmenová koncovka *-mi* a ja-kmenová koncovka *-ěmi* (ja-kmenový novotvar je doložen lépe než i-kmenový). U apelativa *srdce* je ojedinele doložena i i-kmenová koncovka *-em* v DAT.PL a u apelativa *plece* i-kmenové koncovky *-ma* a *-ima* v INS.DU (může jít o projev stejné tendence přejímat i-kmenové koncovky k apelativům s tvarotvorným základem zakončeným na sykavku jako u ja-kmenů).

Zavedení samostatného vzoru vyžaduje apelativum *poledne*. U tohoto jména nejsou ve sledovaném období doloženy plurálové ani duálové tvary a není ani možné je spolehlivě odhadovat, protože se jedná o spřežku se specifickou stavbou, proto apelativum považují za singulare tantum. Kromě omezení v čísle (které by samo o sobě nezakládalo potřebu zavedení samostatného vzoru) má apelativum v NOM.SG původní konsonantickou genitivní koncovku (*-e*) a GEN.SG s koncovkou *-e* a DAT.SG s koncovkou *-í* mají buď jo-kmenovou koncovku v její nástupnické podobě, nebo tvar nějak analogický (příčinou může být původ apelativa i jeho mezi jo-kmeny ojedinelá hlásková stavba: žádné střední jo-kmenové apelativum nemá tvarotvorný základ zakončený na *n*). Podobu koncovek k roku 1300 není vhodné ve vzoru předpokládat, proto jsou obě koncovky zavedeny ve své nástupnické podobě (podobná výjimka se vyskytuje u ženských ьja-kmenových apelativ cizího původu, viz část 2.14.2).

Všechny koncovky sledovaného deklinačního typu shrnují Tabulky R1 a R2. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit.

neutra jo-kmeny		
moře		
NOM.SG	N	-e ^{j0}

GEN.SG	N	-ě ^{jo}
DAT.SG	N	-u ^{jo}
ACC.SG	N	-e ^{jo}
VOC.SG	N	-e ^{jo}
LOC.SG	N	-i ^{jo} , -u ^u
INS.SG	N	-em ^{jo}
NOM.DU	N	-i ^{jo}
GEN.DU	N	-ú ^{jo}
DAT.DU	N	-oma ^o
ACC.DU	N	-i ^{jo}
VOC.DU	N	-i ^{jo}
LOC.DU	N	-ú ^{jo}
INS.DU	N	-oma ^o
NOM.PL	N	-ě ^{jo}
GEN.PL	N	∅ ^{jo} , -i ^{bjjo}
DAT.PL	N	-óm ^{jo}
ACC.PL	N	-ě ^{jo}
VOC.PL	N	-ě ^{jo}
LOC.PL	N	-ích ^o , -iech ^o , -ech ⁱ
INS.PL	N	-i ^{jo} , -m ⁱ , -ěm ^{ia}

Tabulka R1: Koncovky vzoru moře

poledne		
NOM.SG	N	-e ^{souhl}
GEN.SG	N	-e ^{jo}
DAT.SG	N	-i ^{jo}
ACC.SG	N	-e ^{jo}
VOC.SG	N	-e ^{jo*}
LOC.SG	N	-i ^{jo}
INS.SG	N	-em ^{jo}

Tabulka R2: Koncovky vzoru poledne

2.20 Ёjo-kmenová neutra

Ёjo-kmeny střední jsou nejpočetnější deklinací apelativ středního rodu a po o-kmenových maskulinech nejpočetnější deklinací vůbec, staročeské slovníky zaznamenávají kolem 6 600 zástupců této deklinace. Deklinační typ původně měl tvary společné s jo-kmeny, stahováním a dalším hláskovým vývojem se však deklinace výrazně odlišily.

Pro deklinaci je typické postupné vznikání homonymních koncovek v jednotlivých pádech a také výskyt koncovek vznikajících zvrtnou analogií – tento jev je v textech ITB tak hojně doložen, že po poradě s editory textů¹⁸⁴ považuji za vhodné u této deklinace zavést zvrtně analogické koncovky do vzoru. V případě, že někdy v přípravě textů pro ITB dojde k rozhodnutí tyto tvary odstraňovat, bude třeba je odstranit i z podkladů pro generování tvarů. Prozatím by však jejich nezahrnutí znamenalo opomenutí desítek tvarů vyskytujících se v textech.

Duálové a plurálové tvary mají v deklinaci středních ёjo-kmenů poněkud jiné postavení, než je tomu v deklinacích ostatních. Vzhledem k tomu, že značnou část lemmat patřících k této deklinaci tvoří deverbativa s dějovým významem, je možné očekávat, že duálové a plurálové tvary budou u této deklinace mnohem méně frekventované (měřeno poměrným počtem lemmat, u kterých budou tyto tvary doložené) než u deklinací ostatních. Systémově je však s těmito tvary třeba počítat u všech zástupců deklinace, protože nelze bezpečně určit, u kterých apelativ se tyto tvary tvořit nebudou. Navíc se nelze spolehnout ani na intuici mluvčího současné češtiny – jak ukazuje např. doklad *sbožie na tom světě pójčená malá sú proti sbožím slávy nebeské* (LyraMat), v němž je v plurálu užíváno apelativum, u něhož bychom na základě současné češtiny čekali jen užívání v singuláru. Omezení v čísle tak mají v seznamu pro generování tvarů zavedeno pouze ti zástupci ёjo-kmenů, které staročeské slovníky uvádějí jako singularia nebo pluralia tantum (více o problematice viz v části 1.6.5).

Původ koncovek je do vzoru zaveden podle Gebauera (1960, 163–174), v ostatních mluvnicích se vyskytují tyto odlišné názory: Vážný (1964, 49) uvádí u LOC.SG vedle u-kmenového původu i možný vliv dativu. Trávníček (1935, 309) považuje koncovky *-ím* a *-iem* v INS.SG za původní, koncovka *-ím* se podle něj ujala díky vlivu složené deklinace.

2.20.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG, ACC.SG a VOC.SG mají koncovku *-ie*.

¹⁸⁴ E-mailová i osobní komunikace ze srpna 2015 s Andreou Svobodovou a Kateřinou Volekovou.

Kromě této koncovky dokládá Gebauer (1960, 164 a 1963, 214) pro NOM.SG i ACC.SG i podobu *-iej* v dokladech *krev má jest pitiei* (EvOl., Gebauer 1963, 214), *ſkrze cztenyey* (EvOl., ibid.), *ſkrze ofwyczenyey* (EvOl., ibid.), *držte danyey* (EvOl., ibid.) a označuje ji za nářeční. Tvary (*pitiej, čteniej, osvíceniej, dániej*) jsou proto zařazeny v seznamu výjimek.

GEN.SG má koncovku *-ie* vzniklou přehláskou z původní podoby *-á*. Původní podoba podle Gebauera (1960, 164) nemá doklady. Všechny doklady, které uvádí, považuje za projev dialektu. Jedná se o kontexty *svatého czetna* (OIMüllB., Gebauer 1960, 164), *od božého wstupena* (OIMüllB., ibid.), *dla oderzena odpustkóm* (OIMüllB., ibid.), *zboza jim prispořiti* (OIMüllB., ibid.), tedy *četňá, vstúpeňá, oderžeňá* a *zbožá*. Vážný (1963, 48) považuje tvar *vstúpeňá* také za nářeční a uvádí navíc doklad *od častého piťá* (Greg, Vážný 1963, 48) z doby kolem roku 1100. V textech ITB tvar s touto podobou koncovky nalezen nebyl. Pro svůj nářeční původ není podoba *-á* zařazena do vzoru, doložené tvary jsou zavedeny pouze do seznamu výjimek.

Koncovka podle složené adjektivní deklinace *-ieho* je ze sledovaného období doložena pouze v kontextu *u pana Štěstieho* (Hyn), tedy u *propria*, ve vzoru proto není zavedena.

V kontextu *bez przeſtawanyey* (EvOl., Gebauer 1963, 214) je doložena nářeční hlásková podoba koncovky, doklad je zařazen do seznamu výjimek.

DAT.SG má původní koncovku *-ú*, která se mění na *-í* (původní podoba je doložena např. v kontextech *jmáte srdce zkameňalá a k slitováňú ztvrďalá* (HradMar), *k zabitu* (ŽWittb., Gebauer 1960, 165)).

Zvratnou analogií se do tohoto pádu dostává koncovka *-ie*. Ze sledovaného období je u Gebauera (1960, 165) doložena ve tvarech lemmat *spasenie, poselstvie* a *utěšenie*. V textech ITB existuje mnoho dokladů této analogické koncovky, např. *posláni sú ot boha k naučenie jiných* (LyraMat), *k pokropenie krve* (BibIKlemNZ), *přišel čas k placenie* (PrávJihIA). Koncovka je proto přes svůj původ ve zvratné analogii zavedena do vzoru, jak už bylo naznačeno v úvodu této kapitoly.

Koncovka podle složené adjektivní deklinace *-ímu* ze sledovaného období doložená není.

V LOC.SG je původní koncovkou *-í*, jak Gebauer (1960, 165–166) dokládá na příkladech z doby před přehláskou *u > i* a situací v nářečích, kde je tato koncovka i tam, kde zmíněná přehláska neproběhla.

Koncovkou přejatou do tohoto pádu podle Gebauera (1960, 166) z u-kmenů je *-ú*. Nástupnickým tvarem koncovky *-ú* je stejně jako v DAT.SG *-í* (původní podoba koncovky je opět doložena, viz např. *v druhém kázaňú* (DesHrad), *v jehož přišťú* (LegKat, [ověř.])).

Třetí koncovkou, která se v tomto tvaru vyskytuje, je koncovka přejatá z adjektivní složené deklinace. Jedná se o koncovku *-iem*. Není doložena tak hojně jako koncovky předešlé, ale doložení u Gebauera (1960, 166–167) i v textech ITB ukazuje, že je třeba s koncovkou ve vzoru počítat. Gebauer (ibid.) uvádí např. doklady *o přišťiem Kristovu* (HusPost., Gebauer 1960, 166),¹⁸⁵ *w przykazanyem ſvem*

¹⁸⁵ Stejný doklad obsahuje i ITB: *o přišťiem Kristovu* (HusPost, [ověř.]).

(EvOl., ibid.), v textech ITB se vyskytují např. doklady *na panenství čistém* (ŠtítKlem), *tej noci po vzkříšení svým přijde* (KristD).

Stejně jako do DAT.SG se i do LOC.SG dostává zvratnou analogií koncovka *-ie*, stejně jako v DAT.SG je pro svou četnost i přes svůj původ zařazena do vzoru. Gebauer (1960, 166) ji ve sledovaném období dokládá v tvarech lemmat *umučenie, pokánie, kázanie, spanie, väzenie*, v textech ITB se opět vyskytují desítky dokladů, např. *velmi se bude starati o sbožie* (BřezSnářM), *o příštie Jezu Kristově volati* (PasTisk), *o věděnie praviece Abraham* (Bela).

INS.SG má vlastní koncovku *-ím*.

Zvratnou analogií se v tomto pádu objevují koncovky *-iem* a *-ém*. Gebauer (1960, 167) je dokládá ze sledovaného období pouze třemi tvary, v textech ITB se tvar vyskytuje u velkého počtu lemmat, viz např. kontexty *kázal ho náramně kyji i jiným nádobiem bíti* (PasKal), *s čistým svědomiem* (ŠtítSvätB), *mne chceš nynie svým falešným objímaniem a líbaniem obměkčiti* (Hyn). Koncovka je ze stejných důvodů jako zvratně analogické koncovky v DAT.SG a LOC.SG zařazena do vzoru.

Jako další koncovku v tomto pádě zmiňuje Gebauer (1960, 167) koncovku *-í*. Uvádí však pouze doklady z textů 17. století a mladších. Jediný doklad ze sledovaného období uvádí Vážný (1964, 49), jedná se o kontext *pod hvězdářském naučení* (Mil, Vážný 1964, 49).¹⁸⁶ Pro svou výjimečnost je tvar *naučení* zařazen do seznamu výjimek.

Apelativum *přijmie* má doložen i ustrnulý tvar v dokladu *s Matějem purkrabovým przimi rayczkem* (KolB., Gebauer 1960, 174). Tvar *přímí* zařazují do seznamu výjimek jako INS.SG, protože ve stejné konstrukci se pravidelně užívá tvar INS.SG *přijmím*.

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU mají pravidelnou koncovku *-í*, doložena je např. v kontextech *těto dvě příkázani posledniej na ničemž se neměniťa* (ZrcSpasK), *tě dvě království kralovale V set let* (MartKronB), *splnijem oně dvě příkázani největší* (ŠtítKlem), *skrže tě dvě znamení věděl, kdy má na vojnu jeti* (GestaM). Tvar VOC.DU se doložit nepodařilo, ale vzhledem k tomu, že nebyly prozkoumány všechny kontexty, kde by se mohl vyskytovat, není do vzoru zaveden jako nedoložený.

Druhou koncovkou doloženou v tomto pádě je koncovka *-ie*, o které Gebauer (1960, 168) soudí, že se sem dostává buď jako plurálový tvar za duálový, nebo zvratnou analogií. Koncovku dokládá v kontextech *byle sta dvě poklinanye na světě pušteně* (Pass., Gebauer 1960, 168) a *dve poklynanye* (ML., ibid.). Vzhledem k možné plurálové interpretaci není koncovka *-ie* jako duálová zařazena ani v seznamu výjimek.

GEN.DU a LOC.DU mají koncovku *-ú*, která se přehláskou mění na *-í*. Je doložena např. v kontextech *z obú stvoření* (LékŽen), *z tú dvú césařství* (MartKronA), *o druhú dvú rčení* (ŠtítSvätA), *[n]a tu dvú příkázani vešken zákon visí i proroci* (LyraMat).

¹⁸⁶ Z Vážného seznamu zkratk (Vážný 1964, 180) není jasné, z jaké edice vycházel – uvádí Práška (1902) i Hoduru – Horáka (1950). Druhá z edic je součástí ITB a doklad je uveden v transkripci *pod hvězdářském naučením* (CestMil, [ověř.]). Z toho usuzuji, že Vážný vycházel z edice první.

Původní koncovka DAT.DU a INS.DU *-iema* není doložena ani u Gebauera (1960, 168), ani v textech ITB. V těchto tvarech se místo ní vyskytuje koncovka *-íma*, kterou Gebauer (tamtéž) pokládá za přejatou od složené adjektivní deklinace. Koncovka je doložena např. v kontextech [p]akli by dvěma zajisté těmato znameníma nevěřili (BibIKladr), Klitus s Artofilem [...] bodeta na sě kopíma (AlxV), mezi dvěma obočíma měla malý šrámek (TrojK). Do vzoru je zavedena pouze koncovka doložená.

NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL mají koncovku *-ie*, vzniklou přehláskou z původního *-á*. Původní podoba je doložena ojediněle v kontextu *padena* (Gloss. Jer., Gebauer 1960, 168), jedná se o archaismus, nebo tvar nářeční (Gebauer 1960, 168), tvar navíc pochází z doby před sledovaným obdobím. Proto je v transkripci *padeňá* zařazen do seznamu výjimek.

Pravidelnou koncovkou v GEN.PL je *-í*.

Zvratnou analogií se tohoto pádu dostává jednak koncovka *-ú* (s nástupnickou podobou *-í*), jednak koncovka *-ie* (s nástupnickými tvary *-í* a *-é*). První z koncovek Gebauer (1960, 169) dokládá v kontextech *tisíc pokolenyu* (ŽWittb., Gebauer 1960, 169), *fnamenyu tvých* (ŽWittb., ibid.), *sprowedenftwyu tvých* (ŽWittb., ibid.), druhou potom v kontextech *ot zamucenyje liudfkých* (ŽKlem., ibid.), *ve množství bohatftwye svých* (Alb., ibid.), *zvuk hudenie rozličných* (Mill., ibid.). V textech ITB se vyskytuje značné množství dokladů s analogickou koncovkou *-ie*, např. *předivně konec svých přebývanie vzali* (TkadIB), *neměj při sobě těch zlých, bezpotřebných myšlenie* (Hyn), *jest mnoho bludných rozcestie* (ŠtítSvátB). Vzhledem k doložení koncovky *-ie* v textech ITB se s ní ve vzoru počítá, koncovku *-ú* do vzoru nezařazují, protože v textech ITB doložena není (dané tvary nejsou zařazeny ani do seznamu výjimek).

Vedle toho se ze složeného adjektivního skloňování do tohoto pádu dostává koncovka *-ích*. Gebauer (1960, 169) její rozšíření komentuje tak, že tato koncovka se vyskytuje „nejčastěji v starých žaltářích, řidčeji jinde“. Vzhledem k tomu, že tato koncovka je u Gebauera (ibid.) i v ITB poměrně dobře doložena, je zařazena do vzoru. Její doložení ilustrují např. kontexty *mátě všech vilností s ohavenstvích zemských* (BibIKlemNZ), *podlé předešlých v tobě proročstvích* (BibIOI), [z]e všech narozeních (PasTisk).

Zvratnou analogií vzniká koncovka *-iech*. Je doložena pouze v dokladu *od myfflenyech* (EvOI., Gebauer 1960, 169). Vzhledem k nedoložení v textech ITB není koncovka zařazena do vzoru, vzhledem k původu ve zvratné analogii ji neřadím ani do seznamu výjimek.

Pro původní koncovku DAT.PL *-iem* nenachází Gebauer (1960, 169) žádné doklady, v ITB se vyskytují doklady *proti těm znamením* (ŠtítSvátB), *o obranách proti těm práva vedením* (Všeh, [ověř.]), ale v těch se nejspíše jedná o zvratnou analogii. I když je doložení řídké, je zvratně analogická podoba do vzoru zavedena stejně jako u ostatních pádů.

Dobře doložená koncovka *-ím* je do tohoto pádu podle Gebauera (1960, 169) přejata z adjektivního složeného skloňování, viz např. doklady *všem královstvím překážěl* (ZrcSpasK), *aby ruku svú rozprostřěl k uzdravením a znamením a zázrakóm* (BibLitTřeb).

LOC.PL má koncovku *-ích*.

Zvratnou analogií nebo působením středních o-kmenů (Gebauer 1960, 170, Vážný 1963, 49) se v tomto pádu vyskytuje také koncovka *-iech*. Ze sledovaného období je u Gebauera (1960, 170) doložena pouze v dokladu *v těch giftech vdolech* (Mill., Gebauer 1960, 170), ale v textech ITB nejsou její doklady ojedinělé, viz např. kontexty *v svých kázaniach* (ŠtítSvátB), *ve všech mých pokušeních* (PasTisk), *[o] staveniech* (PrávJihIA). Koncovka je proto zařazena do vzoru, označena je jako analogická.

Stejně jako v DAT.PL není ani v INS.PL doložena původní koncovka. S původní koncovkou *-í* se tedy ve vzoru nepočítá. Pravidelnou koncovkou v INS.PL je koncovka *-ími* převzatá ze složené adjektivní deklinace. Je doložena také její zvratně analogická podoba: *nad těmi královstviami* (MartKronB), *těmi přikázaniami a věrú má svatý býti* (ChelčSít, [ověř.]), *chodili lidé najviece s processiami* (LetKřižA, [ověř.]). I když je doložení řídké, je zvratně analogická podoba do vzoru zavedena stejně jako u ostatních pádů.

2.20.2 Specifické jevy

2.20.2.1 Apelativa typu *podkonie*

Specifickou skupinu apelativ, která Gebauer (1960, 172) řadí ke středním ъjo-kmenům, tvoří jména označující osoby s přirozeným mužským rodem. Původním rodem těchto apelativ je neutrum: *s nimiž posla své podkonie, čstného rytieře Menona* (AlxV), *wfficzka má podbiskupie* (Jeron., Gebauer 1960, 172), *Sisennes, podkrále syrské* (BiblLit, StČS), postupně se však přiklání k rodu přirozenému, tedy k maskulinu: *jeden králóv babylonského podkonie* (PasMuzA, [ověř.]), *ten duostojný podftole* (Kruml, StČS). Gebauer (1960, 172) uvádí, že v jemu známých dokladech „je toto přenesení valnou většinou vykonáno“.

Seznam těchto apelativ, který Gebauer (ibid.) uvádí, se kryje se staročeskými slovníky v těchto lemmatech (s koncovkou *-ie* v NOM.SG a opěrným tvarem *-ie*): *podkonie, podkrálé, podkomořie, podpacholčie, podpřevořie, podstolé/postolé, podbiskupie, podslúžie, podčěšie* („číšník panovníka“), *podciesařie, podjáhníe/podjahníe, podkněžie, podmistřie, podratajie, podrychtářie a polúbratřie*. StČS uvádí navíc apelativum *předpřevořie*, MSS apelativum *přípasie* („pomocný pastýř“).

Kromě těchto apelativ uvádí Gebauer (1960, 172) ještě jména *podkancleršie, podlužňačie, podstarostie, podpísařie a přirozenie*. První apelativum má ve StČS podobu *podkanclerš* s opěrným tvarem *-ieho*, jedná se tedy podle tohoto slovníku o apelativum ъja-kmenové (vzoru *sudí*). Apelativa *podlužňačie, podstarostie* a *podpísařie* ve staročeských slovnících uvedena nejsou, zároveň nebyly žádné jejich tvary ze staročeského období nalezeny ani v ITB, ani u Gebauera (1960, 172–174). Tato apelativa nejsou tedy do seznamu pro generování tvarů zavedena. U apelativa *přirozenie* se v MSS uvádí pouze střední rod, ale kontext *počiechu tušiti jemu jako přirozeňú milému* (HradBohat) ukazuje, že apelativum má i mužský rod. Proto ho v seznamu pro generování tvarů řadím k typu *podkonie*.

Jednotlivá apelativa označující osoby mužského rodu jsou ve staročeských slovnících zavedena s různým rodem – např. *podkonie*, *podkomořie* jsou v MSS i StČS zavedena jako neutra i maskulina, *podstolé* v MSS jako neutrum i maskulinum, ve StČS jako maskulinum, *podčěšie* v MSS jako neutrum, v StČS jako maskulinum, *podkrálé* v MSS i StČS jako neutrum, *podpřevořie* jen v StČS jako neutrum, *předpřevořie* je však tamtéž zavedeno jako neutrum i maskulinum, *podjáhníe*, *podslúžie* jen jako maskulina (opět jen v StČS) atd. Ani v StČS není přítom u některých apelativ jasné, jak bylo na daný rod usouzeno, protože heslová stať neobsahuje žádné doklady, ze kterých by byl rod jednoznačný. Nejednotnost v označování rodu proto vzhledem k cíli práce nepovažuji za vhodnou zachovávat. Ve staročeském období se apelativa tohoto typu přiklánějí od neutra k maskulinu a tento pohyb představuje systémovou možnost, proto jsem se rozhodla přistoupit ke všem těmto apelativům jednotně a zavést do jejich vzoru mužský i střední rod bez ohledu na to, jak je rod zachycen ve staročeských slovnících.

Samostatnou zmínku vyžaduje apelativum *podsudie*, které má v StČS zaveden opěrný tvar *-ieho* a rod mužský. Podle této charakteristiky se jedná o apelativum vzoru sudí s koncovkou *-ie* v NOM.SG, kterou kromě něj má už jen apelativum *pradlé/pradlí*. Slohotvorně se však jedná o stejný typ jako *podjáhníe*, *podrychtárie* apod. Jediné doklady tvarů apelativa uvádí StČS (v ITB není apelativum doloženo vůbec): *by byl osvědčován [půhon] podsudiemu* (Dub VýbMat 1, StČS), *v tom podfudij má deset grošuov* (ZřízVlad, StČS). Oba mohou být vnímány jako tvary vzoru sudí i vzoru *podkonie*. Vzhledem k tomu, že je koncovka *-ie* v NOM.SG u vzoru sudí výjimečná, doložené tvary apelativa *podsudie* jsou v souladu se skloňováním apelativ jako *podkonie* a slohotvorně k nim apelativum *podsudie* náleží také, zařazuji jej do seznamu pro generování tvarů jako apelativum typu *podkonie*.

Celkově je do typu *podkonie* zařazeno 20 lemmat.

O možném přechodu do feminina (zejména by se týkalo apelativa *polúsestrie*) Gebauer (1960, 172) říká, že pro něj nemá spolehlivé doklady. Ani v ITB takové doklady nalezeny nebyly: apelativum je zde doloženo pouze v NOM.PL a ACC.SG bez zřetelné rodové přináležitosti v kontextech *lživé a mylné přirozených přátel v manželstvie vstupovanie, tak že polúbratřie pojme polúsestří* (HusVýkl, [ověř.]), *slovú polúbratřie nebo polúsestrie* (ŠtítKlem). Ve StČS je nicméně apelativum zavedeno jako neutrum a femininum, stejně jako apelativum *polúčtvrtie*. Apelativa *podpřevořie* a *subpřevořie* jsou zavedena (v StČS a ESSČ) pouze jako feminina (heslová stať obsahuje doklad NOM.SG *Kateřina podpřevořie* (ArchČ (1482), StČS)). Jediný kontext se zřetelným ženským rodem byl nalezen v práci F. Oberpfalzera (1933, 235): *třetí (díl lánu bud) Velce, polúsestří mé* (Archiv český, 1451). Vzhledem k tomu, že žádné jiné tvary těchto apelativ se doložit nepodařilo, zavádím pro všechna zmíněná apelativa vzor *polúsestrie*, který se od středních bjo-kmenů liší pouze tím, že se u všech tvarů kromě středního rodu počítá také s rodem ženským (a nejsou do něj zavedeny koncovky vzniklé zvrtnou analogií). Apelativa *podpřevořie* a *subpřevořie* jsou ke vzoru zařazena na základě paralelnosti s ostatními (potenciálně) dvurodými apelativy (*podpřevořie* a *subpřevořie* označující mužskou osobu mají v StČS i ESSČ jen rod střední).

Skloňování apelatív, která od středního rodu přecházejí k rodu mužskému, je plně podle původní deklinace, ale dostávají se do něj i tvary podle složené adjektivní deklinace (více než u ьjo-kmenů s pouze středním rodem (Gebauer 1960, 172)).

V NOM.SG, ACC.SG a VOC.SG je pravidelnou koncovkou *-ie*: *podčěšie jest zapomanul svého vykladače* (BiblOI), *prvnie arcibiskup a jeho podbiskupie a jiní biskupové a preláti zberú se v kostele Pražském* (ŘádKorE), *vzpomanu v kvasu na podčěšie svého* (BiblOI), *[o]stav při nich své podkonie* (Vít, [ověř.]). VOC.SG doložen nebyl.

V NOM.SG i ACC.SG je doložen mužský i střední rod (doklady pro střední rod viz výše), doklady v mužském rodě převládají: *jeden králóv babylonského podkonie* (PasMuzA, [ověř.]), *Podcieffie Faraonóv* (Kruml., Gebauer 1960, 172), *[t]řetí jest markrabie bramburský a říšský podkomořie* (MartKronA), *jeden králuov podratajie* (PasTisk).

GEN.SG má koncovku *-ie*. Tento tvar je u Gebauera doložený pouze čtyřmi doklady (dva z nich jsou zároveň součástí ITB) – u obou se navíc může jednat o akuzativ. Pravděpodobnější je genitivní interpretace v kontextu *hodného pacholka ptaje, podkonie sobě nemaje* (PodkU) než v kontextech s předložkou *na* (*vzpomanu v kvasu na podčěšie svého* (BiblOI), *na pana Conrada podkomorzye českého* (Lún. I. 1412, Gebauer 1960, 173)), kterou StčS uvádí jen jako akuzativní a lokativní. V dokladu *polubratrzie svého* (Troj., ibid.) je pád bez kontextu nezřetelný.

Kromě původní koncovky je v tomto pádě doložena i koncovka *-ieho* přejatá ze složeného adjektivního skloňování: *v přítomnosti podkomořieho* (PrávJihIA), *u podrychtářieho neb jinde chování bývají* (PrávJihIA). Gebauer (1960, 173) sice koncovku pro zkoumané období jednoznačně nedokládá, ale na základě dokladů v textech ITB ji do vzoru zavádím.

V DAT.SG je původní koncovkou *-ú* s nástupnickou podobou *-í*: *to jest král Cyrus [...] otdal Zorobabelovi a Salmanazarovi, podkoní svému* (BiblOI).

Novotvar podle složeného skloňování *-iemu* je také doložen, viz např. kontexty *zaplatie podrychtářiemu mzdu* (PrávJihIA), *což by měli usouditi podkomořiemu* (PrávJihIA). Do vzoru jsou tedy zavedeny obě koncovky.

LOC.SG má původní koncovku *-í*: *to znamenáno bylo na Faraonovu podcieffy* (Kruml., Gebauer 1960, 173).

Novotvar podle složeného skloňování *-iem* sice Gebauer (1960, 173) dokládá pouze z úzu, ale v ITB je doklad *[p]okuty nejsú větčie při podkomořiem* (PrávJihIA). S novotvarem se tedy ve vzoru počítá.

INS.SG má původní a jedinou doloženou koncovku *-ím*: *sem podkoním sedmé léto* (PodkU), *jeho starostú a podkomořím učinili* (PasKal).

NOM.PL a VOC.PL mají původní koncovku *-ie*: *slovú polúbratřie nebo polúsestřie* (ŠtítKlem), *Heli a Jakob byli sú polúbratřie* (LyraMat), *nad to pak vy, podkonie: vy ze všech nejhorší máte* (PodkU). V těchto pádech lze rozlišit rod apelatív – *doklad wfficzka má podbiskupie* (Jeron., Gebauer 1960,

172) ukazuje, že *podbiskupie* je chápáno jako neutrum, doklad [vy] *podkoní hubení* (PodU) ukazuje na chápání daného apelativa jako maskulina.

ACC.PL má stejnou koncovku jako NOM.PL a VOC.PL, je doložen např. v kontextech *tak bieše král ustavil podstolé z svých kniežat, aby žádného nenutili k jedení ani k pití* (BiblOI), *když jest opatřila [...] úřady jeho slúh i jich oděv a podčěšie i jich oděv* (BiblOI). Rozdíl v rodu nelze pro nedostatek dokladů v tomto pádě prokázat.

V DAT.PL je jako jediná doložená koncovka *-ím*, tedy stejná koncovka jako u středních ъjo-kmenů, přejatá ale ze složené deklinace: *přikázal sem mým podkomořím* (BiblOI), *všem podkomorzim* (Lún. I. 1400, Gebauer 1960, 174).

Pro GEN.PL, INS.PL, LOC.PL a pro tvary duálové nemá Gebauer (1960, 172–174) žádné doklady.

Pro GEN.PL byl v textech ITB nalezen doklad *aby oni v naše sieni neb našich podbiskupí lichvy kterýmkoli svrchupsaným obyčejem vzaté navracovali* (PrávJihIA). Koncovku *-ích*, kterou lze předpokládat na základě středních ъjo-kmenů, se doložit nepodařilo, ve vzoru proto není zařazena.

INS.PL s předpokládanou koncovkou *-ími* ani v ITB doložen nebyl stejně jako LOC.PL s předpokládanou koncovkou *-ích* a všechny tvary duálu. V těchto pádech tedy zavádím do typu *podkonie* pouze pravidelné koncovky podle středních ъjo-kmenů a všechny je značím jako nedoložené.

2.20.2.2 Výrazy *sosnie* a *luščie*

Na základě dokladů *břehové biechu plni třštie hrubého jakožto sosnie* (AlexPovD) a *jedno z luštie aneb z trávy dělán* (MartKronB) zavádím do seznamu pro generování tvarů lemmata *sosnie* a *luščie*, protože se nepodařilo nalézt lemmata, ke kterým by bylo možné tvary vztáhnout.

2.20.3 Shrnutí

Střední ъjo-kmeny jsou deklinací velmi hojně zastoupenou ve staré i současné češtině. Jako výsledek hláskových změn vzniká u tohoto deklinačního typu rozsáhlá homonymie koncovek. Dalším charakteristickým rysem deklinace je hojné doložení tvarů se zvrtně analogickými koncovkami, které s homonymií v pádech může souviset – koncovky deklinačního typu jsou totiž celkově málo výrazné. Protože by při nezohlednění zvrtně analogie došlo k opomenutí velkého množství tvarů v textech ITB, jsou zvrtně analogické podoby koncovek u středních ъjo-kmenů zavedeny přímo do vzoru. Týká se to všech pádů singuláru a plurálu, kde má původní koncovka (nebo jediná koncovka přejatá ze složené deklinace) jako součást vokál *í*, případně vokál *ú*, který se na *í* přehláskou mění.

Koncovky složené adjektivní deklinace se jako základní vyskytují v dativu a instrumentálu duálu i plurálu (koncovky *-íma*, *-ím* a *-ími*), jako variantní potom v LOC.SG (*-iem*) a GEN.PL (*-ích*).

Pro deklinační typ nebyly nalezeny žádné tvary, které by se vyskytovaly pouze u části apelativ, proto je typ reprezentován jediným vzorem, pro který bylo zvoleno vzorové slovo *znamenie*.

U mnoha њjo-kmenových apelativ středního rodu je otázkou, zda je vhodné předpokládat tvary všech tří čísel. Na druhou stranu není možné bez rozsáhlé analýzy materiálu spolehlivě určit, u kterých by toto omezení bylo oprávněné, proto jsou do seznamu pro generování tvarů s omezením čísla zavedena stejně jako u ostatních deklinačních typů pouze ta apelativa, která mají omezení v čísle uvedeno ve staročeských slovnících.

Samostatné vzory bylo třeba zavést pro jména osob, která vlivem významu kolísají mezi středním a mužským, nebo ženským rodem. O jménech ženských osob platí, že byl doložen pouze jeden kontext, ze kterého je možné na rod jednoznačně usoudit, dva rody jsou u nich do seznamu pro generování tvarů systematicky zavedeny jako důsledek respektování slovníkových informací a kvůli paralelnosti s apelativy označujícími mužské osoby. Do vzoru, pro který je jako reprezentant zvoleno apelativum *polúsestřie*, jsou zařazeny pravidelné koncovky podle střední њjo-kmenové deklinace, nepočítá se ale s koncovkami zvrátně analogickými.

U jmen mužských osob jsou v textech většinou jednoznačně doloženy kontexty s mužským rodem (*ten podstolé, na podkonie svého*), rod střední se vyskytuje méně, ale pro sledované období s ním je třeba počítat (*podkrálé syrské, posla své podkonie*). Staročeské slovníky uvádí u apelativ jako *podkonie, podstolé, podkrálé, podčěšie, podkomošie* buď oba rody, nebo jen neutrum, nebo jen maskulinum. Vzhledem k tomu, že se slovtvorně jedná o homogenní skupinu (výjimkou jsou apelativa *polúbratřie* a *přípasie*) a ve sledovaném období existuje pohyb těchto apelativ mezi středním a mužským rodem, rozhodla jsem se nejednotnost slovníků do seznamu pro generování tvarů nepřenášet a všechna apelativa typu *podkonie* považovat zároveň za neutra i maskulina.

Deklinace apelativ typu *podkonie* se od středních њjo-kmenů liší přejímáním koncovek složené deklinace v singuláru (v GEN.SG má navíc koncovku *-ieho*, v DAT.SG koncovku *-iemu*). V plurálu jsou jiné pády než NOM.PL, VOC.PL a ACC.PL doloženy jen výjimečně (GEN.PL je doložen jednou, DAT.PL dvakrát, LOC.PL a INS.PL nejsou doloženy vůbec), pro duál nejsou doloženy žádné tvary. V duálu a plurálu jsou proto do vzoru zavedeny pouze pravidelné koncovky њjo-kmenové střední deklinace (bez tvarů zvrátně analogických). Vzor je reprezentován apelativem *podkonie*.

Koncovky deklinačního typu shrnují Tabulky S1–S3. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratek). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit.

neutra њjo-kmeny		
znamenie		
NOM.SG	N	-ie ^{bj^o}
GEN.SG	N	-ie ^{bj^o}
DAT.SG	N	-ú ^{bj^o} , -ie ^{an}

ACC.SG	N	-ie ^{bj0}
VOC.SG	N	-ie ^{bj0}
LOC.SG	N	-í ^{bj0} , -ú ^u , -iem ^{slož} , -ie ^{an}
INS.SG	N	-ím ^{bj0} , -iem ^{an}
NOM.DU	N	-í ^{bj0}
GEN.DU	N	-ú ^{bj0}
DAT.DU	N	-íma ^{slož}
ACC.DU	N	-í ^{bj0}
VOC.DU	N	-í ^{bj0}
LOC.DU	N	-ú ^{bj0}
INS.DU	N	-íma ^{slož}
NOM.PL	N	-ie ^{bj0}
GEN.PL	N	-í ^{bj0} , -ích ^{slož} , -ie ^{an}
DAT.PL	N	-ím ^{slož} , -iem ^{an}
ACC.PL	N	-ie ^{bj0}
VOC.PL	N	-ie ^{bj0}
LOC.PL	N	-ích ^{bj0} , -iech ^{an}
INS.PL	N	-ími ^{slož} , -iem ^{an}

Tabulka S1: Koncovky vzoru znamenie

neutra_maskulina ьjo-kmeny		
podkonie		
NOM.SG	N, M	-ie ^{bj0}
GEN.SG	N, M	-ie ^{bj0} , -ieho ^{slož}
DAT.SG	N, M	-ú ^{bj0} , -iemu ^{slož}
ACC.SG	N, M	-ie ^{bj0}
VOC.SG	N, M	-ie ^{bj0*}
LOC.SG	N, M	-í ^{bj0} , -iem ^{slož}
INS.SG	N, M	-ím ^{bj0}
NOM.DU	N, M	-í ^{bj0*}
GEN.DU	N, M	-ú ^{bj0*}
DAT.DU	N, M	-íma ^{slož*}
ACC.DU	N, M	-í ^{bj0*}

VOC.DU	N, M	-řbjo*
LOC.DU	N, M	-úbjo*
INS.DU	N, M	-íma ^{slož*}
NOM.PL	N, M	-ie ^{bjo}
GEN.PL	N, M	-řbjo
DAT.PL	N, M	-ím ^{slož}
ACC.PL	N, M	-ie ^{bjo}
VOC.PL	N, M	-ie ^{bjo}
LOC.PL	N, M	-ích ^{bjo*}
INS.PL	N, M	-ími ^{slož*}

Tabulka S2: Koncovky vzoru podkonie

neutra_feminina bjo-kmeny		
polúsestřie		
NOM.SG	N, F	-ie ^{bjo}
GEN.SG	N, F	-ie ^{bjo*}
DAT.SG	N, F	-úbjo
ACC.SG	N, F	-ie ^{bjo}
VOC.SG	N, F	-ie ^{bjo*}
LOC.SG	N, F	-řbjo*, -ú ^{an*} , -iem ^{slož*}
INS.SG	N, F	-ím ^{bjo*}
NOM.DU	N, F	-řbjo*
GEN.DU	N, F	-úbjo*
DAT.DU	N, F	-íma ^{slož*}
ACC.DU	N, F	-řbjo*
VOC.DU	N, F	-řbjo*
LOC.DU	N, F	-úbjo*
INS.DU	N, F	-íma ^{slož*}
NOM.PL	N, F	-ie ^{bjo}
GEN.PL	N, F	-řbjo*, -ích ^{slož*}
DAT.PL	N, F	-ím ^{slož*}
ACC.PL	N, F	-ie ^{bjo*}
VOC.PL	N, F	-ie ^{bjo*}

LOC.PL	N, F	-ích ^{bjo*}
INS.PL	N, F	-ími ^{slož*}

Tabulka S3: Koncovky vzoru polúsestřie

2.21 N-kmenová neutra

Mezi střední n-kmeny patří omezená skupina apelativ. Pro staročeské období se jedná o apelativa *břiemě, dýmě, jmě* a jeho odvozeniny, *plémě, rámě, siemě, slémě, tiemě/témě* a *výmě*.¹⁸⁷ V NOM.SG, ACC.SG a VOC.SG s koncovkou *-ě* mají tato apelativa tvar bez kmenotvorné přípony, v ostatních tvarech singuláru a všech pádech plurálu a duálu se tvar rozšiřuje o kmenotvornou příponu *-en-*. Jedná se tak vedle deklinace středních nt-kmenů a ženských r-kmenů o další souhláskovou deklinaci, která si do staré češtiny zachovala původní tvary bez kmenotvorné přípony, a v popisu deklinačního typu je proto třeba pracovat vedle koncovek i se zakončeními.

Než budou popsány všechny tvary středních n-kmenů, je třeba se stručně zmínit o šesti obecných rozhodnutích, která byla v souvislosti s deklinací přijata.

1) Do deklinace středních n-kmenů se postupně dostávají tvary podle středních o-kmenů. Situace se v jednotlivých pádech i u jednotlivých lexémů poněkud liší, přesto považuji za vhodné uvádět ve vzoru původní i převzaté tvary systematicky a neřídít se pouze doložením.

2) Stejně jako u ostatních deklinací, kde je více tvarů NOM.SG, vzniká otázka, jakou z nich považovat za lemma. Vzhledem k nedoložení tvarů *plemeno* a *slemeno* ze sledovaného období, ale hlavně vzhledem ke stáří tvarů původních i k jejich zřetelně vyšší frekvenci v textech (s výjimkou tvaru *jměno/jméno*) se zdá lepší lemmatizovat všechny tvary k původnímu tvaru NOM.SG typu *břiemě*. Na druhou stranu se novotvary objevují i v NOM.SG – staročeské slovníky tuto situaci reflektují a i u apelativ *plémě* a *slémě* uvádějí podobu s kmenotvornou příponou (naopak u heslového slova *tiemě* není nikde uvedena podoba *těmeno*, ale to je zřejmě jen důsledek nedokončené práce na ESSČ). Ve shodě s obdobnou situací v jiných deklinacích jsou proto i u středních n-kmenů za lemma považovány všechny podoby, které obsahují staročeské slovníky.¹⁸⁸ K deklinačnímu typu tak podle staročeských slovníků patří 25 lemmat.

3) Otázkou, která s podobou lemmatu souvisí, je otázka lemmatizace tvarů. Stejně jako u ostatních deklinací, v nichž je situace podobná, volím i zde možnost lemmatizovat všechny tvary ke všem podobám lemmatu. Tento postup je sice problematický vzhledem k přiřazování tvarů jako *břiemě* k lemmatům jako *břěmeno*, na druhou stranu je však výhodný v tom, že umožní najít po zadání jakékoli podoby lemmatu všechny tvary. Zároveň toto rozhodnutí umožňuje nepředpokládat plné paradigma podle jiných deklinací a nenutí k umělému rozhodování, které tvary ke kterému lemmatu patří.

¹⁸⁷ Vážný (1964, 86) a Šlosar (1986, 168) se zmiňují i o apelativu *písmě* jako zástupci středních n-kmenů. Apelativum však není uvedeno v žádném ze staročeských slovníků, není proto zařazeno do seznamu pro generování tvarů a v následujícím výkladu se s ním nepočítá.

¹⁸⁸ Považovat podoby jako *břěmeno* za o-kmenová neutra není vhodné, protože by se tím zastřel vztah n-kmenových tvarů jako *břemeni* k nominativu *břěmeno*, který je zřejmý i v současné češtině.

4) Čtvrtým bodem, který je třeba zmínit, je zachycení původu koncovek ve vzoru. Gebauer (1960, 414–420) uvádí většinu základních tvarů bez komentáře, tedy jako tvary původní. Trávníček (1935, 348) a Šlosar (1986, 168) se shodují v tom, že konsonantické tvary jsou pouze tvary pro NOM.SG (*břiemě*), GEN.SG (*břěmene*), ACC.SG (*břiemě*) a DAT.SG (*břěmeni*) a GEN.PL (*břěmen*). Ostatní považují za přejaté od jiných deklinací. Vážný (1964, 85–86) upozorňuje na jiný původ koncovek pouze u LOC.SG, DAT.DU, INS.DU a LOC.PL, ostatní koncovky tedy zřejmě podkládá za původní. Trávníček (1935, 348) stejně jako Vážný (1964, 86) považují tvar LOC.SG za i-kmenový novotvar. Původní zakončení *-ene* se podle nich nedochovalo. INS.SG Trávníček (ibid.) pokládá za i-kmenový novotvar. Stejný původ připisuje tvaru pro NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU Šlosar (1986, 168).

Vzhledem k tomu, že tyto mluvnice často nekomentují pády všechny a vůbec je nedokládají, řídí se zachycení původu koncovek Gebauerem (1960, 414–420).

5) Pátým jevem, na který je třeba před započítím vlastního popisu deklinace upozornit, je proměnlivost podoby tvarotvorného základu – v tvarech s kmenotvornou příponou se vyskytuje krátká samohláska (*rameno*), zatímco v tvarech bez ní dlouhá (*rámě*). Alternace je popsána v části 3.1.3.3.

6) Posledním jevem je alternace kvantity u apelativa *jmě*. Alternace typu *jmeno/jméno*, *jmena/jména* se zde totiž vyskytuje na úrovni zakončení (*jm-e/éno*), ne tvarotvorného základu, proto se alternace probírá zde v rámci popisu deklinačního typu, pro apelativum se stanovuje samostatný vzor a u všech pádů se zároveň dokládají i tvary apelativa *jmě* (vždy s dlouhou i krátkou samohláskou v zakončení, pokud byly takové tvary nalezeny).

2.21.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG, ACC.SG a VOC.SG mají původní koncovku *-ě*, která je dobře doložena pro všechny pády – např. *aby bylo jmě jeho osvieceno* (ŠtítKlem), *rámě jeho klasy bude zbierati* (Pror), *sme nesli břiemě celý den* (KristA), *maž tiem čelo a tiemě* (LékFrantA), [*ó*] *jmě přědivné, ó, jmě přěsladké, blazě tomu, kdo tě dóstojně jmenovati móž* (KristA), *plémě Abrahamovo, přietelé moji, v čem sem tě seznal* (Pror).

Pro všechna apelativa kromě obecně velmi sporadicky doloženého jména *slémě* dokládá Gebauer (1960, 416) také podobu koncovky *-e* (tedy *brzieme* (Pass., Gebauer 1960, 416),¹⁸⁹ *gme tvé* (ŽKlem., ibid.), *pleme* (Koř., ibid.), *fyeme* (OtcB., ibid.), *svaté tyeme* (Modl., ibid.), *wyme* (Vít., ibid.)). Nerozlišuje přitom kontexty, ve kterých se jedná o NOM.SG, od těch, ve kterých je podoba užitá jako ACC.SG, případně VOC.SG. V textech ITB byla tato koncovka doložena jako NOM.SG v kontextech *toť jest břieme* (ModlMil, [ověř.]), *jeho ženě bylo jme Abigail* (BiblOl), [*u*] *merus ráme* (SlovOstřS), jako ACC.SG potom v kontextech *těhotné ženy nemohú dobře utiekati pro břieme plodu v břiše* (LyraMat), *jedni nosiechu býlové sieme* (Otc, [ověř.], psáno *fyeme* (Smetánka 1909, 321)), pro VOC.SG doklad

¹⁸⁹ V ITB transkribováno jako *břiemě*, ale na základě zápisu *brzieme* (PasMuzA s345), takže se jedná o chybu.

nalezen nebyl. Varianta *-e* je do vzoru v těchto pádech zařazena jako nepravidelná nástupnická podoba koncovky *-ě*.

Novotvary jsou v těchto pádech zakončeny na *-eno* (v případě apelativa *jmě* i *-éno*). Obecně platí, že původní tvary zakončené na *-ě* jsou pro všechna apelativa až na apelativum *jmě* doloženy mnohem častěji než novotvary. Novotvary *plemeno* a *slemeno* doloženy nejsou ani u Gebauera (1960, 416), ani v ITB.

V ITB jsou doloženy pro NOM.SG: *semeno v nich jest* (LékJádroBrn), *ani můj meč spasí mě, ale tvá pravice a tvé rameno* (ŠtítSvátA), *tomu bude jméno Sbyhněv* (HradProk), *jehož jméno jest Tomáš* (ŠtítSvátA), pro ACC.SG: *tlusté ženy, přimúc semeno muské* (LékŽen), *na jeho rameno vsedši* (PasKal), *jméno jiej dávají Porodnicě* (KristA), *budeš přísáhati skrzě jméno božie* (LyraMat), i pro VOC.SG: *[ó], semeno diábelské* (PasKal), *[ó], jméno přesvaté, blaze tomu ktož tě důstojně jmenuje* (KristD). Gebauer (1960, 416) pád ve svých dokladech nerozlišuje, jeho doklady pro lemmata, pro něž nebyly novotvary se zakončením *-eno* v ITB nalezeny, zde proto uvádím nehledě na pád: *brzemenó* (ChelčP., Gebauer 1960, 416), *tyemenó* (EvOl., ibid.), *wymenó* (ChelčP., ibid.). I když není zakončení *-eno* doloženo pro všechny střední n-kmeny ve všech pádech, je doloženo dostatečně na to, aby bylo zařazeno do vzoru pro všechny tři pády a všechny zástupce středních n-kmenů.

Původním zakončením GEN.SG je *-ene*, je dobře doloženo, viz např. doklady *až do těmene tvého* (BiblOI), *neostavil nám sěmene* (BiblLitTřeb), *jmene křesťanského nechtie jmiati* (ŠtítKlem), *nezapřel sem tvého svatého jméne* (PasMuzA, [ověř.]).¹⁹⁰

Novotvar zakončený na *-ena* (s koncovkou přejatou ze středních o-kmenů) není sice doložen pro všechny zástupce n-kmenů, ale je doložen dostatečně na to, aby ho bylo třeba považovat za součást vzoru. Viz např. doklady *zapřenie jména Kristova* (LyraMat), *přehrozná věc bez jména* (HradMagd), *z semena porušeného* (BiblLitTřeb), *rozraziv těmena umřel jest* (HusVýkl, [ověř.]). V dokladu *ižádný nenesl břěmena ve dni sobotním* (BiblOI) se může jednat i o ACC.PL.

Kromě těchto zakončení dokládá Gebauer (1960, 416) u apelativa *jmě* i tvar se zakončením *-eni*: *pamětiv budu gmeny tvého* (ŽKlem., Gebauer 1960, 416). V textech ITB tento tvar doložen není. Tvar pro jeho ojedinělé doložení zavádím do seznamu výjimek.

V DAT.SG je původním zakončením *-eni*: *[s]emeni tvému dám tuto zemi* (BiblKladr), *dal jemu i jeho plemeni čest kněžskou* (ŠtítKlem), *proti jméni jeho* (BiblKlemNZ), *znáti sě budu jmeni tvému* (Pror).

Novotvar podle středních o-kmenů je zakončen na *-enu*. Je doložen např. v kontextech *k takovému břemenu* (PasKal), *každému sěmenu* (BiblOI), *k tomu jménu* (ŠtítSvátB), *aby stál a slúžil jménu hospodina boha tvého* (BiblOI). S oběma zakončeními se ve vzoru počítá pro všechny zástupce středních n-kmenů.

¹⁹⁰ V PasMuzA není kvantita značena.

Působením zvrtné analogie se zde objevují tvary zakončené *-enyu*. Jsou doloženy pouze pro apelativum *jmě* (např. *gmenyu tvému* (ŽKlem., Gebauer 1960, 417)). Kvůli svému původu není tvar zařazen ani do seznamu výjimek.

LOC.SG má zakončení *-eni*: *na těmeni posvěcencě* (BiblOl), [v] *semeni tvém požehnání budú všickni národí země* (BiblLitTřeb), *ve jméni tvého syna Jezukrista* (ModlMil, [ověř.]), *o tom drahém jmeni Ježíš* (ŠtítSvátA).

Od středních o-kmenů se do tohoto pádu dostávají podoby zakončení *-enu* a *-eně*. Podoba *-enu* je doložena např. v kontextech *má naději ve jmenu božiem* (ŠtítSvátA), *o dobrém jménu* (DalV), *o semenu Iněném* (BawEzop), *tehdy jest v hlavě mnoho zlé krve, najviece v těmenu* (LékCzart), podoba *-eně* v kontextech *v tomto jméně* (BiblLitTřeb), *w ramenye* (EvOl., Gebauer 1960, 417). Vzhledem k řídkému doložení koncovky *-ě* je na místě zvážit, zda ji řadit do vzoru, na druhou stranu však je to koncovka systémová a deklinace má jen několik zástupců, proto jsou do vzoru zavedena všechna zakončení.

Kromě toho byl nalezen ojedinělý doklad *štít zlatý na rámi držieše* (BawEzop), tvar *rámi* zde považuji za tvar apelativa *rámě* a zařazuji ho do seznamu výjimek jako LOC.SG. Gebauer (1960, 417) ho označuje za chybný, stejně jako tvar *jme* v dokladu *weigme twem* (ŽKlem., Gebauer 1960, 417). Tvar *jme* se v ITB nevyskytuje, proto není zařazen ani do seznamu výjimek.

Dále je stejně jako u DAT.SG doložen také tvar vzniklý zvrtnou analogií se zakončením *-enyu*: *wegmenyu*, *w ramenyu* (ŽKlem., ibid.). Tyto tvary vzhledem ke svému původu do seznamu výjimek zavedeny nejsou.

INS.SG má pravidelné zakončení *-enem*, které je hojně doloženo, viz např. kontexty *s člověčím plemenem* (Pror), *ležieze pod břemenem* (BiblOl), *chudý člověk jménem Lazař* (KristA), *jeden jmenem Ananiáš* (ŠtítKlem).¹⁹¹

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU má původní zakončení *-eni*: *rameni mojě lidi súditi budeta* (Pror), *vloživ ji na svoji ramení* (ZrcSpasA, [ověř.]), *dvě břemení cibule ukradli jsú* (ProrRožmb, [ověř.]).

Sblížením se středními o-kmeny vzniká podoba zakončení *-eně*: *[t]ěj sochy hlava z najlepšieho zlata byla a prsí a rameně ze stříbra* (Pror), *majíc ty dvě jmeně* (LyraMat), *jmějieše dvě jméně* (TrojK), *vloží ji na svoji rameně vesele* (BiblOl). Obě zakončení jsou zavedena do vzoru. Protože jsou doložena pouze v NOM.DU a ACC.DU, VOC.DU je označen jako nedoložený.

GEN.DU a LOC.DU jsou zakončené *-enú* s nástupnickým tvarem *-enou*, tvary jsou doloženy např. v kontextech *z tú dvú horú jmenú složeno jest jméno Jordán* (CestMandM), *tú obú jménú užival* (PulkR, [ověř.]), *[o] klúbiech ramenú* (BřezSnářM), *břemena na vlastní ramenú nesú* (BiblOl).

¹⁹¹ V dokladu *obrátiv hlavu tiemenem k zemi* (Otc, [ověř.]), psáno *tiemenem* (Smetánka 1909, 348)) se vyskytuje ojedinělý tvar základu slova, vzhledem k tomu, že se jedná o doklad z textu, jehož edice je transliterovaná a který prozatím neprošel finální kontrolou, zařazuji ho do seznamu výjimek, není vyloučeno, že ve finální podobě textu bude transkribován jinak.

V DAT.DU a INS.DU není původní zakončení doloženo (Gebauer 1960, 418), místo něj jsou v těchto pádech novotvary podle středních o-kmenů se zakončením *-enoma*: *jediné ramenoma a loktoma hnúti móžíše* (PasTisk), a ženských a-kmenů se zakončením *-enama*: *mezi ramenama* (PulkR, [ověř.]). Jiné doklady nalezeny nebyly, ve vzoru je proto DAT.DU zaveden jako nedoložený.

NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL jsou pravidelně zakončeny na *-ena*. NOM.PL je doložen např. v dokladech *s nich byla složena břemena* (LyraMat), *dvanádsti apoštolov jmena sú tato* (LyraMat), *jimažto jména byla Thuman a Guman* (KarVáclB), *některá sěmena padechu vedlé cesty* (BibIKlemNZ), ACC.PL v dokladech *mátě tvá prsy a vymena ukazovala* (LyraMat), *semena přijímá myšlenie dobrého* (ŠtítSvátA), *skrze jmena modl pohanských* (LyraMat), *nade všechna jiná jména* (KristD). VOC.PL doložen není, proto je do vzoru zaveden jako nedoložený.

GEN.PL je pravidelně zakončen na *-en*: *požehnaními vymen a materníka* (BibIKladr), *rozličných sěmen božích* (ŠtítSvátA), *šest jmen na kameni jednom* (BibIOI).

Tvar *vyměň* (*vymyen* (Mama., Gebauer 1960, 418)) je ojedinělý, zavádím ho proto do seznamu výjimek.

Stejně jako v DAT.DU není ani v DAT.PL doložena původní koncovka (Gebauer 1960, 418). Místo ní se vyskytuje zakončení *-enóm*, vzniklé sblížením se středními o-kmeny. Doklady pro tento tvar jsou např. v kontextech *[k] těm hrozného dne toho jmenóm* (ŠtítSvátA), *[k]teraks se naučil těm jménóm* (MartKronA), *k loktóm a k ramenóm* (Traktáty), *k sěmenóm* (BibIOI).

V LOC.PL je sice zakončení shodující se s původním *-enech* doloženo (Gebauer 1960, 418), častější je však dle Gebauerových pozorování zakončení *-eniech* převzaté podle středních o-kmenů nebo podle a-kmenů vzniklé *-enách*. Zakončení *-eniech* nicméně Gebauer dokládá (ibid.) pouze pro apelativum *jmě*, stejný stav byl nalezen i v ITB: *o jméniech zákonov vašich* (BibLitTřeb), *v jmeniech svých* (BibIKladr).

Zakončení *-enách* je doloženo lépe: *jižto nosiechu v břěmenách* (BibIOI), *na ramenách i na pleci* (LékRhaz), *o jmenách zákona vašeho* (BibIKlemNZ), *po jménách nazývání biechu* (BibIKladr).

Původní zakončení *-enech* je v ITB doloženo lépe než *-eniech* a hůře než *-enách*: *po jménech svých* (BibIOI), *ve všech plemenech* (LyraMat), *v semenech zemských* (Hvězd). Zakončení *-enech* a *-enách* proto zařazuji do vzoru pro všechna apelativa, zakončení *-eniech* se zdá mít oprávnění pouze u apelativa *jmě*, u něhož je i bez této výjimky třeba zavést specifické paradigma kvůli alternaci délky v zakončení.¹⁹²

INS.PL má zakončení *-eny*: *pod jich jmeny vlastními* (LyraMat), *ješto sú nazvali jmény svými* (BibIOI), *břemena vlastními nesú rameny* (BibIKladr), *obtěžujete lidi břěmeny* (BibIOI).

¹⁹² Trávníček (1935, 348), Šlosar (1986, 168) i Komárek (2012, 237) uvádějí tvar se zakončením *-eniech* jako jediný pro LOC.PL, Vážný (1964, 85) ho uvádí spolu s tvarem se zakončením *-enech* a *-enách*. Žádná z těchto mluvnic však neuvádí žádné doklady, proto zakončení zařazuji do vzoru pouze k apelativu *jmě*.

Jako novotvar se zde ojediněle objevuje a-kmeny ovlivněné zakončení *-enami*: *pěti těmi břemenami* (TkadIB), *s semenami* (Comest., Gebauer 1960, 418). Obě zakončení jsou zavedena do vzoru.

2.21.2 Specifické jevy

Jak už bylo zmíněno výše, apelativum *jmě* vykazuje alternaci dlouhé a krátké samohlásky, ale ne v tvarotvorném základu, nýbrž v zakončení. Vzhledem k této specifičnosti je třeba zavést pro něj samostatný vzor.

Tabulka 8 shrnuje všechny tvary, ve kterých byla alternace krátký–dlouhý vokál doložena (kontexty jsou uvedeny výše, znak X označuje tvar, ve kterém se alternace vyskytovat nemůže – tvar *jmě*). Z tabulky je patrné, že v naprosté většině kombinací pádu a čísla, v nichž je tvar apelativa *jmě* doložen, se vyskytuje v textech ITB i alternace délky. Alternaci proto do vzoru zavádím u všech pádů.

	SG		DU	PL
NOM	X	jmeno/jméno	nic	jmena/jména
GEN	jmene/jméne	jmena/jména	jmenú/jménú	jmen
DAT	jmeni/jméni	jmenu/jménu	nic	jmenóm/jménóm
ACC	X	jmeno/jméno	jméně/jmeně	jmena/jména
VOC	X	jméno	nic	nic
LOC	jmeni/jméni	jmenu/jménu/jméně	nic	jmenách/jménách/jménech/jméniech
INS	jménem/jmenem		nic	jmeny/jmény

Tabulka 8: Tvary apelativa *jmě* doložené v ITB

Při zkoumání jiných jevů byl nalezen doklad *při pravých jmieních* (PrávJihIB). Podle kontextu se jedná o tvar lemmatu *jmě*, tato podoba tvarotvorného základu je však naprosto ojedinělá, proto je tvar zaveden do seznam výjimek.

2.21.3 Shrnutí

U středních n-kmenů jsou stejně jako u ostatních deklinací se zřetelně rozlišitelnou kmenotvornou příponou do vzorů vedle koncovek (např. *rá-m-ě*) zavedena celá zakončení (např. *ram-ene*).

V téměř celém paradigmatu středních n-kmenů se vyskytují podle Gebauera (1960, 414–420) tvary původní, souhláskové. Výjimkou je DAT.DU, INS.DU a DAT.PL, kde jsou doloženy pouze novotvary (v duálových pádech s o-kmenovou (*-oma*) a a-kmenovou koncovkou (*-ama*), v DAT.PL s koncovkou o-kmenovou (*-óm*)). Deklinační typ se ve sledovaném období výrazně sblíží se středními o-kmeny. Příčinu spatřuje Gebauer (1960, 414) v homonymii původních tvarů v plurálu s tvary o-kmenovými. Novotvary podle o-kmenů jsou jako varianta původních koncovek doloženy v singuláru (kromě INS.SG, kde je původní koncovka homonymní s koncovkou vyskytující se u o-kmenů) a v NOM.DU a ACC.DU (stejný novotvar je do vzoru zaveden i pro VOC.DU). U zbytku tvarů se vyskytují koncovky homonymní. A-kmenové novotvary jsou doloženy jako variantní k původním koncovkám v LOC.PL a INS.PL (a-kmenový novotvar v DAT.PL, který lze očekávat na základě situace u středních o-kmenů, se

zde nevyskytuje). V NOM.SG a ACC.SG je doložena i analogická podoba původní koncovky *-e* (místo *-ě*), do vzoru je zavedena jako nepravidelná nástupnická podoba.

Za lemma jsou považovány všechny podoby uvedené ve staročeských slovnících (např. *rámě* i *rameno*) a všechny tvary navrhuji lemmatizovat ke všem podobám apelativa, ať už se jedná o tvary původní (*rámě*, *ramene*), nebo tvary přejaté z jiných deklinací (*rameno*, *ramenách*). Tento přístup dovoluje najít všechny tvary po zadání jakékoliv podoby apelativa, nenutí přiřazovat určité tvary k jedné podobě a jiné tvary k další a není také třeba předpokládat u podob apelativa vznikajících analogií s jinou deklinací plné paradigma podle této deklinace.

Analýza tvarů ukázala potřebu zavést dva vzory – jeden pro apelativum *jmě*, které se od zbytku deklinace liší kvantitativní alternací v zakončení (*jm-éna/jm-ena*, *jm-ény/jm-eny*) a také přítomností koncovky *-iech* v LOC.PL, druhý pro zbylé zástupce. Pro druhý vzor je jako reprezentant zvoleno apelativum *rámě*.

Všechny koncovky i zakončení sumarizují Tabulky T1 a T2. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku/zakončení se ve sledovaném období nepodařilo doložit. Uvádí se také nepravidelná nástupnická podoba koncovky *-ě*.

neutra n-kmeny		
rámě		
NOM.SG	N	-ě ^{souhl} [(NT-e)], -eno ^o
GEN.SG	N	-ene ^{souhl} , -ena ^o
DAT.SG	N	-eni ^{souhl} , -enu ^o
ACC.SG	N	-ě ^{souhl} [(NT-e)], -eno ^o
VOC.SG	N	-ě ^{souhl} [(NT-e)], -eno ^o
LOC.SG	N	-eni ^{souhl} , -enu ^u , -eně ^o
INS.SG	N	-enem ^{souhl}
NOM.DU	N	-eni ^{souhl} , -eně ^o
GEN.DU	N	-enú ^{souhl}
DAT.DU	N	-enoma ^{o*} , -enama ^{a*}
ACC.DU	N	-eni ^{souhl} , -eně ^o
VOC.DU	N	-eni ^{souhl*} , -eně ^{o*}
LOC.DU	N	-enú ^{souhl}
INS.DU	N	-enoma ^o , -enama ^a
NOM.PL	N	-ena ^{souhl}
GEN.PL	N	-en∅ ^{souhl}
DAT.PL	N	-enóm ^o

ACC.PL	N	-ena ^{souhl}
VOC.PL	N	-ena ^{souhl*}
LOC.PL	N	-enech ^{souhl} , -enách ^a
INS.PL	N	-eny ^{souhl} , -enami ^a

Tabulka T1: Koncovky a zakončení vzoru rámě

jmě		
NOM.SG	N	-ě ^{souhl} , -eno ^o , -éno ^o
GEN.SG	N	-ene ^{souhl} , -ena ^o , -éne ^{souhl} , -éna ^o
DAT.SG	N	-eni ^{souhl} , -enu ^o , -éni ^{souhl} , -énu ^o
ACC.SG	N	-ě ^{souhl} , -eno ^o , -éno ^o
VOC.SG	N	-ě ^{souhl} , -eno ^{o*} , -éno ^o
LOC.SG	N	-eni ^{souhl} , -enu ^u , -eně ^{o*} , -éni ^{souhl} , -énu ^u , -éně ^o
INS.SG	N	-enem ^{souhl} , -énem ^{souhl}
NOM.DU	N	-eni ^{souhl} , -eně ^o , -éni ^{souhl} , -éně ^o
GEN.DU	N	-enú ^{souhl} , -énú ^{souhl}
DAT.DU	N	-enoma ^{o*} , -enama ^{a*} , -énoma ^{o*} , -énama ^{a*}
ACC.DU	N	-eni ^{souhl} , -eně ^o , -éni ^{souhl} , -éně ^o
VOC.DU	N	-eni ^{souhl*} , -eně ^{o*} , -éni ^{souhl*} , -éně ^{o*}
LOC.DU	N	-enú ^{souhl*} , -énú ^{souhl*}
INS.DU	N	-enoma ^o , -enama ^a , -énoma ^o , -énama ^a
NOM.PL	N	-ena ^{souhl} , -éna ^{souhl}
GEN.PL	N	-en∅ ^{souhl} , -én∅ ^{souhl*}
DAT.PL	N	-enóm ^o , -énóm ^o
ACC.PL	N	-ena ^{souhl} , -éna ^{souhl}
VOC.PL	N	-ena ^{souhl*} , -éna ^{souhl*}
LOC.PL	N	-enech ^{souhl*} , -eniech ^{o*} , -enách ^a , -énech ^{souhl} , -éniech ^o , -énách ^a
INS.PL	N	-eny ^{souhl*} , -enami ^{a*} , -ény ^{souhl} , -énami ^a

Tabulka T2: Koncovky a zakončení vzoru jmě

2.22 Nt-kmenová neutra

Střední nt-kmeny (Gebauer (1960, 420) je řadí mezi t-kmeny) jsou jedinou do dnešní češtiny plně zachovanou souhláskovou deklinací. Patří k nim převážně apelativa označující mláďata a nedospělé jedince, už ve staré češtině však deklinační typ zahrnuje i apelativa jiná (*prasě, kniežě*, postupně sem přechází apelativum *doupě*).¹⁹³ Zachování deklinace podle Šlosara (1986, 169) souvisí s tím, že se formant *-ě* stal produktivním odvozovacím sufixem pro jména mláďat. Ve staročeských slovnících patří ke středním nt-kmenům asi 160 apelativ, nejedná se tedy o malou deklinaci.

Deklinační typ se vyznačuje výskytem tvarů s kmenotvornou příponou *i* bez ní. Stejně jako v případě ostatních souhláskových deklinací, v nichž jsou zachovány vedle tvarů s kmenotvornou příponou *i* tvary bez ní, se v textu mluví o koncovkách i zakončeních. Kmenotvorná přípona je součástí všech tvarů kromě NOM.SG, ACC.SG a VOC.SG. Prošla vývojem z praslovanského *-et-* ke staročeskému *-at-*, v němž se *a* mění působením přehlásky v příslušných kontextech na *ě* a posléze ztrátou jotace v *e*. Tvary s přehláskou se vyskytují v celém singuláru a také v NOM.DU, ACC.DU, VOC.DU a LOC.PL. V LOC.PL se však působením analogického vyrovnávání tvarů v plurálu objevuje i *a*.

Původ koncovek je jako u téměř všech souhláskových deklinací v jednotlivých mluvnicích pojímán různě. Gebauer (1960, 421) konstatuje, že ve skloňování „jest opět mnoho tvarů podle vzorů jiných“, ale bez komentáře (tedy jako vlastní tvary deklinace) uvádí mnohem víc tvarů než mluvnice ostatní. Trávníček (1935, 350) a po něm Vážný (1964, 92–93) označují za původní tvary NOM.SG, GEN.SG, DAT.SG a ACC.SG. Vážný (1964, 93) považuje za původní i tvar GEN.PL. LOC.SG je považován za původní dativ ve funkci lokálu, nebo i-kmenový novotvar. Novotvarem podle i-kmenů jsou podle těchto mluvnic dále INS.SG, DAT.DU, INS.DU, LOC.PL (*kuřětech*) a INS.PL (*kuřatmi*). Tvary v NOM.DU, ACC.DU a LOC.PL (*kuřětiech*) označují obě mluvnice jako o-kmenové, Vážný (1964, 93) komentuje jako o-kmenový i tvar DAT.PL (*kuřatóm*). Šlosar (1986, 169) vypočítává jako původní pády NOM.SG, GEN.SG, DAT.SG a ACC.SG.

Označení původu tvarů ve vzoru se však jako u ostatních deklinací řídí Gebauerem (1960, 421–425), protože ostatní mluvnice původ koncovek nekomentují důsledně.

2.22.1 Tvary jednotlivých pádů

NOM.SG, ACC.SG a VOC.SG mají koncovku *-ě*, která vznikla přehláskou z *a*.

¹⁹³ Pro apelativum *doupě* existují ze sledovaného období doklady jeho ja-kmenové i nt-kmenové přináležitosti – např. [*l*]išky *dúpě mají a ptáci nebeští hniezda* (LyraMat), [*l*]išky *dúpata mají a ptáci nebeští hniezda* (BibIOL). Naproti tomu pro jiná apelativa, která jsou v mluvnicích uváděna v souvislosti se středními nt-kmeny (*vole, koště, vejce*), takové doklady nalezeny nebyly a ani staročeské slovníky u nich tuto příslušnost neuvádějí, proto nejsou do seznamu pro generování tvarů jako nt-kmenová zavedena.

Kromě této koncovky dokládá Gebauer (1960, 422) (zřejmě pouze pro NOM.SG) i její zdlouženou podobu (-ie, -é): *výborné dyetje* (Štít. ř., Gebauer 1960, 421–422), *felee* (Chir., ibid.), *wodne telee* (Chir., ibid.). V ITB jsou tytéž kontexty transkribovány pravidelně jako [v]ýborné *dietě* (ŠtítSvátA), *sele* (LékChir), *vodné tele* (LékChir). Tvary proto nejsou řazeny do seznamu výjimek.

GEN.SG má zakončení -*ěte*.

Gebauer (1960, 422) uvádí další dva doklady zakončení – *narozenie dyetyetie* (EvOl., Gebauer 1960, 422), kde uvažuje o koncovce nářeční nebo o omylu, a doklad *nebude brawie i w giefly* (ŽKlem., ibid.), který pokládá za omyl. První podoba (*dietěť*) je zavedena do seznamu výjimek, druhý doklad je vzhledem k tomu, že se jedná o omyl, ponechán stranou.

V DAT.SG i LOC.SG je pravidelné zakončení -*ěti*.

V INS.SG je pravidelné zakončení -*ětem*.

NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU mají zakončení -*ěť*. NOM.DU je doložen např. v kontextu *tě kniežěť* *proti sobě na sědanie diesta* (KarVáclB), ACC.DU v kontextech *vezme dvě hrdlici nebo dvě holúběť* (BiblKladr), *dali obět hospodinu [...] dvě hrdličat aneb dvě ptáčěť holubie* (BiblOl). VOC.DU není doložen, proto je do vzoru zaveden jako nedoložený.

Gebauer (1960, 423) dále dokládá dvě výjimky v tomto tvaru. Jedná se jednak o tvar *knížatě* (*dvě knizatie* (Comest., Gebauer 1960, 423)), jednak o doklad *teleti* (*učinil jest dvě teleti zlatie* (Bel., ibid., citováno podle Jungmanna)). V ITB se vyskytují doklady *tě dvě kniežatě [...] táhnú* (MartKronA) a *jest byl učinil dvě teleti zlaté* (HusPost, [ověř.]). Tvar *teleti* pokládá Gebauer (1960, 423) za omyl (v ITB je tentýž kontext transkribován *dvě teletě* (BelA), na tuto transkripci ukazuje i Gebauerův (ibid.) doklad přímo z rukopisu *teletie* (Bel., ibid.)). Kvůli dokladu z HusPost však tvar *teleti* zavádím do seznamu výjimek. U tvaru apelativa *kniežě* se nejedná o ojedinělou odchylku – u apelativa dochází analogicky ke zrušení přehlásky a situace je zohledněna ve vzoru (viz níže).

V GEN.DU a LOC.DU je pravidelné zakončení -*atú* (s nedoloženou nástupnickou podobnou -*atou*). Zatímco GEN.DU doložen je – viz např. kontexty *pakli by nemohla ruka jeho ofěrovati dvú hrdlicí aneb dvú holúbatú* (BiblOl), *z tú dvú kniežatú* (ApolBaw), LOC.DU se v užitých zdrojích doložit nepodařilo. Do vzoru je proto zaveden jako nedoložený.

Původním zakončením v DAT.DU a INS.DU je -*atma*. Toto zakončení je doloženo v INS.DU např. kontextem *jmieše vyplatiti jeho [...] dvěma holúbatma aneb dvěma hrdličatma* (HradRad), kontext pro DAT.DU byl nalezen pouze v kontextu *k svýma dieťatma mluvě* (PasMuzA, [ověř.]).

Podle o-kmenové deklinace se do těchto pádů dostává zakončení -*atoma*, je doloženo v obou pádech, viz kontexty *co jest učinil dvěma kniežatoma* (BiblOl), *daj těmato zvieřatoma* (Otc, [ověř.]), *narození mezi oběma dobytčatoma* (HusCeskaKazani, [ověř.]). Obě zakončení (-*atma* i -*atoma*) jsou tedy do vzoru v obou pádech zavedena jako doložená.

NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL mají pravidelné zakončení *-ata*. VOC.PL je doložen např. v kontextu [ó] *panie, múdra, ctná zvierata, otkud vám ta rada vzata* (DalV).

Pravidelné zakončení v GEN.PL je *-at*.

Jako řídké Gebauer (1960, 423) označuje zakončení *-atón* s koncovkou převzatou z u-kmenů. Dokládá je pouze v kontextu *těch vhrzato* (Pulk., *ibid.*). V ITB není žádný další takový tvar doložen, navíc staročeské slovníky uvádějí apelativum *Uhř* pouze jako proprium. Zakončení *-atón* není proto zavedeno do vzoru. Tvar *Uhřatón* není kvůli tomu, že se jedná o proprium, zaveden ani do seznamu výjimek.

V dokladu z *úst nemluvnátek a sancón selón dokonal si chválu* (LyraMat) je ojediněle doložena u-kmenová koncovka *-ón* v tvaru bez kmenotvorné přípony. Tvar je zařazen do seznamu výjimek.

Původní koncovka DAT.PL nemá ve staré češtině doklady (Gebauer 1960, 423). V tomto tvaru se pravidelně vyskytuje zakončení *-atóm*, s koncovkou přejatou z o-kmenů.

V LOC.PL je situace komplikovanější. Tento pád má vlastní zakončení *-ětech*. Je však doloženo pouze pro apelativum *kniež*, např. v kontextu *o všech kniežetech i králích* (PulkR, [ověř]). Jelikož se v plurálu jedná o jediný tvar s přehláskou, objevuje se ve sledovaném období i podoba bez přehlásky, tedy *-atech*, a je doložena mnohem lépe než podoba původní – viz např. kontexty v *jiných zvieratech* (ŠtítSvátA), v *tvých dobytčatech* (BiblOI).¹⁹⁴

Další zakončení, *-ětiech*, má koncovku přejatou z o-kmenů a je doloženo v jediném kontextu, opět s apelativem *kniež*: *o českých knyezietyech* (Pass., Gebauer 1960, 424).¹⁹⁵ I toto zakončení má doloženou analogicky vyrovnanou podobu, *-atiech*. Podoba je kromě apelativa *kniež* (*w knyezatyech* (ŽPod., *ibid.*)) doložena v kontextu *v jich vnúčatiech* (ŠtítKlem).

Poslední doložené zakončení *-atách* má koncovku přejatou z ženských a-kmenů. I toto zakončení je doloženo nehojně, pouze dvěma doklady, a to *na kniezatách* (Brig., Gebauer 1960, 424) a *v dúpatách zemských* (BibIKlemNZ).

Nejlépe doloženým zakončením je tedy v LOC.PL varianta *-atech*. Vzhledem k tomu, že se jedná o variantu analogickou, je třeba počítat i s variantou původní, totiž *-ětech*. Zakončení s o-kmenovou a a-kmenovou koncovkou řadím kvůli výjimečnému doložení pouze do vzoru apelativa *kniež* (viz níže), tvary *vnúčatiech* a *dúpatách* jsou řazeny do seznamu výjimek.

INS.PL má pravidelné zakončení *-aty*.

¹⁹⁴ Pro úplnost byla v textech ITB zkoumána i druhá možnost analogie – totiž tvary s přehláskou v případech, kde pro přehlásku nebyly podmínky – tedy v tvarech jako *kuřeta*, *kuřety* apod. Tyto tvary byly nalezeny pouze u apelativa *kniež*, proto jsou zavedeny do vzoru pouze u tohoto apelativa, ne u nt-kmenů obecně (viz níže).

¹⁹⁵ Tentýž kontext je v ITB transkribován *kněžětiech* (PasMuzA s578), tvar nepokládám za náležitě transkribovaný, a do popisu proto zařazen není.

2.22.2 Specifické jevy

2.22.2.1 Kuřě – kuřenci

V úvodním představení nt-kmenové deklinace Gebauer (1960, 421) uvádí, že k singulárním tvarům neuter s kmenotvornou příponou *-ęt-* „bývají v plurálu tvary z *-еньсо* (masc.)“ – pokládá tedy tvary jako *kuřenci*, *lvíčenci*, *holubenci* za plurály apelativ *kuřě*, *lvíčě*, *holúbě* atd. Pro toto pojmání hovoří podle něj i situace v nářečích (ibid.). Tento názor opakují Trávníček (1935, 351) i Šlosar (1986, 170). Ve shodě s tímto názorem je i Oberpfalzer (1933, 233), který uvádí, že tvary jako *jěhenci* „doplňují flexi kmenů na *-ęt-* velmi často jako pluralia tantum“. Také Michálek (1962, 335) tento názor sdílí a tvrdí, že jména mláďat „tvoří paradigma typu *jěhně – jěhňata* i *jěhenci*“.¹⁹⁶

Naproti tomu z formulace v úvodu práce o skloňování se zdá, že Gebauer (1960, 5) uvedené formanty vnímá jako dva prostředky odvozování jmen mláďat. Také Flajšhans (1929) ve svém pojednání o změnách funkce přípony *-ec* vnímá sufixy *-enec* a *-ě* jako dva synonymní prostředky, o jejich případné přináležitosti k jedné deklinaci se nezmiňuje.

Otázkou tak je, zda tvary jako *kuřenci* zahrnout ve zde prezentovaných podkladech pro automatickou morfologickou analýzu do paradigmatu nt-kmenových apelativ, nebo je držet zvlášť jako tvary samostatných lexémů. Aby bylo možné tuto otázku zodpovědět, provedla jsem následující analýzu: ze staročeských slovníků byla vybrána všechna apelativa pojmenovávající mláďata zakončená na *-enec*, případně *-enci*. K těmto apelativům byl dohledán protějšek patřící mezi nt-kmenová neutra (např. tedy *kuřě* ke *kuřenec*, *lvíčě* ke *lvíčenec*), pokud existuje. Jedná se o tato apelativa a jejich protějšky:

bélenec,
dračenec,
orlíčenec – *orličě*,
holubenec/holúbenec – *holúbě*,
húsenec – *húsě*,
kavčenci – *kavčě*,
kotenec/kotěneg – *kotě/kótě*,
kozlenec – *kózle*,
ksenec,
kuřenec – *kuřě/kúřě*,
lisenci/lišenci – *líse*, *líše*,
vlastovičenec/lastovičenec,
lvíčenec – *lvíčě*,
*mládenci*¹⁹⁷ – *mládě*,
myšenec – *myšě*,
oslenec – *ósle*,

¹⁹⁶ Navíc se z jeho formulace, že „[s]ingulár neuter na *-(en)ec* není takto doložen u plurálů *jěhenci*, *prasci*, *húseneci*“ (Michálek 1962, 335), zdá, že i tvary jako *jěhenci* vnímá jako tvary středního rodu. O této možnosti však dále neuvažují, protože formálně jsou tvary jako *kuřenci* zřetelně mužské.

¹⁹⁷ V GbSlov v rámci hesla *mládenec*.

práčenec – práče,
*ptáčenec/ptačenec*¹⁹⁸ – *ptáče,*
ščenec – ščeně,
vnúčenec – vnúče.

Ze seznamu je za prvé zřejmé, že jenom apelativa *lisenci/lišenci* a *kavčenci* jsou ve slovnících uvedena v plurálu, ostatní mužská apelativa mají jako reprezentativní tvar nominativ singuláru. Za druhé je ze seznamu zřetelné, že ne všechna mužská apelativa sledovaného typu mají synonymum patřící mezi střední nt-kmeny, je jich však menšina.

U obou podob (*kuřě – kuřenec*) byla provedena komplexní analýza tvarů, která se zaměřovala na to, zda mají apelativa mužského rodu doloženy tvary singuláru a zda naopak apelativa středního rodu mají doloženy tvary plurálu. V případě, že by paradigma obou typů apelativ bylo defektní, bylo by vhodné paradigmatu propojit (považovat tvary jako *kuřenci* za plurál apelativ jako *kuřě*).

Z analýzy vyplynulo, že v textech ITB není doložen žádný tvar singuláru zkoumaných maskulin (tvar *ščenec* v kontextu *Pessulum lest zámečná vel ščenec* (SlovOstřS) je evidentně užit v jiném významu než zde sledovaném, tvary jako *mládenec* se vyskytují také v jiném významu). Stejná je situace v heslových statích zkoumaných apelativ v GbSlov a StČS – v dokladech není přítomen žádný tvar singuláru. Všechny doložené tvary mají pravidelné mužské jo-kmenové koncovky, jak ukazují následující kontexty:

NOM.PL: *z kterých se kuřence vyléhnú* (LékJádroBrn), *vlku přibude síly a ščenci mu budú čili* (AlxV), *ksenci mladí pokúsajú mateři břicho* (BibIKlemNZ), *vylehú se z vajec kuřenci* (CestMandM);
GEN.PL: *kúpivše dvě hrdlici nebo dvě holubenec* (KristA), *také se držeti dobrých krmí svým časem, jakti kuřenec i kozlenec, kuroptví i jiného masa* (LékVodň), *urodila mnoho myšenec* (LékŽen), *pastýř rozlučuje berancě ot kozlencov* (KristA);
DAT.PL: *orličencóm učini vzdoru* (BawEzop), *dává pokrm všemu ptactvu a synóm nebo kavčencóm, havranóm* (WaldhPost, [ověř.]);
ACC.PL: *bohatí za své prvorozené děti beránek ofěrováchu, a chudí hrdličky nebo holubencě* (KristA), *pastýř rozlučuje berancě ot kozlencov, i postaví berancě na svéj pravici a kozlencě na svéj levici* (KristA), *slepice sbírá kuřencě pod křídla svá* (LyraMat);
VOC.PL: *[k]senci ješčěří, kdo jest vám ukázal, aby utekli před budúcím hněvem božím* (BibIOI);
LOC.PL: *o hrdliciech a o holubencích* (KristA), *by mohla býti na kuřencích* (Kuch), *máteř na ptáčencích nebo na vajcích násediee* (BibIKladr);
INS.PL: *hniezdo s holubenci nalezne* (BřezSnářM), *[d]ovedu jě [...] jako skopcě s kozlenci* (Pror), *[t]ěmi hady a ksenci nazval Kristus mistry* (BibIKlemNZ).

Pro nt-kmenové protějšky jo-kmenových maskulin jsou naproti tomu doloženy tvary všech čísel. Následující kontexty dokládají tvary plurálu – tedy tvary konkurující tvarům mužských apelativ:

NOM.PL: *řvátí budete jako lvíčata lvová* (Pror), *snědie je ptáčata orličie* (BibIOI, [ověř.]);
GEN.PL: *někteří pak vaří prasat mladých nebo kózlat nebo jehňat* (LékŽen), *[o] kráděži kuřat, kačat, slepic* (PrávJihIA);

¹⁹⁸ V MSS nenáležitě s krátkou (podle ESSČ).

DAT.PL: *dává dobytčatům pokrm jich a kuřatům havranovým* (BiblOI, [ověř.]), *nedá po něm dětem jeho neb vnúčatům kralovati* (ŠtítSvátA);
ACC.PL: *uvař najprvé kuřata* (Kuch);
LOC.PL: *o kuřatech* (Kuch), *v svých dětech neb vnúčatech* (ŠtítKlem);
INS.PL: *se všemi vnúčaty* (BiblOI).

Z těchto dokladů je zřejmé, že tvary plurálu nt-kmenových apelativ jsou méně frekventované než tvary synonymních apelativ mužských. Přesto je však zřejmé, že nt-kmenová apelativa označující mladé jedince mají také pravidelné tvary plurálu podle středních nt-kmenů.

Naproti tomu, jak bylo uvedeno výše, mužská apelativa označující mláďata v žádném jiném čísle než plurálu doložena nejsou. Vzniká potom otázka, proč nejsou daná apelativa považována za pluralia tantum (tak se ve staročeských slovnících zachází pouze s tvary *lisenci/lišenci* a *kavčenci*, NOM.SG *lisenec/lišenec* a *kavčenec* nejsou uvedeny).

Jak bylo naznačeno výše, je buď možné považovat tvary jako *kuřenci* za tvary samostatného mužského jo-kmenového lemmatu *kuřenec* (nebo lépe *kuřenci*) a nijak je s nt-kmenovými substantivy nespojovat, nebo je možné tyto tvary zařadit do paradigmatu nt-kmenových apelativ. Výhodou druhého řešení by bylo, že se nebudou předpokládat nedoložené tvary singuláru a duálu u apelativ typu *kuřenec* a že dojde k zachycení vztahu, který podle Gebauera (1960, 412) a jím reflektované situace v nářečích měl své opodstatnění v povědomí mluvčích. Nevýhodou by byl naopak fakt, že by se v plurálu apelativ typu *kuřě* objevily tvary středního i mužského rodu zároveň, i to, že by se jako zakončení objevoval slovtvorný formant *-enc-*.¹⁹⁹ Oba tyto jevy by se vyskytovaly pouze v této deklinaci, jinde nemají obdoby. Další nevýhodu potom vidím v tom, že vztah mezi podobami *kuřě* – *kuřenec* je závislý na konkrétních lemmatech, a nebylo by proto možné zavést ho do vzoru plošně bez předpokládání apelativ, která nejsou doložena. Existují totiž pojmenování mladých jedinců patřící k nt-kmenům, která nemají synonymum v mužském rodě (např. *hřiebě*, *tele*), a u nich by tedy bylo třeba zavádět vzor, kde by se tvary typu *kuřenci* nevyskytovaly, nebo by se musely předpokládat podoby, které nejsou doložené (**hřiebenci*, **telenci*). Podobný problém by se objevil i u jo-kmenů: existují mužská apelativa označující mladé jedince, ke kterým paralelní nt-kmenové apelativum neexistuje (např. *ksenec*), u těch by bylo nutné zavádět samostatné lemma (ať už *ksenec* nebo *ksenci*), zatímco u zástupců s protějškem ve středních nt-kmenech by se samostatné lemma nezavádělo (jejich tvary by byly zařazeny jako plurálové k nt-kmenům).

Vzhledem k těmto nevýhodám je v této práci zvoleno řešení, které tvary jako *kuřenci* a apelativa typu *kuřě* nepropojuje.

Ve shodě se zásadou respektování podob lemmat ve staročeských slovnících zavádím zkoumaná mužská apelativa do seznamu pro generování tvarů v podobě, jakou uvádějí slovníky, tedy převážně v NOM.SG. Informace o jejich významové spřízněnosti s některými středními nt-kmeny se tak na úrovni podkladů neprojeví (stejně jako informace o nedoložení jejich singulárových a duálových

¹⁹⁹ Kmenotvorná přípona *-et-* a slovtvorná *-enc-* mají podle Gebauerova (1960, 5) výkladu částečně stejný původ, o varianty stejného formantu se však nejedná.

tvary). Do budoucna však považují za vhodné zpracovat ve slovnících apelativa typu *kuřenec*, pokud označují mladé jedince, jednotně jako pluralia tantum (nebudou-li ovšem v dalším materiálu nalezeny jejich singulárové tvary).

2.22.2.2 Apelativum *dietě*

Apelativum *dietě* vyžaduje zavedení samostatného vzoru, protože se podle středních nt-kmenů skloňuje v singuláru a duálu, ale v plurálu má skloňování podle ženských i-kmenů. Kromě toho byly analýzou tvarů zjištěny některé zvláštnosti, které jsou spolu s méně obvyklými tvary popsány níže.

V GEN.SG je kromě pravidelného zakončení *-ěte* doloženo také zakončení *-ete* (se ztrátou jotace v neobvyklém kontextu): *božstvie tohoto nebeského dietete* (KristD), *toho dietete velmi snažně chovati kázali* (PasMuzA, [ověř.]), do vzoru jsou proto zavedeny obě podoby zakončení. Varianta *-ete* je považována za nepravidelnou nástupnickou podobu.

Podobná je situace v INS.SG – kromě pravidelného zakončení *-ětem* je zde doloženo i zakončení se ztrátou jotace *-etem*: *bude utěšen dietetem svrchupsaným* (BřezSnářM), *svatá Anna dietetem počevši* (KristD). I tato podoba je ve vzoru zavedena jako nepravidelná nástupnická.

Vokativ je doložen pro singulár a plurál: [a] *ty, dietě, prorok přenajvyššieho budeš nazván* (KristA), [s] *lyšte staří i vy, děti, co jáz vám chci pověděti* (HradProk), pro duál doložen není.

NOM.DU je doložen v kontextu *tě obě dietětě, Judáš a kralovic, podrostesta* (PasMuzA, [ověř.]), ACC.DU pak v kontextu *její dvě dietětě uzřevše* (PasTisk).

LOC.DU není doložen, GEN.DU je doložen v kontextu *obú dietátú nemóž pospolu přes řeku přenésti* (PasMuzA, [ověř.]).

DAT.DU a INS.DU mají pravidelné nt-kmenové zakončení *-atma*, je doloženo např. v kontextech *k svýma dietátma mluvě* (PasMuzA, [ověř.]), *kým jsta činem dietátma počele* (KristA), *po cestě s dietátma jdíeše* (PasTisk).

Druhé zakončení s koncovkou přejatou z o-kmenů (*-atoma*) doloženo není, ale vzhledem k situaci v nt-kmenové deklinaci je do vzoru zavedeno.

Kromě této koncovky Gebauer (1960, 424) předpokládá v INS.DU a DAT.DU i tvar *dětma* s koncovkou podle i-kmenů, tvar dokládá pro INS.DU. V textech ITB jsou doloženy tvary jak pro DAT.DU, tak pro INS.DU v kontextech *s svýma dětma* (PasTisk), *k svýma dětma mluvě* (PasTisk). Koncovka je tedy do vzoru zařazena u obou pádů.

V NOM.PL, ACC.PL i VOC.PL je do vzoru zavedena pouze koncovka *-i*, která je dobře doložena. Kromě obvyklého ženského rodu je v NOM.PL doložen i rod mužský (systémově lze předpokládat jeho

odlišení i ve VOC.PL): *kde sú naši děti* (PasKal), *všichni děti [...] jsúť řádně pošlí* (PrávJihIA). Do vzoru je proto v těchto pádech zanesen i mužský rod.²⁰⁰

Ostatní koncovky jsou v těchto pádech u ženských i-kmenů do vzoru zařazeny kvůli interferenci s ženskými ja-kmeny. Tato interakce u apelativa *dítě* nenastává, proto počítám pouze s koncovkou základní (stejně je tomu i u pádů ostatních).

Pro GEN.PL byla kromě obvyklé koncovky *-í* nalezena i zvrtně analogická koncovka *-ie* v kontextu *neměl by dítě* (TkadIB). Koncovka se ale pro svůj původ v popisu nijak nezohledňuje.

V DAT.PL a LOC.PL jsou doložené pravidelné i-kmenové koncovky: v DAT.PL *-em* a v LOC.PL *-ech*, viz např. kontexty *jde k dětem* (ŠtítKlem), *v svých dětech* (ŠtítSvátA).

Kromě toho je v kontextu *sobě i ženám i dětóm* (CestMil, [ověř.]) doložena o-kmenová koncovka *-óm*. Gebauer (1960, 382) uvádí v přehledu tvarů tuto koncovku pouze v podobě *-om* a dokládá ji v sedmi kontextech ze čtyř různých zdrojů, např. *k dyetom fwym* (EvOl., Gebauer 1960, 382), *aby pokrm dyetom přinesl* (GestaKl., ibid.). Vzhledem k tomuto doložení je koncovka *-óm* řazena do vzoru (s podobou *-om* se počítá systematicky, viz Tabulku 23 v části 4.5.4). Tvarům s touto koncovkou je vzhledem k původu koncovky i kvůli tomu, že je v NOM.PL doložen rod mužský, připisován mužský rod.

INS.PL má doložen pouze tvar s koncovkou *-mi*: *musil bych s dětmi žebrati* (DesHrad).

2.22.2.3 Apellativum *kniežě*

Apellativum *kniežě* je podle Gebauera (1960, 424–425) nt-kmenové neutrum s pravidelným skloňováním, časem se ale vlivem významu objevuje také jako maskulinum. Všechny Gebauerem (ibid.) uváděné doklady jsou mladší, než je sledované období (začínají Hájkovou kronikou), protože výklad chce ukázat, jak dlouho apellativum kolísá mezi oběma rody. Úkolem analýzy tvarů v ITB bylo zjistit, zda je třeba s mužským rodem tohoto apellativa počítat i pro období staročeské. Jedinými tvary, v nichž je možné konkurenci rodu doložit, jsou nominativ, akuzativ a vokativ všech čísel. Proto jsou nejprve komentovány tyto tvary, ostatní zvláštnosti paradigmatu apellativa *kniežě* jsou popsány vzápětí.

V NOM.SG jsou dobře doloženy oba rody sledovaného apellativa – srov. např. kontexty *kniežě pekelné poče mluvíti peklu* (KristB), *Vratislav v Čechách vévodú byl, knieže bohobojný, vši cti plný* (PasTisk). Není výjimkou, že se kolísání objevuje i v rámci jednoho pramene v podobném kontextu – např. *[t]ehda povstav kniežě kněžské* (BiblLitTřeb), *[t]ehda přišed kniežě kněžský* (BiblLitTřeb). Objevují se i kontexty se shodou hybridní – *[t]omu poselství kniežě kúřimské vesele povolil* (DalV).

²⁰⁰ V kontextu *řečené sbožie vedlé prorozenie otce jeho s jednoho na druhého dítěte doma přebývající dědicky jest poručil* (PrávJihIB) lze rod apellativa *dítě* interpretovat také jako mužský podle přívlastku *druhého* a také podle toho, že se zde na místě akuzativu objevuje tvar genitivní. Pokud je *přebývající* také přívlastkem závislým na tvaru *dítěte*, ukazuje tvar adjektiva naopak na rod střední, nebo se může jednat o plurál jakéhokoliv rodu. Tento doklad pokládám za syntaktickou odchylku a zařazuji ho do seznamu výjimek jako ACC.SG, maskulinum.

Dobře doložena je konkurence obou rodů také ve VOC.SG, jak ukazují např. kontexty [c]hudé kniežě, co budeš dnes jiesti (DalV), Benedikte, knieže tyřské, učiniš tak dielo rytířské (ŠtilfU), [k]nieže šlechtný, tieži tvé milosti (ApolBaw), [s]lyš, Ježíši, knieže veliký (BeLA). Vyskytují se i kontexty se shodou hybridní [k]de jsi, náš knieže pekelné (PasTisk).

V ACC.SG se konkurence rodu projevuje i konkurencí tvaru – vzhledem k životnosti se sem v případě mužského rodu dostává tvar původně genitivní. Střední rod je doložen např. v dokladech *zvláštnie prosby, jakožto za krále anebo knieže zemské neb za biskupa* (JakVečV), *dovedli knieže dřívevečené z komňaty do kostela* (ŘádKorE). Mužský rod je doložen méně, ale např. v dokladech *vyjeli jsú z Prahy po krále voleného jménem Albrechta, kniežete bavorského* (LetV), *svého krále nebo svého kniežete volí* (PrávŠvábC, [ověř.]) se o ACC.SG jedná.

NOM.DU a ACC.DU jsou kolísáním rodu a hybridní shodou zvláště nápadné. V dokladu *zamluvichu se tě dvě kniežetě, aby se sama bila na tom mostě* (MartKronA) se v případě přísudku jedná buď o shodu mužskou duálovou, nebo střední plurálovou. V dokladu *dvě kniežetě naše u boji, ješto měli s Alexandrem, jsú zabiti* (AlexPovD) je přívlastek v mužském rodě duálu, přísudky mají mužský rod plurálu. V kontextu *dvě mocné kniežetě přijeli k nám* (ApolBaw) je přívlastek buď v ženském rodě plurálu, nebo se jedná o střední či ženský tvar duálu analogicky vzniklý podle tvarů s tvrdým konsonantem na konci tvarotvorného základu (*dobřej, dobré místo dobřiej, dobřej, dobré* (Gebauer 1960, 547)), přísudek je v mužském rodě plurálu. V kontextu *přijidesta dvě mocné kniežetě* (ApolBaw) je přívlastek opět v ženském rodu a v plurálu, nebo ve středním či ženském rodě a v duálu, přísudek je pak v duálu jistě. A konečně v kontextu *dvě kniežetě svoji před sobú poslal jest* (PulKR, [ověř.]) se přívlastek vyskytuje ve středním rodě a v duálu. Z těchto dokladů je zřejmé, že formálně duálové tvary apelativa *kniežě* mohou mít shodu jako neutra, maskulina i možná i feminina v různé kombinaci s plurálem nebo duálem. Na ženský rod zde rezignují, protože v obou dokladech, kde se vyskytuje, může jít zároveň i o střední duálový tvar. V duálu počítám stejně jako v singuláru se středním i mužským rodem apelativa *kniežě*.

Z dokladů NOM.PL je zřejmé, že střední rod hraje dominantní roli – frekventovanější jsou tedy doklady jako [v]šeliká kniežata zemská vstala sú (Pror), *my, jsúce nepřemožná kniežata* (PasTisk). Mužský rod se objevuje zřídka, ale doklady jako [v]šickni tito kniežata postupujícíe chodiec Istivě, měd a železo, všikni sú zertzavěli (Pror), *kniežata mnozí věřili sú veň* (BibIKlemNZ), *byli sú snažni kniežata čeledí* (BibIOI) ukazují, že je s ním potřeba počítat. Vyskytují se i kontexty se shodou hybridní – např. *zvolená kniežata jeho ztonuli sú u moři* (BibIOI).

Podobná je situace v ACC.PL, také zde dominuje střední rod – např. v kontextech *svolal jest k sobě [...]všěcka svá kniežata* (BibIOI), *césař obeslal mocná kniežata* (MartKronA), ale mužský rod se vyskytuje v dokladech *jeho byl král nade všěcky kniežata [...] povýšil* (BibIOI), *nade všěcky kniežata slavný* (AlexPovD).

Ve VOC.PL se podařilo nalézt kontext pouze se shodou podle středního rodu: [k]niežata lidská a starosty, slyšte (BibLitTřeb), nicméně vzhledem k pádům ostatním je dvojí rod zaveden do vzoru i zde.

V ostatních pádech se rod pomocí shody rozlišit nedá, v celém paradigmatu ale na základě dokladů kolísání rodu v singuláru a plurálu počítám se středním i mužským rodem.

Dalším jevem, který je třeba v paradigmatu apelativa *kniežě* zohlednit, jsou analogické podoby zakončení. Zatímco ostatní nt-kmeny mají analogickou podobu zakončení se zrušenou přehláskou pouze v LOC.PL (*zvieřatech* místo *zvieřětech*), apelativum *kniežě* má doloženu tuto podobu i v NOM.DU: *dvě knizatie* (Comest., Gebauer 1960, 423). Jako jediné má toto apelativum doloženy i tvary s nenáležitou přehláskou v NOM.PL, ACC.PL a také v GEN.DU, jak lze vidět např. v dokladech *[z]lá kniežeta i zlé hrabie [...], všichni cuzé otjímají* (DesHrad), *svolav král Agamenon krále, vévody a kniežeta i staršie na jednu roveň* (TrojK), *z těchto dvú kniežetú* (ApolBaw). Pokládám proto za vhodné počítat se zakončením s přehláskou i bez ní ve všech tvarech duálu a plurálu. Ve vzoru jsou však odlišeny doložené a nedoložené varianty.

2.22.3 Shrnutí

Deklinační typ středních nt-kmenů je jedinou do dnešní češtiny dochovanou deklinací, v níž se plně zachoval rozdíl mezi tvary bez kmenotvorné přípony a s ní. Pro popis deklinačního typu proto používám koncovky i zakončení. Tvary bez kmenotvorné přípony se vyskytují v NOM.SG, ACC.SG a VOC.SG, v ostatních pádech jsou tvary s kmenotvornou příponou. Podobu kmenotvorné přípony ovlivnila přehláska *a > ě*: v singuláru má kmenotvorná přípona podobu *-ět-*, před koncovkou *-ě* je v duálu pravidelná podoba *-ět-*, jinde v duálu *-at-*, v plurálu je všude kromě LOC.PL podoba *-at-*. Proto se v LOC.PL vyskytuje podoba vyrovnaná s ostatními pády – např. *kuřatech* místo pravidelného *kuřětech*. Jinde tato analogická podoba doložena není, do vzoru je proto zavedena pouze v LOC.PL (zakončení má podobu *-ětech* i *-atech*). Analogie v opačném směru (podoba *-ět-* místo *-at-*) je doložena pouze v duálových a plurálových tvarech apelativa *kniežě* (*kniežeta* místo *kniežata*, *kniežetú* místo *kniežatú*). Pro apelativum *kniežě* je třeba zavést samostatný vzor vzhledem ke kolísání rodu mezi neutrem a maskulinem (viz níže). Do tohoto samostatného vzoru jsou zavedeny i analogické podoby kmenotvorné přípony ve všech tvarech duálu i plurálu.

Podle analýzy tvarů je třeba pro střední nt-kmeny ve staročeském období stanovit tři vzory – pro první z nich bylo zvoleno vzorové apelativum *kuřě* a patří pod něj naprostá většina zástupců deklinace. Všechny pády tohoto vzoru až na DAT.PL (s o-kmenovou koncovkou *-óm*) mají doloženy původní souhláskové koncovky (podle Gebauera (1960, 421–424), podle ostatních mluvnic je však mnoho tvarů i-kmenových). V DAT.DU a INS.DU se kromě koncovky původní (*-ma*) vyskytuje i koncovka o-kmenová (*-oma*). V LOC.PL je jedním kontextem doložena i o-kmenová koncovka *-iech* (*vnúčatiech*) a a-kmenová *-ách* (*dúpatách*). Výjimečný je i tvar *selóv*, u něhož je doložen tvar bez kmenotvorné přípony a s u-kmenovou koncovkou, která jinak u nt-kmenových apelativ doložena není.

Vzhledem k tomu, že značnou část zástupců vzoru *kuřě* tvoří pojmenování pro mláďata (a lidské nedospělce), bylo třeba stanovit vztah deklinace k jo-kmenovým substantivům označujícím totéž, tedy apelativům typu *kuřenec* (NOM.SG je jako reprezentativní tvar uveden u většiny těchto jmen ve

většinou staročeských slovníků). O těchto apelativech se totiž někdy tvrdí, že představují plurálové tvary jmen mláďat jako *kuřě* (Gebauer 1960, 421). Analýzou všech synonymních dvojic, které obsahují staročeské slovníky (celkem jich bylo nalezeno 16), bylo zjištěno, že apelativa typu *kuřenec* nemají doloženy žádné singulárové ani duálové tvary, a bylo by tedy možné považovat je za pluralia tantum (s reprezentativním tvarem NOM.PL *kuřenci*). Apelativa typu *kuřě* naopak mají doloženy tvary všech čísel, i když v plurálu jsou hůře doložena než apelativa jo-kmenová. Deklinace obou typů pojmenování mláďat jsem se ve zde prezentovaném popisu rozhodla nepropojovat, protože pro nt-kmenová pojmenování mláďat je doloženo paradigma i v plurálu a paralely typu *kuřenci* – *kuřě* nejsou systematické (existují apelativa typu *kuřenec* bez protějšku u nt-kmenů a naopak). Propojení tvarů by tedy vedlo k ustanovení dvou vzorů pro apelativa stejného typu (např. *kuřě* má protějšek *kuřenec*, *tele* takový protějšek nemá), nebo by bylo nutné předpokládat tvary, které nejsou doložené (např. **telenci*). U jo-kmenů by se pak nezaváděla lemmata pro ta pojmenování, která mají nt-kmenový protějšek (jejich tvary by byly součástí paradigmatu apelativ jako *kuřě*), ale ta, která takový protějšek nemají, by měla samostatné jo-kmenové lemma. Toto řešení považuji za zbytečně komplikované.

Třebaže mají apelativa typu *kuřenec* doloženy pouze plurálové tvary, jsou do seznamu pro generování tvarů zavedena v podobě, jakou uvádějí staročeské slovníky (převážně se jedná o NOM.SG), do budoucna však navrhuji zvážit jejich zachycování jako pluralií tantum.

Stanovení druhého vzoru vyžaduje apelativum *dítě*, které má hybridní deklinaci – v singuláru a duálu se skloňuje podle nt-kmenů, v plurálu (a výjimečně i v duálu – tvar *děťma*) podle ženských i-kmenů. Apelativum má proto ve vzoru zaveden střední a zároveň ženský rod v příslušných tvarech. V NOM.PL byly navíc nalezeny i doklady pro rod mužský (*naši děti*) a tento rod je snad vhodné předpokládat i v DAT.PL s koncovkou *-óm* (*dětóm*). Kromě těchto tvarů je mužský rod ze systémových důvodů zaveden i do VOC.PL. Kromě tvarů s pravidelnou podobou kmenotvorné přípony byly v GEN.SG a INS.SG doloženy tvary se ztrátou jotace (*dietete*, *dietetem*). Tyto podoby jsou považovány za nepravidelné nástupnické varianty původních zakončení a jako takové jsou i zavedeny do vzoru.

Apelativum *kniežě* vyžaduje zavedení třetího vzoru kvůli tomu, že se u něj vlivem významu vyskytuje mužský rod spolu se středním (např. *kniežě kúřimské*, *zvolená kniežata*, *kniežě kněžský*, *kniežata mnozí*). Kolísání v rodu je pro sledované období dobře doloženo, v singuláru je dokladů s mužským rodem poněkud více než v plurálu, kde jsou tvary se zřetelně mužskou shodou doloženy zřídka. Poměrně častá je shoda hybridní (srov. *naš knieže pekelné*). Deklinace zůstává nt-kmenová až na tvar genitivu ve funkci akuzativu, jak odpovídá tomu, že se jedná o jméno osoby, srov. *svého kniežete volí*. V LOC.PL jsou doloženy i koncovky *-iech* a *-ách*, jsou proto zavedeny do vzoru (u vzoru *kuřě* se jedná o výjimku). Jak už bylo zmíněno výše, u apelativa *kniežě* se dále vyskytují analogické podoby kmenotvorné přípony v míře, která ukazuje na vhodnost jejich zavedení přímo do vzoru.

Koncovky deklinačního typu shrnují Tabulky U1–U3. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném období nepodařilo doložit. U vzoru *dítě* jsou uvedeny i nepravidelné nástupnické podoby zakončení.

neutra nt-kmeny		
kuřě		
NOM.SG	N	-ě ^{souhl}
GEN.SG	N	-ěte ^{souhl}
DAT.SG	N	-ěti ^{souhl}
ACC.SG	N	-ě ^{souhl}
VOC.SG	N	-ě ^{souhl}
LOC.SG	N	-ěti ^{souhl}
INS.SG	N	-ětem ^{souhl}
NOM.DU	N	-ěte ^{souhl}
GEN.DU	N	-atú ^{souhl}
DAT.DU	N	-atma ^{souhl} , -atoma ^o
ACC.DU	N	-ěte ^{souhl}
VOC.DU	N	-ěte ^{souhl} *
LOC.DU	N	-atú ^{souhl} *
INS.DU	N	-atma ^{souhl} , -atoma ^o
NOM.PL	N	-ata ^{souhl}
GEN.PL	N	-at ^o ^{souhl}
DAT.PL	N	-atóm ^o
ACC.PL	N	-ata ^{souhl}
VOC.PL	N	-ata ^{souhl}
LOC.PL	N	-ětech ^{souhl} , -atech ^{souhl}
INS.PL	N	-aty ^{souhl}

Tabulka U1: Koncovky vzoru kuřě

dietě		
NOM.SG	N	-ě ^{souhl}
GEN.SG	N	-ěte ^{souhl} [(NT-ete)]
DAT.SG	N	-ěti ^{souhl}
ACC.SG	N	-ě ^{souhl}
VOC.SG	N	-ě ^{souhl}
LOC.SG	N	-ěti ^{souhl}
INS.SG	N	-ětem ^{souhl} [(NT-etem)]

NOM.DU	N	-ěť ^{souhl}
GEN.DU	N	-atú ^{souhl}
DAT.DU	N	-atma ^{souhl} , -atoma ^{o*} , -ma ⁱ
ACC.DU	N	-ěť ^{souhl}
VOC.DU	N	-ěť ^{souhl*}
LOC.DU	N	-atú ^{souhl*}
INS.DU	N	-atma ^{souhl} , -atoma ^{o*} , -ma ⁱ
NOM.PL	F, M	-i ⁱ
GEN.PL	F	-í ⁱ
DAT.PL	F	-em ⁱ
DAT.PL	M	-óm ^o
ACC.PL	F	-i ⁱ
VOC.PL	F, M	-i ⁱ
LOC.PL	F	-ech ⁱ
INS.PL	F	-mi ⁱ

Tabulka U2: Koncovky vzoru dítě

kniežě		
NOM.SG	N, M	-ě ^{souhl}
GEN.SG	N, M	-ěte ^{souhl}
DAT.SG	N, M	-ěti ^{souhl}
ACC.SG	N	-ě ^{souhl}
ACC.SG	M	-ěte ^{an}
VOC.SG	N, M	-ě ^{souhl}
LOC.SG	N, M	-ěti ^{souhl}
INS.SG	N, M	-ětem ^{souhl}
NOM.DU	N, M	-ěť ^{souhl} , -atě ^{souhl}
GEN.DU	N, M	-atú ^{souhl} , -ěťú ^{souhl}
DAT.DU	N, M	-atma ^{souhl*} , -atoma ^o , -ěťma ^{souhl*} , -ěťoma ^{o*}
ACC.DU	N, M	-ěť ^{souhl} , -atě ^{souhl*}
VOC.DU	N, M	-ěť ^{souhl*} , -atě ^{souhl*}
LOC.DU	N, M	-atú ^{souhl*} , -ěťú ^{souhl*}
INS.DU	N, M	-atma ^{souhl*} , -atoma ^{o*} , -ěťma ^{souhl*} , -ěťoma ^{o*}

NOM.PL	N, M	-ata ^{souhl} , -ěta ^{souhl}
GEN.PL	N, M	-at \emptyset ^{souhl} , -ět \emptyset ^{souhl} *
DAT.PL	N, M	-atóm ^o , -ětóm ^o *
ACC.PL	N, M	-ata ^{souhl} , -ěta ^{souhl}
VOC.PL	N, M	-ata ^{souhl} , -ěta ^{souhl} *
LOC.PL	N, M	-ětech ^{souhl} , -atech ^{souhl} , -ětiech ^o , -atiech ^o , -atách ^a , -ětách ^a *
INS.PL	N, M	-aty ^{souhl} , -ěty ^{souhl} *

Tabulka U3: Koncovky vzoru kniežě

2.23 S-kmenová neutra

Jediným pozůstatkem s-kmenové deklinace, který vyžaduje zavedení samostatného vzoru při popisu deklinace staročeských apelativ, jsou tvary s kmenem *nebes*, tedy s původní kmenotvornou příponou. Podle Vážného (1964, 88) se na rozdíl od původních podob ostatních apelativ podoba *nebesa* zachovala „velmi pravděpodobně proto, že je to slovo z tradiční náboženské terminologie“.

Ostatní reflexe s-kmenové deklinace se buď týkají až pozdějšího období (vznik lexémů *těleso*, *sloveso*), než je období sledované, nebo jsou zaznamenány jako samostatný lexém už ve staročeském období (lemma *koleso*, které uvádějí staročeské slovníky (ESSČ, MSS, GbSlov)). Apelatium *koleso* nemá doloženy žádné tvary, kvůli kterým by ho bylo třeba vyčleňovat ze středních o-kmenů (srov. Gebauer 1960, 420). Stejně tak není třeba nakládat s NOM.SG, ACC.SG a VOC.SG apelativ *tělo*, *kolo*, *slovo*, *oko*, *ucho* jako s tvary zakládajícími samostatný vzor, protože se shodují s tvary středních o-kmenů. Původ koncovky *-o* v konsonantické deklinaci je u těchto apelativ reflektován v rámci o-kmenového podvzoru (viz v části 2.18 o středních o-kmenech). Apelativa *oko* a *ucho* vyžadují zavedení samostatného vzoru kvůli svým specifickým tvarům v duálu (viz podrobně v části 2.18.2.5 u o-kmenů středních).

Zbytek kapitoly o středních s-kmenech je tedy věnován pouze apelatium *nebe*.

Původním nominativem k tvarům obsahujícím kmenotvorný sufix bylo *nebo*, analogií vznikl tvar *nebe* (Gebauer 1960, 419), jehož tvary jsou jo-kmenové. Gebauer (1960, 420) tvrdí, že „pl. *nebě* atd. zanikl a ovládly tvary *nebes-*“, ale doklady jako *tři sú nebe* (LucidT) ukazují, že plurálové tvary podle jo-kmenové deklinace se ve staročeském období vyskytují také.

Existují dvě možnosti, jak s touto situací při vytváření podkladů pro automatickou morfologickou analýzu naložit. Buď je možné vnímat apelatium *nebe* jako lemma jak pro jo-kmenové tvary, tak pro pozůstatek tvarů s-kmenových, nebo tvary s reflexí s-kmenové příslušnosti považovat za samostatné a zavést lemma *nebesa* (plurale tantum patřící ke středním o-kmenům). StČS volí variantu první, tvary *nebesa* a *nebě* jsou uvedeny jako pravidelné plurály apelativa *nebe*. Řešení tohoto slovníku je stejně jako spjatost tvarů jako *nebe* a *nebesa* až do současné češtiny důvodem, proč nezavádím samostatné plurale tantum *nebesa* a tvary obsahující kmenotvornou příponu zavádím jako plurál apelativa *nebe*.

Mezi oběma podobami (*nebe* – *nebesa*) nepanuje zřejmě významový protiklad jednosti a mnohosti, jak dokládá např. kontext *viděl jest nebesa otevřená / nebe otevřené* (BibIKlemNZ), kde jsou obě podoby synonymní, ale různé posuny významu nejsou u abstrakt výjimkou. Z hlediska formálního nevnímám tuto synonymii jako překážku pojmání tvarů s kmenem *nebes* jako tvarů plurálových.

Singulárové tvary s kmenotvornou příponou typu *nebeso*, *nebesi* se do staré češtiny nedochovaly (Trávníček 1935, 349), vyskytují se tedy pouze tvary plurálové. Původní koncovky jsou podle

Gebauera (1960, 420) dochovány v NOM.PL, ACC.PL, VOC.PL, GEN.PL a INS.PL. Koncovky přejaté ze středních o-kmenů se vyskytují v DAT.PL a LOC.PL. Kromě toho se v DAT.PL, LOC.PL a INS.PL vyskytují také koncovky přejaté přes střední o-kmeny z a-kmenů. Vážný (1964, 87) považuje všechny koncovky s tvary obsahujícími kmenotvornou příponu za přejaté. Šlosar (1986, 170) zmiňuje jako původní koncovky v NOM.PL, ACC.PL a GEN.PL, ostatní tedy zřejmě považuje za přejaté. Zachycení původu koncovek ve vzoru se stejně jako u ostatních deklinací řídí Gebauerem.

2.23.1 Tvary jednotlivých pádů

Do vzoru *nebe* jsou v singuláru a duálu zavedeny tvary podle středních jo-kmenů. V NOM.SG StČS uvádí jako ojedinělý i tvar *nebo*, proto je do vzoru zavedena i koncovka *-o*.

V GEN.SG i v dalších pádech bez kmenotvorné přípony, v nichž koncovka začíná na *ě*, jsou pravidelně doloženy tvary bez jotace, i když tvarotvorný základ apelativa *nebe* končí na labiálu. Gebauer (1960, 419) je toho názoru, že podoba bez jotace se do těchto tvarů dostává analogií z tvarů jako *nebesa*. Do vzoru jsou tyto podoby zavedeny jako nepravidelné nástupnické tvary jo-kmenových koncovek.

Jediným duálovým tvarem, který je u apelativa *nebe* doložen, je tvar LOC.DU (*Jest li v tú dvú nebí co?* (LucidT)), proto jsou všechny ostatní do vzoru zavedeny jako nedoložené, stejně jako VOC.SG.

Mezi plurálové tvary jsou ve vzoru *nebe* zařazeny jak tvary tvořené bez kmenotvorné přípony podle středních jo-kmenů, tak tvary s kmenotvornou příponou a koncovkami původními, nebo přejatými od jiných deklinací (nejčastěji středních o-kmenů).

Doložení tvarů v textech ITB ukazuje jasně, že plurálové tvary podle jo-kmenů jsou ve sledovaném období výjimečné. Byly doloženy pouze tvary pro NOM.PL: *tři sú nebe* (LucidT), GEN.PL: *přirovnávajíc jiné běhy jiných nebí anebo hvězd k běhu slunečnému* (Hvězd), a LOC.PL: *jenž přebývá v nebích* (HusVýkl, [ověř.]). Gebauer (1960, 159) dále dokládá tvary pro LOC.PL: *v sedmi nebech* (ŠtítMus., Gebauer 1960, 159), a INS.PL: *nad nebemi* (Kladr., ibid.). Ač řídké, ukazují tyto tvary na to, že Gebauerovo tvrzení o zániku plurálových tvarů podle jo-kmenů (Gebauer 1960, 420) neplatí absolutně.

Naproti tomu všechny tvary s s-kmenovým základem jsou doloženy hojně nebo alespoň dostatečně. Vzhledem ke kombinaci kmenotvorné přípony a koncovky, která se zde se připojuje k tvarotvornému základu *neb*, zde opět pracuji se zakončením, ne pouze s koncovkou.

NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL mají zakončení *-esa*, doložení je samozřejmě hojnější pro NOM.PL a ACC.PL – viz např. NOM.PL: *jehož všeka nebesa nemohú obklíčiti* (ŠtítKlem), *nebesa sě podivila* (KristA), ACC.PL: *do svého na nebesa vstúpenie* (KristA), *roztahuji nebesa sám* (Pror) – ale i VOC.PL doložen je: *[r]oste, nebesa, shóry a oblaci, dštěte spravedlného* (Pror), *[s]lyšte, nebesa, cožť mluvi, uslyš země slova úst mých* (BibIOI).

GEN.PL má zakončení *-es* a je doložen hojně: např. *syn boží přišel z nebes* (HradMar), *moc nebes nerozprostírá se na také věci* (LyraMat).

V DAT.PL je zakončení *-esóm*, tvar je doložen také hojně: např. *nechtieše ani očí k nebesóm vyzvěsti* (KristA), *k nebesuom hleďte* (PasKal).

Kromě toho je v tomto pádě doloženo také zakončení s druhou koncovkou vyskytující se u o-kmenů, totiž *-esám*: *k nebesám náramně voláchu* (BelA). I přes ojedinělé doložení je toto zakončení do vzoru zavedeno.

LOC.PL má zakončení *-esiech*: *chceš býti v nebesiech s ním* (DesHrad), *v nebesích radují se* (GestaM). Stejně jako v DAT.PL je i zde doloženo zakončení s koncovkou původně a-kmenovou, tedy zakončení *-esách*: *o nebesách die David* (HusVýkl, [ověř.]). Je rovněž zařazeno do vzoru.

V INS.PL jsou doložena dvě zakončení – jednak zakončení *-esy*, jednak zakončení s koncovkou a-kmenovou *-esami*. První je doloženo hojněji, viz např. kontexty *nad těmi nebesy* (ŠtítSvátA), *pod nebesy se vznášejíc* (PasTisk), druhé je doloženo v kontextech *mezi jinými nebesami* (Hvězd), *pravili, by ten nebesami vládl* (TkadIB). Obě zakončení jsou zavedena do vzoru. Poslední koncovka vyskytující se ve střední o-kmenové deklinaci pro INS.PL je koncovka *-mi*. Ve spojení se zkoumaným apelatívem nalezena nebyla, do vzoru proto zavedena není.

2.23.2 Shrnutí

S-kmeny nepředstavují ve staré češtině plně samostatný deklinační typ – do deklinačního typu patří pouze plurálové tvary jako *nebesa*, *nebesy*, *nebes* apod. Ostatní tvary buď zanikly, nebo splynuly s ostatními deklinacemi (koncovka *-o* u apelatívu *kolo*, *slovo*, *tělo*, *ucho*, *oko* je původně s-kmenová, je však homonymní s koncovkou o-kmenovou a tato apelatíva jiné pozůstatky s-kmenové flexe nemají), nebo vedly ke vzniku nových apelatívu (*koleso*).

S-kmenové tvary, tedy tvary, kde zůstává zachována původní kmenotvorná přípona (např. *neb-es-a*), považují za plurálové tvary lemmatu *nebe*. Kromě těchto tvarů paradigma dále zahrnuje jo-kmenové tvary s tvarotvorným základem *neb* (a bez kmenotvorné přípony) ve všech číslech. Tuto reprezentaci považují vzhledem k vývoji tvarů za vhodnější než odtrhávat tvary jo-kmenové a tvary se zachovanou kmenotvornou příponou do rozdílných deklinačních typů a zavádět plurale tantum *nebesa*. Jo-kmenové tvary jsou v plurálu velmi řídké, vždy v jediném kontextu byly doloženy tvary *nebe* (NOM.PL), *nebí*, *nebích*, *nebech*, *neběmi*. Jediným doloženým tvarem duálu je LOC.DU (*v tú dvě nebi*). I když jsou tyto tvary řídké, jsou pravidelné, a jsou proto do vzoru zařazeny. Ostatní tvary vyskytující se v jo-kmenové deklinaci v duálu a plurálu jsou do vzoru zařazeny jako nedoložené. Tvary s kmenem *nebes* jsou v plurálu doloženy hojně. Kromě původních koncovek jsou u nich doloženy koncovky jo-kmenové (*-óm*), o-kmenové (*-iech*) a a-kmenové (*-ám*, *-ách*, *-ami*).

Shrnutí koncovek i zakončení vzoru *nebe* obsahuje Tabulka V. Indexem je označen původ koncovek (seznam indexů viz v seznamu zkratk). Hvězdička znamená, že danou koncovku se ve sledovaném

období nepodařilo doložit. V případě, že nástupnická podoba koncovek závisí na měkkosti nebo tvrdosti tvarotvorného základu/kmene, jsou pro lepší přehled nástupnické podoby uvedeny, protože část slova, ke které se připojuje koncovka, je zde dvojího typu – tvarotvorný základ zakončený na *b* je měkký, kmen zakončený na *s* je tvrdý. Stejně tak jsou uvedeny z hlediska ostatních deklinací nepravidelné nástupnické podoby (ztráta jotace u *ě* po retnici).

nebe		
NOM.SG	N	-e ^{an} , -o ^{souhl}
GEN.SG	N	-ě ^{jo} [(NT -e)]
DAT.SG	N	-u ^{jo} [(NT -i)]
ACC.SG	N	-e ^{jo}
VOC.SG	N	-e ^{jo*}
LOC.SG	N	-i ^{jo} , -u ^u [(NT -i)]
INS.SG	N	-em ^{jo}
NOM.DU	N	-i ^{jo*}
GEN.DU	N	-ú ^{jo*} [(NT -í)]
DAT.DU	N	-oma ^{o*} [(NT -ěma, -ema)]
ACC.DU	N	-i ^{jo*}
VOC.DU	N	-i ^{jo*}
LOC.DU	N	-ú ^{jo} [(NT -í)]
INS.DU	N	-oma ^{o*} [(NT -ěma, -ema)]
NOM.PL	N	-ě ^{jo} [(NT -e)], -esa ^{souhl}
GEN.PL	N	-í ^{bj^o} , -es ^o
DAT.PL	N	-óm ^{jo*} [(NT -uom, -ům, -iem, -ím, -ém, -om)], -esóm ^{jo} [(NT -esuom, -esům, -esom)], -
ACC.PL	N	-ě ^{jo*} [(NT -e)], -esa ^{souhl}
VOC.PL	N	-ě ^{jo*} [(NT -e)], -esa ^{souhl}
LOC.PL	N	-ích ^o , -iech ^o , -ech ⁱ , -esiech ^o , -esách ^a
INS.PL	N	-i ^{jo*} , -mi ^{i*} , -ěmi ^{ja} [(NT -emi)], -esy ^{souhl} , -esami ^a

Tabulka V: Koncovky vzoru nebe

2.24 Nesklonná apelativa

Samostatné vzory je třeba zavést i pro apelativa nesklonná. Do tabulek zachycujících vzor těchto apelativ je ve všech pádech zaveden znak symbolizující lemmatický tvar (tabulky vzorů jsou součástí přílohy D shrnující všechny vzory, viz příložené CD). Pro nesklonná apelativa mužského rodu bylo jako vzorové vybráno slovo *alef*, pro apelativa ženského rodu *apokalypsis* a pro apelativa středního rodu *tau*. Celkem bylo ve staročeských slovnících nalezeno 25 nesklonných apelativ mužských, 1 ženské a 15 středních.

2.25 Výjimky

Kromě apelativ zařaditelných do dosud probraných deklinačních typů bylo nalezeno také 13 apelativ, která se od nich odlišují (kombinací koncovky v NOM.SG a opěrného tvaru, nebo rodem). V naprosté většině případů se jedná o apelativa doložená pouze ze slovníků sestavených ve staročeském období. Protože chybí vodítka, podle kterých by bylo možné bezpečně usoudit na jejich deklinaci, zavádím pro tato apelativa samostatné vzory s defektním paradigmatickým, které je omezeno pouze na tvar NOM.SG uvedený v některém ze staročeských slovníků, případně na tvary doložené v textech (pokud takové existují). Apelativa zde vypisuji jako seznam a zavádím pro ně vzory s tvary shrnutými v Tabulkách W1–W6.

1) Apelativum *báťa* (-ě, m.) má doložen jen VOC.SG, např. [*t*]oť *já*, *báťo*, *dobře vědě* (DaIV).

maskulina výjimka		
báťa		
NOM.SG	M	-a
VOC.SG	M	-o

Tabulka W1: Koncovky vzoru báťa

2) Apelativa *duspivo*, *ostřižko* a *ostydlo* (-a, m.) nemají ve sledovaném období doloženy žádné tvary z textů (mají doložen pouze NOM.PL v mladším dokladu *vopilí dufpiwowe*, *bumbové* (RešSir. (1561), GbSlov)). Jediné doklady jsou NOM.SG z dobových slovníků (KlarGlosA, SlovVeleš).

maskulina výjimka		
duspivo		
NOM.SG	M	-o

Tabulka W2: Koncovky vzoru duspivo

3) Apelativum *popele* je ve StčS považováno jednak za možný střední nt-kmen, jednak za možné maskulinum (opěrný tvar -a). Doloženo je pouze v kontextu *milé pachole, za je tobě bratr popele* (MastDrk, StčS). V ITB je tentýž tvar v tomtéž kontextu považován za propriální: *milé pachole, za je tobě bratr Popele* (MastDrk). Apelativum je na základě StčS řazeno jednak k nt-kmenům, jednak se pro něj zavádí výjimečný vzor.

maskulina výjimka		
popele		
NOM.SG	M	-e

Tabulka W3: Koncovky vzoru popele

4) Apelativum *řanca* (-ě/i, m., ESSČ) je bez dokladů.

maskulina výjimka		
řanca		
NOM.SG	M	-a

Tabulka W4: Koncovky vzoru řanca

5) Apelativum *střiža* (-i, m., ESSČ) je doloženo pouze v dobovém slovníku (KlarGlosA).

maskulina výjimka		
střiža		
NOM.SG	M	-a

Tabulka W5: Koncovky vzoru střiža

6) Apelativa *škvořa/skvořa*, *vieca*, *slunca*, *ohňa* a *střiža* (-i, f.) pocházejí z ojedinelých slovníkových dokladů (nejčastěji KlarGlosA), žádné jiné tvary doloženy nejsou.

feminina výjimka		
vieca		
NOM.SG	F	-a

Tabulka W6: Koncovky vzoru vieca

3 Alternace

Tato kapitola popisuje alternace vázané na lemma – tedy změny tvarotvorného základu, které nelze odvodit z lemmatu na základě obecně aplikovatelných hláskových změn (hláskovým změnám se věnuje kapitola následující). Např. lemmata *les* a *pes* vypadají formálně stejně, ale protože hláska *e* je u nich historicky různého původu, jedno lemma nevykazuje žádnou alternaci, druhé tvoří tvary s nenulovou koncovkou od tvarotvorného základu *ps*. Jako alternace vázané na lemma pojímám i ty alternace, které se sice z hláskové podoby lemmatu vyvodit dají, ale pravidla pro ně by byla příliš složitá – viz např. dloužení v GEN.PL u dvojslabičných a-kmenových apelativ (*ryba* – *rýb*), nebo alternaci typu *vajce* – *vajec*, *modla* – *modl* i *model*, ale jen *město* – *měst*, kde záleží na kombinaci souhlásek na konci tvarotvorného základu.

Typy těchto alternací se v nejdůležitějších rysech kryjí ve staré a současné češtině – změny, které zasahují největší množství lemmat, jsou změny spojené s alternací kvantity (*bóh* – *boha*, *váha* – *vah*) a změny spojené se zánikem (*pes* – *psa*) nebo přisunutím jerového nebo vkladného *e* (*vajce* – *vajec*) v porovnání s tvarem NOM.SG. První typ alternací budu označovat jako alternace kvantitativní, druhý typ dělím na alternace vznikové a zánikové.

Kromě těchto dvou skupin alternací jsou v této kapitole popsány i změny tvarotvorného základu, které jsou jedinečné a nastávají v důsledku hláskového vývoje u jednotlivých lemmat (např. *test* – *od ctě*, *dska* – *na čcě*). Tyto alternace nazývám výjimečné.

Východiskem pro popis alternací byla Gebauerova historická mluvnice, část Tvarosloví, Skloňování, ve vydání z roku 1960. Protože jsou však údaje uváděné v této mluvnici pro tvoření tvarů všech lemmat příliš kusé, byly alternace poměrně podrobně zkoumány i v dalších zdrojích. Pro alternace kvantitativní jsem vycházela z nepublikované monografie o staročeské kvantitě Milady Nedvědové (k této práci odkazují jako k rukopisu, konkrétní místo je citováno číslem oddílu), pro alternace zánikové byly důležitým zdrojem slovníky, protože na zánikovou alternaci lze usoudit na základě podoby opěrného tvaru. Pro alternaci vznikovou slovníky ani mluvnice dostatečnou oporu neposkytují, proto byl jev prozkoumán podrobně přímo v textech ITB. Ojedinelé alternace jsou popsány na základě údajů u Gebauera (1960, 1963) a ve staročeských slovnících.

Všechny alternace vázané na lemma jsou zavedeny do seznamu pro generování tvarů k lemmatům, jichž se týkají. Typ a podobu alternace popisuje značka. Tuto značku uvádím i níže u jednotlivých

typů alternací, aby došlo k provázání informace se seznamem pro generování tvarů (je k této práci přiložen na CD jako příloha C). Kromě alternací představených výše (kvantitativní, vznikové, zánikové a nepravidelné změny tvarotvorného základu) jsou zavedeny i značky pro jevy probírané u hláskových změn (přehláska *a* v *ě*, některé změny souhlásek). Tyto jevy totiž k hláskovým změnám patří typově, ale zavádět je plošně formou pravidla není vhodné, protože se ve sledovaném období vyskytují pouze u omezeného počtu apelativ. Hláskovým změnám se věnuje kapitola 4, všechny značky jsou však pro celkový přehled představeny na jednom místě zde. Zavedené značky se snaží být co nejpopisnější pro lidského uživatele, pro automatické generování tvarů budou upraveny podle potřeby.

Značka se skládá ze i) zařazení alternace do obecného typu, ii) uvedení tvarů, ve kterých se alternace uplatňuje,²⁰¹ iii) schematického zápisu změny tvarotvorného základu.

i) Obecné typy alternací jsou tyto:

- a) kvantitativní alternace mají ve značce typ ‚kvantita‘, může se jednat o dlužení nebo krácení (*fara – fár, bůh – boha*);
- b) alternace vznikové a zánikové mají ve značce typ ‚E0‘, u těchto alternací se v některých tvarech vyskytuje *e*, které jinde není vůbec (*modla – model, pes – psa, rzě – rez, mezk – mezek*), nebo se v tvaru přesouvá (*švec – ševců*);
- c) výjimečné změny souhlásek mají ve značce typ ‚souhlásky‘ (*vojska – vojšče*);
- d) alternace způsobená přehláskou mají ve značce typ ‚přehláska‘ (*hřada – hřědě*);
- e) alternace výjimečné mají ve značce typ ‚základ‘, jedná se o alternace zavedené u apelativ, jejichž tvary nevznikají od základového tvaru uplatněním žádného předchozího typu samostatně (*čest – cti*).

ii) Tvary, kterých se alternace týká, jsou uváděny:

- a) výčtem, týká-li se alternace jednoho tvaru (např. GEN.PL);
- b) slovním popisem (nejčastěji *bezkoncovkove_tvary*, *tvary_s_koncovkou*, ale také jinak – např. *cele_paradigma_krome_GEN.PL*).

iii) Schematický zápis alternace zahrnuje u jednotlivých obecných typů různé informace:

- a) U všech alternací znaménko ‚+‘ v popisech značí alternativní tvar a lomítko (/) odděluje tvary s jednou podobou tvarotvorného základu od tvarů s jinou podobou.
- b) U kvantitativní alternace se uvádí, jaká podoba samohlásky se v tvaru vyskytuje – dlouhá, nebo krátká, nebo dlouhá+krátká.
- c) U vznikové a zánikové alternace se schematicky zachycuje, jak se mění konec tvarotvorného základu pomocí značky *K* pro konsonant a *e* pro hlásku *e*. Např. zápis *KeK* v jedné skupině

²⁰¹ V celé práci jsou tvary s nenulovou koncovkou označovány jako tvary s koncovkou, tvary s nulovou koncovkou jako tvary bezkoncovkové.

tvary a KK v jiné znamená zánik *e* mezi posledními dvěma konsonanty tvarotvorného základu, zápis KeK a eKK znamená přesunutí *e* z pozice mezi posledními dvěma konsonanty tvarotvorného základu do pozice před ně (např. *švec* – *ševce*).

- d) U přehlásek a konsonantických alternací se ve značce vypisují přímo hlásky a jejich skupiny, které spolu alternují (např. *k* a *č* pro zachycení změny *oko* – *oči*), u alternací typu základ se vypisuje část slova, která alternuje. U některých lemmat je to celý tvarotvorný základ (*test* – *ctě*), u některých jen jeho část (např. pro alternaci *baňka* – *baněk* je vypsána část tvarotvorného základu *ňk*, *něk*).

Pokud se u daného lemmatu vyskytuje více typů alternací, je k němu zavedena alternace typu základ, ve které jsou všechny alternace sloučeny do jednoho zápisu (např. u lemmatu *okrslek* nastává alternace zániková (*okrsku*), a navíc dochází k elizi *l* (*okrsku*) – obě změny jsou sloučeny v zápise *zaklad-bezkoncovkove_tvary-slek+sek/tvary_s_koncovkou-slk+sk* (příklady a zdůvodnění viz v části 4.4.7).

Následující výklad se věnuje nejprve apelativům s alternací délky, potom případům alternací působeným jerovým nebo vkladným *e* a v poslední části si všímá jmen s ojedinělými alternacemi. Shrnutí pro všechny části následuje na konci kapitoly.

3.1 Apelativa s alternací délky

V následujících oddílech jsou shrnuty případy kolísání kvantity ve tvarech staročeských apelativ, tedy případy, v nichž dochází oproti reprezentativnímu tvaru v jiném tvaru nebo jiných tvarech k dlužení nebo krácení. Je přitom třeba mít na paměti, že značení kvantity nebylo ve sledovaném období nijak systematické a jednotlivé památky se liší v tom, zda vůbec, případně do jaké míry kvantitu značí (viz např. Gebauer 1960, 182, Vážný 1964, 59). Stav nalezený v textech ITB tedy odráží staročeský stav jen do určité míry, v mnoha případech je rekonstrukcí. Toto omezení potom nutně platí i pro předkládaný popis.

Toto omezení je nejsilnější u těch textů ITB, které dosud neprošly závěrečnou redakcí a v jejichž zdrojích (rukopisu nebo transliterované edici) se kvantita neoznačuje. Kontrola kontextů v těchto zdrojích provedená pro ověření zápisu v ITB tedy nemohla stav v textech potvrdit ani vyvrátit. Stav textu v ITB odráží doposud nezkontrolované rozhodnutí editora. V následujícím popisu se jedná o doklady z Vít, PasMuza, LékSalM, PrávŠvábC, PoprRožmb, TrojTA, Otc, KázLeg. Stejně tak nelze spoléhat na edici, ze které je do ITB převedena Žídkova Správovna (ŽídSpráv) – rukopis kvantitu

označuje sporadicky, mnoho odchylek tedy do přepisu vnesl editor.²⁰² Doklady z těchto textů jsou tedy sice do výkladu zařazeny, ale žádné závěry z nich vyvozovat nelze, ve většině případů se jedná o ojedinělé tvary, které zařazují do seznamu výjimek.

Popis kolísání kvantity vychází vedle Gebauerovy mluvnice (Gebauer 1960, 1963) také ze staročeských slovníků (viz zdroje práce v části 1.4) a z nedokončené monografie Milady Nedvědové *Kvantita samohlásek ve starší češtině*. Tuto práci cituji jako rukopis a uvádím vždy příslušný oddíl. V celém popisu se zaměřuji pouze na apelativa neodvozená slovotvornými sufixy, protože na základě Gebauerovy mluvnice lze soudit, že jsou to právě tato apelativa, jichž se (pravidelné) kolísání v kvantitě týká. Práce Nedvědové se používá především pro identifikaci možných případů kolísání – u apelativ uváděných jako kolísající v její práci byla vždy provedena analýza tvarů v textech ITB pomocí nástroje Analýza tokenů. Jestliže nebylo kolísání u těchto apelativ doloženo a jestliže o něm nebyla nalezena zmínka ani ve staročeských slovnících, nejsou tato apelativa do podkladů pro generování zařazena jako kolísající. Vzhledem k tomu, že se jedná o práci nedokončenou, nepovažuji totiž za vhodné se na uváděné údaje spoléhat v případě, že jsou jediným zdrojem, který kolísání indikuje. Pokud jsou do analýzy přibírána (pro zajištění lepší představy o sledovaném jevu) jiná apelativa, než která zmiňuje Gebauer nebo Nedvědová, jsou to vždy apelativa se stejnými strukturními vlastnostmi jako jména v obou pracích zmiňovaná. Motivace pro přibraní jiných apelativ do analýzy je probrána u jednotlivých typů alternace níže. Krácení bylo ověřeno celkem asi u 250 lemmat, dloužení asi u 50.

Předkládaný popis tedy není v žádném případě úplným přehledem krácení a dloužení ve sledovaném období, takový přehled může přinést až rozsáhlá studie věnovaná výhradně tomuto tématu. Předkládaný popis si klade za cíl zmapovat pravidelné a jim příbuzné případy, se kterými je třeba pro dané období počítat.

Důležitou otázku při zachycení kolísání kvantity nastolují jména s dvojitým lemmatem lišícím se jenom v kvantitě (např. *bieda/běda*, *jitro/jítro*). Lingvisticky adekvátní by bylo tyto případy rozčlenit do dvou skupin podle toho, zda je možné dvojí podobu lemmatu vidět jako důsledek pravidelného kolísání kvantity v některých tvarech, které se analogicky přeneslo do celého paradigmatu, nebo zda se dvojitý lemma vyskytuje u apelativ, u nichž se kolísání v gramatických popisech nepředpokládá. U jmen prvního typu je oprávněné počítat s kolísáním kvantity jako se součástí paradigmatu (*bieda – bĕd*), u jmen druhého typu je oprávněné vidět tvary lišící se kvantitou jako tvary odlišných paradigmat (*jitro – jitra*, *jítro – jíttra*). Toto dělení však bez rozsáhlé studie původu a vývoje vokalizace kvantity ve sledovaném období bezpečně na materiál aplikovat nelze. Použité zdroje odborné literatury jsou pro účely této práce příliš kusé a je z nich zřejmé, že do původně pravidelného stavu zasahovala i analogie a nepravidelnosti (Komárek 2012, 80–81, Nedvědová, rukopis, 2.5) a nelze vždy dobře říci, jakými procesy délka vznikla (např. Lamprecht 1987, 154). Na druhou stranu však nepovažuji za vhodné ani na dělení rezignovat a navzájem propojit tvary všech lemmat lišících se kvantitou, protože a) není jistota, že by toto řešení bylo lingvisticky adekvátní, b) nalézt všechny dvojice lemmat lišících se pouze kvantitou a kódovat u nich alternaci v kvantitě stojí mimo možnosti této práce.

²⁰² Za sdělení děkuji Tereze Hejdové.

V případě výskytu dvou lemmat lišících se kvantitou proto volím toto řešení: lemmata nepropojuji, ale na základě Gebauerova popisu, práce Nedvědové, informací ve staročeských slovnících a ověřování stavu v textech ITB usuzuji na to, u které podoby jména je možné považovat změnu délky za součást paradigmatu, a tedy je vhodné zavést ji do seznamu pro generování tvarů (jako alternaci). Průzkum tvarů apelativ s kolísáním kvantity ukázal, že dlužení oproti tvaru NOM.SG je v naprosté většině případů doloženo pouze v GEN.PL, krácení naproti tomu v mnoha případech proniká do celého paradigmatu. U apelativ s dvojitým lemmatem lišícím se délkou to znamená, že lemmata s původně krátkým vokálem mají v seznamu pro generování tvarů přiřazenu alternaci v GEN.PL (patří-li k typu apelativ, která toto kolísání mají – např. k ženským v NOM.SG dvojslabičným a-kmenům), lemmata s původně dlouhým vokálem mají přiřazenu alternaci v celém paradigmatu. Např. apelativum *bieda* má ve slovnících zavedeno i lemma *běda*, apelativum patří do skupiny jmen s krácením v určitých tvarech (*bědám*, *bědách* apod.). U podoby *bieda* počítám s alternací, u podoby *běda* žádná alternace zavedena není. Naopak lemmata *zrada* a *zráda* se jako případy krácení neuvádějí (i z podoby v současné češtině se zdá, že primární podoba má krátký vokál), u podoby *zrada* se tedy počítá s alternací v GEN.PL, podoba s dlouhým vokálem je pojímána jako pravidelná, tedy bez alternace. Alternace délky je tak zavedena pouze u omezeného a zdůvodněného počtu jmen. Oprávněnost či nedostatečnost tohoto řešení ukáže aplikace popisu.

Z existence (případně možné existence) dvojitých lemmat vyplývá i otázka, zda je vhodné pracovat s dvojitým lemmatem pouze tam, kde to předpokládají staročeské slovníky, nebo i tam, kde na to ukazují tvary nalezené v textech ITB (např. je doložen tvar *lono*, ale ve slovnících je pouze podoba *lóno*). I když si uvědomuji problémy spojené s dostupnými slovníky pro sledované období, pokládám za vhodné do seznamu pro generování tvarů zavádět nová lemmata jen v nezbytných případech, protože (jak už bylo zmíněno v úvodu) lze očekávat, že to budou právě slovníky zveřejněné ve Vokabuláři webovém, které budou sloužit jako základní databáze lemmat pro vyhledávání ve Staročeské textové bance, a navíc slovníky vznikají na základě posouzení zdrojů, které zde nezohledňuji. Zároveň je ale třeba zajistit, aby byly nalezené tvary u daných lemmat předpokládány (i když bude v seznamu pro generování pouze lemma *lóno*, je třeba zajistit přiřazení tvaru *lono* k tomuto lemmatu). Na základě dokladů z textů proto zavádím alternace i v případech, kde to nepředpokládají gramatiky. V naprosté většině případů tedy není zaváděno nové lemma, jen se k lemmatu zavedenému v jednom ze staročeských slovníků přiřazuje v seznamu pro generování tvarů alternace (většinou alternace v celém paradigmatu). Výjimky jsou zdůvodněny níže.

Dalším jevem, který je třeba zmínit na úvod, je kolísání kvantity u jmen s tvarotvorným základem obsahujícím vokál *o*. Dlužení tohoto vokálu totiž může být stejně tak projevem analogického vývoje doprovázejícího kolísání délky v jednotlivých tvarech apelativa (*buoha* analogicky podle *buoh*), jako projevem nesystematické diftongizace krátkého *o*. Gebauer (1963, 245–246) o této diftongizaci tvrdí, že je provedena „přes hranice pravidla“ pro obvyklou diftongizaci *ó > uo*, texty ITB ale obsahují velké množství dokladů této změny (více viz v části 4.1.7). Vzhledem k tomu, že se kolísání v kvantitě netýká pouze jmen obsahujících vokál *o* (vyskytuje se např. krácení jako *práh* – *prahu* a tvary jako *práhu*), je dlužení na *uo* v následujícím výkladu interpretováno jako morfologický jev v případech, kde se alternace v kvantitě pravidelně vyskytuje i u jmen s jinou samohláskou v základu. Pokud se

však v případě tvaru *uo* jedná o tvar ojedinělý, počítá se změnou *o* na *uo* jako hláskovým jevem (např. v případě tvaru jako *ruov* místo *rov*).

Jako poslední je třeba v úvodu zmínit, co se myslí krácením a dloužením pro jednotlivé vokály. Dloužení u jednotlivých vokálů v grafickém záznamu znamená tyto změny:

a > á, e > é, i > í, o > ó (> uo > ů), u > ú (> ou), y > ý (> ej), ě > ie (> é, í)

Podoba tvarotvorného základu může být odvozena z lemmatu, obě podoby pak musí projít hláskovými změnami, jak je naznačeno v závorkách.

Krácení je u většiny vokálů stejně přímočaré, a může tedy být odvozeno na základě lemmatu:

á > a, é > e, í > i, ó > o, ú > u, ý > y

Výjimku představuje diftong *ie*. I když nejčastěji dochází ke krácení na *ě* (*diera* – *děr*, *pieha* – *pěhami*), doklady jako *zažene pihy doluov* (LékJádroBrn), *se všemi jezvami* (PaSTisk), *s jezvú* (LékSalM, [ověř.]), *ať přestane nakřivenú jizvú proti nám povstati štír* (BiblKladr), *na boce jezvy se učinily* (PaSTisk), *jich královstvie jednu jezdu dobyl* (BiblOl), *mistem a časem* (ŠtítSvátB), *klad' na to místo horcě* (LékCzart) ukazují, že krácení se týká i obou nástupnických podob *ie*, tedy *é* a *í*. U lemmat, která mají v tvarotvorném základu *ie* a vykazují kolísání kvantity, bude tedy třeba nejprve tvořit nástupnické tvary tvarotvorného základu a poté všechny krátit.

Schematicky:

ie (> é, í) > ě/e/i

Pojednání o alternaci v délce postupuje po rodech apelativ a poté po jejich kmenech, stejně jako tomu bylo při popisu koncovek.

3.1.1 Maskulina

3.1.1.1 O-kmeny

Alternace kvantity se u mužských o-kmenů vyskytuje u jednoslabičných jmen. Hojnější jsou případy krácení (např. *bóh* – *boha*) než případy dloužení (např. *čas* – *do čas*). Nejprve jsou probrány případy krácení, poté případy dloužení.

Krácení

Podle Gebauera (1960, 66–68) a Nedvědové (rukopis, oddíl 2.1) dochází k alternaci délky u mužských o-kmenů u substantiv *mráz*, *pás*, *hrách*, *práh*, *mák*, *chléb*, *vietr*, *snieh*, *póst*, *kól*, *stól*, *dvór*, *vóz*, *vzróst*, *zróst*, *skót* a *bóh*. Obecně platí (Gebauer 1960, 66–68), že tyto lexikální jednotky mají ve staré češtině tvar s dlouhou samohláskou v bezkoncovkových tvarech, tedy v NOM.SG, v bezkoncovkovém ACC.SG a bezkoncovkovém GEN.PL, a tvary s koncovkou mají samohlásku krátkou.

Vedle toho však z příkladů ze sledovaného období uváděných Gebauerem (ibid.) vyplývá, že apelativa, ve kterých dochází k alternaci *ó – o*, se vyskytovala také s dlouhou samohláskou v tvarech s koncovkou (je tedy doloženo *stoly* i *stuoly*, *bohem* i *buohem* atd. (Gebauer 1960, 67)). Tato situace je zvláště typická pro apelativum *bóh*, ale je pro starou češtinu doložena se všemi jmenovanými substantivy s alternací *ó – o*. Jak už bylo zmíněno výše, může tato situace souviset s nesystematickou diftongizací *o*. Stejně tak může být ale projevem analogického vyrovnání tvarů. Vzhledem k tomu, že se jev vyskytuje i u apelativ s jinou samohláskou než *o* v kořeni, pokládám i případy se zdloženým *o* v kořeni za morfologický jev.

Pro všechna uvedená jména byl proveden průzkum tvarů pomocí nástroje Analýza tokenů.²⁰³ Výjimkou byla apelativa *pás/pas*, *skót/skot* a *zróst/zrost*, která mají ve slovnících zavedenu i variantu lemmatu s krátkým vokálem, a proto lze očekávat tvary s dlouhou i krátkou samohláskou v celém paradigmatu. Podobám s dlouhým vokálem bude na základě kolísání doloženého níže u ostatních jmen se stejnou stavbou přiřazena alternace v celém paradigmatu (kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka), podoby s krátkým vokálem jsou vnímány jako pravidelné, tj. bez alternace.

Hláskovou variantou lemmatu *zróst* je lemma *vzróst*. U této varianty však MSS krátkou podobu neuvádí. Doklady v textech ITB ukazují, že tvary s dlouhým vokálem jsou běžné – *nízke postavy vzróstu bieše* (KristA), *dietě vzróstu malé* (KristA), podoba s vokálem krátkým byla nalezena pouze v dokladu *do jeho vzrostu* (HradProk). K lemmatu *vzróst* je přesto na základě podobnosti s lemmatem *zróst* zavedena alternace kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka.

Texty ITB vykazují pravidelnou alternaci (tedy dlouhá samohláska v jednoslabičných tvarech, krátká v tvarech dvoj- a víceslabičných) pro apelativa *snieh* (*to nemuož zmrznúti na sněže* (LucidT)) a *mráz* (*když jsú mrazové a mračno* (LékFrantA)). Pro ostatní apelativa byly nalezeny tyto výjimky:

hrách: *často jalový hrach vaří* (Vít, [ověř.]);

mák: *by vešken svět makem neb pieskem [...] byl nasut* (HusVýkl, [ověř.]);

práh: *Prahať jméno má ot práhu* (Budyš, [ověř.]);

chléb: *jedl chleb a pil vodu* (KázProv);

vietr: *požehra vietra a búři vodné* (BiblKlemNZ);

bóh: *ot buoha* (KristA), *o buozě* (KristA), *před buohem* (CestKabK), *budete jako buohové* (GestaM), *Abrahám obětovati měl Izáka syna svého buohóm* (CestKabK);

dvór: *[p]ojem jej na svůj dvor* (BawArn), *k císařovu dvooru jel* (PasTisk), *na králově dvoře* (MartKronA); **kól:** *mají kólem probiti býti* (PrávJihlA), *jako by se had okolo toho kólu točil* (MartKronB), *vida na né straně lodí u kuola věziece* (PasTisk), *káza lésu na čtyři kóly položit* (ApolBaw);

póst: *přičiňme post, utrpenie, skutky milosrdné* (ŠtítSvátA), *modléce se bohu s puostem* (BiblOI), *o póstu i o almužně* (KristA), *své tělesenstvie půsty, klekáním, modlibdami i rozličnými činy trudila* (PasTisk);

stól: *rozličných chudých tři veliké stuoly nakrmováchu* (PasMuzA, [ověř.]);

²⁰³ Další jména do analýzy přibrána nebyla, protože tuto alternaci by měly zaznamenávat slovníky na úrovni opěrného tvaru. Žádná taková apelativa ale ve staročeských slovnících nalezena nebyla. Výjimku představují apelativa *bóch* a *lúh*, o jejichž tvarech se pojednává níže pod seznamem tvarů apelativ uváděných jako kolísající v mluvnících.

vóz: *všickni jěždci i vuozové faraonovi* (BiblOI), *[n]a množství vuozuov mých* (Pror), *jedni lidé s vuozem jěti tady jmajíc* (PasMuzA, [ověř.]).

Jak je vidět z dokladů, výjimek je skutečně nejvíce pro jména s tvarotvorným základem obsahujícím vokál *o*, ale pouze na tato jména výjimečné tvary omezeny nejsou. Množství výjimek z pravidelně předpokládaných tvarů ukazuje na užitečnost zavedení dvojtvarů do celého paradigmatu, do seznamu pro generování tvarů je proto u těchto jmen zavedena alternace kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka. Tuto alternaci zavádím i ke jménům *mráz* a *snieħ*, protože i u nich možnost výskytu analogických tvarů existuje. Apelativum *mák* se od ostatních liší v tom, že kromě výše uvedeného dokladu má v textech ITB pouze tvary s dlouhým vokálem. Alternaci v délce u něj neuvádějí staročeské slovníky ani Gebauer (1960, 66–68), předpokládá ji pouze Nedvěďová (rukopis, oddíl 2.1). Kvůli nalezenému dokladu je však alternace v celém paradigmatu zavedena i u tohoto apelativa.

Při zkoumání jiných jevů byl nalezen doklad na krácení v tvarech lemmatu *látr: sú v té zemi hadie šesti latróv vzděli a jednoho latru všíři* (CestMandM). Také u jména *látr* je proto v seznamu pro generování zavedena alternace kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka.

V ESSČ je alternace délky kromě dosud zmíněných apelativ předpokládána u apelativa *bóch* a dvojtvary v celém paradigmatu se ve StČS předpokládají i u apelativa *lúh*. Doklady *jeden buoch masa sú ukradli* (PoprRožmb, [ověř.]) a *dva bochy a 40 sýróv* (PoprRožmb, [ověř.]) ukazují na pravidelnou alternaci. Apelativum *lúh* má mnohonásobně lépe doložené tvary s dlouhou kořenovou samohláskou – jediným kontextem nalezeným v ITB, kde se vyskytuje alternace, je doklad *mají chování býti na miestě a pod luhem, točíž kdež ani jest sucho, ani mokro* (LékVodň). Vzhledem k paralelnosti s ostatními jmény s alternací kvantity zavádím v seznamu pro generování tvarů i u apelativ *bóch* a *lúh* alternaci kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka.

Samostatně byla prozkoumána alternace kvantity u apelativa *pán*. U tohoto apelativa se pravidelně vyskytují dvojtvary v singuláru, ale v plurálu a duálu Gebauer (1960, 68) předpokládá pouze dlouhý vokál. Tvary v textech ITB byly zkoumány pomocí nástroje Analýza tokenů, následující přehled ukazuje pro singulár kolísání a pro plurál tvary odchylné od očekávaných:

NOM.SG: *onen pán Centurio řekl* (ŠtítKlem), *onen pan centurio vida ty divy při jeho smrti vece* (ŠtítSvátA);

GEN.SG: *otěž pana Vartmberského* (DaV), *od našeho pána Jezu Krista* (ŠtítKlem);

DAT.SG: *proti panu Vilémovi* (DaV), *proti pánu nebeskému* (Pror);

VOC.SG: *[r]ač slyšěti, pane* (HradSat);

LOC.SG: *čest jejie v Páně obětuje se zápal* (BiblKladr);

INS.SG: *s panem Vilémem Kostkú* (LetD), *s pokojným pánem* (ŠtítKlem);

GEN.PL: *poslušnějše panuóv svých* (CestMil, [ověř.]);

DAT.PL: *k jiným panóm a vladýkám* (Všeh, [ověř.]);

ACC.PL: *rozličné pany duchovnie do rozličných vlastí ciesař rozeslal jest* (PulkR, [ověř.]).

I když doklady plurálních tvarů s krátkým vokálem byly nalezeny pouze v prozátím nespolehlivých textech, pokládám pro účely automatické morfologické analýzy za užitečné, aby byla k apelativu *pán* přiřazena alternance kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka.

Dloužení

Kromě doposud diskutovaných jednoslabičných jmen s dlouhým vokálem v NOM.SG byla alternance délky zkoumána i u jednoslabičných apelativ s krátkým vokálem. Jedinou pravidelnou alternací, o které lze u těchto jmen uvažovat, je podle Gebauera (1960, 55) dloužení v GEN.PL. Podle Gebauera (ibid.) je navíc omezeno pouze na apelativum *čas*, případně podle něho zdložený GEN.PL apelativa *hod*. Pro druhé apelativum však neuvádí doklady, ve kterých by délka byla zřetelná, a ani texty ITB takový doklad neobsahují.

Ověřit možné dloužení pro všechna jednoslabičná jména s krátkým vokálem v tvarotvorném základu je mimo možnosti této práce. Aby bylo možné ověřit dloužení v ITB alespoň částečně, byly vyhledány tvary všech jednoslabičných apelativ, které uvádí Nedvědová (rukopis, oddíl 2.1) jako apelativa s doloženou dvojí, případně trojí podobou v NOM.SG, protože právě u nich lze snad nejpravděpodobněji danou alternaci očekávat. Jedná se o dvojice (či trojice) *běs/bís/bies*, *lesk/lésk*, *mistr/místr*, *běh/bieh*, *blesk/blésk*, *dar/dár*, *čas/čas*, *děs/dies*, *hlas/hlás*, *host/hóst*, *hněv/hniev*, *klam/klám*, *mnich/mních*, *plen/plén*, *pluh/plúh*, *pot/pót*, *roh/róh*, *rov/róv*, *stoh/stóh*, *svak/svák*, *tuk/túk*, *um/úm*, *věk/viek*.

U apelativ *běs/bís* (Nedvědová uvádí i *bies*), *lesk/lésk*, *mistr/místr* je ve staročeských slovnících zavedeno dvojí lemma, zároveň nejsou doloženy tvary GEN.PL, ze kterých by bylo možné usuzovat, že se těchto jmen týká kvantitativní alternance. Proto jsou u všech těchto apelativ předpokládány pouze tvary bez alternance.

U ostatních apelativ byly pomocí nástroje Analýza tokenů vyhledány všechny tvary vždy s krátkým i dlouhým vokálem v tvarotvorném základu. Většina jmen má v textech ITB doloženy tvary pouze s krátkým vokálem. Pro dloužení byly nalezeny pouze tyto doklady:

čas: *budeť i malým i velikým do čas běda* (DaIV), *[z]a toho krále časóv* (MartKronA);

um: *onoho vztrhne v duchu nad úm jeho* (ŠtítSvátA);

běh: *z svého bieha* (Vít, [ověř.]);²⁰⁴

pot: *až sě s něho krvavý puot řítíl* (KristA);

rov: *nedadie jich těl v ruov položití* (BiblKlemNZ), *v jednom ruově* (PasMuzA, [ověř.]);

stoh: *[v] stuoh masa nedějí* (PříslFlaš).

U apelativa *čas* se v případě GEN.PL jedná o systémovou alternaci, doklad *časóv* ukazuje, že se analogicky přejímá i do jiných tvarů. Proto je u apelativ *čas* zavedena v seznamu pro generování alternance kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka.

²⁰⁴ Transliterovaná edice neliší *ě* a *ie*, je tedy otázka, podle čeho bylo rozhodnuto, že zde je *ie* dlouhé.

U ostatních jmen se jedná o doklady ojedinělé. Navíc je třeba vzít v úvahu, že až na tvary *bieha* a *úm* se jedná o zdložené *o*, což může být projev nesystematické diftongizace tohoto vokálu ve sledovaném období, jak bylo řečeno v úvodu této kapitoly. S touto diftongizací je nutné počítat při generování tvarů systematicky (viz v části 4.1.7), dané tvary tedy budou tvořeny uplatněním obecného pravidla. Tvar *úm* zase může být interpretován jako pravidelné dlužení po předložce. Tvar *bieha* vzhledem k jeho původu v prozatím nespolehlivém zdroji nechávám stranou.

Dále byl při zkoumání jiných jevů nalezen doklad [p]ór, *louk* (LékFrantA), ve kterém se v případě tvaru *louk* jedná se o zdložení z *luk* (jméno rostliny). Tvar je zaveden do seznamu výjimek.

3.1.1.2 Jo-kmeny

U mužských jo-kmenů je kolísání v kvantitě zmíněno u Gebauera (1960, 112–113, 127–128) pro apelativa *kóň*, *lój*, *hnój*, *děšč*, *neboziez* a *peniez*. U prvních čtyř se mluví o pravidelných tvarech s krátkým vokálem v tvarotvorném základu u tvarů s koncovkou (a jsou doloženy ojedinělé výjimky), u zbývajících dvou je situace složitější. U apelativa *peniez* se v GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL vyskytuje tvarotvorný základ *peněz*, tvarotvorný základ *peniez* je pravidelně v tvarech ostatních. U apelativa *neboziez* Gebauer (1960, 113) tvary neuvádí a z daného období kolísání nedokládá.

Nedvědová (rukopis, oddíl 2.1) zmiňuje kromě toho i krácení u apelativa *nóż* a dokládá dlužení u apelativ *koš/kóš*, *kyj/kýj*, *muž/múz* a *roj/rój*.

Ve slovnících je dvojitě lemma uvedeno u apelativa *neboziez/nebozěz* a *koš/kóš*. Apelatívum *neboziez* patří podle slovníků mezi o-kmeny, je tak tedy řazeno i v seznamu pro generování tvarů. Alternace u něj podle Gebauera (1960, 113) souvisí s morfologií, proto je u lemmatu *neboziez* zavedena alternace kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka, lemma *nebozěz* je pojímáno jako pravidelné. U apelativa *koš/kóš* nesouvisí alternace délky s proměnami kvantity v paradigmatu, proto jsou obě podoby pojímány jako pravidelné.

Pro apelativa *kyj/kýj* a *muž/múz* nebyly v textech ITB doloženy žádné doklady s dlouhým vokálem v tvarotvorném základu, se změnou kvantity se u nich proto nepočítá.

Apelatívum *roj* má doložen tvar s dlužením v kontextu *ktož nalezne včel ruoj* (BřezSnářM). Dvojitě lemma zavedeno nemá a v citovaném dokladu se může jednat o projev diftongizace *o* (stejně jako např. u lemmatu *rov* zmíněného výše). Proto není tvar zaveden do seznamu výjimek, bude tvořen uplatněním obecného pravidla.

Doklady nepravidelného kolísání kvantity u ostatních zmíněných substantiv zjištěné pomocí nástroje Analýza tokenů uvádí následující seznam:

děšč: *děšči prieliš neškodí* (Vít, [ověř.]), *tak přide dešť* (LucidT);

hnój: *komu hnoj z ouší teče* (LékChir);

lój: *vezmi staré sádlo vymočené a kozlového luoje* (LékJádroBrn), *vezmi loj jelení* (LékChir);

kóň: *biechu podobny kuoňóm přihotovaným k boji* (BiblKlemNZ), *kázal ciesař svatého Jiříe kuoňmi po všem městu vláčiti* (PasMuzA, [ověř.]), *kázal jemu zapsati [...] dvě libře chleba a ječmene kuoním*

(CestKabK), *kdež sme z kuoní sedali* (CestKabK), *sedlaj ty kuoně* (LyrVil, [ověř.]), *vsada na koň* (PulkR, [ověř.]), [v]ezme-li který člověk základ proti právu, *buď koň nebo jiné dobytče* (PrávŠvábC, [ověř.]);

peniez: [o] *falešných penieziech* (PrávJihlA), *peniezi cizími vlásti bude* (BřezSnářM), *majíc deset peniez* (BiblKlemNZ), *ze dvou peněží přes celý den chodieše* (DalV), [p]enězi tvoji *buďte s tobú na zatracenie* (BiblLitTřeb), *poněvadž tělo lidské dražšie jest nežli penězy* (PrávJihlB).²⁰⁵

Z tohoto přehledu vyplývá, že stejně jako u o-kmenů jsou i u jo-kmenů doloženy tvary s kvantitou nepravidelnou. Považuji proto za vhodné zavést do seznamu pro generování tvarů u zmíněných apelativ alternaci kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka.

Pro apelativum *nóż* byly doloženy pouze doklady s pravidelným kolísáním, ale na základě dokladů kolísání uvedených u ostatních jmen se i u tohoto apelativa počítá s alternací kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka.

3.1.1.3 U-kmeny

U mužských u-kmenů je alternace délky ve staročeských slovnících předpokládána a v textech ITB doložena pro apelativa *dóm*, *vól*, *pól* a *dól*. Tato apelativa pravidelně tvoří tvary s koncovkou od tvarotvorného základu s krátkým vokálem, tvary bez koncovky od tvarotvorného základu s vokálem dlouhým. Tuto situaci potvrzují texty ITB. Kromě toho však byly v některých pádech nalezeny i tvary odlišné. Zde je uveden jejich přehled:

vól: *přivedechu tam jemu velmi divokého vuola* (MartKronA), *pobadaj vuolu a spěš* (PasMuzA, [ověř.]);

dóm: *v dom jest jíti po stupniech kamenných* (CestKabK), *v duomě se pokryla* (PasTisk), *po vypálení duomu* (PrávJihlA), *nedělali duomuov k bydlení* (Pror);

dól: *Vallis dol* (Vít, [ověř.]), *z duola žebr* (LékSalM, [ověř.]), *to směš a moč oči s huory i z duolu* (LékCzart), [č]iníme také *propálenie zespod nohy v duolu* (LékRhaz);

pól: *když se již den slavný na puoly dělieše bieše* (BiblKlemNZ), *z toho lúpeže dostala sě jest třetina Dobešovi a jiným po puolu kopy grošov* (PoprRožmb, [ověř.]), *běžěv i ochyti u puoly svatého Ilariona z zadu i vzdviže jej nad sě* (Otc, [ověř.]).

Na základě uvedených dokladů je u všech zmíněných apelativ v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka. Zároveň se v případě dloužení může opět jednat o projev diftongizace *o > uo*. Vyskytují se však i doklady krácení (*dom*) a jedná se o podobný jev jako u o-kmenů, proto je dloužení pojmáno jako projev analogie.

Kromě toho Nedvědová (rukopis, oddíl 2.1) uvádí kolísání u apelativ *stan/stán* a *syn/sýn*. Staročeské slovníky tuto alternaci neuvádějí a v textech ITB také není doložena. V seznamu pro generování tvarů se s ní proto nepočítá.

²⁰⁵ Jedná se o o-kmenový tvar, je zařazen do seznamu výjimek, jak už bylo probráno u o-kmenů (část 2.2.2.1).

3.1.1.4 A-kmeny

Gebauer (1960, 200) uvádí, že alternace kvantity „není v substantivech vzoru tohoto zřetelně dosvědčena“, ale domnívá se, že zde byla u apelativa *sluha*. MSS zavádí podobu s krátkým i dlouhým vokálem – *sluha* i *slúha*. Protože se jedná o paralelní jev jako u ženských a-kmenů, zavádím u podoby *sluha* v seznamu pro generování alternaci kvantita-GEN.PL-dlouha+kratka. Stejná alternace je na základě paralelnosti s ženskými a-kmeny zavedena i ke všem dvojslabičným apelativům, u nichž je GEN.PL jednoslabičný (např. *rada*, *koba*, *cketa*). Podrobněji viz níže u a-kmenů ženských (část 3.1.2.1).

Pojmenování příslušníka nižší staročeské šlechty je v textech ITB zachycováno s dlouhou i krátkou samohláskou *a* u téměř všech doložených tvarů. MSS uvádí pouze podobu *vládyka*, ESSČ předpokládá pouze podobu *vladyka*. Vzhledem k doložení v textech jsou do seznamu pro generování tvarů zavedena lemmata *vladyka* i *vládyka*. Nikde nebyla nalezena zmínka o tom, že by se jednalo o alternaci spojenou se skloňováním, proto jsou obě lemmata do seznamu pro generování tvarů řazena bez alternace.

3.1.1.5 N-kmeny

Jediným zástupcem mužských n-kmenů, který vykazuje kolísání v kvantitě, je lemma *kámen*. Pravidelná alternace má tyto charakteristiky – dlouhý vokál v NOM.SG a ACC.SG, krátký ve všech ostatních tvarech. V textech ITB byla oproti tomuto stavu nalezena jediná výjimka v dokladu *červec* [...] *spomáhá, ktož má kamen* (LékJádroBrn). Lemmatu *kámen* je proto v seznamu pro generování tvarů přiřazena alternace kvantita-ACC+NOM.SG-dlouha/cele_paradigma-kratka.

3.1.2 Feminina

3.1.2.1 A-kmeny

U ženských a-kmenů se alternace délky týká dvojslabičných apelativ (výjimečně i apelativ víceslabičných, odvozených předponou od dvojslabičných jmen s alternací). Alternaci je zde možné rozdělit do tří okruhů. Za prvé existují jména, která mají první slabiku krátkou a její prodloužení probíhá pouze v GEN.PL. Za druhé existují apelativa, která mají první slabiku krátkou, ale její prodloužení probíhá v paradigmatu různě (a někdy vznikají dubletní paradigmata). Za třetí existují jména, která mají první slabiku dlouhou a různě v paradigmatu dochází k jejímu krácení. Oblasti jsou probrány v tomto pořadí.

1) **Dloužení v GEN.PL** souvisí s tím, že oproti tvarům dvoj- a víceslabičným v ostatních pádech zde vzniká tvar jednoslabičný. U Gebauera (1960, 179) je jev doložen hojně pro pozdější dobu, než je období sledované, a pro nářečí; ze sledovaného období pochází doklady na dloužení u apelativ *pata*, *noha*, *voda*, *hora* a *škola*. Průzkumem běžných apelativ a apelativ uváděných v souvislosti s kolísáním délky u Nedvědové (rukopis, oddíl 2.5.2) byl jev v textech ITB nalezen pro tato apelativa (u všech dokladů je zároveň uvedeno i doložení s krátkým vokálem, pokud se vyskytuje):

fara: *kromě fár a klášterův* (HusPost, [ověř.]), *u svých far* (ŠtítKlem);
hlava: *rytie hláv sloupových* (BiblOI), *ryby bez hlav* (DaIV);
koza: *učiníme tobě kozelce z kóz* (BiblKladr), *z ovec jako z koz* (BiblOI);
pata: *ihned jej obnažichu až do pát* (BiblOI), *od pat do vrchu zbitého* (HradMar);
strana: *se všech strán* (ŠtítKlem), *se všech stran* (HradProk);
žena: *jeden muž žen mnoho jmějieše* (DaIV), *po obyčejích svých žen* (ŠtítKlem);
řeka: *v třetinu všech řiek* (BiblOI), *uprostřed řek tvých* (BelA);
křivda: *svých křivd nemstí* (HusPost, [ověř.]), *svých křivd mstiví* (HusVýkl, [ověř.]);
noha: *chtě pokojně seděti u jeho nóh* (ŠtítKlem), *nedada svých noh vodú umývati* (UmučHrad);
vdova: *sirotkóv a vdóv bude slyšána žaloba těžká* (HusPost, [ověř.]), *navščeňovati sirotkuov a vduov* (BiblLitTřeb), *jest bylo mnoho vdov* (KristA);
muka: *mnoho múk přetrpěly* (ŠtítKlem), *rozvázati od věčných muk* (ŠtítKlem);
ruka: *pravých svých rúk* (BiblOI), *mějješe šest ruk* (AlexPovD);
struna: *húsličky desaterných strún* (PasKal), *húsličky desaterných strun* (PasTisk);
ryba: *ptákóv, rýb, včel dosti* (DaIV), *zahrnuli sú ryb množstvie veliké* (KristA).

Vzhledem k tomuto hojnému doložení dlužení v GEN.PL pokládám za vhodné zavést tuto alternaci délky u všech dvojslabičných a-kmenových apelativ s první slabikou krátkou, u nichž je GEN.PL jednoslabičný. V seznamu pro generování tvarů je tedy k těmto jménům zavedena alternace kvantita-GEN.PL-dlouha+kratka.²⁰⁶

2) Pro poměrně velkou skupinu dvojslabičných apelativ s první slabikou krátkou dokládá Nedvěďová (rukopis, oddíl 2.5.2) **kolísání samohlásky v první slabice v celém paradigmatu**, nebo přesněji řečeno nejen v GEN.PL. Tato apelativa můžeme rozdělit do skupin podle toho, zda i) s kolísáním v celém paradigmatu počítají staročeské slovníky, ii) slovníky počítají pouze s krátkou samohláskou v první slabice lemmatu, ale v textech ITB se vyskytují tvary dokazující kolísání, iii) slovníky počítají pouze s krátkou samohláskou v první slabice lemmatu a v textech ITB nejsou doklady pro slabiku dlouhou (případně je dlužení doloženo pouze v GEN.PL).

i) Do první skupiny patří apelativa *čěsta/ciesta*, *huba/húba*,²⁰⁷ *klatba/klátba*, *kletba/klétba*, *kniha/kníha/knieha*,²⁰⁸ *kura/kúra*, *muka/múka*, *pěna/piena*, *pleva/pléva*, *řasa/řása*, *řepa/řiepa*, *zrada/zráda*, *hora/hóra*, *kopa/kópa*, *smola/smóla*, *gloza/glóza*, *roba/róba*, *sluha/slúha*.²⁰⁹ (K nim je

²⁰⁶ Alternace je zavedena u dvojslabičných ženských a-kmenových apelativ s krátkou samohláskou v první slabice a se stavbou slabik: první slabika KV, KKV, KKKV, KKKKV, druhá slabika KV, KKV, KKKV + jejich kombinace. Jak ukazují doklady, dlužení není omezené na jména se strukturou KVKV (*strana – strán, křivda – křivd*), proto je změna zavedena takto plošně. Zároveň je u skupin souhlásek na konci tvarotvorného základu zohledněno, zda daná jména mají GEN.PL jednoslabičný, tedy bez alternace, kterou vznikají tvary dvojslabičné (*křivd* versus *perel*, *hrušek*, viz část 3.2.2).

²⁰⁷ GbSlov uvádí *huba* a *húba* ve významu ‚tlama‘, stejně MSS i Nedvěďová (rukopis, oddíl 2.5). V ITB byl nalezen jediný doklad s tvarotvorným základem *húb* v tomto významu – *kámen nalezený laniej v húbě* (LékFrantA).

²⁰⁸ Toto apelativum jako jediné z uváděného seznamu probírá Gebauer (1960, 184) u alternace jmen s první slabikou dlouhou, proto jsou jeho tvary popisovány níže.

²⁰⁹ Toto apelativum uvádí Nedvěďová (rukopis, oddíl 2.5.2) mezi femininy, MSS uvádí lemmata *sluha* i *slúha* pouze jako maskulina. V seznamu pro generování tvarů se s nimi počítá jako s maskuliny i femininy (viz část 2.5.2.1).

možno přiřadit i celou řadu jiných dvojslabičných lemmat ze staročeských slovníků – např. *baba/bába, drasta/drásta, čada/čáda, niva/níva.*)

ii) Do druhé pak apelativa:

pila: *dvě krávé ukradl v Budějovicích na píle* (PoprRožmb, [ověř.]);

rada: *[k]aždý spasitedlnú rádu móż jmieti z Písma* (ŠtítSvátA), *skutkem neb rádú* (ŠtítSvátA);

slina: *slína od hlavy teče v usta* (HusPost, [ověř.]);

smaha: *vezmiž tu smáhu* (LékFrantA), *voda zmúcena a smáha na nie* (LékCzart), *směs to spolu smáhú verbenovú* (LékJádroBrn);

tista: *má býti muži psík a húser, a ženě hus a tísta* (LékJádroBrn), *Canicula tísta* (KlarBohE);

včela: *jako v hrdle čála tobě tvá prosba* (HusPost, [ověř.]),²¹⁰

zima: *[m]inulať zíma* (ŠtítSvátA), *moc květu skrytá jest v kořenu zímě a teprv se ukáže na jeř* (ŠtítSvátA);

voda: *bieše ta vuoda horká velmi* (AlexPovD).

Do této skupiny patří i apelatívum *škola*, u kterého sice Nedvědová s kolísáním nepočítá, ale v ITB doloženo je: *do škol židovských* (BiblLitTřeb), *v židovské škole* (BiblLitTřeb), *po židovských školách* (BiblLitTřeb). Nebo se může opět jednat o projev diftongizace *o*. (Tvary byly nalezeny při zkoumání tvarů GEN.PL.)

iii) Ve třetí skupině (tedy ve skupině, kde alternaci v délce indikuje pouze Nedvědová (rukopis, oddíl 2.5.2)) jsou apelativa: *duha/dúha, křivda/křívda, plena/pléna, prima/príma, ruda/rúda, ryba/rýba, řeka/řieka, stěna/stiena, strana/strána, struna/strúna, svatba/svátba, sova/sóva, žena/žéna.*

Apelativa z první skupiny jsou do staročeských slovníků zavedena v obou podobách. Není přitom zřejmé, zda kolísání vzniklo z GEN.PL nebo jinak, proto je lemmatům s krátkým vokálem přiřazena alternace kvantita-GEN.PL-dlouha+kratka (pokud je GEN.PL pouze jednoslabičný – tedy např. ne u lemmatu *kladba*, protože GEN.PL je *kladeb*, ale u lemmatu *čěsta* ano, protože GEN.PL je *čěst/ciest*) a lemmata s dlouhou samohláskou jsou pojímána jako pravidelná. Stejně je naloženo se všemi dvojicemi, které se nevyskytují u Gebauera (1960, 184–186) ani Nedvědové (rukopis, oddíl 2.5.2), ale byly nalezeny ruční analýzou lemmat ženských a-kmenů (např. *baba/bába, niva/níva*).

U druhé skupiny vzhledem k poměrně hojnému doložení zdložených tvarů v textech ITB pokládám za vhodné zavést alternaci kvantity v celém paradigmatu u jmen, u nichž doklady dložení pocházejí ze spolehlivých zdrojů nebo ze zdrojů s označenou kvantitou (je k nim zavedena alternace kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka). Za lemma bude v souladu se staročeskými slovníky považována pouze podoba s krátkým vokálem v první slabice. Stranou nechávám lemmata *voda* a *škola*, protože u nich se může jednat o diftongizaci *o* na *uo*. U těchto apelatív tedy počítám pouze s pravidelným dložením v GEN.PL. Doklady dložení ze zdrojů s neoznačenou kvantitou (seznam viz v části 3.1) jsou zavedeny do seznamu výjimek (jedná se o tvar *píle*).

U třetí skupiny potom nejsou ve staročeských slovnících ani v textech ITB žádné indikace dložení, proto se s alternací v podkladech nepočítá (kromě alternace v GEN.PL).

²¹⁰ Lemma (*v*)čála, které uvádí Nedvědová, do staročeských slovníků zpřístupněných přes Vokabulář webový zařazeno není, proto je tvar *čála* přiřazen v seznamu výjimek k lemmatu *včela*.

3) U mnohých dvojslabičných a-kmenových apelativ s dlouhým vokálem v první slabice je doloženo krácení tohoto vokálu. Gebauer (1960, 182–186) mluví o pravidelných případech **krácení v INS.SG, GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL** a usuzuje na něj i v GEN.DU, DAT.DU, LOC.DU a INS.DU. Dále se zmiňuje o analogickém pronikání krátkých tvarů i do zbylých částí paradigmatu, a naopak tvarů s dlouhou samohláskou tam, kde původně nebyly. Tento analogický vývoj v mnohých případech vedl ke vzniku dvou kompletních paradigmat. Podle jeho názoru „[d]uplikaty takové byly bezpochyby již v češtině staré, ale zajisté jich nebylo tolik, jako v nč.“ (Gebauer 1960, 183; interpunkce podle zdroje). Substantiva, u kterých krácení nastává, označuje jako substantiva „významu hmotného“, která nemají většinou na konci tvarotvorného základu skupinu souhlásek, ale pouze souhlásku jednu (ibid.).

Aby bylo možné stanovit pravidla pro generování tvarů, byly zkoumány tvary všech substantiv, která uvádí Gebauer (1960, 184–186) jako substantiva s touto alternací (i když alternace délky je u něj ze sledovaného období doložena pouze pro krácení u apelativa *páry*). K těmto jménům byla přidána apelativa, která ve své práci zmiňuje Nedvěďová (rukopis, oddíl 2.5.2) jako jména, u nichž je dosvědčena délka v první slabice. Aby byl obraz alternace co nejkompexnější, byla dále vyhledána apelativa ze staročeských slovníků, která chyběla v obou pracích. Hledala jsem primárně další apelativa, která v současné češtině alternaci vykazují. Dvojslabičná apelativa s dlouhým vokálem v první slabice, která se do současné češtiny nedochovala, byla do analýzy zařazena vždy. Dále jsem do analýzy zařadila negované podoby apelativ, která uvádí Gebauer (1960, 184–186) jako jména s alternací, tedy *nerána, nesíla, nevěra, nezpráva*. Do přehledu uvedeného níže jsou zařazena pouze ta apelativa, u kterých je alternace doložena v textech ITB.

Pomocí nástroje Analýza tokenů byly nalezeny všechny tvary těchto apelativ v textech ITB (včetně všech nástupnických variant a hláskoslovných změn spojených s deklinací). Prozkoumání nalezených tvarů ukázalo, že dvojslabičná apelativa s první slabikou dlouhou svými tvary vytváří několik rozdílných skupin. Za prvé se vyskytují apelativa, která svými tvary vytvářejí dvě paradigmata a tento fakt odráží i podoba hesla ve staročeských slovnících (viz skupina a) níže). Ostatní apelativa už mají ve staročeských slovnících tvary jen dlouhé (viz skupina b) níže) a liší se tím, zda i) je u nich doložena pouze systémová alternace (tedy krácení v INS.SG, GEN.PL, DAL.PL, LOC.PL, INS.PL, případně tvarech duálových), ii) jsou u nich doloženy dvojtvary v tvarech, ve kterých se předpokládá systémová alternace, iii) je u nich doložena alternace v jiných než systémových tvarech. V následujících odstavcích je popsáno doložení alternací u jednotlivých apelativ, řešení přijaté pro generování tvarů je shrnuto za příklady typu a) a za příklady typu b).

a) Apelativa, u nichž slovníky zachycují dvě podoby lišící se kvantitou:

bieda/běda: v *bědách vašich* (BiblKlemNZ), v *biedách* (PasTisk), *bědú, zimnicí i zimú* (BiblKladr), *smutkem, biedú, pláčem* (TkadIB), *jiných psot a běd* (HusDcerkaH), *druhá běda zašla pryč* (BiblKlemNZ);

struha/strúha:²¹¹ *bláto z struh a obecních cest* (PrávJihIA);

²¹¹ MSS zachycuje lemmata v tomto pořadí, z dokladů nelze určit, která podoba je původní. Gebauer (1960, 183) pokládá podobu *strúha* za původní, proto je dvojice uvedena na tomto místě.

dláha/dlaha:²¹² *obvěž pevně dlahami* (LékRhaz), *naprav obinadlem aneb dlahú* (LékSalM, [ověř.]), *šest dlah* (LékSalM, [ověř.]), *pak přivěž dláhy* (LékRhaz), *dláha buď nad tiem děravá* (LékRhaz);
vzdóra/vzdora: *král jemu učini velikú vzdóru* (DaIV), *toť slovo božie stalo se jest jim na vzdoru* (Pror), *ani vzdorú, ni leností* (Budyš, [ověř.]), *nejmě ot nepřátel ijedné vzdóry* (DaIV), *od jich vzdory a od té mrzuté potvory* (BawArn);
nesíla/nesila: *pyče člověk své nesily* (ŠtítKlem), *bojiec se snad své nesily* (ŠtítSvátA);
neviera/nevěra: *v svých nevěrách* (ChelčSít, [ověř.]), *nevěrami a lakomstvím* (ChelčSít, [ověř.]);
kníha/knieha/kniha: *tato knieha nás k tomu učí* (BawEzop), *kněha Skolastica Historia praví* (KristD), *jakžto praví jedna řečská kniha* (KristA), *kterúžto kněhu psal svatý Dionyzius* (PasKal), *čtieše kniehy Izaiášě proroka* (BiblLitTřeb), *kněhy otevřev* (KristA), *psalt sem vám knihy dvoje tyto* (ŠtítKlem), *těch kněh dávno hledaji* (DaIV), *na počátce knih těchto* (ŠtítKlem), *všelikých jiných knieh zezrenie* (PasTisk), *v prvých kněhách* (LyraMat), *v starých knihách* (KristA), *v těch kníhách* (MartKronA).

U apelativ s dvojí podobou lemmatu se podle očekávání vyskytuje dvojí podoba tvarotvorného základu v různých tvarech paradigmatu. Považovat ale obě podoby za lemmata bez alternace není náležité (dodnes existuje vztah mezi lemmatem *bída* a tvarem jako *běd*). Proto je k podobám s dlouhým vokálem zavedena alternace délky. Na základě tvarů ostatních jmen s podobnou stavbou (viz níže) se jedná o alternaci kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka. U podob s krátkou samohláskou se počítá pouze s tvary bez alternace.

Drobný komentář v tomto ohledu vyžaduje apelativum *kníha/knieha/kniha*. Jak ukazují doklady, jsou poměrně hojně doloženy i tvary s podobou tvarotvorného základu *kněh*, lemma *kněha* však zavedeno není. Vzhledem k tomu, že tvary s podobou *kněh* budou odvozeny alternací délky z podoby *knieh*, to však není problém.

b) Apelativa, u nichž staročeské slovníky uvádějí jen lemma s (první) slabikou dlouhou.

bi) Lemmata, která jsou ve staročeských slovnících zavedená jen s dlouhou samohláskou a jejichž tvary v textech ukazují pouze na systémovou alternaci v INS.SG, GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL:

blána: *drahými blanami popeličnými* (CestMil, [ověř.]), *oděň v nové blány* (BřezSnářM);
hrúda: *načinil hrud i dal v usta téj sani* (Pror), *kamenem nebli hrudú* (TkadIB);
křída: *znamenaj křidú každého jméno* (Hvězd);
lípa: *pod jednu lipú odpočinuchu* (BawJetř);
šňóra/šňóra: *súžili sú jej s čepicí šnorú* (BiblKladr), *obviežeš jej šňorú* (BiblKladr), *zatiehni šňorú* (LékKoňMuz3);
vrána: *jeden jastřáb mnoho vran vzpuzuje* (DaIV), *vono vranám, vono strakám* (VersSkladbyDobyHusit, [ověř.]);
hlína: *železo smiešené s hlinú* (Pror);
nezpráva: *v úrociech nebo v nezpravách panují* (DubA, [ověř.]).

bii) Lemmata, která jsou ve staročeských slovnících zavedená jen s dlouhou samohláskou a jejichž tvary INS.SG, GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL mají v textech ITB tvarotvorný základ s alternací i bez ní:

²¹² ESSČ uvádí lemma *dlaha*, StČS *dláha*, doklady svědčí spíše pro lemma *dláha* (alternace je doložena pouze v systémových tvarech).

brána: dvanáste bran (HusDcerkaH), sto brán (PasKal), táhli z města oběma branama (MartKronA), mezi dvěma bránama (BiblOI);

búda: do svých bud a stanuv (TrojK), bydlé v búdách a staniach (CestMandM);

diera: dierú pryč uteče (ApolBaw), uzřela děrú lidu mnoho branného (LetD), potečeť voda doluov těmi děrami (LékFrantA), nečistotu vyžene ven těmi dierami (LékChir);

dúška: [t]uto se počíná o duškách (PasMuzA, [ověř.]), s mateří dúškú (LékJádroBrn);²¹³

hlíza: od rozličných hliz (Hvězd), od všelikých hlíz (LékChir), k hlízám i k nežitóm (LékFrantA), spomocno jest hlízám plicním (LékVodň);

hróza: strachem nebo hrozú (AlxB), ano se velikú hrózú třasú (ŠtítKlem), proti hrózám nepřátelským (GestaM);

chlípa: ktož poškrvněn jest chlipú (BiblOI), tak sú chlipú poražení (MartKronT);

chvála: v žalmiech a v chvalách (BiblOI), v pochlebnych radách a chválách (BechNeub), chválú a čsci korunoval si mě (ŘádKorA), s chvalú nebeskú (BiblOI);

jáma: v jamách nalezl sem jě (Pror), v těch jámách vřela měd (PasKal), nad tú jámú stojí (BřezSnářM), stáše nad jamú (GestaM);

játry: zatvrzenie játr (LékVodň), vezmi játer maličkého prasete (LékŽen), jde z jatr jedna veliká žíla (LékFrantA), [j]ater, srdce neleč, ani žaludku (BřezSnářAstrS), k plícóm, játróm (Traktáty), spomáhá studenému žaludku a játrám (LékVodň), toť škodí jatróm (LékFrantA), což jatrám škodí (LékFrantA), játróm pomáhá (LékJádroD), v žaludku a v játrách (LékVodň), na plicech i na jatrách (LékFrantA), rána stává se nad jatrami (LékRhaz), játrami vykouril ďábla od Sary (BechNeub);

jiezda: jich královstvie jednu jezdú dobyl (BiblOI), náhlú jiezdú chtě přeč (AlxBM);

jícha: jeziž to koření s tú jichú (LékChir), bych jie nerozmočil jíchú (PodkU), v jíchách (LékFrantA), s dobrými jíchami (LékCzart);

káry: [o] nalezení vozú a kar (MarKronA), čtyři sta vozón kosatých a dvanáct set kár (AlexPovD), muž na kárách jězdcových (Pror), na karách jsa přivázán (MartKronT);

kláda: sedm týdnón kládú budeš tesktán (PrávJihIA), šatlav, klad, skřipcuov (ChelčSít, [ověř.]);

kráva: s krávú, s ovcí pro mléko (ŽídSpráv, [ověř.]), v uovoci i v kravách (LékFrantA), mnoho krav (ŠtítKlem);

lúka: saduov, luk, polí (TrojK), zeschlým lúkám časná vláha (AlxV), na cizích lúkách (PrávJihIA), [k]rt v dobrých lukách rád ryje (AlxV);

máry: pade před márami (Otc, [ověř.]), ty nesl před mými marami (KázLeg, [ověř.]), přistúpiv dotče sě mar (BiblOI);

miera: užitky mier neb strychón (PrávJihIA), pět měr múky (BiblOI), ve třech měrách múky (BiblOI), [o] obilných mierách (PrávJihIB);

páry: dotekl se par nosidl (BiblKlemNZ), dotekl sě jest pár (HusPost, [ověř.]), kaž se do boje na parách nésti (BřezSnářM), jej přinesechu na párách (Otc, [ověř.]);

pára: drž usta nad tú parú (LékFrantA), nad tú parú drž uší (LékVodň);

púra, zpúra/vzpúra: prorok, jenž purú pohoršen jsa bude chtieti mluvíti ve jmě mé (BiblOI), purú a pýchú a zlú cestú [...] hrdá (BiblOI, [ověř.]);

pýcha: všech pych ďábelských odřekl se (GestaM), když se odřiči všech pých i hrdostí (GestaM);

rána: ote všech rán uzdravil (PasMuzA, [ověř.]), od ran od tvých uzdravím tě (Pror), jemu hlava jednu ránú státa (PasMuzA, [ověř.]), by se otok ránú ven vytáhl (LékJádroD), jednu ránú mečem řetěz přetě (DalV);

schrána: kuože schrán tvých roztiehni (Bela), vzdělal jest mnoho schran (BiblOI);

²¹³ Mateří dúška je v textech psána jako dvě jednotky, proto lemmatizováno k dúška.

síra: bude zkropen dóm jeho sirú (BiblOl), zemřeli ohněm a sirú (LyraMat);
skála: do vlašských skál přišel (PasMuzA, [ověř.]), [z] vrchních skal uzřím jeho (BiblOl), stavi se na tú skalú (HradProk), kterýž oni skálú nebo jeskyní nazývají (MartKronT),²¹⁴
sláva: slavú a ctí korunovals jeho (BiblOl), zavolal nás zvláští slávú a mocí (BiblLitTřeb);
smlúva: toho sú smluvú dobyli (Letaa), aby jemu povolil pod tú smlúvú (PasTisk), o rozličných smluvách (Všeh, [ověř.]), o jich smlúvách (PrávJihlA);
tráva: s kořenem i s trávú (LékJádroBrn), lapen s travú na lúce (PrávJihlA);
tróska: [k]to se zejže ohněm nebo troskú (LékJádroD), naspí na to maso prachu s truoskami (LékKoňMuz2), vlož trosk v nějaké nádobie (LékFrantA);²¹⁵
trúba: sedm trub (BiblOl), miesto trúb zvony má (PasTisk), v zvoncích i v trúbách (BiblOl), o osmi trubách mosazných (CestKabK);
túha: toliko již tuh pojměvši (HradMar), také proň túhú schnieše (DalV), tak v těžkú žalost upade, jakž všeckerna tuhú zsvade (HradRad);
váha: nade vši vahú i nad měřú (BiblOl), stříebro váhú vážíte (Pror), nad váhami i nad křivými měřicemi (PrávŠvábC, [ověř.]), nad křivými vahami (PrávŠvábC, [ověř.]);
viera: vztáza jie pod věřú (DesHrad), vierú zčiščuje srdce jich (BiblKlemNZ), o pohanských vierách (CestMandM);
vláha: oblak zemi svú vláhú obvlažuje (PasTisk), oblak zemi svú vlahú otvlažije (KristA);
vráska: má bez vrask široké čelo (Postavy), mnoho vrásk na čele (BawEzop), hladkému, nižádnú vráskú nezuoranému (TrojK);
žába: mezi mnú a mezi tú žábú (GestaB, [ověř.]), mezi mnú a túto žabú (GestaM), [p]rávě se jim jako žabám stalo (DalV), o žábách a ještěrkách (BřezSnářM).

biii) Lemmata jsou ve staročeských slovnících zavedená jen s dlouhou samohláskou, krácení je v textech doloženo různě v paradigmatu:

čára: umějí svými čarami muk zbývati (PasTisk), mezi těmi čarami (LékFrantA), pro ty škaředé čary (Pulkr, [ověř.]);
dráha: má právo, aby těch drah bez přiekazu řádně požíval (HusVýkl, [ověř.]), drahy compita (KlarGlosA);
jáhla: proso jahly (Vít, [ověř.]), s rýží nebo s jáhlami (Kuch);
jiezva: se všemi jiezvami (KristA), se všemi jezvami (PasTisk), s ranú otevřenú nebo jiezvú (LékRhaz), s ranú otevřenú, totiž s jezvú (LékSalM, [ověř.]), ať přestane nakřivenú jizvú proti nám povstati štír (BiblKladr), neuzři v jeho rukú jiezvy (KristA), na boce jezvy se učinily (PasTisk);
húba: chtě nabrati hub (PříslFlaš), máš se varovati [...] húb z láku a ryb tunných (LékChir), po húbách slušie hned dobré víno píti (LékVodň), kaž se húbú v lázni třieti (LékFrantA), naplnivše hubu žlučí (Vít, [ověř.]);
kóra: tři škořípky vaječné plné zelených kor bzových (LékCzart), [v]ezmi tuku vytištěného z kór bzových (LékFrantA), když se s nie otře kora (LékSalM, [ověř.]), jmá pečenú kóru (HradSat), když

²¹⁴ Kromě těchto dokladů byl nalezen i kontext *přes skale i vody* (Vít, [ověř.]). V edici, ze které je doklad přebrán, se ale neoznačuje kvantita, a navíc se u tohoto tvaru vyskytuje poznámka, že „f později připsáno a mezi k a a rasura“ (Patera 1886, 12), proto se domnívám, že nemůže být jistota ani o tvaru, ve kterém by docházelo k nesystémovému krácení, ani o tom, zda se vůbec jedná o tvar apelativa *skála*. Tento doklad je tedy ponechán stranou.

²¹⁵ U apelativa *tróska* byly nalezeny i doklady *v němž by truska v něm od železa několikrát byla zhašena* (LékŽen), *vezmi trusky železné* (LékŽen). Takovýto typ alternace nebyl nalezen u žádného ze zde zkoumaných lemmat s podobnou stavbou, považují proto za vhodné zavést do slovníku vedle lemmatu *tróska* i lemma *truska*.

štěpuje za koru, musíť čekati mízhy (LékJádroD), *pal jemu ty rány tú kuorú* (LékFrantA), *smíšej s korú dobře stlučenú* (LékJádroD);

krósna:²¹⁶ *což možeta unésti dvoje krosně* (BiblOI);

krúpa: *množstvie veliké krup* (BiblOI), *[p]orazí vichrem a kamenem búřivých krúp* (Pror), *[o] krupách* (PulkR, [ověř.]), *o krúpách* (BřezSnářM), *z toho krupy činie* (Vít, [ověř.]), *dřieveť jest krúpy držela* (MastMuz);

lázna: *lazna* (Vít, [ověř.]);

mísa: *mis, lžic, telířov* (Hyn), *na jiných mísách* (BiblOI), *žádný nesíhne do misy prvé než kněz* (ŽidSpráv, [ověř.]);

múcha: *mnoho much* (DalV), *ruoj múch* (BřezSnářM), *česnek s múchami tlukú* (LékJádroBrn), *pytlík s muchami* (LékJádroBrn), *mucha* (SlovOstřS);

múka: *sémě pivoňkové s sádlem ztlučené a s mukú a žlútkem vaječným* (LékŽen), *smiesi to s mukú* (LékVodň), *navarichu té muky* (BiblOI), *jako divem z múky chléb činie* (ŠtítKlem), *nesiechu [...] na volech k jedení muku, víno řěčké* (BiblOI), *[v]ezmúc zrno, meliž múku* (Pror);

pieha: *pomáhá od pěh* (LékJádroBrn), *vedlé váhy pieh tělesných* (BřezSnářM), *o svrabu, o pěhách* (LékJádroBrn), *zbodeno bylo jeho tělo jako piehami* (BřezSnářM), *slza s révie shoní červené piehy* (LékVodň), *shánie doluov pěhy s života* (LékFrantA), *zažene pihy doluov* (LékJádroBrn);

síla: *kto tak milosti nerozdělí, ač ne sám svú sílu* (ŠtítSvátA), *vší sílu ufá do tebe* (HradMagd), *[m]ými silami vysvobozen jsem* (BiblOI), *všemi svými silami táhla se jest k horám* (HusCeskaKazani, [ověř.]), *ostav jie vší sílu* (BiblOI), *někdy dá sílu* (ŠtítKlem);

skúla: *[j]eště jest jedna skula* (HusVýkl, [ověř.]);

slíva: *[o] jedení sliv* (BřezSnářM), *slív, meruněk, hrušek* (BechNeub), *[p]od slívú* (Pror), *s těmi slivami* (LékSalM, [ověř.]), *slivy neb trnky suché sú vařeny* (LékSalM, [ověř.]);

správa: *jich spravu nehodnú opravováním hodným musili bychom tresktati* (PrávHorK, [ověř.]);

zpráva: *pod jich zprávú* (PrávHorK, [ověř.]), *pod jehožto vladařstvím a zprávú* (TrojK);

ztráta: *[d]adiť práce dosti i ztraty* (ŽidSpráv, [ověř.]);

žíla: *z obú žilú* (LékFrantA), *kostmi, žilami a koží* (BechNeub), *kostmi a žilami spojil si mě* (BiblOI), *v žilách* (LékVodň), *otevři mu hlavní žily obě* (LékJádroBrn).

Z přehledu tvarů ve skupinách bi až biii je vidět, že apelativa, která mají doloženu pouze systémovou alternací v INS.SG, GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL (bi), jsou početně v menšině. Nejvíce je apelativ, která mají v tvarech se systémovou alternací dvojtvary (bii), a nezanedbatelný je také počet jmen, u nichž se dvojtvary analogií šíří i mimo tvary systémové (biii). Ve všech skupinách se podle mého názoru nacházejí i apelativa, u nichž je systémová alternace sporná (např. *zpráva, křída, hlína*), v tomto tvrzení se však opírám pouze o nedostatečné množství dokladů a novočeský stav, takže tato apelativa od ostatních neodlišuji. Skupiny bi a bii jsou si podobné v tom, že se u nich alternace vyskytují v systémových tvarech. Skupina biii obecné uchopení nedovoluje. Z hlediska jazykového je zajímavé, že skupina bii početně převažuje nad ostatními (tento stav jistě do značné míry odráží ediční zásady transkribování textů), z hlediska přípravy podkladů pro automatickou morfologickou analýzu však nenacházím důvod, proč dané tři skupiny odlišovat. Doložení nebo nedoložení tvarů s nesystémovou alternací se mi zdá být spíše otázkou náhody než nějaké pravidelnosti. Proto jsou apelativa ze skupin bi až biii, která mají alternaci kvantitativní doloženou ze zdrojů spolehlivých nebo

²¹⁶ V nové verzi ESSČ je již zavedeno i lemma s krátkou samohláskou v kořeni (*krosna*) – zavádím ho proto do seznamu pro generování tvarů s poznámkou, že ve slovnících je.

nespolehlivých s označenou kvantitou, zařazena do seznamu pro generování tvarů s alternací kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka. Apelativa, u nichž je kolísání kvantity doloženo pouze tvary z nespolehlivého zdroje s neoznačenou kvantitou, jsou pojímána jako apelativa bez alternace. Jejich tvary s kolísáním jsou zařazeny do seznamu výjimek (jedná se o doklady *jahly, lazna, ztraty*).

U ostatních dvojslabičných apelativ s první slabikou dlouhou (a apelativ od nich odvozených prefixem *ne-*) nebyla žádná alternace doložena, proto jsou tato jména do podkladů zavedena jako jména bez alternace. Výjimku tvoří jméno *nerána*, protože zřetelně souvisí se jménem s alternací kvantity *rána*, do seznamu pro generování tvarů je tedy zavedeno se stejnou alternací jako toto jméno.²¹⁷

3.1.2.2 Ja-kmeny

U ženských ja-kmenů se alternace kvantity týká stejně jako u a-kmenů dvojslabičných jmen. Dloužení se vyskytuje v GEN.PL (Gebauer 1960, 211) a krácení probíhá také ve stejných tvarech jako u a-kmenů, tedy v INS.SG, GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL (Gebauer 1960, 214), pro duál nejdou uvedeny žádné doklady (ibid.).

Při analýze byl zvolen podobný postup jako v případě a-kmenů. Z Gebauerovy mluvnice (1960, 211, 214–215) a z pojednání Nedvědové (rukopis, oddíl 2.5) byla vybrána všechna apelativa zmiňovaná Gebauerem jako alternující v kvantitě (bez ohledu na stáří dokladu) a Nedvědovou jako apelativa s jistě doloženou dlouhou první slabikou a jména s dvojí podobou NOM.SG. Aby byl obraz alternace co nejkompaktnější, byla dále ze staročeských slovníků vybrána dvojslabičná apelativa s první slabikou dlouhou, která chyběla v obou pracích. Tvary všech těchto jmen byly vyhledány pomocí nástroje Analýza tokenů v textech ITB. Do seznamu níže jsou zařazena ze jmen vybraných ze staročeských slovníků pouze apelativa, u kterých byla v textech zdokumentována alternace délky (jedná se o apelativa *dýně, kólně, krósně, múkně, pústně, zhúble, táfle, zvóle a páždě*).

Stranou popisu jsou ponechána apelativa, která mají ve staročeských slovnících zavedeno dvojí lemma. Jedná se např. o lemmata *paže/pážě, zoř/zóř, klešče/klěšče, kule/kúle, blaně/bláně, fryžě/frýžě, sabě/sábě, sapě/sápě*. Vzhledem k tomu, že nikde nebyly nalezeny zmínky o tom, že by u těchto apelativ u podob s krátkým vokálem nastávalo dloužení nebo u podob s dlouhým vokálem krácení spojené s morfologickými procesy, budou tvary těchto jmen generovány pravidelně od obou podob.

U apelativa *hacě/hácě* uvádí ESSČ u obou podob bezkoncovkový GEN.PL s dlouhým i krátkým vokálem, k oběma lemmatům je proto v seznamu pro generování tvarů přiřazena alternace v kvantitě v tomto tvaru.

²¹⁷ Dále byly díky zkoumání stavu vznikové alternace (o ní viz v části 3.2.2) nalezeny tvary *jahodek* a *vlášen*: *vezmi devět jahodek* (LékládroBrn), *z vlášen koňských setkané* (PasKal), pro svou výjimečnost jsou oba tvary řazeny do seznamu výjimek.

Dvojí podobu NOM.SG Nedvědová (rukopis, oddíl 2.5) přisuzuje i apelativům *dušě/dúšě, dveře/dvěře, sukně/súkně* a *země/zémě*²¹⁸ a podobu s dlouhým vokálem dokládá pomocí kontextů obsahujících i jiné tvary než jen GEN.PL. V textech ITB bylo pro apelativa *dušě* a *země* dlužení doloženo pouze v GEN.PL (viz např. kontexty *pro obrácenie hriešných dúš* (KristA), *mnoho duš s sobú vedúce* (HradRad), *z dalekých sú zém přijeli* (LegKat, [ověř.]), *což jest mých zem obcě* (AlxBM)). U apelativa *dveře* byly nalezeny doklady s dlouhým vokálem pouze pro NOM.PL a ACC.PL (viz např. kontexty *svatý Jan viděl v nebi dvěře otevřené* (ŠtítSvátA), *jímžto bývají otvierány ty dvěře* (LyraMat)). Apelativum *sukně* alternaci kvantity v textech ITB doloženu nemá. Tato situace je v podkladech pro automatickou analýzu řešena takto: apelativa *dušě* a *země* jsou řazena ke jménům s alternací kvantity v GEN.PL, protože alternace v jiných pádech je ojedinělá či celkově sporná. Apelativum *sukně* nemá v seznamu pro generování přiřazenu kvantitativní alternaci, protože žádné doklady s dlužením v ITB nalezeny nebyly. O lemmatech *dveře/dvěře* viz v částech 2.15.2.1 a 3.3.5.

Dloužení

Tvary *zém* a *dúš* uvedené výše jsou jedinými doklady dlužení v GEN.PL, které uvádí Gebauer (1960, 211). Dloužení v GEN.PL není doloženo u jiných jmen ani v textech ITB. Situace byla ověřena pro všechna dvojslabičná jména s krátkou samohláskou v první slabice. Zároveň nejsou pro apelativa *dušě* a *země* doloženy žádné další zdloužené tvary.

Krácení

U dvojslabičných apelativ s první slabikou dlouhou bylo případné krácení zkoumáno pro apelativa, která mají ve staročeských slovnících zavedenu podobu s dlouhým vokálem. Tvary těchto apelativ byly vyhledány pomocí nástroje Analýza tokenů. Nalezené tvary lze na základě analýzy rozčlenit do dvou skupin. První skupinu (i) tvoří jména, u nichž je alternace doložená pouze v tvarech, které odpovídají mluvnickým popisům (tedy v INS.SG, GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL, INS.PL), druhou skupinu (ii) tvoří jména s alternací doloženou v různých tvarech.

i) Dvojtvary (nebo alternace) jen v systémových tvarech se vyskytují u jmen:

čiešě: *mytie češ, věder, meděných orudí* (HusPost, [ověř.]);

dýně: *citroluov, totiž dyň tlustých* (LékSalM, [ověř.]), *žádáše z Ejipta hrncov s masem, dýň, póru a cibule* (ŠtítBes, [ověř.]);

prácě: *ve všech tělesných pracech* (BechNeub), *aby jim v jich prácech nepřekážela* (PrávHorK, [ověř.]), *s velikú prací* (PulkR, [ověř.]), *s velikú prací* (ŠtítKlem), *jedem i pracemi dávnými přeliš zmožená* (ŽidSpráv, [ověř.]), *s pracemi těžkými* (PrávJihlA);

sviečě: *mnoho svěc nebo lamp* (BřezSnářM), *mnoho svieč hořalo v komoře* (KarŽivA, [ověř.]),²¹⁹ *vepř zabila a svatému Blažejí [...] s svěcí do žaláře přinesla* (PasKal), *s jednu sviecí* (MartKronA), *kostel mnoho svěcmi osvěcujem* (ŠtítSvátB).

²¹⁸ U dvojtvaru *sazě/sázě* nejsou uvedeny žádné doklady, v ESSČ je pouze podoba *sazě* a v textech ITB nebyly nalezeny žádné tvary s dlouhou samohláskou, proto je toto jméno do seznamu pro generování tvarů zařazeno pouze v podobě *sazě*.

²¹⁹ V rukopisu *fwiecz* (KarŽivA s. 360), je tedy možné, že bude v revizi textu transkribováno jako *svěc* (jedná se o starou edici (Emler 1878, 31)).

ii) Krácení různě v paradigmatu bylo nalezeno u jmen:

lžice: *mis, lžic, telířov* (Hyn), *vzal od kněze Niklína 8 grošov a lžice čtyři kované* (PoprRožmb, [ověř.]), *daj nemocnému zjitra a večer tři lžice plné* (LékFrantA), *se čtyřmi lžicemi vody teplé* (LékFrantA), *tuk zbieraj lžící* (LékFrantA), *s jednu lžící* (LékŽen), *v sedmi lžiciach vody* (LékFrantA);

kdúle: *coctanum kdule* (Vít, [ověř.]);

kólně: *kolně rotabra* (KlarGlosA);

kóže: *by zaň nakúpě kož* (ŠtítKlem), *přikrytie z kóž modrých* (BiblOI), *prodávají koží telecích* (HusDcerkaH), *nalezechu mnoho kóží starých* (BawArn), *Frunire kože lúžiti* (SlovOstřS), *[v]ezmi krev tří zajecov a dvě kóže zajecie* (LékCzart), *vezmi hadové kože kúsek* (LékJádroBrn), *na rosědliny kóže* (LékVodň), *ta komora zevnitř jest lvovými kóžemi přikryta* (CestMil, [ověř.]), *škríně zaslíbenie hospodinova pod kožemi jest* (BiblOI), *koži jezevčí zetři dobře* (LékŽen), *čistí kóži i všecko* (LékVodň), *vlicie jsúc pod ovčí kóží* (ŠtítSvátA), *bieše koží chlupatú oděna* (TrojK);

krópě: *púštějž jie sobě v oči kropi nebo dvě* (LékChir), *za jednu krópi čistou* (LékFrantA), *ledva malá krópě jest jeho řeči, jižto sme slyšeli* (BiblOI), *nespadne kropí tak mnoho* (AlxV), *kolik ukane potu krópi* (DesHrad), *svlaženie jazyka jednu kropí z prstka* (HusPost, [ověř.]), *moha jedínú krópi [...] nás vykúpiti* (WaldhPost, [ověř.]);

kúpě: *kupci aby v kupích nebyli klamáni* (ŽidSpráv, [ověř.]);

krósně:²²⁰ *možeta uněsti dvoje krosně prsti* (BiblOI);

míle: *na púšti desět míl vzdál odtavad* (Otc, [ověř.]), *bez mále patnácte českých míl* (KristA), *tomu nemohú odolati puol míle s kalichem k nemocnému ani jeti na koni ani na voze* (ŽidSpráv, [ověř.]), *na jednu vysokú horu odtad za pól míle* (KristA);

múkně: *fara mukně* (KlarGlosA);

núžě: *v tejto méj nuzi* (PasMuzA, [ověř.]), *nuzí jsa připuzen obětoval sem zazženú obět hospodinu* (BiblOI), *nuzí přihnán, dal jim Daniele* (Pror);

páždě:²²¹ *brachia páždě* (KlarGlosA), *ukazují také ránu na paždech* (LékFrantA), *[o]na druhú paždi zvedla* (GestaB, [ověř.]), *svého muže hlavu pod paždí mající* (MartKronA), *hrubých paždí* (TrojK), *na paždiech* (LékFrantA), *pod paždami* (LékFrantA);

pěče: *ve všem světě peče nemaje* (TrojTA, [ověř.]), *o něj takú peči jměl* (PasMuzA, [ověř.]);

pústně: *[p]ustně* (KlarGlosA);

púšč/ě: *[o]stal sem na pušti* (ŠtítSvátA);

róžě: *s novú roží* (LékChir);

stráně: *utiekajíce až do Bethseta a do straně Abelmeula v Tebbath* (BiblKladr),²²²

šijě: *v kuklách, aby šije kryli* (ŽidSpráv, [ověř.]), *šije Vám se protivících pokojně poddali* (ŽidSpráv, [ověř.]);

táfle: *v té arše chovali jsú ty dvě tafle neb ctě kamenné* (KázLeg, [ověř.]);

²²⁰ V nové verzi ESSČ je již zavedeno i lemma s krátkou samohláskou v kořeni (*krosně*) – zavádím ho proto do seznamu pro generování tvarů stejně jako a-kmenové *krosna*.

²²¹ U tohoto apelativa je otázka, zda není oprávněné zavést do seznamu pro generování i variantu *paždě*. StČS sice zavádí pouze *páždě*, ale doklady ukazují na *paždě*, navíc existuje dvojtvar *pažě* a *pážě*. Jediný tvar s dlouhou samohláskou byl nalezen v kontextu *brachia páždě* (KlarGlosA). Vzhledem k tomu, že nová lemmata zavádím pouze v nezbytných případech, není v seznamu pro generování lemma *paždě* zavedeno, ale počítá se s alternací kvantity v celém paradigmatu u lemmatu *páždě*.

²²² Není zcela jisté, zda se jedná o tvar lemmatu *stráně*, ale na základě překladu *břeh* v kontextu „vojsko se dalo na útěk směrem k Bet-šitě, směrem na Cereru, až ke břehu u Abel-mecholy naproti Tabatu“ (Sd 7, 22, Bible 2009) tvar k lemmatu přiřazuji.

vóle: *ve všem voli svú porušenú plniti* (LyraMat), *máme činiti jeho vóli* (ŠtítKlem), *nic nepřekazím proti tvé voli* (Hyn), *po jeho vóli bude* (HradSat), *to jest mú volí neproměněno* (DalV), *s jeho vóli* (ŠtítKlem), *toto králi Ottakarovi nebo náměstkóm jeho na voléch dávámy* (PulKR, [ověř.]);
voně: *jest obět hospodinu voně přechutná* (BiblOI), *s voněmi jenezaretskými* (BechNeub);
zhuble: *cama zhuble* (KlarGlosA);
zvóle: *i se vsí zvolí* (Všeh, [ověř.]), *se vsí zvolí* (DubA, [ověř.]).

Jak přehled tvarů zkoumaných jmen ukazuje, nejhojněji jsou doloženy případy, v nichž se alternace týká jiných tvarů než systémově předpokládaných. Mnoho z těchto jmen má však alternaci doloženou pouze z rukopisů (nebo jejich edic) s neoznačovanou kvantitou, nebo ze slovníků, které jsou součástí ITB. Tato jména jsou pojímána jako pravidelná a všechny takové doklady řadím pouze do seznamu výjimek (jedná se o tvary *dyň, kdule, kolně, kupích, mukně, peče, peči, pustně, šije, tafle, zhuble*). Jména, která mají alternaci doloženu jinak, by bylo možné dělit do typů podle toho, kde se alternace vyskytuje. Stejně jako u a-kmenů to však nepokládám pro účely automatické morfologické analýzy za vhodné. U všech ostatních jmen s doloženým kolísáním je proto zavedena alternace kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka.

3.1.2.3 I-kmeny

U ženských i-kmenů se o alternaci v kvantitě u Gebauera (1960, 349–350) mluví pouze u apelativ *hól, sól, pied* a *ciev* a ve vztahu k ja-kmenovým podobám původně i-kmenových lemmat potom u apelativ *sáni* a *dřvi*. Jiná apelativa než jmenovaná proto do analýzy zahrnuta nebyla.

Pro apelativum *pied* žádné doklady kolísání ze sledovaného období nalezeny nebyly, do seznamu pro generování ho proto řadím jako jméno bez alternace.

Pro apelativum *ciev* je ve staročeských slovnících zavedeno i lemma *čěv*. Protože je možné, že se jedná o morfologicky motivované kolísání v délce, je lemmatu s dlouhým vokálem přiřazena alternace kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka, lemma s krátkým vokálem je pojímáno jako pravidelné, tj. bez alternace.

U apelativa *hól* byla nalezena pouze pravidelná situace – tedy NOM.SG a ACC.SG s dlouhým vokálem v kořeni, ostatní tvary s krátkým vokálem. Vzhledem k situaci u ostatních jmen s tímto typem alternace je však tomuto jménu přiřazena v seznamu pro generování tvarů alternace kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka.

U apelativa *sól* byly kromě pravidelných tvarů nalezeny výjimky v dokladech *přilož bob ztlučný a vařený u víně se mnohem suolí* (LékRhaz), *jeho rány suolí třieti* (PasMuzA, [ověř.]). Nabízí se dvě řešení – stejně jako u ostatních podobných případů probraných výše se může jednat o případ diftongizace *o*, nebo o projev morfologické analogie. Situace je v seznamu pro generování řešena obdobně jako pro další podobná jména – lemmatu *sól* je přiřazena alternace kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka.

Apelativum *sáni* má lemmata *sáni/sáně/saně*. Staročeské slovníky předpokládají u forem *sáni* a *sáně* krácení, žádný takový tvar však v textech ITB doložen není. Jsou doloženy pouze tvary s dlouhou

samohláskou: *podložé pod sáně kůže nědvědie* (CestMil, [ověř.]), *k každým sánem přivieží šest psův řádem* (CestMil, [ověř.]). Vzhledem k tomu, že v této práci jsou respektovány slovníky, je třeba lemmata *sáně/sáni* přiřadit ke jménům s alternací. Lemma *saně* ukazuje na to, že je s alternací třeba počítat ve všech tvarech. Pro lemmata *sáni* a *sáně* je tedy zavedena alternace kvantitacele_paradigma-dlouha+kratka, lemma *saně* je pojímáno jako pravidelné, tj. bez alternace.

Krácení u lemmat *dvěři* a *dvěře*, tedy u podob i-kmenového apelativa *dřvi*, je kvůli jiným alternacím probráno u jmen s nepravidelnými alternacemi v tvarotvorném základu (viz část 3.3.5).

3.1.2.4 R-kmeny

U ženských r-kmenů se alternace délky týká především apelativa *máti*. Pravidelný stav je takový, že apelativum má krátké tvary všude kromě tvarů *máti*, *mátě* a *máteř*. Kromě pravidelného tvaru *máteř* se vyskytuje i podoba *mateř*, jak ukazují doklady *vrať jemu mateř, syny a ženu* (AlexPovD), *bratrův a sestr a mateř a synův* (BibIKlemNZ).

Jediné odchylky z tohoto stavu byly nalezeny v dokladech *po smrti otce svého a máteře své* (ŽidSpráv, [ověř.]), *otec a matě, svých děti netrescíce* (ŽidSpráv, [ověř.]), tedy v prozatím nespolehlivém zdroji, který nemá v předloze kvantitu pravidelně značenu. Tyto tvary jsou proto zařazeny do seznamu výjimek. K ženským r-kmenům vzoru *máti* je zařazena alternace kvantitativy_máti_mátě_máteř-dlouha/ostatní_tvary+mateř-kratka.

U apelativa *dcera* byl nalezen doklad *dceru césařovu za ženu pojal* (GestaB, [ověř.]). Vzhledem k obdobným případům u a-kmenových apelativ je k lemmatu *dcera* zavedena alternace kvantitacele_paradigma-dlouha+kratka.

3.1.3 Neutra

3.1.3.1 O-kmeny

Alternace kvantity u středních o-kmenů typově připomíná alternaci u ženských a-kmenů. Za prvé se zde vyskytuje dloužení v GEN.PL motivované tím, že místo dvojslabičného tvaru vzniká tvar jednoslabičný. Druhým jevem je krácení v GEN.PL, ke kterému se někdy přidává krácení i v jiných pádech. Celkově se však jedná o menší počet apelativ než u a-kmenů.

Kromě toho se u některých apelativ, která mají v současné češtině podobu s krátkým vokálem, vyskytují podoby s vokálem dlouhým (přehledově je uvádí Nedvěďová (rukopis, oddíl 2.7)). Pro apelativa *bělmo/bielmo*, *nadra/ňadra/ňádra*, *sukno/súkno*, *šidlo/šídlo*, *padlo/pádlo* dvojí lemma zároveň uvádějí staročeské slovníky a nikde nebyla nalezena zmínka o tom, že by se jednalo o alternaci zapříčiněnou alternací v paradigmatu, proto nejsou u těchto lemmat zavedeny žádné alternace.

Pro apelativa *břucho/břícho*, *jitro/jítro*, *křížmo/křížmo*, *pížmo/pížmo*, *ticho/tícho*, *tělo/tielo* se o alternaci zmiňuje pouze Nedvěďová (ibid.), ale v ITB takové tvary nalezeny nebyly (u apelativa *tělo*

byla nalezena alternace pouze v GEN.PL, viz níže). S alternací u těchto jmen (s výjimkou apelativa *tělo*) proto nepočítám vůbec.

Pro další dvě dvojice uváděné Nedvědovou (ibid.), tedy apelativa *maso/máso* a *žito/žito* také není dvojí podoba zavedena ve staročeských slovnících, ale v textech ITB byly nalezeny doklady *pečené máso hovědie* (LékCzart), *siligo žito* (KlarGlosA). Oba doklady však pro jejich ojedinělost zavádím pouze do seznamu výjimek.

Dloužení

Dloužení samohlásky v tvarotvorném základu v GEN.PL je doloženo u lemmat *vrata*, *tělo*, *slovo*, *kolo* a *usta* (viz Gebauer 1960, 140). Kromě toho jsou vždy doloženy i tvary bez alternace, jak ukazuje následující přehled:

vrata: *od velikých vrat* (DalV), *já stojím u vrat* (ŠtítSvátA);

tělo: *mnoho svatých tiel vstavše* (KristA), *jen těl jich jsou matery, ale ne důš* (ŠtítKlem);

slovo: *svatých slóv poslúchajíc* (KristA), *[n]echajmy sluov, podme k skutkuom* (PasTisk), *mluviv slov rozličných mnoho* (DesHrad);

kolo: *z těch čtyř kuol* (LegKat, [ověř.]), *hlas mlýnových kol uslyšán bude* (BiblOI);

usta: *pocházie z ust Božích* (ŠtítKlem), *pocházie z úst božích* (KristA).

U apelativa *slovo* je kromě toho doloženo dloužení i v kontextu *co tiem sluovem mieniš* (PasMuza, [ověř.]). Není možné rozhodnout, zda se jedná o analogické dloužení podle GEN.PL nebo o projev diftongizace *o*. Doklad je nicméně ojedinělý a tvar vznikne aplikací pravidla na diftongizaci *o*, proto není nijak speciálně zohledněn.

U apelativa *usta* staročeské slovníky (MSS) uvádí jen podobu *usta*, ale doklady jako *ohyzdnat jsou ústa a šeředna* (ŠtítSvátA) ukazují, že i podoba s dlouhou samohláskou se v NOM.PL vyskytuje. Alternace byla nalezena ve všech tvarech – viz např. doklady *své ruky nemohl k ustóm přiněsti* (ŠtítSvátA), *ústy k ustóm mluvím jemu* (BiblKladr), *netolik usty, ale i srdcem* (ŠtítKlem), *v svých ustech* (ŠtítKlem), *listy nese v ústech* (PříslFlaš). Do seznamu pro generování tvarů je proto u lemmatu *usta* zavedena alternace kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka. Gebauer (1960, 141) uvádí, že podnětem k alternaci byl tvar GEN.

U apelativ *vrata*, *tělo*, *slovo* a *kolo* zavádím do seznamu pro generování tvarů alternaci kvantita-GEN.PL-dlouha+kratka. U ostatních apelativ se stejnou strukturou tato alternace doložena nebyla (zkoumáno pro všechna o-kmenová neutra se stavbou KVKV a KVKV), proto se u nich s alternací nepočítá.

Krácení

Krácení nastává u některých jmen pravidelně v GEN.PL, u některých i jinde. Gebauer (1960, 146) uvádí v této souvislosti novočeská jména *dílo*, *játra*,²²³ *jméno*, *léto*, *péro*, *záda*²²⁴ a dále zmiňuje

²²³ Pro sledované období je doložena podoba *játry*. Alternace kvantity u tohoto jména byla proto probrána u ženských a-kmenů (viz část 2.12.2.2).

kolísání kvantity u apelativa *právo* ve tvarech s dlouhým vokálem v koncovce. Ze sledovaného období dokládá krácení pro jména *léto* a *právo*, pro ostatní uvádí jako doklad pouze úzus.

Pouze u apelativa *pero/péro* je ve slovníku (StčS) zavedena dvojí podoba lemmatu. Vzhledem k tomu, že alternace délky zde zřejmě souvisí s morfologií, je u podoby s dlouhým vokálem zavedena alternace kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka.

Pro účely automatické morfologické analýzy bylo třeba získat o krácení u středních o-kmenů komplexnější přehled, proto byla k apelativům uváděným Gebauerem (ibid.) přidána všechna dvojslabičná o-kmenová lemmata s první slabikou dlouhou a pomocí nástroje Analýza tokenů byly hledány tvary všech těchto jmen. Následující přehled ukazuje případy, ve kterých byly nalezeny kontexty s alternací.

U některých apelativ je alternace doložena pouze v GEN.PL. Jedná se o apelativum *dielo*, viz např. kontext *pravé milosti rozženie a děl dobrých rozmnoženie* (ModlKunh). Kromě toho je doložen také GEN.PL bez alternace v kontextu *podlé díl tělestných* (ChelčLid). Gebauer (1960, 140) uvádí ze zkoumaného období tři doklady tvaru *díel* ve funkci GEN.PL apelativa *dielo* a domnívá se, že „jestliže k tomu byly tvary ostatní krátké, jak se podobá podle slc. *delo* a srbch. *djělo*, tedy bylo i stč. *dělo* gen. *díel*“. V dokladech z textů ITB se nic takového nezdá pravděpodobné, všechny doklady s kořenem *děl* (kromě zmíněného GEN.PL) jsou podle kontextu slovesné nebo jsou to tvary apelativa *dělo* („zbraň“).

Také u apelativa *jádro* je alternace doložená ve sledovaném období pouze v GEN.PL *vezmi dvadcti jader břeskových* (LékFrantA), varianta bez alternace v tomto pádu doložena není.

U ostatních apelativ se alternace vyskytuje v různých tvarech.

Pro apelativum *léto* je v GEN.PL a v INS.PL s koncovkou *-mi* doložen pouze tvar s alternací, tvar bez alternace je pak doložen pro NOM.SG a ACC.SG, jinak je ve všech doložených tvarech přítomno kolísání: *když se bylo nebe zavřelo tři léta* (KristA), *vládl dvatceti leta* (MartKronT), *tři leta královal* (ŽídSpráv, [ověř.]), *v druhémnácte letě* (HradRad), *ve třidcátém létě* (KristA), *v stařších letech* (KristA), *ve třech létech* (BiblOI), *k létóm přijde* (DubA, [ověř.]), *k letóm přide* (ŠtítKlem), *před mnohými lety* (BiblOI), *před těmito léty* (BiblOI).

U dalších apelativ s dlouhým vokálem v lemmatu je krácení doloženo méně frekventovaně. Tvary ukazuje následující přehled:

jiedlo: *má hojnost v jidle* (ŽídSpráv, [ověř.]);

látro: *jest dvě latru vzdéli* (LucidT);²²⁵

lónko: *kterěz by hnilo na lonku nebo na stehně* (LékChir);

lóno: *mineť každý votok lona* (LékChir), *cpaj to v lono* (LékJádroD), *komu lono voteče* (LékChir);

lýno: *lyna hovadská a smrad jich sbieraje* (ŽídSpráv, [ověř.]);

²²⁴ Lexém není pro staročeské období doložen.

²²⁵ Může se jednat i o tvar lemmatu *látro*, ale i toto lemma má doloženu alternaci v kvantitě, viz část 3.1.1.1.

miesto: *protož časem a mistem ta svatost tela Božieho má prijata býti posvátně (ŠtítSvätB), klad' na to misto horcě (LékCzart);*

písmo: *všech pisem rozkazování (ŽidSpráv, [ověř.]), rač vziati jednoho doctora pisma svatého (ŽidSpráv, [ověř.]), co v jich pismích nalézáme (ŽidSpráv, [ověř.]);*

plátno: *otvžtež lodie od břehov a vyzdvihnúce jich platna na výsost (TrojTA, [ověř.]);*

právo: *ti z prava příslušeje k radě krále českého (ŽidSpráv, [ověř.]), jenž se pravóm papežským učie (HusPost, [ověř.]);*

rúcho: *v zedraném rušě (PasMuzA, [ověř.]), nevrovňavaj se hrdostí a přielišnú přípravú rucha k tomuto světu (ŠtítSvätA), [t]ehda vece těm, jenž biechu nad ruchem (BiblOI);²²⁶*

vino: *v pití vina rozličného (ŽidSpráv, [ověř.]), mnozí sú ješto vino pijí (ŽidSpráv, [ověř.]).*

V seznamu pro generování tvarů je nalezená situace reflektována podobně jako u ostatních deklinací. Protože nenalézám důvod, proč od sebe odlišovat apelativa, kde k alternaci dochází pouze v GEN.PL, a apelativa jiná, zavádím alternaci kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka u všech zmíněných jmen, kde je alternace délky doložena ze spolehlivých textů nebo z pramenů, které jsou sice v ITB prozatím označeny jako nespolehlivé, ale kvantitu značí. Ostatní případy zavádím do seznamu výjimek (jedná se o tvary *platna, pisem, pisma, pismích, lyna, jidle, vino a vina*).

Samostatný komentář vyžaduje apelativum *miesto*. Pravidelné krácení by vedlo k vytvoření tvarů s tvarotvorným základem *měst*, což je pro sledované období zřejmě nenáležitě, protože se vyskytuje i lemma *město* s odlišným významem (etymologicky se jedná o jedno apelativum s rozdílnou kvantitou). Kvůli odlišnému významu (i kvůli tomu, že mezi prvními pěti sty doklady tvarů s tvarotvorným základem *měst* v ITB nebyly nalezeny žádné tvary s významem ‚místo‘) pokládám za vhodné zavést k lemmatu *miesto* alternaci, která zajistí krácení, ale pouze na *i*, které je doloženo (*mistem, misto*, viz výše). Nedojde tak ke zbytečnému mísení tvarů lemmat *miesto* a *město*. Tato alternace je zavedena ve tvaru základ-cele_paradigma-miest+mist.

3.1.3.2 Jo-kmeny

O alternaci kvantity u středních jo-kmenů se Gebauer (1960) nezmiňuje vůbec. Nedvědová (rukopis, oddíl 2.7) dokládá rozdílnou kvantitu u lemmat *lože/lóže, pole/póle* a *vole/vóle*. U lemmat *lože/lóže* s ní počítají i staročeské slovníky, u ostatních zachycena není. Dloužení u apelativa *pole* je doloženo i v textech ITB dokladem *tak jež jest bylo vzděno tomu poli jich jazykem Acheldemach, to jest řečeno Krevné puole* (BiblOI). U apelativa *vole* dloužení v ITB nalezeno nebylo, ale je možné, že jen kvůli rozsáhlé homonymii s ja-kmenovým femininem *vóle*. Ani u jednoho z těchto apelativ se však mluvnické nezmiňují o tom, že by se jednalo o alternaci délky motivovanou morfologicky, proto není do seznamu pro generování tvarů zavedena. Počítá se s tvary bez alternace. Tvar *puole* je pravidelně popsán díky diftongizaci krátkého *o*.

Morfologickou alternaci naopak vykazují apelativa *plúče*. Jak ukazují doklady jako *komuž plíce a játry hníjí* (LékNeduh), *jest spomocna ostrosti plic* (LékVodň), *raněň na plícech* (LékRhaz), *ten člověk porušen jest na plícech* (LékFrantA), vyskytují se tvary s dlouhou samohláskou v tvarotvorném

²²⁶ Ekumenický překlad (Bible 1996) má „nad šatnou“ (2Kr 10, 22), překlad 21. stol. (Bible 2009) mluví o správci rouch (2Kr 10, 22).

základu v NOM.PL a ACC.PL, v GEN.PL je naopak doložen pouze tvar s krátkou samohláskou a v ostatních pádech se vyskytují tvary s dlouhou i krátkou samohláskou (doklady pro všechny pády viz v části 2.19.2.3). Kvůli možnému působení analogie je do seznamu pro generování tvarů k tomuto apelativu zavedena alternace kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka.

3.1.3.3 N-kmeny

U středních n-kmenů se alternace v kvantitě týká všech zástupců deklinace. V případě apelativa *jmě* je ji třeba řešit v souvislosti se zakončením (viz u n-kmenů, část 2.21), u ostatních zástupců se jedná o alternaci v tvarotvorném základu. Tvarotvorný základ s dlouhým vokálem se vyskytuje pravidelně v NOM.SG, ACC.SG a VOC.SG s koncovkou *-ě*, v ostatních tvarech se vyskytuje krácení (např. *břiemě – břěmene, siemě – sěmene* apod.).

Proto je v seznamu pro generování tvarů u středních n-kmenů zavedena alternace kvantita-NOM+ACC+VOC.SG_pred_koncovkou_ě-dlouha/zbytek_paradigmatu-kratka.

3.1.3.4 Nt-kmeny

U nt-kmenů se alternace v kvantitě vyskytuje u apelativa *dietě*, které má v singuláru a duálu tvarotvorný základ s dlouhým vokálem (*diet/dietě*), v plurálu s vokálem krátkým (*dět*). Výjimkou z tohoto stavu je tvar *dětma*, tedy tvar DAT.DU a INS.DU (*k svýma dětma* (PasTisk), *s svýma dětma* (PasTisk)).

K alternaci délky se u tohoto apelativa připojuje i specifická alternace souhlásky na konci tvarotvorného základu vyplývající z toho, že se jedná o jméno nt-kmenové a i-kmenové zároveň. K lemmatu je tedy třeba zavést alternaci, která kombinuje změny kvantity i změny na konci tvarotvorného základu. Jde o alternaci

zaklad-pred_koncovkami_a_zakonceniemi_ě+ětě+ěti+ětem+etem+ete-diet/
pred_koncovkami_a_zakonceniemi_atú+atma+atoma-
diet/pred_koncovkami_óm+mi+ma+i+i+em+ech-dět.

Ve StčS je dále uvedena alternace *ósle – oslete*. Žádné tvary s dlouhým vokálem nebyly v textech ITB nalezeny. Pro tvar s krátkým vokálem byl nalezen pouze jeden kontext (ve více pramenech): *na osleti lichém* (ŠtítSvátA). Vzhledem k respektování slovníků je však k lemmatu *ósle* zavedena alternace zaklad-pred_koncovkou_ě-ósl/zbytek_paradigmatu-osl.²²⁷

3.1.4 Výjimečné změny kvantity

Při zkoumání jiných jevů byly nalezeny tvary *kněží druhé pořadu* (BiblOI), *z pořada Abiášova* (BiblOI), *Jason vešken pořad poselstvie vyslyše* (TrojK). Ukazují na to, že je vhodné zavést vedle lemmatu

²²⁷ Při zkoumání jiných jevů byly nalezeny doklady *mniše* ≈ *mnišě monacellus* (KlarGlosA) a *kdy slyšel kozle cizí* (ŽídSpráv, [ověř.]). Tvary *mniše* a *kozle* jsou zařazeny do seznamu výjimek.

pořád, se kterým počítá StČS, také lemma *pořad*. Toto lemma je tedy do seznamu pro generování zavedeno nově.

Dále bylo doloženo krácení ve tvaru lemmatu *úhel* v kontextu *od jednoho uhla do druhého bylo šestnáctě mil v sobě veliké* (TrojK). Naopak dlužení bylo doloženo u lemmatu *uhel* v kontextu *stáchu sluhy a panoše (vel úředníci) při úhli/u úhle, nebo bieše zima, a shřieváchu se* (BibIKlemNZ). Tvar *uhla* je zařazen do seznamu výjimek, tvary *úhli* a *úhle* budou tvořeny jako důsledek uplatnění pravidla o dlužení samohlásky na začátku slova (viz část 4.1.6).

3.2 Alternace pocházející z vývoje jerů a působené vkladným e

Jako alternace pocházející z vývoje jerů nebo působené vkladným *e* zde označuji alternace, při nichž je v některých tvarech paradigmatu v tvarotvorném základu daného jména přítomno *e*, které se v jiných tvarech na daném místě nevyskytuje. V současné češtině se tyto alternace dělí podle toho, zda oproti reprezentativnímu tvaru v některých tvarech *e* přibývá, nebo se ztrácí, na alternace vznikové a zánikové (Mluvnice češtiny 2 1986, 257). Typickou vznikovou alternací reprezentují tvary jako *otázek* nebo *oken*, kde oproti reprezentativnímu tvaru (*otázka*, *okno*) přibývá *e*, typická zániková alternace je pak přítomna v paradigmatech apelativ jako *orel* nebo *zed'*, kde se v tvarech s koncovkou *e* z tvarotvorného základu slova ztrácí (*orla*, *zdi*).

Tento jev má sice původ ve vývoji jerů, ale do některých tvarů se *e* dostává i kvůli snazší výslovnosti. Při alternaci v GEN.PL může být dále motivací odstranění pobočné slabiky (Komárek 2012, 102) nebo i snaha, aby i v GEN.PL vznikl tvar se stejným počtem slabik jako v NOM.SG.²²⁸ V literatuře existuje i snaha vysvětlit daný jev pomocí tzv. prázdných slabičných jader (Scheer 2009, Ziková 2012). Pro mnoho tvarů přitom platí, že do pravidelné situace postupně zasahuje analogický vývoj (nejpodrobněji viz Gebauer 1963, 154–187).

V následujícím popisu nejsou tyto rozdílné situace odlišovány, protože pro účely popisu využitelného pro automatickou morfologickou analýzu se jedná o tentýž jev (přítomnost versus nepřítomnost *e* v tvarotvorném základu). Popis používá rozdělení na alternace vznikové a zánikové kvůli přehlednosti a také proto, že každý z těchto jevů byl zkoumán samostatně v závislosti na tom, co umožňovaly použité zdroje. Postup pro analýzu je popsán u každé z alternací samostatně.

²²⁸ Toto vysvětlení naznačuje Gebauer (1963, 60).

Na druhou stranu ale toto rozdělení na alternace vzniková a zánikové zastírá fakt, že jde o tentýž jev – bezkoncovkové tvary mají ve svém tvarotvorném základu přítomno *e* (*orel, oken*), zatímco tvary s koncovkou ho nemají (*orla, okno*). Další nevýhody tohoto členění alternací působených jerovým nebo vkladným *e* vyplynou z následujícího výkladu a budou shrnuty v závěru kapitoly.

3.2.1 Alternace zániková

Alternace zániková se vyskytuje u deklinací s nulovou koncovkou v NOM.SG. Obecně platí, že tvar s *e* v tvarotvorném základu se vyskytuje v bezkoncovkových pádech, v ostatních pádech je tvar bez tohoto *e* (např. *posel – posla, pes – psi, den – dne, krev – krve*). Pro tuto alternaci je v seznamu pro generování zavedena značka E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK, kde KeK znamená skupinu souhláska – *e* – souhláska na konci tvarotvorného základu alternující v pádech s koncovkou se skupinou souhláska – souhláska (např. *rev* ve tvaru *krev*, alternuje s *rv* ve tvaru *krve*). Kromě toho se však u některých skupin jmen i u některých jmen jednotlivých objevují jiné typy alternací – např. *pecnec – pecencě, chřbet – chřebta/chřbeta* apod.

Z popisu v mluvnících se zdá, že alternace je víceméně pravidelná, výjimek je zmiňováno jen málo. Aby bylo možno získat komplexnější představu, byla zániková alternace pomocí generování tvarů v nástroji Analýza tokenů prozkoumána podrobněji. Spolehlivým indikátorem zánikové alternace u daného lemmatu je opěrný tvar uváděný ve staročeských slovnících. Apelativa se zánikovou alternací zde nemají uvedenu jen koncovku, ale část tvarotvorného základu, ve které k zánikové alternaci dochází. Ve staročeských slovnících byla tedy nejprve nalezena všechna tato apelativa. Vzhledem k tomu, že jiné případy alternací než KeK_KK uvádí Gebauer (ibid.) pro jména neodvozená a pro deminutiva, vybrala jsem ze seznamů nalezených lemmat jména neodvozená jednoznačně vydělitelnou příponou a dále všechna jména (včetně deminutiv), která vykazovala jinou zánikovou alternaci než pravidelné KeK_KK (např. *pecnec – pecencě, domček – domečku*). Pro většinu takto vybraných jmen (neodvozených sufixací i s alternací jinou než KeK_KK) byla provedena analýza tvarů pomocí nástroje Analýza tokenů (jednalo se celkem asi o 600 lemmat). Alternace u jmen typu *domček* byla prozkoumána pomocí regulárních výrazů přímo v korpusovém manažeru ITB, protože tato jména mají ve své stavbě dostatečně velké sekvence hlásek společné a charakteristické jen pro jména tohoto typu. Pro ostatní odvozená apelativa předpokládám pravidelnou situaci s alternací KeK_KK, protože mluvnice žádné výjimečné případy neuvádějí a prozkoumat stovky odvozených lemmat ručně je mimo možnosti této práce. Jména ojedinělá a s nejistým významem byla v seznamu pro generování tvarů ponechána ve stavu, jaký předpokládají slovníky, i když v nich jsou nekonzistence. Srov. např. opěrné tvary uvedené v ESSČ u následujících lemmat: *chuten – tena/tna, sdraven/zdraven – vena/vna × vápen – pena*. Doklady z Gebauerovy mluvnice (1960, 1963) jsou do výsledků analýzy začleněny.

Kromě toho je třeba na úvod zmínit i otázku propojování lemmat – vzhledem k tomu, že slovníky umožňují bezpečně identifikovat jména, jejichž lemmata se liší pouze z hlediska zánikové alternace, i vzhledem k tomu, že tvary s koncovkou jsou u těchto lemmat identické a není možné určit, ke

kterému lemmatu náleží (např. *pisni k piesn* nebo *piesen*), jsou v seznamu pro generování tvarů propojena taková lemmata jako *bázn – bázen*, *cukr – cuker*, *mezk – mezek*, *blsket – blesket – bleskt* apod. Propojení lemmat znamená, že je k nim zavedena alternance umožňující tvořit tvary jako *bázen*, *bázn* i *bázní* od obou lemmat.

Výklad postupuje po rodech apelativ a v rámci nich po kmenech, stejně jako při popisu koncovek jednotlivých deklinačních typů.

3.2.1.1 Maskulina

3.2.1.1.1 O-kmeny

U o-kmenů analýza tvarů se zánikovou alternací a bez ní ukázala, že kromě jmen, u nichž je alternance typu KeK_KK zcela pravidelná, existují i případy z tohoto hlediska zvláštní. Tato jména lze podle rozsahu a typu alternance rozdělit do několika skupin. V první skupině jsou zařazena jména, u nichž se vyskytují nebo předpokládají dvojtvary v tvarech s koncovkou (např. *lep – lpu* i *lepu*), ve druhé skupině jsou jména, jež mají naopak dvojtvar v tvarech bez koncovky (např. *mezk* i *mezek*, ale jen *mezka*). Třetí skupinu tvoří deminutiva, u nichž se ve většině případů vyskytuje alternance KeK_eKK (např. *rtek – retku*). Do čtvrté skupiny jsem zařadila ostatní apelativa, která vykazují jinou alternaci než většinové střídání typu KeK_KK (např. *čber – čebru*, *čberu*, *mest* („mošt“) – *mstu*). Pátá skupina je vyhrazena výjimkám.

1) Do první skupiny patří apelativa, u nichž existují dvojtvary s alternací i bez ní v pádech s koncovkou. Podle staročeských slovníků se jedná o tato substantiva (pokud se je podařilo nalézt, jsou uvedeny doklady obou podob tvarotvorného základu):

lep, nálep: *tiem lpem duše jest v svém peři lpena* (HusDcerkaH), *osídla svá zlécel jest, ale i lepem nastražil jest* (HusDcerkaH), *vstřelil s nálepem šíp v Ajaxa* (MartKronA), *vytáh lučičtě a s nálpem střelu naloživ* (TrojK);

mandel: *mandelové na jednu hromadu byli složení* (PrávJihIA), *ty kuopy neb mandely vážie 70 malých* (PrávJihIB);

nákovadlen: *mnoho starých nákovadlnuov a kladiv* (Otc, [ověř.]);

podjesen/podjasen: *od podjesna* (Hvězd);

pohřeb: *o pohřbu* (ŠtítKlem), *po tvém pohřebu* (HradMagd);

sýřen/syřen: ve slovnících *-řna* i *-řena* (ESSČ, bez dokladů pádů s koncovkou v ITB).

Kromě apelativ, kde tento typ kolísání uvádějí slovníky, byl stejný typ alternace nalezen i u dalších apelativ. Od skupiny, ve které jsou jména s ojedinělými doklady jiné alternace než pravidelné, se liší v tom, že doklady s alternací, kterou předpokládají slovníky, nebyly nalezeny vůbec nebo byly nalezeny stejně často jako s alternací odlišnou.

dech: ve slovnících *dcha* (ESSČ, GbSlov), doklad: *zatajuje smrad dechu, točíš dýchanie* (LékVodň);

stred: ve slovnících *strdi* (MSS), doklady: *k němu přičiniš strdu* (LékVodň), *přičině málo strelu* (LékVodň), *se strdem a s vodú* (LékVodň), *mléko s stredem* (PisLepB);

slezen: ve slovnících *slezna* (ESSČ), doklad: *zahoní slezenovi nemoc* (LékJádroD);²²⁹
vodokrev: ve slovnících *vodokrva* (ESSČ), doklad: *proti trudovatosti z vodokrevu* (LékVodň);
vojen: ve slovnících *vojna* (MSS), doklady: *kdež s svými vojny ležěše* (AlxV), *ti vojené, ten svatý sbor užřevše, s velikým křikem na ně se řítivše* (PasTisk).

Na základě těchto dokladů je pro jména *pohřeb, lep, nálep, syřen/sýřen, nákovadlen, podjesen, mandel, stred, dech, slezen, vodokrev* a *vojen* v seznamu pro generování tvarů zaveden typ alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK+KeK. Stejná alternace je zavedena pro všechna apelativa z Klaretových slovníků, u nichž je ve staročeských slovnících uvedena obojí podoba tvarotvorného základu v opěrném tvaru.

2) Druhou skupinu tvoří jména mající dvojí lemma lišící se přítomností *e* a vykazující pravidelnou alternaci KeK_KK u podoby, kde je *e* přítomno.²³⁰

Jedná se o jména *blázn/blázen, cuker/cukr, čechl/čechel, čelesen/čelesn, činěk/čiňk, hambalek/hambalk, hrozn/hrozen, jilem/jilm, mezk/mezek, polet/polt, sveker/svekr* a *žizn/žizen*.²³¹ V textech ITB nebyl u těchto apelativ nalezen žádný tvar, který by z tohoto stavu vybočoval (např. **mezeka, jilema*). Protože se v případě těchto jmen jedná o alternaci v tvaru lemmatu vzniklou na základě analogického vývoje podle morfologických pravidelností, považuji za vhodné tvary obou lemmat propojit, a to i v případě tvarů bezkoncovkových. Proto k těmto jménům do seznamu pro generování tvarů zavádím alternaci E0-bezkoncovkove_tvary-KK+KeK/tvary_s_koncovkou-KK. U podob jako *hrozn* se jedná v případě bezkoncovkových tvarů jako *hrozen* o alternaci vznikovou, v opačném případě (*hrozen – hrozn, hroznu*) o alternaci zánikovou, ale zápis je pro jednoduchost zvolen společný (viz stejné řešení u i-kmenů typu *bázn – bázen*).

3) Třetí skupinu o-kmenových jmen s jinou zánikovou alternací než KeK_KK tvoří deminutiva.

Deminutiva typu *mládenček, volček, domeček* mají ve všech pádech s koncovkou tvary s tvarotvorným základem typu *mládenečk, volečk, domečk*. V textech ITB byly pro ověření tohoto stavu hledány jednak tvary s koncovkou a tvarotvorným základem zakončeným *-eček* (dotaz *".*eček.*"*), jednak tvary s tímto zakončením bez koncovky (dotaz *".*eček"*). Pro první případ nebyly nalezeny žádné relevantní doklady (tedy žádné tvary jako **domečka*), pro druhý dotaz byl nalezen pouze tvar *popěček*, doložený však pouze ze slovníků (*Popeček excola* (KlarGlosA), *Ustarius vozech, popeček* (SlovOstřS)). U tohoto tvaru se navíc může jednat o variantu lemmatu *popěcek* (StčS), tedy ne o sledovaný jev. Deminutiva typu *mládenček* jsou proto do seznamu pro generování tvarů zavedena s alternací E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-eKK.²³² Tvar *popěček* je zaveden do seznamu výjimek.

²²⁹ Ostatní nalezené tvary mohou být ženského nebo středního rodu.

²³⁰ Lemmata jako *konvrš* a *konverš* se od těchto jmen liší v tom, že se u lemmatu *konverš* nepředpokládá zániková alternace. Tato jména jakou tedy pravidelná.

²³¹ *Žizn* a *žizen* jako mužské o-kmeny uvádí MSS.

²³² Pro apelativum *lubsček* (opěrný tvar *lubeščka*) je třeba kvůli stavbě tvarotvorného základu zavést alternaci KKeK_eKKK kombinovanou s výsledky vývoje skupiny šč, viz část 4.4.6.1.

Pro dvě z těchto deminutiv jsou ve staročeských slovnících zavedeny i reprezentativní tvary s tvarotvorným základem končícím na *-eček* (*oboječek, pacholeček*). Tyto podoby jsou ojedinělé. Aby bylo možné je provázat s podobami s tvarotvorným základem končícím na *KeK*, je pro ně zavedena alternace *E0-bezkoncovkove_tvary-eKeK+KeK/tvary_s_koncovkou-eKK*.

Deminutiva typu *drobtek, krotek, nehtek, rtek, dnek* mají tvary s koncovkou pravidelně tvořeny od tvarotvorného základu zakončeného *-eKk*. Viz např. doklady *pochutnati drobteka nebeské sladkosti* (ŠtítSvátA), *s nehetky* (LékVodň), *v jejie retky horúcie* (BawEzop), *slavíček v keřku spievá* (LyrVil, [ověř.]). Tvary všech jmen tohoto typu byly vyhledány pomocí nástroje Analýza tokenů a nebyly zjištěny žádné odchylky od pravidelného stavu. K těmto jménům je proto zavedena alternace *E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-eKK*.

U apelativ *hroznec* a *paznehtek/paznohtek* se ve staročeských slovnících předpokládá kombinace alternace *KeK_KK* a *KeK_eKK* (*hroznku* i *hrozenku*). U těchto apelativ je proto do seznamu pro generování zavedena alternace *E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-eKK+KK*.

4) Ve čtvrté skupině jsou ostatní jména s jinou alternací než *KeK_KK*. Podle výsledků analýzy se jedná o lemmata (údaje ze slovníků jsou uvedeny, pokud obsahují více možností, než které byly nalezeny v textech ITB):

dchel: ve slovnících *dechla* (bez dokladů v ITB);

lžek: ve slovnících *ležka* (bez dokladů v ITB);

ssek: *sesky mamilla* (KlarGlosA);

zmek: *trápenie ot zemkóv* (LyraMat), *by trápen byl od zemka* (BřezSnářS);

čber: [j]estliže XXXti čbery posievá se země (BiblKladr), *vzala [...] dva čbry vína* (BibIOI);

hmez: ve slovnících *hemza/hmeza*, doklady: *na všelikém hmezu* (BiblKladr), *podobenstvie [...] ptákóv pod nebem létajících i hmezóv* (BiblKladr);

hřbet: ve slovnících *hřebta/hřbeta*, doklady: *za hřbetem stánkovým* (BiblKladr), *majíce hřbety tvržišie nežli kokodrylové* (AlexPovD);

chřbet: [b]í chřbety nepřátel jeho (BiblKladr), *obracijte chřebty* (Pror);

snem:²³³ *na synodu neb na snemu* (PulkR, [ověř.]), *ku panskému senmu* (Půh., Gebauer 1963, 177), *na šfenmyech* (EvVíd., ibid.);

česnek: *vař u vodě s pepřem a česenkem* (LékFrantA), *maso s cibulí a s porem a s česnkem* (TkadIB);

podšev: ve slovnících *podešva*, doklad: *neb sú apoštolé poživali podšvón* (LyraMat);

bezden: ve slovníku *bezdna/bezdena/bezedna*, doklad: *na jejíchžto polích a horách vyplývají riečni bezednové* (BibIOI);

blsket: tvary jsou tvořeny od tvarotvorných základů *bleskt, blskt, blsket* a *blesket* (v ITB nebyly nalezeny žádné výjimky);

²³³ Vedle tvarů apelativa *snem* se vyskytují také tvary jako *vešken sněm hledáchu křivého svědectvie proti Ježíšovi* (LyraMat), *na sněmu* (LetQ), *sněm panenský* (PulkR, [ověř.]), *v tom jistém sněmu* (PulkR, [ověř.]).

V ESSČ je podoba *sněm* zavedena jako odkaz k lemmatu *snem*. Vzhledem k tvarům jako *sněm, sněmu* přidávám tuto podobu do seznamu pro generování tvarů jako lemma, protože tvary nejsou od podoby *snem* pravidelně získatelné.

mest: *by se zpili a mstu plni byli* (ZrcSpasK);²³⁴
mezh: *patcet mzhóv* (AlxH);
bezd/pezd/pest: *jest najlépe na bzdě doma poseděti* (Hyn).

Z pozorování těchto tvarů vyplynuly tyto závěry:

Lemmata *dchel, ssek, lžek* a *zmek* vykazují alternaci, ve které se *e* oproti reprezentativnímu tvaru posouvá mezi první dvě souhlásky ve slově (*zmek* – *zemka*, schematicky KeK_eKK), jde tedy o alternaci E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-eKK.

Lemmata *hřbet, chřbet, hmez, čber* a *snem* mají zároveň typ alternace jako předchozí skupina lemmat, ale i tvary bez alternace (*čber* – *čebru* i *čberu*), v seznamu pro generování tvarů je k nim proto zavedena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-eKK+KeK.

U lemmat *česnek* a *podšev* je třeba počítat zároveň s typem KeK_KK i KeK_eKK (*česnek* – *česnku* i *česnku*), proto je do seznamu pro generování tvarů zavedena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-eKK+KK.

Nejsložitější případ představují lemmata *blsket* a *bezden*. Vzhledem k nepravidelnosti této alternace je v seznamu pro generování zvolena alternace s vyjmenováním podob tvarotvorného základu, tedy pro lemma *blsket* základ-cele_paradigma-bleskt+blskt+blsket+blesket. Vzhledem k tomu, že alternace pronikla i do reprezentativního tvaru – v ESSČ jsou zavedeny podoby *bleskt* a *blesket* – zavádím v seznamu pro generování tvarů stejnou alternaci i u těchto podob, aby při zadání každé z podob NOM.SG bylo možné najít všechny tvary najednou. Pro lemma *bezden* je do seznamu pro generování zavedena alternace základ-bezkoncovkove_tvary-bezden/tvary_s_koncovkou-bezdn+bezden+bezedn.

Jména *mest, mezh, bezd/pezd/pest* jsou specifická tím, že se u nich sekvence eKK v pádech s koncovkou mění na KK (např. *mest* – *mstu*). Žádné tvary, které by porušovaly tuto slovníky popisovanou pravidelnost, nalezeny nebyly. Pro tato jména je tedy v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-eKK/tvary_s_koncovkou-KK.

5) Poslední skupinu tvoří jména, která mají doloženy tvary s nepravidelnou alternací ojediněle. Tyto tvary jsou zařazeny do seznamu výjimek:

lev: Gebauer (1963, 159) uvádí doklad *lewa* ze Žwittb. a označuje ho za omyl, ve StčS je uveden stejný doklad: *potlačíš lewa i zemka* (Žwittb., StčS) a dále doklad (*podtlačíš lewa a saň* (Kruml., StčS), oba případy se komentují jako oprava starého bezkoncovkového ACC.SG a opis této opravy;
papršlek: *pustí od sebe papršleky* (LucidT);

²³⁴ Pro apelativum *mest* uvádí GbSlov kromě pravidelných tvarů s tvarotvorným základem *mst* i doklady *mtu čber* (Cis. 1444, GbSlov), *muftem musto* (HymnA., GbSlov). Oba jsou pro svou výjimečnost řazeny do seznamu výjimek.

veršík: *tři vršfkyky z žaltáře* (Otc., Gebauer 1963, 153). Gebauer (1963, 153) uvádí doklad jako výjimku, ESSČ však zavádí lemma *vršík*. Tvar *vršfkyky* je na základě zavedení tohoto lemmatu bez alternace.

3.2.1.1.2 Jo-kmeny

Zániková alternace u jo-kmenů vykazuje u naprosté většiny jmen stejně jako u o-kmenů velkou pravidelnost – tvary bez koncovky mají tvarotvorný základ KeK, tvary s koncovkou KK. Při analýze tvarů jmen, jichž se alternace týká, byly však objeveny čtyři typy jmen, které vyžadují komentář.

1) První skupinu tvoří jména, u nichž se ve slovnících uvádí opěrný tvar s alternací i bez ní, lemma je přitom pouze s *e*. Jedná se o apelativa *datel*, *dětel*, *mandel*, *sršen* a *zubel*. V textech ITB se kolísání nepodařilo doložit – jméno *mandel* má doloženu pouze variantu bez zánikové alternace (např. *mandelové na jednu hromadu byli složeni* (PrávJihlA)), jména *datel* („plod datlovníku“) a *sršen* jen tvary se zánikovou alternací. U ostatních jmen nebyly nalezeny žádné tvary. Jejich slovníková charakteristika je ale v seznamu pro generování tvarů respektována a pro všechna jména je v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK+KeK.

2) Ve druhé skupině jsou jména, u nichž staročeské slovníky uvádějí dvojí podobu lemmatu – jedná se o případy *šlinc/šlinec*, *šnorec/šnorc*, *štrajcholc/štrajholec*. Stejně jako u lemmat typu *jilem/jilm* je i u těchto apelativ do seznamu pro generování zavedena alternace E0-bezkoncovkové_tvary-KK+KeK/tvary_s_koncovkou-KK.

3) Třetí skupinu tvoří poměrně početná skupina apelativ končících v NOM.SG na KKeK. Tato apelativa se v tvarech s koncovkou pravidelně vyznačují alternací typu KeK_eKK, tedy např. *črvnec* – *črvencě*, *bochnec* – *bochencě*, *jěhnec* – *jěhencě*, *pastvec* – *pastevcě* atd. Alternace je typická také pro jednoslabičná jména s popsanou strukturou (*žnec* – *žencě*, *švec* – *ševcě*, u jména *hřec* – *hřecě* se alternace kombinuje s alternací *ř* – *r* popsanou v části 4.4.5). Při analýze tvarů apelativ s touto strukturou nebyly nalezeny žádné výjimky, pro naprostou většinu těchto jmen je tedy v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-eKK. Komentář však vyžadují tři jevy:

i) Analogickým vývojem se u některých apelativ dostává podoba tvarotvorného základu vyskytující se pravidelně v pádech s koncovkou *i* do pádů bezkoncovkových. Při analýze tvarů byly takové případy nalezeny pouze dva – oba jsou přitom zaneseny ve slovnících. Jedná se o apelativa *ostnec/ostenec* a *blížnec/blíženec*. Aby došlo k propojení všech tvarů s oběma podobami lemmatu, je pro tato apelativa v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK+eKeK/tvary_s_koncovkou-eKK.

ii) Druhým bodem vyžadujícím komentář je uváděný opěrný tvar apelativa *hroznec* (-*zncě* a -*zencě* v GbSlov). U tohoto apelativa je vzhledem k paralelnosti s apelativem *hroznec* zavedena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-eKK+KK.

iii) U apelativ sledovaného typu, kde se v NOM.SG před *e* vyskytuje *r* nebo *l*, popsaná alternace nenastává – je tedy pravidelně *hrnec – hrncě, tkadlec – tkadlcě, bydlec – bydlcě* apod. Tato pravidelnost byla ověřena na všech jménech s touto strukturou, byla přitom nalezena jediná výjimka – jméno *vyžlec*, u něhož se v MSS předpokládá opěrný tvar *vyžlcě*, má doklady jako *jenž vyželce svého [...] zahubil* (GestaM). Všechny doklady (pouze tvary GEN.SG nebo ACC.SG) jsou z GestaM. Pro svou výjimečnost jsou tyto tvary řazeny do seznamu výjimek. U jmen s tvarotvorným základem zakončeným na skupinu KKeK, v níž se před *e* vyskytuje *r* nebo *l*, je tedy v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK.

4) Ve čtvrté, poslední skupině jsou potom apelativa, u nichž byl nalezen ojedinělý tvar s nepravidelnou alternací. Protože se jedná o ojedinělé doklady, jsou všechny zařazeny pouze do seznamu výjimek:

meč: *mzczem bojovati* (Ol., Gebauer 1963, 173),²³⁵

sstupeň/stupeň: *když se narodí v jeho prvniem stupeni, bude bielé barvy [...] Pakli v druhém stupni neb v třetiem, bude smiešený* (Hvězd);

živel: *někdy buď ze dvou živelú letora třetie* (Hvězd);

faleš: *jest dobře věděl, že jest falš byl, což jest on psal* (PrávŠvábC, [ověř.]);

keř: *kř na púšči, že ohněm hořě, neshořal* (PasMuzA, [ověř.]).

Samostatnou zmínku vyžaduje apelativum **děšč**. Jak ukazují následující doklady, ve všech tvarech kromě tvarů bezkoncovkových je třeba počítat s tvarotvorným základem *děšč* i *dšč*: [č]akáchu mne jako dště (BibIOI), *hospodin böh nessieláše deště na zemi* (BibIOI), *hroznú slotu s deščem zbudi* (PodkU), *by se byli krvavým dščem nevzhrozili* (DaIV), *ani rosa ani dešťové jděte na vy* (BibIOI), *velmi řiedko tam sú oblaci anebo dšťové* (LyraMat). V dokladu *dcztyem* (Hod., Gebauer 1963, 513) se vedle toho vyskytuje ojedinělý tvarotvorný základ *dčt* a v dokladech *dčštěm rodí se všeliké býlé* (BibIOI), *čáka dczfftie* (Comest., Gebauer 1963, 513), *po dczfti* (ML., ibid.) tvarotvorný základ *dčšť*. Kromě toho je u apelativa doložená také alternace délky (výše byly uvedeny doklady *děšči přieliš neškodí* (Vít, [ověř.]), *tak přide dešť* (LucidT)). Do seznamu pro generování tvarů je proto u apelativa *děšč* zavedena alternace základ-bezkoncovkove_tvary-dešč+děšč/tvary_s_koncovkou-dešč+děšč+dšč+dčšť. Tvar *dčtěm* je zaveden do seznamu výjimek.

Gebauer (1963, 169) uvádí i jeden doklad s odchýlnou podobou základu – *před dstiem* (Baw., Gebauer 1963, 169), v textech ITB žádný takový doklad doložen není.²³⁶ Doklad pokládám za omyl a nezařazuji ho ani do seznamu výjimek.

3.2.1.1.3 I-kmeny

U mužských i-kmenů se u apelativa *test* („tchán“) vyskytuje zániková alternace i tvary bez ní – viz např. doklady *tyto noviny tsti svému povědě* (ApoIP, [ověř.]), *ať bych Alexandra, tvého testi záhubci, dal tobě v ruce* (AlexPovD). Kromě toho se ale u tohoto apelativa objevuje i výjimečná alternace tvarotvorného základu, proto jméno vyžaduje zavedení alternace typu základ (viz část 3.3.9).

²³⁵ Podle Gebauera (1963, 173) se může jednat o omyl, nebo archaismus. V ITB je v témže kontextu přepsáno *mečem bojovati* (BibIOI).

²³⁶ Zřejmě tentýž kontext je přepsán *před dštěm* (BawArn).

O specifičnosti tvarů s koncovkami *-mi* a *-ma* viz níže u ženských i-kmenů (část 3.2.1.2.1).

3.2.1.1.4 N-kmeny

U n-kmenů se zániková alternace týká lemmat *den* a *týden*. Při analýze jejich tvarů byl nalezen pouze jeden tvar bez této alternace: *zapřisiehl jest Raguel Tobiáše, aby dva týdeny bydlil s ním u něho* (TobU). Pro svou výjimečnost je řazen do seznamu výjimek. U obou lemmat se vyskytují další alternace, které vyžadují u lemmatu *týden* vyjmenování všech tvarů paradigmatu (v tabulce vzoru – viz části 2.10) a u lemmatu *den* vyjmenování tvarotvorných základů v jednotlivých tvarech (v seznamu pro generování tvarů – podobu alternace viz v části 4.4.3).

3.2.1.1.5 T-kmeny

U zástupců t-kmenů je doložena pouze pravidelná alternace typu KeK_KK (např. *loket – lokte*), je u nich proto zavedena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK.

3.2.1.2 Feminina

3.2.1.2.1 I-kmeny

Alternace u i-kmenů byla zkoumána stejně jako u ostatních deklinačních typů, kterých se týká. Nepravidelnosti oproti nejčastější alternaci KeK_KK popsané u maskulin tvoří u i-kmenů čtyři skupiny. Prvním jevem je specifičnost tvaru INS.PL, druhým je skupina apelativ typu *bázn/bázen*, u nichž se analogickým vyrovnáváním do tvarů bezkoncovkových dostává vkladné *e*. Třetí skupinu tvoří jména, která mají alternaci KeK_KK, ale kromě toho i tvary bez alternace. Do poslední skupiny jsou pak zařazena jména, u kterých byly nalezeny jiné tvary, než které předpokládají staročeské slovníky.

1) Prvním jevem, který je třeba zmínit, je specifičnost tvaru INS.PL s koncovkou *-mi* a DAT.DU a INS.DU s koncovkou *-ma*. Na základě pravidel o zániku jerů jsou zde náležité tvary bez zánikové alternace – např. tedy *zedmi*, *lestmi*, *vesmi*. Analogickým vyrovnáním s ostatními koncovkovými tvary, které alternaci mají, se ale i do těchto tvarů zániková alternace dostává. Jako příklad mohou posloužit kontexty *schová se mezi zdmi* (AlexPovD), *města biechu ohrazena zedmi* (BiblOI), *mezi dvěma zedma* (Pror). Kromě apelativa *zed* byl tento jev doložen i u apelativ *lest* (*starými lestmi sě naň připraví* (Otc, [ověř.]), *pod vymyšlenými rozličnými lstmi* (PrávJihIA)). U apelativa *ves* jsou naproti tomu ze sledovaného období doloženy pouze tvary INS.PL bez zánikové alternace, např. *veliké království dobře osazené mnohými městy a vesmi* (CestMandM), ale z pozdějšího období, než je období sledované, jsou doloženy doklady jako *je wfmi* (Ben., Gebauer 1960, 398). U ostatních apelativ, kterých by se jev mohl týkat, dvojtvar nalezen nebyl – vyskytují se u nich pouze tvary se zánikovou alternací (např. *mnohými lžmi* (HusVýkl, [ověř.])). Z hlediska automatické morfologické analýzy pokládám za vhodné, aby u všech apelativ, kterých se daný jev týká (jsou to apelativa se zánikovou alternací kromě případů, kdy jsou dvojtvary v celém paradigmatu, a případů, kde je *e* pouze vkladné, ne jerového původu (*piesen*, *bázen*)), byla zavedena alternace E0-bezkoncovkove_tvary+koncovka_mi_ma-KeK/tvary_s_koncovkou-KK.²³⁷ Můžeme se domnívat, že je to tento rys zánikové alternace, který způsobuje, že ač je zániková alternace u i-kmenů jevem ve

²³⁷ Pro apelativum *lest* je třeba zavést variantu E0-bezkoncovkove_tvary+koncovka_mi_ma_eKK/tvary_s_koncovkou-KK.

srovnání s mužskými o-kmeny a jo-kmeny spíše okrajovým, vyskytuje se v něm množství výjimek a dvojtvarů.

2) Druhou specifičností představují apelativa mající vícere lemma lišící se přítomností vkladného *e* v tvarotvorném základu. Jsou to typicky jména, která u i-kmenů vykazují nejrozsáhlejší a nejfrekventovanější přejímání ja-kmenových tvarů – jména jako *piesn/piesen/pieseň*, *bázn/báznň/bázen/bázeň* (viz část 2.15). U podob lemmatu s přítomností vkladného *e* v tvarotvorném základu dochází k pravidelné zánikové alternaci (*bázen – bázni*), podoby bez ní alternaci nevykazují (*bázn – bázni*). Pro účely automatické morfologické analýzy považuji za vhodné tvary těchto podob lemmatu propojit, aby bylo možné najít všechny tvary po zadání jakékoli podoby lemmatu. U všech těchto apelativ proto zavádím alternaci E0-bezkoncovkove_tvary-KK+KeK/tvary_s_koncovkou-KK. Z hlediska stavby tvaru se u podob jako *bázn* jedná o alternaci vznikovou (ve tvaru *bázen* přibývá *e*) a u podob jako *bázen* alternaci zánikovou (*bázn, bázni*, mizí *e*), ale zápis je pro obě zvolen společný (viz i stejné řešení u o-kmenů).

Tuto alternaci zavádím i k lemmatům *tiesn/tiesň/tieskn*. Ve staročeských slovnících sice nemají zavedenu podobu s vkladným *e*, ale doklady jako *v světě starostnú tiesen jmieti budete* (KristA), *pro velikú tieseň* (PulkR, [ověř.]) ukazují, že se u tohoto jména tvar s vkladným *e* vyskytuje. Stejně tak přiřazují zmíněnou alternaci k lemmatu *spřiezn* kvůli příbuznosti s lemmatem *přiezn*, které ve slovníku variantu s vkladným *e* zavedeno má. Ze stejných důvodů ji zavádím také k lemmatům *otryzn* a *otryzn* (lemma *trýzeň* je zavedeno v MSS). K lemmatu *strázn* ji potom zavádím na základě podobnosti s ostatními lemmaty s touto alternací.

3) Další skupinu jmen, o kterých je třeba v souvislosti se zánikovou alternací u i-kmenů pojednat, tvoří apelativa, která vykazují zánikovou alternaci, ale zároveň se vyskytují i tvary bez této alternace. Jedná se o apelativa *debř/děbř, pohřeb* a *stred*. U prvních dvou z nich zaznamenávají alternaci typu *pohřebi/pohřbi* slovníky, u apelativa *stred* se ve slovnících předpokládá pouze pravidelná zániková alternace. Doklady v textech jasně ukazují na kolísání u apelativ *pohřeb* a *stred*. Viz např. doklady *kúpichu za ně pole hrncieřové ku pohřbi pútničie* (BibIOI), *mrtvého ku pohřbi neprovodil* (KázAdm), *stredi medové přičiň nemnoho* (LékCzart), *nad plást strdi* (ŠtítSvátA). Kromě toho byl pro apelativum *stred* nalezen i tvar *strd* v kontextu *strd ruoženu [...] scel s prachem takovým* (LékSalM, [ověř.]). Pro apelativum *debř/děbř* byl nalezen pouze kontext bez zánikové alternace (*v té debři* (BruncBaw)).

Pro lemma *debř* na základě staročeských slovníků zavádím v seznamu pro generování tvarů alternaci E0-bezkoncovkove_tvary-eKK/tvary_s_koncovkou-eKK+KK, pro lemma *děbř* alternaci E0-bezkoncovkove_tvary-éKK/tvary_s_koncovkou-eKK+KK.²³⁸ U apelativ *stred* a *pohřeb* je potom zavedena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK+KeK. Tvar *strd* zavádím pro jeho ojedinělost do seznamu výjimek.

Kombinaci obou předchozích typů (2 a 3) představují apelativa *plet/plt* („plet“) a *plet/plt* („soustava vorů“). StČS uvádí GEN.SG se zánikovou alternací, MSS předpokládá u obou lemmat GEN.SG bez alternace, texty ITB obsahují tvary s koncovkou pouze pro podobu tvarotvorného základu *plt*

²³⁸ GbSlov, ESSČ i MSS uvádějí alternaci *debř/děbř – dbři/debři*.

(*pomažiž po plti* (LékFrantA), *o malém stěti lbi s plti* (LékRhaz)).²³⁹ Vzhledem k tomu, že tato práce respektuje slovníky, zavádím pro tato apelativa v seznamu pro generování alternaci E0-bezkoncovkove_tvary-KeK+KK/tvary_s_koncovkou-KK+KeK. Dojde tak k propojení všech tvarů obou lemmat.

4) Kromě těchto případů byly nalezeny některé jednotlivé tvary s nepravidelnou alternací, které se neuvádí jako možnost ve staročeských slovnících. Všechny nalezené doklady ukazuje následující seznam:

čest: *ten nevěděl nic o požitku a o česti* (MartKronA);

počest: *slýchal o počestných počestech* (TkadIB), *s velikú počestí poklekl* (KristA);

lest: *o dievčích leftyech* (DalC., Gebauer 1960, 348);²⁴⁰

přelest: *Judáš člověk všie prsielezty* (Jid., Gebauer 1960, 386);

rež: *neb z reži, neb ječmene* (LékSalM, [ověř.]);

trest: *tepiechu v hlavu jeho trst/trestí* (BibIKlemNZ);

žen: *ten, jenž sedieše na oblacě, pusti svú kuosu v ženi požal zemi* (BibIKlemNZ).

Jak je z dokladů vidět, jsou četnější než u ostatních deklinací. Stejně jako u ostatních deklinací jsou však zařazeny do seznamu výjimek, aby bylo řešení u všech deklinací konzistentní. Výjimkou jsou tvary apelativ *trest*, *čest* a *počest* – u nich totiž kromě zánikové alternace dochází k výjimečné alternaci základu, takže tato jména vyžadují zavedení alternace typu základ do seznamu pro generování tvarů (všechny tvary viz níže).

Specifická alternace působená mimo jiné i jerovým a vkladným *e* se vyskytuje také u apelativa *dřvi*. Kombinuje se s alternací v délce i se specifickou sadou koncovek, proto byly všechny tvary probrány u i-kmenů (část 2.15.2.1), jméno je zařazeno mezi apelativa s nepravidelnou alternací v tvarotvorném základu (viz níže část 3.3.5).

U apelativa *húslí* je doložen výjimečný tvar *hufelemi* (MamV., Gebauer 1960, 362). Je zařazen do seznamu výjimek.

3.2.1.2.2 Ja-kmeny

Ja-kmenů se zániková alternace týká pouze v případě podvzorů pro jména, která mají v NOM.SG nulovou koncovku (např. jména *výheň*, *rez*, *obec*, *faleš*). Žádné odchylky od pravidelného stavu při zkoumání tvarů těchto jmen nalezeny nebyly, pro všechna je tedy v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK. Tato alternace je zavedena i k protějškům těchto lemmat s koncovkou *-ě* v NOM.SG – např. tedy k lemmatům *výhně*, *rzě*, *obcě*, aby bylo možné při zadání jakéhokoliv z lemmat najít všechny tvary. Z hlediska těchto tvarů se jedná o alternaci vznikovou (*rzě* – *rez*), ale značka je opět volena společná (E0).

²³⁹ Doklad s koncovkou pro význam ‚soustava vorů‘ nalezen nebyl.

²⁴⁰ Kromě uvedených dokladů uvádí Gebauer (1960, 386) i kontext *lstemi* (HusE., Gebauer 1960, 386), ve kterém se podle něj vyskytuje také systémově neoprávněná zániková alternace. Kvůli své výjimečnosti je doklad řazen do seznamu výjimek.

3.2.1.2.3 ъv-kmeny

U apelativ patřících k ъv-kmenům nastává podobná situace jako u ja-kmenů zmíněných výše. Zástupci deklinace jsou jednak bezkoncovková lemmata, jednak lemmata s koncovkou (např. *bukev* – *bukva* – *bukvě*). Aby bylo možno všechna lemmata propojit se všemi tvary, je k oběma typům lemmat přiřazena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK.

Při analýze tvarů ъv-kmenových apelativ nebyly zjištěny žádné nepravidelnosti, pouze u apelativa *ředkev* je doložen z hlediska ostatních ъv-kmenových apelativ nepravidelný tvar v kontextech *přistruže k tomu ředekve* (LékCzart), *flastr z ředekve* (LékRhaz). Přestože Gebauer (1963, 162) dokládá, že se jedná o tvar pravidelný, je tvar pro svou ojedinělost řazen do seznamu výjimek (všechny ostatní doklady tvarů s koncovkou jsou tvořeny od tvarotvorného základu *ředkv*).

3.2.1.3 Výjimka

V kontextu *<po> opatrnosti cstách chodě* (LetKřížA, [ověř.]) se vyskytuje zániková alternace zřejmě omylem, doklad proto není řazen ani do seznamu výjimek. Edice (Šimek – Kaňák 1959, 245) doplňuje *e*.

3.2.2 Alternace vzniková

Vzniková alternace se na rozdíl od alternace zánikové týká v pravidelných případech pouze jednoho tvaru, a to bezkoncovkového GEN.PL některých ženských a mužských a-kmenů, středních o-kmenů, ženských a mužských ja-kmenů a středních jo-kmenů (např. *modla* – *model*, *pastuška* – *pastušek*, *veslo* – *vesel*, *ovcě* – *ovec*, *rádcě* – *rádec*, *vajce* – *vajec*). Lze o ní uvažovat i u o-kmenových pluralií tantum (*otdavky* – *otdavek*).²⁴¹

Alternace se vyskytuje u jmen s tvarotvorným základem zakončeným na skupinu alespoň dvou souhlásek, rozsah jevu se však u jednotlivých deklinací liší. Zatímco u středních o-kmenů a ženských a-kmenů je bezkoncovkový GEN.PL jedinou variantou, u ostatních deklinací se prosazuje namísto staršího bezkoncovkového tvaru tvar s koncovkou (*patriarchóv*, *srdcí*, *rádcí*, *rádcív*).²⁴² U všech

²⁴¹ Staročeské slovníky u většiny těchto jmen uvádějí pouze GEN.PL s koncovkou *-óv*, zcela výjimečně i bezkoncovkový (ESSČ: *rodidlé* – *rodidel*), mnohá tato jména jsou bez opěrného tvaru (ESSČ: *šibřinky*, MSS: *varhany*). Vzhledem k tomu, že nebyly nalezeny zmínky o tom, že by tato jména byla odlišná od plurálu o-kmenových jmen nemajících omezení v čísle, počítá se v seznamu pro generování tvarů u všech těchto jmen i s bezkoncovkovým tvarem. Na alternaci se usuzuje z kombinace hlásek na konci tvarotvorného základu stejně, jako je tomu u a-kmenů a středních o-kmenů (viz níže v části 3.2.2.2).

²⁴² Konkurence bezkoncovkového GEN.PL a GEN.PL s koncovkou je obecně komentována takto: Komárek (2012, 161–162) spojuje zachování bezkoncovkového GEN.PL s přítomností koncovky v NOM.SG. Deklinační typy s NOM.SG bezkoncovkovým přijímají do GEN.PL koncovku (*pán* – *pánóv*), deklinační typy s koncovkou v NOM.SG zachovávají bezkoncovkový GEN.PL (*žena* – *žen*). Toto vysvětlení dobře vystihuje situaci u tvrdých deklinačních typů (až na tvary jako *patriarchóv*), u typů měkkých však nedostačuje – značné množství zástupců ženských ja-kmenů a středních jo-kmenů má GEN.PL častěji nebo výhradně s koncovkou (*duší*, *moří*) už ve

a-kmenů a o-kmenů dále neexistují žádná omezení kombinací souhlásek na konci tvarotvorného základu, kde se bezkoncovkový tvar vyskytuje, ale u ostatních deklinací se alternace týká pouze kombinace souhláska + c (*srdce: srdec, ovcě: ovec, rádcě: rádec*) a kombinace souhláska + (v písmu) n (*višně: višeň*).

Na rozdíl od alternace zánikové není možné alternaci vznikovou nijak odvodit ze staročeských slovníků – až na pluralia tantum a některé ojedinělé případy ve slovnících tvar GEN.PL uveden není. Jako východisko při analýze jevu tedy posloužil popis Gebauerův (1960, 55, 139–140, 157, 179–180, 210–211, 231, 340). Protože je však pro účely popisu využitelného pro tvoření tvarů všech apelativ neúplný (srov. níže), bylo nutné ho doplnit analýzou tvarů v textech ITB. Následující výklad nejprve shrnuje zachycení jevu u Gebauera (ibid.), poté popisuje postup hledání tvarů se vznikovou alternací i bez ní v textech ITB a nakonec uvádí přehled výsledků.

3.2.2.1 Vzniková alternace u Gebauera

U Gebauera (1960, 139–140, 157, 179–180, 210–211, 231, 340) se o vznikové alternaci uvádí zhruba následující:

U středních o-kmenů se pravidelné jerové *e* vyskytuje např. ve tvaru *jablek*, jiné tvary jsou bez něj: např. *měst, vesl, hledisk*. Jestliže však tvar končí na skupinu souhlásek „analogií vzniká [...] časem *-emírnící*“ (Gebauer 1960, 139) a vznikají tvary jako *vesel, hledisek* apod. Gebauer (ibid.) nachází doklady tohoto jevu „při substantivech *-slo, -zlo, -dlo, -tlo, -blo, -dro, -tro, -bro, -sko* atp., jejichžto pl. gen. starší je *-sl, -zl, -dl* atd., a mladší *-sel, -zel, -del* atd.“ (ibid.). Tvary s vkladným *e* dokládá Gebauer (ibid.) ze sledovaného období u substantiv *kúzlo, hrdlo, bydlo, ňadro, vědro* a *písmo*.

U mužských o-kmenů Gebauer (1960, 55) vznikovou alternaci zmiňuje pouze v souvislosti s *proprii*.

U ženských a-kmenů se výklad ke vznikové alternaci omezuje na konstatování, že jména se skupinou souhlásek před koncovkou jsou buď v GEN.PL zakončená na tuto skupinu (*čěst*), nebo se vkládá původně jerové *e* (*matek, tem*), které se postupně šíří (Gebauer 1960, 179–180). Rozsah podob s alternací ani bez alternace není z výkladu zřejmý. U mužských a-kmenů se Gebauer (1960, 198) o vznikové alternaci nezmiňuje vůbec.

V popisu podoby GEN.PL u jo-kmenů se uvádí (Gebauer 1960, 157), že u substantiv s příponou *-ce* z původního *-bce* je tvar původní bezkoncovkový, ale nová koncovka *-í* je i u nich „pravidlem již v době staré“ (ibid.). Tvar bezkoncovkový se vznikovou alternací je zde doložen pro substantiva *srdce, zrnce, drevce* a *vajce* (ibid.).

staročeském období, i když mají koncovku v NOM.SG. Jako lepší vysvětlení distribuce bezkoncovkového GEN.PL a GEN.PL s koncovkou proto vnímám Skaličkovu (1941, 27–28) pozorování, že bezkoncovkový GEN.PL je výjimečný, a proto existovala tendence ho odstraňovat. Cele byl zachován jen tam, kde neexistovala jiná deklinace téhož rodu a téže tvrdosti/měkkosti koncové souhlásky tvarotvorného základu, od níž by bylo možné koncovku do GEN.PL přejmout. Ani toto pozorování však neodpovídá na otázku, proč u části ženských ja-kmenů a středních jo-kmenů zůstává bezkoncovkový tvar zachován až do současné češtiny.

Stejně jako střední jo-kmeny mají i ženské ja-kmeny již ve sledovaném období doložen GEN.PL s koncovkou. Vzniková alternace u bezkoncovkového GEN.PL je doložena pro substantiva s tvarotvorným základem zakončeným na skupinu konsonantů, v nichž posledním konsonantem je *c* nebo *n* (v písmu). Gebauer (1960, 210–211) dokládá tvary se vznikovou alternací pro substantiva *ovce*, *dvěřce*, *škorně* a *višně*.

Mužské ja-kmeny mají vznikovou alternaci doloženu jen pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na skupinu konsonantů, v níž je poslední souhláskou *c*. Gebauer (1960, 231) dokládá tyto tvary pro substantiva *rádcě*, *zrádcě*, *proradcě*, *opravce*, *súdcě* a *správce*.

Vznikové alternace v GEN.PL se týká také část výkladu u ženských ѡv-kmenů. Uvádí se zde: „Tvar náležitý byl by *svekrev* [...] a ten by mohl býti v dokladech: *umývanie věder a panev* [...], *uzře tykev mnoho* [...], ale jisty doklady tyto nejsou, bezpochyby jsou to tvary k nom. -*va*“ (Gebauer 1960, 340).

Z předchozího výkladu je zřejmé, že i nejobsáhlejší historická mluvnice nepokrývá problematiku do té míry, aby podle popisu bylo možné tvořit tvary všech substantiv daného typu. Aby bylo možné získat komplexní přehled o zkoumaném jevu, bylo potřeba pracovat se všemi substantivy, kterých se vzniková alternace může týkat. Ve staročeských slovnících byly proto nalezeny všechny kombinace souhlásek na konci tvarotvorného základu, které se vyskytují u o-kmenů a a-kmenů (zahrnuta byla i pluralia tantum, u o-kmenů mužských pouze pluralia tantum; pro účely této analýzy byly ѡv-kmeny spojeny s a-kmeny), všechny kombinace, kde je poslední souhláskou *c* u jo-kmenů a všechny kombinace s poslední souhláskou *c* a *n* (v písmu) u ja-kmenů. Hláskové skupiny byly jako východisko analýzy zvoleny proto, že se žádnou lepší cestu najít nepodařilo a ani Gebauerův popis žádnou jinou cestu nenaznačuje.

V seznamu tokenů v nástroji Analýza tokenů²⁴³ byly následně pro všechny kombinace hledány jak varianty bez vznikové alternace, tak varianty s ní. Např. pro zakončení tvarotvorného základu *sl* (vyskytujícího se na např. u substantiv *řemeslo*, *veslo*, *třieslo* atd.) byly prozkoumány všechny tokeny zakončené na *sl* a na *sel*, aby byly objeveny jak tvary jako *řemesl*, *vesl*, tak tvary jako *řemesel*, *vesel*. Nalezené slovní tvary byly vždy kontrolovány přímo v textové bance kvůli případným homonymiím (např. tvar *vesel* je kromě GEN.PL substantiva *veslo* možným adjektivním tvarem, *modl* je možným imperativem slovesa *modliti se* atd.). U všech lemmat, pro která byly nalezeny tvary GEN.PL pouze v prozatím nespolehlivých textech, proběhlo ověřování tvarů v pramenech, ze kterých byly texty do ITB převedeny. Nalezené tvary byly doplněny doklady z Gebauerovy mluvnice (přesné pasáže viz výše). Pakliže se v této mluvnici vyskytly tvary, které nebyly nalezeny pomocí seznamu tokenů, byly přidány do výsledného přehledu se značkou G. Přehled nalezených tvarů s alternací i bez ní je v následujícím výkladu uveden pro o-kmeny a a-kmeny ve formě tabulky, pro ostatní deklinace pouze v textu. Kvůli přehlednosti a úspornosti výkladu nejsou přitom uváděny zdroje jednotlivých tvarů, ale pouze lemmata, pro něž byl daný tvar nalezen.

²⁴³ Jev byl zkoumán na verzi ITB ze 17. 5. 2013. Vzhledem ke značné časové náročnosti úkolu nebyla analýza revidována na žádné novější verzi banky.

3.2.2.2 O-kmenová a a-kmenová apelativa

Přehled doložených tvarů GEN.PL pro střední a mužské²⁴⁴ o-kmeny a ženské i mužské a-kmeny přináší Tabulky 9 a 10. Nejprve jsou uvedeny kombinace souhlásek na konci tvarotvorného základu, pro které byly nalezeny pouze tvary s alternací (např. *hn* u o-kmenů: *pukání stehen a lýtek* (LékŽen)), potom kombinace doložené pouze bez alternace (např. *rch* u a-kmenů: *naučedlničě všech patriarch i prorokův* (KristA)), dále kombinace s alternací i bez ní (např. *kr* u a-kmenů: *miesto jisker* (PasTisk), *miesto jiskr* (PasKal)) a nakonec kombinace, pro které se nepodařilo tvar GEN.PL doložit vůbec. Lomítko mezi příkladovými substantivy znamená, že dubleta není doložena pro totéž apelativum.

jen s alternací		jen bez alternace		s alternací i bez ní		nejsou doklady			
čk	vajéčko	br	žebro	dl	křídlo	bk	klubko	pn	vápno
dk	hovádko	kt	akta	dr	bedro/vědro	bl	hřeblo	rn	žirno
dm	vědmo	sk	vojsk(o/a)	jn	lajno	ck	plecko	sn	rdesno
hn	stehno	st	město	lk	jablko	čn	mračno	sp	prvospi
kl	peklo			sl	řemeslo	dn	sadno	šk	břůško
kn	okno			tr	jitro	hk	vlhko	tn	plátno
mn	humno			zl	kúzlo	chl	rychlo	tv	bratrstvo
nk	zrnko					chn	práchno	vk	pivko
rk	jadérko					lm	bělmo	zd	hniezdo
sm	písmo					ln	nákovadlno	zk	želézko
tk	jehňátko					lv	chvalvo	zn	hlezo
tl	světlo					nn	vonno	žk	lůžko
vn	hovno					pl	teplo	žm	pražmo

Tabulka 9: Tvary GEN.PL o-kmenů s tvarotvorným základem zakončeným na alespoň dvě souhlásky na základě ITB (verze 17. 5. 2013) a dokladů v Historické mluvnici jazyka českého Jana Gebauera (1960)

jen s alternací		jen bez alternace		s alternací i bez ní		nejsou doklady			
br	libra	dr	vydra	dl	modla	bk	babka	nb	honba
ck	pécka	gm	dragma	cht	šachta	bl	bibla	nc	slunca
čb	věščba (věštěb)	lm	palma	jn	vojen (jn G)	bn	korábna	nh	ščenha
čk	ulička	mp	lampa	kr	jiskra	bt	bebta	nch	koncha
čm	krčma	nd	prebenda	sk	deska	bz	kobza	ns	pensa
db	hudba	rch	patriarcha	tl	metla	cb	mocba	nt	pinta
dk	jahódka	rn	lucerna	tr	sestra	cn	cna	ňb	hoňba
hl	jehla	st	čěsta	tv	modlitva	ct	úcta	nz	banza
chv	lichva	vd	pravda	zb	prozba/ vazba	čl	kyčla	pn	kampna

²⁴⁴ Jediným doloženým tvarem je tvar *varhánek* v kontextu *načinil jest král Šalomún z dřevie [...] varhánek a huslíček pěvcóm* (BiblOI), v němž se ale může jednat i o tvar lemmatu ženského rodu *varhánky*.

jk	dojka	zd	hvězda	zk	ruozka/ otázka	čn	dědična	pr	cypra
kl	kukla	žd	vražda	zv	jiezva (zv G)	čt	účta	ps	kapsa
kv	tykva (G)			žb	služba	d'k	lod'ka	pt	krypta
lb	modlba					dn	bludna	rb	korba
lk	kobylka					dv	modlidva	rd	varda
ln	žilna					fr	cifra	rh	šamrha
lt	calta					gr	podagra	rp	charpa
nk	stránka					hn	dělohna	rt	karta
ňk	meruňka					hr	bihra	rz	drakorza
nn	panna					hv	pihva	řn	ciesařna
nv	pánva (G)					chk	puchka	sl	tesla
pk	trepka					chl	ciechla	sm	gargarisma
pl	kapla					chn	duchna	šn	brašna
rk	bárka					jd	hajda	št	bašta
rl	perla					jch	cajcha	šv	podešva
rm	forma					jl	tajla	vb	plavba
rv	barva					jm	újma	vl	pavla
řk	kramářka					kn	útěkna	vm	revma
sb	prosba					ks	piksa	xt	sexta
sn	vlásna					kt	sekta	zl	žezla
šk	hruška					ld	halda	žh	ožha
tb	svatba					lch	valcha	žm	pražma
tk	nitka					lv	zelva	žv	húžva
tn	fortna					mb	žemba		
vk	hlávka					mch	třemcha		
vn	královna					mk	jamka		
zn	podobizna					ml	žemla		
žk	kožka					mn	hymna		
žn	almužna					ms	řimsa		

Tabulka 10: Tvary GEN.PL a-kmenů s tvarotvorným základem zakončeným na alespoň dvě souhlásky na základě ITB (verze 17. 5. 2013) a dokladů v Historické mluvnici jazyka českého Jana Gebauera (1960)

Z analýzy tvarů GEN.PL vyplynulo několik skutečností. První z nich je nutnost pojímat slova jednoslabičná (*hra, dno*) a slova se stavbou tvarotvorného základu v NOM.SG souhláska – likvida – souhláska (*srna, vlna, slza*) jako samostatné a od ostatních substantiv se stejně zakončeným tvarotvorným základem odlišné skupiny, protože tvoří GEN.PL podle jiných pravidel (srov. např. *vln (vlna)*, ale *žilen (žilna)*). Za druhé se nabízí otázka, zda není třeba u jednotlivých hláskových kombinací odlišovat důsledně také slova odvozená a neodvozená. Dalším zřejmou skutečností je potom fakt, že pro velkou část zkoumaných kombinací souhlásek nebyl doložen žádný tvar GEN.PL. Těmto třem otázkám se věnuje následující výklad.

Jednoslabičná apelativa bez slabikotvorné likvidy

Skupinou slov, kde očividně nastává alternace bez ohledu na složení zakončení tvarotvorného základu, jsou substantiva jednoslabičná bez slabikotvorného *r* a *l*²⁴⁵ v tvarotvorném základu (*clo*, *zlo*, *dno*, *jho*, (*j*)*hra*, *tma* apod.). Do seznamu pro generování tvarů je proto u těchto apelativ zařazena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK,²⁴⁶ ať už byl tvar GEN.PL doložen (např. *nechachu těch nových cel a brachu stará* (MartKronA)), nebo ne (např. *jeh*).

K těmto substantivům patří také apelativum *stblo*, jehož GEN.PL nebyl doložen v literatuře ani v textové bance, ale u nějž ve shodě s literaturou (Gebauer 1960, 153) předpokládám podobu GEN.PL *stébl*. Tato podoba se šíří do celého paradigmatu, proto je jméno uvedeno jako apelativum s nepravidelnou alternací v kořeni (viz část 3.3.12).

Jednoslabičnými jmény, která vyžadují samostatnou zmínku, jsou apelativa *dska*, (*po*)*msta* a *mzda*. GEN.PL se u nich netvoří vsunutím *e* mezi poslední dvě hlásky tvarotvorného základu, ale skupina *st*, *zd*, *sk* se při tvorbě tvarů chová jako celek. Pravidelné genitivní tvary jsou tedy *mezd*, (*po*)*mest* a *desk*. U apelativ *mzda* a *dska* je daný tvar doložen (*mezd si nebralo* (Ol., Gebauer 1963, 174), *bude spolu desk osm* (BibIOI)), u apelativ *pomsta* a *msta* se jedná o tvar předpokládaný. Pro jména (*po*)*msta* a *mzda* je v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-eKK/tvary_s_koncovkou-KK. Stejnou alternaci zavádím i k lemmatům *nemsta* a *nepomsta*. Proměny tvarotvorného základu apelativa *dska* vyžadují zavedení specifické alternace pro všechny tvary – viz níže v části 3.3.6.

Jednoslabičná apelativa se slabikotvornou likvidou

Druhou samostatnou skupinu představují substantiva se stavbou tvarotvorného základu konsonant – slabikotvorné *r* nebo *l* – konsonant. Při analýze byly nalezeny jednak tvary s alternací: *nechce tvých slez hledati* (HradMagd), *nebudú blech mieti* (LékFrantA), jednak bez alternace: *toliko slz* (GestaM), *pro řvianie vln* (BibIOI), *ulovenie jelenov a srn* (BibIOI), *množstvie počtu zrn* (KristA). I když tato substantiva mají na první pohled stejnou stavbu (*slza – vlna*), z historického hlediska se liší tím, na které straně likvidy stál *jer*. V případě, že stál před ní, zanikal „v době prastaré“ (Gebauer 1963, 60) ještě před ostatními *jery*, takže v GEN.PL jsou tvary bez alternace (platí např. pro substantiva *srna*, *vlna*, *zrno*), v případě *jeru* stojícího za likvidou dochází v GEN.PL k jeho vokalizaci (jednalo se o druhý *jer* od konce slova: *sъъъ > slez*, platí např. pro substantiva *brva*, *blcha*). Tvary těchto substantiv proto budou generovány na základě přítomnosti *jeru* před nebo za likvidou. Jako východisko pro rozlišení obou typů slouží Gebauerova rekonstrukce praslovanského stavu (Gebauer 1960, 60–66), ale zároveň se přihlíží k doložení tvarů jiných než podle přítomnosti *jeru* náležitých (je doložen i GEN.PL *slz*). Jednotlivá jména jsou tedy do seznamu pro generování zavedena bez alternace (např. *zrno – zrn*), nebo s alternací E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK (např. *brva – brev*) a u

²⁴⁵ Slabikotvorných v současné češtině. Ve sledovaném období (nebo alespoň jeho části) byla jména jako *slza* jednoslabičná.

²⁴⁶ Pro alternaci vznikovou je zvolen stejný zápis jako pro zánikovou, protože typově se jedná o tutéž alternaci – nejběžnější situací jsou bezkoncovkové tvary *s* *e* v tvarotvorném základu a tvary *s* koncovkou bez něho.

apelativa *slza* se počítá s oběma tvary GEN.PL (*slz, sléz*). U tohoto jména jsou navíc doloženy tvary s průvodním vokálem (tvarotvorný základ *sluz*), kvůli kterému je zavedena alternace základ-bezkoncovkove_tvary-slz+sléz+sluz/tvary_s_koncovkou-slz+sluz (viz u hláskových změn v části 4.4.9).

Apelativum *blcha* vyžaduje samostatný komentář, protože se v něm vzniková alternace objevuje nejen v GEN.PL (*nebudú blech mieti* (LékFrantA)), ale byla nalezena i v NOM.PL v kontextu *múchy a blechy nerodie se z semene* (LékŽen). Situaci je možné řešit více způsoby – za prvé je možné zavést tvar *blechy* do seznamu výjimek, dále je možné počítat se vznikovou alternací v celém paradigmatu, nebo za třetí je možné zavést do seznamu pro generování tvarů lemma *blecha*. První řešení je nevýhodné vzhledem k tomu, že se další takové případy mohou snadno objevit v nově zpřístupněných textech, třetí řešení nevyhovuje, protože s lemmatem *blecha* staročeské slovníky nepočítají. Navíc je u lemmatu doložena i podoba s průvodním vokálem likvidy – tedy podoba tvarotvorného základu *bluch* (viz u hláskových změn v části 4.4.9). K lemmatu *blcha* je proto v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace základ-cele_paradigma-blch+blech+bluch.

Apelativa odvozená a neodvozená

Na fakt, že substantiva odvozená a neodvozená tvoří GEN.PL podle jiných pravidel, by mohly ukazovat doklady jako *hledati těch ruozk* (GestaM), ale *ot svých otázek* (LyrMat). První substantivum vzniklo zřejmě z původního *rózha* (jak uvádí ESSČ) napodobením sufixu *-ka*, druhé je zřetelně odvozené. Rozlišování jmen odvozených a neodvozených ale nepodporují doklady jako *prozb*²⁴⁷ (*kdež jest toliko prozb* (GestaM)) nebo *služb* (*na křtu slíbil Bohu pět služb* (GestaM)), v nichž se jedná o slova odvozená sufixem *-ba*, a přitom s tvarem nealternujícím. I když se jedná o doklady ojedinělé a pouze z jediného zdroje, je z nich zřejmé, že kritérium utvořenosti není možné pojímat jako kritérium rozhodující. Proto v celém popisu vycházím z kombinací hlásek na konci tvarotvorného základu.

Nedoložené tvary

Nejvýznamnějším problémem představené analýzy je fakt, že u mnoha kombinací souhlásek není doložen žádný tvar GEN.PL (u některých hláskových kombinací se navíc vyskytují jen apelativa, u nichž zřejmě nelze tento tvar jako realizovaný v textu vůbec očekávat). Je třeba si také uvědomit, že i u hláskových skupin, kde byl GEN.PL doložen, se vždy jedná o doložení u několika málo substantiv.

Pracovat pouze s doloženými tvary by bylo jistě neadekvátnější z hlediska historického, pro potřeby generování tvarů však takové řešení není dostatečné, protože u většiny substantiv by tvar pro GEN.PL chyběl. Vázat dané tvary lexikálně by rovněž bylo historicky přesné, ale opět z hlediska automatického tvoření nevhodné (velice složité).

Druhé extrémní řešení, které se nabízí, je pracovat pro všechny kombinace souhlásek s variantou s alternací i bez ní. Toto řešení by zcela jistě zachytilo všechny tvary, ale zároveň by vznikly tvary, které se nikdy nevyskytovaly a které mohou zbytečně zvyšovat homonymii.

²⁴⁷ Vzhledem k tomu, že bylo doloženo jen *proseb*, ale ne *prosb*, pracuji se skupinami *zb* od *sb* odděleně, i když *zb* je pouze asimilovanou podobou.

Pro potřeby automatického generování tvarů tedy nabízím řešení, které oba extrémů zmírňuje. Vychází z doložení, ale neomezuje se pouze na něj. Protože nevidím důvod, proč by se tvoření tvarů GEN.PL mělo lišit u o-kmenů a a-kmenů, a protože je třeba určit princip tvoření tvaru GEN.PL pro všechny lexémy, kterých se alternace může týkat, bylo doložení tvarů z Tabulek 9 a 10 sloučeno a byl navržen postup pro určení tvaru GEN.PL u jednotlivých souhláskových skupin. Tento postup co nejvíce respektuje doložení, ale zároveň se vyjadřuje ke všem lexémům, kterých se alternace může týkat. Pokud se generování tvaru GEN.PL na tomto základě ukáže jako příliš složité nebo nepokrývající tvary v textech, lze vždy přistoupit k plošnému generování tvarů se vznikovou alternací i bez ní.

Rozhodování o podobě GEN.PL u a-kmenů a o-kmenů

Při rozhodování, které varianty tvarů při generování tvořit, jsem postupovala v těchto krocích:

- 1) U kombinací, kde je doložena aspoň u jedné deklinace obojí možnost tvorby GEN.PL, počítám s oběma tvary (např. u kombinace souhlásek *dl* jsou doloženy tvary *mnoho model* (TkadIB), *pohanských modl* (KarVáclB)).
- 2) Vyskytla se pouze jedna kombinace, u které byl doložen u jedné deklinace pouze tvar s alternací, a u druhé pouze bez ní. Jedná se o kombinaci *br*, pro niž jsou doloženy tvary *bolest žebr* (LékFrantA) a *sedm liber* (Pror). Tuto kolizi řeším tak, že u kombinace *br* zavádím obě varianty.
- 3) Vzhledem k tomu, že žádné další kolize v doložení tvarů pouze s alternací a tvarů pouze bez ní u o-kmenů a a-kmenů nenastaly, slučuji z obou deklinací skupiny souhlásek, u kterých k alternaci nedochází, a stejně tak slučuji kombinace, kde byla alternace doložena.
- 4) Jestliže byl tvar s alternací nebo bez ní doložen pro danou skupinu souhlásek pouze u jedné z deklinací a u druhé není doložen žádný tvar, slučuji totožné skupiny souhlásek z obou deklinací podle doložení v jedné z nich.
- 5) Výsledky analýzy byly u skupin *lm* a *rn* v konfliktu s intuicí – ze sledovaného období je doloženo pouze *palm/lucern* (*sedmdesáte palm* (BibIOI), *k přípravování lucern* (BibKladr)), tedy tvar bez alternace pro ženské a-kmeny. Pro střední o-kmeny (substantivum *bělmo*) nebo a-kmeny se sufixem *-na* (např. *pekárna*) není doložen tvar žádný. Podle právě představeného procesu rozhodování by tedy skupiny *lm* a *rn* patřily mezi ty, u nichž se nebude počítat s alternací. Vzhledem k tomu, že substantiva typu *bělmo* a *pekárna* jsou odvozená a že se časem vyvinul i tvar *palem/luceren*, považuji za vhodné pracovat s těmito skupinami jako s těmi, kde se může vyskytovat varianta s alternací i varianta bez ní.
- 6) U skupin souhlásek, kde nebyl doložen žádný tvar GEN.PL ani u jedné z deklinací, jsem se u apativ dochovaných do současné češtiny řídila současným územ (na základě korpusu SYN).²⁴⁸ U

²⁴⁸ *Český národní korpus – SYN*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Cit. 29. 08. 2013, dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>. (Z hlediska současného číslování verzí SYN se jedná o verzi 2, viz <http://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:syn>.)

apelativ do současné češtiny nedochovaných počítám buď s tvarem, který je pravděpodobný na základě stavby slova, většinou však pro jistotu s dubletou. Výjimku představují kombinace hlásek vyskytující se pouze u apelativ ojedinelých nebo u jmen, kde je sporné očekávat výskyt tvaru GEN.PL v textu (např. *mocba, pavla, drakorza*). I když je u těchto jmen GEN.PL tvarem pouze hypotetickým, nelze jej s jistotou vyloučit, a proto je vhodné s ním počítat. U apelativ s těmito zakončeními se ale v seznamu pro generování tvarů počítá pro jednoduchost pouze s tvary bez vznikové alternace.

Návrh podkladu pro generování tvarů GEN.PL u a-kmenů a o-kmenů s tvarotvorným základem zakončeným alespoň na dvě souhlásky ukazuje Tabulka 11. Tučně jsou v ní zobrazeny ty hláskové skupiny, u nichž k rozhodnutí došlo na základě doložení, obvykle ty skupiny, u nichž bylo rozhodnuto podle jiného kritéria. U doložených i nedoložených kombinací v tvarech GEN.PL jsou skupiny souhlásek řazeny podle abecedy. Jménům se zakončením tvarotvorného základu na skupiny souhlásek uvedené v prvních čtyřech sloupcích je v seznamu pro generování tvarů přiřazena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK, jmenům s alternací i bez ní potom alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK+KK/tvary_s_koncovkou-KK.

jen s alternací				jen bez alternace		s alternací i bez ní	
ck	nv	žn	žh	gm	jl	br	dv
čb	pk	bk	žm	kt	ld	dl	jd
čk	pl	bl	žv	mp	lch	dr	jm
čm	rk	bn		nd	mch	cht	ks
db	rl	čl		rch	ms	jn	lv
dk	rm	čn		st	nc	kr	mb
dm	rv	d'k		vd	nh	lk	nb
hl	řk	dn		zd	nt	lm	nch
hn	sb	fr		žd	nz	rn	ns
chv	sm	hv		bz	pf	sk	rb
kl	jk	chn		cb	pr	sl	rd
kn	sn	mk		cn	pt	tl	rt
kv	šk	ml		ct	rh	tr	vl
lb	tb	ňb		čt	rp	tv	
ln	tk	pn		gr	rz	zb	
lt	tn	ps		hk	sp	zk	
mn	vk	řn		hr	št	zl	
nk	vn	šn		chk	vm	zv	
ňk	zn	šv		chl	xt	žb	
nn	žk	vb		jch		bt	

Tabulka 11: Skupiny souhlásek pro generování tvarů GEN.PL o-kmenů a a-kmenů s tvarotvorným základem zakončeným na alespoň dva konsonanty

3.2.2.3 Střední jo-kmeny a ženské i mužské ja-kmeny

Poslední skupinou substantiv se vznikovou alternací, u níž je třeba stanovit pravidla pro tvoření tvarů GEN.PL, jsou střední jo-kmeny a ženské i mužské ja-kmeny. Doložení vznikové alternace pro tyto deklinace v ITB se v zásadě neliší od stavu popisovaného u Gebauera (1960). Lépe je alternace doložená u substantiv s tvarotvorným základem zakončeným na *c* (např. čtvrtcě: *majíc desět čtvrtec stříbra* (BiblOI)), hůře u substantiv s tvarotvorným základem zakončeným v písmu na *n* (tvar byl doložen pouze u substantiv *višně, třešně, sukňe a škorně*; např. *vezmi jádro břeškevne a černých višně* (LékCzart)). U obou těchto hláskových skupin je však vhodné, aby se s bezkoncovkovým tvarem s alternací pravidelně počítalo. Do seznamu pro generování tvarů je proto u středních jo-kmenů a všech ja-kmenů s tvarotvorným základem zakončeným Kc nebo Kn zavedena alternace E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK.

3.3 Apelativa s výjimečnou alternací v tvarotvorném základu

V této části jsou popsány tvary jmen, jež vykazují takové alternace v kmeni, které nemohou být popsány pomocí hláskových změn ani alternací typu kvantita nebo E0. Jména byla nalezena v Gebauerových výkladech o tvarosloví a hláskosloví (Gebauer 1960, 1963) a ve staročeských slovnících (u některých z těchto jmen se vyskytují nepravidelné podoby opěrného tvaru). Ke všem těmto lemmatům je v seznamu pro generování tvarů přiřazena alternace typu základ. Existuje-li u těchto jmen více lemmat, která vznikla na základě alternace v tvarotvorném základu, jsou tato lemmata propojena.

3.3.1 Apelativum *cierkev*

Apelativum *cierkev* má pravidelný GEN.SG *cěrekve* a z této podoby tvarotvorného základu se tvoří i další tvary – Gebauer (1963, 161–162) uvádí tyto doklady: *u czeereque* (DalC., Gebauer 1960, 161), *k czyerekwy* (DalC., Gebauer 1963, 161–162), *s svatú czyerekwi* (PassKlem., Gebauer 1963, 162). V textech ITB žádné další doklady nalezeny nebyly. Analogií z této podoby tvarotvorného základu vzniká NOM.SG *cěrekev* a analogicky vzniká také GEN.SG *cierkve*. Tvary s podobou tvarotvorného základu *cierkv-* jsou velmi hojné. Ve slovnících (ESSČ, MSS i GbSlov) jsou zařazeny obě podoby NOM.SG (*cěrekev* i *cierkev*). V seznamu pro generování tvarů jsou k oběma lemmatům přiřazeny obě podoby tvarotvorného základu pro ostatní pády (jedná se o alternaci základ-bezkoncovkove_tvary-cierkev+cěrekev/tvary_s_koncovkou-cierkv+cěrekv).

3.3.2 Apelativum *čest* (a apelativa od něj odvozená prefixací)

Deklinaci apelativa *čest* provází zániková alternace spolu s výjimečnou alternací souhláskovou. Gebauer (1960, 381) dokládá tvary od podob tvarotvorného základu *čst*, *čct* a *ct*. Podoby kořene *čst* a *ct* jsou doloženy dobře, např. v dokladech *se vši čstí* (HradProk), *sem člověk všie čsti otjatý* (AlxBM), *hodnými ctmi a chvalami byl zveleben* (LetKřižA, [ověř.]), *s velikú ctí* (KristA), *[t]ebe bych všie cti zbavil* (MastMuz). Podoba *čct* sice v textech ITB doložena není, doklady jako *byl chzcty zbaven* (Jid., Gebauer 1960, 381), *we chzcty* (Jid., Gebauer 1963, 480) ukazují na to, že i s touto podobou je při generování třeba počítat.²⁴⁹

Stejně tvary považují za vhodné předpokládat i u ostatních apelativ, která mají v NOM.SG kořen *čest* (*počest*, *nepočest*, *bezčest*, *nečest*, *přečest*) – oprávněnost tohoto postupu ukazují např. doklady *tak je u velikéj počsti jmieti chtěl* (PasMuzA, [ověř.]), *s takú poctí* (ŠtítKlem). Kromě toho jsou v dokladech *ten nevěděl nic o požitku a o česti* (MartKronA), *slýchal o počestných počestech* (TkadIB), *s velikú počestí poklekl* (KristA) doloženy tvary bez zánikové alternace. Do seznamu pro generování tvarů jsou tedy zahrnuty všechny podoby tvarotvorného základu a lemmatům s kořenem *čest* je přiřazena alternace *zaklad-bezkoncovkove_tvary-čest/tvary_s_koncovkou-čest+čst+čct+ct*.

Kromě těchto tvarů kořene byla nalezena i podoba *cst*, která je užívána v edici Staročeských životů svatých otců (Smetánka, 1909) – viz např. doklady *ke csti* (Otc, [ověř.]), *té csti nechtieše trpěti* (Otc, [ověř.]). Vzhledem k tomu, že není jisté, jak bude s tímto způsobem transkripce naloženo při konečné revizi textů pro Staročeskou banku, je varianta *csti* pro tvary, ve kterých je doložena (DAT.SG, LOC.SG a GEN.SG), zavedena do seznamu výjimek.

O podobné alternaci by bylo možné uvažovat i u apelativa se základní podobou *čstnost* vzhledem ke tvarům s tvarotvorným základem *čstn*, *čsn*, *ctn* a *cn* (Gebauer 1960, 381), viz např. doklady *ke všěj čsnosti podobného* (HradProk), *ve všiej velikéj čstnosti* (AlxV), *čist ctnostmi a šlechetnostmi* (ŠtítKlem), *ot ztracenie cnosti* (JakKal). Všechny tyto podoby tvarotvorného základu jsou však doloženy i v tvarech bezkoncovkových a ve staročeských slovnících jsou zavedena jim odpovídající lemmata (tedy kromě *čstnost* i podoby *ctnost*, *cnost* a *čsnost*). Pohlížet na tyto tvary jako na nepravidelnou alternaci tedy není třeba.

3.3.3 Apelativa *počsta* a *účsta*

Příbuzný typ alternace v podobě tvarotvorného základu se vyskytuje i u lemmat *počsta* a *účsta/neúčsta*. Kromě těchto podob daných apelativ obsahují staročeské slovníky i podoby *účta* a *úcta*. Naproti tomu v nich není zavedeno lemma *pocta*.

V ITB převažují doklady s kořenem *ct*: *byla by otjata pocta dlužná bohu* (LyraMat), *je tudy ku poctám svým přitahuje* (TrojK). Doklady s kořenem *čst* v ITB nalezeny nebyly, stejně jako doklady s kořenem *čt*. Obě tyto podoby je však vhodné na základě lemmat a tvarů předpokládaných ve staročeských

²⁴⁹ Cejnar (1964, 169, 175) doklady transkribuje *čcti*.

slovnících zavést. Ke všem daným lemmatům je proto v seznamu pro generování tvarů přiřazena alternace *zaklad-cele_paradigma-čst+ct+čt*.

3.3.4 Apelativum *dřevo*

Tvary apelativa *dřevo* jsou v singuláru a duálu pravidelně tvořeny od podoby tvarotvorného základu *dřev*, v plurálu pak z tvarotvorného základu *drv*, v GEN.PL navíc se vznikovou alternací, tedy *drev* (podobu *drév* předpokládá Gebauer (1960, 150), ale není doložena, proto není mezi tvary zahrnuta). S tvarotvorným základem *drv* jsou doloženy všechny plurálové tvary (s výjimkou VOC.PL), jak ukazují následující kontexty:

NOM.PL: *[t]o sú drva a oheň k oběti* (BiblOI);
GEN.PL: *v některých zemích miesto drev požívajú strništi* (LyraMat);
ACC.PL: *vdoviciem drva z lesa nosieše* (DaIV);
DAT.PL: *nikdiež ničehož nenie, ani sekyry k drvóm rubání* (Hyn);
LOC.PL: *o drviech* (ŠtítSvátA), *o drvech* (ŠtítSvátB);
INS.PL: *osly zapřežené domuov s drvvy vésti* (Hyn).

Kromě toho byly v plurálu doloženy tvary vzniklé analogií s podobou tvarotvorného základu v singuláru:

NOM.PL: *tehdy vzradujú sě všěcka dřěva* (BiblOI, [ověř.]), *[s]lova, kteráž mluvil sem vám, Duch a život sou, totiž dřěva života* (BechNeub);
GEN.PL: *tisíc vinných dřev* (Pror);
INS.PL: *drzyewy lignis* (MamA., Gebauer 1960, 151).

Dále byly nalezeny doklady s tvarotvorným základem *drev* v jiných pádech než v GEN.PL:

LOC.SG: *na dřevě lista neviděti* (LegDor);
ACC.PL: *ta všěcka dřeva darmo horníci beře* (PrávHorK, [ověř.]).

Doložení analogických tvarů s tvarotvorným základem *dřev* v plurálu ukazuje, že u apelativa *dřevo* je třeba kromě tvarů původních (*drva*, *drev*, *drvóm* atd.) počítat také s analogicky zpravidelněnými tvary podle singuláru (*dřěva*, *dřev* atd.). Doklady jako *drevě* ukazují, že analogické přejímání tvarů si jako základ bere i tvar GEN.PL. Tvary posledního typu jsou sice doloženy ojedinele, ale představují systémovou možnost analogického vývoje, proto se s nimi počítá. Ke jménu je tedy v seznamu pro generování tvarů zařazena alternace *zaklad-cele_paradigma-dřev+drev/PL_krome_GEN.PL-drv*.

3.3.5 Apelativum *dřvi*

Apelativum se základní podobou *dřvi* má v ESSČ zavedena i lemmata *dveři*, *dveřě*, *dvěři* a *dvěřě*. Všechny podoby se pojí s koncovkami, jež nelze zařadit pravidelně k i-kmenům, proto byl pro tato lemmata zaveden speciální vzor (všechny tvary viz v části 2.15.2.1). Kromě této specifičnosti je pro

sledované apelativum doložena výjimečná alternace – v INS.PL je pravidelný tvar *dveřmi*, ze kterého se analogicky podoby s tvarotvorným základem *dveř* rozšířily do celého paradigmatu. Vzhledem k zavedení lemmat jako *dveři* a *dveře* v ESSČ je otázkou, zda alternaci *dřv* – *dveř* zavést v seznamu pro generování tvarů pouze u podoby původní (a v jakých tvarech), nebo u podob všech. K tomu přistupuje problém alternace v kvantitě – u lemmat *dvěře* a *dvěři* se dlouhé tvary vyskytují v NOM.PL a ACC.PL,²⁵⁰ v ostatních pádech jsou tvary s krátkým vokálem. Vzhledem k tomu, že problém přiřazení tvarů k lemmatům není možné jednoznačně rozhodnout, přikláním se k propojení všech tvarů se všemi lemmaty. Do seznamu pro generování tvarů proto ke všem sledovaným lemmatům zavádím alternaci *zaklad-cele_paradigma-dřv+dveř/NOM+ACC+VOC.PL-dvěř*.

3.3.6 Apelativum *dska*

Apelativum *dska* vykazuje bohatou tvarovou varianci. Staročeské slovníky uvádí lemmata *dska, dcka, dscka, dcska, dščka, dška, cka, deska, destka, deška*, samostatně je uvedeno heslo *deščka*. Pomocí nástroje Analýza tokenů byly vyhledány a následně prozkoumány především tvary s rozšířenou podobou kmene, které se původně vyskytovaly pouze v GEN.PL, ale daly vzniknout podobě tvarotvorného základu i v tvarech ostatních. Oproti tvarům, které by se daly tvořit pravidelně z lemmat uvedených v ESSČ (při zohlednění pravidelné alternace *dska/dcska* – *dščě/dcščě*²⁵¹ a v GEN.PL u jednoslabičných tvarů *desk, deck, desck, decsk, deščk, dešk, cek*),²⁵² byly v textech nalezeny i jiné tvary, které popisují následující odstavce.

Hlásková podoba tvarotvorných základů v kontextech *nesa dvě dčtě svědectvie* (BiblKladr), *na té dčtě takto bylo psáno* (PasTisk), *držieše dvě dčtě svědectvie* (BiblKladr), *na té dčtě takto bylo psáno* (KázLeg, [ověř.]), *hřechy jako na dce napsány* (PasTisk), *dvě dczie* (Mand., Gebauer 1960, 192), *v té arše chovali jsú ty dvě tafle neb ctě kamenné* (KázLeg, [ověř.]), *dwie ftie kameney* (Comest., Gebauer 1963, 411) je různým způsobem nepravidelná, neodvoditelná běžnými pravidly pro hláskové změny. Dalšími doklady, které nejsou pravidelně přiřaditelné k uvedeným lemmatům, jsou kontexty *Tabella písarské descky* (SlovOStřS), *rozbie li ty decky* (KázAdm), *na dčskách korábových* (ŠtítKlem).

Tvary v kontextech *aby jeho obraz [...] na deštce sepsal* (PasTisk), *popsal jě na dvú deštku kamennú* (BiblOI), *povrhše ve škole deštky* (PasKal), *mějž pak deštku čistú* (Kuch) vykazují změnu *šč* (*deščka*) na *št* místo *šť* (tato změna je doložena i u jiných lemmat – viz část 4.4.6.1).

Vzhledem k této velké variaci tvarotvorného základu pokládám za vhodné tvary všech lemmat propojit – odpadnou tak otázky, ke kterému lemmatu některé tvary přiřadit. Podoby tvarotvorného základu jsou do seznamu pro generování tvarů zavedeny ve formě výčtů: jeden je zaveden pro tvary s koncovkou *-ě*, jeden pro tvary GEN.PL a jeden pro tvary ostatní. Ve všech jsou přitom zohledněny

²⁵⁰ V textech ITB je podoba s dlouhým vokálem doložena pouze ve tvarech s koncovkou *-ě*, ne *-i*, ale v ESSČ je zavedena i pro i-kmenový tvar.

²⁵¹ Příklad viz v kontextu *jimažto dska druhé dcště by se spojila* (BiblKladr).

²⁵² Jedná se o nedoložené tvary, ale ze systémového hlediska jsou předpokládány.

pravidelné tvary (bez ohledu na doložení) a všechny výjimečné doložené tvary. Alternace zavedená do seznamu pro generování tvarů má tedy podobu:

zaklad-pokud_koncovka_zacina_ě-

dšč+dcšč+dčt+dct+dc+ct+st+dsc+dcc+dsc+dsc+dšč+dšč+cc+desc+destc+dešč+deščc+deštč/

GEN.PL-desk+desek+deck+decsk+desck+dešč+dešk+cek+destek+dešek+dešček+deštek+deštěk/

zbytek_paradigmatu-

dsk+dck+dsck+dcsk+dšč+dšk+ck+desk+destk+dešk+dešč+deštk+desck+deck+dčsk.

3.3.7 Apelativum *křest*

Apelativum *křest* má ve sledovaném období v pádech s koncovkou doloženy tvary s tvarotvorným základem *krst*, *křst*, *křt*: *ot jeho svatého krstu* (KristA), *beze křstu* (ŠtítKlem), *ote křtu* (BiblLitTřeb). Tvarotvorný základ *křst* je doložen i v bezkoncovkovém pádě: *počišćenie svatého křst prijmi* (PasMuzA, [ověř.]). ESSČ kromě těchto podob uvádí i tvarotvorný základ *křest*. V textech ITB žádný takový tvar doložen není, ale na základě respektování slovníku se s ním při generování počítá. GbSlov uvádí mezi doklady i tvary s podobou tvarotvorného základu *křist* a *kirst*: *prosi krzyfta Bořivoj* (DalC., GbSlov), [v] *tu dobu v Uhřech kirfta mnoho bieše* (DalC., GbSlov). V ITB žádné takové doklady nalezeny nebyly, první tvar je tedy zařazen do seznamu výjimek, druhý vznikne aplikací pravidel pro průvodní vokály u slabikotvorných likvid (viz část 4.4.9). K lemmatu *křest* je v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace *zaklad-bezkoncovkove_tvary-křest+křst/tvary_s_koncovkou-křest+krst+křst+křt*.

3.3.8 Apelativum *trest*

U apelativa *trest* (,třtina') se jako tvary genitivu uvádí *trsti*, *třsti* a *třti* (Gebauer 1960, 392). V ITB jsou nejlépe doloženy tvary s tvarotvorným základem *třt* (např. *tepiechu jeho hlavu třtí* (BiblOl), [k]dyž my budem čisti v svých knihách nad těmi třtěmi rozščepenými, tehdy tě dvě polovici třti budú spolu bojovati (CestMil, [ověř.]), podoba kořene *třst* je doložena pouze doklady [t]řsti *potřesené hýbavé nezetře* (BiblKlemNZ) a [n]ekúpil si mně za stříebro třsti (Pror) a podoba kořene *trst* je doložena pouze tvarem INS.SG, např. *trstí větrem klácenú nebieše* (HusPost, [ověř.]), *tepiechu v hlavu jeho trstí/trestí* (BiblKlemNZ). V posledním dokladu se navíc vyskytuje i tvar bez zánikové alternace. Jiný podobný tvar je doložen v kontextu *trefftmy* (Kruml., Gebauer 1963, 179). Další nepředpokládaný tvar je doložen v kontextu *naplniv húbu octem a vzloživ na třest* (BiblKlemNZ). Všechny tyto podoby tvarotvorného základu jsou zavedeny do seznamu pro generování tvarů. K lemmatu *trest* je tedy zavedena alternace *zaklad-bezkoncovkove_tvary-trest+třest/tvary_s_koncovkou-trest+trst+třst+třt*.

3.3.9 Apelativa *test* a *tšče*

U apelativa *test* (,tchán') se uvádí podoby kořene v pádech s koncovkou *tst*, *ct* a podoba pravidelná *test*. Jsou doloženy např. v dokladech *tyto noviny tsti svému povědě* (ApolP, [ověř.]), *řekl jest ke cti svému Labanovi* (BiblOl), *ať bych Alexandra, tvého testi záhubci, dal tobě v ruce* (AlexPovD). Ojediněle je doložen i tvar *čtě* – *by zabit od svého čtě* (MartKronA). Jde zřejmě o kontaminaci s apelativem *čtě*, proto je tvar zařazen do seznamu výjimek. Při generování tvarů se počítá se všemi variantami, k lemmatu *test* je tedy přiřazena alternace *zaklad-bezkoncovkove_tvary-test/tvary_s_koncovkou-test+tst+ct*. Stejnou alternaci zavádím i k ženskému jménu *test* (,tchyně').

Apelativum s lemmaty *tšče*, *čtě* má doložené tvary *socrus tšče* (KlarGlosA), *jejie čtě, nemilostivá pohanka* (PasTisk), *s čtí svú* (LyraMat). Gebauer (1963, 179) uvádí i tvar *čči: proti czczy fwe* (Ol., Gebauer 1963, 179), kontaminací vznikají i tvary se základem *čšč*: *nad svú čšči svatú Ludmilú* (KarVáclB). K lemmatům proto v seznamu pro generování tvarů zavádím alternaci *zaklad-cele_paradigma-tšče+čt+čč+čšč*.

3.3.10 Apelativum *tščice*

Apelativum se základní podobou *tščice* (,sklíčenost') má doloženy tvary *tščice* (KlarGlosA), *hoře a czczyczy (ččici, Alb., Gebauer 1963, 394), věčnú čtici budú jmiati* (ŠtítKlem), *všudy hoře, všudy čščice* (AlxVíd), *srdce jde różno čštici* (AlxV). V MSS jsou kromě podoby základní zavedeny podoby *tščice*, *čštice*, *čticě*. Protože není dobře odvoditelné, ke kterému lemmatu který tvar patří, zavádím ke všem podobám alternaci *zaklad-cele_paradigma-tščic+ččic+čtic+čščic*.

3.3.11 Apelativum *pepř*

U apelativa označujícího *pepř* je původní podoba lemmatu *pepř* nedoložena, doloženy jsou jen podoby *peř* a *pepř*. Všechny tvary s koncovkou jsou tvořeny od základu *pepř*. Lemmatům je proto v seznamu pro generování tvarů přiřazena alternace *zaklad-bezkoncovkove_tvary-ppěř+pepř+peř/tvary_s_koncovkou-pepř*.

3.3.12 Apelativum *stblo*

Apelativum *stblo* má pravidelný GEN.PL *stěbl*. Jeho působením vznikají novotvary pro ostatní pády včetně nominativu (viz např. kontext *dáno mi jest stěblo podobné k prutu* (BiblOl)). Texty ITB sice obsahují pro sledované období pouze tvary singuláru, systémově však je třeba počítat se všemi třemi čísly. Ve slovnících je podoba *stěblo* zatím zavedena pouze s odkazem na podobu *stblo*, nalezené doklady však její zavedení do seznamu pro generování tvarů opravňují, proto je do podkladů doplněna jako nové lemma. Tvary lemmat *stěblo* a *stblo* jsou propojeny alternací *zaklad-cele_paradigma-stěbl/cele_paradigma_krome_GEN.PL-stbl*.

Kromě podoby *stblo* dokládá Gebauer (1960, 153) také podobu *zdblo* (Boh., Gebauer 1960, 153). Vzhledem k tomu, že tato podoba není doložena v textech ITB a nejsou doloženy ani jiné tvary s tímto kořenem, je tvar *zdblo* zařazen jako NOM.SG lemmatu *stblo* v seznamu výjimek.

3.3.13 Apelativum *vep*

U apelativa *vep* (,úpění') se uvádí (např. Gebauer 1963, 180) jako pravidelný GEN.SG tvar *úpa/úpu*, zároveň však je (ojediněle) možné nalézt tvary jako *vepu* ([t]oho sě jiež zželi *vepu* (LegKat, [ověř.])) a NOM.SG *úp* (*byl-li úp, křik neb které dobývanie z tvrze* (DubA, [ověř.])). Podoba *úp* je zavedena v ESSČ jako lemma, vedle ní uvádí MSS i podobu *up*. Situace je řešena stejně jako u ostatních apelativ s ojedinělými změnami ve tvarech – jako lemma jsou zavedeny podoby *úp*, *up* i *vep*, všechny podoby tvarotvorného základu jsou propojeny se všemi tvary. Ke všem třem lemmatům je tedy přiřazena alternace *zaklad-cele_paradigma-vep+úp+up*.

3.4 Shrnutí

V této kapitole byly popsány takové alternace tvarotvorného základu, které není vhodné nebo možné zachycovat formou obecně platných pravidel jako hláskové změny, protože jsou buď vázány na konkrétní lemma (*pes – psa*, ale *les – lesa*), nebo jsou podmíněny stavbou tvarotvorného základu (např. počtem slabik nebo typem souhlásek na jeho konci), a jejich zavedení formou pravidel by tak bylo velmi složité.

Kapitola se postupně věnovala alternacím v kvantitě, tedy rozdílům jako *diera – děr*, *práh – prahu*, *sól – soli*, *břiemě – břěmeno*, *ryba – rýb*, poté se zaměřila na alternace působené jerovým nebo vkladným *e*, tedy na alternace, v nichž v určitých tvarech oproti tvarům jiným přibývá, nebo se ztrácí *e* – např. *ovcě – ovec*, *hra – her*, *orel – orla*, *rtek – retku* – a nakonec popisovala případy s nepravidelnými změnami v tvarotvorném základu, které se týkají některých lemmat, tedy případy jako *čest – cti*, *dřevo – drva* apod. Následující shrnutí toto pořadí dodržuje.

3.4.1 Kvantitativní alternace

Jako východisko pro sledování změn kvantity sloužila Gebauerova mluvnice (1960) a pojednání o staročeské kvantitě M. Nedvědové (rukopis). Vzhledem k tomu, že tyto popisy jsou pro účely vytváření podkladů pro generování tvarů všech apelativ sledovaného období kusé, byla ke jménům zmiňovaným v obou zdrojích jako kolísajícím přidána i jména s podobnými vlastnostmi ze staročeských slovníků, pokud bylo oprávněné se domnívat, že sledovaný jev má širší uplatnění. Tvary těchto slov (jednalo se asi o 300 lemmat) byly zkoumány pomocí nástroje Analýza tokenů. Soustředila jsem se především na zachycení možných analogických jevů – příklady uváděné v této části kapitoly o alternacích tak nejčastěji představovaly případy z hlediska mluvnických popisů daného jevu nepravidelné.

Při pojednání o staročeské kvantitě je třeba mít na zřeteli, že velký počet pramenů kvantitu neznačí vůbec a i prameny, které ji značí, jsou často nekonzistentní. Stav nalezený v textech ITB tak o stavu staročeském vypovídá jen částečně a nutně do jisté míry odráží rozhodnutí editorů jednotlivých textů.

Doklady nepravidelných jevů pocházející z textů v ITB prozatím nespolehlivých, které nemají označenou kvantitu v rukopisu nebo mají pouze nespolehlivou edici, jsem se rozhodla řadit pouze do seznamu výjimek, protože zde prozatím neexistuje kvalifikované rozhodnutí editora.

Na začátku pojednání o kvantitě bylo upozorněno také na nerozlišitelnost mezi dloužením v určitých tvarech paradigmatu a výsledkem diftongizace *o > uo* – např. tvar *buoha* může být výsledkem analogického dloužení podle NOM.SG *bóh*, nebo se může jednat o diftongizaci krátkého *o* na *uo*.

Tato situace byla u různých lemmat v seznamu pro generování tvarů zohledněna různě. V případě, že byl tento jev nalezen u typu apelativ, která vykazují alternaci v kvantitě i u jiných vokálů než u *o*, byl jev pojímán jako analogie podle jiných tvarů paradigmatu. Jestliže se vyskytoval u jmen, která jinak alternaci nevykazují (např. *rov – ruov*), byl ponechán stranou – dané tvary vzniknou aplikací pravidla o diftongizaci.

Komplikovanou otázkou představuje v případě kvantitativní propojování lemmat lišících se pouze kvantitou. Vzhledem k tomu, že propojovat všechna lemmata lišící se jen kvantitou je mimo možnosti této práce a pro propojování lemmat jen u těch dvojic, jejichž rozdílná podoba vznikla na základě alternace v paradigmatu, zase nejsou spolehlivá kritéria, jak tato lemmata odlišit od ostatních, upustila jsem úplně od propojování lemmat lišících se kvantitou. U dvojic lemmat lišících se kvantitou (např. *hora /hóra, bieda/běda*) je alternace vždy zavedena k podobě, kde se pravidelně vyskytuje – tedy dloužení v GEN.PL k podobě lemmatu s krátkou samohláskou, nasvědčuje-li novočeský stav a pořadí ve staročeských slovnících tomu, že je to podoba původní (např. *hora – hór*), a krácení na různých místech paradigmatu u lemmat s dlouhou samohláskou (např. *bieda – běd*). Lemmata *hóra* a *běda* jsou do seznamu pro generování tvarů zavedena jako pravidelná, tedy bez alternace.

Kolísání v kvantitě je nejrozšířenější v ženské a-kmenové deklinaci. Jména s krátkým vokálem (až na několik drobných výjimek jako např. *rada – rádu*) vykazují kolísání pouze v GEN.PL, pokud v něm vzniká jednoslabičný tvar (*ryba – rýb, žena – žen*). Tato alternace byla v textech ITB doložena hojně, a do seznamu pro generování tvarů je proto zanesena systematicky pro dvojslabičné a-kmeny, u nichž je GEN.PL jednoslabičný (platí i pro a-kmeny mužské, celkem se jedná asi o 350 jmen).

Dvojslabičná apelativa s dlouhým vokálem v tvarotvorném základu vykazují ve velké míře krácení – systémově se vyskytuje v INS.SG, GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL, někdy se předpokládá i v duálu. Vyhledání tvarů dvojslabičných apelativ s první slabikou dlouhou umožnilo nalézt poměrně početnou skupinu jmen, která v kvantitě kolísají. U většiny z nich platí, že v pádech, kde se předpokládá krácení, jsou doloženy tvary zkrácené i nezkrácené (*brána – branama/bránama, jicha – jichú/jíchú*), u mnoha z nich bylo nalezeno kolísání v kvantitě i v pádech, kde se kolísání nepředpokládá (*múka – muky/múky*). Mezi oběma skupinami se nepodařilo nalézt žádný jazykový rozdíl (např. hmotná – nehmotná entita, typ vokálu v tvarotvorném základu), doložení tvarů se tedy zdá být spíše otázkou náhody. Pro účely generování tvarů je proto vhodné zavést ke všem jménům, u nichž je kolísání doloženo, alternaci v celém paradigmatu (jedná se asi o 80 jmen).

Podobné kolísání v kvantitě je doloženo u ženských ja-kmenů. Na rozdíl od a-kmenů se zde však dloužení v GEN.PL týká pouze jmen *země* a *dušě*, u jiných jmen doloženo není. Krácení u dvojslabičných apelativ s první slabikou dlouhou je doloženo u menšího počtu jmen než u a-kmenů (jedná se o 12 lemmat). Opět je vhodné místo alternace systémově v INS.SG, GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL počítat s alternací v celém paradigmatu (*kóžě – bez kožě/kóžě, koží/kóží*).

Částečně podobný typ alternace kvantitativní se vyskytuje ještě u středních o-kmenů – dvojslabičná jména s první slabikou krátkou vykazují dloužení v GEN.PL, je-li jednoslabičný. Jev se však týká pouze

omezeného počtu jmen (*vrata, tělo, slovo, kolo*). U jména *usta* se alternace rozšířila do celého paradigmatu. U dvojslabičných jmen s první slabikou dlouhou se vyskytuje krácení v GEN.PL a nepravidelně i v pádech jiných. Jev se opět týká omezené skupiny jmen (jde o 8 apelativ, např. *péro, písmo, léto, dielo*).

Jiný typ kvantitativní alternace vykazují jména v NOM.SG jednoslabičná, tedy mužské o-kmeny, u-kmeny a jo-kmeny a ženské i-kmeny. Společným jevem je u těchto deklinací krácení vokálu ve tvarech s koncovkou (*boha, nožě*) oproti tvarům s vokálem dlouhým v bezkoncovkových tvarech (*bóh, nóż*). U všech deklinací se jev týká omezené skupiny jmen (u o-kmenů např. jmen *bóh, práh, snieħ*, u u-kmenů např. jmen *dóm* a *vól*, u jo-kmenů např. jmen *děšč, hnój, nóż*, u i-kmenů jmen *sól, hól* a zřejmě i *ciev*) a pro všechny tyto deklinační typy platí, že byly nalezeny i tvary analogické – tedy krátké v tvarech bez koncovky a dlouhé v tvarech s koncovkou (*dešt, chleb, buoha, vietra, suoli*). Je proto opět vhodné počítat u těchto jmen s alternací kvantity v celém paradigmatu (celkem se u všech těchto deklinací jedná o necelých 40 lemmat, nejpočetněji jsou mezi nimi zastoupeny o-kmeny (20 zástupců)).

Výjimečné je u těchto deklinací dloužení – týká se jen apelativa *čas* (*do čas*).

Alternace jiného typu se vyskytuje u jména *pán* – v singuláru se předpokládají dvojtvary, v duálu a plurálu podoby s dlouhým vokálem. Na základě dokladů z textů ITB se ale opět jedná spíše o alternaci v celém paradigmatu.

Další typ kvantitativní alternace má substantivum *peniez* – původně je tvarotvorný základ *peněz* v GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL a ostatní tvary mají tvarotvorný základ *peniez*, ale vyskytují se také tvary analogické, proto se opět počítá s alternací v celém paradigmatu.

Další deklinací, která vykazuje systematickou alternaci v kvantitě, jsou střední n-kmeny. Platí u nich, že tvary s koncovkou *-ě* jsou tvořeny od tvarotvorného základu s dlouhým vokálem (např. *břiemě, rámě*), tvary ostatní od tvarotvorného základu s vokálem krátkým (např. *břěmeno, rameno*). Tato alternace je pravidelná, v textech ITB nebyly nalezeny výjimky.

U ostatních deklinací se alternace délky týká jednotlivých apelativ a typově se různí – u mužských n-kmenů alternuje kvantita u lemmatu *kámen* (v NOM.SG a ACC.SG je vokál dlouhý (výjimečně i krátký), jinde vždy krátký), u r-kmenů se alternace týká lemmat *máti, máť, máteř* (pouze tyto tvary mají dlouhý vokál, navíc se vyskytuje i tvar *mateř*), u středních jo-kmenů alternuje kvantita v celém paradigmatu u jména *plúcě* a u nt-kmenů se vyskytuje specifická alternace u lemmatu *dietě* (v singuláru a duálu má tvarotvorný základ podobu *diet/dietě* (kromě tvarů s koncovkou *-ma*), v plurálu a tvarech s koncovkou *-ma* podobu *děť*).

K lemmatům, pro něž bylo doloženo krácení nebo dloužení, je v seznamu pro generování tvarů přiřazena alternace typu kvantita. V její značce je popsáno, kterých tvarů se alternace týká, a je uvedeno, zda se jedná o dloužení, nebo o krácení. V písemném záznamu znamená krácení a dloužení změny, které shrnuje Tabulka 12.

dloužení	krácení
a > á	á > a
e > é	é > e
i > í	í > i
o > ó	ó > o
u > ú	ú > u
y > ý	ý > y
ě > ie	ie > ě, e, i

Tabulka 12: Krácení a dloužení vokálů při kvantitativní alternaci

Tyto změny je třeba aplikovat na tvarotvorný základ lemmat, kterých se kvantitativní alternace týká, a počítat i se všemi nástupnickými podobami nově vzniklých variant tvarotvorných základů. Tabulka tvoří doplnění souhrnu hláskových změn uvedených v souhrnu kapitoly 4.

3.4.2 Alternace působené jerovým či vkladným *e*

Alternace působené jerovým či vkladným *e* se vyznačují tím, že se v některých tvarech objevuje *e*, které v jiných tvarech buď není vůbec, nebo se vyskytuje na jiném místě tvarotvorného základu. Z hlediska přípravy podkladů pro automatickou morfologickou analýzu se jedná o tutéž alternaci, ať už je působena vývojem jerů nebo vzniká analogií (a *e* je vkladné), proto nebyly tyto případy ve výkladu odlišovány. V současné češtině se jako alternace zániková označují (Mluvnice češtiny 2 1986, 257) případy, ve kterých oproti tvaru NOM.SG chybí v tvarech s koncovkou *e* (*orel* – *orla*) a jako alternace vzniková (ibid.) potom případy, kde oproti NOM.SG v bezkoncovkovém GEN.PL *e* přibývá (*ovce* – *ovec*). Ve výkladu byla tato distinkce podržena, protože případy prvního typu bylo možné zkoumat jinak než případy typu druhého. Zatímco pro vznikovou alternaci představují spolehlivý zdroj informací staročeské slovníky, které uvádějí opěrný tvar včetně alternace (*orel*, *orla*), pro alternaci vznikovou žádný takový zdroj neexistuje. (Mluvnické popisy jsou příliš kusé na to, aby podle nich bylo možné usuzovat na tvar GEN.PL u všech apelativ, kterých by se alternace mohla týkat.)

Na druhou stranu rozdělení na alternaci vznikovou a zánikovou zastírá fakt, že se u obou těchto typů jedná o tentýž jev – tvary bez koncovky mají podobu tvarotvorného základu s *e*, tvary s koncovkou toto *e* v tvarotvorném základu nemají. Navíc se u obou alternací vyskytují apelativa, která mají tvarotvorný základ s *e* i bez něj, a to i u tvarů bezkoncovkových (*mezk/mezek*, *bázn/bázen*, *jisker/jiskr*) i u tvarů s koncovkou (*pohřebu/pohřbu*, *lepu/lpu*), ve výjimečných případech u všech tvarů (*plt/plet*, *plti/pleti*). Kromě toho se vyskytují tvary NOM.SG, které podle toho, zda mají, nebo nemají koncovku, mají, nebo nemají v tvarotvorném základu *e* (*rzě/rez*, *obcě/obec*, *bukev/bukva*). U případů s dvojí podobou lemmatu by tedy bylo pro účely generování tvarů možné rozlišovat, zda *e* ve tvaru oproti lemmatickému tvaru vzniká, nebo zaniká, ale přitom by se obecně zastírala příbuznost jevů popisovaných jako vzniková a zániková alternace. Proto jsou v seznamu pro generování tvarů pro alternaci vznikovou i zánikovou zavedeny společné značky (začínají na E0). Rozdělení alternací na vznikové a zánikové dále zastírá fakt, že v některých tvarech se *e* pouze

přesunuje, nebo z jiného úhlu pohledu na jednom místě tvarotvorného základu zaniká a na jiném vzniká (srov. *švec – ševcě, rtek – retku*).

I přes tyto nevýhody ve výkladu alternaci zánikovou a vznikovou rozlišuji, protože alternace byly zkoumány různě. Alternace s přesunem *e* jsou pro jednoduchost řazeny mezi alternace zánikové.

V případě, že se pro dané apelativum vyskytuje více podob lemmatu lišících se pouze alternací typu EO, byla tato lemmata propojena, aby bylo možné najít všechny tvary daného apelativa po zadání kteréhokoli z lemmat. Např. lemmata *bázn* a *bázen* jsou propojena tak, že je k nim v seznamu pro generování tvarů přiřazena alternace, která pro bezkoncovkové tvary počítá s výskytem podoby *s e* i bez něho, pro tvary s koncovkou potom s tvary s tvarotvorným základem zakončeným na dvě souhlásky (např. *bázni*). Staročeské slovníky poskytují pro detekci těchto lemmat dostatečně spolehlivá vodítka.

Alternace zániková byla zkoumána především na základě dat ze staročeských slovníků – ze všech apelativ, která mají lemma bez koncovky, byla na základě opěrného tvaru, který se neskládal pouze z koncovky, ale také z alternující části tvarotvorného základu, vybrána apelativa bez zřetelného sufixu. Na apelativa neodvozená zřetelným sufixem jsem se zaměřila proto, že právě u nich byly u Gebauera (1963) nalezeny některé nepravidelné tvary, a také proto, že prozkoumat ručně všechna jména se zánikovou alternací bylo mimo možnosti této práce. Spolu s těmito jmény byla ze staročeských slovníků vybrána všechna apelativa, která nevykazovala pravidelnou alternaci typu bezkoncovkové tvary *s e*, tvary s koncovkou bez něho (schematicky KeK_KK, např. *orel – orla*). U všech takto vybraných jmen proběhlo zkoumání tvarů pomocí nástroje Analýza tokenů (jednalo se celkem asi o 600 lemmat), u deminutiv typu *domček* bylo možné díky jejich specifické a formálně výrazné stavbě zkoumat tvary přímo v textech ITB pomocí regulárních výrazů.

Touto analýzou bylo zjištěno, že nepravidelné tvary apelativ, u nichž staročeské slovníky uvádějí alternaci KeK_KK (celkově i s apelativy odvozenými jde asi o 2400 lemmat) jsou velmi výjimečné (dohromady se u všech deklinací jednalo o asi 15 tvarů, např. *stupeni, ženi, týdeny*). Dále byly na základě údajů ve staročeských slovnících i tvarů získaných pomocí nástroje Analýza tokenů popsány typy zánikové alternace, které se od alternace nejrozšířenější – tedy alternace KeK_KK – nějak liší.

U mužských o-kmenů a jo-kmenů představuje druhý nejrozšířenější typ alternace taková změna tvarotvorného základu, při níž *e*, které se vyskytuje v bezkoncovkových tvarech, ve tvarech s koncovkou na dané pozici mizí a objevuje se o jednu pozici hlouběji ve tvaru – např. *švec – ševcě, domček – domečku, rtek – retku*, schematicky KeK_eKK. Tato alternace je typická pro deminutiva, ale vyskytuje se i u jiných apelativ (alternace se týká asi 130 lemmat).

Výjimečně jsou ve staročeských slovnících zavedeny podoby apelativ s alternací KeK_eKK vzniklé analogií: *oboječek, pacholeček, ostnec, blížnec* vedle pravidelného *obojček, pacholček, ostnec, blížnec* – u těchto jmen je třeba počítat s tvary obsahujícími sekvence KeK+eKeK v bezkoncovkových tvarech a sekvenci eKK (*oboječku, pacholečka*) ve tvarech s koncovkou.

U i-kmenů se v tvarech s koncovkami *-mi* a *-ma* objevují dvojtvary jako *zdmi* a *zedmi*. První z tvarů přitom představuje tvar původní, druhý tvar vznikl analogií. Tyto tvary se vyskytují u jmen s původně jerovým *e* (je jich kolem 30), u jmen s *e* vkladným (typu *piesen*, *bázen*) se nevyskytují.

Další poměrně rozšířený typ alternace se vyskytuje u o-kmenů, jo-kmenů a i-kmenů a představují ho apelativa, která mají kromě tvarů bezkoncovkových v celém paradigmatu dvojtvary. Jedná se např. o jména *lep*, *vojen*, *dech*, *mandel*, *datel*, *sršen*, *stred* nebo *pohřeb*. Byly tedy doloženy tvary jako *lepu* i *lpu*, *strelu* i *strdu*, *pohřebi* i *pohřbi* atd. (takových jmen bylo nalezeno asi 20).

Opačný případ alternace se vyskytuje u jmen, která mají dvojtvar v bezkoncovkových tvarech, ale jinak celé paradigma společné – např. *cukr/cuker*, *mez/mezek*, *bázn/bázen* (takových lemmat je asi 90).

Výjimečný je případ lemmat *plt* a *plet*, u nichž staročeské slovníky uvádějí dvojí podobu ve všech tvarech.

Ostatní alternace se týkají již pouze malých skupin jmen.

U substantiv *mest*, *mez*, *bez/pezd/pest* mizí v pádech s koncovkou *e* z tvaru před sekvencí dvou souhlásek, ne pouze před souhláskou jedinou, jak je tomu u většinových případů (pravidelné tvary jsou tedy *mest* – *mstu*, schematicky eKK_KK). Podobným případem je jméno *lest* (*lsti*) – u něj však nastává i specifické kolísání před koncovkami *-mi* a *-ma*, proto je jeho alternace odlišná od uvedených lemmat o-kmenových. U apelativa *debř* se kromě právě popsané alternace (*debř* – *dbři*) uvádí i tvary bez alternace (*debř* – *debři*). Jméno je tím specifické. Jeho podoba s dlouhou samohláskou (*débř*) je zase výjimečná v tom, že v tvarech s koncovkou mizí *é* dlouhé.

Lemmata *hřbet*, *chřbet*, *hmez*, *čber* a *snem* mají zároveň typ alternace KeK_eKK a tvary bez alternace, tedy např. *čebri* i *čberu*.

U lemmat *česnek*, *podšev*, *hroznec*, *paznohtek/paznehtek* a *hroznec* je třeba počítat zároveň s typem nejčastějším (KeK_KK) i s přesunem *e* hlouběji do tvarotvorného základu (KeK_eKK), tedy např. *česniku* i *česnku*, *hrozenku* i *hroznku*.

Nejsložitější alternace se vyskytují u jmen *blsket* a *bezden*, proto byly podoby tvarotvorného základu těchto jmen v seznamu pro tvoření tvarů vyjmenovány. U apelativa *blsket* se v celém paradigmatu objevují základy *bleskt*, *blskt*, *blsket* a *blesket*, jméno *bezden* tvoří bezkoncovkové tvary pouze od této podoby tvarotvorného základu, tvary s koncovkou mohou mít podle staročeských slovníků podobu *bezdn*, *bezden* i *bezedn*.

Pro **alternaci vznikovou** na rozdíl od alternace zánikové staročeské slovníky žádné vodítko neposkytují. Alternace se týká a-kmenů, ja-kmenů, středních jo-kmenů a středních o-kmenů, tedy deklinací, které mají v NOM.SG tvar s koncovkou a v GEN.PL tvar bezkoncovkový. Stejný jev je třeba předpokládat u mužských o-kmenových pluralií tantum, kde se oproti tvaru NOM.PL s koncovkou vyskytuje v GEN.PL i tvar bezkoncovkový. U a-kmenů a středních o-kmenů je bezkoncovkový tvar v GEN.PL tvarem základním, u ženských a-kmenů a středních o-kmenů i tvarem jediným. U ostatních

deklinací se vyskytují i tvary GEN.PL s koncovkou. Alternace se týká pouze GEN.PL bez koncovky a pouze jmen, jejichž tvarotvorný základ končí na skupinu alespoň dvou souhlásek. Zároveň však platí, že u některých skupin souhlásek se alternace vyskytuje (*okno – oken*), u jiných nikoliv (*hvězda – hvězd*) a u některých jsou doloženy dvojtvary (např. *jitro – jitr/jiter*). U a-kmenů a o-kmenů nelze ani na základě nejpodrobnějšího gramatického popisu problematiky u Gebauera (1960, 1963) stanovit, kterých skupin souhlásek na konci tvarotvorného základu se alternace týká, a kterých ne, u ostatních deklinací se tvary s alternací vyskytují pouze u jmen s tvarotvorným základem zakončeným v písmu na sekvenci Kc nebo Kn (např. *súdcě, vajce, višně – súdec, vajec, višeň*).

U o-kmenů a a-kmenů bylo proto nutné situaci zjišťovat přímo v textech ITB. Ze staročeských slovníků byly za tímto účelem vybrány všechny kombinace posledních dvou souhlásek v tvarotvorném základu o-kmenů a a-kmenů (např. *zk, zd, kn, tr, rch*), a to včetně pluralií tantum (u mužských o-kmenů se jednalo pouze o pluralia tantum, protože jen u nich se vyskytuje NOM s koncovkou, ale GEN bez koncovky). V seznamu tokenů v nástroji Analýza tokenů potom bylo na základě tokenů zakončených např. *zk* a *zek*, *zd* a *zed*, *kn* a *ken*, *tr* a *ter*, *rch* a *rech* zjišťováno, zda se v textech ITB vyskytují tvary s alternací (*otázek, oken*), nebo bez ní (*hvězd, patriarch*), nebo obojí (*jitr, jiter*). Tvary nalezené v seznamech nástroje Analýza tokenů byly vždy ověřovány v textech ITB kvůli homonymiím, nespolehlivé doklady byly dohledávány v kopiích rukopisů nebo edicích. Tímto způsobem byly získány skupiny sekvencí souhlásek, které se vyskytují pouze bez alternace, pouze s alternací a s alternací i bez ní (tyto skupiny představuje Tabulka 11). Toto rozdělení sekvencí souhlásek na konci tvarotvorného základu je promítnuto do seznamu pro generování tvarů – pro dané lemma se na základě koncové sekvence souhlásek tvarotvorného základu bude tvořit tvar bez alternace, tvar s alternací (takových lemmat je asi 2100) nebo tvary oba (takto zakončený tvarotvorný základ má asi 1100 lemmat). Ukáže-li se však tento způsob příliš komplikovaný, nebo se objeví tvary, které výsledky provedené analýzy zpochybní, je vždy možné generovat tvary s alternací i bez ní pro všechny a-kmeny a o-kmeny s tvarotvorným základem zakončeným na alespoň dvě souhlásky.

Provedená analýza vyžaduje několik komentářů:

a) U mnoha kombinací souhlásek se nepodařilo získat žádné doklady. U těchto kombinací bylo na možný tvar GEN.PL usouzeno na základě novočeského stavu (ověřeného v korpusu SYN) pro apelativa, která se dochovala do současné češtiny (např. *kapsa* nebo *karta*). U apelativ, která se nedochovala (např. *korábna, varda*), byl tvar GEN.PL určen na základě analogie s doloženými tvary (tam, kde je situace nejasná, se pro jistotu počítá s dvojtvar). U apelativ ve sledovaném období ojedinělých a u jmen, kde je samotný tvar GEN.PL nepravděpodobný (např. *drakorza, bihra*), se počítá s tvarem bez alternace.

b) Analýzou tvarů bylo dále zjištěno, že tvoření tvaru GEN.PL je na skladbě souhláskové skupiny na konci tvarotvorného základu nezávislé u apelativ s jednoslabičným lemmatem. Ta jednoslabičná jména, která neobsahují v tvarotvorném základu z hlediska současné češtiny slabikotvorné *r* nebo *l*, tvoří GEN.PL z tvarotvorného základu s alternací – *her, ker, den*. Jednoslabičná jména, která takové *r* nebo *l* mají, tvoří GEN.PL buď bez alternace (*zrn, vln, mlh*), nebo s ní (*brev*) nebo obojím způsobem

(*slz, slez*). Záleží na původní poloze jeru před likvidou (zanikl), nebo za ní (vokalizoval se). Původní tvary se měnily analogií.

c) Specifickou alternaci vykazují apelativa *mzda* a *msta* – sekvence dvou souhlásek na konci tvarotvorného základu se u nich chová jako celek, tvar GEN.PL je tedy *mezd, mest* (srov. stejný jev u jmen *mest, bezd* výše).

d) U některých apelativ vedla původně vzniková alternace v GEN.PL k alternacím v celém paradigmatu, nebo alespoň v jeho části. Tato situace byla nalezena u lemmat *blcha, dska* a *stblo*.

e) U mužských o-kmenových pluralií tantum je vzniková alternace zavedena s ohledem na možnost výskytu starého bezkoncovkového GEN.PL (*otdavky – otdavek*). Nicméně je třeba zmínit, že staročeské slovníky u těchto jmen uvádějí v naprosté většině případů jako opěrný tvar GEN.PL s koncovkou *-óv* a bezkoncovkový tvar se v textech nevyskytuje (až na tvar *varhánky*, který může ale mít i ženský rod).

U středních jo-kmenů a mužských i ženských ja-kmenů byla provedena analýza tvarů jmen s tvarotvorným základem zakončeným na Kc a Kn a byl potvrzen stav popisovaný u Gebauera (1960). U těchto jmen je tedy v seznamu pro generování tvarů zavedena vzniková alternace v bezkoncovkovém GEN.PL.

3.4.3 Alternace výjimečné

V poslední části kapitoly byly popisovány alternace, které nelze zobecnit. Týkají se jednotlivých lemmat, vyplývají z hláskových změn, ale do podoby tvarů zasahuje analogický vývoj. U všech těchto apelativ jsou v seznamu pro generování tvarů vyjmenovány podoby tvarotvorného základu pro skupiny tvarů, kde dochází k odlišnostem, případně pro celé paradigma. Apelativa zařazená do této části byla nalezena na základě Gebauerových příkladů (Gebauer 1960, 1963) a na základě staročeských slovníků (apelativa mají nepravidelnou alternaci v opěrném tvaru). Jedná se o apelativa s původními podobami lemmat *cierkev, čest* a *účsta* (včetně podob odvozených prefixací), *dřevo, dřvi, dska, křest, trest* (,třtina'), *test* (,tchán, tchyně'), *tšče* (,tchyně'), *tščicě* (,sklíčenost'), *ppeř, stblo* a *vep* (,úpění').

4 Hláskové změny

Tato kapitola se věnuje pravidelným formálním proměnám tvarů apelativ, které nejsou závislé na lemmatu, a není tedy nutné uvádět je jako součást seznamu pro generování tvarů. Místo toho se pro popis a generování tvarů počítá s jejich zavedením ve formě obecných pravidel. Tyto formální proměny jsou pro jednoduchost souhrnně označovány jako hláskové změny, i když se u některých z nich o hláskovou změnu ve smyslu, v jakém se pojem užívá v historických mluvnicích, nejedná (např. střídání *k* a *c* na konci tvarotvorného základu ve tvarech *vlk* – *vlcí*).

Vzhledem k tomu, že v této práci jsou představovány podklady pro popis psané formy jazyka, je třeba vycházet z grafické podoby tvarů – tedy z proměny písmen, nikoliv hlásek. Tato distinkce je v celé této kapitole uplatňována – hláskové změny jsou popisovány tak, jak se projevují v psané podobě jazyka. Přesto se pro jednoduchost v celém popisu mluví o změnách hláskových, ne o proměnách písmen.

Kapitola je návrhem, jak by pravidla zachycující hláskové změny mohla vypadat, a ve svém závěru se zamýšlí i nad pořadím, v jakém bude zřejmě třeba je aplikovat. Je velmi pravděpodobné, že se při implementaci ukáží některé nepředvídané důsledky uplatnění hláskových změn, a podmínky pro změny i jejich pořadí tak bude nutné přizpůsobit. Tato kapitola je z tohoto důvodu pouze východiskem pro řešení hláskových změn a nemůže zatím představit optimální řešení.

Popis vychází z části Hláskosloví historické mluvnice Jana Gebauera ve vydání z roku 1963. I když je tato mluvnice v mnoha ohledech překonaná (viz Komárkův doslov in Gebauer 1963, 723–763), stále představuje nejbohatší zdroj interpretovaného jazykového materiálu. Ostatní práce (Trávníček 1935, Komárek 1969 a 2012, Lamprecht 1986) byly využity ke korigování některých teoretických náhledů. Nový materiál (stejně jako v části tvaroslovné) tyto popisy nepřinášejí. Z Gebauerovy mluvnice byl vybrán materiál pocházející ze sledovaného období a týkající se apelativ.

Všechny hláskové změny jsou v této kapitole probrány pouze v hlavních rysech – postihnout problematiku v celé šíři není cílem práce. Jsou tedy popsány pouze hláskové změny, které se týkají velkého (nebo aspoň většího) množství tvarů. Posouzení, kolika tvarů se daná změna týká, probíhalo na základě Gebauerových (1963) dokladů a ověření na materiálu ITB. Z méně rozšířených hláskových jevů jsou zmiňovány pouze ty, které ovlivňují podobu tvarů v textech ITB, ostatní jsou ponechány

stranou. Nekomentuji přitom vůbec ty případy méně rozšířených hláskových jevů, které zachycují staročeské slovníky.²⁵³

U jednotlivých hláskových změn je doba jejich provedení komentována pouze základním způsobem (pokud se o ní mluvnice zmiňují), vůbec se neprobírají jejich příčiny, územní rozsah ani stav v jednotlivých rukopisech, protože tyto otázky nejsou v centru zájmu této práce.

Při popisu změn se vychází od podoby lemmatu ve staročeských slovnících a od původní podoby koncovek jednotlivých tvarů k roku 1300, protože tak se bude postupovat při generování tvarů.

Hláskové změny jsou na konec popisu každé z nich zachyceny schematicky. Znak > v zápise znamená, že původní i nástupnická podoba se v textech vyskytují a je třeba je pro sledované období tvořit (např. zápis *ie* > *í* znamená, že se vyskytují tvary *s ie* i *í* namísto *ie*, např. *miera* i *míra*), znak = znamená, že při kombinaci určitých hlásek se daná sekvence mění na sekvenci jinou a s původní se počítat nemá (např. *k + ě = cě* znamená, že když se hláska *k* sejde s *ě*, je třeba generovat pouze sekvenci *cě*, např. LOC.SG apelativa *člověk* s koncovkou *-ě* zní pouze *člověccě*). Zároveň je vždy ve schematickém zápisu definována podmínka, za které ke změně dochází. Touto podmínkou je buď hláskové okolí (např. *k + ě*), nebo postavení ve slově (znak \$ se užívá pro začátek, nebo konec slova, znak !\$ pro pozici mimo začátek slova, znak | označuje pozici na konci tvarotvorného základu).

U některých hláskových změn se vyskytují výjimky nebo se jedná o hláskové změny spojené s alternacemi zánikovými nebo vznikovými (viz části 3.2.1 a 3.2.2 v kapitole alternace), takže je třeba je zavést ne formou obecného pravidla, ale k jednotlivým lemmatům, protože se netýkají jmen s danou stavbou obecně, ale pouze některých lemmat. Na takové případy se vždy výslovně upozorňuje.

Hláskové změny jsou v kapitole rozděleny podle toho, zda se týkají samohlásek, nebo souhlásek. U změn samohláskových jsou dále rozlišovány změny, které probíhají u dané samohlásky bez závislosti na kontextu, a změny, které probíhají pouze v určitém kontextu (např. pouze po měkkých konsonantech, nebo po *l*). Některé změny se do těchto dvou kategorií řadit nedají, a tvoří proto ve výkladu další samostatnou skupinu. Souhláskové změny jsou všechny závislé na kontextu, jejich popis tedy postupuje přímo po jednotlivých konsonantech a jejich proměnách. U některých konsonantů je třeba zvlášť pojednat o jejich změnách uvnitř tvarotvorného základu a na jeho konci, protože tyto změny se liší kontextem, ve kterém ke změně dochází.

Výklad si nejprve všimá změn samohláskových – kontextovým věnuje pozornost před bezkontextovými a nakonec popisuje změny stojící mimo toto rozdělení. Poté jsou probrány změny souhláskové. Shrnutí následuje za celou kapitolou.

²⁵³ Např. hláskové jevy vyskytující se v lemmatech *hmota/homota*, *sěkerá/sěkyra*, *povlaka/pavlaka*, *třeví/střeví*, *chřtán/chrtan/hrtan*, *ščmel/čmel*, *nebožčik/nebožtík*, *anjel/anděl*, *diábel/dábel*, *povraz/provaz/provraz*.

4.1 Kontextové změny samohlásek

Mezi samohláskové změny kontextové patří tzv. přehlásky, ztráta jotace, diftongizace $ú > ou$ a $o > uo$, dlužení samohlásek na začátku slova a úžení $é > í/ý$.

Pro ztrátu jotace je z hlediska kontextu důležité hledisko artikulační, tedy to, jak se tvoří souhláska, která $ě$ nebo ie předchází, pro dlužení a pro diftongizaci $o > uo$ je zase důležité postavení samohlásky na začátku slova, resp. mimo tuto pozici. Pro zbytek zmíněných hláskových změn, tedy pro přehlásky, pro diftongizaci $ú$ na ou a pro úžení, je z hlediska kontextu rozhodující měkkost, respektive tvrdost předchozí souhlásky.²⁵⁴ Tradiční rozdělení písmen podle toho, zda označují hlásky měkké, tvrdé, nebo obojetné, je v tomto ohledu užitečné, ovšem s jednou výhradou. Týká se tradičního zařazení hlásky c mezi hlásky měkké – pro sledované období platí, že uvnitř tvarotvorného základu je hláska c měkká (dochází po ní ke změnám jako po ostatních měkkých konsonantech), také na konci tvarotvorného základu je většinou měkká, ale občas je i tvrdá, a to u slov, která byla do staré češtiny nově přejata (např. *plac*, *šmelc*). Proto je třeba při generování tvarů zavést c na konci tvarotvorného základu jako obojetné. Dělení písmen (v případě ch se jedná o digraf) podle uvedeného hlediska je tedy toto:

- i) písmena označující hlásky měkké: $ž, š, č, ř, j, d', t', ň$
- ii) písmena označující hlásky tvrdé: h, ch, k, g, r, d, t, n
- iii) písmena označující hlásky obojetné: $b, f, l, m, p, s, v, z, c$

Při samohláskových změnách uvnitř tvarotvorného základu (např. *břucho* > *břicho*) by toto rozlišení mělo při generování tvarů dostačovat. Pro hlásky obojetné by mělo platit, že jejich případná měkkost je ve slovnících označena (např. *plúcě*), a při generování tvarů může být tedy tato informace využita (více viz část 4.4.1, měkkost obojetných souhlásek). Písmeno c uvnitř tvarotvorného základu vždy značí hlásku měkkou.

Pro hláskové změny koncovek, které začínají na samohlásku, je zásadní měkkost, nebo tvrdost poslední hlásky tvarotvorného základu (případně kmenotvorné přípony). Problém v tomto ohledu představuje hlavně měkkost a tvrdost hlásek označených v lemmatu písmeny d, t, n – o tvrdosti, nebo měkkosti hlásky zde nerozhoduje grafický záznam, ale příslušnost daného jména k měkké, nebo tvrdé deklinaci (více viz část 4.4.3, změny d, t, n a $d', t', ň$ na konci tvarotvorného základu). Totéž platí při rozhodování o měkkosti, nebo tvrdosti hlásek označených písmeny pro hlásky obojetné (např. apelativum *anděl* patří ke tvrdé deklinaci, a tvar jako *andělu* proto přehlásce nepodléhá, naproti tomu apelativum *král* patří k deklinaci měkké, a tvar *králu* i *král'u* se proto přehláskou mění na *králi* (viz část 4.4.1, měkkost obojetných souhlásek)). Rozdělení deklinací na měkké a tvrdé ukazuje Tabulka 13. Zároveň tabulka zachycuje, že pro i-kmeny, r-kmeny, s-kmeny a ňv-kmeny není

²⁵⁴ Pro přehlásku $a > ě$, která se ale ve sledovaném období u apelativ systematicky neuplatňuje, byla zásadní i měkkost, nebo tvrdost souhlásky následující, případně postavení na konci slova po měkké souhlásce.

situace jednoznačná – u všech těchto deklinací se vyskytují tvary, které odpovídají deklinacím tvrdým i měkkým. U r-kmenů se měkkost nebo tvrdost koncového konsonantu v kmenotvorné příponě projevuje v písmu (*s dceřú > dceří, s dcerú > dcerou*), u i-kmenů se v písmu projevuje měkkost, nebo tvrdost u jmen s tvarotvorným základem zakončeným na *d, t, n* (a *d', t', ň*) – např. pravidelně *s kostú > kostí, ale kostem*. U ѡv-kmenů se měkkost ani tvrdost tvarotvorného základu v písmu nemusí projevit vůbec (*s ostrvú > ostrví, ostrvou*).

mužské			ženské			střední	
tvrdé	měkké	smíšené	tvrdé	měkké	smíšené	tvrdé	měkké
o-kmeny	jo-kmeny	i-kmeny	a-kmeny	ja-kmeny	i-kmeny	o-kmeny	jo-kmeny
a-kmeny	ьjo-kmeny			ьja-kmeny	r-kmeny	n-kmeny	ьjo-kmeny
u-kmeny	ja-kmeny				ѡv-kmeny		nt-kmeny
n-kmeny	ьja-kmeny						jo-kmeny+s-kmeny
t-kmeny							

Tabulka 13: Rozdělení deklinačních typů na tvrdé, měkké a smíšené

Probíhá-li tedy hlásková změna pouze po měkkých hláskách, znamená uvedení obojetných hlásek ve schematickém zápisu níže, že uvnitř tvarotvorného základu se jedná o palatalizovanou variantu obojetných souhlásek (která by měla být na základě staročeských slovníků v seznamu pro generování tvarů značena), na konci tvarotvorného základu o její výskyt u měkké deklinace (konkrétní řešení viz v části 4.4.1, měkkost obojetných souhlásek). Probíhá-li změna pouze po tvrdých hláskách, znamená uvedení obojetných hlásek ve schematickém zápisu, že uvnitř tvarotvorného základu se jedná o běžnou variantu, na konci tvarotvorného základu o její výskyt u tvrdé deklinace. U deklinací z hlediska tvrdosti a měkkosti tvarotvorného základu nezařaditelných je třeba brát ohled na situaci v konkrétních tvarech. U i-kmenů a ѡv-kmenů jsou tvary nejen probrány zde, ale pro přehlednost jsou nástupnické podoby koncovek, jejichž podoba závisí na měkkosti, nebo tvrdosti tvarotvorného základu, zaneseny i do tabulek popisujících deklinační typ. U r-kmenů se měkkost, nebo tvrdost projevuje v zakončení, které je součástí popisu deklinačního typu – nástupnické podoby koncovek je tedy možno tvořit stejně jako u ostatních pravidelných případů (*-eřú* se mění na *-eří, -erú* na *-erou* apod.).

V následujícím výkladu jsou nejprve popsány přehlásky (*a > ě, u/ú > i/í, o/ó > ě/ie*), potom je pozornost věnována ztrátě jotace, následně je probrána diftongizace *ú > ou*, dlužení samohlásek na začátku slova, diftongizace *o > uo* a nakonec úženi *é > í/ý*.

4.1.1 Přehláska *a* v *ě*

Přehláska *a > ě* je ve sledovaném období v naprosté většině případů provedena (Gebauer (1963, 117) ji ke konci 13. století označuje za provedenou). Podoba lemmat obsažených ve staročeských slovnících již tedy výsledek přehlásky zahrnuje, a s přehláskou tak není vhodné počítat jako s obecným pravidlem. I do popisu deklinačních typů jsou koncovky zavedeny již v přehlasované podobě, jak je pro sledované období náležité (výjimky jsou zavedeny do seznamu výjimek a komentovány v kapitole 2 popisující deklinační typy). Analýzou případů uvedených u Gebauera

(1960, 1963) bylo zjištěno, že s přehláskou je třeba ve sledovaném období počítat pouze u nt-kmenových apelativ, apelativ typu *zeměnin*, apelativa *přítel* a potom u několika ojedinělých lemmat.

V případě nt-kmenových apelativ a apelativ typu *zeměnin* se přehláska týká kmenotvorné přípony, a byla proto probrána v rámci popisu deklinačních typů. U apelativa *přítel* se alternace působená přehláskou vyskytuje spolu s koncovkami u jo-kmenů neobvyklými, proto byla i tato alternace probrána v rámci popisu deklinačního typu.

U ostatních apelativ je změna působená přehláskou *a > ě* vázána na lemma (Gebauer 1960, 70–71, 146–147, 187), ale protože se jedná o výsledek hláskové změny, jsou tyto případy probrány v této kapitole, ne v kapitole alternace.

U o-kmenových mužských apelativ je alternace u Gebauera (1960, 71) a v textech ITB doložena pro jména *čas*, *diábel*, *hřad*, *pořad/pořád*, *řád*, *úřad*. Náležitá je alternace ve tvarech LOC.SG s koncovkou *-ě*, NOM.PL (a VOC.PL) s koncovkou *-i* a LOC.PL s koncovkou *-iech*. Tvary s přehláskou jsou doloženy méně než tvary bez ní téměř ve všech případech. Alternaci pro jednotlivá jména ukazují následující doklady:

čas: v *dávném česě* (AlxO), [b]iechu v *vojště líti česi* (AlxV), *po čiesiech* (AlxH);

hřad: [o]běste *chlapa na hřadě* (DesHrad);²⁵⁵

diábel: *ať jim dyeibly neškodie* (JiřBrn., Gebauer 1960, 71), výjimka: *k dieblu* (BrigF., ibid.), *diébly viděl* (Otc, [ověř.]);

pořád: *po pořédiech* (BiblKladr), *ve všem ženském pořiedě* (LegKat, [ověř.]);

řád: *ve všem řiedě* (LegKat, [ověř.]), *po svém rsiedye* (JidDrk., Gebauer 1960, 71);

úřad: *v jeho úředě* (ŠtítKlem), *v jich přěslavných úřediech* (PasMuzA, [ověř.]).

Pro apelativa *neřád*, *pořad*, *řad*, *spřad*, *svatořád*, kde také existují podmínky pro vznik přehlásky, nebyly pro přehlásku nalezeny žádné doklady. Apelativum *přad* je doloženo pouze z KlarGlosA, žádné jiné tvary doloženy nemá, nepředpokládám proto, že by mezi tisíci dokladů forem *před/před* byl některý tvar tohoto substantiva.

U jména *křesťan* se tvary s přehláskou vyskytují v širším rozsahu než u jmen předešlých: [p]oznaj, *křestěne*, *své dostojenstvo* (ŠtítSvátA), *zlí křestěné věrie Bohu* (ŠtítKlem), *o prvých křestěnech svatých* (ŠtítKlem). Žádné tvary s nenáležitou přehláskou nalezeny nebyly. Pro tvary bez alternace viz např. doklady *nauč se, křestane* (JakVečV), *mnozí křestané* (KristA), *v křivých křestanech* (LyraMat).

Popsaná situace je v podkladech pro generování tvarů řešena takto: pro jména, kde jsou doloženy tvary s přehláskou, je tato možnost zavedena v pravidelných případech (např. u lemmatu *řád* je zavedena alternace *prehlaska-pokud_koncovka_zacina_ě+i+iech-á>ie+á*, u lemmatu *křesťan* je kvůli alternaci *ťa* a *tě* zaveden zápis *zaklad-cele_paradigma-ťan/pokud_koncovka_zacina_e+ě+ě+i-těn*), přehláska v případech nepravidelných (tvary *dieblu*, *diébly*) je řazena do seznamu výjimek.

²⁵⁵ Může se jednat i o tvar lemmatu *hřada*. Varianta *hřadě* není doložena.

Kromě právě probraných jmen je třeba zmínit ještě apelativa, jejichž lemmata se liší na základě výsledků přehlásky.

Apelativum *třas* má v MSS zavedenu i variantu *třēs*, podle Gebauera (1960, 71–72) nejsou u tohoto substantiva doloženy tvary s přehláskou, ale podoba NOM.SG *třēs* svědčí o analogickém vývoji podle tvarů, kde se přehláska vyskytovala.

Apelativum odpovídající dnešnímu *sáh* má v MSS uvedeno lemma *sieh*. ESSČ však v poznámce k apelativu *sieh* uvádí, že náležitá podoba je *sáh*. V textech ITB jsou doloženy kontexty *bylo jest na mé čtyři sáhy* (CestKabK), *osmdesát siehuov plátna* (CestMil, [ověř.]). Vzhledem k tomu, že je lemma *sáh* považováno za náležité, zavádím ho do seznamu pro generování tvarů, i když zatím není ve staročeských slovnících uvedeno.

Apelativum *žleb/žlab* vykazuje na první pohled stejnou alternaci jako obě jména předchozí – Gebauer (1963, 205) však uvádí, že v tomto případě je podoba s *a* výsledkem analogického vývoje. V MSS je jako heslo zavedena pouze podoba *žleb*. Doklady jako *vylivši vodu v žlab* (BiblOI), *položil ty pruty v žlaby* (BiblOI) ale ukazují, že pro sledované období je vhodné zavést i lemma *žlab*. Proto tuto podobu zavádím do seznamu pro generování tvarů.

Gebauer (1963, 97, 102, 148) uvádí další dvojice lemmat vzniklé na základě alternace *a* a *ě* (např. *jastřáb/jěstřáb*, *jeřabina/jeřěbina*) i vzniklé analogickým vývojem (např. *žléza/žláza*, *čečetka/čečatka*).

Vzhledem k tomu, že se u všech těchto dvojic jedná o hláskoslovné varianty, nejsou taková lemmata v seznamu pro generování tvarů propojena (viz část 1.6.7). Vzhledem k zavedení obou lemmat se ani u jednoho z nich nepočítá s žádnou alternací.

U mužských jo-kmenových apelativ byl jev nalezen pouze u lemmatu *ovčář*. StČS dokládá přehlásku v kontextu *kromě rychtáře, mlynáře,...owczierze, šafáře* (PrávOpav (1477), StČS). Jiné tvary s přehláskou nalezeny nebyly, k lemmatu proto zavádím alternaci prehlaska-pokud_koncovka_zacina_ě+i+í-á>ie+á.

U ženských a-kmenových apelativ se jev ze systémového hlediska týká pouze tvarů s koncovkou *-ě*, analogií se tvary s přehláskou dostávají u několika jmen i do jiných tvarů.

Alternace je doložena u apelativ:

hřada: *kokot pějě na hředě* (HradUmuč),²⁵⁶

žáda: *při svéj žiedě* (LegKat, [ověř.]);

přisaha: *když rok przyjfyzie*, tj. „když lhůta ku přisaze jest“ (Rožmb., Gebauer 1960, 187).

Pro apelativa *hřada* a *žáda* tvary bez přehlásky doloženy nejsou, nicméně vzhledem k analogickému vývoji jsou i těchto jmen do seznamu pro generování tvarů zařazeny (ke všem třem lemmatům je přiřazena alternace typu přehláska, ve které se počítá s tvarem bez alternace i s ní (*hřadě* i *hředě*)).

²⁵⁶ Může se jednat o tvar lemmatu *hřad*.

Dále přehláska *a > ě* zasahuje do paradigmat jmen *klatva/klatba, komňata* a *píščala/píščela*.²⁵⁷

1) U apelativa *klatva/klatba* by se v případě dokladů jako *na kletbye* (Alb., Gebauer 1960, 187) mohlo jednat také o přehlásku, ale alternace *a – e* u tohoto apelativa prostupuje celým paradigmatem do té míry, že se v GbSlov uvádějí i lemmata *klátva, kletva, klétva, klatba, klátba, kletba, klétba*, v MSS navíc i *kladba, kládba, kledba, klédba*. Všechny tvary jsou tím pokryty, u lemmat proto s přehláskou nepočítám.

2) U apelativa odpovídajícího latinskému *caminata* se v GbSlov uvádí pouze podoba *komňata*, jehož pravidelný tvar DAT.SG a LOC.SG (a příslušných tvarů duálu s koncovkou *-ě*) je potom *komnětě*. V daných pádech je ale doložena i podoba bez přehlásky – *ku komňatě se berúce* (BawArn) a tvar s přehláskou je analogií rozšířen i do pádů jiných – např. *vyšedši z komněty čistá panna* (ApolBaw). Kromě toho je v mnoha pádech doložena také tvarotvorný základ v podobě *komnat*. Přehled všech tvarů je uveden v následujícím seznamu.

Tvary s tvarotvorným základem *komňat*:

NOM.SG: *kdež jest komňata jemu slovutně připravena* (ŘádKorA);
GEN.SG: *s hněvem z komňaty vynide* (DalV);
DAT.SG: *ku komňatě se berúce* (BawArn);
ACC.SG: *Durynk před komňatu jide* (DalV);
LOC.SG: *v komňatě* (Trist., Gebauer 1960, 187);
INS.SG: *Durynk před komňatú stáše* (DalV);
GEN.PL: *dveře otevřené u komňat i u komor* (BawArn);
DAT.PL: *k komňatám přijdú* (BawArn);
ACC.PL: *ve všech městech udělá komňaty, v nichž chováše štítov i kopí* (BiblOI);
LOC.PL: *v komňatách domu boha našeho* (BiblOI).

Tvary s tvarotvorným základem *komnět*:

NOM.SG: *kdež jest komněta jemu slovutně připravena* (ŘádKorB);
GEN.SG: *vyšedši z komněty čistá panna* (ApolBaw);
LOC.SG: *položi to vše v komnětě* (BiblOI);
INS.SG: *před komnětú vždy čekaje* (TandBaw).

Tvary s tvarotvorným základem *komnat*:

NOM.SG: *k téj sieni příčiněna jest komnata* (CestMil, [ověř.]);
GEN.SG: *do krále Asverovy komnaty* (ŘádKorA);
ACC.SG: *inhed k niej v komnatu vnide* (HradRad);
NOM.PL: *podlé těch jsú jiné sieni a komnaty* (CestMil, [ověř.]);
GEN.PL: *v tom paláci jest komnat na tisíc* (CestMil, [ověř.]);
ACC.PL: *komnaty a síně zlatem okrásili* (CestMil, [ověř.]).

²⁵⁷ Kromě tvarů těchto jmen byl příbuzný jev nalezen i pro jméno *maštal/e – obyčej mají stavěti z kamene maštele* (CestKabK). Doklad s touto podobou tvarotvorného základu je ojedinělý, řadím ho proto do seznamu výjimek.

Z tohoto přehledu je zřejmé, že tvary s tvarotvorným základem *komňat* mají doloženo nejširší spektrum koncovek. Zároveň je ale možné si všimnout, že všechny tři tvarotvorné základy mají doloženu podobu nominativu singuláru.

Existuje více možností, jak s tímto stavem při popisu orientovaném na přípravu podkladů pro automatickou morfologickou analýzu naložit – všechny tvary lze lemmatizovat k podobě *komňata*, která je původní a nejlépe doložená, ale znamenalo by to zavést specifický typ alternace tvarotvorného základu pro toto lemma, nebo lze do seznamu pro generování tvarů zavést tři podoby apelativa a od všech tvořit pravidelné tvary, což je snad oprávněné na základě doložení podoby pro nominativ singuláru i analogických změn v deklinaci, ale při tomto postupu by se ztratilo povědomí o pravidelné změně *komňata* – v *komnětě*. Další možností je zavést všechna tři lemmata a jejich tvary vzájemně propojit – takže po zadání jakékoli podoby NOM.SG najde uživatel všechny tvary. Vzhledem k tomu, že všechny staročeské slovníky pro dané období uvádějí pouze podobu *komňata*, volím první řešení – do seznamu pro generování tvarů je u jména *komňata* zavedena alternace základ-cele_paradigma-komňat+komnět+komnat.

3) Pro apelativum označující dechový nástroj, pušku i chorobný novotvar uvádí StČS podoby lemmatu *píščěl* (i-kmenové femininum), *píščala* (a-kmenové femininum) a *píščele* (ja-kmenové femininum), MSS uvádí podoby *píščala*, *píščela*, *píščěl* a *píščele* (poslední dvě jsou zřejmě považována za ja-kmenová feminina). Pro podobu *píščala* by tvary s koncovkou *-ě* umožňovaly/vyžadovaly tvar s přehláskou, tedy *píščěle*. Stejně jako u předchozího případu byly ale i zde nalezeny případy, kdy se tvar s přehláskou vyskytuje v jiném pádě a jedná se přitom o a-kmenový tvar – např. *uslyšíte zvuk trúby a píščěly* (Pror), a naopak tvar, ve kterém není přehláska provedena, ač by byla náležitá – [o] *píščale* (LékSalM, [ověř.]).²⁵⁸ Aby mohla být situace co nejlépe posouzena, byly nalezeny všechny podoby tvarotvorného základu a všechny tvary jimi tvořené, přihlížela jsem přitom i k významu – pokud se jednalo o stejný tvar a jiný význam, je také uveden. Kromě zdrojů používaných obvykle, tedy textů ITB a Gebauerových dokladů (1960, 187), zde byly využity i doklady u daného hesla ve StČS tam, kde se lišily od tvarů nalezených jinde. Pro všechny podoby tvarotvorného základu byly nalezeny tyto a-kmenové tvary:

Pro tvarotvorný základ *píščal* (*píščal*):

NOM.SG: *píščala přezvučná* (Paskal), *vodná píščala* (SlovOstřS), *ta píščala bývá mezi nosem a okem* (LékRhaz);

GEN.SG: *v léčení té píščaly* (LékRhaz);

ACC.SG: *zléčíš píščalu* (LékRhaz);

LOC.SG: [o] *píščale* (LékSalM, [ověř.]), *na odvojitě píščiale* (BiblPraž, StČS);

NOM.PL: *k tomu dvě píščaly železné veliké s háky* (DluhRožmb, StČS);

GEN.PL: [c] *ož bude u vojště píščal a šípuov* (Stc_vojenske_rady, [ověř.]);

ACC.PL: *v píščaly pískati* (BiblOI), *bude čísti struny dřievie, húsle a píščaly* (Traktáty);

LOC.PL: *o pieščalách na olovo* (ArchČ (1468), StČS).

Pro tvarotvorný základ *píščěl* (*píščel*, *píščěl*):

²⁵⁸ V rukopise *píščiadle* (LékSalM 381), při transkripci tedy došlo k emendaci.

NOM.SG: *leč bud'to píščěla, leč aneb húsle* (BiblKlemNZ), *bzová píščěla* (SlovOstřS), *píštěla neb stříel* (LékRhaz);

GEN.SG: *uslyšíte zvuk trúby a píščěly* (Pror), *z píštěly mezi nose a okem* (LékRhaz);

ACC.SG: *to velmi píštělu mrtví* (LékRhaz);

LOC.SG: [o] *píštěle* (LékRhaz);

NOM.DU: *tě dvě svatého Ducha píftiele, Jeroným a Bernart* (HusVýklB, StčS);

NOM.PL: *některé zbuzují k veselí, jako píščěly* (LyraMat), *všěcky trúby i píštěly svůj hlas chovají* (BiblOI, [ověř.]);

ACC.PL: *jáhnové držíce hudbu Davidovu a popí píštěly* (BiblOI);

INS.PL: *zpievali sme vám pífftielami, a neskákali ste* (BiblMikNZ, StčS).

Pro úplnost uvádím i ja-kmenové tvary:

GEN.SG: *střelením z samostřílu neb z píffczele* (TovačB, StčS);

LOC.SG: [p]ři *každé píštěli* (LékRhaz);

GEN.PL: *takových trub neb píštělí* (LyraMat);

ACC.PL: *vešken lid v píštěle pískáchu* (BiblOI), *schovati...tarasnici, píščale, prach* (Půh (1466), StčS).

Kromě toho byly nalezeny i tři tvary jiné:

NOM.SG: *nežit [...] ještoť slove píšťal* (LékSalM, [ověř.]);

ACC.SG: *uslyšě píftel a húsle* (BiblDrážď, StčS);

INS.PL: *vyšly jsou všěcky ženy za ní z bubny a s píefftialy* (BiblPraž, StčS).

Z dokladů vyplývá, že u tvarů a-kmenových jsou podoby s přehláskou i bez ní značně samostatné v celém paradigmatu. V podobě lemmatu *píščěla* se slovníky shodují, MSS uvádí i podobu *píščěla* – podoba s přehláskou je z hlediska nalezených tvarů oprávněná, ale doklady ukazují, že je třeba ji do slovníku zavést ve formě *píščěla* (viz např. doklad *píščěla* (BiblKlemNZ) nebo *píščěly* (LyraMat)). Od obou lemmat budou tvořeny pravidelné tvary.

Kromě tvarů *píšťal* a *píštěl* nejsou doloženy žádné i-kmenové tvary sledovaného apelativa. StčS uvádí podobu *píščěl* jako i-kmenovou, MSS jako ja-kmenovou. Vzhledem k tomu, že v této práci jsou respektovány staročeské slovníky, je do seznamu pro generování tvarů lemma *píščěl* zavedeno jako i-kmenové i ja-kmenové. Ja-kmenové tvary jsou doloženy méně než a-kmenové, ale oproti tvarům i-kmenovým jsou doloženy s vyšší četností. Pravidelně jsou tvořeny od podoby tvarotvorného základu *píščěl-*, což je v souladu s podobou lemmatu uvedenou v StčS i MSS. Podoba tvarotvorného základu *s a* je u ja-kmenových i i-kmenových tvarů doložena výjimečně (ve tvarech *píšťal* (NOM.SG) a *píščale* (ACC.PL), kontexty viz výše), proto jsou tyto tvary zařazeny do seznamu výjimek. Stejně je do seznamu výjimek zařazen i tvar *píšťaly* jako INS.PL.

Poslední deklinací, kde je třeba s přehláskou *a > ě* počítat, jsou **střední o-kmeny**. Jev je zde však ještě okrajovější než u mužských o-kmenů a ženských a-kmenů. Gebauer (1960, 147) uvádí jediný příklad (tvar je podle něj navíc podpořen rýmem s *povědě*) – *dwie howiedie* (JiřBrn., Gebauer 1960, 147). V textech ITB se doklad nevyskytuje. Gebauer (ibid.) předpokládá přehlásku i u slov *napajedlo*, *maso*, *držadlo* atd., ale takové tvary nejsou doloženy, proto je nepředpokládám a do podkladů pro automatickou morfologickou analýzu zavedeny nejsou. U lemmatu *hovado* je zavedena alternace *prehlaska_pred_ě+iech_a>ě+a*.

Také u středních o-kmenů existuje apelativum s dvojitým lemmatem, jehož podobu ovlivnila přehláska *a > ě*. ESSČ i MSS uvádějí podoby *javo/jěvo*. Stejně jako u ostatních podobných případů nejsou lemmata propojena ani se u nich nepočítá s přehláskou.

4.1.2 Přehláska *u v i a ú v í*

Přehláska *u > i* u krátkých i dlouhých vokálů nastává po měkkých hláskách, v písmu se tedy sekvence písmeno označující měkkou hlásku + *u* nebo *ú* mění na sekvenci písmeno označující měkkou hlásku + *i* nebo *í* (např. *mořu > moři, věcú > věcí). Začátky provedení přehlásky se kladou do začátku 14. stol, její dokončení do poslední třetiny tohoto století (Gebauer 1960, 278).*

Schematicky:²⁵⁹

ž, š, č, ř, j, d', t', ň, b, f, l, m, p, s, v, z, c + u, ú > ž, š, č, ř, j, d', t', ň, b, f, l, m, p, s, v, z, c + i, í

K této přehlásce je třeba dodat, že Gebauer (1960) předpokládá mezistupeň *-iu/-iú* a uvádí ho v přehledech koncovek jako právoplatný nástupnický tvar. Komárek (1969, 116) uvádí Šachmatovův názor, že „grafická spřežka *iu, yu* označovala výslovnost *ü*, tj. labialisované *i'*“ a k tomuto názoru se výslovně přiklání ve studii v Gebauerově Hláskosloví (Komárek in Gebauer 1963, 749), kde tvrdí, že „[p]ředpokládané *ü* [...] není samostatný foném, nýbrž výrazně přední varianta samohlásky *u* po měkkých souhláskách“. S názorem, že grafickou spřežku *iu, yu* není možno považovat za variantu koncovky, se ztotožňuje také Lamprecht (1986, 71–72), i pro něj představuje „přechodovou složku“ náležející ke konsonantu, který předchází koncovce. Náležitá transkripce dokladů jako *otczyu, bzyyuch* je podle něj zápis s palatalizovanou souhláskou – *otc'ú, bř'uch*. V textech ITB je grafická spřežka za variantu koncovky považována pouze v transkripci Alexandreidy (Vážný 1963) a Umučení rajhradského (Patera 1886), vyskytují se zde tedy doklady jako *[m]ěsיעiu sě uda vzníti a slunciu pod zem' u sníti* (AlxBM), *jimžto jest přěde dnem ráno po jich přirozeníú dáno* (AlxH), *svú věciú tak snažně píliil* (AlxB), *s jedniem hrabiú velmi mocným* (AlxB).

Po konzultaci s editory textů Staročeské textové banky spřežky *iu, iú* za podoby koncovek nepovažují (toto řešení volí i Daňhelka (1957)). Všechny případy, ve kterých je grafická spřežka *iu, yu* zachována v transkribovaném textu, budou ve Staročeské textové bance výhledově opraveny. Do té doby je třeba počítat s tím, že tyto tvary budou snižovat spolehlivost automatické analýzy.

Zvratnou analogií se *u* někdy dostává do tvarů, kde je náležité *i* – např. *tyufiucie* (ŽKlem, Gebauer 1963, 216), *oczyu* (Pass., *ibid.*). Protože se jedná o zvratnou analogii, nejsou tvary v podkladech pro generování tvarů nijak zohledněny.

²⁵⁹ U písmen označujících obojetné hlásky ve schematickém zachycení graficky neznačím měkkost, protože není v textech vždy značena. Pro změny v tvarotvorném základu by měla být zachycena v seznamu pro generování tvarů, kam byla přejata ze staročeských slovníků, pro změny na konci tvarotvorného základu je rozhodující příslušnost daného lemmatu k tvrdé nebo měkké deklinaci (konkrétní řešení viz v části 4.4.1, měkkost obojetných souhlásek).

4.1.3 Přehláska o v ě a ó v ie

Přehláska *o > ě* se u krátkých i dlouhých samohlásek ve sledovaném období vyskytuje pouze v některých textech a nedůsledně. Většina tvarů, kde se uplatňovala, se posléze vrací k původní podobě. U apelativ se přehláska vyskytuje pouze v koncovkách (Komárek 1969, 116). Její průběh pokrývá celé sledované období (Gebauer 1963, 240). I když je přehláska u Gebauera (1960) označována jako nářeční, texty v ITB ji dokládají pro sledované období hojně a spolehlivě, proto je s ní třeba při generování tvarů počítat. Stejně jako přehláska předchozí nastávala i tato po měkkých hláskách (např. *oráčovi > oráčevi, koňóm > koniem*). Kvůli ztrátě jotace (viz níže) je třeba po *l* počítat s přehláskou *o/ó v e/é*.

Schematicky:

ž, š, č, ř, j, d', t', ň, b, f, m, p, s, v, z, c + o, ó > ž, š, č, ř, j, d', t', ň, b, f, m, p, s, v, z, c + ě, ie

l + o, ó > l + e, é

V jednom dokladu byla přehlasovaná koncovka *-óv* nalezena v krátké podobě: *když devět mesiacév schodíš* (HradRad). Tvar je zařazen v seznamu výjimek. Tvary v dokladu *turnejěv, bojěv, klánie [h]ledají vždy bez meškánie* (Vít, [ověř.]) jsou transkripcí z *turnegyew, bogyew* (Patera 1886, 226). Protože nenacházím důvod, proč je přepisovat s krátkým diftongem *ě*, a tvary pochází z prozatím nespolehlivého textu, jsou ponechány stranou.

4.1.4 Ztráta jotace

Jako ztráta jotace se označuje splynutí *ě* a *e* a také splynutí *ie* a *é*. Krátký a dlouhý diftong přitom vykazují některé odlišnosti – zatímco *ě* se na *e* měnilo v určitých pozicích trvale a v jiných trvale zůstávalo, dlouhé *ie* se měnilo pouze sporadicky a původní podoba se zachovala až do monoftongizace na *í*. Liší se také chronologie obou změn – Gebauer (1963, 202) klade počátky ztráty jotace u *ě* do pol. 14. stol, *ie* jotaci podle něj ztrácí během století 15. V obou případech se jedná o změnu kontextovou, u různých skupin hlásek má tato změna různé výsledky – vliv na ni měla především palatalizace souhlásek (Gebauer 1963, 202). Pro přípravu podkladů pro generování tvarů je rozhodujícím hlediskem pravopisné zachycení dané změny. Při tomto pohledu na ztrátu jotace je třeba lišit situaci po písmeni *l*, po písmenech pro retnice, po písmenech *d, t, n* a po písmeni *j* a zároveň písmenech pro sykavky.

Po hlásce *l* proběhla změna *ě* na *e* a *ie* na *é* důsledně už před sledovaným obdobím (Gebauer 1963, 198),²⁶⁰ takže kombinace *lě* a *lie* není pro sledované období oprávněné v textech předpokládat.²⁶¹ V tvarotvorných základech se kombinace *lě* ani *lie* nevyskytují vůbec. Jedinou situací, ve které se

²⁶⁰ Komárek (1969, 67) nepokládá tento výklad za správný – změnu *lě/lie* na *le/lé* se ztrátou jotace nespojuje, způsobila ji podle něj otevřenější výslovnost *ě* a *ie* po *l*.

²⁶¹ Kombinace hlásek *lě* se v textech ITB ve spolehlivých textech nevyskytuje vůbec, pro kombinaci *lie* byly nalezeny pouze čtyři doklady: *o všech zbořiech/kosteliech* (BiblKlemNZ), *[p]očečuť veselie jmieti* (BawArn), *o moliech* (LékJádroBrn), *o stříeliech* (LékJádroBrn), zbytek dokladů pochází z rukopisu ostřihomského: *Primicerus kanclieř* (SlovOstřS), *Fiscus vnitřní liekař* (SlovOstřS), *Pigrícia lienost* (SlovOstřS), *mentum podbradek, lalok, podhrdlie* (SlovOstřS). Všechny doklady jsou zaneseny v seznamu výjimek.

tedy *l* a *ě* nebo *ie* setkává, je připojování koncovky začínající na tyto hlásky k tvarotvornému základu končícímu na *l*. Vzhledem k tomu, že ve sledovaném období se daná sekvence hlásek nevyskytuje, je vhodné generovat pouze tvary s nástupnickými tvary, tedy *e* a *é* (např. *tele*, *zelé*), ne tvary původní.

Schematicky:

|l + ě = le

|l + ie = lé

Po retnicích zůstává v písmu *ě* zachováno. Gebauer (1963, 198–201) uvádí některé odchylky, ale z jeho dokladů se zdá, že jev se týká ojedinělých slov. Stejně situaci komentují ostatní mluvnické (Trávníček 1935, 105, Komárek 1969, 122). Protože důsledné zkoumání tohoto jevu v textech přesahuje možnosti této práce, navrhuji při generování tvarů počítat pouze s tvary pravidelnými (tedy s tvary, v nichž je *ě* po retnicích zachováno) a možnost výskytu podob nepravidelných (tedy se ztrátou jotace po labiálách) zavádím pouze u těch jmen, které mluvnické zmiňují a jejichž tvary se zároveň vyskytují v textech ITB. Ostatní tvary apelativ se ztrátou jotace po labiálách zavádím pouze do seznamu výjimek. V textech ITB byly na základě dokladů v mluvnicích (Gebauer 1963, 199–201, Komárek 1969, 122) nalezeny doklady tvarů apelativ *měděnec*, *měd*, *zeměnin*, *měsiec*, *město*, *kúpel*, *trpělivost*, *člověk* a *věž*: *chtě k ófěře*, *ptá meděnce* (DesHrad), *zlata*, *stříbra*, *medi*, *železa* (HusCeskaKazani, [ověř.]), *cizozemec* a *zemenín* (BiblKlemNZ), *sluncem* a *mesiecem* (PasTisk), *tak řečené mesto* (SlovOstřS), *očisčuje ji kúpelem vody* (BiblKlemNZ), *jedna kúpel* (HusJádroV), *zkusili trpělivosti jeho* (Bela), *[č]lovek urozený* (PrávJihlA), *dobré věž dělati* (Hvězd). U těchto jmen je proto v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace pro podobu tvarotvorného základu se ztrátou jotace (např. *zaklad-cele_paradigma-věž+věž*). Zbylé doklady uváděné Gebauerem (1963, 199–201) v textech ITB obdobu nemají, proto jsou zavedeny do seznamu výjimek. Jedná se o tvary: *mefczyenyn* (Rožmb., Gebauer 1963, 199), *messczan* (ListVrat., ibid.), *beda* (ŽKlem., ibid.), *obet* (ŽWittb., ibid.), *obety* (ŽWittb., ibid.), *w uobetech* (ŽTom., ibid.), *po fwetu* (DalC., Gebauer 1963, 200), *na fwetye* (MastDrk., ibid.), *před fwetlem* (ŽWittb., ibid.), *fwetlost* (ŽWittb., ibid.), *z fwetlofti* (JiřKlem., ibid.), *we zpowedy* (ŽKlem., ibid.), *fwedeczftwie* (ŽWittb., ibid.), *w hniewe* (ŽWittb., Gebauer 1963, 201), *fwiedeczftwe* (ŽWittb., ibid.), *prawedlenftwe*²⁶² (ŽWittb., ibid.).

Kromě toho jsou poměrně hojně doloženy doklady s koncovkou *-e* místo *-ě* u středních n-kmenů (např. *pro břieme* (LyraMat)). V popisu deklinačního typu je proto zavedena vedle koncovky *-ě* i koncovka *-e* jako její nástupnický tvar.

Další odchylka se týká apelativa *nebe* – GEN.SG je pravidelně podle středních jo-kmenů *nebě* (*do nebě* (DalV)), ale také odchylně *nebe* (*z nebe* (HradMagd)). Odchylka se vyskytuje natolik pravidelně, že je zařazena jako specifický nástupnický tvar do tabulky popisující vzor *nebe*. Stejně tak nakládám s tvarem v dokladu *nad nebemi* (Kladr., Gebauer 1960, 159) – pravidelně by mělo být *neběmi*,

²⁶² Poslední tři doklady interpretuje Gebauer (1963, 201) jako tvary končící na *ve* místo *vě* – pokládá je tedy za tvary apelativ *hněv*, *svědečstvo* a *pravedlenstvo*. Poslední z lemmat není obsaženo ve staročeských slovnících a ani v ITB nebyly žádné doklady nalezeny, proto kontext v seznamu výjimek interpretuji jako *pravedlenství* a přiřazuji k lemmatu *pravedlenství*.

analogií (zřejmě s ostatními jo-kmeny) vzniká tvar *nebemi*. Podoba koncovky je opět zařazena do tabulky popisující deklinačního typ.

Zvratnou analogií se ve sledovaném období podle Gebauera (1963, 146–147) dostává *ě* do tvarů, kde je náležité *e* – např. *s měči* (CestMil, [ověř.]), *myedwyed* (Boh., Gebauer 1963, 146). Vzhledem k původu ve zvratné analogii k těmto tvarům nijak nepřihlížím.

Získat představu o ztrátě jotace u diftongu *ie* po retnicích lze na základě mluvníc jen nepřímo – Gebauer (1963, 198) tvrdí, že odchylky se po souhláskách retných objevují zřídka, pokud jde o dlouhé *ie*. O kousek dále uvádí, že *ě* a *ie* klesá všude „kromě po souhláskách retných“ (Gebauer 1963, 202). Trávníček (1935, 106) uvádí explicitně, že „[p]o labiálách se pak vůbec píše *ie* skoro bez výjimky, takže po nich jotace neklesla vůbec“. Komárek (1969, 122–123) nechává situaci bez komentáře, změnu *ie* na *é* však dokládá pouze příklady, kde se retnice nevyskytují. Zkoumat změnu uvnitř tvarotvorného základu přesahuje možnosti této práce. Pro získání představy o situaci byly proto prozkoumány pouze koncovky (*-ie*, *-iech* a *-iem*), kde by se změna mohla projevit. Byly nalezeny pouze doklady *sešli se z rozličných vlastí biskupé* (PasTisk), *holubé [...] za král vzeli jestřáb sobě* (BawEzop), *o královstvích Tahakambaach* (CestMil, [ověř.]). Z toho usuzuji, že stejně jako změna *ě* v *e* tak i změna *ie* v *é* je po retnicích ojedinělá, a do podkladů pro generování tvarů ji proto považuji za vhodné nezavádět. Nalezené doklady jsou zavedeny do seznamu výjimek.

Po sykavkách a *j* se *ě* mění v *e* a *ie* v *é* pravidelně, doklady jsou hojné (i pro změnu *ie* v *é*, viz např. doklady *mužé a ženy* (AlexPovD), *vše bezpokoje přesta* (AlxV), *v ulicích* (Pror), *svým tvářem* (PasTisk), *vybrali jednu čest* (BiblOl), *měsíc i planěty* (AlxV), *o mezerky* (PrávJihA)).²⁶³ Se změnou je tedy třeba při generování tvarů systematicky počítat.

Schematicky:

ž, š, č, ř, j, s, z, c + *ě*, *ie* > ž, š, č, ř, j, s, v, z, c + *e*, *é*

Písmena *d*, *t*, *n* v kombinaci s *ě* a *ie* označují hlásky *d'*, *t'* a *ň*. Písmena *d'*, *t'* a *ň* se v kombinaci s *ě* a *ie* nevyskytují.²⁶⁴ V sekvenci *dě*, *tě*, *ně* zůstává *ě* v písmě zachováno. Stejnou situaci předpokládá Gebauer (1963, 203) pro změnu *ie* v *é*, když tvrdí, že pro „*nie*, *die*, *tie* skleslé v *ňé*, *d'é*, *t'é* dokladů není, poněvadž se mezitím vyvinulo pravidlo psát *ň*, *d'*, *t'* spřežkami *ny*, *dy*, *ty* n. *ni*, *di*, *ti*“. V textech ITB se sice kombinace hlásek *té*, *d'é*, *ňé* vyskytují, jedná se však o ojedinělé doklady: *od svých rytěřův* (MartKronT), *jezdí na koňech* (CestMandM), *dojde plného v onom světě svrchováně* (ŠtítBes, [ověř.]), *nepřidrží se ctnost zasluhující spasenie toho zřiezeňé* (ChelčSíť, [ověř.]). Vzhledem k ojedinělému doložení i vzhledem k situaci u krátkého *ě* považuji za vhodné se změnou *ie* v *é* po psaném *d*, *t*, *n* nepočítat. Nalezené doklady jsou zařazeny do seznamu výjimek.

²⁶³ V textech ITB se tak neuplatňuje Daňhelkův (1957, 28) názor, že změna *ie* v *é* se vyskytuje pouze po *l* a že *e* je znak za *ie*.

²⁶⁴ V textech prozatím nespolehlivých se takové kombinace vyskytují, ale předpokládám, že budou spíše odstraněny než zachovány.

4.1.5 Diftongizace *ú* na *ou*

Diftongizace *ú* > *ou* se začíná objevovat v druhé třetině 14. století, hojnější je od začátku 15. století (Gebauer 1963, 261). Mezi kontextové změny ji řadím kvůli přehlásce *ú* > *í*, která probíhá po měkkých hláskách. Diftongizace *ú* > *ou* probíhá naopak po hláskách tvrdých a na začátku slova. Ve sledovaném období je s ní třeba počítat systematicky ve všech pozicích (*najvyšší ouředníci* (MartKronB), *s ženou* (BechNeub)). Gebauer (1963, 260–262) rozeznává fázi vzniku *au* a teprve po něm *ou*, ale v textech ITB se tyto fáze nerozlišují, proto je do podkladů pro generování zavedena pouze diftongizace *ú* > *ou*.²⁶⁵

Schematicky:

h, ch, k, r, d, t, n, b, f, l, m, p, s, v, z + *ú* > h, ch, k, r, d, t, n, b, f, l, m, p, s, v, z + *ou*

Š*ú* > *ou*

Stejně jako u ostatních hláskových změn se i zde vyskytují doklady zvrtné analogie – místo náležitého *ú* bývá psáno *uo* (záměnou s *ů*) a stejný jev se vyskytuje i u krátkého *u*: např. v *kterakém ruoffe* (Pr. Pr., Gebauer 1963, 263), *buognoft* (Otc., *ibid.*). Tyto doklady jsou kvůli svému původu ponechány stranou.

4.1.6 Dloužení samohlásky na začátku slova

Dloužení samohlásky na začátku slova je ve sledovaném období doloženo po předložkách a nejčastěji u slov začínajících na *o*: *k ótci* (HradProk), *v uobcování* (BelA), *s ůlejem* (PasTisk). Jsou ale také doloženy kontexty, v nichž se na začátku slova dluží *a* a *u*: *k ápostolóm* (KristA), *k ándělu* (BiblKladr), *v oucho* (LékŽen), *v úši* (BiblKladr), *k útěšeňú* (HradMagd), *v účenie* (BiblKladr), *nad úm* (ŠtítSvátA). U proprií jsou doloženy i kontexty s dloužením *e* (Gebauer 1963, 141). Dloužení počáteční samohlásky po předložce se tedy pro sledované období zdá být systémovou možností. Pro generování tvarů proto navrhuji počítat u všech apelativ začínajících na samohlásku také s tvary, v nichž je počáteční vokál prodloužen (jména domácího původu začínají pouze na *o* a *u* (Komárek 1969, 131), kvůli slovům přejatým je ale dloužení jako možnost zařazeno u všech samohlásek včetně *y* – viz např. lemmata *yzop*, *ymnár*).

Schematicky:

Š*o* > *ó* > *uo* > *ů*

Š*u* > *ú* > *ou*

Š*a* > *á*

Š*e* > *é*

Š*i* > *í*

Š*y* > *ý*

²⁶⁵ Přepis *au* jako *ou* uvádí jako oprávněný Daňhelka (1985).

4.1.7 Diftongizace *o* na *uo*

Kromě běžné diftongizace dlouhého *ó* (viz níže) uvádí mluvnice doklady diftongizace i u *o* krátkého. Gebauer (1963, 245) o diftongizaci *o* > *uo* v případech jako *buoha* tvrdí, že se jedná o analogické vyrovnání tvarů (*buoha* podle *buoh*), ale přiznává, že toto vysvětlení pro některé případy nedostačuje. Pro ně uvádí, že diftongizace „je tu přes čáru, tj. přes hranice pravidla“ a že se vyskytuje nejčastěji po retnicích a po předložce. Trávníček (1935, 83–84) uvádí, že případy diftongizace jsou hojnější, než by se z Gebauerových příkladů zdálo, a pokládá změnu *o* > *uo* za víceméně pravidelný jev. Tomu odpovídá i stav nalezený v textech ITB. Diftongizace se zde vyskytuje poměrně hojně a neomezuje se na kombinaci s retnicí nebo na začátku slova – viz např. doklady *jakžto právuo ukáže* (Astar), *díel vuojsky* (AlexPovD), *vuosk* (GestaB, [ověř.]), *ruosa* (GestaB, [ověř.]), *v nuoci* (Pror), *k kuostelu* (PasMuzA, [ověř.]),²⁶⁶ *rozuom* (BechNeub), *jakoby duoch zapálený letěl* (Hvězd), *žuoldněři césařuovi* (CestKabK).²⁶⁷ Při generování tvarů proto pokládám za vhodné počítat s diftongizací *o* > *uo* pravidelně ve všech pozicích kromě začátku slova, protože na začátku slova se vyskytuje zdĺoužení na *ó*, které se pravidelně mění na *uo* a monoftongizaci na *ú* a oba jevy (tj. *o* > *ó* > *uo*, *o* > *uo*) od sebe na začátku slova není možné dobře odlišit. Diftong *uo* vzniklý z *o* v jiných pozicích je krátký a brzy se místo něj opět vyskytuje *o* (Komárek 1969, 119), proto považuji za vhodné počítat pouze se změnou *o* > *uo*, s žádným dalším stádiem.

Schematicky:

!šo > uo

4.1.8 Úženi *é* na *í/ý*

Úženi *é* > *í/ý* se ve sledovaném období vyskytuje zřídka, první doklady jsou ze 14. století, ale změna je častá až ve století 16. (Gebauer 1963, 141). Mluvnice žádné doklady tvarů apelativ s úžením neuvádějí, ale v ITB se vyskytují např. doklady *[p]roti ranám jeho jsou naši helmové jako dýnka* (DaIV), *rozvázati řemínka/řemének jeho obuvi* (BiblKlemNZ), *s mlíkem ženským* (LékJádroD), *chlíb řiedko* (PasTisk), *dýkou nebo kyjem* (Husitské písně, [ověř.]). Proto je se změnou třeba pro sledované období systematicky počítat. O kontextovou změnu se jedná pouze z hlediska pravopisu – ale právě toto hledisko je v podkladech pro automatickou morfologickou analýzu třeba upřednostnit. Po tvrdých hláskách se *é* úží na *ý* (*déka* > *dýka*), po ostatních hláskách na *í* (*řemének* > *řemínek*). Ve staročeských slovnících nebyla v žádném apelativním lemmatu nalezena kombinace *dé*, *té*, *ňé*, v textech ITB je taková kombinace ojedinělá (viz část 4.1.4), proto nejsou hlásky *d'*, *t'*, *ň* do pravidla pro úženi zahrnuty.

Změna se týká i koncovek začínajících na *ie* ve tvarech jmen s tvarotvorným základem zakončeným na *i*. Zúženou podobu koncovky ukazují např. doklady *ku polím* (BiblKladr), *v řemeslích* (BechNeub),

²⁶⁶ V ITB *kuosteli*, v rukopisu *kuoftelu* (PasMuzA s32).

²⁶⁷ V kontextu *pro zuořivost* (CestMandM) je diftongizace na místě *u*. Gebauer (1963, 259) dokládá záměnu *u* a *o* v ojedinělých tvarech. Je tedy možné, že taková záměna proběhla i zde a podoba se poté diftongizovala. Tvar *zuořivost* řadím do seznamu výjimek.

v některých biblích (BiblNymbPravopis), o moci dubového jmelí (LékJádroD). Tento typ úženi se podle Gebauera (1960, 142) dokončuje až v 18. století.

Schematicky:

$h, ch, k, r, d, t, n + é > h, ch, k, r, d, t, n + ý$

$b, f, l, m, p, s, v, z, ž, š, č, ř, c, j + é > b, f, l, m, p, s, v, z, ž, š, č, ř, c, j + í$

Změna *vévoda* na *vývoda* nastala mylným vztažením k *vyvésti* (Gebauer 1963, 211), nejedná se tedy o výsledek úženi. MSS uvádí obě podoby lemmatu, všechny tvary tak mohou být lemmatizovány pravidelně.

4.2 Bezkontextové změny samohlásek

Bezkontextové změny samohlásek jsou takové změny, které nastávají u dané samohlásky bez ohledu na kontext, tedy v každém jejím výskytu. Ve sledovaném období se jedná o diftongizace *ó*, *o* a *ý* a monoftongizaci *ie*.

4.2.1 Diftongizace *ó* na *uo* a monoftongizace *uo* na *ů*

Diftongizace *ó > uo* a monoftongizace *uo > ů* je ve sledovaném období systematická, postupně se mění každé *ó* bez závislosti na kontextu (*bóh – buoh – bůh*, *v óleji – uoleji – ůleji*). Nejstarší doklady na *uo* jsou z první poloviny 14. století, ze stejného období jsou doloženy první doklady *ů* a „[o]d pol. XIV do pol. XV jsou fase *ó – uo – ů* vedle sebe“ (Gebauer 1963, 244). Proto je třeba se všemi fázemi změny v podkladech pro generování tvarů pro sledované období systematicky počítat.

Schematicky:

$ó > uo > ů$

4.2.2 Diftongizace *ý* na *ej*

U apelativ substantivní deklinace se diftongizace *ý* na *ej* týká pouze tvarotvorného základu, ne koncovek (*o přílišné pejše* (GestaM), *na tejden* (BechNeub)). Objevuje se od konce 14. století, její postup je pozvolný (Komárek 1969, 162), v textech se podoby s *ej* vyskytují vedle podob s *ý* až do konce sledovaného období. V podkladech pro generování tvarů je se změnou třeba počítat systematicky (i když není u apelativ doložena zvlášť hojně).

Stejně jako u diftongizace *ú* v *ou* předpokládá Gebauer (1963, 281–283) přechodnou fázi (v tomto případě *aj*). Tento zápis však není v textech ITB uplatněn, proto se počítá s diftongizací na *ej*.

Schematicky:

ý > ej

Diftongizace *í* na *ej* je ojedinělá, proto se s ní v podkladech pro generování tvarů nepočítá. Jev dokládá Gebauer (1963, 213–214) ze sledovaného období u apelativ v kontextech *czajn* (UrbE., Gebauer 1963, 213), *ffayderzftwij* (ChelčPost., ibid.) a *zijma* (Štít. ř., ibid.). Slovníky podobu *cajn* obsahují, není tedy třeba kvůli dokladu změnu zavádět. Podobně MSS uvádí apelativum *šajdéřstvie*, s dokladem tedy není třeba pracovat jako s výjimkou. Doklad *zijma* je v ITB transkribován *zíma* (ŠtítSvátA), ani zde tedy není potřeba zohledňovat diftongizaci (dloužení je zachyceno alternací, viz část 3.1.2.1). Dále se o diftongizaci *í* na *ej* mluví (Gebauer 1963, 212) u koncovky *-í*. Doklady na tento jev pocházejí pouze z EvOl. a byly zohledněny v seznamu výjimek u jednotlivých deklinací.

4.2.3 Monoftongizace *ie* na *í*

Případy výskytu *í* místo *ie* se množí po celé sledované období, změna je dokončena až ve stol. 16. Její první doklady pochází z období kolem r. 1300 (Gebauer 1963, 192). Se změnou je v podkladech pro generování třeba počítat systematicky (*viera – víra, znamenie – znamení*).

Schematicky:

ie > í

Zvratnou analogií se vyskytuje *ie* na místě náležitého *í* – např. *množství lodie* (Mand., Gebauer 1963, 222), *piefmo* (Otc., Gebauer 1963, 221). Tyto doklady jsou pro svůj původ ve zvratné analogii ponechány mimo podklady pro generování tvarů (výjimky byly zmíněny u jednotlivých deklinačních typů). Podobným jevem je psaní *ie* nebo *e/ě* za *í* – např. *w zyezze* (místo *žiezi*, ŽWittb., Gebauer 1963, 220), *w morzie indském* (Mill., ibid.). Také tyto doklady jsou ponechány stranou, protože se s největší pravděpodobností jedná o chyby.

V některých dokladech však Gebauer (1963, 223) na základě dokladů z nářečí připouští, že psaní *ie* může odrážet nářeční znění – uvádí tvary apelativ *kříž*, *křídlo*, *šíř*, *kanovník* a *zákonník* v dokladech *krziez* (Mill., Gebauer 1963, 223), *krzieze* (Mill., ibid.), *na krziezy* (Mand., ibid.), *krzezem* (PassKlem., ibid.), *krziedl* (Mill., ibid.), *na dél i na fferz* (Sal., ibid.), *kanownyeka* (EvOl., ibid.), *zakonnyekow* (EvVíd., ibid.). V textech ITB se vyskytují doklady *na svatý kříž* (Hyn), *křiedlu* (LékCzart), *odtrhna křiedlo* (LékJádroBrn) a doklad shodný s Gebauerovým (*na dél i na šěř* (LékSalM, [ověř.])). Tvary jsou zařazeny do seznamu výjimek.

4.3 Jiné změny samohlásek

4.3.1 Změna *aj* v *ej*

Změna *aj* > *ej* je v historických mluvnicích uváděna již pro sledované období (ojedinělé doklady ze sklonku 14. století uvádí Gebauer (1963, 134)), ale doklady ve tvarech apelativ chybí. V textech ITB byly pomocí nástroje Analýza tokenů prozkoumány tvary lemmat, které obsahují stejnoslabičnou sekvenci *aj*, ale změna byla nalezena pouze v tvarech apelativ *vajce*, *lajno* a *zajtřie* (*s vejci smaženými* (BechNeub), *vezma psie lejna* (LékChir), *do zejtrěie* (PasTisk)). U ostatních apelativ jsou buď zavedeny dublety (*cejch/cajch*, *ošlejch/ošlajch*, *žejdlík/žajdlík*), nebo se tvary se změnou vyskytují až v textech mladších, než je sledované období. Se změnou *aj* > *ej* se tedy v podkladech pro generování tvarů počítá u apelativ *vajce*, *lajno* a *zajtřie* (je u nich zavedena alternace tvarotvorného základu v seznamu pro generování tvarů). Propojení tvarů lemmat s variantou *aj* a *ej* prozatím zavedeno není.

4.3.2 Epenteze, elize a splývání samohlásek

V několika dokladech se vyskytují vkladné samohlásky. Gebauer (1963, 208) je pokládá za ojedinělé nástupce měkkého jeru, Komárek (1969, 143) jeho názor nesdílí a domnívá se, že jde o epentetické vokály: *k velikėj chzyfti* (Kunh., Gebauer 1963, 208), *chrzybeti králóv zvrátím* (EvOl., ibid.) a *prosi krzyfta Bořivoj* (DalC., ibid.). Gebauer (1963, 227) jako vkladné uvádí i doklady *ma drzywy* (PassKlem., Gebauer 1963, 227), *peczylywost* (EvOl., ibid.). První doklad je v ITB přepsán *čsti*, ostatní obsaženy nejsou. Jev je pro svou výjimečnost ponechán stranou (tvar *křista* je zařazen do seznamu výjimek, protože apelativum *křest* vykazuje nepravidelné alternace v tvarotvorném základu (viz část 3.3.7)). Stejně je ponecháno stranou i odsouvání *i* – Gebauer (1963, 227–230).

Několika doklady je doloženo také splývání předložky a slovního tvaru začínajícího na samohlásku. Jedná se o doklad *sbieráše dřevce na 'heň* (ŠtítKlem), který Gebauer (1963, 91) přepisuje *nahen*, dále o doklad *nablyczyegy* (Alb., Gebauer 1963, 91) místo *na obličěji*, doklad *po obědě* (Vít, [ověř.]), který Gebauer (1963, 232) přepisuje *puobyedye* (Vít., Gebauer 1963, 232) a doklad *dopata* (Otc., Gebauer 1963, 249) místo *do opata*. Doklad *'heň* je zařazen do seznamu výjimek, protože se v této podobě vyskytuje v ITB, ostatní doklady jsou ponechány stranou.

4.3.3 Výjimečné změny samohlásek

V koncovkách *-ov* a *-óm* dochází ke krácení vokálu na *-ov* a *-om* (*něteří z mistrov* (LyraMat), *prodání základóv dlužníkom vzatých* (PrávJihIA), *neumělým lékařom* (LékChir); více dokladů viz především u

mužských o-kmenů a jo-kmenů v kapitole 2). Zkrácené podoby koncovek jsou kvůli počtu dokladů, kde se vyskytují, považovány za pravidelné nástupnické podoby koncovek (viz Tabulku 23 v části 4.5.4).

V dokladu *čarodijníky přehádáte* (PasTisk) je doložena výjimečná podoba lemmatu *čarodějník*. Je zařazena do seznamu výjimek.

V dokladu *mladý nechce nésti giha* (Baw., Gebauer 1963, 58) má Gebauer (1963, 58) za to, že je třeba tvar *jiha* číst jako *jha*, ale v ITB je zřejmě stejný kontext transkribován s *i* (*mladý nechce nésti jiha* (BawEzop)). Tvar je zařazen do seznamu výjimek.

Apelativum *ryžě* má v kontextu *z réžě chléb dělají* (CestMil, [ověř.]) doloženu podobu *réžě*. Pro svou výjimečnost je řazena do seznamu výjimek.

Podoby *žezn/žiezn*²⁶⁸ apelativa *žizn* („hojnost“) vznikají podle Gebauera (1963, 219) tak, že náležitá podoba vychází z užívání a mate se s *žiezn* („žizeň“). Gebauer (ibid.) uvádí doklady *ziezn ubertatem* (MamV., Gebauer 1963, 219) a *zezen ubertas* (MamF., ibid.). MSS počítá s podobami *žizn/žizen/žizeň*, jiná lemmata staročeské slovníky neuvádějí. Tvary *žiezn* a *žezn* zařazují kvůli výjimečnému doložení do seznamu výjimek k lemmatu *žizn*.

V dokladu *blanářstvo* (KlarGlosA) je zavedena délka, ESSČ předpokládá podobu *blanařstvo*. Doklad je zařazen do seznamu výjimek.

²⁶⁸ Podobu *žezn* uvádí Gebauer (1963, 219) bez dokladu.

4.4 Změny souhlásek

V této části kapitoly se popisují změny souhlásek. Jak už bylo řečeno v úvodu, jedná se o změny závislé na kontextu. Výklad si nejprve všímá změn spojených se značením měkkosti obojetných souhlásek. Následně se věnuje změnám souhlásek na konci tvarotvorného základu – tedy alternacím jako *bratr – bratři, člověk – člověče, kůň – koně*, potom změnám stejných souhlásek uvnitř tvarotvorného základu (např. *stařec – starce, ohněc – ohencě*). Dále se věnuje změnám sykavek, změnám týkajícím se *t, d* a změnám skupin sykavek a *t* a *d* (např. *děšč – děšť, most – moscě, kněžství – kněství*). Další části se týkají zániku *l* a *d* (např. *mučedlník – mučedník – mučelník*), zániku jedné ze zdvojených souhlásek (např. *panna – paně*), průvodním vokálům u slabikotvorných likvid (např. *srdce – sirdcem, bratr – brater*), protezi a elizi (např. *oheň – voheň, jiva – íva*) a spodobě znělosti (např. *tvaroh – tvaroch*). Ve všech částech jsou zmiňovány i výjimečné doklady. Nepravidelné doklady, které nelze řadit do žádné ze zmíněných částí, jsou se stručným komentářem vypsány v části o výjimečných změnách na konci pojednání o změnách konsonantů.

4.4.1 Měkkost obojetných souhlásek *b, f, l, m, p, s, v, z*

Otázka označování měkkosti u obojetných souhlásek (*b, f, l, m, p, s, v, z*) se z hlediska přípravy podkladů pro automatickou morfologickou analýzu skládá ze dvou okruhů problémů.

První představují lemmata se značenou měkkostí obojetných souhlásek. Jak už bylo řečeno v úvodu ke kontextovým změnám samohlásek, ve staročeských slovnících je měkkost většinou značena. Její zaznamenání se ale ve slovnících liší. ESSČ i StČS užívají značení měkkosti u zmíněných hlásek v pozicích před *u, ú* a *e*, před *a, á* a *é* je jejich výskyt naprosto marginální (v rámci apelativ byla nalezena pouze lemmata *hobl'á*,²⁶⁹ *p'ánost* a *top'énka*), před *o, ó* se nevyskytují vůbec, naopak MSS a GbSlov značí měkkost pouze před *u, ú*. Na konci lemmatu se značení měkkosti u apelativ ve staročeských slovnících nevyskytuje. Dále platí, že před *u, ú* se u apelativ skloňovaných podle substantivních deklinačních typů vyskytuje pouze *l'*, ostatní změkčené varianty byly nalezeny pouze u adjektiv nebo zpodstatnělých adjektiv (např. *kvap'úcí, promluv'úcí*). Hojně se změkčené varianty v ESSČ a StČS vyskytují před *e*.

Druhý okruh problematiky představuje značení měkkosti obojetných souhlásek na konci tvarotvorného základu u měkkých deklinací. Pro přepis textů existuje sice v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR doporučení pozičně danou měkkost značit (Černá – Lehečka 2015, 70) – viz např. kontext *pod zem'ú sníti* (AlxBM), současně se ale přihlíží ke značení v prameni. V textech ITB se tak vyskytují doklady jako *všemohúcí králu žádúcí* (MastMuz), *klúč* (KlarBohE), *příslušie*

²⁶⁹ Měkkost obojetných souhlásek zaznamenávám pro jednoduchost znakem akcentu za souhláskou, výsledné grafické řešení bude ale muset být v souladu s fontem užívaným pro přepis textů ITB.

věřitelu (PrávJihIB) bez značení měkkosti. Proto pokládám za vhodné zavést generování podob se značením měkkosti i bez ní, aby bylo možné najít všechny způsoby zápisu (i když tím u některých jmen vzniknou zápisy, které se zřejmě nikdy nevyskytovaly). U apelativ patřících do měkkých deklinací nebo smíšených deklinací s tvarotvorným základem zakončeným na *b, f, l, m, p, s, v, z* (např. *země, hrázě, mysl, otep, chřiepie*) je tedy třeba předpokládat podoby tvarotvorného základu zakončené na variantu se souhláskou bez značení měkkosti i s ním (*zem* i *zem´*, *hráz* i *hráz´*, *mysl* i *mysl´*). Výjimku představují nt-kmeny, u nichž není třeba počítat s podobou se značením měkkosti, protože se v deklinaci nevyskytují žádné tvary, u kterých by nástupnické podoby závisely na měkkosti tvarotvorného základu.

Pro generování dalších podob všech jmen se změkčenou variantou obojetné souhlásky platí, že pokud se souhláska se značenou měkkostí vyskytuje před hláskami *e, é, a, á, u, ú, o, ó*, je třeba generovat i variantu bez značení měkkosti, ať už se jedná o kombinaci uvnitř tvarotvorného základu, nebo při kombinaci s koncovkou (např. *prav´enie > pravenie, kl´úč > klúč, král´u > králu, mysl´ú > myslú* apod.).

Měkkost není nikdy značena před *ě, ie, i, í*. Při generování tvarů se souhláska se značením měkkosti vyskytne před těmito hláskami při připojování koncovek, které na tyto samohlásky začínají. Je proto třeba zavést pravidlo, které měkkost u souhlásek před těmito samohláskami zruší. Měkkost se neznačí ani před nulovou koncovkou, ani v pozici před konsonantem. I v těchto kombinacích je proto třeba značení měkkosti zrušit.

Schematicky:

$b', f', l', m', p', s', v', z' + e, é, a, á, u, ú, o, ó > b, f, l, m, p, s, v, z + e, é, a, á, u, ú, o, ó$
 $| b', f', l', m', p', s', v', z' + ě, ie, i, í, \emptyset, K = b, f, l, m, p, s, v, z + ě, ie, i, í, \emptyset, K$

Důsledkem představeného postupu tvoření tvarů je, že některé tvary apelativ měkkých (a smíšených) deklinací s tvarotvorným základem zakončeným na *b, f, l, m, p, s, v, z* vzniknou dvojmo – např. tvar *otepi* vznikne po přidání koncovky k tvarotvornému základu *otep* i *otep´*; tvar *otepí* vznikne přehláskou z tvarů *otep´ú* i *otepú* (přehlásku pouze u podoby se značením měkkosti není možné zavést, protože bez přihlídnutí k tomu, že apelativum patří k měkké deklinaci, by se v tvaru *otepú* nenáležitě aplikovala diftongizace na **otepou*).

4.4.2 Změny velár a *r* na konci tvarotvorného základu

4.4.2.1 Změna velár a *r* před *i, ě, ie*

U apelativ s tvarotvorným základem zakončeným v lemmatu na *k, g, h, ch* a *r* je třeba při generování tvarů počítat se změnou této hlásky, pokud koncovky začínají na *ě, ie, i*. Změna jiného typu se vyskytuje u koncovky *-e* (viz níže).

Koncovky začínající na *ě, ie* a *i* působí změnu *k, g, h, ch, r > c, z, š, ř* (např. *ruka – rucě, hoch – hošiech*).

Schematicky:

|k + i, ě, ie = ci, cě, cie

|g + i, ě, ie = zi, zě, zie

|h + i, ě, ie = zi, zě, zie

|ch + i, ě, ie = ši, šě, šie

|r + i, ě, ie = ři, řě, řie

U mužských o-kmenových pluralií tantum nastává netypická situace – 5 lemmat je do staročeských slovníků zavedeno s koncovkou *-i* (*otdavci, omladci, otrusci, otřebci, vývějci*), takže jejich tvarotvorný základ končí v seznamu pro generování tvarů na *c*, ale pro tvoření dalších tvarů je třeba získat informaci, že má končit na *k*. Zároveň lze u těchto lemmat předpokládat vznikovou alternaci v bezkoncovkovém GEN.PL – např. *otdavek*. K těmto lemmatům je proto zavedena alternace základ-bezkoncovkove_tvary-Kek/tvary_s_koncovkou-Kk, aby bylo možné nejprve získat podobu tvarotvorného základu stejnou jako u ostatních podobných případů. Tvary jako *otdavci* pak mohou být tvořeny stejně jako u ostatních lemmat aplikací pravidla o změně veláry na konci tvarotvorného základu.

Kromě pravidelných změn se vyskytují i výjimky. Gebauer (1960, 176) dokládá tvary bez náležité alternace v kontextech *w synagogie* (ŽKap., Gebauer 1960, 173) a *k svatému patriarche* (ML., Gebauer 1963, 460). Dále byl nalezen i kontext *titoř jsú patriarchi a kniežata lidská* (BiblOl). Tvary jsou zařazeny do seznamu výjimek.

4.4.2.2 Změna (původních) velár a r před koncovkou -e

Koncovka *-e* ve VOC.SG u o-kmenů působí změnu *k, g, h, ch, r > č, ž, ž, š, ř* (např. *bóh – bože, člověk – člověče*).

Schematicky:

|k + e = če

|g + e = že

|h + e = že

|ch + e = še

|ř + e = ře

U substantiv s tvarotvorným základem zakončeným na veláru je tato alternace naprosto pravidelná (*k, h/g, ch* se mění na *č, ž a š*),²⁷⁰ u substantiv s tvarotvorným základem zakončeným na *r* jsou v tomto pádě možné jak tvary s alternací, tak bez ní u jmen, kde se *r* dostává mezi dvě samohlásky (Gebauer 1960, 25). Pro sledované období jsou však doloženy pouze tvary s pravidelnou alternací (např. *[a]zda ste mi obětovali oběti čtyřidceti let na púšči, sboře izrahelský* (BiblLitTřeb)), tvar bez alternace nalezen nebyl. Pro sledované období tedy předpokládám pouze pravidelnou změnu všech zmíněných konsonantů v tomto pádě.

²⁷⁰ U apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *sk* a *zh* by bylo možné očekávat výjimky. Vzhledem k tomu, že se u Gebauera (1960, 1963) ani v jiných mluvnících ani v textech ITB nepodařilo najít žádné VOC.SG jmen s takto zakončeným tvarotvorným základem, počítám u nich s pravidelnou alternací jako u jmen s tvarotvorným základem zakončeným na veláru.

U jo-kmenů působí koncovka *-e* změnu u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *c* a *z* (vzniklých z původních velár *k* a *g*). Tyto konsonanty se před touto koncovkou mění na *č*, *ž* (např. *otec* – *otče*, *kněz* – *kněže*).

Schematicky:

|c + e = če

|z + e = že

4.4.2.3 Změna skupiny *sk* na konci tvarotvorného základu

U jmen s tvarotvorným základem zakončeným na *sk* je třeba kromě právě popsané pravidelné změny počítat i se změnou starší, která ale ve sledovaném období ustupuje, totiž se změnou *sk* > *šč*. Jedná se o reflexi rozdílu *sk* původního, které alternuje s *šč* (*šť*), a *sk* vzniklého po zániku jerů ze *sbk*, které se mění pravidelně na *sc*.

Jev se vyskytuje u a-kmenů a o-kmenů.

U a-kmenů uvádí Gebauer (1960, 176) původní skupinu *sk* pouze u dvou apelativ – *vojska* a *dska*, doklady tvarů s alternací jsou potom *vojšče odtad vstáti káza* (AlxH), *v tej vojště* (BiblOI), *[n]a jednéj dščě tři biechu kázanie* (DesHrad), *dva podstavky každé dště počítajíc* (BiblOI), *[d]vě a dvě dščě vždy v hromadu hřebíky sbity jsú* (CestMil,[ověř.]), *dámť dvě dště tobě kamennie* (BiblOI). Kromě toho se u těchto apelativ vyskytují i tvary se změnou *sk* > *sc*: *hřechy jako na dce napsány* (PasTisk),²⁷¹ *v jeho vojscě* (DaIV), *dvě dčie* (Koř., Gebauer 1960, 177), *obě woyfcie* (Pass., ibid.).²⁷² V případě tvaru *vojscě* se může jednat i o tvar o-kmenového neutra *vojsko*.

U mužských o-kmenů Gebauer (1960, 38; 1963, 448) změnu *sk* > *šč* nedokládá. V textech ITB byl nalezen jediný takový tvar, a to v LOC.PL *po takých zišťiech* (ŠtítKlem).²⁷³

U středních o-kmenů je změna *sk* > *šč* doložena pouze pro apelativum *vojsko*, stejně jako změna *sk* > *sc* (*v každém vojšče* (CestMandM), *v svém vojště* (ŠtilfU), *po svém vojsce* (ŠtilfU)). Ostatní apelativa, kterých se změna týká, nemají doloženu ani jednu variantu.²⁷⁴ Změna byla hojněji doložena pouze u proprií: např. *Polsko*, *Lučsko*: *u Polščě všech tvrží dobychu* (DaIV), *[k]něz sirazský počě jemu u Polscě překážěti* (DaIV), *w luczftye* (DaIC., Gebauer 1960, 137).

²⁷¹ V tomto dokladu došlo navíc k redukci *dsc* na *dc*.

²⁷² V ITB je tentýž kontext transkribován *obě vojště*, dané místo snad připouští i transliteraci *woyftie* (PasMuzA s515).

²⁷³ Hledání tvarů probíhalo takto: ze staročeských slovníků byla vybrána všechna mužská o-kmenová apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *sk*. Pro všechny koncovky působící alternací, tedy pro koncovky *-e*, *-ě* (*-e*), *-ie* (*-í*, *-é*), *-i* a *-iech* (*-ích*, *-éch*) byly v nástroji Analýza tokenů hledány tvary se skupinou *sc*, *šč*, *šť* před každou z koncovek. Kromě tvaru *zišťiech* zmíněného výše nebyly nalezeny žádné tvary ani se změnou typu *šč* ani *sc*.

²⁷⁴ Ve staročeských slovnících jsou to apelativa *dvořisko*, *hlavnisko*, *hradisko*, *knížětsko*, *kolésko*, *lučisko*, *městsko*, *mlýnsko*, *mravisko*, *nравisko*, *pastvisko*, *plésko*, *plosko*, *plučisko*, *pohansko*, *polsko*, *ratisko*, *rybničisko*, *řčisko*, *řisko*, *sedlisko*, *skotsko*, *tvrzisko*, *zelenisko*.

Vzhledem k tomu, že je změna *sk > šč* doložena pouze zřídka, zavádím ji pouze k lemmatům, kde byla doložena (v seznamu pro generování tvarů je přiřazena k lemmatům *vojska, vojsko, dska* a *zisk*). Tvary, v nichž dochází ke změně *sk > sc*, budou tvořeny pravidelně podle výše uvedených pravidel.

4.4.2.4 Změna skupiny *zh* na konci tvarotvorného základu

Skupina *zh* se od skupiny *sk* na konci tvarotvorného základu odlišuje v tom, že je u ní doložena pouze změna na *žd* (v písmu), ne změna popsaná výše (tedy změna na *zz* (Gebauer 1963, 455, 507)). Skupina *zh* se na konci tvarotvorného základu vyskytuje v deklinaci ženských a-kmenů u lemmat *břiezha, dřiezha, lemiezha, miezha, rózha, zábřezha*, v deklinaci mužských o-kmenů u lemmat *břězh, mezh, mozh, uzh* a *zábřězh*. V jiných deklinacích se nevyskytuje. Doklady se změnou *zh > žd* jsou ojedinělé. Všechny nalezené doklady ukazují kontexty v *olivovéj rofdye* (PassKlem., Gebauer 1960, 176), *ihned na zábřeždě stanu ostanieše* (BiblOI), v *mieždě* (HusPost, [ověř.]). I když je dokladů takto omezené množství, jedná se o tvary pro sledované období náležité (a jiné tvary doloženy nejsou vůbec). Pro tato jména je proto zavedeno pravidlo pro změnu *zh > žd*, které je třeba aplikovat dříve než pravidelnou změnu *h > z*.

Schematicky:

|zh + i, ě, ie = ždi, ždě, ždie

4.4.2.5 Změna tvarotvorného základu u apelativ *oko* a *ucho*

Zatímco v singuláru i plurálu se u apelativ *oko* a *ucho* uplatňuje pravidelná alternace souhlásek na konci tvarotvorného základu (*oko – v ocě*), v tvarech duálu je všude základ *oč* a *uš*. Tvary jsou tím ojedinělé, a jev je proto třeba zachytit v seznamu pro generování tvarů jako specifický typ alternace (alternace má tvar souhlasky-DU-k>č, souhlasky-DU-ch>š).

4.4.3 Změny *d, t, n* a *d', t', ň* na konci tvarotvorného základu

Alternace *d, t, n* a *d', t', ň* v písmu představuje z hlediska přípravy podkladů pro automatickou morfologickou analýzu složitou otázku. Kromě případů pravidelných, které očekáváme na základě novočeského pravopisu, se ve sledovaném období vyskytuje několik jevů jiných.

Pro stanovení všech pravidel změn *d, t, n* a *d', t', ň* na konci tvarotvorného základu je zásadní rozdíl mezi deklinacemi tvrdými a měkkými (a smíšenými). U deklinací tvrdých platí, že alternace se vyskytuje pouze ve výslovnosti, a z hlediska psané formy jazyka tedy není třeba zavádět žádná pravidla (např. *had – hadi, žena – ženě, město – městiech*).

Pro tvary apelativ měkkých (a smíšených) deklinací je důležité aplikovat změnu *šč > šť* dříve, než budou získávány tvarotvorné základy a ty kombinovány s koncovkami, protože bez aplikace této změny by chyběla celá řada lemmat s tvarotvorným základem zakončeným ve výslovnosti na *ť*. Z lemmat zakončených *ščie, šče, šče* a *šč* (např. *léščie, milošče, hradišče, plášč*) provedením této

změny vzniknou nástupnické podoby zakončené na *štie*, *ště* a *šť* (např. *léštie*, *miloště*, *hradiště*, *plášť*; pravidla a popis změny *šč > šť* viz níže v části 4.4.6.1).

Dále je u měkkých a smíšených deklinací třeba rozlišovat deklinace, které mají v NOM.SG tvar bez koncovky, a deklinace v NOM.SG s koncovkou. U deklinací s koncovkou je třeba nejprve při generování tvarů získat tvarotvorný základ odtržením koncovky. U měkkých deklinací je třeba zavést změnu psaného *d*, *t*, *n* na *d'*, *t'*, *ň* (např. u lemmatu *znamenie* se tedy vytvoří tvarotvorný základ *znameň*, u lemmatu *báně* *báň*, u lemmatu *medviedě* *medvied'*, u varianty lemmatu *hradiště* *hradišť* apod.), u i-kmenů (jako deklinace smíšené) je třeba počítat s oběma variantami (např. u lemmatu *hosti* zavést tvarotvorný základ *host' i host*, u lemmatu *sáni* tvarotvorný základ *sáň i sán*).

Schematicky:

měkké deklinace: *dě*, *tě*, *ně*, *die*, *tie*, *nie*, *dí*, *tí*, *ní*, *di*, *ti*, *ni* na konci lemmatu = TZ zakončený na *d'*, *t'*, *ň*

i-kmeny: *di*, *ti*, *ni* na konci lemmatu = TZ zakončený na *d*, *t*, *n*, *d'*, *t'*, *ň*

Výjimku představuje lemma *dietě*, které kvůli tomu, že se v jeho deklinaci kombinují nt-kmeny a i-kmeny, tvoří některé tvary od měkké podoby tvarotvorného základu (*diet'*), některé od tvrdé (*diet/dět*), celkový popis viz v části 2.22.2.2 u středních nt-kmenů. Vzhledem k tomu, že se tato alternace týká jediného kořene, je zavedena v seznamu pro generování tvarů, ne pravidlem.²⁷⁵

Mezi měkké a smíšené deklinace, které mají NOM.SG bezkoncovkový, patří mužské jo-kmeny, ženské a mužské i-kmeny a některé ženské ja-kmeny. U mužských jo-kmenů se přitom vyskytují lemmata, která jsou zakončená na *n* (*sršen*, *san*), i lemmata zakončená na *d'*, *t'*, *ň* (*arcipřišť*, *plášť*,²⁷⁶ *hlemýžd'*, *oheň*). I-kmeny mají ve staročeských slovnících zavedena převážně lemmata zakončená na *d*, *t*, *n* (*dan*, *měd*, *kost*), ale měkká zakončení se někdy také vyskytují (*daň*, *kád*). Jednotlivé slovníky se v zachycení liší.

Tvarotvorný základ těchto jmen je jiný v případě jo-kmenů a ja-kmenů oproti i-kmenům. U jo-kmenů jsou kromě bezkoncovkových tvarů (tyto tvary jsou zohledněny níže) tvary s tvrdým tvarotvorným základem výjimečné. V textech ITB byly nalezeny pouze tyto: *umyj tú vodú toho líne* (LékJádroBrn), *v nichž ležie sanové* (LucidT), *hadóv a sanóv* (LucidT). Jsou zařazeny do seznamu výjimek. Pravidelné tvary mají měkký tvarotvorný základ (viz např. kontexty *umyj túž vodú toho líně* (LékJádroD), *z líňóv* (Kuch), *sršně pošle hospodin* (BiblOI), *ti sršňové* (BřezSnářM), *sršňóm* (AlexPovD)), proto se v následujících pravidlech počítá pouze s ním. Stejně tak se s měkkým tvarotvorným základem počítá i u ja-kmenů (tvrdé základy jsou opět výjimečné a jsou zařazeny do seznamu výjimek – viz níže tvary *púštech* a *paždech*). U i-kmenů je naproti tomu třeba zahrnout obě podoby tvarotvorného základu – jednu zakončenou na *d*, *t*, *n*, druhou na *d'*, *t'*, *ň*, a to bez ohledu na to, jaká podoba se vyskytuje ve

²⁷⁵ Má tvar: *zaklad-pred_koncovkami_a_zakoncenimi_ě+ětě+ěti+ětem+etem+ete-*

diet/pred_koncovkami_a_zakoncenimi_atú+atma+atoma-diet'/pred_koncovkami_óm+mi+ma+i+i+em+ech-dět

²⁷⁶ Nástupnická podoba lemmatu.

slovnících. Některé tvary se totiž pravidelně tvoří od měkkého tvarotvorného základu (např. *masťú*, *masti*), jiné od tvrdého (*mastem*, *mastech*).²⁷⁷

Schematicky:

jo-kmeny, ja-kmeny: d, t, n na konci TZ v lemmatu = TZ zakončený na *d', t', ň*

i-kmeny: d, t, n na konci TZ v lemmatu = TZ zakončený na *d, t, n, d', t', ň*

i-kmeny: *d', t', ň* na konci TZ v lemmatu = TZ zakončený na *d, t, n, d', t', ň*

Kromě těchto apelativ má tvarotvorný základ zakončený na *n* i *ň* i apelativum *den*. V ESSČ jsou zavedeny obě podoby (*den* i *deň*). Protože změna souhlásek na konci tvarotvorného základu je u tohoto apelativa specifická, je zavedena přímo do seznamu pro generování tvarů²⁷⁸ (přehled všech tvarů viz u mužských n-kmenů v části 2.10.2.1).

Po právě popsaném získání tvarotvorných základů měkkých a smíšených deklinací (včetně zohlednění nástupnických podob získaných aplikací změny *šč > št'*) je třeba při tvoření tvarů aplikovat pravidla pro spojování s koncovkami. Koncovky je přitom třeba dělit do šesti skupin podle toho, jakou změnu u tvarotvorných základů způsobují (případně nezpůsobují).

1) Průzkum **bezkoncovkových tvarů** apelativ měkkých a smíšených deklinací ukázal, že mohou mít v textech jak podoby s *d, t, n*, tak podoby s *d', t', ň*, bez ohledu na to, jaký tvarotvorný základ je u nich třeba předpokládat s ohledem na tvary s koncovkou.

Pro jména ve slovnících zakončená na *d, t, n* tak byly nalezeny kontexty jako *jest v něm chuť rozličného ovotce* (BechNeub), [*v*]zdvíženie rukú mú oběť večerní (ŘádKorA), *železo a měd' obuv jeho* (BiblKladr), *confessio zpověď* (KlarBohE), [*t*]ěž lenost die (ŠtítKlem), *vespis sršeň* (KlarGlosA), *Samson, zeť Tamnatejského* (BiblKladr), *zvěduc pút svého děťátka* (BawArn), *choť věčný své choti* (ŠtítKlem), *sdržie všelikú práci a tesknost'* (ŠtítKlem), *sami prst' nosili* (Paskal), *ktož otvierá zeď* (PrávJihlA), *ukážet větší milost'* (ŠtítKlem).

Pro apelativa s lemmatem zakončeným na *šč, d', t', ň* (nebo stejně zakončeným tvarotvorným základem u lemmat s koncovkou) byly nalezeny např. doklady *příde dešť* (LucidT), *zlý děšť* (AlxV), *ohen zhašen byl* (PrávJihlA), *ohen v pec uřítí* (BiblKlemNZ), *tak kuoň miluje tú milostí, jakož na kuon sluší* (ŠtítSvátB), *když se jest povoden učinila* (BiblOI), *aby na roven sešli* (BiblOI), *šel na púšť* (BiblKlemNZ), *do těch jeskyn* (TrojK).

Považuji proto za vhodné zavést u měkkých i smíšených deklinací do podkladů pro generování změnu, která zajistí nalezení tvarů s měkkým i tvrdým tvarotvorným základem v bezkoncovkových tvarech. U i-kmenů je vhodné bezkoncovkové tvary tvořit od obou podob tvarotvorného základu (aplikování změny povede ke zbytečnému zmnožování tvarů, např. *kád > kád', kád' > kád*).

²⁷⁷ I-kmenová jména zakončená na *šč* byla ve staročeských slovnících nalezena pouze dvě – *rúšč* a *třiešč*. Jedná se o klaretismy. Ze systémových důvodů však u nich předpokládám tvary s měkkým (*třiešť*) i tvrdým (*třiešt'*) tvarotvorným základem jako u ostatních i-kmenů.

²⁷⁸Má tvar: zaklad-bezkoncovkove_tvary-

den+deň/tvary_s_koncovkou_e+a+ě+i+ovi+u+em+ú+oma+ie+é+ové+óv+í+óm+i+y+iech+ech-dn/tvary_s_koncovkou_ovi+u+ové+óv+óm-dň.

Schematicky:

|d', t', ň + Ø > d, t, n

|d, t, n + Ø > d', t', ň

2) **U koncovek (a zakončení) začínajících na a, á, o, ó, u, ú** platí, že tvarotvorný základ získaný aplikací pravidel v předešlých krocích, zůstává zachován.

U deklinací s jedním tvarotvorným základem je situace pravidelná – příklady tvarů jsou např. v dokladech [v] *druhém kázaňu* (DesHrad), [t] *a paňu mniec nábožničku* (DesHrad), *panují plecoma, pažd'oma* (LékFrantA), *jmáš v sobě [...] drahú vóňu v neumieřě* (HradMagd), *pochytiec svá nedved'ata* (BiblOl), *z tetěňat* (ŠtítKlem), *biechu ti vstupňové divným dielem uděláni* (AlexPovD), [o] *hlemýžďu a o orlici* (BawEzop).

U deklinací s dvojitým tvarotvorným základem i-kmeny ženské využijí pouze měkké varianty tvarotvorného základu (*bude li tú masťu mazáno* (MastMuz), *s laťu* (AlexPovD)).

I-kmeny mužské u koncovek začínajících na *a* a *u* využívají pouze variantu tvrdou (*hosta, hostu*), u *ú* pouze měkkou (*hostú*), u koncovek začínajících na *o, ó* obě (*mluvil jest k zeťóm* (BiblKladr), *Knudlin a Peklin platněř, zetové její* (PrávJihlA)).

3) **Koncovky a zakončení začínající na ě, ie, i a í** způsobují změnu tvarotvorného základu. Pokud končí tvarotvorný základ na *d', t', ň*, mění se v písmu poslední znak na *d, t, n*. U tvarotvorných základů zakončených na *d, t, n* dochází ke změně ve výslovnosti, ne v písmu, proto není třeba žádnou změnu zavádět.

Schematicky:

|d', t', ň + ě, ie, i, í = d, t, n + ě, ie, i, í

Ojedinělý tvar se vyskytuje v dokladu *styrzmy kongema* (ListVrat., Gebauer 1960, 112). Tvar *koňema* je pro svou výjimečnost řazen do seznamu výjimek.

4) Nejsložitější situace je **u koncovek začínajících na e (-e, -em, -ech)**. Z hlediska pravopisu současné češtiny představují pravidelnou situaci případy, kdy se sekvence *d', t', ň* na konci tvarotvorného základu a *e* z koncovky mění na *dě, tě, ně* (*hoře pekelným ohněm* (ŠtítKlem), *přemocného nepřítele bude mieti vězněm* (BřezSnářM), *před jedním hradištěm* (Paskal), *chce opustiti sedliště* (ŠtítKlem), [ó], *má milá hospodyně* (PasTisk)).

Schematicky:

|d', t', ň + e = dě, tě, ně

Tato změna nastává i u i-kmenových apelativ, kde je však druhotná – pravidelnou situaci představují tvary jako *hostem*. Byly nalezeny doklady *nad múdrostí jeho a odpoviedkách/na odpověděch* (BiblKlemNZ), *v písňech obrážel se v lidu* (ChelčSíť, [ověř.]), *na těch [...] převzácných přiezněch*

(Budyš, [ověř.]), *dá jíti básněm lživým* (ChelčSít, [ověř.]), *byl jest hostěm v zemi Madian* (BibliTřeb), *ani test s zetěm budte spolu v řadu přisežných* (PrávJihlA).²⁷⁹

Původní jsou u i-kmenů tvary tvořené od tvrdé varianty tvarotvorného základu, který se při kombinaci s koncovkou začínající na *e* nemění: *los zemi rozdělil pokolením i čeledem* (BiblKladr), *řebříky ke zdem přistavivše* (LetQ), *s svým výborným chotem* (ŠtítKlem), *to dítě má býti jeho zetem* (BřezSnářM), *hostem sem byl* (KristA).

Stejný tvar se analogií dostává i k původně *ɨ*-kmenovému apelativu *lodí* – viz doklady *k těm lodem* (ŠtítKlem), *přijedú na lodech* (BiblOl). Tvary *lodem* a *lodech* by bylo možné zavést do seznamu výjimek, ale vzhledem k tomu, že se jedná o pravidelné a hojně doložené tvary podle jiné deklinace, považují za vhodnější zavést do seznamu pro generování tvarů alternaci základ-před_koncovkami_em+ech+mi-lod/cele_paradigma-lod'. (V alternaci je totiž třeba zohlednit i tvary *loděch* a *lodmi/lodmi* (viz část 2.14.1.2.3)).

U *jo*-kmenů se dále oproti obecnému pravidlu změny sekvence *t+e* na *tě* objevují i zápisy jako *za koňem* (PulKR, [ověř.]), *má býti spáleno ohněm* (ModlMil, [ověř.]), *namokla bieše deštěm* (Otc, [ověř.]), *pod pláštěm* (PulKR, [ověř.]), které reflektují odlišný původ slabik *ňe* a *ně*, *te* a *tě* a *dě* a *dě*. Grafické odlišování těchto slabik je dodržováno jen v některých rukopisech (Gebauer 1963, 196). U těchto rukopisů se doporučuje odlišnost zachovávat (Černá – Lehečka 2015, 70), proto je třeba vedle tvarů typu *d', t', ň + e = dě, tě, ně*, počítat také s tvary bez alternace v grafické podobě. (Pravidlo zavádím pouze u *jo*-kmenů, protože jinde nebylo v textech ITB dané psaní doloženo. Na rozdíl od ostatních případů zde ke grafické změně nedochází. Pravidlo je přesto zavedeno, protože představuje z hlediska současného pravopisu nečekanou možnost.)

Schematicky:

jo-kmeny: |*d', t', ň + e = dě, tě, ně*

Výjimečné tvary byly nalezeny v kontextech *po púštech* (Otc, [ověř.]), v edici *pufftech* (Smetánka 1909, 12), *v svých hájených lovištích* (PrávŠvábC, [ověř.]), v rkp. *lowiftech* (PrávŠvábC 56b)), *ukazují také ránu na paždech* (LékFrantA). Vzhledem k tomu, že se jedná o tvary ojedinělé, zařazují je do seznamu výjimek.

5) **Koncovky -é a -y** se kombinují pouze s tvarotvornými základy zakončenými na *d, t, n* (vyskytují se pouze u mužských *i*-kmenů). Alternaci nezpůsobují.

6) **Koncovky -mi a -ma** jsou původně *i*-kmenové. Původní tvary jsou tvořeny od tvrdé podoby tvarotvorného základu, ale působením analogie s ostatními tvary paradigmatu se sem dostávají i

²⁷⁹ Dále byly při zkoumání souvýskytu *d, t, n* a *d', t', ň* s různými koncovkami nalezeny i doklady z prozatím nespolehlivých zdrojů. Zápis, který byl podkladem pro transkripci (rukopis, resp. transliterovaná edice), však může ukazovat i k pravidelnému tvaru (s koncovkou *-iech*), proto tyto případy ponechávám prozatím stranou. Jedná se o doklady *v našich přech a činěch* (TrojTA) > *cziniech*, 72r, [*n*] *a listěch jest psáno* (Vít) > *na lyftyech*, Patera (1886, 60), *v příkladěch* (Vít) > *przykladyech*, Patera (1886, 155), *v úraděch* (Vít) > *urzadyech*, Patera (1886, 273).

tvary měkké: viz např. doklady [p]akli kto vidí, by sietmi [...] ryby lovil (BřezSnářM), aby daňmi bezprávnými nebyly obtěžovány (HusCeskaKazani, [ověř.]), přikryvše se pytly a sietmi (KarŽivA, [ověř.]).

Tvary s těmito koncovkami u jmen jiných deklinací s tvarotvorným základem zakončeným na *d', t', ň* jsou doloženy spíše výjimečně (kromě tvaru *koňmi*). Byly nalezeny tyto: *s lodmi svými odplynu* (TrojK), *s lodmi volně jeti nemohú* (LetKřiŽA, [ověř.]), *vytáhni ten stříen klešťmi* (LékSalM), *po ten šíp klešťmi sáhnúti* (LékChir), *zavěž jemu ramena pod pažďmi* (LékFrantA), *za koňmi* (LapidVodň), *s konmi* (PrávJihB), *s kopím a s lučistmi* (TrojK), *řtanowiffťmi* (Comest., Gebauer 1960, 159). Doklady ukazují na to, že i u ostatních deklinací je vhodné při kombinaci s koncovkou *-mi* (a zřejmě i koncovkou *-ma*) počítat s dvojtwarem.

Schematicky:

|d', t', ň + mi, ma > d, t, n + mi, ma

4.4.4 Změny *d, t, n* a *d', t', ň* uvnitř tvarotvorného základu

Z hlediska generování tvarů apelativ je třeba kromě alternace *d, t, n* a *d', t', ň* na konci tvarotvorného základu zohlednit jejich alternaci a) v sekvencích *d'e, t'e, ňe* uvnitř tvarotvorného základu, b) v lemmatech, u nichž je *e* ve slabikách *dě, tě, ně* nebo *d'e, t'e, ňe* jerové nebo vkladné a c) v lemmatech s tvarotvorným základem zakončeným na *d'K, t'K, ňK*, která mají v GEN.PL alternaci vznikovou.

a) Sekvence *d'e, t'e, ňe* se vyskytují v některých lemmatech (např. *pečeteenie, deděenie, bráňenie*). U jejich tvarů je třeba kromě této původní sekvence počítat i s psaním *dě, tě, ně* a od lemmat s touto podobou generovat také všechny tvary.

Schematicky:

d'e, t'e, ňe > *dě, tě, ně*

b) Specifickou otázkou představují lemmata, u nichž se v sekvenci *t'e, d'e, ňe*, nebo *dě, tě, ně* vyskytuje *e* jerové nebo vkladné, které ve tvarech s koncovkou mizí (nebo se přesouvá hlouběji do tvarotvorného základu: *ohňec – ohencě*).

U tvarů bezkoncovkových je třeba počítat se sekvencemi *d'e, t'e, ňe* i *dě, tě, ně*, jak bylo popsáno v bodě a) (některá apelativa mají obojí lemma). Pro tvary s koncovkou platí, že některá z těchto jmen mají ve staročeských slovnících zavedeny opěrné tvary s *d, t, n* (např. *dřiežděc – ždcě, ohňec – ohencě*), převážná většina pouze s *d', t', ň* (*povoněk – ňku, baťek – tka, hvížděc – d'ka*), některá jména potom mají uvedenu variantu *n* i *ň* (*fasuňek – ňku/nku*). U jmen s *d'*²⁸⁰ nebyly v textech ITB nalezeny žádné tvary, u jmen s *t'*²⁸¹ pouze tvar *baťka* (Ceska_stredov_lyrika_Lehar, [ověř.]). U jmen, která mají v opěrném tvaru zavedenu pouze variantu *ň*, byly doloženy tvary s *n*: *s pelynkem* (LékFrantA),

²⁸⁰ Jedná se o apelativa *dřiežděc, dřiežděc, hvížděc, hvížděc, hvížděc*.

²⁸¹ Jedná se o lemmata *baťek* a *baťek*.

z *pelynku* (LékŽen), *rybky drobné jako mřenky* (LékJádroBrn), *povonky* (LékJádroBrn). Na základě tohoto zjištění považuji za vhodné u všech zmíněných jmen počítat v pádech s koncovkou s tvarotvorným základem obsahujícím *d, t, n* i *ť, d', ň*. Protože se jedná o alternaci vázanou na lemma, je zavedena přímo v seznamu pro generování tvarů (má tvar typu *zaklad-bezkoncovkove_tvary-ňeK+něK/tvary_s_koncovkou-ňK+nK*).

c) U a-kmenových, o-kmenových, jo-kmenových i ja-kmenových apelativ s tvarotvorným základem zakončeným *ťK, d'K, ňK* je třeba při vznikové alternaci v GEN.PL počítat se změnou na *těK, děK, něK* – viz např. doklady *věštěb a kúzel* (BiblOl), *básní, pištěb* (HusVýkl, [ověř.]), *šest deštěk* (BiblOl), *měštěninóv i měštěk* (HusPost, [ověř.]), *miesto baněk* (LékRhaz), *slív, meruněk, hrušek* (BechNeub). Protože vzniková alternace je kvůli své složitosti zachycena v seznamu pro generování tvarů, přidávám změnu na *těK, něK, děK* přímo k daným lemmatům (ve formě typu *zaklad-bezkoncovkove_tvary-něK/tvary_s_koncovkou-ňK*).²⁸²

U lemmat zakončených na *ščKa* je třeba zavést dvojí GEN.PL, protože se formálně liší původní a nástupnický tvar (srov. *věščeb* × *věštěb*) – k těmto lemmatům (např. *věščba, měščka*) je proto zavedena alternace *zaklad-bezkoncovkove_tvary-ščeK+štěK/tvary_s_koncovkou-ščK*.

4.4.5 Změny *ř* a *r* uvnitř tvarotvorného základu

Změna *ř* a *r* uvnitř tvarotvorného základu se týká několika skupin substantiv.

a) Jo-kmenová maskulina zakončená v NOM.SG *řec* (např. *stařec*) mají v pravidelných případech v pádech s povrchově přítomnou koncovkou tvarotvorný základ zakončen na *rc* (např. *starce*). Analogií se do bezkoncovkových pádů dostává *rec* (např. *starec*) a do koncovkových *řc* (např. *stařce*) – z hlediska původního stavu jsou tyto tvary nepravidelné. Následující seznam přináší přehled nepravidelných tvarů získaný pomocí nástroje Analýza tokenů z ITB (ze slovníku byla vybrána všechna lemmata končící na *řec*, pomocí nástroje byly generovány a vyhledávána všechny tvary s tvarotvornými základy zakončenými *řec, rec, rc* a *řc*) a doplněný doklady z Gebauerova hláskosloví (Gebauer 1963, 341). Pokud se ve staročeských slovnících vyskytuje dvojí podoba lemmatu, jsou obě podoby uvedeny:

bratřec: *Jimramovi, bratřci druhému* (HradProk);

dvořec: *ten dworecz* (KolB. (1497), Gebauer 1963, 341);

hřec: *heřcom* (Mart., Gebauer 1963, 341);²⁸³

hořec: *Acromen horec* (SlovOstrS), *učiň knot z kuory menšieho břěčtana nebo hořce* (LékRhaz);

kačěřec: *cirrus kačerec* (KlarGlosA);

kobeřec/koberec: *Tapetum koberec* (SlovOstrS);

kořec/korec: *také korec chmele platil po kopě* (LetKřižA, [ověř.]);

mudřec: *Sophista lstivý, chytří mudrec* (SlovOstrS);

novověřec/novověrec: *[n]ovověřec zákona slul jest* (LyraMat);

²⁸² Tvary zakončené na *děK, řeK* nebo *ňeK* doloženy nejsou.

²⁸³ Totéž místo je v ITB transkribováno *hercóm* (MartKronB).

piesnotvořec: *druhý hudec nebo piesnotvorec [...] pade k nohám Alexandrovým (AlexPovD);*
prapořec/praporec: *na každém praporec jiné barvy bieše (ŠtilfU);*
prustvořec: *jádra břeskvovné, prustvorec (LékJádroBrn);*
stařec: *ten starac a bezdětkyně jeho Alžběta (KristB);*
tvořec: *svému tworzczy (JiřKlem., Gebauer 1963, 341), tworzcze (VOC.SG, JiřKlem., ibid.).*

Jak je z tohoto přehledu patrné, je ve sledovaném období častější výskyt tvaru NOM.SG s analogickou podobou tvarotvorného základu (*horec*) než analogická podoba tvarotvorného základu podle původního NOM.SG (*hořce*). Tvarotvorný základ zakončený na *řc* v tvarech s koncovkou byl doložen pro lemmata *bratřec*, *hořec*, *hřec* a *tvořec*, kromě apelativa *hořec* jsou tvary doloženy ojedinelé.²⁸⁴ Analogický tvar NOM.SG je doložen jednak pro apelativa, kde se s ním počítá ve staročeských slovnících, jednak pro apelativa *stařec*, *prustvořec*, *piesnotvořec*, *mudřec*, *kačeřec*, *hořec* a *dvořec*, kde s ním slovníky nepočítají. Vzhledem k tomu, že tvarů je nezanedbatelné množství, i vzhledem k tomu, že u některých apelativ se s variantou mající tvarotvorný základ zakončený na *rec* počítá ve slovnících, zavádím do seznamu pro generování tvarů u všech apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *řec* alternaci s *rec* v bezkoncovkových pádech. Pro tvary s koncovkou zavádím stejné řešení, i když nepravidelných tvarů je méně. Možnost výskytu analogických tvarů ve sledovaném období takové řešení podporuje. Alternace *r* a *ř* se u sledovaných apelativ kombinuje s alternací zánikovou. U všech apelativ zakončených na *řec* je tak v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace *zaklad-bezkoncovkove_tvary-řec+rec/tvary_s_koncovkou-rc+řc*. Lemmata zakončená na *rec* jsou do seznamu pro generování tvarů zavedena pouze s alternací zánikovou.

b) O-kmenová deminutiva zakončená na *rček* vykazují v pravidelných případech podobný typ alternace – v bezkoncovkových pádech se vyskytuje *r*, v pádech s koncovkou *ř* (*starček – stařečka*). Zároveň se v tvarech vyskytuje alternace *KeK_eKK*. Tvary mají potenciál analogického vývoje jak v koncovkových, tak bezkoncovkových tvarech. Všechny tvary těchto jmen byly zkoumány v textech ITB zadáním dotazů obsahujících regulární výrazy. Co se týče tvarů bezkoncovkových, nejsou v textech ITB ani u Gebauera (1963, 342) ze sledovaného období doloženy žádné tvary zakončené na *reček*, *řeček*, nebo *řček*, naopak tvary zakončené na pravidelné *rček* jsou doloženy hojně. Ve staročeských slovnících nejsou uvedena žádná lemmata se zakončením *reček* nebo *řeček*. V seznamu pro generování tvarů se tedy v souladu s těmito nálezy počítá pouze s lemmaty zakončenými na *rček*.

Tvarů s koncovkou je doloženo velmi málo – v textech ITB se vyskytují tvary pouze pro apelativa *starček*, *syřček* a *praporček*. Analogické podoby (obsahující sekvenci *rečk/rečc*) jsou přitom doloženy větším množstvím různých příkladů než podoby pravidelné (obsahující sekvenci *řečk/řečc*). Pravidelná podoba je doložena v kontextu *přilož kořen jeden stařečku* (LékFrantA), podoba analogická potom v kontextech *vezmi starečka a jazýčka*, *benedikt bílý* (LékJádroBrn), *z těch syřečkův* (LékSalM, [ověř.]), *s hákem a s praporečkem* (Stc_vojenske_rady, [ověř.]).

²⁸⁴ Ve StČS je apelativu *hořec* přiřazen opěrný tvar *-rcě* i *-řce*. Podobné řešení se vyskytuje u apelativ *modlověřec* a *mařec*.

Na základě těchto tvarů pokládám za vhodné zavést do seznamu pro generování tvarů pro deminutiva zakončená na *rček* alternaci *zaklad-bezkoncovkove_tvary-rček/tvary_s_koncovkou-rečk+řečk*.

U apelativa *praporček* je ve StČS zaveden opěrný tvar pouze *rečka/rečku*. V seznamu pro generování tvarů se s ním nicméně zachází stejně jako s ostatními, protože pokládám za vhodné předpokládat u něj stejné tvarové možnosti jako u ostatních jmen se stejnou strukturou.

c) Dále by patrně bylo systémové se stejným jevem počítat i u jmen se slovtvorným základem zakončeným na *r*, která se odvozují příponou s původní stavbou měkký jer konsonant (např. *vědrce*, *bércě*, Gebauer 1963, 342). Tato apelativa by ze systémového hlediska měla v bezkoncovkovém GEN.PL vykazovat změnu *r > ř* (ibid.). Jediné jméno, které má tuto alternaci doloženu, je však apelativum *dvercě* – viz doklad *ku podvojiem mých dveřec* (BiblOI, [ověř.]). U žádného jiného jména se sledovanou stavbou alternace doložena nebyla, proto se s alternací počítá jen u apelativ *dvercě* (a všech jeho podob: *dvércě*, *dveřcě*, *dvěřcě*). V ESSČ je u všech podob uveden jako opěrný tvar *-řec* i *-rcí*, proto je v seznamu pro generování tvarů zavedena alternace počítající s alternací *r* a *ř* v celém paradigmatu (má podobu *zaklad-bezkoncovkove_tvary-řec+rec/tvary_s_koncovkou-rc+řc*).

Alternace se vyskytuje i u dalších lemmat – *bercě/beřcě*, *bércě/běřcě*, *obžercě/obžěřcě*, *pobércě/podběřcě*, *smiercě/smieřcě*, *dvěrky/dvěřky*, *dvěrka/dvěřka*.²⁸⁵ Vzhledem k tomu, že všechny varianty mají zavedeno své lemma, navrhuji generovat pouze pravidelné podoby.

d) Příbuzná změna je doložena u apelativa *dřevce* v dokladu *byl drvec naštiepal* (BiblOI). Jiné tvary GEN.PL doloženy nejsou a nejsou doloženy ani jiné tvary, kde by *ř* alternovalo s *r*. Do seznamu pro generování tvarů je proto zavedena alternace *zaklad-GEN.PL-drvec+dřevce/zbytek_paradigmatu-dřevc*.

e) U apelativ končících na *rstvo/řstvo* a *rstvie/řstvie* je výskyt *ř* v tvarotvorném základu vztahován k analogickému vývoji, případně k vývoji skupiny *rs* v *řs* (Gebauer 1963, 344–345). Staročeské slovníky v mnoha případech obsahují dublety (např. *bratrstvo/bratřstvo*, *bratrstvie/bratřstvie*, *žhárstvie/žhářstvie*). Pro zjištění, zda tyto dublety pokrývají tvary v textech ITB, bylo pro prvních 500 dokladů na tvary obsahující skupinu *rstv* a 500 dokladů obsahujících skupinu *řstv* ověřeno, zda jsou lemmata obsažena ve slovnících.

Pro tvary obsahující skupinu *rstv* bylo zjištěno, že ve slovnících chybí (nebo v době, kdy se kompiloval seznam pro generování tvarů, chyběla) lemmata *rytierstvo*, *rytierstvie*, *řitierstvo*, *vladarstvo*, *vladarstvie*, *kacierstvie*, *kacierstvo*, *kofěrstvie*, *komorstvo* (viz např. doklady *kniežž rytierstva* (Pror), *knieže řitierstva* (Pror), *kup ot svého tovaryše rytierstvie* (CestMandM), *vezřěv na rytierstvo svoje* (AlxV), *v svém vladarství* (BřezSnářM), *vladarstvo ztratí* (BřezSnářM), *páše [...] ukrutenstvie i kofěrstvie* (Budyš, [ověř.]), *kerúž praví kacierstvím* (BibIKlemNZ), *kacierstvo v svém lidu obnoví*

²⁸⁵ V ITB žádné tvary tohoto apelativa doloženy nejsou, doklady v GbSlov pochází až z období mladšího, než je období sledované. Lemmata doložená až po r. 1500 však nejsou ze seznamu pro generování tvarů vyřazována (viz část 1.6.5).

(BřezSnářM), *má mieti věrné rytieřstvo a komorstvo* (ŽidSpráv, [ověř.]), ostatní tvary měly ve slovníku příslušné lemma zavedeno.

V prvních 500 tvarech obsahujících skupinu *řstv* pouze tvary v dokladech *pivovařstvo* (KlarGlosA), *čistářstvo* (KlarVokF) a *přikázal řitieřstvu* (Pror) neměly ve slovnících zavedeno příslušné lemma.

Nalezený stav by bylo možné řešit přidáním chybějících lemmat do seznamu pro generování tvarů, ale jednalo by se pouze o částečné řešení na základě (snad) nejčastějších dokladů odchylek. Za vhodnější považuji řešení, které problém pokryje celkově. Navrhuji proto zavést změny *rstv > řstv*, *řstv > rstv*, které zajistí tvoření obou variant od všech lemmat.

Schematicky:

rstv > řstv

řstv > rstv

Tvar *čistářstvo* nemá ve staročeských slovnících zavedenu žádnou podobu, ke které by ho bylo možné vztáhnout, do seznamu pro generování tvarů proto doplňuji lemma *čistářstvo*.

f) U apelativa *těžar* se odchylkou vyskytují i tvary se základem *těžar* – např. *negociator těžar* (KlarGlosA), *podobno jest [...] těžaru* (LyraMat), *kupce bohaté a těžary* (BřezSnářM). Do seznamu pro generování tvarů na základě těchto dokladů zavádím lemma *těžar* (MSS obsahuje pouze lemma *těžar*). Podobný jev se vyskytuje i u apelativa *ovčář*, ale doklad je pouze ojedinělý: *rozličným owczarom* (ML., Gebauer 1963, 336), proto je zaveden do seznamu výjimek.

g) U i-kmenových apelativ končících na *ř* jsou oprávněné tvary INS.PL končící na *rmi*. Takové tvary ale nejsou doloženy ani u Gebauera (1963, 344) ani v textech ITB (jsou doloženy pouze tvary zachovávající podobu tvarotvorného základu z NOM.SG: *pod tak rozličnými tvářmi* (KristA)), proto nejsou do podkladů pro generování zavedeny.

h) Ostatní případy změny *r > ř* (Gebauer 1963, 344–348) ponechávám stranou, protože se většinou týkají ojedinělých tvarů (nejčastěji z PassKlem). Některé z nich jsou navíc v ITB transkribovány bez nepravdivosti: *nesendeš fmrzti* (Ol., Gebauer 1963, 348) jako *nesendeš smrtí* (BiblOl). Do podkladů jsou zahrnuty jen ty z těchto variant, které mají ve staročeských slovnících zavedeno samostatné lemma (*řitieř/rytieř, chřtán/chrtan, strýc/stříc*). Kromě toho byl v ITB nalezen doklad *když vietř viel* (CestMil, [ověř.]). Tvar je zařazen do seznamu výjimek.

4.4.6 Změny sykavek a *t, d* i jejich skupin

4.4.6.1 Změna *šč > šť*

Změnou *šč > šť* prochází ve zkoumaném období každá kombinace *šč*. Změna je spojena s alternací na konci tvarotvorného základu, protože díky ní vznikají další tvarotvorné základy zakončené na *ť*.

Spolehlivé doklady změny pochází ze 14. století, v průběhu 15. století se obě formy vyskytují vedle sebe, změna je dokončena ve století 16. (Gebauer 1963, 521–522). Ukazují ji např. dvojice *šchedrost: štědrost* (ŠtítKlem), *ščáva: ve štávě* (PřislFlaš), *ščpěnie: pro šťpěnie* (LékRhaz), *třieščka: sbierám tyto třiešťky* (ŠtítKlem), *stanoviščce: stanoviště* (AlxV), *čiščenie: čistěnie* (BibIKlemNZ).

Kvůli pravopisným zvykostem současné češtiny je třeba pro změnu *šč > šť* zavést pravidla v závislosti na tom, co za původní skupinou *šč* v tvaru následuje. Na konci, před konsonantem (K) a před samohláskami *a, á, u, ú, o, ó, é* se sekvence mění v písmu na *šť*, před *i, í, ě, ie* se sekvence mění na *šť*, před *e* se celá sekvence *šče* mění na *ště*.

Kromě těchto případů byly nalezeny i tvary, v nichž se místo původní sekvence *ščK* vyskytuje *šťK*. Jedná se např. o doklady *klěšťky* (BibIOI), *na dvě dešťku* (BibIOI), *ohnišťko* (SlovKlem), *dršťka* (SlovKlem), *měšťky i panny* (ŽidSpráv, [ověř.]), *rozličná pišťba* (LyraMat), *s rozličnú pišťbú* (TrojK), *ta věšťba* (ŠtítKlem), *múdrost věšťby* (KristB), *v bezzvláštnosti* (HusSvatokup), *proti ušťnutí* (LékVodň), *kakús vlášťnosti* (ŠtítSvátA). Apelativa s kořenem *vláščnost* mají ve dvou případech zavedeno i lemma s kořenem *vláštnost* (*bezzvláštnost* (GbSlov, MSS), *obláštnost* (MSS, podoba obsahuje navíc hláskovou variantu kořene)). Pro některá z apelativ, která mají v lemmatu sekvenci *ščK*, nejsou tvary se sekvencí *šťK* doloženy vůbec (např. *piščba, věščba, uščnutie*) a měkkost se odráží pouze ve tvarech GEN.PL: *věšťeb a kúzel* (BibIOI), *básní, pišťeb* (HusVýkl, [ověř.]). Pro některá taková jména je podoba se *šťK* doložena i v jiných tvarech – viz např. doklady *dešťky lebné* (LékRhaz), *klěšťkami* (LékRhaz), *o zvláštnosti* (Bela). Považuji proto za vhodné počítat nejen se změnou *ščK > šťK*, ale i se změnou *ščK > štK*. Skupina *šťK* zřejmě vzniká ztvrdnutím sekvence *šťK*, ale účelem tohoto popisu je zachytit formální proměny tvarů, ne primárně následnost změn, proto je pravidlo zachyceno jako *ščK > šťK, štK*.

Schematicky:

ščš > šťš

ščK > šťK, štK

šč + a, á, u, ú, o, ó, é > šť + a, á, u, ú, o, ó, é

šč + i, í, ě, ie > št + i, í, ě, ie

šč + e > ště

Speciální problém představují apelativa zakončená na sekvenci *ščeK*, u nichž dochází k zánikové alternaci. Jména se liší podle toho, jaká zániková alternace se u nich uplatňuje: a) jména *piščec, pláščec, praščec, věščec* a *drášček, makolúšček, pišček, plášček, pošček, prašček, pyšček/pýšček, rašček* mají zánikovou alternaci typu *KeK_KK* (*plášček – pláščku*), b) u jmen *hrdopyšček, kmošček, lúšček, měšček, vršček* se vyskytuje alternace typu *KeK_eKK* (*měšček – měšečka*), c) u apelativa *ľubšček* se vyskytuje alternace typu *KKeK_eKKK* (*ľubšček – ľubeščka*).²⁸⁶

Pro bezkoncovkové pády jmen typu a) jsou doloženy pravidelné podoby *pišťec* (SlovKlem), *věšťec* (BibIOI), *v nevěrný plášťek* (DaIV), *ten pišťek* (Otc, [ověř.]), pro jméno *věščec* je doložena i podoba

²⁸⁶ Tuto alternaci uvádí GbSlov, ESSČ počítá s tvary bez alternace. Na základě dokladu *listie libefftka* (ApatFr., GbSlov) pokládám interpretaci GbSlov za oprávněnou, v podkladech pro generování tvarů se počítá s oběma variantami.

věštec (LyraMat). Tvary s koncovkou jsou doloženy jednak pravidelné od původní podoby s *piščcem* (DaIV), *věšččě sú jměli* (Pror), *proroka a věščce* (Pror), jednak i od podoby s *ť* v tvarotvorném základu po změně *šč > št* u jména *plášček*: *pláštkem* (ŠtítSvátA), v *pláštku* (PasTisk), s *t* v tvarotvorném základu u jmen *piščec*, *věščec* a *plášček*: *hudci, piščci, žakěři* (ŠtítKlem), *uzřěl piščce* (LyraMat), *k věščci* (BiblOI), *indiských věščcív* (BřezSnářM),²⁸⁷ *pláštkem* (ZrcSpasK). Ostatní jména nemají doloženy žádné tvary. Na základě doložených tvarů se zdá vhodné předpokládat u všech jmen tohoto typu změnu *šček > štěk, šteK* a tvary pádů s koncovkami tvořit od všech tří podob tvarotvorného základu. Vzhledem k tomu, že tato alternace je vázaná na lemma, přidávám ji do seznamu pro generování tvarů (má tvar *zaklad-bezkoncovkove_tvary-šček+štěk+šteK/tvary_s_koncovkou-ščK+štK+štK*).

Pro jména typu b) je v textech ITB doložen pouze tvar v *měšečkách* (ŠtítKlem), v GbSlov se dále vyskytuje doklad (*Jidáš*) *myeffeczki maje* (EvOl., GbSlov). V pádech bez koncovky se změně *šč > št* nezdá nic bránit (*měšček – měštěk*). V pádech s koncovkou rozděluje *e* původní skupinu *šč* (*měšček – měšečka*), a zdá se tedy oprávněné změnu *šč > št* nepředpokládat, pokud se na změnu díváme v jednotlivých tvarech (v tvaru *měšečka* není žádná skupina *šč*, která by se na *št* mohla měnit). Tím vznikne situace, kdy nedoložený NOM.SG *měštěk* má GEN.SG *měšečka*, což se sice nezdá šťastné, ale jedná se o výsledek hláskových změn. Navíc doklad v GbSlov *mieffeczek kožený* (ApatFr., GbSlov) ukazuje, že NOM.SG se přizpůsobuje pádům s koncovkou. Kdybychom o situaci uvažovali tak, že se k NOM.SG typu *měštěk* tvoří tvary s koncovkou, mohli bychom předpokládat tvary jako *měšečka* i *měšetka*, ale v této úvaze jsou spekulativní všechny tvary. Na základě dokladů z GbSlov pokládám za vhodné u apelativ typu b) v seznamu pro generování tvarů zavést alternaci typu *zaklad-bezkoncovkove_tvary-šček+šeček/tvary_s_koncovkou-šečk*. Na základě obecného pravidla o změně *šč > št* budou tvořeny pouze tvary jako *měštěk*, jiné ne.

Jméno *lubšček* má doložen bezkoncovkový tvar [v]ezmi *libštěk* (LékChir) a v GbSlov také tvar *listie libefftka* (ApatFr.). Zdá se tedy oprávněné předpokládat u něj stejné alternace jako u apelativ typu a). ESSČ uvádí u tohoto jména tvary bez alternace, je tedy třeba zavést alternaci *zaklad-cele_paradigma- bšček+bštěk+bšteK/tvary_s_koncovkou-beščk+beštk+beštk*.

4.4.6.2 Změna *čř* v *tř*

Změnu *čř > tř* uvádí Gebauer (1963, 523) pouze u několika apelativ – většina z nich však nemá podobu s *čř* vůbec doloženou (*třěšně, třěp*). Staročeské slovníky se v zachycení podob liší – např. podoba *čřěvo* je uvedena (v ESSČ) jen jako odkaz ke *třěvo*, podoba *čřěví* je uvedena v MSS jako heslové slovo (v ESSČ pouze jako odkaz), podoba *čřěbule* je uvedena jako nedoložená v ESSČ, jako odkaz v GbSlov. Vzhledem k výjimečnosti změny ve sledovaném období ji nepovažuji za vhodné zavádět systematicky. Podoby, které ji obsahují, jsou do seznamu pro generování zavedeny v souladu se staročeskými slovníky (podoby *čřěvo* a *čřěvíc* jsou ve staročeských slovníkách zavedeny pouze jako odkazy, tyto podoby zavádím do seznamu pro generování tvarů jako lemmata).

²⁸⁷ U apelativ *piščec* a *věščec* jsou kromě toho doloženy tvary jako *hadačky a věšci* (Pror), *věščcív svých* (Pror), *s věšci* (BiblKladr), *s pišci i bubeníky* (BiblOI), *trubačov i piščcív* (BiblOI). Tyto tvary vzniknou z tvarů s tvarotvorným základem *piščc* a *věščc* po aplikování změny *tc > c*, viz níže část 4.4.6.5.

4.4.6.3 Změna t v c a jevy příbuzné

V textech sledovaného období se poměrně hojně vyskytuje změna psaného *t* na *c* – zvláště častý je tento jev ve slabikách *sti*, *stě*, *stie* a *stí*, jak ukazují např. doklady: *most: na moscě Prazě* (AlxB), *miesto: [n]a tomto miescě* (ŘádKorA), *vlast: u vlasci* (ŘádKorA), *část: na dvě čiesci* (Pror), *milost: z tvé milosci* (AlxBM), *mast: skrzě též masci vlitie* (ŘádKorA), *c(t)nost: v tak přemnoženéj cnosci* (AlxB) *všech jiných ctnosci* (ŘádKorA), *trstie: kopie třešcie jakžto trscie* (AlxB), *host: jsú zde hoscie* (AlxB), *múdrost: Šalomúnovú múdrosci jsa okrášlen* (ŘádKorA), *čest: chválú a čsci korunoval si mě* (ŘádKorA).

V ŘádKorA se vyskytuje mnoho dokladů typu *zlosc*, *milosc*, *hojnosc* atd., Gebauer (1963, 389) změnu *st* > *sc* dokládá z jiného pramene v příkladu *czyeſc* (ROtcPetr., Gebauer 1963, 389; čest).

Jiné doklady ukazují, že změna není omezena pouze na zmíněné slabiky, ale vyskytuje se i jinde ve slabikách *tě*, *tie*, *ti* a *tí*: *smrt: po ſmrczy* (ROtcPetr., Gebauer 1963, 389), *štěstie: ſczeſcze* (ROtcPetr., ibid.), *útěcha: vczechu* (ROtcPetr., ibid.), *obět: obieczi* (Tkadl., ibid.), *nětička: niecziczka* (Tkadl., ibid.), *svět: ſwieczie* (Tkadl., ibid.), *na ſwiecze* (EvSeit., ibid.), *chtění, tělo: jedno chczenie ve dvou cielu* (Tkadl., ibid.).

I když doklady pochází z omezeného počtu zdrojů, je jich dostatečný počet na to, aby bylo vhodné se změnou počítat. Pro generování tvarů proto navrhuji aplikovat změnu *t* v kombinaci s *ě*, *ie*, *i*, *í* na *c* a změnu skupiny *st* na konci slova na *sc*.

Schematicky:

t + *ě*, *ie*, *i*, *í* > *c* + *ě*, *ie*, *i*, *í*

st > *sc*

Při zkoumání jiných jevů byly v ITB nalezeny doklady *na pomscu zločincov a chválú dobrých* (ŘádKorA), *ten birže smirtci uživ* (AlxBM), které jsou pro svou ojedinělost zařazeny do seznamu výjimek (v prvním se na *c* mění hláska *t*, ne *ť*, v druhém se hláska *ť* rozkládá na *tc*).

Zvratnou analogií se na *t* mění i původní *c*. Apelativum *ciesář* a slova odvozená i apelativa *cěsta* a *cihla* mají zvratnou podobu (*tiesář* atd., *těsta*, *tihla*) zavedenu ve staročeských slovnících. Kromě těchto slov je změna doložena v tvarech apelativ *mrtwitie* (*mrtvicě*, Tkadl., Gebauer 1963, 502), *milowniti* (*milovnici*, Tkadl., ibid.), *paniti* (*panici*, ŠtítJes., ibid.), *oflyti* (*oslíci*, ŠtítJes., ibid.), *trogyty* (*trojici*, Lvov., ibid.). Vzhledem k tomu, že se jedná o zvratnou analogii, nejsou případy, které nejsou zavedeny do slovníku, zařazeny ani do seznamu výjimek.

Jako nářeční označuje Gebauer (1963, 524) doklady, v nichž se zvratnou analogií mění v *t* i *č*. Jedná se o doklady *vino z zzluty smíšené* (EvOl., Gebauer 1963, 524), *dietčím ſwitegem* (Kat., ibid.), *polyň a žlut* (Lvov., ibid.), *pro svú tieft* (Comest., ibid.). Doklad z Legendy o sv. Kateřině je v edici (Hrabák – Vážný – Škarka 1959, 140) transkribován *svyčějem* (LegKat, [ověř.]). Doklady opět ponechávám stranou.

Paralelní změnu *d* (v písmu) na *dz* Gebauer (1963, 404) dokládá vesměs z Klaretova Bohemáře, dva doklady jsou neslovníkové: *do hodzyny* (Lvov., Gebauer 1963, 404), *w fwich godzinach* (OIMüllKáz., *ibid.*). Jev je ponechán stranou.

4.4.6.4 Změny ve skupině *sykavka*, nebo *t* a *sekvence stv*

Sekvence *tstv* je změněna v *ctv* např. v kontextech *bohatstvo: pro bohactvo* (AlxH), *udatstvo: onú dvú udactva zřiece* (AlxB), *kniežětstvie: české kniežectvie* (PasKal), *malátstvo: [o] maláctví* (BřezSnářM), *šatstvie: peřiny a šactvie* (Stc_vojenske_rady, [ověř.]).

V jiných dokladech je sekvence *tstv* změněna v *tctv*: *pokrytstvie: pokrytctvie* (MajCarA, [ověř.]), *malátstvie: [o] maláctví* (BřezSnářM), *kniežětstvie: kniežetctvie* (BřezSnářM), *bohatstvie: bohatctvie* (PasKal), *opatstvie: opatctví* (BechNeub).

Apelativum *kniežětstvie* má v ESSČ zavedenu i podobu *kniežěctvie*, apelativum *všěmohútstvie* má uvedenu i podobu *všěmohúctvie*, ostatní jména mají pouze podobu se sekvencí *tstv*. Na základě nalezených dokladů považuji za vhodné zavést při generování tvarů změny skupiny *tstv* na *ctv* i *tctv*.

Schematicky:
tstv > *ctv*, *tctv*

Změna v dokladu z *bohatsvím* (BechNeub) je ojedinělá, je zařazena do seznamu výjimek.

Při pojednání o **splývání *čstv*** mluví Gebauer (1963, 520–521) pouze o splývání v *ctv*. Doklady pro tento jev jsou hojné: *dědičstvie: k věčnému došel dědictví* (ŘádKorA), *proročstvie: prorocctvie činí* (LapidVodň), *svatokupečstvie: svatokupectvie* (HusDcerkaH), *svědečstvie: [v] cestě svědectví* (ŠtítSvátA), *ptačstvo: ptactvo nebeské* (Pror), *zvoničstvo: zvonictvo* (KlarVokF), *střelečstvo: střelectvo* (KlarVokF). Kromě toho se v textech ITB často místo *čstv* vyskytuje také skupina *cstv*: *ptacstvo i zvěř činí nám škodu* (ŠtítSvátA), *daj nám toho svědecstvie* (MartKronA), *pro to prorocstvie* (PasTisk). Považuji proto za vhodné počítat u všech lemmat obsahujících skupinu *čstv* se změnou jednak na *ctv*, jednak na *cstv*.

Schematicky:
čstv > *ctv*, *cstv*

Změny doložené v kontextech *ptatftwij* (EvOl., Gebauer 1963, 523), *fwiedeczfwie* (ŽWittb., Gebauer 1963, 397), *zwiadeczcztwem* (svD., Gebauer 1963, 481), *chzlowiechzctwe^em* (svD., *ibid.*), *podlé človětctvie* (BiblOl), *v děditctvie* (WaldhPost, [ověř.]) jsou ojedinělé a tvary (*ptatství*, *svědečstvie*, *svědečctvem*, *člověčctvem*,²⁸⁸ *človětctvie*, *děditctvie*) jsou zařazeny do seznamu výjimek.

Splynutí *žstv* > *stv* je nejhojněji doloženo u lemmatu *množstvie* (např. *mnoství veliké* (BiblKlemNZ)), ale doklady jako *božstvie: v svém boství* (KristB), *kněžstvie: jal se kněství [...] překážeti* (PasTisk),

²⁸⁸ Tvary *zwiadeczcztwem* a *chzlowiechzctwe^em* jsou transkribovány podle Cejnara (1964).

cuzoložstvie: v *cizoloství* (KristA), *vítěžstvie*: *vítěstvie dáva* (LapidVodň) ukazují, že je se změnou na *stv* třeba počítat u všech lemmat obsahujících skupinu *žstv*.

Schematicky:

žstv > *stv*

Splynutí *žstv* > *stv* je nejlépe doloženo u jmen *tovaryšstvie/o* a *tovařistvie/o* – doklady jako *s tovarystvem* (KristB), *v tovaryství* (AlexPovD), *z tovařistva* (BiblLitTřeb), *v tovařistvie* (ŠtítKlem) jev ukazují. V MSS je uvedena varianta *tovařistvo*, ostatní (tedy *tovařistvie*, *tovarystvo*, *tovarystvie*) ne. Doklady jako *junošstvie*: *za dnów mého jinostvie* (BiblOl), *padúšstvie*: *padústvie* (SlovOstřS), *panošstvo*: *chuzšie panostvo* (AlxV), *pastušstvo*: *pastuství* (ŽidSpráv, [ověř.]) ukazují, že se změnou *žstv* > *stv* je vhodné počítat u všech lemmat s kombinací souhlásek *žstv* bez ohledu na to, které varianty uvádí slovníky (např. v MSS je uvedeno *panostvo*, ostatní ne).

Schematicky:

žstv > *stv*

4.4.6.5 Změny skupin *tc* a *dc*

Změna *dc* nebo *tc* v *c* je doložena hojně. Viz např. doklady *rádcě*: *za vlastnieho ráci* (PasTisk), *súdcě*: *před nebeského súci* (PasTisk), *svědek*: [o] *svěciech nájemných* (PrávJihlA), *čtvrťcě*: *vložiž v to víno pro smrad čtvrci šefránu třeného* (LékChir), *otec*: *s Uocem, Synem jeden Bože* (Pisne_husitske, [ověř.]), *svatému oczi* (PassNitr., Gebauer 1963, 394), *městce*: *v měsči Emaus* (CestMandM), *srdce*: *v svém srci zrádné úklady* (TrojK), *očistec*: *v uočisci* (PasTisk), *částka*: *by vyvřele dvě čásce vody* (LékVodň), *matka*: *maczye* (PassNitr., Gebauer 1963, 394), *dcí/dcera*: *ta jest byla ci markrabí orientálského* (PasTisk), *jemužto Pipimus řekali a jeho ceři Begga* (PasTisk). Považuji proto za vhodné počítat se změnou *dc* a *tc* na *c*.

Schematicky:

tc > *c*

dc > *c*

Změna *tc/dc* > *ts/ds* je naproti tomu doložena v textech ITB hůře. Viz např. tvary v kontextech *o pořádsě* (CestMil, [ověř.]), *jsú rádsě toho vévody nebo vódsě* (CestMil, [ověř.]), *[m]ilá dsi* (LegKat, [ověř.]), *v smutsě* (LegKat, [ověř.]), *matsě* (LegKat, [ověř.]), *[s]irotsi mateři li či poručníkom mají dáni býti* (PrávJihlA). Kromě toho je jev doložen např. v dokladech *zradsye* (Boh., Gebauer 1963, 503), *fudffye své* (ROtcPetr., ibid.), *svému frdfy* (ROtcPetr., ibid.), *dfery tvé* (EvOl., ibid.), *w fmutfych* (Lvov., ibid.), *matfye* (PassNitr., ibid.). Z dokladů se zdá, že to není změna zvláště častá, ale na druhou stranu není omezena na několik lemmat nebo jediný pramen. Proto považuji za vhodné s ní počítat.²⁸⁹

Schematicky:

tc > *ts*

²⁸⁹ V MSS je zavedeno lemma *rádsě* (vedle *rádcě*). Jedná se sice o ojedinělou podobu lemmatu, ale v seznamu pro generování tvarů je ponecháno.

dc > ds

Vedle toho dokládá Gebauer (1963, 503) několika doklady i změnu *tc* v *cs*: *oczfe a matku* (PassNitr., Gebauer 1963, 503), dva uváděné tvary jsou i součástí ITB: *s jeho ocsem* (LegKat, [ověř.]), *jakož jsou jich ocsové věřili* (CestMil, [ověř.]). Tvary jsou zařazeny do seznamu výjimek.

Změna *dč* > *dš* je u Gebauera (1963, 525) doložena pouze doklad *jako nedochodffsyety* (EvOl., Gebauer 1963, 525). Tvar je zařazen do seznamu výjimek.

Disimilace *čč* > *čš* je doložena v kontextu *beczfficze* (EvOl., Gebauer 1963, 525). Tvar *bečšice* je zařazen do seznamu výjimek.

Jiné výjimečné tvary jsou doloženy v kontextech *otffe mój* (EvOl., Gebauer 1963, 525) a *oczse* (Sequ., ibid.). V ITB nejsou doloženy. Pro svou výjimečnost jsou tvary *otše* a *očše* jako VOC.SG zařazeny do seznamu výjimek.

4.4.6.6 Ojedinelé změny ve skupinách sykavek

Několika kontexty je doložena změna *čc* > *tc*, *šč* > *št* a *žc* > *žt*. Jedná se o kontexty *dvě diewetcze* (*děvečka*, Comest., Gebauer 1960, 177), *měl [...]* *dvě sestře děvetce, Zelfu a Balu* (AsenM, [ověř.]), *povězte tey lifftie* (*liška*, Comest., Gebauer 1960, 173), *na podufftie* (*poduška*, Comest., ibid.), *dvě cziefftie* (*čieška*, Comest., Gebauer 1963, 501), *miefftie Ježíšovy měl* (*měšec*, Comest., ibid.), *o porážťe* (*porážka*, CestMil, [ověř.]), *běda mně nebožitce siré, komu se utěšiti mám* (TovHád, StČS). Jev se počtem dokladů zdá být spíše výjimkou, proto jsou doklady zařazeny do seznamu výjimek.

Pro apelativum *ovoce* se vyskytuje i varianta *ovotce* (nevyskytující se prozatím v žádném ze staročeských slovníků) – v textech ITB je hojně doložena, viz např. kontexty *po tomto ovotci* (BiblOl), *jest v něm chuť rozličného ovotce* (BechNeub), *s ovotcem jablečným* (BiblOl, [ověř.]), *ovotcí a koření rozličných* (CestKabK). Gebauer (1963, 497) označuje skupinu *tc* za způsob psaní hlásky *c*. Vzhledem k hojnému výskytu tvarů se základem *ovotc* v textech ITB však pokládám za nutné variaci zohlednit a k lemmatu *ovoce* zavádím alternaci *zaklad-cele_paradigma-ovoc+ovotc*.

Podobný jev byl nalezen i u apelativ *noc*, *měšec*, *žluč* a *oko*: sykavka se zde rozkládá na *tc*, respektive *tč* (také psaní *tč* je u Gebauera (1963, 520) považováno za zápis *č*): *v notci* (LékVodň), *v notci* (LapidVodň), *z svého měštce* (BiblOl), *z měštce* (PasKal), *fwemu miefftczy* (ChelčP., Gebauer 1963, 396), *hořké smrti žlutči pieš* (BawEzop), *vymývejž jí sobě otči maž vokolo* (LékChir), *vytáhne všeckno mrtvé maso ven z každých otčí* (LékChir). Tyto tvary jsou zavedeny do seznamu výjimek.

Apelativum *stzě* („stezka“) má doložen tvar ACC.SG a DAT.SG *sci*: *čestu učinil fczy hněvu svého* (ŽKap., Gebauer 1960, 227), *fczy* (ŽKap., Gebauer 1963, 394). Tvar je zařazen do seznamu výjimek.

V následujících dokladech odpadá v různých skupinách *t* nebo *s*: *jeden kruh šriebra* (PopRožmb, [ověř.]), *vlasnost i pověťrie všaké* (Vít, [ověř.]), *trzebro* (Gesta Kl., Gebauer 1963, 489), *mě honie mé tyeny* (Rúd., ibid.), navíc je *t* v dokladu *koně jednostajné ftrfti* (LékB., Gebauer 1963, 395). V dokladu

purgmiftrwie (místo *purkmistrstvie*, KolB., Gebauer 1963, 399) se ztrácí skupina *st*. Doklady jsou zařazeny do seznamu výjimek.

4.4.7 Odsouvání *d* a *l*

Odsouvání *d* a *l* je ve sledovaném období doloženo především u skupiny *dln*. Mluvnice zmiňují především apelativa končící na *dlník*, *dlnost* (Gebauer 1963, 367–368, 410), staročeské slovníky však obsahují množství lemmat, která se liší stavbou skupiny *dln*, a v textech ITB byly při zkoumání různých jevů nalezeny doklady svědčící o odsouvání *d* i *l* u různých lemmat, proto byl problém zkoumán širěji.

Nejvíce případů změn se podařilo doložit pro lemmata zakončená na *dlník*, problematika bude tedy ilustrována na těchto jménech. Jména ostatní budou zmíněna vzápětí.

U lemmat zakončených na *dlník* (např. *učedlník*) v některých případech zaniká *l* (*učedník*), v některých naopak *d* (*učelník*) a skupina *dn* se dále mění na *nn* (*učenník*) a ta na *n* (*učeník*). Změny jsou nepravidelné, Gebauer (1960, 368 a 375) jim věnuje jen letmou zmínku bez dokladů ze sledovaného období a ani jinde nebyl nalezen popis využitelný pro generování tvarů. Staročeské slovníky zachycují jména zakončená na *dlník* pomocí různých lemmat (*zповědlník* i *úřědlník*²⁹⁰ mají zavedenu i podobu *zповědník* a *úřědník*, ale např. *mučedlník* podobu *mučedník* zavedenu nemá), takže ani z tohoto zdroje nelze vysoudit, zda zachycená lemmata umožní tvoření všech potřebných tvarů. Proto byly možné tvary jmen zakončených na *dlník* zkoumány prostřednictvím nástroje Analýza tokenů. Pro všechna jména zakončená na *dlník* byly hledány všechny tvary obsahující sekvence *dlník*, *lník*, *nník*, *ník* (s příslušnými alternacemi na konci tvarotvorného základu pro všechny možnosti). Všechny nalezené tvary byly porovnány se staročeskými slovníky. Následující seznam komentuje pouze tvary, které na základě podob lemmat uvedených ve slovnících nejsou získatelné. Podoby lemmat zavedené ve slovnících jsou vypsány s lomítky:

kopidlník/kopidník/kopinník: *úprkem ženúc na ně kopiníci* (TrojK);

mučedlník/mučenník/mučeník: *[s]vatá ta dva mučelníky* (PasTisk), *ta svatá mučedníky* (PasMuzA, [ověř.]);

svatokúzedlník: *Arioli svatokúzelníci* (SlovVocBona);

učedlník/učenník: *bude ten učedníkem ustaven poctivým v lidu* (BřezSnářS), *by byli i jiní učeníci viděli jeho* (KristB), *učelníci sv. Jakuba jeho tělo pochopivše* (PasTisk);

vražedlník: *mohl by jeho súditi za vražedníka* (WaldhPost, [ověř.]);

zповědlník: *utrpenie měli svatí zповědníci* (ŠtítKlem).

U jmen obsahujících skupinu *tedlník* (např. *miřitedlník/miřitelník*) se nepodařilo doložit redukci na *tenník* ani *teník*.

²⁹⁰ Lemma v této podobě zavádí MSS, ESSČ obsahuje pouze lemma *úřědník*. V textech se vyskytují pouze tvary tvořené od podoby druhé.

U ostatních jmen obsahujících skupinu *dln* je situace podobná v tom, že staročeské slovníky obsahují různá lemmata (např. *nepravedlnost/nepravednost/nepravelnost, mučedlničstvo/mučenničstvo/mučeničstvo*) a u lemmat obsahujících skupinu *tedln* (např. *kazatedlničě/kazatelnice, smrtedlnost/smrtelnost*) nejsou doloženy tvary redukované na *tenn* ani *ten*. Odsunutí *l* i *d* doloženo je – viz např. doklady *bylo jest poddáno trpělitednostem* (LyraMat), *smrtednost tato oblečena bude v nesmrtedlnost* (BiblKlemNZ), *ukázali smrtelnost jeho* (ŠtítSvátA), *vodnotelnost* (LékJádroD).

Na základě těchto dokladů považuji za vhodné zavést změnu sekvence *tedln* na *teln* a *tedn* a také změnu *dln* na *dl*, *ln*, *nn* a *n*.

Schematicky:

tedln > *teln*, *tedn*

dln > *dn*, *ln*, *nn*, *n*

Až budou propojována lemmata s různou hláskovou stavbou, bude třeba tuto alternaci zavést i ke všem podobám apelativ se změnou již provedenou (např. *nepravednost, mučenník*).

Kromě skupiny *dln* je odsouvání *l* ve sledovaném období doloženo pro jména obsahující skupinu *slek*, tedy pro lemmata *paprslek, poprslek, popřslek, okrslek, okršlek* a *obkrslék*. Jak ukazují doklady jako *slunce, jenž ráno vzhodieše, poprsky rozprostierajě* (HradMagd), *v paprsky světlé pravdy* (ŠtítSvátB), *proti paprsku* (LapidMuz), *jako slunce paprslky dávajíc* (ZrcSpasK), *sedí na okrslku zemském* (Pror), *po okrška zemského prostranství* (Budyš, [ověř.]), je třeba při generování tvarů počítat jak s podobami obsahujícími skupinu *sl*, tak s tvary obsahujícími pouze *s*. StčS uvádí i lemma *okrsek*. I když ne všechna uvedená lemmata mají doloženu podobu pouze se souhláskou *s* v bezkoncovkovém tvaru (např. podobu *paprsek* se doložit nepodařilo, podobu *okrsek* ano: *jehož okrsek jest mil šedesát* (CestMil., [ověř.]), zachází se v seznamu pro generování se všemi uvedenými lemmaty stejně. Zároveň se jedná o změnu spojenou se zánikovou alternací. Do seznamu pro generování tvarů je proto zavedena alternace základ-bezkoncovkove_tvary-slek+sek/tvary_s_koncovkou-slk+sk. U variant obsahujících skupinu *šlk* (*papršlek, okršlek*) nebyl zánik *l* v textech doložen, proto se u nich se změnou nepočítá.

Odsouvání *l* se dále podle Gebauera (1963, 367–368) týká některých jednotlivých dokladů: *diáblových mod* (tj. *modl*, PassKlem., Gebauer 1963, 367), *andyelfkych byd* (tj. *bydl*, PassKlem., ibid.), *vleh arvum* (tj. *úlehl*, Vocab., ibid.), *abychom to na myff brali* (tj. *mysl*, Tegern., ibid.). Tyto doklady jsou zavedeny do seznamu výjimek.

Kromě případů zmíněných v rámci popisu odsouvání *l* je zánik hlásky *d* zmiňován pro apelativa *sedlka* a *tkadlec* (Gebauer 1963, 410), ale žádné staré doklady uvedeny nejsou (ibid.). Aby bylo možné daný jev ověřit širě, byla ve staročeských slovnících nalezena všechna lemmata se zakončením *dlka* a *dlec* a byly prozkoumány jejich tvary – vždy se skupinou *dlk*, *dk* i *lk* a se zohledněním všech alternací doprovázejících deklinaci. Pro lemmata zakončená na *dlka* nebyly

nalezeny žádné tvary, ve kterých by bylo třeba počítat se zánikem *d* nebo *l*.²⁹¹ Pro lemmata zakončená na *dlec* byl nalezen doklad *plátno když od tkadce vezme* (CestMil, [ověř.]). Apelativa s popsanou stavbou jsou proto pojímána jako pravidelná, tj. bez alternace, tvar *tkadce* je zařazen do seznamu výjimek.

Stejně jako odsouvání *l* má i odsouvání *d* ojedinělé doklady – *fwietilo* (tj. *svietidlo*; Ol., Gebauer 1963, 410),²⁹² *budeš lákati jejích chodil* (tj. *chodidl*, Ol., ibid.),²⁹³ *tworzilo formella* (tj. *tvořidlo*, Brig., ibid.). Kromě tvaru *chodil* jsou všechny tyto doklady zařazeny do seznamu výjimek.

Naopak přisunuto je *d* v dokladech *tryzdn* (PassKlem., Gebauer 1963, 408), *pět dczberuv* (Kol., Gebauer 1963, 410), *na dczti utrhl* (Tkadl., Gebauer 1963, 409–410). Doklady opět řadím do seznamu výjimek.

4.4.8 Zdvojené souhlásky

Lemmata obsahující sekvenci *nn* (např. *zákonník*, *bubenník*, *panna*) mají v textech také tvary pouze s jedním *n*: *dobří zákoníci* (KristB), *s pišci a bubeníky* (BiblOl), *nalezli v jednom městě jednu panu krásnou a múdrú* (GestaM). Proto považuji za vhodné zavést změnu *nn* > *n*.

Schematicky:

nn > *n*

Na základě dokladů jako *měkota* (KlarGlosA), *měkosti* (LékFrantA), *měkostí* (LékFrantC), tedy tvarů lemmat *měkkost* a *měkkota*, je třeba zavést i změnu *kk* > *k*.

Schematicky:

kk > *k*

Skupina *ss* se zjednodušuje na začátku slova u jmen odvozených od slovesa *ssáti*: *ssele/ssanec*: *z úst nemluvnátek a sancón selón dokonal si chválu* (LyraMat), *vezmi psíka mladého, sele toho sedlského psa* (LékFrantA), *ssánie*: *o sání* (BřezSnářM). U ostatních jmen začínajících na *ss* zřejmě zůstává tato skupina zachována, nebo je ve slovníku uvedeno i lemma s jedním *s* (*sstupeň/stupeň*, *sstrčenie/strčenie*), proto je změna v seznamu pro generování tvarů přiřazena jako alternace souhlasky-cele_paradigma-ss+s pouze ke jménům souvisejícím se slovesem *ssáti*.

4.4.9 Průvodní vokály u slabikotvorných hlásek

Slabikotvorné likvidy se ve sledovaném období často píší se samohláskou – tzv. průvodním vokálem. Gebauer (1963, 291–292, 293–294) dokládá, že se nejedná pouze o jev grafický, ale že ve

²⁹¹ Jen StčS uvádí kromě podoby *bavlnopředlka* i podobu *bavlnopřědka*.

²⁹² V ITB doklad nenalezen, Gebauerem uvedený verš Ex 25, 28 takové slovo neobsahuje.

²⁹³ V ITB *chodidl* (BiblOl).

sledovaném období se tyto vokály i četly.²⁹⁴ U obou likvid může jít o průvodní vokál *e*, *i*, *u* a výjimečně i o hlásku *o*. Četnost jednotlivých průvodních vokálů je velmi různá, stejně tak jako jejich postavení před nebo za likvidou. Prozkoumání jevu v úplnosti je mimo možnosti této práce, popis proto spoléhá na Gebauerův (1963, 287–300) výklad. U běžných slov jsem jev ověřovala i v textech ITB.

Průvodní vokál e se vyskytuje nejvíce u skupin črK a žrK (kde K značí libovolný konsonant), a to před likvidou: např. *črnost: obrátily sú sě všecky tváři v černost* (Pror), *črt: vyletě z toho člověka čert* (PasTisk), *črvnec: [č]ervnec má dva dni zlá* (Hvězd), *žrnov: na žrnovu* (LyraMat). Změna započala již okolo roku 1300, její hlavní těžiště leží mezi polovinou 14. a polovinou 15. století (Gebauer 1963, 289).

MSS je jediný slovník, který u některých jmen se sledovanou stavbou uvádí dvojí podobu: *črvek/červek, červen/červen, črvnec/červenec, žrd/žerd/d', žrnov/žrnov* (ale jen např. *črt, črpadlo*). Ostatní slovníky uvádí pouze podobu původní. Pro generování tvarů považuji za vhodné u všech lemmat obsahujících sekvenci črK a žrK počítat i se sekvencí čerK a žerK. U lemmat z MSS, kde je již varianta *se* uvedena, se prozatím u této varianty se zpětnou hláskovou změnou nepočítá (tj. lemmata nejsou propojena).

Ostatní případy změny *r* na *er* a také *l* na *el* jsou doložené řidčeji. Gebauer (1963, 290) uvádí pro apelativa pouze doklady *velna procella* (Nom., Gebauer 1963, 290), *pořkwernyeny* (PulkR., ibid.), *dla oderzena* (MüllKáz., ibid.), v ITB byly ale nalezeny doklady *tvůj persten* (BruncU), *důstojný mister* (PasTisk), *[t]o viděnie ten brater viděv* (PasMuzA, [ověř.]), *titel nebyl položen* (PrávJihB). Z těchto dokladů vyplývá, že změna na *el* je výjimečná,²⁹⁵ doklady *velna* a *titel* jsou proto řazeny pouze do seznamu výjimek. Změna slabikotvorného *r* na *er* je častější, proto je vhodné počítat s ní systematicky.

Průvodní vokál *e* se na rozdíl od jiných průvodních vokálů nevyskytuje za slabikotvornými likvidami (Gebauer 1963, 298).²⁹⁶

Průvodní vokál i se může vyskytovat před *i* za slabikotvornou hláskou. Zvláště četné jsou případy, kdy se slabikotvorné *r* píše *ir*: např. *tě všiem sirdcem milovati* (ModlKunh), *pro naše vykúpenie na smirt prodáno* (PisOstr), *mój tirh cný pro tebe hyne* (MastMuz), *buď od čirta, buď od chlapa* (MastMuz), *po miršě jakžto ptáci sěm hi tamo sobú meciú* (AlxBM), *tu hirdost* (AlxV), *we kyrwy* (ŽPass., Gebauer 1963, 292), *bratir* (ŽWittb., ibid.). Poněkud méně četné jsou případy, kdy je za slabikotvorné *r* psáno *ri*: *jež jest sridcem takéž vzata* (ModlKunh), *živé krimě nasytiti* (ModlKunh), *smryt* (LAI., Gebauer 1963, 290–291), *tryh* (Alb., Gebauer 1963, 291), *trynym* (ML., ibid.), *mají usta na prisiech* (CestMandM).

²⁹⁴ Jedním z důkazů je hlásková podoba apelativ v dokladech *vmrzylecz* (ŽWittb., Gebauer 1963, 291) a *nejmá [...]* *okrzyfleny* (Alb., ibid.), kde *ř* zřejmě vzniká z *r* a *i*. Obě podoby jsou zavedeny do seznamu výjimek.

²⁹⁵ Byla vyhledána všechna lemmata končící na slabikotvorné *l* a bylo prozkoumáno, zda se vyskytuje stejný jev jako u *mister, brater*. Byl nalezen pouze tvar *titel* místo *titl*.

²⁹⁶ Doklad *pomsta krewe* (ŽWittb., Gebauer 1963, 298) je považován za možný omyl. Není proto řazen ani do seznamu výjimek.

Dokladů s průvodním vokálem u *l* je více také pro skupinu *il*. V ITB byly nalezeny doklady *silz unořě* (AlxBM), *ústavnými silzami* (TrojTA, [ověř.]), *v hedbábnej vilně biechu* (AlxH), *když úmysil svého náboženství pánóm svým pověděl* (CestMil, [ověř.]). Gebauer (1963, 293) dále uvádí doklady *wilna* (ŽGloss., Gebauer 1963, 293), *pilnoft plentitudo* (ŽWittb., *ibid.*), *filzy* (Pass., *ibid.*),²⁹⁷ *wylkom* (Marg., *ibid.*), *v pilnofti* (EvOl., *ibid.*). Pro skupinu *li* uvádí Gebauer (1963, 291) doklady *(ot) tkadlycie* (ŽWittb., Gebauer 1963, 291), *wlycye liti* (ML., *ibid.*), *svými flyzamy* (ML., *ibid.*), *yabliki* (EvOl., *ibid.*). V textech ITB se další doklady najít nepodařilo.

Je tedy průvodní vokál *i* doložen u obou slabikotvorných likvid, u obou před *i* za likvidou, ale hojnější doložení má poloha před likvidou než za ní.

V dokladu *witranye* (od *vrtránie* ‚reptání‘), ŽKlem., Gebauer 1963, 293) reprezentuje spojení *ir* jen *i*, tvar *vitránie* je ponechán stranou.

Průvodní vokál u je u *r* i *l* doložen pouze zřídka před slabikotvornou hláskou (*ur*, *ul*). Pro apelativa Gebauer (1963, 294–295) uvádí pouze doklad *wurba* (Nom., Gebauer 1963, 294). Doprovodný vokál za slabikotvornou hláskou je řídce doložen také v případě *ru* – Gebauer (1963, 295) neuvádí žádný příklad tvarů apelativ. Naopak změna na *lu* je hojná, ale nastala tak brzo, že ve sledovaném období už je původní podoba pouze ojedinělá (*ibid.*). Ze sledovaného období jsou obě podoby doloženy v textech nebo ve slovnících u těchto jmen – *blcha*: *k nám bluchu přidada, sme s bluchú dokonalejší nežli prvé bez bluchy* (ŽidSpráv, [ověř.]), *člnek/člunek, slza, slzička: skrze sluzy a smutek* (WaldhPost, [ověř.]), *z fluzyczek* (ApatFr., Gebauer 1963, 296), *kluk/klk, klbko/klubko, slnce/slunce, tlmač/tlumač/tulmač* (ojedinělé), *žlč/žluč*. V textech ITB žádné jiné doklady (než výše uvedené) na podobu *s lu* nalezeny nebyly, dvojí podobu obsahují vždy pouze slovníky. Vzhledem k ojedinělosti dokladů i archaičnosti změny navrhuji tvořit tvary pouze pravidelné, k lemmatům *blcha*, *slza* a *slzička* pak považuji za vhodné přidat informaci o možné změně tvarotvorného základu do seznamu pro generování tvarů. Doklad *wurba* řadím do seznamu výjimek.

Průvodní vokál o je doložen naprosto ojediněle – Gebauer (1963, 297) uvádí doklady *ku wimolwenty*, *k molwenty* z OIMüll. a doklad *o přezlá drozosti* z Ol., který je však v ITB přepsán jako *drzosti* (BiblOl, [ověř.]). Doklady *vymolvení* a *molvení* zavádím do seznamu výjimek, tvar *drozosti* nechávám stranou.

Slabikotvorná hláska *m* se vyskytuje pouze mimo apelativa, slabikotvorné *n* se vyskytuje u *i*-kmenů a některých *o*-kmenů (*kázn*, *básn*, *dásn*, *blázn*, *hrozn* atd.). Časem se tato podoba apelativ mění přisunutím *e*, které se stává jejich trvalou součástí až do současné češtiny. Vzhledem k tomu, že podoba *s e* je změnou trvalou a slovníky ji u naprosté většiny apelativ uvádějí, nezavádím žádnou hláskovou změnu *n* na *en*. Protože přisunutí *e* způsobuje alternaci oproti NOM.SG v ostatních pádech, je problematika řešena v části 3.2.1 u zánikových alternací.

U všech probraných změn bude třeba slabikotvornou likvidu detekovat v tvaru, ne jen v lemmatu (např. tvar *myslmi* slabikotvornou likvidu má, tvar *myslí* ne). Slabikotvorné je přitom takové *r* nebo *l*, které stojí uvnitř tvaru mezi souhláskami (KrK, KlK) nebo na konci tvaru po souhlásce (KrŠ, KlŠ, znak

²⁹⁷ V ITB v témže kontextu *slzy*, transliterace *fflzy* (PasMuzA s304).

š znamená konec tvaru). Z předchozího výkladu vyplynulo, že ve sledovaném období jsou čteněji doloženy pouze průvodní vokály *e* a *i* – vokál *e* se vyskytuje častěji pouze ve spojení *s r* a pouze v postavení před ním, vokál *i* se vyskytuje často před *r* i před *l*, méně často po nich, ale s oběma variantami je vhodné systematicky počítat. Pokud se likvida vyskytuje na konci tvaru, jsou průvodní vokály doloženy pouze před ní (*mister*, *bratir*, *úmysil*). Schematicky mohou být tyto hláskové změny vyjádřeny takto:

KrK > KerK
Krš > Kerš
KrK > KirK, KriK
KIK > KiIK, KliK
Krš > Kirš
KIš > KiIš

4.4.10 Proteze a elize hlásek *v*, *h* a *j*

Ve sledovaném období je (stejně jako v češtině současné) nejběžnější protetickou hláskou *v*. Vyskytuje se u apelativ začínajících na *o*: z *všech vokovuov* (BechNeub), *vezma toho jako vořech* (LékChir), *skrže voheň* (BřezSnářM), *vobilé dosti* (Hyn), *z votce* (LékŽen), *z vovce* (LékChir). Do podkladů pro generování tvarů je tedy třeba zavést změnu:

šo > švo

Gebauer (1963, 432–434) uvádí, že u ostatních samohlásek se protetické *v* stalo součástí tvaru před sledovaným obdobím (např. *vůně*, *vajce*, *motovúz*), nebo vytváří dublety v období sledovaném (*paúk/pavúk*). Ojedinělý je doklad *wukrutnofti* (ROI., Gebauer 1963, 433), který zavádím do seznamu výjimek. U ostatních samohlásek tedy není třeba s protetickým *v* počítat.

Odsunutí *v* probíhá ve sledovaném období systematicky u koncovky *-óv*. Tvary bez koncového *v* jsou doloženy se všemi podobami této koncovky: z *mnohých duvodó* (PrávJihIB), *[t]ěch hřiechuo jména sú* (ZrcSpask), *do základů* (AlexPovD). Do podkladů pro generování tvarů je tedy třeba zavést změnu koncovky:

koncovka óvš > óš

Kromě toho je v několika ojedinělých případech doloženo odsunutí *v* ve skupině *ov* uvnitř slova: v *králostvie kněžské* (BiblOI), *do najvětčieho židovského králostvie* (PasTisk), *kraleftwe* (OIMüllB., Gebauer 1963, 437). Doklady jsou zařazeny do seznamu výjimek.

Dále je odsunutí *v* doloženo u předpony *vz-* v postavení před konsonantem. Srovnáním lemmat lišících se předponou *vz-* a *z-* ve staročeských slovnících bylo zjištěno, že naprostá většina apelativ má zavedeny obě podoby – např. *vzdviž/zdviž*, *vzdánie/zdánie*, *vzbuditel/zbuditel*. Část z nich s podobou *z-* jsou však zatím pouze odkazy ESSČ k podobám s *vz-*. Považuji proto za vhodné, aby se počítalo se změnou:

ŠvzK > ŠzK

Druhou protetickou hláskou je ve sledovaném období *h*. Je doloženo v dokladech *komuž král herb dá* (Všeh, [ověř.]), *pod ním hoheň* (PasTisk), *u hohně* (LékFrantA), *hrohy* (AlxB., Gebauer 1963, 464),²⁹⁸ *hrdeffen* (MamP., ibid.), *honor* (Měs., ibid.), *huhorz* (Boh. m., ibid.), *hbratr* (Růž., Gebauer 1963, 465).²⁹⁹ Ve staročeských slovnících jsou zavedena lemmata *herb* a *hoheň*, uvedené tvary se tedy budou tvořit od těchto lemmat. Ostatní doklady jsou výjimečné, jsou proto zavedeny do seznamu výjimek.

Podoba s *h* i bez něj je dále ve staročeských slovnících zavedena u lemmat *hpán/pán*, *hpaní/paní*, *hpanna/panna*. Komárek (1969, 132) zde považuje *h* za etymologické, Gebauer (1963, 465) řadí případy k protetickému *h*. ESSČ uvádí dále dvojice lemmat *hymna/ymna*, *hymnář/ymnář*. Z etymologického hlediska se jedná o elizi. Lemmata ve všech těchto případech pokrývají podoby s *h* i bez něj, proto je zbytečné počítat s hláskovou změnou.

Odsunutí *h* se týká také některých jednotlivých případů: *lidé a owada* (EvOl., Gebauer 1963, 466), *k porzyebu* (tj. bez odsunutí *pohřebu*, EvOl., ibid.), *z roznuov víno s svýma rukama vydavuje* (PasTisk). Doklady jsou zavedeny do seznamu výjimek.

Apelativum *hřiedlo* má v kontextech jako *ano sě řiedlo utrholo* (PříslFlaš), *bez řiedla* (LékFrantA) doloženy i doklady bez *h*, proto bylo do seznamu pro generování tvarů zavedeno i lemma *řiedlo*.

Třetí protetickou hláskou je *j*. Stejně jako *h* je doloženo spíše ojediněle – byly nalezeny kontexty *sed aspostolujš esto japoštoł* (KlarGlosA), *gapofftoł* (PassKlem., Gebauer 1963, 531), *yalmuzna* (PassKlem., Gebauer 1963, 530), *jmanové* (PulkR, [ověř.]), *jmanstvo* (SlovVocBona). Podobu *jman* uvádí GbSlov, ostatní podoby zavedeny nejsou. Tvar *jmanové* tedy bude tvořen od lemmatu *jman*, ostatní tvary jsou pro svou výjimečnost zařazeny do seznamu výjimek.

Obvyklejší jsou případy, kdy je *j* elidováno. Většina apelativ, kterých se elize *j* týká, má ve staročeských slovnících zavedeno obojí lemma, a podoby tak mohou být tvořeny pravidelně. Viz lemmata *jhra/hra*, *jhrač/hráč*, *jhřec/hřec*, *jhranie/hranie*, *jhercě/hercě*, *jmeno/jméno/meno/méno*, *menovanie/jmenovanie*, *jmiecko/miecko*, *jmiečko/miečko*.³⁰⁰ Tvary *jmeno/jméno/meno/méno* jsou považovány i za tvary původního lemmatu *jmě*. Aby došlo k propojení těchto morfologicky příbuzných tvarů a zároveň vyloučení elize *j* u tvaru *jmě*, jež není doložena, a zbytečně by tedy zvyšovala homonymii, je třeba u všech lemmat apelativa *jmě* zavést alternaci základ-před_koncovkou_ě-jm/zbytek_paradigmatu-jm+m.

²⁹⁸ Na zřejmě stejném místě je v ITB pravidelně *rohy* (AlxB).

²⁹⁹ Může se jednat o omyl, proto není doklad řazen ani do seznamu výjimek.

³⁰⁰ U apelativ *jmenovánek* a *jmenovanec* není zavedena varianta bez náslovného *j*. Jedná se však o klaretismy, které jiné tvary doloženy nemají.

Elize *j* je dále doložena u apelativa *jíva*:³⁰¹ [v]ezmi bíelé bukvice s hrst a ívy tolíkěž (LékChir), kořenie [...] ívy, popence (LékChir). Vzhledem k možnosti výskytu dalších takových tvarů zavádím do seznamu pro generování tvarů i podobu *íva*.

4.4.11 Spodoba znělosti

Na rozdíl od češtiny současné spodoba znělosti ve sledovaném období ovlivňuje grafickou podobu apelativ. Jednotliví editoři se mohou v přístupu k tomuto jevu lišit. Editoři textů Staročeské banky se v zásadě řídí Daňhelkovým (1957, 29–30) doporučením odstraňovat asimilaci v případech, kde ztěžuje čtení, a standardizovat psaní *s*, *z* na začátku slova, ale více než on respektují znění pramene (výjimkou jsou sykavky).³⁰²

Tak rozsáhlý jev jako spodoba znělosti nebylo možné v této práci zkoumat zevrubně, byly však nalezeny doklady, které ukazují, že je jev třeba zohlednit. Viz např. kontexty [p]átý rozdiel kněch Josue (BiblOI), otevřieti těch knich (BiblKlemNZ), to když by byla žitkost od studenosti (LékŽen), nechty obřezovati (Traktáty), z potstaty (ChelčSíť, [ověř.]), jsú veliké křechkosti (AlexPovD), lechkost (KlarGlosA), vlhkost (SlovOstřS), v prozbách (Pror), na svadbu (KristC), chlép u vodě studené omočený (LékSalM, [ověř.]), bez spovědi (PasTisk), tvaroch (SlovOstřS).

Mnoho apelativ má přitom ve staročeských slovnících zavedenu dvojí podobu: *svatba/svadba*, *sbožie/zbožie*, *osdoba/ozdoba*, *kletva/kledba*, *modlitba/modlidba*. U některých lemmat je dvojí podoba ovlivněna jinými pády než NOM.SG: *pezd/bezd*, *drobet/dropet*. Některá lemmata jsou však zavedena pouze v jedné podobě: např. *vlhkost*, *prosba*, *židkost*, *zповěd*, *nežtovicě*. U posledního z uvedených apelativ je navíc v textech podoba s etymologicky náležitým *ž* (souvisí s *nežit*) doložena pouze třemi doklady, jinak se vždy (ve stovkách dokladů) vyskytuje podoba *neštovicě* (*neštovicě* (LékNeduh), *neštoviciech* (BřezSnářM), *neštovicemi* (LékFrantA)).

Považuji proto za vhodné při generování tvarů počítat se změnami spojenými se spodobou znělosti na konci slova a ve skupinách exploziv a sykavek u těch hlásek, jejichž znělostní protiklad se projevuje v písmu. Stranou ponechávám pár *f* a *v*, který ve sledovaném období nebyl ustaven (např. Komárek 2012, 82). Hlásk *v* se sice před neznělými souhláskami ve sledovaném období na *f* mění – Komárek (2012, 82) uvádí příklad *f teškeg zalosti* – ale v ITB nebyl nalezen žádný doklad transkripce, která by změnu zachovávala. Ve schematickém zápise pro asimilaci nepracuji také s *g*, protože se ve sledovaném období nevyskytuje ve slovech domácího původu³⁰³ a v textech ITB nebyl nalezen žádný zápis *g* místo *k* jako výsledek asimilace znělosti. Hlásk *k* je tedy bez znělého protějšku (projevujícího se v písmu). Hlásk *v* v písmu zachycovaná jako *ch* má ve sledovaném období znělostní protiklad *h* (vzniklé z *g*).

³⁰¹ *J* je zde hlásk původně protetická – viz GbSlov.

³⁰² Za toto sdělení děkuji Kateřině Volekové (e-mailová komunikace ze srpna 2016).

³⁰³ Výjimkou je apelativum *mozg* uvedené v MSS jako heslové slovo (vedle podoby *mozk*). O zachování skupiny *zg* viz např. Komárek (2012, 92).

U znělých hlásek pokládám za vhodné na konci tvaru zavést změnu na hlásku neznělou. U skupin souhlásek potom počítat se změnami znělá+neznělá > neznělá+neznělá, neznělá+znělá > znělá+znělá. Seznam změn je prozatím zaveden zcela mechanicky a předběžně – je zřejmé, že některé kombinace hlásek jsou mnohem frekventovanější než jiné a důkladnější poznání problematiky pravděpodobně přinese řešení, které bude situaci vystihovat lépe.

Schematicky:

bš > p, dš > t, hš > ch, zš > s, žš > š

b + p, t, ch, k, s, š > p + p, t, ch, k, s, š

d + p, t, ch, k, s, š > t + p, t, ch, k, s, š

h + p, t, ch, k, s, š > ch + p, t, ch, k, s, š

z + p, t, ch, k, s, š > s + p, t, ch, k, s, š

ž + p, t, ch, k, s, š > š + p, t, ch, k, s, š

p + b, d, h, z, ž > b + b, d, h, z, ž

t + b, d, h, z, ž > d + b, d, h, z, ž

ch + b, d, h, z, ž > h + b, d, h, z, ž

k + b, d, h, z, ž > g + b, d, h, z, ž

s + b, d, h, z, ž > z + b, d, h, z, ž

š + b, d, h, z, ž > ž + b, d, h, z, ž

4.4.12 Výjimečné změny

V tomto oddíle jsou jako seznam prezentovány ojedinělé hláskové změny nalezené díky Gebauerovu (1963) výkladu i při analýze různých jevů během celé práce. U každého jevu se uvádí, jak se s ním v podkladech pro automatickou morfologickou analýzu nakládá.

V MSS je zavedeno pouze lemma *šňóra*, kvůli dokladům jako *šňóra hedvábná* (CestMil), *obviežeš jej šňorú* (BiblKladr) však do seznamu pro generování tvarů zavádím i podobu *šňóra*.

Apelativum *třieslo* má v ESSČ zavedenu pouze tuto podobu, ale doklady jako *v střieslech* (LékSalm), *na střiesla* (LékJádroBrn) ukazují, že je oprávněné zavést i podobu *střieslo*, kterou uvádí Gebauer (1963, 488). Zařazuji ji proto do seznamu pro generování tvarů.

Apelativa *zamúcenie* a *zármutek* mají v MSS zavedenu pouze tuto podobu. Na základě dokladů jako *v žalostném zarmúcení* (ŠtítKlem), *ze všeho zarmúcenie* (BiblOl), *zármutek naplnil srdce vaše* (BiblKlemNZ), *veliký zármutek* (BawArn) zavádím do seznamu pro generování tvarů i podoby *zarmúcenie* a *zármutek*.

Apelativum *žieže* má v MSS zavedena lemmata *žiezn*, *žiezen*, *žiežeň*. Doklady jako *již k tobě žiežni i hlad mám* (PasTisk), *ne hlad chleba a žiežni vody* (BelA), *hlad a žiežeň trpí* (PasKal), *Sitis žiežen* (SlovKlem) ukazují na to, že pro sledované období je vhodné do seznamu pro generování tvarů zavést také podoby *žiežen* a *žiežeň*.

Lemma *zažzenie* má pravidelně doložen tvar *zajzenie* (např. ŘádKorA, ŠtítSvátA). Tvar je zaveden jako alternace k lemmatu *zažzenie* (zaklad-cele_paradigma-zažžen+zajžen).

Vedle podoby *zjěvenie* se vyskytuje i podoba *zěvenie* (k *zěvení pohanskému* (ZrcSpask)). Podoba je zavedena jako alternace k lemmatu *zjěvenie* (zaklad-cele_paradigma-zjěven+zěven).

V dokladu *jehož v něsli položili* (ŠtítSvátA) je *j* změněno v *ň*, tvar je zařazen do seznamu výjimek.

Změna *v* na *u* na hranici slabik je ve sledovaném období doložena ojediněle: *praudu* (Alb., Gebauer 1963, 429), *všeho zakouftwa* (PulkR., ibid.),³⁰⁴ *rozmlúvá hauran s kaukú* (Čtv., ibid.), *bláznoustvie* (Vít, [ověř.]). Tvary jsou zařazeny do seznamu výjimek (až na doklad *žákoustva*, protože v ITB je totéž místo přepsáno *žákovstva* (Gebauer – Emler 1893, 228)).

K přisunutí *p* dochází v kontextech *tempnofti* (ŽTruhl., Gebauer 1963, 420), *tempnoftmi* (Koř., ibid.), *hříšná tempnost* (KarVáclB), *hrompnice* (Půh., ibid.), *zempnye* (UrbE., ibid.), *sumpnik* (Rozk., ibid.). Vzhledem k opakovanému výskytu jevu u tvarů lemmatu *temnost* je k němu v seznamu pro generování tvarů přidána alternace *zaklad-cele_paradigma-temnost+tempnost*. Ostatní tvary jsou zařazeny do seznamu výjimek.

K odsunutí *r* dochází v kontextech *[t]u praví mist Petr Ravenský* (Česká sváteční kázání, [ověř.]), *hofmift* (KolB., Gebauer 1963, 353), *vormayft* (KolB., ibid.). Poslední doklad nemá ve staročeských slovnících žádné lemma, ke kterému by se dal vztáhnout, proto ho ponechávám stranou. Zbylé dva doklady jsou zařazeny do seznamu výjimek.

Kontexty *svažček yzopa* (BiblOI) a *dva svazečky* (BiblOI) uvádí Gebauer (1963, 494) obojí se *ž* (tedy i *svažečky*). Respektuji podobu tvarů v ITB a první tvar zavádím do seznamu výjimek.

V hláskových podobách apelativ pro novočeské apelativum *ratolest* zavedených do staročeských slovníků chybí lemma, které by se dalo pravidelně vztáhnout k tvaru v dokladu *od ratoreffy* (PassKlem., Gebauer 1960, 363), tedy *ratores*. Heslo v GbSlov obsahuje jen podobu *ratoles*, v dokladu (*ratoleff palmes* (Prešp.)) je tato podoba komentována pomocí *sic* a je u ní uveden gen. *-sli*. Výše uvedený doklad z Gebauera je ve GbSlov uveden jako *od ratorefly* (PassKlem.). Vzhledem k tomu, že jsou v této práci respektovány slovníky, je lemma *ratoles* v seznamu pro generování tvarů ponecháno, lemma *ratores* zavedeno není, tvar *ratoresí* je zaveden do seznamu výjimek a lemmatizován k *ratoresl*.

³⁰⁴ V ITB přepsáno jako *žákovstva* (PulkR, [ověř.]).

4.5 Shrnutí

V této kapitole byly stručně popsány hláskové změny, které je třeba zohlednit při automatickém generování tvarů, aby bylo na základě tohoto generování možné nalézt tvary vyskytující se v textech sledovaného období. Byly popsány hlavně změny, které bude vhodné zahrnout ve formě obecných pravidel. Kromě toho byly nalezeny i hláskové změny, které se kombinují s alternacemi vázanými pouze na určitá lemmata, a je proto třeba je zavést do seznamu pro generování tvarů k lemmatům, jichž se týkají. Jako hláskové změny byly v této kapitole pro jednoduchost označovány všechny změny hlásek a jejich skupin projevující se v písmu.

Hláskové změny byly v této kapitole rozděleny na změny samohlásek a souhlásek. Většina z těchto změn je nějakým způsobem závislá na kontextu (hláskovém okolí nebo postavení ve slově), bezkontextových změn je velmi málo. Protože popsané hláskové změny mají umožnit generování všech tvarů apelativ ve sledovaném období, pokouším se v tomto shrnutí popsat postup, který je třeba při generování uplatnit, a zároveň shrnuji všechny změny, které pokládám za vhodné zavést do podkladů pro automatickou morfologickou analýzu ve formě pravidel. Na konci shrnutí je připojen přehled hláskových změn, které jsou vázány pouze na určitá lemmata, a také přehled nástupnických podob koncovek po aplikaci hláskových změn.

4.5.1 Návrh postupu generování tvarů

Při generování tvarů se bude vycházet od lemmatu, ze kterého bude získán tvarotvorný základ a ten bude kombinován s koncovkami. Z teoretického úhlu pohledu se zdá, že bude vhodné postupovat v těchto krocích:

1) Nejprve je třeba z lemmat získat tvarotvorné základy. Protože podobu tvarotvorného základu pro tvoření dalších tvarů významně ovlivňuje změna *šč > št* (v písmu i *št* podle hláskového okolí), zdá se vhodné aplikovat nejprve tuto změnu. Podmínky této změny shrnuje Tabulka 14.

Sloučení buněk pro změnu a kontext v této tabulce i tabulkách následujících znamená, že se daná změna graficky neprojevuje pouze na písmeni pro hlásku, které se týká změna, ale také na písmeni pro hlásku, která tvoří kontext dané změny (např. v sekvenci *šče* se mění jak *č* na *t*, tak *e* na *ě*). Znak *>* znamená, že je třeba počítat s podobou původní i nástupnickou, znak *=* znamená, že je třeba danou sekvenci hlásek změnit a původní podoba se nevyskytuje. Nevyplněný sloupec kontext znamená, že se jedná o změnu bezkontextovou.

změna	kontext	příklad
šč > št'	na konci slova	plášč, plášť
šč > št	před ě, ie, i, í	púščě, púšťě
šče > ště		hradišče, hradiště

Tabulka 14: Změny, které je třeba aplikovat na lemma před získáním tvarotvorného základu

Potom může být z lemmat (rozmnožených o podoby se změnou šč > št'/št) získán tvarotvorný základ – ten vznikne z lemmatu po odtržení koncovky NOM.SG (ta často je i nulová). V celém procesu je třeba odlišovat deklinace tvrdé a měkké, protože jen tak je možné v dalších krocích určit, ve kterých tvarech dochází k hláskovým změnám podmíněným měkkostí, nebo tvrdostí hlásek, a v kterých nikoli. Rozdělení deklinací na tvrdé a měkké ukazuje Tabulka 15 (shodná s Tabulkou 13).

mužské			ženské			střední	
tvrdé	měkké	smíšené	tvrdé	měkké	smíšené	tvrdé	měkké
o-kmeny	jo-kmeny	i-kmeny	a-kmeny	ja-kmeny	i-kmeny	o-kmeny	jo-kmeny
a-kmeny	ɔjo-kmeny			ɔja-kmeny	r-kmeny	n-kmeny	ɔjo-kmeny
u-kmeny	ja-kmeny				ɚv-kmeny		nt-kmeny
n-kmeny	ɔja-kmeny						jo-kmeny+s-kmeny
t-kmeny							

Tabulka 15: Rozdělení deklinačních typů na měkké, tvrdé a smíšené

U deklinací tvrdých představuje tvarotvorný základ podoba lemmatu po odtržení koncovky (jež může být i nulová).

U deklinací měkkých je třeba rozlišovat tři skupiny jmen podle hláskové stavby tvarotvorného základu. První skupinu tvoří jména, která mají po odtržení koncovky na konci tvarotvorného základu hlásky reprezentované písmeny *ž, š, č, ř, c, j*. Jejich tvarotvorný základ je v této podobě pro tvoření všech tvarů dostačující. Druhou skupinu tvoří jména, která mají po odtržení koncovky tvarotvorný základ zakončený na *b, f, l, m, p, s, v, z* (tedy hlásky obojetné) – u těchto jmen je třeba tvořit tvarotvorné základy jednak s touto podobou hlásek, jednak s jejich podobou palatalizovanou, protože některé přepisy palatalizovanou podobu užívají (např. *zem' u*), a bez zavedení palatalizovaných podob by tedy nebylo možné tyto tvary v textech najít. Třetí, nejkomplicovanější skupinu, tvoří jména, která mají na konci tvarotvorného základu *d, t, n* nebo *d', t', ň*. U lemmat zakončených na *die, tie, nie, dě, tě, ně, di, ti, ni, dí, tí, ní* (např. *hledie, hádě, bytie, kotě, hradiště, bohyni, čekánie, báně, lodí*) je třeba tvořit tvarotvorný základ zakončený *d', t', ň*. U mužských jo-kmenů zakončených na *d', t', ň*, ale i *n* (*hlemýžd', arcipřišť, oheň, sršen*) je třeba tvořit tvarotvorný základ zakončený na *d', t', ň*. U ženských ja-kmenů zakončených na *ň* (*výheň, povodeň*)³⁰⁵ je třeba tvořit tvarotvorný základ zakončený na *ň*.

Stejně skupiny tvarotvorných základů je třeba rozlišovat u i-kmenů. Rozdíl mezi touto deklinací a deklinacemi měkkými spočívá v tom, že některé tvary jsou tvořené pravidelně od tvrdého tvarotvorného základu, jiné od měkkého (detailní charakteristiku viz níže). U i-kmenových apelativ, jejichž tvarotvorný základ končí v lemmatu na *d', t', ň*, nebo *d, t, n* (*čeled', smet', daň, čeled, smet, dan,*

³⁰⁵ Bezkoncovková ja-kmenová lemmata zakončená na *d', t'* se ve staročeských slovnících nevyskytují.

hosti, sání, objědi), je tedy třeba předpokládat tvarotvorný základ zakončený jak *d, t, n*, tak na *d', t', ň*. U apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na obojetnou souhlásku je třeba předpokládat podobu se souhláskou palatalizovanou i nepalatalizovanou. U souhlásek *ž, š, č, ř, c, j* se střídání podoby tvarotvorného základu v písmu neprojevuje.

Ostatní smíšené deklinace se od i-kmenů liší. U r-kmenů se smíšenost netýká tvarotvorného základu, ale podoby zakončení, takže všechny hláskové změny mohou být vyvozeny na základě tvarů uvedených v popisu deklinačního paradigmatu (*dceřú > dceři*, ale *dcerú > dcerou*) a tvarotvorný základ je postačující tvořit v podobě *mat* (při zohlednění alternace kvantity) a *dc*.

U *ɤv*-kmenů se v naprosté většině tvarů paradigmatu vyskytuje tvrdá podoba tvarotvorného základu, měkká podoba se může vyskytnout pouze v několika tvarech (viz níže). U těchto apelativ je tedy třeba počítat s tvarotvornými základy jako *bukv* (tvrdým i měkkým bez značení palatalizace) i *bukv'* (měkkým se značením palatalizace), všechny tvarotvorné základy jsou zakončeny na obojetné *v*.

Změny na konci tvarotvorného základu po odtržení koncovky u měkkých a smíšených deklinací shrnuje Tabulka 16.

změna na konci TZ (po odtržení koncovky)	výskyt	příklad TZ
b, f, l, m, p, s, v, z > b', f', l', m', p', s', v', z'	měkké deklinace, i-kmeny, <i>ɤv</i> -kmeny	zem, zem', král, král', otep, otep'
d, t, n = d', t', ň	měkké deklinace	hád' (hádě), bání (bání), znameň (znamenie), sršeň (sršen)
d, t, n > d', t', ň d', t', ň > d, t, n	i-kmeny	dan, daň, kád, kád', kost, kost'

Tabulka 16: Změny při získávání tvarotvorného základu u měkkých a smíšených deklinací

2) Mnoho lemmat má různý tvarotvorný základ ve tvarech s koncovkou a ve tvarech bez koncovky (*pes - ps*), poměrně často se také vyskytuje alternace délky (*váh - vah*). U některých apelativ jsou také tvarotvorné základy, jejichž podoba musela být vyjmenována v seznamu pro generování tvarů (např. *křest - křt* atd.). Všechny tyto varianty tvarotvorného základu mohou být získány pomocí alternací zavedených v seznamu pro generování tvarů. Tyto změny ještě rozmnoží podoby tvarotvorných základů získaných v prvním kroku. Zároveň bude třeba zohledňovat informaci o tom, jaké tvary se pomocí té které podoby tvarotvorného základu tvoří. U složitých alternací typu základ bude možná jednodušší tvary vyjmenovat, ale to ukáže praktická aplikace.

3) Po získání tvarotvorného základu bude vhodné aplikovat nejprve změny, které se vyskytují pouze v tvarotvorném základu, protože tak nebudou muset být aplikovány až na nepoměrně větší množství výsledných tvarů (tyto změny shrnuje Tabulka 18 níže).

4) Poté mohou být tvarotvorné základy spojovány s koncovkami. Při spojování tvarotvorných základů s koncovkami je třeba zohlednit změny na konci tvarotvorného základu. Nejsložitější situace nastává v tomto ohledu u i-kmenových apelativ zakončených na *d, t, n* a *d', t', ň*, kde je třeba zohlednit

střídání tvarotvorných základů v jednotlivých tvarech – např. INS.SG se tvoří od varianty měkké (*košťú*), LOC.PL pravidelně od tvrdé (*kostech*), výjimečně od měkké (*kostěch*), v některých tvarech dochází pravidelně k analogickému vyrovnání (*danmi* i *daňmi*). Uplatnění tvrdého a měkkého tvarotvorného základu ve spojení s jednotlivými hláskami na začátku koncovek ukazuje Tabulka 17. Jsou v ní odděleny i-kmeny mužské a ženské, protože se v mnoha koncovkách liší.

i-kmeny ženské		i-kmeny mužské	
měkký TZ	tvrdý TZ	měkký TZ	tvrdý TZ
∅	∅	∅	∅
ú, ě, i, ie		ú, ě, i, ie	
e	e	e	e
m	m	m	m
			é, y
			a, u
		o, ó	o, ó

Tabulka 17: Uplatnění tvrdé a měkké podoby tvarotvorného základu u i-kmenových apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *d, t, n* a *d', t', ň* před koncovkami začínajícími na uvedené hlásky

Nástupnické podoby koncovek jsou pro přehlednost zavedeny i do tabulky pro popis deklinačního typu.

Druhou smíšenou deklinací, kde je třeba zohlednit různé podoby tvarotvorného základu při spojování s koncovkami, jsou *ъv*-kmeny. Většina tvarů paradigmatu je tvořena z tvrdého tvarotvorného základu (např. *bukv*). Měkká podoba (se značením palatalizace i bez něho, např. *bukv'* vedle *bukv*) se uplatňuje v ACC.SG (s ja-kmenovou koncovkou *-u*), INS.SG (s i-kmenovou koncovkou *-ú*), GEN.DU a LOC.DU (oba tvary s i-kmenovou koncovkou *-ú*). V těchto tvarech jsou do tabulky popisující deklinační typ zaneseny nástupnické podoby koncovek, protože se jedná z hlediska ostatních deklinací o výjimečný jev.

Hláskové změny, které nastávají na konci tvarotvorného základu u všech deklinací při spojení s koncovkou, shrnuje Tabulka 21 níže.

5) Je otázkou, kdy zohlednit proměny koncovek. Celý popis změn počítá s podobami koncovek k roku 1300, koncovky jsou uvedeny pouze v tabulkách popisujících vzory, nejsou součástí seznamu pro generování tvarů a jejich nástupnické podoby často závisí na předchozí souhlásce a typu deklinace. Bude tedy zřejmě dobré zohlednit je až po spojení tvarotvorného základu s koncovkou, tedy spolu se změnami, které se týkají jak tvarotvorného základu, tak koncovky, tak výsledných tvarů.

Kategorie změn, které by bylo vhodné aplikovat až na výsledný tvar, byla vytvořena pro změny, které zasahují skupiny hlásek, jež se sice vyskytují i v lemmatech, ale mnohé z nich vzniknou až při vytvoření tvaru (srov. např. sekvenci *ti* ve tvaru *milosti*, která podléhá změně na *ci*). Nejvhodnější pořadí aplikace změn v těchto kategoriích bude muset být nalezena experimentálně.

4.5.2 Přehled hláskových změn

Následující tabulky shrnují hláskové změny popsané v celé kapitole. Jedná se o hláskové změny, které je možné aplikovat bez závislosti na konkrétním lemmatu jako pravidlo. Změny jsou rozdělené podle toho, zda probíhají pouze v tvarotvorném základu (Tabulka 18), pouze v koncovce (Tabulka 19), v tvarotvorném základu i koncovce (Tabulka 20), pouze na konci tvarotvorného základu (Tabulka 21), případně také až ve výsledném tvaru (Tabulka 22). Rozdělení je pouze návrhem, konkrétní aplikace může ukázat, že změny je třeba dělit podle jiných kritérií.

změna	kontext	příklad
ú > ou	na začátku slova	ústa, ousta
o > ó > uo > ů u > ú > ou a > á e > é i > í y > ý	na začátku slova	ucho, úcho, oucho
é > ý	po h, ch, k, r, d, t, n	déka, dýka
ý > ej		pýcha, pejcha
o > vo	na začátku slova	ovcě, vovcě
ťe, d'ě, ňe > tě, dě, ně		hňetenie, hnětenie
rstv > řstv řstv > rstv tstv > ctv, tctv čstv > ctv, cstv žstv > stv šstv > stv		kněžství, kněství
tedln > teln, tedn		smrtedlnost, smrtelnost, smrtednost
dln > dn, ln, nn, n		mučedlník, mučedník, mučelník, mučenník, mučeník
nn > n		panna, pana
kk > k		měkkost, měkost
vz > z	na začátku slova před K	vzdviž, zviž

Tabulka 18: Hláskové změny, jež se vyskytují pouze v tvarotvorném základu

změna	kontext	příklad
o > ě ó > ie	po ž, š, č, ř, c, j, d', t', ň; po b, f, m, p, s, v, z na konci TZ u měkkých deklinací, po b', f', m', p', s', v', z' na konci TZ	mužovi, muževi
o > e ó > é	po l na konci TZ u měkkých deklinací, po l' na konci TZ	královi, králevi
ě = e ie = é	po l	tele, zelé
óv > ó		mužóv, mužó

Tabulka 19: Hláskové změny, jež se vyskytují pouze v koncovkách

změna	kontext	příklad
u > i ú > í	po ž, š, č, ř, c, j, ď, ť, ň; po b, f, l, m, p, s, v, z na konci TZ u měkkých deklinací, po b', f', l', m', p', s', v', z' uvnitř TZ a na konci TZ	klúč, klíč
ě > e	po ž, š, č, ř, j, s, z, c	třeví, třeví
ie > é	po ž, š, č, ř, j, s, z, c	mužie, mužé
ú > ou	po h, ch, k, r, d, t, n, b, f, l, m, p, s, v, z, c	ženú, ženou
ó > uo > ů		bóh, buoh, bůh
o > uo	ne na začátku slova	právo, právuo
ie > í		viera, víra
é > í	po b, f, l, m, p, s, v, z, ž, š, č, ř, c, j	řemének, řemínek; jmelé, jmelí

Tabulka 20: Hláskové změny, jež se vyskytují v tvarotvorném základu i v koncovkách

změna	kontext	omezení výskytu	příklad
zh = žd	i, ě, ie		rózh: rózďe
k = c g = z h = z ch = š r = ř	i, ě, ie		vlk: vlci
k = č g = ž h = ž ch = š r = ř	e	o-kmeny	člověk: člověče
c = č z = ž	e	jo-kmeny	otc: otče
ď, ť, ň > d, t, n d, t, n > ď, ť, ň	nulová koncovka	měkké deklinace a i- kmeny	oheň: oheň, ohen povodeň: povoden, povodeň jeskyň: jeskyn, jeskyň
ď, ť, ň = d, t, n	před i, í, ě, ie		koň: koně
ť, ď, ň + e = tě, dě, ně			koň: koňem, zeť: zetěm
ď, ť, ň + e = d'ě, t'ě, n'ě		jo-kmeny	koň: koňem
ď, ť, ň > d, t, n	před mi, ma		koň: koňmi, konmi
b', f', l', m', p', s', v', z' = b, f, l, m, p, s, v, z	ě, ie, i, í, Ø, K		otep' + i: otepi
šč > št	nulová koncovka		púšč: púšč, púšť
Kr > Ker Kr > Kir Kl > Kil	nulová koncovka		bratr: bratr, brater, bratir
st > sc	nulová koncovka		zlost: zlost, zlosc

b > p d > t h > ch z > s ž > š	nulová koncovka		chléb: chléb, chlép
--	--------------------	--	---------------------

Tabulka 21: Hláskové změny, jež se vyskytují pouze na konci tvarotvorného základu

změna	kontext	příklad
šč > št ³⁰⁶	před ě, ie, i, í	púščě, púště
šče > ště		púšče, púště
šč > šť, št	před konsonantem	kléščky, kléšťky, kléštky
šč > šť	před a, á, o, ó, é, u, ú, ø	ščáva, šťáva púšču, púšťu
r > er r > ir, ri l > il, li	mezi konsonanty	srdce, serdce, sirdce, sridce
t > c	před ě, ie, i, í	mostě, moscě
tc > c dc > c		rádcě, ráccě
tc > ts dc > ds		rádcě, rádsě
b > p d > t h > ch z > s ž > š	před p, t, ch, k, s, š	nehty, nechty
p > b t > d ch > h s > z š > ž	před b, d, h, z, ž	prosba, prozba
b', f', l', m', p', s', v', z' > b, f, l, m, p, s, v, z	e, é, a, á, u, ú, o, ó	omám'enec, omámenec, otep'ú, otepú

Tabulka 22: Hláskové změny, jež je třeba aplikovat na výsledný tvar

U téměř všech popsaných změn se vyskytují výjimečné případy. Protože se jedná o jednotlivosti, nejsou zavedeny do shrnutí – všechny mohou být nalezeny ve výkladech o jednotlivých hláskových změnách.

³⁰⁶ První dvě změny v tabulce a také změna šč > šť před nulovou koncovkou jsou stejné jako změny na celém lemmatu v Tabulce 14. Tyto změny je třeba aplikovat i na nově vzniklé tvary, proto jsou uvedeny podruhé.

4.5.3 Hláskové změny aplikované pouze na určitá lemmata

Kromě hláskových změn popsaných výše uvedenými pravidly bylo nalezeno i několik změn spjatých s alternacemi vázanými na lemma. Tyto změny jsou z tohoto důvodu zavedeny přímo v seznamu pro generování tvarů. Jedná se o změny u těchto skupin lemmat:

a) U jmen zakončených na *d'eK*, *teK*, *neK*, *děK*, *těK*, *něK*, kde je *e* jerové nebo vkladné, se změna týkající se *d'*, *t'*, *ň* a *d*, *t*, *n* kombinuje se zánikovou alternací, proto je ji třeba zavést k lemmatům v seznamu pro generování tvarů. Některá lemmata mají ve staročeských slovnících opěrný tvar pouze s tvrdým tvarotvorným základem (*dřiežděc* – *ždcě*), některá pouze s měkkým (*bařek* – *řka*), některá s oběma (*fasuňek* – *ňku/nku*). V textech ITB jsou v zásadě doloženy pouze tvary jmen s *ň* v tvarotvorném základu – vzhledem k tomu, že jsou doloženy tvary s měkkým i tvrdým základem i u apelativ, která mají ve slovníku zaveden pouze základ měkký, pokládám za užitečné počítat u těchto jmen s oběma variantami (*pelynku* i *pelyňku*, *batka* i *bařka*).

b) Příbuzným případem jsou a-kmenová, ja-kmenová a střední o- a jo-kmenová apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *dK*, *tK*, *ňK*, která vykazují vznikovou alternaci v GEN.PL. Sekvence *ňK* se při ní mění na *něK* (*baňka* – *baněk*) atd. S touto alternací je třeba počítat i u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *ščK* – u nich je třeba tvořit tvar GEN.PL zakončený jednak na *ščeK*, jednak na *štěK* (*věščba* – *věščeb*, *věštěb*).

c) Jména s tvarotvorným základem zakončeným na *ščeK* (*plášček*, *věščec*) a zánikovou alternací typu KeK_KK mají v bezkoncovkových tvarech i tvarech s koncovkou doloženy podoby tvořené z měkkého i tvrdého tvarotvorného základu (*věščec* – *věščcě*, *věštec*, *věštěc*, *věštčě*, *věštče*). U žádného jména nebyly varianty doloženy všechny, ale do seznamu pro generování tvarů je u všech zavedena alternace zohledňující všechny nalezené možnosti.

d) Jména se stejnou stavbou ale se zánikovou alternací typu KeK_eKK (*měšček* – *měšečka*) nemají změnu *šč* doloženu v bezkoncovkových pádech (i když je zde změna systémová) a v pádech s koncovkou ji zřejmě není vhodné předpokládat vůbec. Tento výjimečný stav je opět zachycen alternací v seznamu pro generování tvarů.

e) Jméno *ľubšček* má ojedinělou zánikovou alternaci typu KKK_eKKK, má doloženu změnu *šč* v *šť* a je u něj zřejmě na základě apelativ jako *věščec* třeba počítat s tvarotvorným základem měkkým i tvrdým pro pády s koncovkou i bez ní (*ľubšček* – *ľubštěk*, *ľubšteK*, *ľubeščka*, *ľubeštka*, *ľubeštka* atd.).

f) Jo-kmenová apelativa zakončená na *řec* a vyznačující se zánikovou alternací mají v tvarech s koncovkou tvarotvorný základ pravidelně zakončený na *rc* (*stařec* – *starce*). Analýzou tvarů bylo zjištěno, že v podkladech pro generování tvarů je třeba počítat i s tvary analogickými, a to jak v pádech bez koncovky (*starec*), tak v pádech s koncovkou (*stařce*). Do seznamu pro generování tvarů jsou proto zavedeny obě podoby tvarotvorného základu pro všechny tvary.

g) O-kmenová deminutiva zakončená na *rček* (*starček*) mají v bezkoncovkových pádech pouze toto pravidelné zakončení. V pádech s koncovkou byly doloženy tvary s tvarotvorným základem

zakońčeným na *řečk* i *rečk* (*stařečku, starečku*), proto jsou do seznamu pro generování tvarů zavedeny obě podoby.

h) U o-kmenových pluralií tantum, která jsou ve slovnících zavedena v podobě jako *otdavci*, je třeba pro tvoření mnoha tvarů zavést informaci o změně *c* na *k*. Zároveň lze u těchto jmen předpokládat bezkoncovkový GEN.PL se vznikovou alternací (typu *otdavek*). Ke jménům je proto zavedena alternace *Kek_Kk*, aby bylo možné získat nejprve tvarotvorný základ stejný jako u ostatních případů a pak tvořit další tvary aplikací pravidel o změně velár na konci tvarotvorného základu.

i) Pro úplnost je třeba dodat, že přehláska *a/á > ě/ie* je ve sledovaném období již provedena a kolísání tvarů jí působené je doloženo pouze u omezeného počtu apelativ (např. *čas – česi, křestan – křestěné*). Nepovažuji proto za vhodné zavádět tuto přehlásku do podkladů pro automatickou morfologickou analýzu ve formě pravidla. U lemmat, kde se vyskytuje, je zavedena přímo v seznamu pro generování tvarů.

4.5.4 Přehled nástupnických podob koncovek

Shrnutí zakončuji přehledem podob koncovek po aplikaci všech náležitých hláskových změn. Tabulka 23 tvoří doplnění tabulek shrnujících jednotlivé vzory v části 2 (s hvězdičkou jsou uvedeny podoby nedoložené). Do tabulky není zahrnuta změna koncovek začínajících na *e* po tvarotvorných základech zakončených na (vyslovované) *d', t', ň* (např. *kóň + em = koněm*), tyto případy je třeba řešit u jednotlivých deklinací různě a změna se týká i souhlásky. Změna je zanesena do tabulek výše.

změna:	ztráta koncového konsonantu	přehláska	ztráta jotace	diftongizace	monoftongizace	jiné
kontext:		měkké K, obojetné u měkkých deklinací	č, ř, š, ř, j, c, z, s, l	tvrdé (ú), kdekoli (ó, o)		
o				uo		
u		i				
ú		í		ou		
ovi		ěvi	evi	uovi		
ové		ěvé	evé	uové*		
oma		ěma	ema	uoma*		
óm		iem	ém	uom	ům, ím	om
óv	ó	iev	év	uov, uo	ův, ív, ů	ov
ě			e			
ěmi			emi			
ěma			ema			
ie			é		í	
iech			éch		ích	ech ³⁰⁷
iem			ém		ím	
iemí			émi		ími	

Tabulka 23: Přehled nástupnických podob všech koncovek, které podléhají hláskovým změnám

³⁰⁷ Pouze u o-kmenových apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *k, g, h, ch*.

5 Seznam lemmat pro generování tvarů

Seznam lemmat představuje základ pro automatické generování tvarů – lze z něj získat seznam tvarotvorných základů, které po kombinaci s koncovkami nebo zakončeními příslušných vzorů a po aplikaci alternací umožní vytvoření tvarů celého paradigmatu. V seznamu jsou lemmata roztržena k jednotlivým vzorům, které byly představeny v kapitole 2, a jsou k nim přiřazeny také alternace, tedy změny tvarotvorného základu, na které není možné usoudit z hláskové podoby lemmatu, nebo jejichž odvození pomocí pravidel by bylo velmi komplikované. Alternace byly systematicky popsány v kapitole 3. Další podoby takto získaných tvarů mohou být získány aplikací hláskových změn popsaných v kapitole 4.

Celkově seznam obsahuje asi 29 000 lemmat přiřazených asi ke 100 vzorům. Různých značek pro alternace bylo přiřazeno asi 120.

V této kapitole se nejprve stručně popisují jednotlivé fáze vzniku seznamu, poté se komentují problematické jevy, které se při jeho vytváření objevily, a nakonec je uvedena ukázka seznamu. Celý seznam je pro svoji rozsáhlost přiložen pouze na CD (jedná se o přílohu C).

5.1 Postup vytváření seznamu lemmat

Seznam lemmat pro generování tvarů byl vytvářen pomocí nástroje pro práci s komplikovanými daty OpenRefine, který umožňuje složité filtrování a dotazování se na obsah buněk pomocí regulárních výrazů.

Seznam vznikl v několika krocích. Prvním byla automatická extrakce apelativních lemmat ze staročeských slovníků Vokabuláře webového a jejich přiřazení k deklinačnímu typu pomocí kombinace rodu, koncovky v reprezentativním tvaru a opěrného tvaru. Tento krok provedl Boris

Lehečka na základě tabulky kombinací koncovek v reprezentativním tvaru a opěrných tvarů, kterou jsem připravila.

Pro extrakci byl zvolen tento postup: U hesel ze všech staročeských slovníků byly sjednoceny uváděné informace o jmenném rodu a morfologické charakteristice (např. f × ž, -a, -u × -a/-u). Signálem pro převzetí heslového slova do seznamu jako apelativa bylo uvedení jmenného rodu, velikost prvního písmene a jednoslovnost hesla. Poté byla ke každému heslovému slovu vytvořena identifikace na základě kombinace heslo – jmenný rod – opěrný tvar GEN.SG (GEN.PL). Pokud mělo více hesel stejnou identifikaci, bylo v seznamu ponecháno pouze heslo ze StČS. Pokud mezi hesly s touž identifikací takové neexistovalo, bylo vybráno heslo z ESSČ a v hierarchii následovala hesla z GbSlov a MSS. Tato hierarchie odráží míru propracovanosti a sjednocení uvádění informací v daných slovnících. Všechna hesla z MSS, která nemají uveden opěrný tvar, byla odstraněna ze seznamu, protože neumožňovala přiřazení vzoru a očekává se jejich nahrazení hesly z ESSČ. Pokud mělo dané heslové slovo uvedeno více opěrných tvarů a jeden rod, znásobilo se jeho uvedení v seznamu podle počtu opěrných tvarů. Vzory byly heslům přiřazeny na základě zmíněné tabulky kombinací, automatická procedura signalizovala, pokud bylo přiřazení vzoru nejisté, nebo nemožné (např. neodpovídalo si zakončení lemmatu a opěrný tvar).

V dalších fázích jsem již pracovala samostatně. Nejprve byla ze seznamu odstraněna všechna hesla, která automatická procedura na základě rodu vyhodnotila jako apelativa, ale jednalo se o zájmena nebo číslovky. Dále byla ze seznamu odstraněna všechna apelativa s cizí deklinací a skloňovaná podle adjektivní deklinace. Ve všech případech, kde byla automaticky vytvořena neexistující kombinace koncovky lemmatu a koncovky/zakončení opěrného tvaru (v případě více lemmat v rámci jednoho hesla), bylo přiřazení vzoru provedeno ručně (automatická procedura nechávala vzor nerozhodnutý). Celkem se tato první korekce týkala asi 6 000 lemmat.

Třetím krokem bylo ruční přiřazení apelativ ke vzorům v těch případech, kdy deklinační typ obsahuje více než jeden vzor (např. pro mužské o-kmeny bylo třeba ručně roztřídit jména osob, živočichů a neživých entit, u ženských ja-kmenů nalézt všechna jednoslabičná apelativa apod.). U deklinací, kde se na vzor usuzuje na základě významu, bylo toto přiřazení provedeno na základě prvního významu, který byl jako jediný extrahován automatickým předzpracováním. Obsahuje-li tedy popis významu zároveň význam ,osoba' i ,neživá věc' a význam ,osoba' je řazen na prvním místě, je apelativum v seznamu lemmat zařazeno pouze u jmen osob. Tohoto problému jsem si vědoma, ale ruční procházení tisíců heslových statí, které by ověřilo, zda se v nich neobjevuje více významů, bylo mimo možnosti této práce. U apelativ pojmenovávajících bájné bytosti jsem při přiřazování ke jménům osob a živočichů přihlížela k tomu, zda se jedná o bytost spíše lidského nebo spíše zvířecího charakteru.

V dalším kroku byla označena singularia a pluralia tantum (příklad viz níže).

Posledním krokem bylo ruční kódování alternací vázaných na lemma.

5.2 Problematické jevy

5.2.1 Nepůvodní podoby lemmatu

Při řazení nepůvodních podob lemmat ke vzorům je využívána historická perspektiva, lemma patří tam, kam patří jeho tvarotvorný základ – lemmata *dci* i *dcera* jsou řazena k r-kmenům, *sáni* i *sáně* k i-kmenům, *bukev*, *bukva* i *bukvě* k ъv-kmenům atd. U lemmat, kde toto kritérium nelze aplikovat, jsou zaváděny nové vzory (to se týká především lemmat, která nelze řadit historicky ani k ja-kmenům, ani k i-kmenům – viz vzor obnož u ja-kmenů, část 2.13.2.1).

5.2.2 Duplicity

Komentář vyžaduje také zacházení s duplicitami, tedy lemmaty, která se vyskytla ve více staročeských slovnících zároveň. Automatická extrakce duplicity do seznamu zaváděla jen jednou v případě, že v různých slovnících u nich byla uvedena stejná charakteristika (heslové slovo, rod, tentýž opěrný tvar).

V ostatních případech se lemmata uvedená ve více staročeských slovnících zároveň dostala do seznamu pro generování vícekrát (např. v případech, kdy různé slovníky uvádějí stejný opěrný tvar, ale v různém formátu: např. u lemmatu *aksamit* uvádí ESSČ uvádí opěrný tvar s koncovkami *-a/-u*, v GbSlov je uvedeno jen *-a*). Použitý software dovoluje duplicity automaticky najít, a tedy i vyfiltrovat (celkem bylo nalezeno asi 1 900 duplicitních lemmat). Po vyfiltrování následovala kontrola, zda se takto ze seznamu neztratily případy, ve kterých jsou sice lemmata formálně totožná, ale patří k jiným deklinacím. Např. výraz *podběl* je jednak o-kmenová maskulinum, jednak i-kmenové femininum, nebo výraz *pikús* je v MSS přiřazen k jo-kmenům, ve StČS k o-kmenům. Taková lemmata byla znovu zařazena do seznamu pro generování tvarů a obě interpretace byly zachovány (jednalo se asi o 200 lemmat). Naopak homonyma jako *bor* („*zástup*“, „*les*“) nebo *koba* („*přání*“, „*havran*“) byla v seznamu pro generování ponechána pouze jednou, protože obě homonyma patří ke stejnému vzoru, a pro tvoření tvarů tak jsou pokryty všechny možnosti.

5.2.3 Propojování lemmat

Propojování lemmat – tedy zavádění takových informací (přiřazení ke vzoru nebo uvedení alternací tvarotvorného základu), které umožní tvořit i tvary, které mohou patřit k jiným lemmatům (kromě případů náhodné homonymie) – je v seznamu pro generování tvarů omezeno v souladu s principy představenými u úvodu této práce na dvě situace. Týká se jednak propojení tvarů zástupců malých deklinací (např. lemmata jako *dci* a *dcera* jsou zařazena k r-kmenům a ve vzoru jsou tvary zachyceny

tak, aby po zadání lemmatu *dci* bylo možné nalézt i tvar *dcera* a naopak), jednak propojení tvarů lemmat lišících se v NOM.SG pouze vkladným *e* (např. *bázn/bázen*) a dále případů výjimečných, kde by bylo přiřazování tvarů k jednotlivým lemmatům velmi komplikované (např. u apelativa *dsk/cka/deska* atd. nebo u apelativa *dřvi/dveři/dvěře* atd., viz části 3.3.4 a 3.3.6). Odůvodnění a diskusi viz v částech 2.16 (bv-kmeny), 2.17 (r-kmeny) a 2.21 (střední n-kmeny), u alternací v částech 3.1 a 3.2.1.

5.2.4 Doplnění a opravy morfologických charakteristik

U apelativ, která neměla ve staročeských slovnících přiřazen rod a/nebo opěrný tvar, byl vzor přiřazen podle apelativ s podobnými vlastnostmi. Např. lemma *prohlub* má v StČS přiřazený koncovky *-a/u*, ale rod není uveden, na základě podobných apelativ byl k němu přiřazen mužský rod, podobně u apelativ *vzrůst, zrůst* a *zrost*, která nemají uveden ani rod ani opěrný tvar, atd.

Stejně jsem postupovala i u lemmat, kde byla kombinace opěrného tvaru a rodu uvedena nejspíše chybně – např. apelativum *hřebenářstvo* bylo ve verzi ESSČ, se kterou jsem pracovala, uvedeno jako femininum, *ztynk* jako neutrum, *sedlce* jako maskulinum, *mužnost* v MSS jako maskulinum, *známek* jako neutrum, StČS uvádí *plázě (-ěte)* jako maskulinum atd.

5.2.5 Oprava podoby lemmatu

U některých lemmat bylo třeba opravit podobu lemmatu – např. lemma *přímluvčie* uváděné v MSS má pro staročeské období náležitou podobu *přímluvčí*, *vřeseň* má náležitou podobu *vřesen* nebo *jiedce* podobu *jiedcě*. V lemmatu uváděném ve StČS byla opravena podoba *prosřednice* na *prošřednicě*. Opravována byla jen lemmata s chybou výslovně zmíněnou v ESSČ nebo jinak nezpochybnitelnou.

5.2.6 Doplnění lemmatu

V souladu s principy popsanými v úvodu práce byla lemmata do seznamu pro generování tvarů doplňována jen výjimečně. Jednalo se o dvě základní situace. Za prvé byla doplňována lemmata, která byla v některém ze slovníků uvedena s vícenásobným opěrným tvarem i rodem. Taková lemmata se automatickou procedurou dostala do seznamu jen jednou (s nerozhodnutým vzorem) a v seznamu lemmat pro ně bylo nutné vytvořit další řádky pro další morfologické interpretace (např. lemma *žól* je obsaženo pouze v ESSČ a je mu přiřazena charakteristika ženského *i*-kmenu a mužského *o*-kmenu, v seznamu tedy bylo potřeba vytvořit druhý řádek pro druhou charakteristiku). Za druhé byla lemmata doplňována v případě, že tvary vyskytující se v textech dané lemma opravňují, ale ve staročeských slovnících se buď dané lemma nevyskytuje (např. v MSS je uvedeno pouze lemma *tróska*, ale doklady jako *vezmi trusky železné* (LékŽen) opravňují zavedení podoby *truska*), nebo se zde vyskytuje pouze ve formě odkazu k plnému heslu (např. *řiepa* viz *řěpa*). Odkazy k heslu nebyly

automatickou procedurou při první fázi tvorby seznamu rozpoznány jako apelativa a zařazeny do seznamu. Lemmata doplněná ve druhém kroku byla nalezena v důsledku práce na popisu jednotlivých témat, neproběhlo žádné systematické vyhledání všech odkazů a z pochopitelných důvodů jsem se nesnažila ani nalézt všechny tvary nezařaditelné k lemmatům. Je tedy nanejvýš pravděpodobné, že v textech ITB se vyskytují další tvary, pro které staročeské slovníky neuvádějí žádné lemma, nebo jen lemma ve formě odkazu. Zpřesnění v tomto směru může však přinést až automatická morfologická analýza textů ITB, případně doplnění nových lemmat z ESSČ a všech lemmat uvedených pouze jako odkaz do seznamu pro generování tvarů.

Doplněná lemmata jsou v seznamu pro generování tvarů ve sloupci poznámka označena jako `pridane_lemma_ve_sl_neni` a `pridane_lemma_ve_sl_je`, podle toho, zda dané lemma ve staročeských slovnících zavedeno není vůbec (ve slovníku není), nebo jen ve formě, která neumožnila jejich automatické zařazení do seznamu (ve slovníku je).

5.3 Ukázka části seznamu

Tabulka 24 ukazuje část seznamu lemmat pro generování tvarů. Vzhledem k šířce stránky byl vynechán sloupec, ve kterém je pro každé lemma vypsán zdroj, ze kterého bylo lemma přejato (ESSČ, StČS, GbSlov, MSS), a sloupec s výpisem prvního významu.

Kromě lemmat obsahuje seznam sloupec se vzorem, ke kterému dané lemma patří. Značka vzoru obsahuje zkratku subst signalizující, že se jedná o vzor substantivní, dále je v jeho názvu uvedena zkratka pro rod, poté je vypsán kmen, ke kterému apelativum náleží, a nakonec se ve značce vyskytuje vzorové slovo. Sloupec s názvem omezení uvádí, zda je dané apelativum singulare, nebo plurale tantum. U takových apelativ se budou podle daného vzoru tvořit pouze tvary singuláru, nebo plurálu. Ve sloupci alternace je uvedena značka pro alternace. Značka obsahuje popis typu alternace, určení, v jakých tvarech k alternaci dochází a jaké sekvence hlásek se při alternaci ve tvaru mění. Sloupec poznámka je vyplněn pouze u doplněných lemmat – uvádí se v něm, zda doplněné lemma staročeské slovníky uvádějí, nebo je zavedeno nově. Poznámka je zavedena zejména proto, aby bylo možné doplněná lemmata v případě potřeby snadno vyfiltrvat.

lemma	vzor	omezení	alternace	poznámka
brúk	subst.m.o-kmen.pták			
brunát	subst.m.o-kmen.dub			
brunátnost	subst.f.i-kmen.kost			
bruně	subst.f.ja-kmen.dýně	plurale_tantum		
brunieř	subst.m.jo-kmen.muž			
brus	subst.m.o-kmen.dub			
brusec	subst.m.jo-kmen.hrniec		E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK	
brúsek	subst.m.o-kmen.zvuk		E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK	
brusič	subst.m.jo-kmen.muž			
brusidlo	subst.n.o-kmen.město		E0-bezkoncovkove_tvary-KeK+KK/tvary_s_koncovkou-KK	
brusiny	subst.f.a-kmen.žena	plurale_tantum		
brusnicě	subst.f.ja-kmen.dušě			
brusnička	subst.f.a-kmen.žena		E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK	
brúšenie	subst.n.ɔjo-kmen.znamenie			
brvař	subst.m.jo-kmen.muž			
brvno	subst.n.o-kmen.město		E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK	
brykyš	subst.m.jo-kmen.meč			
bryl	subst.m.o-kmen.dub			
brynda	subst.f.a-kmen.žena		kvantita-GEN.PL-dlouha+kratka	
bryžděl	subst.m.o-kmen.dub			pridane_lemma_ve_sl_je
bryžděl	subst.m.jo-kmen.meč			pridane_lemma_ve_sl_je
bryžděl	subst.f.i-kmen.kost			
brýžděl	subst.m.o-kmen.dub			
brýžděl	subst.m.jo-kmen.meč			pridane_lemma_ve_sl_je
bržénín	subst.m.o-kmen.zeměnín		zaklad-cele_paradigma-ěnin+an+ěň	

Tabulka 24: Ukázka části seznamu pro generování tvarů (celý seznam je přiložen na CD)

Celkový přehled vzorů, které jsou k lemmatům zavedeny, s počty lemmat k nim přiřazených obsahuje Tabulka 39 uvedená ve shrnutí práce (část 6.5.4). Klíč ke značení jednotlivých alternací je uveden v úvodu kapitoly Alternace (kapitola 3) a stručně zopakován ve shrnutí práce (viz část 6.5.4). Tamtéž je také možné nalézt Tabulku 41 shrnující typy alternací a počty lemmat k nim přiřazených.

6 Shrnutí výsledků analýzy

6.1 Obecné představení práce

Práce přináší explicitní popis staročeské apelativní deklinace, který může být využit jako základ pro automatické generování tvarů. Tyto tvary mohou být poté využity pro přiřazování morfologických kategorií (rodu, čísla a pádu) a lemmatu k tvarům ve staročeských textech. Práce tak vytváří podklady pro první krok k přeměně textových bank, které v současnosti pro staročeské období existují, v širše využitelný nástroj lingvistického výzkumu. Substantiva byla pro první fázi práce vybrána z toho důvodu, že v současné češtině pokrývají zhruba 30 % textu (Bartoň et al. 2009, 130), tedy nejvíc ze všech slovních druhů (a není důvod předpokládat jejich výrazně nižší zastoupení v textech staročeských).

V celé práci se zohledňují staročeské texty pouze v transkribované podobě, vychází se z podoby transkripce využívané v textech Staročeské textové banky (Černá – Lehečka 2015, Daňhelka 1957, 1963, 1985, Staročeský slovník 1968).

Ze dvou možných přístupů k morfologickému značkování historických textů si práce vybírá ten, ve kterém se nástroj buduje bez využití nástrojů pro moderní fáze jazyka (toto základní rozlišení používá ve své práci Piotrowski (2012)). Výhodou takového přístupu je vznik systematického popisu formální morfologie daného období a s tím související možnost využít v automatické morfologické analýze i detailní lingvistickou informaci o jazyce daného období (k jakému deklinačnímu typu dané apelativum patří, jaké hláskové změny se v daném tvaru vyskytují apod.). Nevyhnutelnou cenou za tento přístup je časová náročnost přípravy takových podkladů a přímá závislost popisu na zdrojích, pomocí kterých je budován. Předkládaný popis tedy nutně představuje pouze základ, který bude s rozvojem použitých zdrojů (především staročeských slovníků, viz níže) třeba aktualizovat a dotvářet.

Na obecnější rovině práce testuje zvolený přístup jako celek – pokud na základě práce vznikne úspěšný nástroj pro automatickou morfologickou analýzu staročeských apelativ, bude možné stejný/podobný postup použít i pro ostatní slovní druhy.

6.1.1 Základní pojmy

Staročeskými apelativy jsou míněna obecná jména vyskytující se v textech od počátku česky psaných souvislých textů zhruba do roku 1500. Apelativa byla dále v práci omezena na jména s domácí substantivní deklinací. Stranou byly ponechány všechny výrazy, které by byly v současnosti považovány za číslovky.

Tvar apelativa je pro účely práce vhodné dělit na **tvartvorný základ** a **tvartvorný formant**. Jako tvartvorný základ byla definována ta část tvaru, kterou mají všechny tvary v paradigmatu společnou, a jako tvartvorný formant potom část, kterou se tvary od sebe liší. Nejčastějším tvartvorným formantem je **koncovka**, ale vzhledem k tomu, že ve staročeském období existují paradigmata, v nichž se jednotlivé tvary liší přítomností a nepřítomností kmenotvorné přípony (srov. *břiem-ě – břěm-en-e*), byl do popisu zaveden i pojem **zakončení**. Zakončení je tvartvorný formant tvořený kmenotvornou příponou a koncovkou (např. tedy *-ene*). Takto definovaný tvartvorný formant umožňuje popsat tvary přehledněji, než by to umožňovalo zavedení koncovek a různých podob základu apelativa v různých tvarech.

Z hlediska lemmatizace korpusu je třeba pro dané období určit, která formální podoba bude považována za **lemma**, protože tvary prochází mnoha hláskovými změnami. Stejně jako ve staročeských slovnících (viz níže) práce vychází z formální podoby lemmatu k roku 1300. V další fázi lemmatizace se plánuje s touto podobou pracovat jako s hyperlemmatem a umožnit uživateli najít nejen všechny podoby sdružené pod hyperlemma (tedy např. *viera* i *víra* po zadání hyperlemmatu *viera*), ale hledat také jednotlivé hláskové podoby hyperlemmatu jako samostatná lemmata (např. tedy po zadání lemmatu *viera* najít pouze tvary jako *vieře*, *vierami* apod., ale ne již *víra*, *vírami* apod.). V předkládané práci se pracuje pouze s podobami k roku 1300, tedy s hyperlemmaty, pro jednoduchost však o nich mluvím jako o lemmatech.

Jako lemma je chápána jedinečná podoba NOM.SG (nebo NOM.PL u pluralií tantum) uvedená v některém ze staročeských slovníků. Dvojice výrazů jako *koš* a *kóš* nebo *sěkera* a *sěkyra* tedy představují celkem čtyři lemmata. Je-li potřeba mluvit o formálně velmi podobných lemmatech se stejným významem, používám pojem apelativum a jeho podoby (např. *koš/kóš*, *sěkera/sěkyra*).

Ve staročeském období je třeba rozlišit několik typů variací apelativních tvarů.

Prvním typem jsou varianty, které zachycuje už podoba heslových slov ve staročeských slovnících. Staročeský slovník (1968, 21) je nazývá **hláskoslovné varianty**. Jedná se o velmi nepravidelné variace vyskytující se u jednotlivých apelativ (např. *sěkera/sěkyra*, *chřtán/chrtan/hrtan*, *anjel/anděl*, *povraz/provaz/provraz*).

Další variaci vnášejí do staročeských tvarů změny, které jsou buď pozůstatkem historického vývoje před staročeským obdobím (např. střídání *k* a *c* na konci tvartvorného základu jako ve tvarech *ruka*

– *rucě*, nebo zánik hlásky *e* ve tvarech jako *zed* – *zdi*), nebo jsou spojeny přímo se sledovaným obdobím (např. přehláska *u* v *i* ve tvarech jako *dušu* – *duši* nebo monoftongizace ve tvarech jako *viera* – *víra*). Aby bylo možné s touto heterogenní skupinou variací pracovat, rozdělila jsem je pro účely této práce na dvě velké skupiny podle toho, zda je proměna snadno odvoditelná z formální stavby daného apelativa (např. každé *ie* se mění na *í*, každé *u* se po měkké souhlásce mění na *i*), nebo zda závisí na konkrétním lemmatu (srov. např. variaci *pes* – *psa* v kontrastu s tvary bez variace *les* – *lesa* nebo alternaci *kráva* – *kravám* ve srovnání s tvary bez alternace *krása* – *krásám*). První skupinu variací je možné do popisu zavést pouze jako pravidlo přepisu sekvence určitých písmen v určitém kontextu na jinou sekvenci, pro druhou skupinu variací je třeba jiný přístup. Pro první skupinu variací, které jsou popsitelné obecným pravidlem, používám označení **hláskové změny**, i když se v některých případech o hláskové změny ve smyslu užívaném obvykle v historické mluvnici nejedná (např. případy jako *ruka* – *rucě*, proteze a elize hlásek apod.). Při pojednání o hláskových změnách rozlišuji tvary původní a tvary nástupnické (vzniklé hláskovou změnou) u těch hláskových změn, kde má takové rozlišení smysl (např. *viera* – *víra*, *kóň* – *kuoň*). O variacích, které jsou vázány na určitá lemmata, mluvím jako o **alternacích**. Do této skupiny variací jsou zařazeny i variace, které sice mohou být odvozeny na základě formální podoby tvaru, ale pravidla pro jejich uplatnění by musela být formulována velmi složitě (např. změna v GEN.PL závisí zřejmě na složení skupiny konsonantů na konci tvarotvorného základu: viz např. tvary *hvězda* – *hvězd*, *válka* – *válek*, *jitro* – *jiter* i *jitr*). Mezi alternacemi se vyskytují jednak variace kvantitativní (jako *sól* – *solí*, *kráva* – *krav*, *ryba* – *rýb*), jednak kvalitativní (jako *pes* – *psa*, *vajce* – *vajec*, *křest* – *křtu*).

6.1.2 Zdroje práce

Jako východisko pro popis apelativní deklinace práce využívá tři hlavní zdroje. Prvním z nich je **Gebauerova mluvnice** (díly Hláskosloví a Tvarosloví – skloňování, vydání 1963 a 1960). Tato mluvnice je považována za základní, protože jako jediná z českých historických mluvnic uvádí množství autentického transliterovaného materiálu s podrobnou interpretací. Ostatní historické mluvnice (Gebauer 2007, Trávníček 1935, Vážný 1965, Komárek 1969, Lamprecht – Šlosar – Bauer 1986, Komárek 2012) byly používány pro kontrolu a případnou korekci či doplnění Gebauerových (1960, 1963) náhledů.

Druhým zdrojem práce jsou **texty interní textové banky** (dále ITB), která představuje nejširší elektronicky zpřístupněnou a korpusově prohledávatelnou databázi textů ze staročeského období. Všechny texty jsou v ní uvedeny v transkribované podobě. Z hlediska periodizace staročeského období i z hlediska žánru se jedná o nevyvážený soubor textů. Tato textová banka vzniká v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český. Texty diachronní složky Českého národního korpusu jsou pro staročeské období podmnožinou textů obsažených v interní textové bance, proto jsem k nim nepřihlížela. Interní textová banka obsahuje všechny texty Staročeské a Středněčeské textové banky (tyto dvě banky jsou veřejně přístupné přes Vokabulář webový) a dále texty, které prozatím neprošly finální kontrolou editora. Jedná se o texty buď naskenované z edic, nebo transkribované z rukopisů. Tyto texty jsou označovány jako nespolehlivé. V práci byly využity jak spolehlivé, tak nespolehlivé

texty ze staročeského období, tedy období zhruba od počátku souvislých českých písemných památek do roku 1500. Na základě jazykových charakteristik přiřazují pracovníci oddělení vývoje jazyka ke staročeským textům i některé texty ze začátku 16. století. I tyto texty byly považovány za zdroj materiálu pro popis, protože tyto texty jsou, nebo budou zařazeny do Staročeské textové banky a zde představované podklady chtějí pokrýt staročeské období v jeho celku.

ITB představuje proměnlivý zdroj informací – nepravidelně do ní přibývají nové texty, nebo se nespolehlivé texty po kontrole editora stávají spolehlivými. Představovaná práce vznikala mezi lety 2012 až 2016, a jednotlivé části tak měly k dispozici jinou verzi banky. Aby byl tento problém minimalizován, proběhla na závěr práce revize naprosté většiny témat na verzi 12. 02. 2015. U dvou témat nebyly kvůli velké časové náročnosti výsledky aktualizovány (analýza vznikové alternace proběhla na verzi 17. 05. 2013, analýza vzájemného přejímání koncovek ja-kmenové a i-kmenové deklinace proběhla na verzích 10. 12. 2013, 21. 02. 2014 a 02. 05. 2014). Verze 12. 02. 2015 obsahovala 7,6 milionu tokenů, z toho 4,4 milionu tokenů pocházelo ze spolehlivých textů, 3,2 milionu tokenů z textů nespolehlivých. Byl-li daný jev doložen v textech spolehlivých i nespolehlivých, byla vždy dána přednost dokladům z textů spolehlivých. Bylo-li třeba v práci citovat doklad z nespolehlivého textu, bylo dané místo vždy ověřeno ve fotokopiích rukopisů nebo v edicích v knihovně oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český.

Třetím zdrojem práce jsou novodobé slovníky pro staročeské období, které zpřístupňuje Vokabulář webový. Tyto slovníky označuji souhrnně jako slovníky staročeské. V současnosti neexistuje staročeský slovník, který by slovní zásobu sledovaného období pokrýval celou. Gebauerův (a Smetánkův) Slovník staročeský (GbSlov, 1903 a 1916) dospěl k písmeni *n* a jeho materiál je v mnoha ohledech nesystematicky vybrán (Homolková 2007). Nejkomplexněji metodologicky pojatý Staročeský slovník (StČS, 1968–2008) pokrývá hesla s náslovím *na-* až *při-*. Malý staročeský slovník (MSS, 1978) obsahuje sice hesla z celé abecedy, ale je diferenční – jsou v něm uvedeny pouze lexikální jednotky obtížné pro uživatele současné češtiny. Konečně Elektronický slovník staré češtiny (ESSČ, od roku 2005 dosud) pokrývá prozatím všechna hesla v části abecedy od písmene *a* po *l* a v části *při* až *ž* doplňuje hesla, které neuvádí MSS. ESSČ plánuje postupné pokrytí celé abecedy. V práci vycházím z materiálu uvedeného ve všech těchto slovnících. I když jsou metodologicky nejednotné a pokrývají různé části abecedy, představují v současnosti neobsáhlejší zpracovaný přehled o staročeské slovní zásobě.

6.1.3 Použité nástroje

Pro práci s představenými zdroji bylo využito několika nástrojů. Pro prohledávání slovníků sloužilo uživatelské prostředí Vokabuláře webového, které umožňuje vyhledávání i pomocí regulárních výrazů. Pro práci s databází lemmat, která vznikla na základě staročeských slovníků, byl použit nástroj Open Refine, který umožňuje pracovat s komplikovanými daty (má pokročilé možnosti vyhledávání, filtrování i editace). Největším problémem bylo vyhledávání ve staročeských textech, protože hledání ve Staročeské textové bance i v ITB je v současnosti poměrně omezené. Zatímco Staročeská textová banka umožňuje vyhledávání omezit kontextem (umožňuje např. zadat, jak má

končit výraz předcházející, a tak omezit homonymii tvarů), v textech ITB je možné vyhledávat pouze jeden slovní tvar. Dotazovací jazyk umožňuje zadání regulárních výrazů. Protože jsem potřebovala pracovat s ITB jako nejrozsáhlejší databází a postupné zadávání jednotlivých tvarů jednotlivých lemmat je velice zdlouhavé, a navíc nevyhnutelně poznamenané chybami a nedůslednostmi, vytvořil pro účely této práce Boris Lehečka nástroj Analýza tokenů v programu MS Excel, který umožňuje dva typy komplexnějšího vyhledávání. Umožňuje za prvé zadat všechny podoby tvarotvorných základů a všechny podoby koncovek, spojit tvarotvorné základy a koncovky a výsledné tvary vyhledat v ITB (která je přítomna jako databáze v samotném nástroji). Díky této funkci bylo možné systematicky vyhledávat naráz velké množství tvarů. Nalezené tvary vždy vyžadovaly ruční kontrolu, protože nástroj nepracuje s kontextem dokladů, zobrazuje pouze nalezený tvar. Druhou funkcí nástroje Analýza tokenů je zobrazování seznamů tvarů vyfiltrovaných podle hlásek na konci tvaru. Díky této funkci bylo možné najednou zobrazit všechny tvary (ve smyslu typů) končící na stejnou sekvenci hlásek, typicky na stejnou koncovku.

6.1.4 Metodologické principy

Metodologicky práce bere za svoje východisko tvrzení v historických mluvnicích, která však ověřuje na textech ITB. Rozsah ověřování se lišil v závislosti na konkrétní problematice (více viz níže v úvodech ke shrnutí jednotlivých částí práce). Při ověřování konkrétního jevu (např. tvaru s určitou koncovkou) byly vždy ručně probrány všechny nalezené kontexty, pokud jich bylo méně než 500. Pokud bylo nalezených dokladů více než 500, bylo ručně probráno prvních 500, a pokud nebyl daný jev ověřen/nalezen, byl dále vyhledáván v textech Staročeské textové banky, která umožňuje omezit kontext dotazu. Pokud ani zde nebyl nalezen a neuvádí ho Gebauer (1960, 1963), je daný jev v práci označován jako nedoložený.

Obecným problémem morfologického popisu staročeského období je kontrast mezi systémovostí a doložením. Mnoho apelativ nemá doloženo celé paradigma, duál je obecně hůře doložen než singulár a plurál apod. Vzhledem k tomu, že cílem práce je popsat apelativní deklinaci tak, aby popis mohl sloužit automatické morfologické analýze, dávám vždy přednost systémovosti před doložením. Je totiž možné, že nově zpřístupněné texty budou obsahovat tvary, které současné verze použitých zdrojů neobsahují a systémové hledisko by je mělo pomoci pokrýt. Na druhou stranu je třeba mít na mysli, že se pracuje s jazykem bez rodilých mluvčích, s omezeným počtem dochovaných textů, a každý doklad tak má jinou váhu než u jazyka současného. K doložení se proto důsledně přihlíží a popis není systematizován nebo zpravidelňován násilně nebo pro dané období nenáležitě.

Důraz na systémovost se projevuje zejména v tom, že je u všech apelativ předpokládáno plné paradigma, a to ve smyslu koncovek a zakončení (včetně málo doložených nebo vůbec nedoložených tvarů pro duál a vokativ plurálu) i ve smyslu podob tvarotvorného základu pro všechny tvary.

V celé práci se respektuje podoba lemmat uváděná ve staročeských slovnících. Nevýhodou tohoto přístupu je fakt, že tak byla do podkladů zahrnuta i apelativa, u kterých nejsou uvedeny doklady ze staročeského období (v GbSlov). Ověřovat, zda dané substantivum má některé tvary doložené ze

staročeského období, je však mimo možnosti této práce. Nová lemmata jsou přidávána jen v odůvodněných případech a takové případy jsou vždy komentovány.

Slovníky jsou respektovány i v otázce řazení apelativ mezi pluralia nebo singularia tantum. U pluralií tantum je charakteristika evidentní z plurálové formy heslového slova, u singularií tantum existují mezi staročeskými slovníky takové rozdíly, že jsem se rozhodla jako singularia tantum pojímat pouze ta apelativa, která jako singularia tantum uvádí všechny staročeské slovníky, kde se apelativum vyskytuje.

Na staročeské slovníky spoléhám i v zachycení hláskoslovných variant, protože zkoumání nebo ověřování dalších hláskoslovných variant všech lemmat je mimo možnosti této práce.

Stejně tak je respektována podoba tvarů uváděných ve spolehlivých textech interní textové banky. Uvědomuji si, že se tak do podkladů dostává množství nejednotně řešených jevů, ale jejich sjednocení není v současnosti možné a popis tuto situaci do jisté míry odráží. Při nejistotě o správnosti nalezených tvarů byly dané kontexty konzultovány s editory textů. V případě, že se jednalo o chybu v transkripci, nejsou jevy v práci vůbec zmiňovány.

Z hlediska účelu předkládané práce je třeba zabývat se i otázkou propojování tvarů lemmat, tedy otázkou, jaké tvary má uživatel najít po zadání určitého lemmatu. Pro některé výzkumné otázky je vhodné najít širší spektrum tvarů, pro jiné zase spektrum užší. Protože propojení tvarů všech lemmat, kde by takový krok dával z jazykovědného hlediska smysl, je mimo možnosti této práce, bylo propojování lemmat zavedeno pouze v případě, kde jsou různá lemmata výsledkem morfologického vývoje malých deklinací (např. *bukva*, *bukev*, *bukvě*) nebo alternace působené jerovým *e* a jejího analogického napodobení (např. *bázen*, *bázn*) či výjimečné alternace (např. *dška*, *dcka*, *dcska* apod.). Propojení lemmat v těchto případech umožňuje neurčovat, k jakému lemmatu má být daný tvar řazen, a u malých deklinací zároveň umožňuje nepředpokládat plné paradigma podle nepůvodní deklinace (podrobněji viz níže – u *ъv*-kmenů (6.2.16), *r*-kmenů (6.2.17), středních *n*-kmenů (6.2.21), technické řešení viz u seznamu pro generování tvarů (6.5)).

Důležitou metodologickou připomínkou je i fakt, že celá práce využívá texty transkribované, protože právě pro ně jsou její výsledky určeny. Uvědomuji si, že každá transkripce představuje interpretaci a že se jednotliví editoři i při dodržování týchž zásad v pojímání mnoha jevů liší. Toto omezení je třeba mít na mysli u všech závěrů v práci konstatovaných. Pro hlubší poznání jednotlivých subtémat by bylo třeba zkoumat je přímo v rukopisech nebo alespoň v textech transliterovaných. Stejně tak je třeba mít na zřeteli i další omezení použitých zdrojů (staročeské slovníky se metodologicky odlišují a celou abecedu nepokrývá žádný, Staročeská textová banka je nevyvážený soubor textů a tato banka i ESSČ jsou zdroje proměnlivé) i použitých metod (v popisu se nevychází přímo z textů, ale z historických mluvnic, jejichž tvrzení se ověřují v textech). I přes tato omezení však použité zdroje představují nejširší dostupnou základnu pro zvolený cíl a zvolená metodologie udržuje práci v realizovatelných mezích. Celý předkládaný popis vnímám jako základ určený k dalšímu rozvíjení.

6.1.5 Části práce

Popis apelativní deklinace, který má sloužit jako podklad pro tvoření tvarů využitelných následně pro automatickou morfologickou analýzu, musí zahrnovat seznam lemmat, ze kterého budou získány tvarotvorné základy, seznam koncovek a zakončení všech deklinačních typů, jimiž je možné od tvarotvorných základů získat tvary pro všechny pády a čísla, a přehled o proměnách tvarotvorných základů i koncovek, který zohledňuje jak pravidla kombinování tvarotvorných základů a koncovek, tak nástupnické podoby tvarů ve sledovaném období.

Proto má popis staročeské apelativní deklinace v této práci čtyři části. První část představuje popis koncovek a zakončení jednotlivých deklinačních typů. Koncovky a zakončení v ní jsou popsány jednak v textové formě, jednak ve formě tabulek, které koncovky a zakončení jednotlivých deklinačních typů shrnují. V druhé části jsou popsány všechny alternace, tedy změny tvarotvorného základu, které není možné nebo vhodné zavádět ve formě obecného pravidla, protože se nevyskytují u všech lemmat s danou formální stavbou, nebo by jejich zavádění formou pravidla bylo příliš složité. Alternace jsou popsány v textové formě a pro jednotlivé typy alternací jsou zavedeny značky, které jsou použity ve čtvrté části práce – seznamu pro generování tvarů, jako signál, jaká alternace tvarotvorného základu se u daného apelativa objevuje. Ve třetí části jsou popsány hláskové změny, tedy takové formální proměny tvarů, které lze zavést pomocí pravidla. Hláskové změny jsou popsány ve formě textu a zároveň ve schematické formě jako pravidla, jaká písmena se mění na jaká (případně i v jakém kontextu). Čtvrtou částí podkladů je seznam apelativních lemmat, která jsou přiřazena ke vzoru a případně i k typu alternace, pokud se daného apelativa alternace týká. Práce obsahuje popis vzniku tohoto seznamu a představení údajů, které jsou v něm uvedeny. Seznam sám je kvůli svému rozsahu (obsahuje asi 29 000 apelativ) přiložen na CD. Na CD je přiložen také soubor se všemi tabulkami popisujícími vzory.

Kromě těchto částí práce obsahuje jako přílohu seznam výjimek, tedy seznam tvarů, ve kterých se vyskytuje nějaká výjimečná koncovka nebo výjimečná alternace či hlásková změna, jejíž systematické zavedení by podklady zbytečně zatěžovalo. V další příloze je uveden seznam všech textů ITB (ve verzi 12. 02. 2015) s uvedením, zda se jedná o text spolehlivý nebo nespolehlivý, a s počtem tokenů.

Následující části shrnutí přibližují základní metodologické postupy použité v jednotlivých částech práce a stručně opakují výsledky, ke kterým práce v jednotlivých částech dospěla. Popis deklinačních typů shrnuje část 6.2, popis alternací část 6.3 a popis hláskových změn část 6.4. Postup zvolený pro vytváření seznamu pro generování tvarů je shrnut v části 6.5. Tato část obsahuje i základní statistiky ze seznamu získané.

6.2 Popis deklinačních typů

6.2.1 Principy uplatnění při popisu deklinačních typů

Pro popis deklinačních typů je centrálním pojmem vzor. Vzor byl pro účely této práce definován jako jedinečný soubor koncovek/zakončení, jejichž prostřednictvím se tvoří tvary určité skupiny apelativ. Takto definovaný vzor je nejspecifičtější jednotkou popisu. Kvůli soudržnosti a přehlednosti výkladu je zavedena také úroveň obecnější – deklinační typ. Ten vychází z podoby kmene a je doplněn informací o rodu. Ve výkladu jsou deklinační typy řazeny podle rodu, ne podle kmene, protože rod se jako třídící princip ve sledovaném období postupně prosazuje a z hlediska češtiny současné představuje lepší vodítko pro orientaci v práci než kmen. Až v rámci rodu se deklinační typy řadí podle kmene.

Deklinační typ představuje zobecnění. Ve většině případů sdružuje více vzorů. U každého deklinačního typu je proto popsán tzv. substrát neboli soubor koncovek, který v daném deklinačním typu sdílí více vzorů. Většina vzorů je potom popsána jako substrát a výčet koncovek, které se uplatňují pouze u nějaké části zástupců daného deklinačního typu (např. pouze u jmen neživých entit, nebo apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na veláru). O takových vzorech mluvím jako o podvzorech daného deklinačního typu. Kromě apelativ, jejichž tvary jsou popsány pomocí podvzorů, byla v některých deklinačních typech nalezena i apelativa, která vyžadují zavedení vzoru bez odkazu na substrát, tzv. samostatného vzoru.

Protože v celém popisu usiluji o vhodnou minimalizaci počtu vzorů, byly samostatné vzory zaváděny pouze v případech, že buď a) dochází ke kombinaci různých deklinací a vzniká deklinace jedna (např. u apelativa *lodí* dochází v mnoha pádech k obohacení ženského њja-kmenového paradigmatu i-kmenovými a ja-kmenovými tvary), nebo b) v deklinaci podle pravidelného vzoru se u jednotlivých čísel mění rod (např. apelativum *kniežě* přechází od středního k mužskému rodu při zachování nt-kmenové deklinace), nebo c) obě předchozí možnosti se kombinují – mění se jak paradigma, tak rod (např. deklinace apelativ *oko*, *ucho* je složena z tvarů středních o-kmenových a ženských i-kmenových (kromě tvarů zvláštních)), nebo d) dochází k alternaci kmenotvorného sufixu, která se u jiných apelativ nevyskytuje (případ apelativa *jmě*). O zařazení apelativa do určitého deklinačního typu rozhodují v těchto případech koncovky a rod v singuláru.

Samostatné vzory nejsou zavedeny pro apelativa kolísající mezi dvěma vzory. Tato jména jsou řazena zároveň ke dvěma vzorům (např. apelativum *moč* je řazeno mezi ženské i-kmeny i mužské jo-kmeny). Samostatné vzory nejsou zaváděny ani pro pluralia a singularia tantum. Tato apelativa jsou zařazena ke vzorům, kam pravidelně patří (např. apelativum *húslí* k ženským i-kmenům). Na základě informace o omezení v čísle, která je zavedena do seznamu pro generování tvarů, budou od těchto apelativ tvořeny pouze tvary plurálu nebo singuláru podle příslušného vzoru.

Samostatné vzory jsou zavedeny pro apelativa nesklonná (pro každý rod jeden) a pro apelativa, u nichž se vyskytuje výjimečná kombinace podoby lemmatu a opěrného tvaru (o těchto vzorech se mluví jako výjimkách).

Vzor je popsán jednak v textu, kde je vysvětleno, proč je s určitými koncovkami/zakončeními ve vzoru třeba počítat, jednak ve formě tabulky. V tabulce se uvádí pád, číslo a rod, protože se u některých vzorů v paradigmatu vyskytuje změna rodu. Koncovky i zakončení se do vzoru zavádějí v podobě k roku 1300 (proto se v práci nepočítá s původní podobou koncovek zasažených přehláskou *a* v *ě*, která je k roku 1300 pokládána za provedenou). U každé koncovky je v tabulce uveden její původ. Základem pro přiřazení původu je Gebauerova mluvnice (Gebauer 1960). Pro doplnění v místech, kde se o původu Gebauer nezmiňuje, jsou užívány i ostatní české historické mluvnice. Nástupnické podoby jsou v tabulkách uváděny pouze v případě, že se jedná o nástupnickou podobu z hlediska hláskových změn nepravidelnou. Pravidelné nástupnické podoby budou získány aplikací pravidel pro hláskové změny.

Vzorová slova jsou volena s ohledem na tradici, pokud nějaká existuje.

Pro pády a čísla se v celé práci užívají zkratky podle Leipzig Glossing Rules (2015).

Koncovky a zakončení jsou do vzorů zaváděny na základě popisu v historických mluvnicích ověřeného v textech ITB. Systémové hledisko, které považuji pro účely této práce za nutné, se projevuje v tom, že je pro všechna apelativa (kromě výjimek a singularií a pluralií tantum) předpokládáno celé paradigma (tvary pro všechny pády i čísla) a dále v tom, že jsou v popisu rozlišovány koncovky pravidelné a zvláštní. Koncovky pravidelné jsou zařazovány do vzoru, koncovky zvláštní pouze do seznamu výjimek. O zařazení koncovky mezi koncovky pravidelné rozhoduje její systémovost u dané deklinace a frekvence doložení. U zvláštních koncovek je nutné rozlišovat koncovky ojediněle doložené a pravděpodobně omyly (mezi nimi jsou nejčastější případy tzv. zvrtné analogie). Koncovky vyskytující se u daného tvaru pravděpodobně omylem nejsou řazeny ani do seznamu výjimek.

Stanovování toho, jaké koncovky patří do vzoru, se poněkud lišilo u malých a velkých deklinací.

Malé deklinace jsou deklinace s maximálně 80 zástupci a často představují zbytky deklinačních typů, které se ve staročeském období rozkládají, přejímají koncovky jiných deklinačních typů, a jejich paradigma proto obsahuje velké množství variace. Z těchto důvodů byly tvary zástupců těchto deklinačních typů zkoumány pomocí nástroje Analýza tokenů. Všechny možné (v mluvnicích předpokládané a jinak systémové) tvary všech zástupců daných deklinačních typů byly pomocí tohoto nástroje vyhledány v textech ITB. Popis vzorů pak vznikl na základě těchto tvarů.

Popis vzorů u velkých deklinací více spoléhá na Gebauerův (1960) popis. Jednotlivé koncovky byly ověřovány a zkoumány pouze v případě, že byly přejaty z jiných deklinací, byly málo doložené, nebo doložené u Gebauera (1960) až z pozdějších období vývoje češtiny. Zkoumání těchto koncovek a zakončení probíhalo pomocí retrográdních seznamů vytvořených v nástroji Analýza tokenů.

Koncovky pro daný tvar náležité nebo jediné doložené byly do vzoru zařazeny vždy. U malých deklinací jsou do vzoru řazeny i doklady ojedinělých koncovek/zakončení tehdy, pokud se jedná o systémový vztah k jiné deklinaci. Výjimky (tedy koncovky deklinací, které se zkoumanou deklinací pravidelný analogický vztah nemají) jsou řazeny do seznamu výjimek. U velkých deklinací jsou do seznamu výjimek řazeny koncovky/zakončení s několika málo doklady (zhruba od jednoho do tří), vždy se ale zároveň přihlíží k celkovému počtu lemmat v deklinaci (tisíce versus nízké stovky lemmat) a systémovým vztahům k jiným deklinacím.

Do seznamu výjimek jsou tvary řazeny v hláskové podobě, která byla doložena v textech (nepřirazuje se k nim podoba základní k roku 1300).

Přehled malých a velkých deklinačních typů ukazuje Tabulka 25.

deklinační typy		
mužské	ženské	střední
velké		
o-kmeny	a-kmeny	o-kmeny
jo-kmeny	ja-kmeny	jo-kmeny
a-kmeny	ɔja-kmeny	ɔjo-kmeny
ja-kmeny	i-kmeny	nt-kmeny
malé		
ɔjo-kmeny	r-kmeny	n-kmeny
ɔja-kmeny	ɔv-kmeny	s-kmeny
i-kmeny		
u-kmeny		
n-kmeny		
t-kmeny		

Tabulka 25: Přehled malých a velkých deklinačních typů ve všech rodech

Po představení principů práce uplatněných při popisu deklinačních typů následuje přehled výsledků analýzy pro jednotlivé deklinace. V tomto přehledu se neuvádějí tabulky pro jednotlivé vzory, i když se jedná o jeden z hlavních výsledků práce. Tyto tabulky jsou uvedeny u jednotlivých deklinačních typů v kapitole 2 a souhrnně také přiloženy na CD. Jejich uvedení ve shrnutí by zbytečně zvětšovalo objem práce. Po shrnutí závěrů pro jednotlivé deklinační typy (části 6.2.1–23) jsou jako zobecnění překračující rámec jednotlivých deklinačních typů komentovány faktory, které se podílí na rozrůžňování deklinačních typů do vzorů (část 6.2.24).

6.2.2 O-kmenová maskulina

Z popisu koncovek v jednotlivých pádech vyplynulo, že rozdělení pravidelných mužských o-kmenů ke vzorům se musí řídit jednak kritériem sémantickým, tedy tím, zda se u daného apelativa jedná o pojmenování pro osobu, živočicha nebo neživou entitu, jednak zakončením tvarotvorného základu daného jména. I v této druhé dimenzi vznikají tři skupiny: jména s tvarotvornými základy

zakončenými na veláru (*k, g, h, ch*), jména s tvarotvorným základem zakončeným na *d, t, n* a jména ostatní.

Jména osob se od jmen živočichů a neživých entit odlišují v GEN.SG, kde mají pouze koncovku *-a*, v LOC.PL, kde u nich není doložena koncovka *-ách*, a INS.PL, kde na rozdíl od ostatních skupin mají pouze koncovku *-y*. Jména osob a jména živočichů mají na rozdíl od jmen neživých entit v NOM.PL a VOC.PL koncovku *-ie*. Jména živočichů a neživých entit mají na rozdíl od jmen osob v NOM.PL a VOC.PL doloženu analogickou koncovku *-y*.

Apelativa zakončená na veláru se od ostatních jmen liší ve VOC.SG, kde mají navíc oproti substrátu koncovku *-u*, a v LOC.PL, v němž nemají koncovku *-ech*. Apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *d, t, n* se od ostatních jmen liší v NOM.PL a VOC.PL možností užití koncovku *-é* vyskytující se původně jen u souhláskových deklinací. Tato koncovka se vyskytuje pouze u jmen osob, u jmen živočichů a jmen neživých entit není tedy třeba tuto distinkci zavádět.

Z tohoto přehledu je zřejmé, že podle provedené analýzy deklinační typ mužských o-kmenů do jednotlivých vzorů rozděluje spíše koncovky přejaté z jiných deklinací (a-kmenové koncovky *-ách, -ami*, i-kmenové koncovky *-ech, -ie, -mi*, souhlásková koncovka *-é*) než koncovky vlastní. Výjimkou jsou koncovky přejaté od u-kmenů, které je ve většině případů třeba řadit do substrátu. Dále si můžeme povšimnout toho, že koncovky *-ovi* v DAT.SG a LOC.SG, *-a* v ACC.SG a *-ové* v NOM.PL a VOC.PL, které v současné češtině typicky odlišují životná a neživotná maskulina, se ve staročeském období vyskytují se všemi mužskými o-kmeny. Rozdíly v jejich spojování se jmény osob, živočichů a neživých entit jsou frekvenční – nejvíce se vyskytují se jmény osob, méně se jmény živočichů, nejrůznější je jejich doložení se jmény neživých entit. Z hlediska přípravy podkladů pro generování tvarů je však třeba se všemi těmito koncovkami počítat u všech mužských o-kmenů.

Kombinací zmíněných kritérií (sémantiky a zakončení tvarotvorného základu) vzniká celkem 7 podvzorů – u jmen osob bylo pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *d, t, n* zvoleno vzorové jméno *pán*, pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na veláru jméno *hoch* a pro apelativa ostatní jméno *chlap*. Pro jména živočichů s tvarotvorným základem zakončeným na veláru bylo zvoleno jméno *pták*, pro jména ostatní jméno *had*, jména neživých entit jsou reprezentována vzorovými slovy *dub* a *zvuk*.

Kromě těchto podvzorů je u o-kmenů třeba rozlišovat podvzor *bóh*, ke kterému patří lemmata s kořeny *bóh* a *člověk*. Tento vzor se od vzoru *hoch* liší ve VOC.SG, kde je doložena pouze koncovka *-e*.

K deklinačnímu typu mužských o-kmenů jsou přiřazena i jména, jejichž deklinace se od o-kmenů v některých aspektech odlišuje. Jde za prvé o poměrně početnou skupinu apelativ končících na *-ěnín*, která mají pravidelné tvary podle o-kmenů pouze v singuláru a duálu, v plurálu je jejich deklinace původně souhlásková. Navíc se u nich vyskytuje alternace kmene – singulárové a duálové tvary jsou pravidelně tvořeny od delší podoby (typu *zeměnín*), plurálové od kratší (typu *zeměn* a *zeman*). Podoba kmene je dále ovlivňována přehláskou *a* v *ě* a vyskytují se v ní mnohé tvary analogické. Na základě analýzy všech tvarů sem příslušejících lemmat bylo zjištěno, že u všech

apelativ tohoto typu je třeba ve všech číslech počítat se všemi podobami kmene (*zeměnin, zeměn i zeman*), u apelativa *zeměnin* i s podobou *zemanin*. Koncovky byly v singuláru a duálu do vzoru zařazeny podle doložení a s ohledem na pravidelné o-kmenové tvary, v plurálu na základě doložení, protože žádný podobný typ skloňování u o-kmenů neexistuje. Doložení ale ukazuje, že s výjimkou chybějící koncovky *-i* v NOM.PL a VOC.PL a výskytu koncovky *-ami* v INS.PL se jedná o tvary vzoru pán.

Odchytku od o-kmenové deklinace za druhé představuje apelativum *lud*, jehož plurálové tvary jsou pravidelně tvořeny podle i-kmenů. O-kmenové tvary se v plurálu vyskytují výjimečně. O-kmenové koncovky zavedené do vzoru v plurálu proto toto doložení respektují a nejsou zavedeny ve všech tvarech.

Kromě těchto jevů bylo v rámci deklinačního typu mužských o-kmenů probráno kolísání mezi o-kmeny a jo-kmeny, doložené ve sledovaném období především pro jména s tvarotvorným základem zakončeným na *l*, ale i u mnohých jmen jiných. Lemmata, u kterých je v mluvnicích předpokládáno nebo doloženo kolísání (nejpodrobněji viz Gebauer 1960, 79–86 a 115–120), lze rozdělit do tří skupin – první tvoří apelativa, u nichž se s kolísáním počítá ve staročeských slovnících. Tato apelativa jsou v seznamu pro generování tvarů zavedena dvakrát – jednou jako o-kmeny, podruhé jako jo-kmeny. Druhou skupinu tvoří apelativa ve slovnících uvedená pouze jako o-kmenová, třetí skupinu apelativa pouze jo-kmenová. Analýzou všech lemmat druhé a třetí skupiny (jednalo se asi o 260 lemmat) bylo zjištěno, že lemmata *špitál, templ, rožen a živel* vykazují míru kolísání, která opravňuje jejich řazení mezi o-kmeny i jo-kmeny (bylo u nich doloženo více tvarů s koncovkami jiné deklinace, než u které jsou řazeny ve staročeských slovnících). Můžeme si povšimnout toho, že se jedná pouze o apelativa z části abecedy, která je ve staročeských slovnících prozatím pokryta pouze nedostatečně, z čehož by mohlo vyplývat, že části zpracované ve staročeských slovnících důkladněji zachycují kolísání dostatečně. U ostatních jmen se podařilo doložit pouze ojedinělé případy kolísání. Všechny tyto tvary byly proto zařazeny pouze do seznamu výjimek.

6.2.3 Jo-kmenová maskulina

Popis koncovek jednotlivých tvarů u mužských jo-kmenů ukázal, že u této deklinace je třeba při stanovování podvzorů zohledňovat stejně jako u mužských o-kmenů jednak rozdíl mezi jmény osob, živočichů a neživých entit, jednak formální stavbu lemmat. Na rozdíl od mužských o-kmenů je třeba u mužských jo-kmenů vzájemně oddělovat pouze jména označující osoby na jedné straně a jména ostatní na straně druhé (nevznikají tedy skupiny tři, ale jen dvě). Jména označující osoby se od ostatních jmen odlišují v LOC.SG (mají navíc koncovku *-ovi*) a v NOM.PL a VOC.PL (mají navíc koncovku *-ie*), jména označující živočichy a neživé entity se od jmen osob liší v NOM.PL a VOC.PL (mají navíc koncovku *-ě*) a DAT.DU a INS.DU (mají navíc koncovku *-mi*).

Z hlediska zakončení tvarotvorného základu je třeba vydělovat za první jména osob se sufixem *-tel* (mají v NOM.PL a VOC.PL pouze koncovky *-i, -é* (ze souhláskových kmenů) a *-ové*, v GEN.PL u nich

není doložen původní bezkoncovkový tvar ani novotvar podle i-kmenů, stejně tak není i-kmenový novotvar doložen v INS.PL, za druhé apelativa se sufixem *-ec* (ve VOC.SG mají pouze koncovku *-e*), za třetí apelativa zakončená na *c* (kromě zakončení *-ec*) anebo *z* (ve VOC.SG mají koncovky *-u* a *-e*) a jména ostatní (ve VOC.SG je pouze koncovka *-u*).

Z této analýzy tvarů vyplývá, že deklinační typ do jednotlivých podvzorů rozděluje i) tvary VOC.SG, v němž se zachoval archaický o-kmenový tvar včetně pravidelné alternace (typu *otec – otče*) u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *c* nebo *z*, ii) analogické koncovky *-ovi* v LOC.SG a *-ě* v NOM.PL a VOC.PL, iii) koncovky i-kmenové (*-í* v GEN.PL, *-ie* v NOM.PL a VOC.PL, *-mi* v INS.PL a *-ma* v DAT.DU a INS.DU) a koncovka souhlásková (*-é* v NOM.PL a VOC.PL).

Stejně jako u mužských o-kmenů jsou koncovky *-ovi* v DAT.SG, *-ové* v NOM.PL a VOC.PL a koncovka *-ě* (ekvivalent o-kmenového *-a*) v ACC.SG doloženy pro jména osob, živočichů a neživých entit a stejně jako u o-kmenů platí, že nejvíce dokladů s těmito koncovkami mají v daných pádech jména osob, méně pak jména živočichů a neživých entit. Koncovka *-ovi* je však v DAT.SG u jo-kmenových jmen živočichů a neživých entit doložena mnohem hůře než u o-kmenů. Totéž platí pro koncovku *-ě* u jmen neživých entit v ACC.SG. Rozdíly však mohou být dány jen menším počtem jo-kmenových lemmat (asi 3 800 zástupců) oproti lemmatům o-kmenovým (asi 8 100 lemmat).

U dvou koncovek – i-kmenové koncovky *-ech* v LOC.PL a ja-kmenové koncovky *-ěmi* v INS.PL – byly tvary doloženy pouze pro jména osob a neživých entit, ale ne pro jména živočichů. Protože těchto novotvarů bylo celkově málo (přibližně 10, resp. 15 dokladů) a protože by nezavedením těchto koncovek ke jménům živočichů vznikl neočekávaný stav, v němž by jména osob sdílela koncovky se jmény neživých entit, rozhodla jsem se považovat nedoložení těchto koncovek u jmen živočichů za náhodu a koncovky řadit do substrátu vzoru.

Deklinační typ se kvůli popsaným rozdílům rozpadá na sedm podvzorů – pro jména osob se sufixem *-tel* bylo zvoleno vzorové slovo *učitel*, pro jména osob se zakončením *-ec* apelativum *otec*, pro jiná jména osob s tvarotvorným základem zakončeným na *c* a *z* apelativum *vítěz* a pro apelativa ostatní vzorové slovo *muž*. Jména živočichů a neživých entit reprezentují tři podvzory – pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *-ec* bylo zvoleno vzorové slovo *hrnec*, pro ostatní apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *c* a *z* vzorové slovo *peniez* a pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným jinak vzorové slovo *meč*.

Kromě těchto podvzorů deklinačního typu byly v rámci pojednání o mužských jo-kmenech probrány i případy, které z pravidelného deklinačního typu vybočují, a vyžadují tak zavedení samostatných vzorů. Jedná se za prvé o lemmata *přítel* a *nepřítel* (k nim je třeba přiřadit i lemma *nehtopřítel*), která v ACC.PL a INS.PL pravidelně přijímají o-kmenové koncovky, GEN.PL je bezkoncovkový jako pozůstatek souhláskové deklinace a jejich deklinaci provází i alternace slovtvorného základu. Pravidelné tvary mají základ *přítel* v singuláru, duálu, NOM.PL s koncovkou *-é* a LOC.PL s koncovkou *-iech*. Ostatní tvary mají základ *přátel*. Analýzou tvarů bylo zjištěno, že v singuláru a duálu je až na drobné výjimky zachován pravidelný stav, ale v plurálu je třeba počítat s tvary od obou základů ve všech pádech (např. *přítelóm* i *přátelóm*). Alternace tvarotvorného základu je zavedena do

seznamu pro generování tvarů. Pro uvedená apelativa je zaveden samostatný vzor přátel. Od podvzoru učitel se kromě o-kmenové koncovky -y v ACC.PL a INS.PL a souhláskového bezkoncovkového tvaru v GEN.PL liší i nedoložením koncovky -ové v NOM.PL a VOC.PL, -ích v LOC.PL a koncovky -ěmi v INS.PL. Tyto koncovky do vzoru zařazeny nejsou, protože deklinace apelativ vzoru přátel je specifická.

Druhý samostatný vzor je zaveden pro lemmata *turnaj* a *turnej*, protože jsou u nich v několika pádech singuláru doloženy koncovky podle složeného skloňování.

Kromě těchto témat byla zkoumána i dvourodst jmen, na niž upozorňuje Gebauer, ale jež do staročeských slovníků není zanesena – doklady v textech ITB (případně i nejednoznačnost v přiřazení daných lemmat k rodu ve staročeských slovnících) opravňují zavedení lemmat *lúpež* v ženském a *súš* v mužském rodě do seznamu pro generování tvarů (MSS i GbSlov uvádí *lúpež* pouze jako maskulinum, jako femininum apelativum uvádí až verze ESSČ z 17. 6. 2016, tedy pozdější, než na základě které vznikl seznam pro generování tvarů, *súš* uvádí MSS jako femininum).

Jako poslední byl probrán vztah mezi mužskými jo-kmeny a ja-kmeny. Analýza tvarů ukázala, že apelativa, která mají ve staročeských slovnících zavedeno dvojí lemma podle obou deklinací (např. *tvořec/tvořcě*, *zrádcě/zrádec*), mají podle těchto deklinací nejen NOM.SG, ale celé paradigma. Deklinace považují za zbytečné vzájemně propojovat, protože zařazení lemmat k jo-kmenům, resp. ja-kmenům pokryje všechny možné tvary.

6.2.4 Ёjo-kmenová maskulina

Mužské ёjo-kmeny jsou jedním z nejmenších staročeských deklinačních typů, mezi jejich zástupci jsou pouze jména neživých entit, takže nedochází k diferenciaci do podvzorů kvůli rozvíjející se životnosti. V deklinačním typu nejsou v DAT.DU, INS.DU a INS.PL pro sledované období doloženy koncovky původní, ale pouze koncovky složené deklinace. Koncovky složené deklinace se prosazují (zřejmě kvůli menší homonymii, než mají koncovky původní) i v pádech ostatních – jsou však s výjimkou tvaru pro GEN.SG ve sledovaném období doloženy pouze u proprií, proto nejsou zařazeny do vzoru. Deklinační typ je dostatečně popsán jedním vzorem, jako vzorové jméno pro něj bylo vybráno tradiční apelativum *řebří*.

Apelativa *klí* a *úlí* se vyskytují i v podobě *klé* a *úlé* a ve středním rodu. Nebyly nalezeny žádné tvary, které by bránily jejich zařazení mezi ёjo-kmenová neutra, proto jsou lemmata *klé* a *úlé* zavedena do seznamu pro generování tvarů k této deklinaci (odpadá tak nutnost zavádět další vzor).

6.2.5 A-kmenová maskulina

Deklinační typ mužských a-kmenů se oddělil na základě přirozeného rodu z a-kmenů ženských a vzhledem k rodu i koncovkám přejatým z mužských deklinací představuje již ve sledovaném období samostatný deklinační typ. Jeho zástupci jsou až na drobné výjimky (apelativa jako *planéta*, *vanna*)

pojmenování pro mužské osoby a staročeské slovníky pro ně uvádí mužský rod, proto používám pro jejich označení sousloví a-kmeny mužské. Na druhou stranu je u těchto jmen doložena ve staročeském období ženská shoda v rozsahu, který ukazuje na to, že tato jména ještě plnými maskuliny nejsou. Kolísání v rodě proto zavádím jako morfologickou charakteristiku přímo do vzoru (viz níže).

Popis deklinačního typu ukázal, že je v něm třeba počítat se dvěma podvzory. Na základě tvarů NOM.PL (a VOC.PL), kde jsou doloženy koncovky *-é* a *-ové*, je vhodné oddělovat apelativa cizího původu končící na *-ta* od apelativ ostatních. Pro tento podvzor bylo zvoleno vzorové apelativum *evangelista*, pro jména ostatní se používá vzorové apelativum *vladyka*.

Pro deklinační typ obecně platí, že původní a-kmenové koncovky jsou doloženy hojněji než koncovky přejaté z o-kmenů. V některých pádech jsou koncovky přejaté z o-kmenů doloženy tak mizivě, že nebyly zařazeny do vzoru (koncovky *-em* v INS.SG a *-iech* a *-ech* v LOC.PL jsou doloženy každá pouze jednou). Doložení přejatých koncovek *-ové* a *-é* u jmen cizího původu může souviset s tím, že jména domácí více zachovávají původní deklinaci, nebo v případě koncovky *-é* také se zakončením tvarotvorného základu na dentálu (*t*).

V deklinaci je dále rozsáhle doloženo kolísání v rodě (např. *pekelný starosta*, *pekelná starosta*), proto je všem koncovkám společným s ženskými a-kmeny ve vzorech přiřazen ženský i mužský rod. To znamená, že tvary s těmito koncovkami (např. *služě*, *hospoda*, *starostách*) budou značeny jako tvary mužského i ženského rodu. Rozhodnout o správné interpretaci lze až na základě konkrétního kontextu, v mnoha kontextech však rod zůstane nevyhnutelně nejednoznačný. Tvary s koncovkami přejatými z mužských deklinací (např. *starostovi*, *sluhóm*) jsou interpretovány pouze jako tvary rodu mužského.

Pro celý deklinační typ platí, že dokladů s jednoznačným mužským rodem je doloženo více než dokladů s rodem jednoznačně ženským. Ženský rod je doložen více se starými domácími jmény (*hospoda*, *sluha*, *starosta*, *hrdina*, *vladyka*), ale představuje systémovou možnost u všech jmen.

6.2.6 Ja-kmenová maskulina

Mužské ja-kmeny jsou deklinací, která se stejně jako mužské a-kmeny odděluje ve sledovaném období od deklinace ženské. Na rozdíl od mužských a-kmenů je však u mužských ja-kmenů ženský rod doložen pouze zřídka – pomocí dotazů na kontaktně postavený přívlástek shodný v antepozici a postpozici se v textech Staročeské textové banky podařilo najít dva kontexty s ženským rodem v NOM.SG a asi desítku dokladů v NOM.PL, v jiných pádech nebyly tvary s ženským rodem nalezeny vůbec. Je samozřejmě možné, že se ženský rod vyskytuje v textech ITB i v kontextech jiných, ale provedená analýza prokázala, že ženský rod je u sledované deklinace výjimečným jevem. Dokladů s jednoznačným rodem mužským jsou doloženy desítky ve všech pádech, kde lze rozdíl rodu pozorovat. Výjimečné doložení ženského rodu je u deklinačního typu mužských ja-kmenů reflektováno tak, že ženský rod je do vzoru zaveden pouze v NOM.PL s koncovkou *-ě*.

Zřetelnější příklon k mužskému rodu vysvětluje Komárek (2012, 171) tím, že deklinace mužských ja-kmenů se rozsáhleji shodovala s deklinací prototypicky mužskou (mužskými jo-kmeny), než tomu bylo u mužských a-kmenů (a jejich vztahu k mužským o-kmenům).

V přejímání koncovek typicky mužských deklinací jsou mezi mužskými a-kmeny a ja-kmeny rozdíly – koncovka *-oví* není u ja-kmenů doložena vůbec, naopak koncovka *-em* v INS.SG doložená u a-kmenů pouze jedním tvarem, má u ja-kmenů doložení poměrně hojně. Stejně řídce je u obou deklinací doložena koncovka *-ové* a podobně hojně koncovky *-i* (v NOM.PL), *-óv* a *-óm*. Nejedná se tedy o rozdíl v celkové míře přejímání koncovek jako spíše o rozdíly u některých jednotlivých koncovek.

Kromě přejímání koncovek *jo-*, *o-* a *u-*kmenových byl u mužských ja-kmenů nalezen i vztah k deklinaci *i-*kmenové, který je pro ja-kmeny ve sledovaném období typický. Konkrétně jsou dobře doloženy koncovky *-í* v GEN.PL a *-em* v DAT.PL, dále byly nalezeny dva doklady koncovky *-i* v GEN.SG a jeden doklad koncovky *-mi* v INS.PL. *I-*kmenová koncovka *-ech* v LOC.PL nebyla doložena vůbec.

Mnoho přejatých koncovek dokládá Gebauer (1960) až pro období pozdější, než je období sledované v této práci. Analýzou tvarů ale byla většina jím uváděných přejatých koncovek doložena už v textech staročeských. Jedná se o koncovky *-i* v GEN.SG, *-em* v INS.SG, *-ové* v NOM.PL, *-iech* v LOC.PL a *-i* v INS.PL.

Popis deklinačního typu mužských ja-kmenů lze shrnout tak, že tvary této deklinace vyžadují zavedení jediného vzoru. Je pro něj zvoleno vzorové apelativum *panošě*.

K mužským ja-kmenům dále patří apelativum *rukojmě*, které má ve sledovaném období poměrně hojně doložené i tvary podle *ьjo-*kmenů (včetně NOM.SG *rukojmie*). Doložené tvary ukazují na to, že se jedná o *ьjo-*kmeny střední, nicméně střední rod apelativa doložen není vůbec. Jméno je tedy považováno za maskulinum a do jeho vzoru je zavedeno plné ja-kmenové i *ьjo-*kmenové paradigma. U nedoložených tvarů, které jsou formálně shodné v obou deklinacích, jsou do vzoru zavedeny pouze koncovky ja-kmenové. Ja-kmenové paradigma je zavedeno bez tvarů přejatých z jiných deklinací, protože žádné takové tvary nebyly doloženy.

6.2.7 Ёja-kmenová maskulina

K deklinačnímu typu mužských *ьja-*kmenů patří ve staročeském období dvě rozdílné skupiny pojmenování pro mužské osoby. Jsou to jednak apelativa domácí označující nejčastěji profese nebo funkce (*sudí, berčí, hončí* apod.), jednak apelativa přejatá označující příslušníky šlechty (*hrabie, markrabie* apod.).

Mužské *ьja-*kmeny se stejně jako mužské a-kmeny a ja-kmeny oddělují od deklinace, která má více zástupců ženského rodu. Stejně jako u ja-kmenů se u mužských *ьja-*kmenů ale ženský rod ve staročeském období téměř neobjevuje. U jmen domácích byl ženský rod doložen v jednom kontextu, proto se s ním počítá jen v seznamu výjimek. U jmen přejatých byl ženský rod doložen více doklady v NOM.PL (např. *urozené hrabie*), proto je v tomto tvaru zaveden do vzoru.

Jména přejatá se od jmen domácích zásadně odlišují v tom, že přejímají i střední rod (zřejmě pod vlivem apelativa *kniežě*) a ojedinele i tvary středních nt-kmenů. Tím se deklinační typ rozpadá na dvě části – jednu pro apelativa domácí, druhou pro apelativa přejatá.

Pro apelativa domácí analýza tvarů ukázala potřebu stanovit dva podvzory – jeden pro apelativum *pradlé/pradlí*, které má v NOM.SG i koncovku *-ie*, jeden pro apelativa ostatní. Pro první podvzor bylo zvoleno vzorové slovo *pradlé*, pro druhý apelativum *sudí*.

Pro všechna apelativa domácí platí, že pokud je v daném tvaru doložena koncovka původní a koncovka podle složené deklinace, jsou lépe doloženy tvary s koncovkou deklinace složené. U GEN.SG, DAT.PL a INS.PL jsou tvary původní doloženy pouze u jmen cizího původu, ne u apelativ domácích. Protože však nejsou nástupnické tvary koncovek původních často rozeznatelné od koncovek deklinace složené (srov. *-ie* vs. *-í* v NOM.PL, *-iemi* vs. *-ími* v INS.PL atd.), jsou do vzoru i pro pády s mizivým doložením (např. LOC.PL je doložen pouze jedním kontextem) zavedeny koncovky původní i koncovky podle složené deklinace. V některých pádech jsou koncovky složené deklinace lépe doložené než koncovky ъja-kmenové kvůli své větší zřetelnosti (srov. např. *k sudí* vs. *sudímu*, *se sudí* vs. *se sudím*).

Novotvary podle o-kmenů jsou doloženy ojedinele a jen pro GEN.PL s koncovkou *-óv* a DAT.PL s koncovkou *-óm*. U většiny takových dokladů se navíc jedná o tvary apelativ, která mají i ja- nebo jo-kmenové lemma (např. *zrádci* – *zrádcě* – *zrádec*). Byly však nalezeny i tvary *krajčov* a *krajčóm* a o-kmenové koncovky jsou doloženy i u jmen jako *markrabie*, proto se s novotvary ve vzoru počítá.

Přejatá jména sdílí základní tvary ъja-kmenové deklinace se jmény domácími, ale koncovky složené deklinace se u nich neuplatňují. Kromě toho jsou u nich doloženy i koncovky ja-kmenové s podobou *-ě* v GEN.SG, NOM.PL, ACC.PL a VOC.PL a ja-kmenová koncovka *-ěmi* v INS.PL. V pádech, kde se mohou vyskytovat koncovky s podobou *-ie* a *-ě* (např. i *-iemi* a *-ěmi*), je třeba mít na mysli velký vliv transkripce na podobu tvarů v textech ITB (srov. transkripci *hrabě* versus *hrabie* dokladů transliterovaných jako *hrabie*). V ACC.SG (*zabili Damiana*, *purkrabi*) se vyskytuje buď ja-kmenová koncovka *-i*, nebo se jedná o mechanicky zkrácenou podobu koncovky ъja-kmenové.

U přejatých ъja-kmenových apelativ lze dále pozorovat kolísání mezi mužským a středním rodem u různých tvarů a různých zástupců (*markrabie brandenburský*, *markrabie lužičské*, *pozvachu toho hrabí*, *stieti to hrabí*), proto je kolísání zavedeno do vzoru systematicky ve všech pádech.

Přejímání tvarů podle nt-kmenů je ve sledovaném období mimo NOM.SG a ACC.SG doloženo pouze u apelativa *hrabie*. Jedná se o tvary GEN.SG *hraběte* a tvar GEN.PL *hrabat*. U apelativ jako *markrabie* jsou naproti tomu doloženy přejaté koncovky podle o-kmenů a u-kmenů, které se nevyskytují u jména *hrabie* (stejnou situaci konstatuje Gebauer (1960,257–258)). Jedná se o koncovky *-ovi* v DAT.SG, *-óv* v GEN.PL a *-óm* v DAT.PL. Každá z nich je doložena v jednom kontextu. U apelativa *hrabie* se dále nevyskytuje koncovka složené deklinace *-ím* v INS.SG, která je dobře doložena pro apelativa typu *markrabie*. Považuji proto za vhodné stanovit dva podvzory – jeden pro apelativum *hrabie* (a apelativa *podhrabie*, *miestohrabie/miestohrabě*), druhý pro apelativa jako *markrabie*. Kromě doložených zakončení podle nt-kmenů doplňuji k podvzoru *hrabie* jako nedoložená všechna

ostatní pravidelná zakončení podle nt-kmenů, protože doložení právě GEN.SG a GEN.PL považují za náhodu.

6.2.8 I-kmenová maskulina

Mužské i-kmeny jsou malá deklinace, u které se vyskytují jména osob, živočichů i neživých entit, takže do jejího vývoje zasahuje formování kategorie životnosti. Obecně platí, že dobře jsou doloženy tvary apelativ *host*, *chot*, *zvěř* a *prs*, tvary pro ostatní zástupce jsou doloženy mizivě. V deklinačním typu je pouze jedno jméno živočicha (*zvěř*) a pouze jedno jméno neživé entity, které má větší množství dokladů (*prs*). Toto jméno je navíc ve sledovaném období apelativem o-kmenovým, takže se u něj doložené o-kmenové tvary nedají jednoznačně interpretovat jako o-kmenové koncovky u i-kmenového apelativa (viz níže). Celkově proto není možné v deklinačním typu mluvit o podílu koncovek jednotlivých deklinačních typů na formování kategorie životnosti.

Z popisu koncovek v jednotlivých tvarech vyplynulo, že deklinace vyžaduje zavedení tří podvzorů – jednoho pro jména osob (bylo pro ně zvoleno jako vzorové apelativum *host*), druhého pro jméno *zvěř* a třetího pro jména neživých entit (jako vzorové bylo zvoleno apelativum *náv*). Jména neživých entit mají v zásadě pouze tvary podle i-kmenů a několik tvarů přejatých z jiných mužských deklinací, které s nimi sdílí celá deklinace (jedná se o koncovku *-ě* v GEN.SG, koncovku *-ové* v NOM.PL (a VOC.PL) a koncovku *-i* v INS.PL). Jméno *zvěř* se od nich odlišuje koncovkou *-ě* v ACC.SG, jména osob se od obou podvzorů odlišují v ACC.SG koncovkami *-i* a *-a* a dále ve všech pádech plurálu novotvary podle o-kmenů, jo-kmenů a u-kmenů, které pro zbylá jména doloženy nejsou. Na přejímání koncovek jak z tvrdých, tak měkkých deklinací je dobře pozorovatelný smíšený charakter deklinace. Ten se projevuje i v doložení tvarů s tvrdým i měkkým tvarotvorným základem tam, kde od původu je základ pouze tvrdý (*zet* – *zeť*, *chotem* – *chotěm* apod.).

Dále byly popsány tvary apelativa *prs*, které se od zbylých mužských i-kmenů liší jednak v tom, že má ve StČS přiřazen i o-kmenový opěrný tvar, a jednak tím, že v duálu a plurálu se u něj vyskytuje vedle mužského rodu i rod ženský (*tvé prsi jsou lepší nežli víno*). Ženský rod je do vzoru zaveden tam, kde se vyskytují koncovky ženských deklinací, u koncovek pouze mužských deklinací ženský rod jako možnost ve vzoru zaveden není.

Pro toto apelativum je ve sledovaném období dále charakteristické, že má tvary singuláru doloženy jen velmi zřídka. NOM.SG a ACC.SG jsou bezkoncovkové, takže nelze rozhodnout, zda se jedná o o-kmenový nebo i-kmenový tvar, GEN.SG byl doložen pouze s u-kmenovou koncovkou (*přichytí se prsu*), LOC.SG také (*na prsu*), ostatní pády singuláru doloženy nejsou. Vzhledem k tomu, že StČS zavádí apelativum jako i- i o-kmen, je paradigma v singuláru doplněno i-kmenovými koncovkami a koncovkami o-kmenového podvzoru *dub*. V duálu jsou dobře doloženy i-kmenové koncovky a vedle nich i o-kmenová koncovka *-oma* v INS.DU. O-kmenové tvary jsou doplněny i v tvarech nedoložených. V plurálu jsou dobře doloženy tvary i- i o-kmenové (u-kmenové). Kromě toho jsou doloženy i tvary *prsách*, *prsamí*, tedy tvary s koncovkami a-kmenovými, které jsou součástí podvzoru *dub*, a dále tvar *prsemi* s koncovkou ja-kmenovou. I všechny tyto koncovky jsou zavedeny do vzoru.

6.2.9 U-kmenová maskulina

Mužské u-kmeny se ve sledovaném období sice sblíží s o-kmeny (a Komárek (2012) je nepovažuje za samostatný deklinační typ), ale analýza jejich tvarů ukázala, že zde jisté rozdíly existují. Není např. doložen původní bezkoncovkový tvar pro GEN.PL, koncovky *-i* v NOM.PL a *-ě* v LOC.PL nejsou doložené pro všechny zástupce deklinačního typu apod. Proto mužské u-kmeny jako samostatný deklinační typ zavádím.

I když je součástí deklinačního typu pouze jedno jméno osoby (*syn*) a jedno jméno živočicha (*vól*), ukázaly se ve skloňování rozdíly. Je ovšem otázkou, do jaké míry jsou kvůli nízkému počtu apelativ v deklinaci způsobené náhodou a do jaké míry vypovídají o formování kategorie životnosti.

Popis tvarů vedl k zavedení čtyř podvzorů – apelativum *syn* je jediným jménem osoby a tvoří samostatný podvzor, protože jako jediné nemá v GEN.SG doloženu původní koncovku *-u* a naopak ve VOC.SG ji jako jediné zachovává. Dále jako jediné přejímá od o-kmenů koncovku *-a* v NOM.DU, ACC.DU a VOC.DU. Spolu s apelativem *vól* má v ACC.SG doloženu analogickou o-kmenovou koncovku *-a*. Apelativum *vól* se tím liší od zbytku apelativ, proto je pro něj zaveden samostatný podvzor. Apelativum *vól* a jména neživých entit sdílí oproti apelativu *syn* koncovku *-i* v NOM.PL. Jména neživých entit se od apelativ *syn* i *vól* liší v tom, že se k nim přejímá o-kmenová koncovka *-ě* v LOC.SG a analogická o-kmenová koncovka *-y* v NOM.PL. Apelativum *vrch* se od ostatních jmen neživých entit liší v tom, že v LOC.PL nemůže mít i-kmenovou koncovkou *-ech*. Pro ostatní jména neživých entit bylo jako vzorové zvoleno apelativum *čin*.

6.2.10 N-kmenová maskulina

Mužské n-kmeny jsou deklinací původně konsonantickou, ale ve staročeském období se již vyskytují pouze tvary s kmenotvorným formantem jako částí tvarotvorného základu. Proto se v zachycení vzorů pracuje s koncovkami, ne se zakončeními.

Zástupci mužských n-kmenů jsou jména neživých entit. Výjimku představuje apelativum *jelen*, které k tomuto deklinačnímu typu řadím na základě charakteristiky v ESSČ a u Gebauera (1960) a na základě (ojedinělého) doložení tvarů *jeleňov* a *jeleňom*, které ukazují na stejné měkčení tvarotvorného základu jako u apelativa *den* (srov. tvary *deň*, *dniev*). Apelativum *jelen* žádné původní n-kmenové tvary doložené nemá. Vzhledem k doložení tvaru ACC.SG s koncovkou *-a* je pro něj zaveden podvzor. Z ostatních mužských n-kmenů je třeba kvůli tvarovým zvláštnostem do samostatných vzorů vyčlenit jména *den* a *týden*. Pro zbylé mužské n-kmeny bylo zvoleno vzorové apelativum *kámen*.

Ve skloňování mužských n-kmenů jsou přítomné zbytky souhláskové deklinace – jedná se o koncovky *-e* v GEN.SG, *-i* v DAT.SG a u podvzorů *jelen* a *kámen* i bezkoncovkový tvar v GEN.PL. Poslední ze jmenovaných tvarů je sice doložen pouze ve tvarech apelativ *kořen* a *kámen*, ale jako s tvarem původním se s ním v podvzorech *jelen* a *kámen* počítá. Kromě souhláskových tvarů je paradigma podvzorů *kámen* a *jelen* složeno z tvarů o-kmenových (nebo u-kmenových přes o-kmeny

přejatých) a méně i-kmenových (koncovka *-i* ve VOC.SG a LOC.SG, výjimečně i v GEN.SG, koncovka *-ech* v LOC.PL). Jedna koncovka (*-ě* v GEN.SG) je přejata i z jo-kmenů.

Kvůli nedostatečnému množství dokladů by mohlo být sporné zavedení bjo-kmenové koncovky *-ie* do NOM.PL a VOC.PL. Gebauer (1960, 171–172, 409, Gebauer 2007, 108) dokládá tvary jako *kamenie* ve funkci plurálových tvarů n-kmenů. Doklady jsou řídké a až na tvary *plamenie* a *kamenie* pochází z období po roce 1500. Vzhledem k doložení formálně shodné i-kmenové koncovky *-ie* u apelativa *den* je ale koncovka *-ie* k mužským n-kmenům zavedena.

Možnost přejímání koncovek z měkkého typu je dána právě koncovkami i-kmenovými, které v mnoha případech tvarotvorný základ měkčí. Kromě tvarů *jeleňóm* a *jeleňóv* (pocházejí z prozatím nespolehlivého textu, takže jsou zavedeny jen v seznamu výjimek) však nebyly nalezeny žádné tvary, které by vyžadovaly zavedení měkkého tvarotvorného základu do všech tvarů.

Tvary s měkkým tvarotvorným základem byly ve více případech doloženy pouze u apelativa *den*. Kromě této zvláštnosti se apelativum *den* od zbytku n-kmenů odlišuje výraznějším příklonem k i-kmenům – v GEN.PL má doloženou koncovku *-í* a v ACC.PL koncovku *-i*, které se u ostatních zástupců deklinace vůbec nevyskytují. I-kmenové tvary jsou doloženy i v NOM.DU a ACC.DU. Se smíšenou povahou skloňování souvisí také větší počet jo-kmenových koncovek – v LOC.SG je doložena koncovka *-u* s nástupnickým tvarem *-i* a v INS.PL koncovka *-i*. Výjimečná koncovka je doložena v LOC.SG – koncovka *-e* v kontextu *ve dne* je jediným pozůstatkem původního souhláskového tvaru. Nejedná se původně o koncovku, ale o předložku v postpozici splynulou s bezkoncovkovým souhláskovým tvarem (Gebauer 1960, 13).

Apelativum *týden* se od ostatních n-kmenů odlišuje stavbou tvarotvorného základu i koncovkami. Je složeno ze zájmena *tý* a apelativa *den* a skloňování obou částí je v tak složité interakci, že vzor tohoto jména není zachycen pomocí koncovek, ale výčtem tvarů. Existují tři možné podoby první části apelativa – buď se náležitě skloňuje jako zájmeno *tý*, nebo ustrnuje v podobě *tý-*, nebo ustrnuje v podobě *tého-*. V každém čísle byla přitom nalezena jiná situace. V singuláru byly doloženy tvary pouze s první částí náležitě skloňovanou (*téhodne*, *témdni*), nebo ustrnulou v podobě *tý-* (*týdna*). Duál je doložen výjimečně a jen s první částí ustrnulou v podobě *tý-* (*týdnú*). V plurálu byly doloženy pouze tvary s první částí ustrnulou, a to jak v podobě *tý-* (*týdnech*), tak v podobě *tého-* (*téhodny*). Zavedení podob tvarotvorného základu do tabulky tvarů toto doložení respektuje a systematizuje ho i pro nedoložené tvary vždy v rámci daného čísla.

Koncovky apelativa *týden* se ve velké míře shodují s koncovkami doloženými u apelativa *den*, ale jsou oproti němu méně rozmanité – nevyskytují se novotvary podle jo-kmenové deklinace (v GEN.SG, LOC.SG a INS.PL), nevyskytují se ani i-kmenové koncovky v ACC.PL a GEN.SG a výjimečný tvar s koncovkou *-e* v LOC.SG. Pro mnoho tvarů apelativa nejsou doloženy žádné tvary: kromě vokativu všech čísel se jedná o o DAT.SG, NOM.PL, DAT.PL a INS.PL, v duálu byly doloženy tvary pro GEN.DU, LOC.DU a možné je i doložení tvaru pro ACC.DU (v tvaru *týdny* se může jednat o koncovku u-kmenovou duálovou nebo o-kmenovou plurálovou). Doložení jistě souvisí s funkcí jména především v příslovečných určeních času, pro která jsou typickými pády genitiv, akuzativ a lokál.

Výjimečně byly doloženy také tvary s částicí *-ž* rozšiřující tvar zájmena (*týžden, témždni*). Ze systémových důvodů považují za vhodné s takovými tvary počítat. Jsou zavedeny v poznámce v tabulce tvarů apelativa *týden*.

6.2.11 T-kmenová maskulina

Deklinační typ mužských t-kmenů má pouze několik zástupců. Jedná se o původně konsonantický deklinační typ, ale ve staročeském období se již nevyskytují tvary bez kmenotvorné přípony, proto je vzor popsán pomocí koncovek, ne pomocí zakončení.

Deklinace vykazuje silné sblížení s o-kmeny, původní tvary se dochovaly pouze ve zbytcích (koncovka *-e* v GEN.SG, *-i* v DAT.SG a bezkoncovkový tvar v GEN.PL). Kromě o-kmenů jsou některé koncovky přejaté od i-kmenů (*-i* v LOC.SG), ale u některých z nich lze vidět opět vliv o-kmenů (*-em* v INS.SG je označováno jako i-kmenové (Trávníček 1935, 353, Vážný 1964, 91), ale je homonymní s koncovkou užívanou u o-kmenů, koncovka *-ech* v LOC.PL byla přejata také zřejmě vlivem o-kmenů).

I když jsou některé tvary doložené pouze pro apelativum *loket* (bezkoncovkový GEN.PL, GEN.SG *loktu*, DAT.PL *loktóm*), nebo jen u něj doloženy nejsou (koncovka *-ové*), neodděluji apelativum *loket* od ostatních zástupců, protože celkově je doložených tvarů velmi málo a nelze z nich dobře usuzovat na vliv náhody nebo naopak projev systémových vlastností.

6.2.12 A-kmenová feminina

Deklinační typ ženských a-kmenů je jednou z nejstabilnějších deklinací české substantivní morfologie – naprostá většina staročeských tvarů v singuláru a plurálu se shoduje s tvary v češtině současné. Nebyly doloženy žádné koncovky, které by vyžadovaly zavedení podvzorů. Pro deklinační typ je jako vzorové zavedeno apelativum *žena*.

Koncovky jsou v celé deklinaci a-kmenové, jen v DAT.DU a INS.DU se vyskytuje vedle původní a-kmenové koncovky i koncovka o-kmenová (*-oma*). V jiných tvarech byly od o-kmenů přejaté novotvary doloženy jen okrajově, a nebyly proto zavedeny do vzoru. Jedná se o ojedinělé doklady *troskuov* (*tróska*, ‚struska‘) a *zparuom* (*zpara*, odvozeno od *zapařiti*) ze samého konce sledovaného období, pěti doklady je doložena koncovka *-y* v INS.PL (např. *svými slzy*, Gebauer (1960, 182) doklady označuje za neumělost autorů) a třemi kontexty je doložena i-kmenová koncovka *-mi* v INS.PL (*skalmi, cestmi, metelmi*).

Kromě toho bylo u ženských a-kmenů doloženo přejímání koncovek od ženských ja-kmenů. Jev nebylo možné ručně zkoumat v celé jeho komplexnosti, stejně jako u ostatních jevů tohoto typu jsem proto vycházela z upozornění na kolísání v historických mluvnicích, která jsem doplnila o doklady nalezené v průběhu práce při zkoumání jiných jevů. Apelativa, u nichž bylo takto doloženo kolísání, je možné rozdělit do tří skupin – první skupina má ve staročeských slovnících zavedena lemmata podle a-kmenů i ja-kmenů (např. *schrána/schráně*). Tvary těchto apelativ blíže zkoumány

nebyly, protože všechny tvary, ve kterých by se mohlo vyskytovat kolísání, jsou tvořeny pravidelně. Druhou skupinu tvoří apelativa s pouze ja-kmenovou podobou lemmatu (např. *kabele, cedule*). Pro apelativa v této skupině proběhla analýza tvarů v ITB, ale doklady kolísání byly nalezeny pouze v Gebauerově mluvnici (Gebauer 1960, 188) a jsou zavedeny do seznamu výjimek. Ve třetí skupině jsou apelativa s pouze a-kmenovou podobou lemmatu. Také pro ně proběhla analýza tvarů. Pro apelativa *hróza, krása, mandla* a *slza* bylo nalezeno více tvarů ukazujících na přejímání ja-kmenových koncovek, proto považuji za vhodné řadit do seznamu pro generování tvarů i lemmata *hrózě, krásě, mandle* a *slzě*. Kolísání u ostatních apelativ je doloženo vždy pouze v jednom tvaru pro dané lemma. Celkově bylo nejvíce dokladů nalezeno pro LOC.SG (osm z jedenácti ale pochází z Gebauerovy mluvnice a je označeno jako nářeční (Gebauer 1960, 179–180)) a pro GEN.PL (celkově pět tvarů, tři z nich (*vrství, modlitví, pochví*) jsou tvořeny od apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *v*, což zřejmě souvisí s působením *ъv*-kmenů). Ostatní tvary jsou doloženy ojedinele. Celkově doložení tvarů podle ja-kmenů pokládám za nedostačující pro plošné zavedení ja-kmenových koncovek do vzoru, proto jsou nalezené tvary řazeny pouze do seznamu výjimek. K tomuto hodnocení mě vede i označení většiny tvarů za nářeční u Gebauera (1960, 179–180).

Zavedení samostatného vzoru vyžadují dvě pluralia tantum – apelativum *játry* má ve sledovaném období doloženy i tvary podle středních o-kmenů (včetně ojedineleho NOM.PL *játra*), proto je pro něj zaveden vzor kombinující obě tyto deklinace. Zavedení jednoho vzoru místo řazení apelativa k a-kmenům i o-kmenům bylo zvoleno kvůli ojedinele doložení podoby *játra* v NOM.PL. Tvary s a-kmenovými koncovkami mají ve vzoru zaveden rod ženský, tvary s o-kmenovými koncovkami rod střední.

Druhý samostatný vzor je zaveden pro apelativum *kampna/kamna*, které je podle staročeských slovníků femininem i neutrem a jehož paradigma je v DAT.PL a INS.PL pouze a-kmenové, v NOM.PL a ACC.PL pouze o-kmenové, GEN.PL je v obou deklinacích bezkoncovkový a v LOC.PL je doložen dvojtvar (*kamnách, kamniech*).

6.2.13 Ja-kmenová feminina

Deklinační typ ženských ja-kmenů je kvůli variantnosti koncovek v NOM.SG a přejímání koncovek z ženských i-kmenů jedním z nejkomplikovanějších deklinačních typů staré češtiny. Historické mluvnice obsahují pouze velmi povšechné informace, a pro sledované období bylo proto potřeba rozhodnout, které novotvary a u kterých jmen je třeba zařadit do vzoru, na základě analýzy tvarů v textech ITB. Nalezené skutečnosti je možné shrnout takto:

Z hlediska podoby NOM.SG je třeba lišit apelativa, která mají pouze koncovku *-ě* (např. *pře* nebo *duše*), apelativa, která mají ve sledovaném období koncovku *-ě* a tvar bezkoncovkový (např. *tvrzě/tvrz, výhně/výheň*), apelativa, která mají koncovku *-ě* nebo *-i* (např. *prorokyni/prorokyně*), apelativa, která mají koncovky *-ě, -i* nebo tvar bezkoncovkový (např. *hospodyně/hospodyni/hospodyň*) a apelativa pouze s bezkoncovkovým tvarem. V této skupině jsou jak apelativa, jež staročeské slovníky uváděným rodem a opěrným tvarem řadí mezi ženské ja-

kmeny, ale nerekonstruuji/neuvádějí původní tvar NOM.SG s koncovkou -ě (např. *obnož*, *responsoř*), tak apelativa dvourodá, jejichž tvary patří jak k ženským ja-kmenům, tak mužským jo-kmenům (např. *faleš*, *krádež*, *kúkol*).

Pro jména s bezkoncovkovým tvarem a zároveň koncovkou -ě v NOM.SG (např. *tvrzě/tvrz*, *výhně/výheň*) ani pro jména s pouze bezkoncovkovým NOM.SG (např. *faleš* nebo *obnož* („nožní pouto’)) nebylo nalezeno žádné společné formální kritérium. Do seznamu pro generování tvarů jsou proto zavedena na základě podoby uvedené ve staročeských slovnících a na základě průzkumu tvarů v ITB.

Z hlediska přejímání tvarů od i-kmenů bylo analýzou tvarů zjištěno, že jména s tvarotvorným základem zakončeným v písmu na *ň/n* mají novotvary podle i-kmenů pouze v GEN.SG a GEN.PL (např. *do jeskyni*, *ze škráni*, *kuchyní*, *višni*). V ostatních pádech, kde je přejímání i-kmenových tvarů dobře doloženo (DAT.PL, LOC.PL a INS.PL), se u nich dané tvary nevyskytují. Tento fakt je zohledněn ve vzoru, protože se zřejmě vzhledem ke značnému počtu lemmat s takto zakončeným tvarotvorným základem nejedná o náhodu. U apelativ s tvarotvorným základem zakončeným jinak než na *n/ň* jsou všechny novotvary doloženy dobře (např. *bez różnici*, *z té zemi*, *mnoho tvrzí*, *kolik krópi*, *košilem*, *ovcem*, *dušech*, *veřejech*, *paždmi*, *nedělmí*), nejvíce tvarů je vždy doloženo pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na sykavku. To je však dáno tím, že tato apelativa tvoří více než polovinu celého deklinačního typu (jedná se o asi 1250 apelativ z celkových 2000 zástupců ja-kmenové deklinace).

Kromě těchto rysů se na nutnosti ustavit speciální podvzory podílí ještě počet slabik (původní bezkoncovkový GEN.PL je totiž jen těžko představitelný u jmen jako *mšě* nebo *pře*, stejně tak je u nich nepravděpodobný novotvar s koncovkou *-mi*) a u jmen se zakončením *-yni/-yně* i význam – jména označující osoby nemají na rozdíl od jmen označujících živočichy a neživé entity doložen GEN.PL s koncovkou *-í* a GEN.SG s koncovkou *-i*.

U ženských ja-kmenů se tedy při rozlišování jednotlivých podvzorů uplatňují kritéria formální, významová i vázanost daného skloňování na konkrétní lemma.

Kombinací těchto kritérií vzniká celkem 11 podvzorů. Apelativa, která mají v NOM.SG pouze koncovku -ě, mají tyto podvzory: pro jednoslabičná apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *n* bylo jako vzorové zvoleno slovo *kršně* („levá ruka’), pro jednoslabičná apelativa ostatní jméno *pře*. Pro apelativa dvoj- a víceslabičná s tvarotvorným základem zakončeným v písmu na *n* bylo vybráno vzorové apelativum *dýně*, pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným jinak apelativum *dušě*.

Apelativa, která mají v NOM.SG pouze bezkoncovkový tvar, jsou reprezentována apelativem *obnož*. Na zakončení tvarotvorného základu ani počtu slabik u těchto apelativ nezáleží, protože koncovky, kvůli kterým je nutné tato kritéria sledovat (bezkoncovkový GEN.PL, i-kmenové koncovky v DAT.PL, LOC.PL a INS.PL), u nich nejsou vůbec doloženy.

Další větší skupinu tvoří apelativa s NOM.SG zakončeným na -ě nebo nulovou koncovkou. Pro tato apelativa jsou zvoleny 3 podvzory: apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň* jsou zastupována jménem *výheň*, jednoslabičná apelativa jsou zastoupena apativem *rez* (jednoslabičná apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň* se v této skupině nevyskytují) a apelativa ostatní jménem *tvrz*.

Poslední skupinou podvzorů jsou podvzory pro apelativa s koncovkami -ě, -i, případně i tvarem bezkoncovkovým. Všechna tato apelativa mají tvarotvorný základ zakončen na *n/ň* a nevyskytují se u nich jména jednoslabičná, tyto faktory tedy sledovaná apelativa do podvzorů dále nerozdělují. U této skupiny je však třeba kvůli tvaru GEN.PL a GEN.SG rozlišovat význam – pro jména osob bylo zvoleno vzorové slovo *prorokyni*, pro jména živočichů a neživých entit jméno *mzhyni* („mezkyňě“) a pro apelativa, která mají v NOM.SG všechny tři zmíněné koncovky, bylo zvoleno jméno *hospodyni* (jedná se pouze o jména osob). Nedoložení novotvarů podle i-kmenů pro jména osob může souviset s tím, že tato apelativa představují centrální skupinu apativ zakončených na *-yni*, *-yně*. Jména živočichů a neživých entit s tímto zakončením jsou méně početná a u mnohých z nich se nevyskytuje zakončení na *-yni* (např. *kuchyně*, *jeskyně*). (Gebauer (1960, 204–205) tvrdí, že tvary na *-yni* se u jmen živočichů a neživých entit neobjevují vůbec, ale staročeské slovníky obsahují lemmata jako *mzhyni* nebo *hlohyni* („plod hlohu“) a v textech ITB byl nalezen NOM.SG *svatyni*.)

Kromě právě popsaných podvzorů patří do deklinačního typu ženských ja-kmenů ještě samostatný vzor *vánocě*, který byl zaveden kvůli doložení mužské jo-kmenové koncovky *-i* v INS.PL.

Paradigma ženských ja-kmenů je složeno z koncovek ja- a i-kmenových, jedinou koncovkou jiného původu zařazenou do vzoru je o-kmenová koncovka *-oma* v DAT.DU a INS.DU. Jiné novotvary jsou naprosto ojedinělé (tvar *dušiev* v GEN.PL).

6.2.14 Ъja-kmenová feminina

Deklinační typ ženských Ъja-kmenů se rozpadá na tři skupiny zástupců. Do první skupiny patří domácí apelativa, do druhé apelativa přejatá a do třetí kolektiva *bratřie* a *kněžie*. Přejatá apelativa se od domácích liší možností přejímat ja-kmenové tvary, apelativa *bratřie* a *kněžie* se od ostatních zástupců liší tím, že se pod vlivem významu v textech objevují i jako maskulina.

1) U domácích apativ byly stanoveny celkem dva podvzory a tři samostatné vzory. Základní podvzor představuje deklinace apativa *paní*, podvzor *zmie* se od podvzoru *paní* liší pouze v NOM.SG – u podvzoru *zmie* je koncovka *-ie* původní, zatímco u podvzoru *paní* přejatá ze složené deklinace. Kromě této koncovky jsou v podvzorech *paní* a *zmie* zařazeny koncovky ze složené adjektivní deklinace v DAT.SG a LOC.SG (*-iej* a *-ie*), ve zbytku paradigmatu se vyskytují pouze koncovky Ъja-kmenové.

Samostatný vzor je třeba stanovit pro apelativa *lodí*, *rolí* a *laní*. Apativum *lodí* má zavedeny novotvary podle i-kmenů a ja-kmenů v celém paradigmatu kromě duálu a NOM.SG a ACC.SG (pro něž nejsou doloženy žádné novotvary). Spolehlivě jsou doloženy novotvary pouze podle i-kmenů a

pouze v DAT.PL, LOC.PL a INS.PL (*lodem, lodech, lodmi*). Tvary původní a převzaté jsou však natolik podobné, že často záleží pouze na rozhodnutí editora, jak daný tvar transkribovat, a prozatím nespolehlivé texty obsahují množství tvarů podle ja-kmenů i i-kmenů. Proto považují za vhodné počítat s novotvory všude, kde se liší od tvarů původních.

Apelativum *rolí* se podobným způsobem sblíží s ja-kmeny (*na roli, všechny role*), a to včetně NOM.SG (*role neb dědina*). Novotvary apelativa *rolí* jsou na rozdíl od mnohých novotvarů apelativa *lodí* doloženy v textech spolehlivých. Dvojtvary jsou zavedeny všude, kde se koncovky obou deklinací liší, v duálu jsou zavedeny pouze tvary ъja-kmenové.

Apelativum *laní* má ve sledovaném období novotvary doloženy jen sporadicky (v NOM.SG *laně, lani, laň* a ACC.PL *laně*, další novotvary v textech ITB jsou výsledkem sporné transkripce), ale jedná se o podobný jev jako u apelativ *lodí* a *rolí*, proto je i pro apelativum *laní* zaveden samostatný vzor. Do ъja-kmenového paradigmatu jsou doplněny tvary podle ja-kmenů, které se zdají odpovídat doloženým novotvarům i celkové tendenci ženských ja-kmenů a i-kmenů s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň* vyskytovat se s ja-kmenovými koncovkami spíše než i-kmenovými. V NOM.SG a ACC.SG jsou na základě doložení do vzoru zařazeny i novotvary podle i-kmenů.

2) Z hlediska počtu lemmat představují nejpočetnější skupinu ženských ъja-kmenů apelativa přejatá. Zakončení *-ie* v NOM.SG u nich může být interpretováno jako dvojhláska nebo jako konec tvarotvorného základu *-i-* a koncovka *-e*. V prvním případě se tato apelativa vřazují do ъja-kmenového deklinačního typu, v druhém náleží mezi ja-kmeny. Gebauer (1960, 244–250) reinterpretační tvarů podle ja-kmenů dokládá až pro 16. století, ale počítá s ní i pro období staročeské (takové případy označuje za vzácné (Gebauer 1960, 248)). Ve svém výkladu rozlišuje skupinu přejatých apelativ s koncovkou *-ie* v NOM.SG (např. *biblé, celidonie* (vlastovičnick'), *manie*) a skupinu s koncovkou *-í* v NOM.SG, kterou tvoří apelativa doložená hojněji až v 16. století (např. *kolací* (hostina'), *posicí, lekcí*). Staročeské slovníky však toto oddělování nepodporují (ESSČ uvádí např. podoby *celidonie* i *celidoní, lekcie* i *lekcí*), proto s ním nepracují.

U všech přejatých ženských apelativ s koncovkou *-í* a *-ie* v NOM.SG (získaných ze staročeských slovníků) byla provedena analýza tvarů v textech ITB, aby se ukázalo, zda je třeba s ja-kmenovými tvary počítat i pro období staročeské. V některých pádech nejsou obě interpretace rozlišitelné – např. v NOM.SG *historie* se může jednat o ъja-kmenový nebo ja-kmenový tvar. Doklady ja-kmenových tvarů byly však nalezeny ve všech tvarech singuláru a plurálu (kromě INS.PL), kde je možné obě interpretace na základě formy rozlišit: *k jerarchii, vedli simonii, v historii, kolik provincií, proti privilegiím, v vigiliích*. Ač některé z těchto tvarů pocházejí až ze samého sklonku sledovaného období a u mnoha z nich záleží na rozhodnutí editora textu při transkripci, považují doložení ja-kmenových tvarů u přejatých ъja-kmenových apelativ v textech ITB za dostatečné pro zavedení do vzoru. Protože některé tvary (např. s koncovkami *-ie, -iemi*) mohou mít ve sledovaném období (zvláště k jeho konci) obě interpretace (koncovka ъja-kmenová i zakončení tvarotvorného základu *-i-* a koncovka ja-kmenová), zavádím do vzoru obě interpretace i v pádech, kde tvary nelze formálně rozlišit. Duál je u ja-kmenových tvarů doložen jen sporadicky (*o tú dvě jerarchii, s dvěma uncioma*, první z dokladů navíc Gebauer (1960, 248) uvádí jako doklad tvaru ъja-kmenového). Přesto je duál

do vzoru zařazen také s koncovkami ъja-kmenovými a ja-kmenovými. Řazení apelativ sledovaného typu plně k ja-kmenům nepovažují kvůli nižší frekvenci ja-kmenových tvarů (oproti tvarům ъja-kmenovým) i podobám některých koncovek za vhodné.

Ja-kmenové koncovky *-ě, -ěmi, -ěma, -u* a *-ú* nejsou výjimečně do vzoru řazeny v podobě k roku 1300, ale v podobě *-e, -emi, -ema, -i* a *-í*, protože jsou to právě tyto nástupnické podoby, které umožňují obě interpretace, nebo obě transkripce. Ve své nástupnické podobě *-ím* a *-ích* jsou zavedeny i koncovky *-iem* a *-iech*, protože u nich podoba k roku 1300 neumožňuje reinterpetaci *-i* na součást tvarotvorného základu. Zavedení koncovek v podobě k roku 1300 by u této skupiny apelativ nebylo vhodné.

Kromě tvarů ъja-kmenových (ACC.SG *celidoni*) a ja-kmenových (ACC.SG *celidonii*) byly nalezeny i tvary ja-kmenové s tvarotvorným základem bez *-i-* (ACC.SG *celidoni*), které jsou však ojedinělé a byly zařazeny pouze do seznamu výjimek. Dále byly nalezeny tvary cizí (např. *s tuti, z gumi, o maní*), které byly ponechány stranou právě kvůli svému cizímu původu.

Pro přejatá apelativa bylo jako vzorové zvoleno jméno *historie*.

3) Pro apelativa *bratřie* a *kněžie* je zaveden samostatný vzor, v němž je reflektováno, že se jejich původní kategorie singulár a femininum (*všecka bratřie, všicku kněží*) pod tlakem významu mění na plurál a maskulinum (*věrní kněží, nad své bratři*). V plurálu těchto apelativ se tak vyskytuje ojedinělá situace – jsou zde doloženy jak koncovky ъja-kmenové singulárové, tak koncovky ъja-kmenové plurálové, které se sem postupně dostávají. Všechny původně singulárové koncovky, u kterých dochází k reinterpetaci na koncovky plurálové, jsou ve vzoru označeny jako analogické.

Kromě pravidelných ъja-kmenových tvarů jsou v paradigmatu těchto apelativ doloženy i tvary deklinace složené (v DAT.DU, GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL) a tvary s koncovkou *-i* jako *protiv kněží, pro mú bratři, nad kneži starostú bieše, milá bratři, nedivte se*. Může se jednat o podoby přejaté z o-kmenů, případně jo-kmenů nebo ja-kmenů, ale ženská shoda přívlastku a podoba tvarotvorného základu *kněž* ukazuje na přínáležitost k ъja-kmenové deklinaci. Proto koncovku *-i* řadím do vzoru jako nepravidelnou nástupnickou podobu koncovek *-ie, -í* a *-ú* v těch pádech, kde byly takové tvary doloženy.

Duál apelativ *bratřie* a *kněžie* není v historických mluvnicích systematicky probírán, ale ojediněle se vyskytují tvary, které je možné jako duálové interpretovat (*oba kněží, povieš kněžima*), proto je duál do vzoru apelativ *bratřie* a *kněžie* zaveden. Rod je v tomto čísle zaveden mužský, protože se stejně jako u plurálu jedná o nepůvodní kategorii sledovaných apelativ.

6.2.15 I-kmenová feminina

Deklinační typ ženských i-kmenů se ve staročeském období sblíží s ženskými ja-kmeny. Protože historické mluvnicе podávají o tomto procesu pouze povšechné informace, bylo přejímání ja-kmenových koncovek u i-kmenových lemmat prozkoumáno v textech ITB důkladněji (stejná

analýza proběhla pro i-kmenové tvary ja-kmenových lemmat). Kvůli analýze byla i-kmenová lemmata rozdělena podle konsonantu na konci tvarotvorného základu, a to jak podle jednotlivých konsonantů, tak podle typu konsonantu. Z hlediska typu konsonantu byly rozlišovány sykavky, likvidy, labiály a dentály/palatály. Označení poslední skupiny odráží smíšenou povahu i-kmenů z hlediska měkkosti a tvrdosti tvarotvorného základu – u i-kmenů se v rámci paradigmatu lemmat s tvarotvorným základem zakončeným na *d*, *t*, *n* nebo hlásky obojetné pravidelně vyskytují jak tvary s tvrdým tvarotvorným základem (*kost*), tak tvary se základem měkkým (*kostů*).

Ve srovnání s i-kmenovými novotvory ja-kmenových lemmat můžeme konstatovat, že ja-kmenové novotvory i-kmenových lemmat se vyskytují poměrně hojně i v NOM.PL a ACC.PL (např. *všeliké věci*, *kádě*, *na tvářě*, *mají hole*). Jinak byly doloženy stejně jako v případě i-kmenových novotvarů ja-kmenových lemmat novotvory v GEN.SG, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL (např. *do té koupěle*, *té pece zbaveni*, *řečiem*, *daniem*, *husiech*, *nociech*, *loučemi*, *bolestěmi*).

Nejlépe jsou novotvory doloženy pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň*. Rozdíl oproti ostatním apelativům je však kvantitativní povahy, ne povahy kvalitativní (nejsou u nich doloženy žádné koncovky, které by u apelativ s jinak zakončeným tvarotvorným základem doloženy nebyly), proto není pro tato apelativa zaveden samostatný podvzor. Poměrně dobře jsou novotvory podle ja-kmenů doloženy také pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na ostatní dentály/palatály, na *l* a na sykavky. Naopak pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na labiálu byl nalezen pouze jeden doklad (GEN.SG *té korábě*). Toto řídké doložení může být ale vysvětleno tak, že lemmat s tvarotvorným základem zakončeným na labiálu je málo (necelých 40) a nevyskytují se mezi nimi žádná zvlášť frekventovaně používaná apelativa. V řídkém doložení tedy nevidím vlastnost jazyka, kterou by bylo třeba zohlednit ve vzoru, a ja-kmenové novotvory jsou v uvedených pádech pro i-kmeny zavedeny do vzoru systematicky.

U apelativ se sufixem *-ost*, která tvoří jádro deklinačního typu (sufix *-ost* má téměř 1540 lemmat z celkových 2200), byly doloženy novotvory související s ja-kmenovými pluralii tantum typu *radošče*. Tvary jako *radostěmi*, *pečlivostěmi*, *žalostiech*, *žádostiem* však považuji za ja-kmenové novotvory i-kmenových lemmat vzhledem k jejich formální podobě (pravidelná ja-kmenová podoba by byla *radoštěmi* atd.) i neexistenci ja-kmenových protějšků pro některé z nich ve staročeských slovnících. Podobu tvarů jistě ovlivňuje i nejistota transkripce *s* versus *š*.

Deklinační typ ženských i-kmenů vyžaduje zavedení dvou podvzorů kvůli tvarům NOM.SG a ACC.SG – apelativum *hosti* se jako ženský i-kmen nevyskytuje bez koncovky, je proto reprezentantem samostatného podvzoru. Pro ostatní apelativa bylo zvoleno vzorové slovo *kost*.

Centrální podvzor *kost* má v celém paradigmatu tvary i-kmenové, ja-kmenové novotvory jsou zavedeny v pádech zmíněných výše. Kromě toho je v NOM.SG a ACC.SG zavedena koncovka analogická. Do NOM.SG se koncovka dostává buď od ja-kmenů, nebo od ostatních i-kmenových tvarů s touto koncovkou. Do ACC.SG je koncovka *-i* podle Gebauera (1960, 344) přejata z GEN.SG. Tvary s koncovkou *-i* jsou doloženy lépe pro ACC.SG než pro NOM.SG.

Analogického původu jsou i tvary typu *radostim, pelešich, čeledimi*, které podle Gebauera (1960, 347–349) vznikají z báze končící na *i* přidáním příznaku pro daný pád. Žádné takové tvary však v textech ITB nebyly nalezeny, Gebauerovy doklady jsou proto zařazeny pouze do seznamu výjimek.

Stejně tak jsou do seznamu výjimek zařazeny i tvary s mužskými koncovkami – v duálu je ojedinele doložen tvar *žerdoma* a v INS.PL bylo nalezeno pět tvarů s jo-kmenovou koncovkou *-i* (např. *němými tváři, před šesti velikonoci*). Do vzoru není koncovka *-i* v INS.PL zařazena, protože tři z pěti nalezených dokladů pocházejí z jednoho zdroje.

Samostatný vzor je zaveden pro apelativum *dřvi/dveři/dveře/dvěři/dvěře*, protože se u něj v DAT.PL pravidelně vyskytuje o-kmenová koncovka *-óm*.

6.2.16 ъv-kmenová feminina

Deklinační typ ženských ъv-kmenů zahrnuje poměrně malou skupinu apelativ s komplikovaným přejímáním tvarů podle centrálních ženských deklinací (i-kmenů, a-kmenů i ja-kmenů). Mezi lemmata v této deklinaci zahrnují všechny podoby apelativ sem patřících uvedené ve staročeských slovnících (např. *húžev/húžva/húžvě, krokev/krokva*). Několik a-kmenových apelativ, která k ženským ъv-kmenům přecházejí (např. *kotva/kotev, jiezva/jiezev*), je v a-kmenové podobě (např. *jiezva, kotva*) řazeno zároveň mezi a-kmeny, aby byl zachycen původní i pozdější stav skloňování. Všechny tvary (včetně NOM.SG) jsem se rozhodla vztáhnout ke všem podobám lemmatu (např. každý z tvarů *húžev, húžve, húžvěmi* tedy bude vztažen zároveň k lemmatům *húžev, húžva* i *húžvě*). Toto řešení je vzhledem k cíli práce vhodné v tom, že umožňuje i) neurčovat, které tvary patří ke které podobě lemmatu, ii) nalézt po zadání jakékoli podoby lemmatu všechny tvary najednou, iii) nepředpokládat plné a-kmenové, i-kmenové nebo ja-kmenové paradigma pro ъv-kmenová apelativa.

I když pro mnoho tvarů existuje jen malé množství dokladů, počítá se ve vzoru s koncovkami původními, přejatými i analogickými pro všechny zástupce ve všech pádech, kde jsou doloženy. Původní koncovky jsou doloženy v GEN.SG (*-e*), DAT.SG (*-i*), NOM.PL a ACC.PL (*-e*). Koncovky přejaté od a-kmenů, ja-kmenů a i-kmenů jsou zároveň doloženy v celém singuláru a plurálu s výjimkou pádů, kde jsou některé z těchto koncovek homonymní (např. bezkoncovkový GEN.PL je homonymní u ja-kmenů a a-kmenů), nebo homonymní s původní koncovkou (např. i-kmenová i ja-kmenová koncovka jsou homonymní s koncovkou původní v DAT.SG). VOC.SG má doloženu pouze koncovku *-i* podle i-kmenů, jiné koncovky proto do vzoru zahrnuty nejsou. Kromě toho se v INS.PL vyskytuje koncovka *-emi* vzniklá analogií k souhláskovým tvarům. V některých pádech se tak vyskytují až čtyři tvary, nejsou však nikdy doloženy všechny pro stejné lemma (srov. např. GEN.SG: *krve, krvě, ze krvi, požívaj tykvy, korúhvami, korúhvemi, korúhvěmi, větevmi*).

Nejvíce tvarů je v paradigmatu přejato z i-kmenové deklinace, proto jsou i-kmenové tvary zavedeny i do nedoložených pádů duálů (z duálových tvarů byl doložen jen NOM.DU, ACC.DU a GEN.DU).

Podobnost s i-kmeny spočívá i v tom, že se některé tvary tvoří od tvrdých i měkkých podob tvarotvorného základu zároveň (u konkrétních pádů je ale situace jiná než u i-kmenů) – např.

v ACC.SG je jak *vezmi tykvu mladú* (s koncovkou a-kmenovou), tak *vezmi bukvi samu* (s koncovkou ja-kmenovou v nástupnické podobě).

Deklinační typ zahrnuje dva podvzory – podvzor pro jméno *tykve* (a jeho další podoby), které má jako jediné v ESSČ uvedenu koncovku *-e* v NOM.SG, a podvzor svekrev pro zástupce ostatní.

6.2.17 R-kmenová feminina

Ženské r-kmeny jsou ve staročeském období deklinací s pouhými dvěma zástupci. Obě apelativa – *máti* i *dci* – jsou však natolik frekventovaná, že si deklinace udržuje svébytnost. Má ze všech souhláskových deklinací nejvíce zachovaných původních tvarů – vyskytují se ve všech tvarech singuláru (v LOC.SG a INS.SG se podle některých historických mluvnic jedná o koncovky i-kmenové), v nominativu, akuzativu (a vokativu) duálu i plurálu a v GEN.PL. Ve tvarech, které nemají doloženu původní koncovku, se vyskytují koncovky a-kmenové.

Ve staročeském období se pravidelně vyskytují tvary s kmenotvornou příponou *i* bez ní (srov. např. tvary *mát-i*, *mat-eř-e*, *dc-i*, *dc-er-0*), proto se v deklinačním typu pracuje kromě koncovek i se zakončeními. Tvary bez kmenotvorné přípony se původně vyskytovaly pouze v NOM.SG a VOC.SG, ale tuto situaci narušují analogie. Nejrozšířenější analogií je tvoření tvarů z kmenů *dcer* a *mater* vzniklých zřejmě na základě tvaru GEN.PL. Pro apelativum *dci* se ve sledovaném období vyskytuje plné paradigma tvořené z tohoto základu s a-kmenovými koncovkami (*dcera*, *dcery*, *dcerám* apod.), pro apelativum *máti* se vyskytují občas plurálové tvary (*materý*, *materám*, *materách*, *materami*) a byl nalezen i ojedinělý tvar v singuláru (GEN.SG *materý*). Jelikož se však i pro apelativum *máti* jedná o pravidelnou možnost, jsou tvary s kmenem *mater* a a-kmenovými koncovkami doplněny do paradigmatu i ve tvarech, kde nejsou doloženy. Aby však byla zároveň náležitě zachycena rozdílnost obou apelativ, je pro každé z nich stanoven samostatný podvzor. (Rozdíl mezi apelativy je způsoben tím, že už od nejstarších textů se vedle tvarů apelativa *máti* vyskytují tvary apelativa *matka*, ale u apelativa *dci* taková konkurence neexistuje (Gebauer 1960, 428).)

Kromě doložení tvarů s kmenem *mater* a *dcer* a a-kmenovými koncovkami se obě apelativa liší výskytem koncovek ja-kmenových a analogických. Ja-kmenové koncovky jsou zavedeny v NOM.SG podvzoru *máti* (tvar *mátě* je doložen hojně, tvar *dcě* se nevyskytuje vůbec) a INS.SG podvzoru *dci* (tvar *dcí* je doložen jedním dokladem, tvar *mátí* není doložen vůbec). Analogické tvary (vznikající z podoby kmene pravidelně v jiných pádech) jsou zavedeny do ACC.SG a GEN.PL podvzoru *máti* (jedná se o tvary ACC.SG *mater* a GEN.PL *materě*) a NOM.SG podvzoru *dci* (tvar *dceř*). U druhého apelativa takové tvary v dané funkci nejsou doloženy vůbec.

Kromě toho se ve dvou tvarech v paradigmatu vyskytuje i koncovka i-kmenová (GEN.SG *dceři*, *mateři* a GEN.PL *dceří*, *mateří*).

Za lemma jsou v souladu se staročeskými slovníky pokládány podoby *máti*, *mátě*, *dci*, *dcera* a *dceř*. Podoby *matera* a *mát*, které uvádí GbSlov jako odkaz k heslu *máti*, do seznamu pro generování tvarů zařazeny nejsou, protože nejsou pro sledované období doloženy. Stejně jako u ženských *ъv*-kmenů

považuji za vhodné řadit všechna lemmata do téže deklinace, v tomto případě tedy do r-kmenů, a všechny tvary vztáhnout ke všem lemmatům. Odpadá tím nutnost uměle stanovovat přináležitost tvarů k lemmatům a předpokládat plné paradigma podle jiné deklinace. Zároveň toto řešení umožní najít všechny tvary apelativa po zadání jakéhokoliv lemmatu.

6.2.18 O-kmenová neutra

Střední o-kmeny jsou deklinačním typem s původními koncovkami v téměř celém paradigmatu. Jako koncovka cizího původu (u-kmenová) se uvádí jen koncovka v INS.SG (-em). Paradigma má v některých pádech dvojtvary vznikající přejetím koncovek a-kmenových (-ám v DAT.PL, -ách v LOC.PL, -ami v INS.PL, -ama v DAT.DU a INS.DU), méně i i-kmenových (-ech v LOC.PL, -ma v DAT.DU a INS.DU) a u-kmenových (-u v LOC.SG).

Od mužských o-kmenů se k zástupcům středních o-kmenů ojediněle dostávají i jiné novotvary. Koncovka u-kmenová je doložena ve tvarech *lónu* a *číslu* (GEN.SG), *hovaduov*, *lajnuov* a *číslóv* (GEN.PL), koncovka i-kmenová ve tvarech *letmi* a *městmi*.

Popis deklinačního typu středních o-kmenů ukázal, že je třeba počítat se čtyřmi podvzory a dvěma samostatnými vzory. Stanovení podvzoru vyžaduje za první původ koncovky -o v NOM.SG, ACC.SG a VOC.SG u apelativ, která původně patřila k s-kmenům (jedná se o apelativa *slovo*, *tělo*, *kolo*). Na rozdíl od zbytku deklinačního typu je u nich koncovka -o v těchto pádech původně konsonantická. Jako vzorové bylo pro ně zvoleno apelativum *slovo*. Samostatný podvzor mají za druhé také apelativa *koleno* a *holeno*, k nimž se vlivem středních n-kmenů dostávají konsonantické koncovky -e a -i v GEN.SG a LOC.SG. Vzorovým slovem je apelativum *koleno*. Za třetí stanovení samostatného podvzoru vyžaduje koncovka -ech v LOC.PL, která se nevyskytuje u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na veláru. Pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na veláru bylo jako vzorové zvoleno apelativum *klubko*. Pro zbylé střední o-kmeny se používá jako vzorové apelativum *město*.

Samostatné vzory je třeba ustanovit pro apelativa *oko*, *ucho* a *dietko*, protože se v rámci jejich paradigmatu mění rod a typ deklinace.

Pro apelativum *dietko* sice nebyly doloženy žádné tvary singuláru ani duálu, ale staročeské slovníky toto apelativum jako plurale tantum neuvádějí, proto je v seznamu pro generování tvarů zavedeno bez omezení čísla. V singuláru a duálu jsou do jeho paradigmatu zavedeny tvary podvzoru *klubko* (jako nedoložené), rod je střední. V plurálu jsou zavedeny tvary a-kmenové, rod je ženský.

U apelativ *oko* a *ucho* se kromě změny rodu a typu deklinace v paradigmatu vyskytují pozůstatky původně konsonantické deklinace (především podoba tvarotvorného základu v duálu (Trávníček 1935, 349)) a některé tvary zvláštní. V singuláru a plurálu počítám u těchto apelativ s tvary podle středních o-kmenů (a se středním rodem), i když v plurálu je jejich doložení velmi řídké a u obou apelativ se liší. Doložené tvary (*ok* v GEN.PL, *oka* v ACC.PL, *uchóm* v DAT.PL, *ociech*, *ušiech* v LOC.PL, *voky* v INS.PL) nicméně ukazují, že tato apelativa plurálové tvary podle středních o-kmenů ve

staročeském období mají. Tvary podle středních o-kmenů jsou proto doplněny v plurálu i do pádů, kde nejsou doloženy. Duálové tvary obou apelativ jsou doloženy hojně. Jsou tvořeny od tvarotvorných základů *oč*, *uš*, tedy základů, v nichž se vyskytuje ojedinělý typ alternace. Některé koncovky jsou někdy považovány za s-kmenové, Gebauer (1960, 358–360) je však uvádí jako i-kmenové v tvarech *oči*, *uši*, *očí*, *ušů*, *očma*. Ostatní tvary jsou přejaté podle jo-kmenů (*očích*, *uších*) nebo analogické (*očí*m, *uší*m, *očí*ma, *uší*ma, *očí*mi).

Rozlišení významu ‚část těla‘ oproti významům jiným spojené v současné češtině s odlišným typem deklinace není ve staročeském období pravidlem. Stejně tak se nekryjí plurálové tvary a plurálový význam a duálové tvary a duálový význam (tato skutečnost souvisí s rozpadem kategorie duálu ve sledovaném období (Komárek 2012, 179)). Zařazení koncovek do vzoru jako plurálových nebo duálových bylo provedeno na základě formy (tvary s tvarotvorným základem *oč* a tvary se stejnými koncovkami se základem *uš* byly považovány za duálové).

6.2.19 Jo-kmenová neutra

Střední jo-kmeny nejsou ve staré češtině deklinací příliš početnou, ale samostatnost si deklinační typ uchoval až do češtiny současné. Popis koncovek ukázal potřebu zavedení jednoho centrálního vzoru a dvou vzorů samostatných. Pro centrální vzor bylo jako reprezentant zvoleno apelativum *moře*.

Tento vzor se skládá téměř výhradně z koncovek jo-kmenových, jen v DAT.DU a INS.DU se jako jediná možnost pro daný pád vyskytuje koncovka o-kmenová. V několika pádech původním koncovkám konkurují koncovky přejaté z jiných deklinací – v LOC.SG je to u-kmenová koncovka *-u* (která po přehlásce splývá s koncovkou původní), v GEN.PL ьjo-kmenová koncovka *-í* (která je základní variantou pro apelativa s tvarotvorným základem zakončeným jinak než na *c* nebo *šč*), v LOC.PL se vyskytují i o-kmenová koncovka *-iech* (jejíž nástupnická podoba *-ích* splývá s koncovkou původní) a i-kmenová koncovka *-ech*, v INS.PL potom opět i-kmenová koncovka *-mi* a ja-kmenová koncovka *-ěmi* (ja-kmenový novotvar je doložen lépe než i-kmenový). U apelativa *srdce* je ojediněle doložena i i-kmenová koncovka *-em* v DAT.PL a u apelativa *plece* i-kmenové koncovky *-ma* a *-ima* v INS.DU (může jít o projev stejné tendence přejímat i-kmenové koncovky k apelativům s tvarotvorným základem zakončeným na sykavku jako u ja-kmenů).

Zavedení samostatného vzoru vyžaduje apelativum *poledne*. U tohoto výrazu nejsou ve sledovaném období doloženy plurálové ani duálové tvary a není ani možné je spolehlivě odhadovat, protože se jedná o spřežku se specifickou stavbou, proto apelativum považují za *singulare tantum*. Kromě omezení v čísle (které by samo o sobě nezakládalo potřebu zavedení samostatného vzoru) má apelativum v NOM.SG původní konsonantickou genitivní koncovku (*-e*) a GEN.SG s koncovkou *-e* a DAT.SG s koncovkou *-í* mají buď jo-kmenovou koncovku v její nástupnické podobě, nebo tvar nějak analogický (příčinou může být původ apelativa i jeho mezi jo-kmeny ojedinělá hlásková stavba: žádné střední jo-kmenové apelativum nemá tvarotvorný základ zakončený na *n*). Podobu koncovek k roku 1300 není vhodné ve vzoru předpokládat, proto jsou obě koncovky zavedeny ve své

nástupnické podobě (podobná výjimka se vyskytuje u ženských ъja-kmenových apelativ cizího původu).

6.2.20 ъjo-kmenová neutra

Střední ъjo-kmeny jsou deklinací velmi hojně zastoupenou ve staré i současné češtině. Jako výsledek hláskových změn vzniká u tohoto deklinačního typu rozsáhlá homonymie koncovek. Dalším charakteristickým rysem deklinace je hojné doložení tvarů se zvrtně analogickými koncovkami, které s homonymií v pádech může souviset – koncovky deklinačního typu jsou totiž celkově málo výrazné. Protože by při nezohlednění zvrtné analogie došlo k opomenutí velkého množství tvarů v textech ITB, jsou zvrtně analogické podoby koncovek u středních ъjo-kmenů zavedeny přímo do vzoru. Týká se to všech pádů singuláru a plurálu, kde má původní koncovka (nebo jediná koncovka přejatá ze složené deklinace) jako součást vokál *í*, případně vokál *ú*, který se na *í* přehláskou mění.

Koncovky složené adjektivní deklinace se jako základní vyskytují v dativu a instrumentálu duálu i plurálu (koncovky *-íma*, *-ím* a *-ími*), jako variantní potom v LOC.SG (*-iem*) a GEN.PL (*-ích*).

Pro deklinační typ nebyly nalezeny žádné tvary, které by se vyskytovaly pouze u části apelativ, proto je typ reprezentován jediným vzorem, pro který bylo zvoleno vzorové slovo *znamenie*.

U mnoha ъjo-kmenových apelativ středního rodu je otázkou, zda je vhodné předpokládat tvary všech tří čísel. Na druhou stranu není možné bez rozsáhlé analýzy materiálu spolehlivě určit, u kterých by toto omezení bylo oprávněné, proto jsou do seznamu pro generování tvarů s omezením čísla zavedena stejně jako u ostatních deklinačních typů pouze ta apelativa, která mají omezení v čísle uvedeno ve staročeských slovnících.

Samostatné vzory bylo třeba zavést pro jména osob, která vlivem významu kolísají mezi středním a mužským, nebo ženským rodem. O jménech ženských osob platí, že byl doložen pouze jeden kontext, ze kterého je možné na rod jednoznačně usoudit, dva rody jsou u nich do seznamu pro generování tvarů systematicky zavedeny jako důsledek respektování slovníkových informací a kvůli paralelnosti s apelativy označujícími mužské osoby. Do vzoru, pro který je jako reprezentant zvoleno apelativum *polúsestřie*, jsou zařazeny pravidelné koncovky podle střední ъjo-kmenové deklinace, nepočítá se ale s koncovkami zvrtně analogickými.

U jmen mužských osob jsou v textech většinou jednoznačně doloženy kontexty s mužským rodem (*ten podstolé, na podkonie svého*), rod střední se vyskytuje méně, ale pro sledované období s ním je třeba počítat (*podkrálé syrské, posla své podkonie*). Staročeské slovníky uvádí u apelativ jako *podkonie, podstolé, podkrálé, podčěšie, podkomořie* buď oba rody, nebo jen neutrum, nebo jen maskulinum. Vzhledem k tomu, že se slovo tvorně jedná o homogenní skupinu (výjimkou jsou apelativa *polúbratřie* a *přípasie* („pomocný pastýř’)) a ve sledovaném období existuje pohyb těchto apelativ mezi středním a mužským rodem, rozhodla jsem se nejednotnost slovníků do seznamu pro generování tvarů nepřenášet a všechna apelativa typu *podkonie* považovat zároveň za neutra i maskulina.

Deklinace apelativ typu *podkonie* se od středních ьjo-kmenů liší přejímáním koncovek složené deklinace v singuláru (v GEN.SG má navíc koncovku *-ieho*, v DAT.SG koncovku *-iemu*). V plurálu jsou jiné pády než NOM.PL, VOC.PL a ACC.PL doloženy jen výjimečně (GEN.PL je doložen jednou, DAT.PL dvakrát, LOC.PL a INS.PL nejsou doloženy vůbec), pro duál nejsou doloženy žádné tvary. V duálu a plurálu jsou proto do vzoru zavedeny pouze pravidelné koncovky ьjo-kmenové střední deklinace (bez tvarů zvrtně analogických). Vzor je reprezentován apelativem *podkonie*.

6.2.21 N-kmenová neutra

U středních n-kmenů jsou stejně jako u ostatních deklinací se zřetelně rozlišitelnou kmenotvornou příponou do vzorů vedle koncovek (např. *ram-ě*) zavedena celá zakončení (např. *ram-ene*).

V téměř celém paradigmatu středních n-kmenů se vyskytují podle Gebauera (1960, 414–420) tvary původní, souhláskové. Výjimkou je DAT.DU, INS.DU a DAT.PL, kde jsou doloženy pouze novotvary (v duálových pádech s o-kmenovou (*-oma*) a a-kmenovou koncovkou (*-ama*), v DAT.PL s koncovkou o-kmenovou (*-óm*)). Deklinační typ se ve sledovaném období výrazně sblíží se středními o-kmeny. Příčinu spatřuje Gebauer (1960, 414) v homonymii původních tvarů v plurálu s tvary o-kmenovými. Novotvary podle o-kmenů jsou jako varianta původních koncovek doloženy v singuláru (kromě INS.SG, kde je původní koncovka homonymní s koncovkou vyskytující se u o-kmenů) a v NOM.DU a ACC.DU (stejný novotvar je do vzoru zaveden i pro VOC.DU). U ostatních tvarů se vyskytují koncovky homonymní. A-kmenové novotvary jsou doloženy jako variantní k původním koncovkám v LOC.PL a INS.PL (a-kmenový novotvar v DAT.PL, který lze očekávat na základě situace u středních o-kmenů, se zde nevyskytuje). V NOM.SG a ACC.SG je doložena i analogická podoba původní koncovky *-e* (místo *-ě*), do vzoru je zavedena jako nepravidelná nástupnická podoba.

Za lemma jsou považovány všechny podoby uvedené ve staročeských slovnících (např. *ramě* i *rameno*) a všechny tvary navrhuji lemmatizovat ke všem podobám apelativa, ať už se jedná o tvary původní (*ramě*, *ramene*), nebo tvary přejaté z jiných deklinací (*rameno*, *ramenách*). Tento přístup dovoluje najít všechny tvary po zadání jakékoliv podoby apelativa, nenutí přiřazovat určité tvary k jedné podobě a jiné tvary k další a není také třeba předpokládat u podob apelativa vznikajících analogií s jinou deklinací plné paradigma podle této deklinace.

Analýza tvarů ukázala potřebu zavést dva vzory – jeden pro apelativum *jmě*, které se od zbytku deklinace liší kvantitativní alternací v zakončení (*jm-éna/jm-ena*, *jm-ény/jm-eny*) a také přítomností koncovky *-iech* v LOC.PL, druhý pro zbylé zástupce. Pro druhý vzor je jako reprezentant zvoleno apelativum *ramě*.

6.2.22 Nt-kmenová neutra

Deklinační typ středních nt-kmenů je jedinou do dnešní češtiny dochovanou deklinací, v níž se plně zachoval rozdíl mezi tvary bez kmenotvorné přípony a s ní. Pro popis deklinačního typu proto

používám koncovky i zakončení. Tvary bez kmenotvorné přípony se vyskytují v NOM.SG, ACC.SG a VOC.SG, v ostatních pádech jsou tvary s kmenotvornou příponou. Podobu kmenotvorné přípony ovlivnila přehláska *a > ě*: v singuláru má kmenotvorná přípona podobu *-ět-*, před koncovkou *-ě* je v duálu pravidelná podoba *-ět-*, jinde v duálu *-at-*, v plurálu je všude kromě LOC.PL podoba *-at-*. Proto se v LOC.PL vyskytuje podoba vyrovnaná s ostatními pády – např. *kuřatech* místo pravidelného *kuřětech*. Jinde tato analogická podoba doložena není, do vzoru je proto zavedena pouze v LOC.PL (zakončení má podobu *-ětech* i *-atech*). Analogie v opačném směru (podoba *-ět-* místo *-at-*) je doložena pouze v duálových a plurálových tvarech apelativa *kniežě* (*kniežeta* místo *kniežata*, *kniežetú* místo *kniežatú*). Pro apellativum *kniežě* je třeba zavést samostatný vzor vzhledem ke kolísání rodu mezi neutrem a maskulinem (viz níže). Do tohoto samostatného vzoru jsou zavedeny i analogické podoby kmenotvorné přípony ve všech tvarech duálu i plurálu.

Podle analýzy tvarů je třeba pro střední nt-kmeny ve staročeském období stanovit tři vzory – pro první z nich bylo zvoleno vzorové apellativum *kuřě* a patří pod něj naprostá většina zástupců deklinace. Všechny pády tohoto vzoru až na DAT.PL (s o-kmenovou koncovkou *-óm*) mají doloženy původní souhláskové koncovky (podle Gebauera (1960, 421–424), podle ostatních mluvnic je však mnoho tvarů i-kmenových). V DAT.DU a INS.DU se kromě koncovky původní (*-ma*) vyskytuje i koncovka o-kmenová (*-oma*). V LOC.PL je jedním kontextem doložena i o-kmenová koncovka *-iech* (*vnúčatiech*) a a-kmenová *-ách* (*dúpatách*). Výjimečný je i tvar *selóv*, u něhož je doložen tvar bez kmenotvorné přípony a s u-kmenovou koncovkou, která jinak u nt-kmenových apellativ doložena není.

Vzhledem k tomu, že značnou část zástupců vzoru *kuřě* tvoří pojmenování pro mláďata (a lidské nedospělce), bylo třeba stanovit vztah deklinace k jo-kmenovým substantivům označujícím totéž, tedy apellativům typu *kuřenec* (NOM.SG je jako reprezentativní tvar uveden u většiny těchto jmen ve většině staročeských slovníků). O těchto apellativech se totiž někdy tvrdí, že představují plurálové tvary jmen mláďat jako *kuřě* (Gebauer 1960, 421). Analýzou všech synonymních dvojic, které obsahují staročeské slovníky (celkem jich bylo nalezeno 16), bylo zjištěno, že apellativa typu *kuřenec* nemají doloženy žádné singulárové ani duálové tvary, a bylo by tedy možné považovat je za pluralia tantum (s reprezentativním tvarem NOM.PL *kuřenci*). Apellativa typu *kuřě* naopak mají doloženy tvary všech čísel, i když v plurálu jsou hůře doložena než apellativa jo-kmenová. Deklinace obou typů pojmenování mláďat jsem se ve zde prezentovaném popisu rozhodla nepropojovat, protože pro nt-kmenová pojmenování mláďat je doloženo paradigma i v plurálu a paralely typu *kuřenci* – *kuřě* nejsou systematické (existují apellativa typu *kuřenec* bez protějšku u nt-kmenů a naopak). Propojení tvarů by tedy vedlo k ustanovení dvou vzorů pro apellativa stejného typu (např. *kuřě* má protějšek *kuřenec*, *tele* takový protějšek nemá), nebo by bylo nutné předpokládat tvary, které nejsou doloženy (např. **telenci*). U jo-kmenů by se pak nezaváděla lemmata pro ta pojmenování, která mají nt-kmenový protějšek (jejich tvary by byly součástí paradigmatu apellativ jako *kuřě*), ale ta, která takový protějšek nemají, by měla samostatné jo-kmenové lemma. Toto řešení považuji za zbytečně komplikované.

Třebaže mají apelativa typu *kuřenec* doloženy pouze plurálové tvary, jsou do seznamu pro generování tvarů zavedena v podobě, jakou uvádějí staročeské slovníky (převážně se jedná o NOM.SG), do budoucna však navrhuji zvážit jejich zachycování jako pluralií tantum.

Stanovení druhého vzoru vyžaduje apelativum *dítě*, které má hybridní deklinaci – v singuláru a duálu se skloňuje podle nt-kmenů, v plurálu (a výjimečně i v duálu – tvar *děťma*) podle ženských i-kmenů. Apelativum má proto ve vzoru zaveden střední a zároveň ženský rod v příslušných tvarech. V NOM.PL byly navíc nalezeny i doklady pro rod mužský (*naši děti*) a tento rod je snad vhodné předpokládat i v DAT.PL s koncovkou *-óm* (*dětóm*). Kromě těchto tvarů je mužský rod ze systémových důvodů zaveden i do VOC.PL. Kromě tvarů s pravidelnou podobou kmenotvorné přípony byly v GEN.SG a INS.SG doloženy tvary se ztrátou jotace (*dietete*, *dietetem*). Tyto podoby jsou považovány za nepravidelné nástupnické varianty původních zakončení a jako takové jsou i zavedeny do vzoru.

Apelativum *kniežě* vyžaduje zavedení třetího vzoru kvůli tomu, že se u něj vlivem významu vyskytuje mužský rod spolu se středním (např. *kniežě kúřimské*, *zvolená kniežata*, *kniežě kněžský*, *kniežata mnozí*). Kolísání v rodu je pro sledované období dobře doloženo, v singuláru je dokladů s mužským rodem poněkud více než v plurálu, kde jsou tvary se zřetelně mužskou shodou doloženy zřídka. Poměrně častá je shoda hybridní (srov. *naš knieže pekelné*). Deklinace zůstává nt-kmenová až na tvar genitivu ve funkci akuzativu, jak odpovídá tomu, že se jedná o jméno osoby, srov. *svého kniežete volí*. V LOC.PL jsou doloženy i koncovky *-iech* a *-ách*, jsou proto zavedeny do vzoru (u vzoru *kuře* se jedná o výjimku). Jak už bylo zmíněno výše, u apelativa *kniežě* se dále vyskytují analogické podoby kmenotvorné přípony v míře, která ukazuje na vhodnost jejich zavedení přímo do vzoru.

6.2.23 S-kmenová neutra

S-kmeny nepředstavují ve staré češtině plně samostatný deklinační typ – do deklinačního typu patří pouze plurálové tvary jako *nebesa*, *nebesy*, *nebes* apod. Ostatní tvary buď zanikly, nebo splynuly s ostatními deklinacemi (koncovka *-o* u apelativ *kolo*, *slovo*, *tělo*, *ucho*, *oko* je původně s-kmenová, je však homonymní s koncovkou o-kmenovou a tato apelativa jiné pozůstatky s-kmenové flexe nemají), nebo vedly ke vzniku nových apelativ (*koleso*).

S-kmenové tvary, tedy tvary, kde zůstává zachována původní kmenotvorná přípona (např. *neb-es-a*), považují za plurálové tvary lemmatu *nebe*. Kromě těchto tvarů paradigma dále zahrnuje jo-kmenové tvary s tvarotvorným základem *neb* (a bez kmenotvorné přípony) ve všech číslech. Tuto reprezentaci považují vzhledem k vývoji tvarů za vhodnější než odtrhávat tvary jo-kmenové a tvary se zachovanou kmenotvornou příponou do rozdílných deklinačních typů a zavádět plurale tantum *nebesa*. Jo-kmenové tvary jsou v plurálu velmi řídké, vždy v jediném kontextu byly doloženy tvary *nebe* (NOM.PL), *nebí*, *nebích*, *nebech*, *nebemi*. Jediným doloženým tvarem duálu je LOC.DU (v *tú dvě nebi*). I když jsou tyto tvary řídké, jsou pravidelné, a jsou proto do vzoru zařazeny. Ostatní tvary vyskytující se v jo-kmenové deklinaci v duálu a plurálu jsou do vzoru zařazeny jako nedoložené. Tvary s kmenem *nebes* jsou v plurálu doloženy hojně. Kromě původních koncovek jsou u nich doloženy koncovky jo-kmenové (*-óm*), o-kmenové (*-iech*) a a-kmenové (*-ám*, *-ách*, *-ami*).

6.2.24 Faktory podílející se na rozrůžňování deklinačních typů do vzorů

Po shrnutí výsledků popisu pro jednotlivé deklinační typy se nabízí rámec jednotlivých deklinačních typů překročit a pokusit se shrnout nalezený stav pro substantivní deklinační typy obecně. Jedná se o shrnutí opírající se hlavně o formální vlastnosti deklinačních typů, protože vzhledem k zaměření práce na popis deklinace ve staročeském období jako celku bylo vývojové hledisko vědomě upozaděno a vývojové aspekty (např. důsledky přirozeného rodu pro deklinaci) byly v popisu zmiňovány jen potud, pokud ovlivňují rozrůžňování deklinačních typů. Vývojový pohled na substantivní deklinaci jako celek nabízí z dostupných prací nejpodrobněji Komárek (2012, 152–180).

Jako shrnutí překračující hranice deklinačních typů jsou představeny faktory, které se podle provedeného popisu podílejí na rozrůžňování deklinačních typů do vzorů.

Jako faktory rozrůžňující deklinační typy do vzorů označuji faktory způsobující, že se u některých zástupců daného deklinačního typu vyskytují koncovky, které u jiné části deklinačního typu nejsou. Faktorem odlišného typu je změna rodu při zachování koncovek deklinačního typu. Vzhledem k zachycování vzorů pro dané období jako celek (nikoliv pro jednotlivé etapy vývoje) nejsou jako rozrůžňující faktor uváděny hláskové změny (Kosek (2014, 52–54) upozorňuje na to, že v *jo*-kmenové deklinaci existovaly vedle sebe odlišné typy *stavenie* a *zelé* vzniklé v důsledku vývoje diftongu *ie*, oba typy však následně zase spojilo úžení).

Faktory rozrůžňující vzory v jednotlivých deklinačních typech řadím zhruba podle počtu apelativ, která daný faktor zasahuje. U jednotlivých faktorů jsou uvedeny deklinační typy, případně jednotlivá apelativa, kterých se daný faktor týká, konkrétní důsledky daného faktoru pro koncovky u jednotlivých deklinačních typů jsou konkrétně a souhrnně uvedeny výše.

Na prvním místě se jako faktor rozrůžňující deklinaci apelativ ve staročeském období uplatňuje **význam apelativ**. U mužských *o*-kmenů, *u*-kmenů a *i*-kmenů je třeba rozlišovat vzory pro jména osob, živočichů a neživých entit, u *jo*-kmenů jména osob proti jménům ostatním, u mužských *n*-kmenů jméno živočicha a jména neživých entit (jméno osoby se v tomto deklinačním typu nevyskytuje). U všech těchto typů souvisí rozrůžňování deklinace s postupným vývojem kategorie životnosti.

Jako rozlišující faktor byl význam apelativ dále nalezen u ženských *ja*-kmenů – u apelativ typu *prorokyni/prorokyně* záleží na tom, zda pojmenovávají osobu, nebo něco jiného. U těchto apelativ je však motivace pro uplatnění faktoru významu jiná než u maskulin – jména označující osoby jsou mnohem početnější než jména pro „neosoby“, a představují tak jádro apelativ daného typu, u kterého se ve sledovaném období uchovávají původní koncovky a nedochází k přejetí novotvarů jako u jmen „neosob“.

Jako druhý nejfrekventovanější faktor rozrůžňující deklinační typ se uplatňuje **zakončení tvarotvorného základu**. Jednotlivé deklinace se liší jednak v tom, jaké souhlásky na konci tvarotvorného základu se od ostatních odlišují, jednak v motivaci těchto rozdílů.

U mužských i středních o-kmenů a mužských u-kmenů je třeba rozlišovat apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na veláru od apelativ ostatních. Tento rozdíl souvisí s pozdějším přejetím koncovky *-ech* do LOC.PL a podle Komárka (2012, 168) i s podporou původních tvarů jako *vĺciech*, *břěziech*, *vršiech*, *rúšiech* stejnými/podobnými tvary u měkkých deklinací, které se s deklinacemi tvrdými po zániku měkkostní korelace sblížily.

U mužských o-kmenů pojmenovávajících osoby je dále třeba odlišovat i apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *d*, *t*, *n*, protože se u nich vyskytuje souhlásková koncovka *-é* v NOM.PL, která se k nim dostává zřejmě pod vlivem pozůstatků souhláskové deklinace apelativ typu *zeměnin*.

U mužských jo-kmenů se zakončení tvarotvorného základu jako faktor rozlišující vzory uplatňuje ve VOC.SG, v němž apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *c*, *z* zachovávají původní o-kmenový tvar s koncovkou *-e* a alternací souhlásky (*otec – otče*). Šlosar (1986, 146) zachování tohoto archaismu vysvětluje „výjimečným postavením vokativu mezi ostatními pády“.

U ъja-kmenových maskulin je třeba rozlišovat zástupce s tvarotvorným základem zakončeným na *l* od zástupců ostatních kvůli výskytu koncovky *-ie* v NOM.SG. V tomto rozdílu je snad možno spatřovat vliv ъjo-kmenů (*pradlé* jako *zelé*, *veselé*).

U ja-kmenových feminin je podle provedené analýzy třeba odlišovat apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň* (např. *výhně*, *výheň*) od apelativ ostatních, protože apelativa s takto zakončeným tvarotvorným základem nepřejímají v DAT.PL, LOC.PL a INS.PL koncovky i-kmenové (tvoří jádro nově se formujícího typu, pro který současná čeština užívá vzorové slovo *píseň*).

Třetím faktorem podílejícím se na rozrůžňování apelativních deklinačních typů do vzorů je **původ apelativa**. Jedná se za prvé o původ ve smyslu pozůstatku starších tvarů u apelativ, která jinak plně patří do pravidelného deklinačního typu, za druhé se původem míní rozdíl mezi apelativy domácími a přejatými, za třetí je možné jako původ vnímat specifické utvoření apelativa.

Pozůstatky starších deklinačních typů jsou popisovány v rámci mužských o-kmenů u apelativ typu *zeměnin*, v rámci jo-kmenů u apelativ se sufixem *-tel* (u obou skupin apelativ se jedná o pozůstatky původní souhláskové deklinace), u středních o-kmenů se u apelativ *slovo*, *kolo*, *tělo* v NOM.SG a ACC.SG předpokládá zachování původní s-kmenové koncovky, která je homonymní s koncovkou o-kmenovou. U apelativ jako *prorokyni* je v NOM.SG zachována archaická koncovka, která se jinde vyskytuje pouze zcela výjimečně.

Původ apelativa ve smyslu rozdílu mezi apelativem domácím a přejatým byl jako rozlišující faktor nalezen u ženských ъja-kmenů, kde se u apelativ přejatých (např. *historie*, *filosofie*) původní tvary reinterpretovaly jako tvary s tvarotvorným základem končícím na *i* a koncovkou podle ja-kmenů. Tento pohyb souvisí s postupným celkovým rozpadem deklinačního typu ženských ъja-kmenů. Druhou deklinační, v níž je relevantní, zda se jedná o apelativum domácí nebo přejaté, jsou mužské a-kmeny: koncovky *-é* a *-ové* jsou tu v NOM.PL doloženy pouze u apelativ cizího původu s tvarotvorným základem zakončeným na *-it* (např. *evanjelisté*, *evanjelistové*). Cizí původ apelativa je tu zřejmě impulsem k většímu příklonu k mužské deklinaci, než jakou vykazují apelativa domácího původu.

Původ apelativa ve smyslu složení tvaru se jako faktor rozrůžňující deklinaci vyskytuje u apelativa *týden*, které je složené ze zájmena *tý* a apelativa *den* a obě části se mohou skloňovat.

Jako čtvrtý faktor rozrůžňuje deklinaci **přirozený rod**. Vlivem přirozeného rodu se vydělily deklinační typy mužských a-kmenů, ja-kmenů a њja-kmenů z deklinací původně ženských. Jedná se o tak výrazný posun, že v tomto popisu byly pro mužská apelativa zavedeny samostatné deklinační typy. Analýza tvarů ukázala, že původní rod (ženský) je třeba v zachycení paradigmatu systematicky uvádět pouze u a-kmenů, u ja-kmenů a њja-kmenů je ženský rod ve staročeském období doložen jen výjimečně (podrobnější popis viz ve shrnutí k těmto deklinačním typům výše). Vliv přirozeného rodu se však objevuje i u menších skupin apelativ v jiných deklinačních typech. Někdy se kombinuje s přijímáním koncovek podle jiné deklinace.

U apelativ *kněžie* a *bratřie* dochází vlivem přirozeného rodu a také kolektivního významu ke změně z ženského apelativa se singulárovými њja-kmenovými tvary na apelativa mající i mužský rod a tvary plurálové (výjimečně i duálové), některé z nich se přejímají i ze složené adjektivní deklinace. Apelativa typu *podkonie* se od středního rodu přiklánějí k rodu mužskému, který ve staročeském období převládá, a zároveň s tím přejímají koncovky podle složené adjektivní deklinace ve větší míře než pravidelné њjo-kmeny. Naopak u њjo-kmenů typu *polúsestřie* je třeba počítat s přirozeným ženským rodem. Apelativum *kniežě* vlivem přirozeného rodu přechází od neutra k maskulinu (včetně ACC.SG homonymního s GEN.SG) při zachování nt-kmenové deklinace (až na zmíněný rozdíl související s osobovostí).

Opačný jev je možné pozorovat u apelativ jako *hrabie*, *markrabie*, u nichž nastává zřejmě vlivem apelativa *kniežě* přejímání středního rodu a nt-kmenových tvarů do paradigmatu původně mužského a њja-kmenového. U mnoha tvarů panuje nejistota o interpretaci – sekvence *ie* po labiále, na kterou končí tvarotvorný základ, může být interpretována jako *ě* i jako *ie*.

Pátým faktorem je **počet slabik**. Jako relevantní pro rozrůžňování vzorů byl tento faktor nalezen u ženských ja-kmenů: u jednoslabičných apelativ (jako *přě* nebo *mšě*) není vhodné předpokládat původní bezkoncovkový GEN.PL ani INS.PL s koncovkou *-mi*.

Šestým faktorem je **příklon apelativa k jiné deklinaci při zachování rodu**. Tento faktor zasahuje nejvíce apelativ u ženských ja-kmenů – mnoho jejich zástupců přejímá různé koncovky podle i-kmenů a různé skupiny zástupců se liší podle toho, do jakých pádů se novotvary přejímají a do jakých již ne.

Kromě toho se tento faktor týká také některých apelativ jednotlivě. Apelativa *lodí*, *rolí* a *laní* se od њja-kmenů přiklánějí v různé míře a v různých tvarech k ženským deklinačním s více zástupci, tedy k i-kmenům a ja-kmenům, a ukazují tak na rozpad њja-kmenové deklinace. O podobný jev – příklon rozpadající se deklinace k centrálnímu typu – se jedná i u apelativa *dci*, které přejímá celé a-kmenové paradigma (u apelativa *máti* jsou tvary podle a-kmenů ojedinelé).

Apelativum *rukojmě* má kromě původních tvarů mužských ja-kmenových i tvary њjo-kmenové. Toto kolísání může souviset se stavbou tvarotvorného základu: spřežku psanou v pramenu *ie* lze

interpretovat jako krátké *ě* i dlouhé *ie*, což může v mnoha tvarech vést ke kolísání mezi ja-kmeny a ɓjo-kmeny, navíc se jedná o jediné ja-kmenové apelativum s tvarotvorným základem zakončeným na labiálu, jehož tvary jsou dobře doloženy (apelativa *slanosypě*, *nošekrmě* a *obohumluvě* jsou ojedinělá), takže apelativum nemá oporu ve formálně podobných jménech.

Apelativum *den* přejímá i-kmenové a jo-kmenové tvary ve větší míře, než je tomu u zbylých zástupců mužských n-kmenů, navíc se v jeho paradigmatu vyskytuje i ojedinělý tvar, který je jediným pozůstatkem původního souhláskového tvaru (*ve dne*). Nepravidelnost může souviset s vysokou frekvencí tvarů apelativa.

Apelativum *turnej* se od ostatních jo-kmenů odlišuje tím, že má doloženy některé tvary podle složeného adjektivního skloňování, které se k němu dostávají díky podobnosti NOM.SG s tvary adjektivními.

Sedmým faktorem pro vydělování vzorů v rámci deklinačních typů je **složení paradigmatu z tvarů podle různých deklinačních typů** (někdy i s různým rodem). U apelativ *oko* a *ucho* se kombinuje o-kmenová střední deklinace v singuláru a plurálu a i-kmenová ženská deklinace v duálu (některé tvary jsou zvláštní). Paradigma apelativa *dítě* se skládá ze středních nt-kmenových tvarů v singuláru a duálu a tvarů podle ženských i-kmenů v plurálu. Tvary apelativa *lud* jsou v singuláru a duálu o-kmenové, v plurálu převládá deklinace i-kmenová. Všechny tvary jsou mužské. U apelativa *dietko* se předpokládá deklinace v singuláru a duálu podle středních o-kmenů, v plurálu podle ženských a-kmenů. U apelativa *kamna* se kombinují o-kmenové tvary středního rodu v NOM.PL, ACC.PL (a VOC.PL) s a-kmenovými tvary ženského rodu (v ostatních pádech).

Kombinace šestého a sedmého faktoru se vyskytuje u apelativa *prs*, jehož paradigma je složeno z tvarů o-kmenových a i-kmenových, v singuláru se jedná o tvary mužského rodu, v plurálu o tvary mužské i ženské.

Osmým faktorem, který se podílí na vydělování vzorů u jednotlivých deklinačních typů, jsou z hlediska daného deklinačního typu **jednotlivé výjimečné tvary** vyskytující se u jednotlivých apelativ. Motivace výskytu těchto tvarů je různá. U apelativ *bóh* a *člověk* se od nejstarších dokladů vyskytují ve VOC.SG pouze tvary *bože* a *člověče*, není tedy vhodné předpokládat u nich zároveň i tvary *bohu* a *člověku*, jak by bylo pravidelné vzhledem k tomu, že se jedná o apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na veláru. U apelativa *koleno* se kvůli podobnosti s apelativy jako *ramě/rameno* objevují i souhláskové tvary, které se jinak u o-kmenů neobjevují. U apelativa *hosti* ženského rodu není v NOM.SG doložen bezkoncovkový tvar, který je jinak běžný pro všechny ostatní zástupce ženských i-kmenů. Apelativum se základním lemmatem *tykev* má v NOM.SG i ojedinělý tvar *tykve* vzniklý analogií podle ženských ja-kmenů. Některé ženské ɓja-kmeny mají v NOM.SG pouze koncovku *-ie* místo pravidelného *-í*.

Za deváté se jako faktor rozlišující deklinační typy objevuje **omezení v čísle**. Pluralia tantum *vánocě*, *játry* a *dřvi* se svými tvary liší od tvarů plurálu deklinačních typů, kam původem patří. Skloňování singulare tantum *poledne* se naopak liší od singuláru středních jo-kmenů.

Posledním nalezeným faktorem je **dloužení samohlásky v kmenotvorné příponě** – deklinace apelativa *jmě (jmenu/jménu)* se tím odlišuje od ostatních zástupců středních n-kmenů.

6.3 Popis alternací tvarotvorného základu

Druhou částí práce je popis alternací tvarotvorného základu. Pojmenování alternace bylo zvoleno pro takové změny v tvarotvorném základu, které není vhodné nebo možné zachycovat formou obecně platných pravidel jako hláskové změny, protože jsou buď vázány na konkrétní lemma (*pes – psa*, ale *les – lesa*, *kráva – krav*, ale *krása – krás*), nebo jsou podmíněny stavbou tvarotvorného základu (např. počtem slabik nebo typem souhlásek na jeho konci), a jejich zavedení formou pravidel by tak bylo velmi složité.

Byly popsány celkem tři obecné typy takových alternací: a) alternace v kvantitě, tedy dloužení a krácení vokálů způsobující rozdíly v tvarotvorném základu jména např. ve tvarech *diera – dřer*, *práh – prahu*, *sól – soli*, *břiemě – břěmeno*, *ryba – rýb*, b) alternace působené jerovým nebo vkladným *e*, tedy změny v tvarotvorném základu, v nichž v některých tvarech oproti tvarům jiným přibývá, přesunuje se nebo se ztrácí *e* – např. *ovcě – ovec*, *hra – her*, *orel – orla*, *rtek – retku*, c) alternace výjimečné, neboli takové změny tvarotvorného základu, které se vyskytují u jednotlivých lemmat a nelze je dobře zobecnit. Takové změny se vyskytují např. v tvarech jako *čest – cti*, *dřěvo – drva* apod.

Pro zkoumání alternací jako východisko sloužil zejména Gebauerův popis deklinace (Gebauer 1960), v některých případech i jeho hláskosloví (Gebauer 1963). Významným zdrojem informací byly staročeské slovníky. Pro lepší přehled o staročeské kvantitě jsem vycházela také z nepublikované práce Milady Nedvědové (rukopis).

Vzhledem k tomu, že tyto popisy jsou pro účely vytváření podkladů pro generování tvarů všech apelativ sledovaného období kusé, byla k apelativům zmiňovaným ve všech zdrojích přidávána jména s podobnou stavbou nalezená ve staročeských slovnících, pokud bylo oprávněné se domnívat, že sledovaný jev má širší uplatnění (např. potenciálně se týká dvojslabičných a-kmenových apelativ s první slabikou dlouhou). Tvary těchto apelativ byly vyhledávány pomocí nástroje Analýza tokenů a nalezené doklady byly ověřovány v textech. Soustředila jsem se především na zachycení možných analogických jevů – příklady uváděné v této části kapitoly o alternacích tak nejčastěji představovaly případy z hlediska mluvnických popisů daného jevu nepravidelné.

Pro alternaci v kvantitě byly takto vyhledány a ověřeny tvary asi 300 lemmat.

U alternace působené jerovým a vkladným *e* bylo třeba rozlišovat alternaci, při které dochází ve tvarech s koncovkou oproti bezkoncovkovému tvaru v NOM.SG k zániku *e* na určitém místě tvarotvorného základu (tato alternace bývá nazývána (Mluvnice češtiny 2 1986, 257) zániková, viz např. *orel – orla*), a alternaci, kde se naopak oproti NOM.SG s koncovkou v bezkoncovkovém pádě (typicky GEN.PL) *e* objevuje (alternace bývá nazývána vzniková, viz např. *ovcě – ovec*). I když se jedná o tutéž situaci – na určitém místě tvarotvorného základu je nutné počítat s vložením, nebo zánikem *e* – byl ve výkladu rozdíl mezi vznikovou a zánikovou alternací využít, protože případy prvního typu bylo možné zkoumat jinak než případy typu druhého. Zatímco pro vznikovou alternaci představují spolehlivý zdroj informací staročeské slovníky, které uvádějí opěrný tvar včetně alternace (*orel, orla*), pro alternaci vznikovou žádný takový zdroj neexistuje.

Alternace zániková byla tedy zkoumána především na základě dat ze staročeských slovníků: ze všech apelativ, která mají lemma bez koncovky, byla na základě opěrného tvaru, který se neskládal pouze z koncovky, ale také z alternující části tvarotvorného základu, vybrána apelativa bez zřetelného sufixu. Na apelativa neodvozená zřetelným sufixem jsem se zaměřila proto, že právě u nich byly u Gebauera (1963) nalezeny některé nepravidelné tvary, a také proto, že prozkoumat ručně všechna apelativa se zánikovou alternací bylo mimo možnosti této práce. Spolu s těmito jmény byla ze staročeských slovníků vybrána všechna apelativa, která nevykazovala pravidelnou alternaci typu bezkoncovkové tvary s *e*, tvary s koncovkou bez něho (schematicky KeK_KK, např. *orel – orla*). U všech takto vybraných apelativ proběhlo zkoumání tvarů pomocí nástroje Analýza tokenů (jednalo se celkem asi o 600 lemmat), u deminutiv typu *domček* (jež pravidelně vykazují alternaci typu KeK_eKK, tedy *domček – domečku*) bylo možné díky jejich specifické a formálně výrazné stavbě zkoumat tvary přímo v korpusovém manažeru ITB pomocí regulárních výrazů.

Pro alternaci vznikovou na rozdíl od alternace zánikové staročeské slovníky žádné jasné vodítko neposkytují a podoba tvaru není odvoditelná ani na základě Gebauerova (1960) popisu, který pro daný jev představuje nejobsáhlejší zdroj. Podoba tvarů tak musela být odvozována na základě analýzy dokladů z textů ITB. Typy apelativ, kterých se alternace týká, i konkrétní postup zjišťování stavu alternace je popsán níže spolu s výsledky.

Apelativa, v jejichž tvarotvorném základu nastává výjimečná alternace, byla nalezena na základě Gebauerových mluvnic (1960, 1963) a staročeských slovníků, které nepravidelnosti ve skloňování signalizují v opěrném tvaru.

Poměrně komplikovanou otázkou se v případě alternací v tvarotvorném základu ukázalo být přisouzení určitých tvarů určitému lemmatu a s tím související propojování tvarů více lemmat. Situace se poněkud liší u případu kvantitativní alternace a alternace působené jerovým *e* spolu s alternacemi výjimečnými.

V případě dvojic lemmat lišících se pouze kvantitou jsem na základě analyzovaného materiálu dospěla k názoru, že bez rozsáhlé studie věnované vývoji kvantity ve staré češtině není možné dobře odlišit případy dvojic lemmat, které vznikly na základě analogického vývoje paradigmatu, a jejichž tvary by proto bylo vhodné propojit s oběma podobami lemmatu (např. umožnit nalezení tvarů jako

bieda i po zadání lemmatu *běda*), od dvojic lemmat, které se vyskytovaly s rozdílnou kvantitou bez závislosti na vývoji paradigmatu, a jejichž tvary proto představují dvě samostatná paradigmata. Řešení by představovalo propojení tvarů všech lemmat lišících se pouze kvantitou, ale toto řešení nepokládám za adekvátní, protože je možné, že mnoho takových dvojic představuje lemmata pouze variantní, nevznikající z morfologické analogie. Na základě nedostatku kritérií pro rozlišování dvojic, kde je kolísání kvantity spojené s paradigmatem jména, a dvojic, kde tomu tak není, na propojování lemmat v případě kvantity rezignuji. U dvojic lemmat lišících se kvantitou (např. *hora/hóra*, *bieda/běda*) je proto alternace vždy zavedena pouze k podobě, kde se na základě analýzy tvarů apelativ bez dvojí podoby lemmatu pravidelně vyskytuje – tedy dloužení v GEN.PL je zavedeno k podobě lemmatu s krátkou samohláskou, nasvědčuje-li novočeský stav a pořadí ve staročeských slovnících tomu, že je to podoba původní (např. *hora – hór*), a krácení na různých místech paradigmatu u lemmat s dlouhou samohláskou (např. *bieda – běd*). Lemmata *hóra* a *běda* jsou do seznamu pro generování tvarů zavedena jako pravidelná, tedy bez alternace.

V případě, že se pro dané apelativum vyskytuje více podob lemmatu lišících se pouze alternací působenou jerovým nebo vkladným *e*, byla tato lemmata propojena, aby bylo možné najít všechny tvary daného apelativa po zadání kteréhokoli z lemmat. Např. lemmata *oboječek* a *oboječek* jsou propojena tak, že je k nim v seznamu pro generování tvarů přiřazena alternace, která pro bezkoncovkové tvary počítá s výskytem podoby s *e* i bez něho, pro tvary s koncovkou potom s tvary s tvarotvorným základem zakončeným na dvě souhlásky (např. *oboječku*). Staročeské slovníky poskytují pro detekci těchto lemmat dostatečně spolehlivá vodítka.

Stejně tak jsou propojeny tvary lemmat s výjimečnými alternacemi. U některých tvarů totiž nepanuje jistota, ke které podobě lemmatu by bylo třeba je vztáhnout (srov. např. tvar *dctě* a jeho možnou příslušnost k lemmatu *dška*, *dcka*, *dscka* nebo *dcska*). Považuji proto za vhodné nabídnout uživateli Staročeské banky možnost najít všechny tvary zároveň a sám se v nich zorientovat.

Zjištěné alternace tvarotvorného základu jsou u lemmat, v jejichž tvarech se vyskytují, označeny v seznamu pro generování tvarů. Pro označení typu alternace, tvaru, ve kterém k ní dochází, a její konkrétní podoby je užívána značka čitelná hlavně pro lidského vnímatele (celkový popis viz níže u seznamu pro generování tvarů v části 6.5).

K lemmatům s kvantitativní alternací je v seznamu pro generování tvarů přiřazena alternace typu kvantita. V její značce je popsáno, kterých tvarů se alternace týká, a je uvedeno, zda se jedná o dloužení, nebo o krácení. V písemném záznamu znamená krácení a dloužení změny, které shrnuje Tabulka 26. Jak je z ní patrné, jediný komplikovanější případ představuje krácení diftongu *ie* – tvary jako *jezví* nebo *mistem* (od *jiezva*, *miesto*) ukazují na to, že je třeba počítat i se zkrácenou podobou nástupnických podob diftongu *ie*.

dloužení	krácení
a > á	á > a
e > é	é > e
i > í	í > i
o > ó	ó > o
u > ú	ú > u
y > ý	ý > y
ě > ie	ie > ě, e, i

Tabulka 26: Krácení a dlužení vokálů při kvantitativní alternaci

Lemmata s alternací vzniklou vývojem jerů nebo vkladným *e* mají zavedenu značku začínající E0. Podoba tvarotvorného základu v pádech s koncovkou *a* v pádech bez ní je ve značce popsána schematicky pomocí sekvence značky K pro konsonant *a* a *e* pro hlásku *e*, kterou se signalizuje změna na konci tvarotvorného základu. Nejčastější situaci představuje střídání sekvence KeK v tvarech bez koncovky (např. sekvence *rel* nebo *zek* ve tvarech jako *orel*, *otázek*) a KK v tvarech s koncovkou (např. sekvenci *rl* nebo *zk* ve tvarech jako *orlovi*, *otázka*).

Lemmata s výjimečnou alternací mají zavedenu alternaci typu základ, v jejíž značce se vypisuje celá podoba tvarotvorného základu v určitých tvarech (např. pro lemma *čest* to jsou ve tvarech s koncovkou podoby *čest*, *čs*, *čc*, *ct*).

Následující odstavce shrnují hlavní výsledky, ke kterým analýza jednotlivých typů alternací v tvarotvorných základech u apelativ ve sledovaném období dospěla.

6.3.1 Kvantitativní alternace

Při pojednání o staročeské kvantitě je třeba mít na zřeteli, že velký počet pramenů kvantitu neznačí vůbec a i prameny, které ji značí, jsou často nekonzistentní. Stav nalezený v textech ITB tak o stavu staročeském vypovídá jen částečně a nutně do jisté míry odráží rozhodnutí editorů jednotlivých textů.

Doklady nepravidelných jevů pocházející z prozatím nespolehlivých textů v ITB, ve kterých není v rukopisu kvantita označována, nebo mají pouze nespolehlivou edici, jsem se rozhodla řadit pouze do seznamu výjimek, protože zde prozatím neexistuje kvalifikované rozhodnutí editora.

Na začátku pojednání o kvantitě je třeba upozornit také na nerozlišitelnost mezi dlužením v určitých tvarech paradigmatu a výsledkem diftongizace *o>uo* – např. tvar *buoha* může být výsledkem analogického dlužení podle NOM.SG *bóh*, nebo se může jednat o diftongizaci krátkého *o* na *uo*. Tato situace byla u různých apelativ zohledněna různě. V případě, že byl tento jev nalezen u typu jmen, která vykazují alternaci v kvantitě i u jiných vokálů než u *o*, byl jev pojímán jako analogie podle jiných tvarů paradigmatu (např. *bóh* – *buoha* jako *práh* – *práhu*). Jestliže se vyskytoval u jmen, která jinak alternaci nevykazují (např. *rov* – *ruov*), byl ponechán stranou – dané tvary vzniknou aplikací pravidla o diftongizaci.

Kolísání v kvantitě je nejrozšířenější v ženské a-kmenové deklinaci. Až na několik drobných výjimek jako např. *rada – rádu* vykazují apelativa s krátkým vokálem kolísání pouze v GEN.PL, pokud v něm vzniká jednoslabičný tvar (*ryba – rýb, žena – žen*). Tato alternace byla v textech ITB doložena hojně, a do seznamu pro generování tvarů je proto zanesena systematicky pro dvojslabičné a-kmeny, u nichž je GEN.PL jednoslabičný (platí i pro a-kmeny mužské, celkem se jedná asi o 350 jmen).

Dvojslabičná apelativa s dlouhým vokálem v tvarotvorném základu vykazují ve velké míře krácení – systémově se vyskytuje v INS.SG, GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL, někdy se předpokládá i v duálu. Vyhledání tvarů dvojslabičných apelativ s první slabikou dlouhou umožnilo nalézt poměrně početnou skupinu jmen, která v kvantitě kolísají. U většiny z nich platí, že v pádech, kde se předpokládá krácení, jsou doloženy tvary zkrácené i nezkrácené (*brána – branama/bránama, jícha – jichú/jíchú*), u mnoha z nich bylo nalezeno kolísání v kvantitě i v pádech, kde se kolísání nepředpokládá (*múka – muky/múky*). Mezi oběma skupinami se nepodařilo nalézt žádný jazykový rozdíl (např. hmotná – nehmotná entita, typ vokálu v tvarotvorném základu), doložení tvarů se tedy zdá být spíše otázkou náhody. Pro účely generování tvarů je proto vhodné zavést ke všem apelativům, u nichž je kolísání doloženo, alternaci v celém paradigmatu (jedná se asi o 80 jmen).

Podobné kolísání v kvantitě je doloženo u ženských ja-kmenů. Na rozdíl od a-kmenů se zde však dlužení v GEN.PL týká pouze apelativ *země* a *dušě*, u jiných jmen doloženo není. Krácení u dvojslabičných apelativ s první slabikou dlouhou je doloženo u menšího počtu apelativ než u a-kmenů (jedná se o 12 lemmat). Opět je vhodné místo alternace systémově v INS.SG, GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL počítat s alternací v celém paradigmatu (*kóžě – bez kožě/kóžě, koží/kóží*).

Částečně podobný typ alternace kvantity se vyskytuje ještě u středních o-kmenů – dvojslabičná apelativa s první slabikou krátkou vykazují dlužení v GEN.PL, je-li jednoslabičný. Jev se však týká pouze omezeného počtu apelativ (*vrata, tělo, slovo, kolo*). U jména *usta* se alternace rozšířila do celého paradigmatu. U dvojslabičných apelativ s první slabikou dlouhou se vyskytuje krácení v GEN.PL a nepravidelně i v pádech jiných. Jev se opět týká omezené skupiny apelativ (jde o 8 lemmat, např. *péro, písmo, léto, dielo*).

Jiný typ kvantitativní alternace vykazují jména v NOM.SG jednoslabičná, tedy mužské o-kmeny, u-kmeny a jo-kmeny a ženské i-kmeny. Společným jevem je u těchto deklinací krácení vokálu ve tvarech s koncovkou (*boha, nožě*) oproti tvarům s vokálem dlouhým v bezkoncovkových tvarech (*bóh, nóž*). U všech deklinací se jev týká omezené skupiny jmen (u o-kmenů např. jmen *bóh, práh, snieh*, u u-kmenů např. jmen *dóm a vól*, u jo-kmenů např. jmen *děšč, hnój, nóž*, u i-kmenů jmen *sól, hól* a zřejmě i *ciev*) a pro všechny tyto deklinační typy platí, že byly nalezeny i tvary analogické – tedy krátké v tvarech bez koncovky a dlouhé v tvarech s koncovkou (*dešt, chleb, dvor, buoha, vietra, suolí*). Je proto opět vhodné počítat u těchto jmen s alternací kvantity v celém paradigmatu (celkem se u všech těchto deklinací jedná o necelých 40 lemmat, nejpočetněji jsou mezi nimi zastoupeny o-kmeny (20 zástupců)).

Výjimečné je u těchto deklinací dlužení – týká se jen apelativa *čas* (*do čas*).

Alternace jiného typu se vyskytuje u apelativa *pán* – v singuláru se předpokládají dvojtvary, v duálu a plurálu podoby s dlouhým vokálem. Na základě dokladů z textů ITB se ale opět jedná spíše o alternaci v celém paradigmatu.

Další typ kvantitativní alternace má substantivum *peniez* – původně je tvarotvorný základ *peněž* v GEN.PL, DAT.PL, LOC.PL a INS.PL a ostatní tvary mají tvarotvorný základ *peniez*, ale vyskytují se také tvary analogické, proto se opět počítá s alternací v celém paradigmatu.

Další deklinací, která vykazuje systematickou alternaci v kvantitě, jsou střední n-kmeny. Platí u nich, že tvary s koncovkou *-ě* jsou tvořeny od tvarotvorného základu s dlouhým vokálem (např. *břiemě*, *rámě*), tvary ostatní od tvarotvorného základu s vokálem krátkým (např. *břěmeno*, *rameno*). Tato alternace je pravidelná, výjimky nebyly v textech ITB nalezeny.

U ostatních deklinací se alternace délky týká jednotlivých apelativ a typově se různí – u mužských n-kmenů alternuje kvantita u lemmatu *kámen* (v NOM.SG a ACC.SG je vokál dlouhý (výjimečně i krátký), jinde vždy krátký), u r-kmenů se alternace týká lemmat *máti*, *mátě*, *máteř* (pouze tyto tvary mají dlouhý vokál, navíc se vyskytuje i tvar *mateř*), u středních jo-kmenů alternuje kvantita v celém paradigmatu u apelativa *plúcě* a u nt-kmenů se vyskytuje specifická alternace u lemmatu *dietě* (v singuláru a duálu má tvarotvorný základ podobu *diet/dietě* (kromě tvarů s koncovkou *-ma*), v plurálu a tvarech s koncovkou *-ma* podobu *dět*).

6.3.2 Alternace působené jerovým či vkladným *e*

Shrnutí výsledků analýzy alternací působených jerovým či vkladným *e* si nejprve všímá alternace zánikové (včetně případů, kde se *e* ve tvaru pouze přesunuje (*švec* – *ševců*)), potom alternace vznikové. Tento rozdíl je výhodný z hlediska výkladu, protože každá z těchto alternací byla zkoumána jinak, ale z hlediska jevu samotného je třeba mít na zřeteli, že se u obou těchto alternací jedná o tentýž jev – tvary bez koncovky mají podobu tvarotvorného základu s *e*, zatímco tvary s koncovkou toto *e* v tvarotvorném základu nemají. Kromě toho se u obou alternací vyskytují apelativa, která mají tvarotvorný základ s *e* i bez něj, a to i u tvarů bezkoncovkových (*mezk/mezek*, *bázn/bázen*, *jiskr/jisker*) i u tvarů s koncovkou (*pohřebu/pohřbu*, *lepu/lpu*), ve výjimečných případech u všech tvarů (*plt/plet*, *plti/pleti*). Situaci komplikují také tvary NOM.SG, které podle toho, zda mají, nebo nemají koncovku, mají, nebo nemají v tvarotvorném základu *e* (*rzě/rez*, *obcě/obec*, *bukev/bukva*). V seznamu pro generování tvarů je pro vznikovou i zánikovou alternaci zavedena společná značka.

Alternace zániková

Analýzou tvarů apelativ neodvozených zřetelným sufixem a všech apelativ, u nichž staročeské slovníky indikovaly jinou alternaci než pravidelně se vyskytující typ KeK_KK (typ KeK_KK ukazují např. tvary *krev* – *krve*, *den* – *dne*, typ odlišný např. tvary *rtek* – *retku*) bylo zjištěno, že nepravidelné tvary apelativ, u nichž staročeské slovníky uvádějí alternaci KeK_KK (celkově i se jmény odvozenými jde asi o 2400 lemmat) jsou velmi výjimečné (dohromady se u všech deklinací jednalo o asi 15 tvarů, např. *stupeni*, *ženi*, *týdeny*).

Na základě údajů ve staročeských slovnících i tvarů získaných pomocí nástroje Analýza tokenů byly popsány typy zánikové alternace, které se od alternace nejrozšířenější – tedy alternace KeK_KK – nějak liší.

U mužských o-kmenů a jo-kmenů představuje druhý nejrozšířenější typ alternace taková změna tvarotvorného základu, při níž *e*, které se vyskytuje v bezkoncovkových tvarech, ve tvarech s koncovkou na dané pozici mizí a objevuje se o jednu pozici hlouběji ve tvaru – např. *švec* – *ševce*, *domček* – *domečku*, *rtek* – *retku*, schematicky KeK_eKK. Tato alternace je typická pro deminutiva, ale vyskytuje se i u jiných apelativ (alternace se týká asi 130 lemmat).

Výjimečně jsou ve staročeských slovnících u těchto apelativ zavedeny i NOM.SG vzniklé analogií: *oboječek*, *pacholeček*, *ostenec*, *blíženec* vedle pravidelného *obojček*, *pacholček*, *ostnec*, *blížnec*. U těchto apelativ je proto třeba počítat s tvary obsahujícími sekvence KeK+eKeK v bezkoncovkových tvarech (*obojček*, *obojčeček*) a sekvenci eKK (*oboječku*, *pacholečka*) ve tvarech s koncovkou.

U i-kmenů se ve tvarech s koncovkami *-mi* a *-ma* objevují dvojtvary jako *zdmi* a *zedmi*. První z tvarů přitom představuje tvar původní, druhý tvar vznikl analogií. Tyto tvary se vyskytují u jmen s původně jerovým *e* (je jich kolem 30), u jmen s *e* vkladným (typu *piesen*, *bázen*) se nevyskytují.

Další poměrně rozšířený typ alternace se vyskytuje u o-kmenů, jo-kmenů a i-kmenů a představují ho apelativa, která mají kromě tvarů bezkoncovkových v celém paradigmatu dvojtvary. Jedná se např. o jména *lep*, *vojen*, *dech*, *mandel*, *datel*, *sršen*, *stred* nebo *pohřeb*. Byly tedy doloženy tvary jako *lepu* i *lpu*, *strelu* i *strdu*, *pohřebi* i *pohřbi* atd. (takových apelativ bylo nalezeno asi 20).

Opačný případ alternace se vyskytuje u jmen, která mají dvojtvar v bezkoncovkových tvarech, ale jinak celé paradigma společné – např. *cukr/cuker*, *mezk/mezek*, *bázn/bázen* (takových lemmat je asi 90).

Výjimečný je případ lemmat *plt* a *plet*, u nichž staročeské slovníky uvádějí dvojí podobu ve všech tvarech.

Ostatní alternace se týkají již pouze malých skupin jmen.

U substantiv *mest* („mošt“), *mez* („mezek“), *bezd/pezd/pest* („zadnice“) mizí v pádech s koncovkou *e* z tvaru před sekvencí dvou souhlásek, ne pouze před souhláskou jedinou, jak je tomu u většinových případů (pravidelné tvary jsou tedy *mest* – *mstu*, schematicky eKK_KK). Podobným případem je apelativum *lest* (*Isti*) – u něj však nastává i specifické kolísání před koncovkami *-mi* a *-ma*, proto je jeho alternace odlišná od uvedených lemmat o-kmenových. U apelativa *debř* se kromě právě popsané alternace (*debř* – *dbři*) uvádějí i tvary bez alternace (*debř* – *debři*). Jméno je tím specifické. Jeho podoba s dlouhou samohláskou (*débř*) je zase výjimečná v tom, že se ve tvarech s koncovkou ztrácí dlouhé *é*.

Lemmata *hřbet*, *chřbet*, *hmez*, *čber* a *snem* mají zároveň typ alternace KeK_eKK a tvary bez alternace, tedy např. *čebru* i *čberu*.

U lemmat *česnek*, *podšev*, *hroznek*, *paznohtek/paznehtek* a *hroznec* je třeba počítat zároveň s typem nejčastějším (KeK_KK) i s přesunem *e* hlouběji do tvarotvorného základu (KeK_eKK), tedy např. *česenu* i *česnu*, *hrozenku* i *hroznku*.

Nejsložitější alternace se vyskytují u apelativ *blskēt* a *bezden*, proto byly podoby tvarotvorného základu těchto jmen v seznamu pro tvoření tvarů vyjmenovány. U apelativa *blskēt* se v celém paradigmatu objevují základy *bleskt*, *blskt*, *blskēt* a *blesket*, jméno *bezden* tvoří bezkoncovkové tvary pouze od této podoby tvarotvorného základu, tvary s koncovkou mohou mít podle staročeských slovníků podobu *bezdn*, *bezden* i *bezedn*.

Alternace vzniková

Alternace vzniková se vyskytuje u a-kmenů, ja-kmenů, středních jo-kmenů a středních o-kmenů, tedy deklinací, které mají v NOM.SG tvar s koncovkou a v GEN.PL tvar bezkoncovkový. Stejný jev je třeba předpokládat u mužských o-kmenových pluralií tantum, kde se oproti tvaru NOM.PL s koncovkou vyskytuje v GEN.PL i tvar bezkoncovkový. U ženských a-kmenů a středních o-kmenů je v GEN.PL tvar pouze bezkoncovkový. U ostatních deklinací se vyskytují i tvary GEN.PL s koncovkou. Alternace se týká pouze GEN.PL bez koncovky a pouze apelativ, jejichž tvarotvorný základ končí na skupinu alespoň dvou souhlásek. Zároveň však platí, že u některých skupin souhlásek se alternace vyskytuje (*okno – oken*), u jiných nikoliv (*hvězda – hvězd*) a u některých jsou doloženy dvojtvary (např. *jitro – jitr/jiter*). U a-kmenů a o-kmenů nelze ani na základě nejpodrobnějšího gramatického popisu problematiky u Gebauera (1960, 1963) stanovit, kterých skupin souhlásek na konci tvarotvorného základu se alternace týká, a kterých ne, u ostatních deklinací se tvary s alternací vyskytují pouze u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na sekvenci v písmu označenou jako Kc nebo Kn (např. *súdcĕ, vajce, višně – súdec, vajec, višeň*).

U o-kmenů a a-kmenů bylo proto nutné situaci zjišťovat přímo v textech ITB. Ze staročeských slovníků byly za tímto účelem vybrány všechny kombinace posledních dvou souhlásek v tvarotvorném základu o-kmenů a a-kmenů (např. *zk, zd, kn, tr, rch*), a to včetně pluralií tantum (u mužských o-kmenů se jednalo pouze o pluralia tantum, protože jen u nich se vyskytuje NOM s koncovkou, ale GEN bez koncovky). V seznamu tokenů v nástroji Analýza tokenů potom bylo na základě tokenů zakončených např. *zk* a *zek*, *zd* a *zed*, *kn* a *ken*, *tr* a *ter*, *rch* a *rech* zjišťováno, zda se v textech ITB vyskytují tvary s alternací (*otázek, oken*), nebo bez ní (*hvězd, patriarch*), nebo obojí (*jitr, jiter*). Tvary nalezené v seznamech nástroje Analýza tokenů byly vždy ověřovány v textech ITB kvůli homonymiím, nespolehlivé doklady byly dohledávány v kopiích rukopisů nebo edicích. Tímto způsobem byly získány skupiny sekvencí souhlásek, které se vyskytují pouze bez alternace, pouze s alternací a s alternací i bez ní (tyto skupiny představuje Tabulka 11, zde opakovaná jako Tabulka 27, tučně zobrazené sekvence jsou do jednotlivých skupin zařazeny na základě doložení, obvykle zobrazené na základě analogie, vysvětlení viz v části 3.2.2.2). Toto rozdělení sekvencí souhlásek na konci tvarotvorného základu je promítnuto do seznamu pro generování tvarů – pro dané lemma se na základě koncové sekvence souhlásek tvarotvorného základu bude tvořit tvar bez alternace, tvar s alternací (takových lemmat je asi 2100) nebo tvary oba (takto zakončený tvarotvorný základ má asi 1100 lemmat). Ukáže-li se však tento způsob příliš komplikovaný, nebo pokud se objeví tvary, které

výsledky provedené analýzy zpochybní, je vždy možné generovat tvary s alternací i bez ní pro všechny a-kmeny a o-kmeny s tvarotvorným základem zakončeným na alespoň dvě souhlásky.

jen s alternací				jen bez alternace		s alternací i bez ní	
ck	nv	žn	žh	gm	jl	br	dv
čb	pk	bk	žm	kt	ld	dl	jd
čk	pl	bl	žv	mp	lch	dr	jm
čm	rk	bn		nd	mch	cht	ks
db	rl	čl		rch	ms	jn	lv
dk	rm	čn		st	nc	kr	mb
dm	rv	d'k		vd	nh	lk	nb
hl	řk	dn		zd	nt	lm	nch
hn	sb	fr		žd	nz	rn	ns
chv	sm	hv		bz	pf	sk	rb
kl	jk	chn		cb	pr	sl	rd
kn	sn	mk		cn	pt	tl	rt
kv	šk	ml		ct	rh	tr	vl
lb	tb	ňb		čt	rp	tv	
ln	tk	pn		gr	rz	zb	
lt	tn	ps		hk	sp	zk	
mn	vk	řn		hr	št	zl	
nk	vn	šn		chk	vm	zv	
ňk	zn	šv		chl	xt	žb	
nn	žk	vb		jch		bt	

Tabulka 27: Skupiny souhlásek pro generování tvarů GEN.PL o-kmenů a a-kmenů s tvarotvorným základem zakončeným na alespoň dva konsonanty

Provedená analýza vyžaduje několik komentářů:

a) U mnoha kombinací souhlásek se nepodařilo získat žádné doklady. U těchto kombinací bylo na možný tvar GEN.PL usouzeno na základě novočeského stavu (ověřeného v korpusu SYN) pro apelativa, která se dochovala do současné češtiny (např. *kapsa* nebo *karta*). U apelativ, která se nedochovala (např. *korábna*, *varda*), byl tvar GEN.PL určen na základě analogie s doloženými tvary (tam, kde je situace nejasná, se pro jistotu počítá s dvojtvar). U apelativ ve sledovaném období ojedinělých a u apelativ, kde je samotný tvar GEN.PL nepravděpodobný (např. *drakorza*, *bihra*), se počítá s tvarem bez alternace.

b) Analýzou tvarů bylo dále zjištěno, že tvoření tvaru GEN.PL je na skladbě souhláskové skupiny na konci tvarotvorného základu nezávislé u apelativ v NOM.SG jednoslabičných. Ta jednoslabičná jména, která neobsahují v tvarotvorném základu z hlediska současné češtiny slabikotvorné *r* nebo *l*, tvoří GEN.PL z tvarotvorného základu s alternací – *her*, *ker*, *den*. Jednoslabičná apelativa, která takové *r* nebo *l* mají, tvoří GEN.PL buď bez alternace (*zrn*, *vln*, *mlh*), nebo s ní (*brev*), nebo obojím

způsobem (*slz, slez*). Záleží na původní poloze jeru před likvidou (zanikl), nebo za ní (vokalizoval se). Původní tvary se měnily analogií.

c) Specifickou alternaci vykazují apelativa *mzda* a *msta*: sekvence souhlásek na konci tvarotvorného základu se u nich chová jako celek, tvar GEN.PL je tedy *mezd, mest* (srov. stejný jev u apelativ *mest, bezd* výše).

d) U některých apelativ vedla původně vzniková alternace v GEN.PL k alternacím v celém paradigmatu, nebo alespoň v jeho části. Tato situace byla nalezena u lemmat *blcha, dska* a *stblo*.

e) U mužských o-kmenových pluralií tantum je vzniková alternace zavedena s ohledem na možnost výskytu starého bezkoncovkového GEN.PL (*otdavky – otdavek*). Nicméně je třeba zmínit, že staročeské slovníky u těchto apelativ uvádějí v naprosté většině případů jako opěrný tvar GEN.PL s koncovkou *-óv* a bezkoncovkový tvar se v textech nevyskytuje (až na tvar *varhánky*, který může ale mít i ženský rod).

U středních jo-kmenů a mužských i ženských ja-kmenů byla provedena analýza tvarů apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na Kc a Kn a byl potvrzen stav popisovaný u Gebauera (1960). U těchto jmen je tedy v seznamu pro generování tvarů zavedena vzniková alternace v bezkoncovkovém GEN.PL.

6.3.3 Alternace výjimečné

Jako poslední byly popisovány alternace, které nelze zobecnit. Týkají se jednotlivých lemmat, vyplývají z hláskových změn, ale do podoby tvarů zasahuje analogický vývoj. U všech těchto apelativ jsou v seznamu pro generování tvarů vyjmenovány podoby tvarotvorného základu pro skupiny tvarů, kde dochází k odlišnostem (někdy se více podob tvarotvorného základu uplatňuje v celém paradigmatu). Apelativa s výjimečnými alternacemi byla nalezena na základě Gebauerových příkladů (Gebauer 1960, 1963) a na základě staročeských slovníků (apelativa mají nepravidelnou alternaci v opěrném tvaru). Jedná se o apelativa s původními podobami lemmat *cierkev, čest* a *účsta* (včetně podob odvozených prefixací), *dřevo, dřvi, dska, křest, trest* (,třtina'), *test* (,tchán, tchyně'), *tščě* (,tchyně'), *tščicě* (,sklíčenost'), *ppeř, stblo* a *vep* (,úpění').

6.4 Popis hláskových změn

Kapitola hláskové změny se zaměřovala na popis takových formálních změn tvarotvorných základů, koncovek i celých tvarů, které jsou pro staročeské období dobře popsatelné pravidlem (a není tedy třeba je primárně vztahovat pouze k určitým lemmatům). Jako hláskové změny byly v této kapitole pro jednoduchost označovány všechny změny hlásek a jejich skupin projevující se v písmu, i když některé z těchto jevů obvykle nejsou jako hláskové změny označovány (např. střídání velár a sykavek na konci tvarotvorných základů jako v příkladu *vlk* – *vlci*) a některé jsou pouze záležitostí pravopisného systému (např. značení sekvence hlásek *ň* a *e* ve tvarech jako *koněm*).

Uplatnění hláskových změn umožňuje z tvarů lemmat i koncovek, které jsou do podkladů zaneseny v podobě k roku 1300, získat všechny jejich podoby nástupnické (např. aplikací změn *ie > í* a *ě > e* vznikne od tvaru *vieřě* podoba *víře*) a také získat náležité tvary při spojování tvarotvorných základů a koncovek (např. tvarotvorný základ *vlk* pro spojení s koncovkou *-i* potřebuje pravidlo *k+i=ci*, aby vznikl náležitý tvar *vlci*).

Při popisu hláskových změn sloužilo jako východisko Gebauerovo Hláskosloví (Gebauer 1963), které bylo soustavně konfrontováno se staročeskými slovníky a texty ITB.

Pro přehlednost byly hláskové změny ve výkladu rozděleny na změny samohlásek a změny souhlásek, u změn samohlásek byly dále rozlišovány změny závislé na kontextu (hláskovém okolí nebo postavení ve slově), a změny bezkontextové. Bezkontextových změn bylo nalezeno jen velmi málo.

Protože však popsané hláskové změny mají umožnit generování všech tvarů apelativ ve sledovaném období, není následující shrnutí strukturováno podle rozdělení změn na samohláskové, souhláskové, kontextové a bezkontextové, ale místo toho se pokouší popsat postup, který je třeba při generování uplatnit, aby vznikly všechny tvary apelativ sledovaného období. Zároveň shrnutí ve formě tabulek rekapituluje všechny hláskové změny, které pokládám za vhodné zavést do podkladů pro automatickou morfologickou analýzu ve formě pravidel. Změny jsou do tabulek rozděleny podle toho, zda a) nastávají pouze v tvarotvorném základu, b) pouze v koncovce, c) pouze na konci tvarotvorného základu, d) v tvarotvorném základu i v koncovce a e) spolu s předchozími možnostmi také až ve výsledném tvaru (srov. např. sekvenci *ti* ve tvaru *milosti*, která podléhá změně na *ci*). To, zda je toto dělení změn pro generování tvarů vhodné, může ukázat až praktická aplikace. Stejně tak až praktická aplikace ukáže, v jakém pořadí je vhodné aplikovat i jednotlivé hláskové změny.

Na konci shrnutí je připojen přehled hláskových změn, které se kombinují s alternacemi, a jsou proto vázány pouze na určitá lemmata.

Téměř u všech popsaných změn se vyskytují výjimečné případy. Protože se však jedná o jednotlivosti, nejsou zavedeny do shrnutí – všechny mohou být nalezeny ve výkladech o jednotlivých hláskových změnách.

6.4.1 Návrh postupu generování tvarů

Při generování tvarů se bude vycházet od lemmatu, ze kterého bude získán tvarotvorný základ a ten bude kombinován s koncovkami. Z teoretického úhlu pohledu se zdá, že bude vhodné postupovat v těchto krocích:

1) Nejprve je třeba z lemmat získat tvarotvorné základy. Protože podobu tvarotvorného základu pro tvoření dalších tvarů významně ovlivňuje změna *šč > št* (v písmu i *št* podle hláskového okolí), zdá se vhodné aplikovat nejprve tuto změnu. Podmínky této změny shrnuje Tabulka 28.

Sloučení buněk pro změnu a kontext v této tabulce i tabulkách následujících znamená, že se daná změna graficky neprojevuje pouze na písmeni pro hlásku, které se týká změna, ale také na písmeni pro hlásku, která tvoří kontext dané změny (např. v sekvenci *šče* se mění jak *č* na *t*, tak *e* na *ě*). Znak *>* znamená, že je třeba počítat s podobou původní i nástupnickou, znak *=* znamená, že je třeba danou sekvenci hlásek změnit a původní podoba se nevyskytuje. Nevyplněný sloupec kontext znamená, že se jedná o změnu bezkontextovou.

změna	kontext	příklad
šč > št	na konci slova	plášč, plášť
šč > št	před ě, ie, i, í	púšče, púště
šče > ště		hradišče, hradiště

Tabulka 28: Změny, které je třeba aplikovat na lemma před získáním tvarotvorného základu

Potom může být z lemmat (rozmnožených o podoby se změnou *šč > št/šť*) získán tvarotvorný základ – ten vznikne z lemmatu po odtržení koncovky NOM.SG (ta často je i nulová). V celém procesu je třeba odlišovat deklinace tvrdé a měkké, protože jen tak je možné v dalších krocích určit, ve kterých tvarech dochází k hláskovým změnám podmíněným měkkostí, nebo tvrdostí hlásek, a v kterých nikoli. Rozdělení deklinací na tvrdé a měkké ukazuje Tabulka 29.

deklinační typy							
mužské			ženské			střední	
tvrdé	měkké	smíšené	tvrdé	měkké	smíšené	tvrdé	měkké
o-kmeny	jo-kmeny	i-kmeny	a-kmeny	ja-kmeny	i-kmeny	o-kmeny	jo-kmeny
a-kmeny	ьjo-kmeny			ьja-kmeny	r-kmeny	n-kmeny	ьjo-kmeny
u-kmeny	ja-kmeny				ъv-kmeny		nt-kmeny
n-kmeny	ьja-kmeny						jo-kmeny+s-kmeny
t-kmeny							

Tabulka 29: Rozdělení deklinačních typů na měkké, tvrdé a smíšené

U deklinací tvrdých představuje tvarotvorný základ podoba lemmatu po odtržení koncovky (jež může být i nulová).

U deklinací měkkých je třeba rozlišovat tři skupiny apelativ podle hláskové stavby tvarotvorného základu. První skupinu tvoří jména, která mají po odtržení koncovky na konci tvarotvorného základu hlásky reprezentované písmeny *ž, š, č, ř, c, j*. Jejich tvarotvorný základ je v této podobě pro tvoření všech tvarů dostačující. Druhou skupinu tvoří jména, která mají po odtržení koncovky tvarotvorný základ zakončený na *b, f, l, m, p, s, v, z* (tedy hlásky obojetné) – u těchto apelativ je třeba tvořit tvarotvorné základy jednak s touto podobou hlásek, jednak s jejich podobou palatalizovanou, protože některé přepisy palatalizovanou podobu užívají (např. *zem'ú*), a bez zavedení palatalizovaných podob by tedy nebylo možné tyto tvary v textech najít. Třetí, nejkomplikovanější skupinu, tvoří jména, která mají na konci tvarotvorného základu *d, t, n* nebo *d', t', ň*. U lemmat zakončených na *die, tie, nie, dě, tě, ně, di, ti, ni, dí, tí, ní* (např. *hledie, hádě, bytie, kotě, hradiště, bohyni, čekánie, báně, lodí*) je třeba tvořit tvarotvorný základ zakončený *d', t', ň*. U mužských jmkmenů zakončených na *d', t', ň*, ale i *n* (*hlemýžď, arcipříšť, oheň, sršen*) je třeba tvořit tvarotvorný základ zakončený na *d', t', ň*. U ženských ja-kmenů zakončených na *ň* (*výheň, povodeň*)³⁰⁸ je třeba tvořit tvarotvorný základ zakončený na *ň*.

Stejně skupiny tvarotvorných základů je třeba rozlišovat u i-kmenů. Rozdíl mezi touto deklinací a deklinacemi měkkými spočívá v tom, že některé tvary jsou tvořené pravidelně od tvrdého tvarotvorného základu, jiné od měkkého (detailní charakteristiku viz níže). U i-kmenových apelativ, jejichž tvarotvorný základ končí v lemmatu na *d', t', ň*, nebo *d, t, n* (*čeled', smet', daň, čeled, smet, dan, hosti, sáni, objědi*), je tedy třeba předpokládat tvarotvorný základ zakončený jak *d, t, n*, tak na *d', t', ň*. U apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na obojetnou souhlásku je třeba předpokládat podobu se souhláskou palatalizovanou i nepalatalizovanou. U souhlásek *ž, š, č, ř, c, j* se střídání podoby tvarotvorného základu v písmu neprojevuje.

Ostatní smíšené deklinace se od i-kmenů liší. U r-kmenů se smíšenost netýká tvarotvorného základu, ale podoby zakončení, takže všechny hláskové změny mohou být vyvozeny na základě tvarů uvedených v popisu deklinačního paradigmatu (*dceřú > dceři*, ale *dcerú > dcerou*) a tvarotvorný základ je postačující tvořit v podobě *mat* (při zohlednění alternace kvantity) a *dc*.

U ъv-kmenů se v naprosté většině tvarů paradigmatu vyskytuje tvrdá podoba tvarotvorného základu, měkká podoba se může vyskytnout pouze v několika tvarech (viz níže). U těchto apelativ je tedy třeba počítat s tvarotvornými základy jako *bukv* (tvrdým i měkkým bez značení palatalizace) i *bukv'* (měkkým se značením palatalizace).

Změny na konci tvarotvorného základu po odtržení koncovky u měkkých a smíšených deklinací shrnuje Tabulka 30.

³⁰⁸ Bezkoncovková ja-kmenová lemmata zakončená na *d', t'* se ve staročeských slovnících nevyskytují.

změna na konci TZ (po odtržení koncovky)	výskyt	příklad TZ
b, f, l, m, p, s, v, z > b', f', l', m', p', s', v', z'	měkké deklinace, i- kmeny, ъv-kmeny	zem, zem', král, král', otep, otep'
d, t, n = d', t', ň	měkké deklinace	hád' (hádě), báh (báně), znameň (znamenie), sršeň (sršen)
d, t, n > d', t', ň d', t', ň > d, t, n	i-kmeny	dan, daň, kád, kád', kost, kost'

Tabulka 30: Změny při získávání tvarotvorného základu u měkkých a smíšených deklinací

2) Mnoho lemmat má různý tvarotvorný základ ve tvarech s koncovkou a ve tvarech bez koncovky (*pes – ps*), poměrně často se také vyskytuje alternace délky (*váh – vah*). U některých apelativ jsou také tvarotvorné základy, jejichž podoba musela být vyjmenována v seznamu pro generování tvarů (např. *křest – křt*). Všechny tyto varianty tvarotvorného základu mohou být získány pomocí alternací zavedených v seznamu pro generování tvarů. Tyto změny ještě rozmnoží podoby tvarotvorných základů získaných v prvním kroku. Zároveň bude třeba zohledňovat informaci o tom, jaké tvary se pomocí té které podoby tvarotvorného základu tvoří. U složitých alternací typu základ bude možná jednodušší tvary vyjmenovat, ale to ukáže praktická aplikace.

3) Po získání tvarotvorného základu bude vhodné aplikovat nejprve změny, které se vyskytují pouze v tvarotvorném základu, protože tak nebudou muset být aplikovány až na nepoměrně větší množství výsledných tvarů (tyto změny shrnuje Tabulka 32).

4) Poté mohou být tvarotvorné základy spojovány s koncovkami. Při spojování tvarotvorných základů s koncovkami je třeba zohlednit změny na konci tvarotvorného základu. Nejsložitější situace nastává v tomto ohledu u i-kmenových apelativ zakončených na *d, t, n* a *d', t', ň*, kde je třeba zohlednit střídání tvarotvorných základů v jednotlivých tvarech – např. INS.SG se tvoří od varianty měkké (*kostú*), LOC.PL pravidelně od tvrdé (*kostech*), výjimečně od měkké (*kostěch*), v některých tvarech dochází pravidelně k analogickému vyrovnání (*danmi* i *daňmi*). Uplatnění tvrdého a měkkého tvarotvorného základu ve spojení s jednotlivými hláskami na začátku koncovek ukazuje Tabulka 31. Jsou v ní odděleny i-kmeny mužské a ženské, protože se v mnoha koncovkách liší.

i-kmeny ženské		i-kmeny mužské	
měkký TZ	tvrdý TZ	měkký TZ	tvrdý TZ
∅	∅	∅	∅
ú, ě, i, ie		ú, ě, i, ie	
e	e	e	e
m	m	m	m
			é, y
			a, u
		o, ó	o, ó

Tabulka 31: Uplatnění tvrdé a měkké podoby tvarotvorného základu u i-kmenových apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *d, t, n* a *d', t', ň* před koncovkami začínajícími na uvedené hlásky

Druhou smíšenou deklinací, kde je třeba zohlednit různé podoby tvarotvorného základu při spojování s koncovkami, jsou ъv-kmeny. Většina tvarů paradigmatu je tvořena z tvrdého tvarotvorného základu (např. *bukv*). Měkká podoba (se značením palatalizace i bez něho, např. *bukv'* vedle *bukv*) se uplatňuje v ACC.SG (s ja-kmenovou koncovkou *-u*), INS.SG (s i-kmenovou koncovkou *-ú*), GEN.DU a LOC.DU (oba tvary s i-kmenovou koncovkou *-ú*).

Hláskové změny, které nastávají na konci tvarotvorného základu u všech deklinací při spojení s koncovkou, shrnuje Tabulka 35 níže.

5) Je otázkou, kdy zohlednit nástupnické podoby koncovek. Celý popis změn počítá s podobami koncovek k roku 1300, koncovky jsou uvedeny pouze v tabulkách popisujících vzory, nejsou součástí seznamu pro generování tvarů a jejich nástupnické podoby často závisí na předchozí souhlásce a typu deklinace. Bude tedy zřejmě dobré zohlednit je až po spojení tvarotvorného základu s koncovkou, tedy spolu se změnami, které se týkají jak tvarotvorného základu, tak koncovky, tak výsledných tvarů.

6.4.2 Přehled hláskových změn

Následující tabulky shrnují hláskové změny popsané v celé kapitole. Změny jsou rozdělené podle toho, zda probíhají pouze v tvarotvorném základu, pouze v koncovce, pouze na konci tvarotvorného základu nebo v tvarotvorném základu i koncovce, případně také až ve výsledném tvaru (viz Tabulky 32–36).

změna	kontext	příklad
ú > ou	na začátku slova	ústa, ousta
o > ó > uo > ů u > ú > ou a > á e > é i > í y > ý	na začátku slova	ucho, úcho, oucho
é > ý	po h, ch, k, r, d, t, n	déka, dýka
ý > ej		pýcha, pejcha
o > vo	na začátku slova	ovcě, vovcě
ře, dě, ňe > tě, dě, ně		hňetenie, hnětenie
rstv > řstv řstv > rstv tstv > ctv, tctv čstv > ctv, cstv žstv > stv šstv > stv		kněžství, kněství
tedln > teln, tedn		smrtedlnost, smrtelnost, smrtednost
dln > dn, ln, nn, n		mučedlník, mučedník, mučelník, mučenník, mučeník

nn > n		panna, pana
kk > k		měkkost, měkost
vz > z	na začátku slova před K	vzdviž, zdviž

Tabulka 32: Hláskové změny, jež se vyskytují pouze v tvarotvorném základu

změna	kontext	příklad
o > ě ó > ie	po ž, š, č, ř, c, j, d, t, ň; po b, f, m, p, s, v, z na konci TZ u měkkých deklinací, po b', f', m', p', s', v', z' na konci TZ	mužovi, muževi
o > e ó > é	po l na konci TZ u měkkých deklinací, po l' na konci TZ	královi, králevi
ě = e ie = é	po l	tele, zelé
óv > ó		mužóv, mužó

Tabulka 33: Hláskové změny, jež se vyskytují pouze v koncovkách

změna	kontext	příklad
u > i ú > í	po ž, š, č, ř, c, j, d, t, ň; po b, f, l, m, p, s, v, z na konci TZ u měkkých deklinací, po b', f', l', m', p', s', v', z' uvnitř TZ a na konci TZ	klíč, klíč
ě > e	po ž, š, č, ř, j, s, z, c	třeví, třeví
ie > é	po ž, š, č, ř, j, s, z, c	mužie, mužé
ú > ou	po h, ch, k, r, d, t, n, b, f, l, m, p, s, v, z, c	ženú, ženou
ó > uo > ů		bóh, buoh, bůh
o > uo	ne na začátku slova	právo, právuo
ie > í		viera, víra
é > í	po b, f, l, m, p, s, v, z, ž, š, č, ř, c, j	řemének, řemínek; jmelé, jmelí

Tabulka 34: Hláskové změny, jež se vyskytují v tvarotvorném základu i v koncovkách

změna	kontext	omezení výskytu	příklad
zh = žd	i, ě, ie		rózh: rózďe
k = c g = z h = z ch = š r = ř	i, ě, ie		vlk: vlci
k = č g = ž h = ž ch = š r = ř	e	o-kmeny	člověk: člověče
c = č z = ž	e	jo-kmeny	otc: otče
d', t', ň > d, t, n d, t, n > d', t', ň	nulová koncovka	měkké deklinace a i-kmeny	oheň: oheň, ohen

d', t', ň = d, t, n	před i, í, ě, ie		koň: koně
ť, đ, ň + e = tě, dě, ně			koň: koněm, zeť: zetěm
d', t', ň + e = d'ě, t'ě, ňe		jo-kmeny	koň: koňem
d', t', ň > d, t, n	před mi, ma		koň: koňmi, konmi
b', f', l', m', p', s', v', z' = b, f, l, m, p, s, v, z	ě, ie, i, í, Ø, K		otep' + i: otepi
šč > št'	nulová koncovka		púšč: púšč, púšť
Kr > Ker Kr > Kir Kl > Kil	nulová koncovka		bratr: bratr, brater, bratir
st > sc	nulová koncovka		zlost: zlost, zlosc
b > p d > t h > ch z > s ž > š	nulová koncovka		chléb: chléb, chlěp

Tabulka 35: Hláskové změny, jež se vyskytují pouze na konci tvarotvorného základu

změna	kontext	příklad
šč > št'	před ě, ie, i, í	púščě, púšťě
šče > ště		púšče, púště
šč > št', št	před konsonantem	kléščky, kléšťky, kléštky
šč > št'	před a, á, o, ó, é, u, ú, Ø	ščáva, štáva púšču, púšťu
r > er r > ir, ri l > il, li	mezi konsonanty	srdce, serdce, sirdce, sridce
t > c	před ě, ie, i, í	mostě, moscě
tc > c dc > c		rádcě, rácé
tc > ts dc > ds		rádcě, rádsě
b > p d > t h > ch z > s ž > š	před p, t, ch, k, s, š	nehty, nechty
p > b t > d ch > h s > z š > ž	před b, d, h, z, ž	prosba, prozba
b', f', l', m', p', s', v', z' > b, f, l, m, p, s, v, z	e, é, a, á, u, ú, o, ó	omám' enec, omámenec, otep' ú, otepú

Tabulka 36: Hláskové změny, jež je třeba aplikovat na výsledný tvar

6.4.3 Hláskové změny aplikované pouze na určitá lemmata

Kromě hláskových změn popsaných výše uvedenými pravidly bylo nalezeno i několik změn spjatých s alternacemi vázanými na lemma. Tyto změny jsou z tohoto důvodu zavedeny přímo v seznamu pro generování tvarů. Jedná se o změny u těchto skupin lemmat:

a) U apelativ zakončených v NOM.SG na *d'eK, t'eK, ňeK, d'ěK, t'ěK, něK*, kde je *e* jerové nebo vkladné, se změna týkající se *d', t', ň* a *d, t, n* kombinuje se zánikovou alternací. Některá lemmata mají ve staročeských slovnících opěrný tvar pouze s tvrdým tvarotvorným základem (*dřiežděc – ždcě*), některá pouze s měkkým (*bařek – řka*), některá s oběma (*fasuňek – ňku/nku*). V textech ITB jsou v zásadě doloženy pouze tvary apelativ s *ň* v tvarotvorném základu, a to tvary s měkkým i tvrdým základem i u apelativ, která mají ve slovníku zaveden pouze základ měkký. Proto pokládám za užitečné tvořit u těchto apelativ tvary s oběma variantami tvarotvorného základu (*pelynku* i *pelyňku*, *batka* i *bařka*).

b) Příbuzným případem jsou a-kmenová, ja-kmenová a střední o- a jo-kmenová apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *d'K, t'K, ňK*, která vykazují vznikovou alternaci v GEN.PL. Sekvence *ňK* se při ní mění na *něK* (*baňka – baněk*) atd. S touto alternací je třeba počítat i u apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *ščK* – u nich je třeba tvořit tvar GEN.PL zakončený jednak na *ščeK*, jednak na *štěK* (*věščba – věščeb, věštěb*).

c) Apelativa s tvarotvorným základem zakončeným na *ščeK* (*plášček, věščec*) a zánikovou alternací typu KeK_KK mají v bezkoncovkových tvarech i tvarech s koncovkou doloženy podoby tvořené z měkkého i tvrdého tvarotvorného základu (*věščec – věščcě, věštce, věštce, věštce, věštce*). U žádného apelativa nebyly varianty doloženy všechny, ale do seznamu pro generování tvarů je u všech zavedena alternace zohledňující všechny nalezené možnosti.

d) Apelativa se stejnou stavbou ale se zánikovou alternací typu KeK_eKK (*měšček – měšečka*) nemají změnu *šč* doloženu v bezkoncovkových pádech (i když je zde změna systémová) a v pádech s koncovkou ji zřejmě není vhodné předpokládat vůbec. Tento výjimečný stav je opět zachycen alternací v seznamu pro generování tvarů.

e) Apelativum *ľubšček* má ojedinělou zánikovou alternaci typu KKK_eKKK, má doloženu změnu *šč* v *šť* a je u něj zřejmě na základě apelativ jako *věščec* třeba počítat s tvarotvorným základem měkkým i tvrdým pro pády s koncovkou i bez ní (*ľubšček – ľubštěk, ľubštek, ľubeščka, ľubešťka, ľubeštka* atd.).

f) Jo-kmenová apelativa zakončená na *řec* a vyznačující se zánikovou alternací mají v tvarech s koncovkou tvarotvorný základ pravidelně zakončený na *rc* (*stařec – starce*). Analýzou tvarů bylo zjištěno, že v podkladech pro generování tvarů je třeba počítat i s tvary analogickými, a to jak v pádech bez koncovky (*starec*), tak v pádech s koncovkou (*stařce*). Do seznamu pro generování tvarů jsou proto zavedeny obě podoby tvarotvorného základu pro všechny tvary.

g) O-kmenová deminutiva zakončená na *rček* (*starček*) mají v bezkoncovkových pádech pouze toto pravidelné zakončení. V pádech s koncovkou byly doloženy tvary s tvarotvorným základem

zakončeným na *řečK* i *rečK* (*stařečku, starečku*), proto jsou do seznamu pro generování tvarů zavedeny obě podoby.

h) U o-kmenových pluralií tantum, která jsou ve staročeských slovnících zavedena v podobě jako *otdavci*, je třeba pro tvoření tvarů vycházet z tvarotvorného základu zakončeného na *k*. Zároveň lze u těchto apelativ předpokládat bezkoncovkový GEN.PL se vznikovou alternací (typu *otdavek*). Ke jménům je proto zavedena alternace tyto jevy zohledňující.

i) Pro úplnost je třeba dodat, že přehláska *a/á > ě/ie* je ve sledovaném období již provedena a kolísání tvarů jí působené je doloženo pouze u omezeného počtu apelativ (např. *čas – čěsi, křesťan – křestěné*). Nepovažuji proto za vhodné zavádět tuto přehlásku do podkladů pro automatickou morfologickou analýzu ve formě pravidla. U lemmat, kde se vyskytuje, je zavedena přímo v seznamu pro generování tvarů.

6.5 Seznam pro generování tvarů

Poslední částí předkládané práce je seznam pro generování tvarů. Tento seznam představuje syntézu poznatků získaných během analýzy tvarů staročeské apelativní deklinace a zároveň základ pro generování tvarů. Jedná se o seznam lemmat získaných ze staročeských slovníků, která jsou přiřazena ke vzorům a zároveň k alternacím tvarotvorného základu, pokud se u daného lemmatu nějaká alternace vyskytuje. Kromě toho je v seznamu uvedeno i případné omezení v čísle, pokud je dané lemma plurale nebo singulare tantum (v takovém případě se od daného lemmatu budou podle přiřazeného vzoru tvořit pouze tvary plurálu, nebo singuláru).

Na základě kombinace informací v tomto seznamu a informací v tabulkách koncovek a zakončení, které popisují vzory, lze získat všechny tvary staročeských apelativ v podobě k roku 1300. Aplikací pravidel popisujících hláskové změny se a) ve vzniklých tvarech uplatní fonotaktické a pravopisné zákonitosti, b) získají nástupnické podoby tvarů.

6.5.1 Postup při vytváření seznamu

Seznam lemmat pro generování tvarů byl vytvářen pomocí nástroje pro práci s komplikovanými daty OpenRefine, který umožňuje složité filtrování a dotazování se na obsah buněk pomocí regulárních výrazů.

Seznam vznikl v několika krocích. Prvním z nich byla automatická extrakce seznamu apelativních lemmat ze staročeských slovníků s použitím rodu a malého písmena lemmatu jako indikátoru. Pro ESSČ byla použita verze z prosince 2014 a počítá se s aktualizací seznamu pro novější verze. Lemmata byla automaticky předběžně rozřazena ke vzorům podle koncovky v reprezentativním tvaru a koncovky tvaru opěrného. Lemmata uvedená ve více slovnících se stejnou morfologickou charakteristikou (rodem, opěrným tvarem) byla v seznamu ponechána pouze jednou. V takové situaci dostávala přednost lemmata ze StČS před lemmaty z ESSČ (v hierarchii následoval GbSlov a MSS). Lemmata uvedená v MSS bez opěrného tvaru nebyla do seznamu zařazena vůbec, protože by se u nich nedal automaticky přiřadit vzor a budou v budoucnu doplněna z ESSČ. Automatickou extrakci provedl s použitím tabulky kombinací koncovek v NOM.SG a GEN.SG, kterou jsem sestavila, Boris Lehečka. Další práce se seznamem už byla pouze manuální a prováděla jsem ji sama.

Nejprve byla vyhledána všechna lemmata, která se do seznamu dostala na základě jmenného rodu, ale jedná se o číslovky a zájmena. Stejně tak byla vyhledána apelativa cizího původu skloňovaná podle cizích deklinací a apelativa skloňovaná podle deklinace adjektivní. Všechna tato lemmata byla ze seznamu vyřazena. Dále byla vyhledána lemmata, u nichž automatická procedura nechala vzor nerozhodnutý, nebo jim přiřadila více vzorů zároveň. Tato lemmata byla roztríděna a přiřazena ke vzorům (celkem se jednalo asi o 6 000 lemmat).

Dále byla ke vzoru ručně přiřazována lemmata v těch deklinačních typech, které obsahují více vzorů. Např. u mužských o-kmenů to znamenalo roztrídění jmen osob, živočichů a neživých entit, u ženských ja-kmenů hledání apelativ s tvarotvorným základem zakončeným na *n/ň* i apelativ jednoslabičných. Při rozdělování lemmat ke vzorům podle významu byl jako rozhodující brán význam uvedený jako první v daném slovníku. Apelativum označující např. zároveň osobu a neživou entitu má tedy přiřazen pouze jeden vzor podle prvního významu. Tohoto omezení jsem si vědoma, ale procházet tisíce heslových statí pro ověření významu bylo mimo možnosti této práce.

V následujícím kroku byly kódovány alternace a označena pluralia a singularia tantum.

6.5.2 Problematické jevy

Po těchto krocích byly v seznamu vyhledány **duplicity**, které v seznamu zůstaly např. v případě, že některý ze slovníků uvádí u daného lemmatu stejný opěrný tvar, ale v jiné podobě (např. u lemmatu *aksamit* uvádí ESSČ uvádí opěrný tvar s koncovkami *-a/-u*, v GbSlov je uvedeno jen *-a*). Pakliže se jednalo o tatáž lemmata (formálně shodná s toutéž morfologickou charakteristikou), byl záznam ponechán v seznamu pouze jednou. Význam nehrál roli – homonyma s toutéž morfologickou charakteristikou byla v seznamu také ponechána pouze jednou.

V souladu s respektováním podob lemmat ve staročeských slovnících bylo **upravování lemmat nebo jejich charakteristik** prováděno pouze v případě, že se jednalo o evidentní chybu (např. lemma *mužnost* uvedená v MSS jako maskulinum, podoba *vřeseň* v MSS označená v ESSČ jako chyba).

Ze stejného důvodu byla do seznamu **lemmata doplňována** jen v odůvodněných případech. Jednalo se a) o doplnění lemmat, která byla v některém staročeském slovníku uvedena v heslové stati s dvojí morfologickou charakteristikou a/nebo dvojím rodem, a u nichž proto automatická procedura vytvořila pouze jeden záznam s nerozhodnutým vzorem. U takových apelativ byl doplněn záznam pro druhou morfologickou charakteristiku (např. *moč* je v GbSlov uvedeno jako i-kmenové femininum a jo-kmenové maskulinum, v seznamu je tedy třeba uvést apelativum dvakrát). Doplněna byla za b) i lemmata, která jsou ve staročeských slovnících zavedena pouze jako odkazy k heslovým statím (např. *úlé* v. *úli*), takže nebyla automatickou procedurou rozpoznána jako apelativní lemmata. Tato lemmata byla doplněna v případě, že jejich podoba umožní nalézt tvary v textech ITB, které základní hláskoslovná podoba nalézt neumozní. Kromě toho byla za c) do seznamu doplněna i lemmata pro tvary, které byly nalezeny v textech ITB, ale žádné lemma se pro ně ve staročeských slovnících nalézt nepodařilo (např. v ESSČ je uvedena pouze lemma *slza*, ale bylo nalezeno několik ja-kmenových tvarů, které opravňují zavedení lemmatu *slzě*). Lemmata doplněná v krocích a) a b) jsou v seznamu pro generování tvarů označena v poznámce jako *pridane_lemma_ve_sl_je*, lemmata doplněná z důvodu c) jsou označena *pridane_lemma_ve_sl_neni*, aby bylo možné tyto formy snadno najít a vyfiltrovat. Lemmata doplněná v krocích b) a c) byla nalezena v důsledku práce na popisu jednotlivých témat, neproběhlo žádné systematické vyhledání všech odkazů a z pochopitelných důvodů jsem se nesnažila ani nalézt všechny tvary nezařaditelné k lemmatům. Je tedy nanejvýš pravděpodobné, že v textech ITB se vyskytují další tvary, pro které staročeské slovníky neuvádějí žádné lemma, nebo jen lemma ve formě odkazu. Zpřesnění v tomto směru však může přinést až automatická morfologická analýza textů ITB, případně doplnění nových lemmat z ESSČ a všech lemmat uvedených pouze jako odkaz do seznamu pro generování tvarů.

V seznamu pro generování tvarů je ošetřena i otázka **propojení lemmat**. Propojení více podob apelativa patřícího k malé deklinaci je technicky řešeno zavedením všech podob apelativa ke stejné deklinaci: např. lemmata *bukev*, *bukva* i *bukvě* jsou řazena mezi *ъv*-kmeny a u všech tak budou tvořeny tvary koncovkami zavedenými ve vzoru *ъv*-kmenů, zatímco např. při řazení lemmatu *bukva* k *a*-kmenům by se předpokládalo plné paradigma podle *a*-kmenů a k propojení s ostatními tvary by nedošlo. U apelativ s alternací působenou jerovým *e* nebo alternací výjimečnou se propojení lemmat řeší zavedením alternace tvarotvorného základu, která umožní nalezení všech tvarů po zadání jakéhokoli lemmatu daného apelativa (např. tvarů *bázni*, *bázen* i *bázn* po zadání lemmatu *bázen* i *bázn*).

6.5.3 Ukázka části seznamu

Ukázka části seznamu je uvedena v Tabulce 37.

lemma	vzor	omezení	alternace	poznámka
šle	subst.f.ja-kmen.přě	plurale_tantum		
šlechetenstvie	subst.n.ɓjo-kmen.znamenie			
šlechetenstvo	subst.n.o-kmen.město		E0-bezkoncovkove_tvary-KeK+KK/ tvary_s_koncovkou-KK	
šlechetnička	subst.f.a-kmen.žena		E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/ tvary_s_koncovkou-KK	
šlechovník	subst.m.o-kmen.hoch			
šlechťnosť	subst.f.i-kmen.kost			
šlechťnosťčě	subst.f.ja-kmen.dušě	plurale_tantum		
šlechťa	subst.f.a-kmen.žena		E0-bezkoncovkove_tvary-KeK+KK/ tvary_s_koncovkou-KK	
šlechťa	subst.m+f.a-kmen.vladyka		E0-bezkoncovkove_tvary-KeK+KK/ tvary_s_koncovkou-KK	pridane_lemma _ve_sl_je
šlechťenie	subst.n.ɓjo-kmen.znamenie			
šlechťic	subst.m.jo-kmen.vítěz			

Tabulka 37: Ukázka části seznamu pro generování tvarů

6.5.4 Základní statistiky

Seznam pro generování tvarů obsahuje 28 775 lemmat. Lemmata jsou přiřazena k 96 vzorům, různých alternací bylo přiřazeno 118. Singularií tantum bylo nalezeno 22, pluralií tantum 260. Doplněno bylo 252 lemmat, které staročeské slovníky obsahují, a 48 lemmat, která neobsahují.

Tabulka 38 přináší přehled počtu lemmat přiřazených k jednotlivým deklinačním typům. V tabulce jsou zařazena i apelativa nesklonná a výjimky.

deklinační typ	počet lemmat
subst.m.o-kmen	7646
subst.n.ɓjo-kmen	6545
subst.f.a-kmen	4298
subst.m.jo-kmen	3556
subst.f.i-kmen	2123
subst.f.ja-kmen	1974
subst.n.o-kmen	1119
subst.m.ja-kmen	353

subst.n.jo-kmen	300
subst.m+f.a-kmen	190
subst.f.ьja-kmen	171
subst.n.nt-kmen	159
subst.m.ьja-kmen	74
subst.f.ьv-kmen	69
subst.x.indecl	41
subst.m.n-kmen	30
subst.m.i-kmen	26
subst.n.n-kmen	25
subst.m.t-kmen	21
subst.m.u-kmen	21
subst.x.výjimka	13
subst.m.ьjo-kmen	13
subst.f.r-kmen	6
subst.n.s+jo-kmen	2

Tabulka 38: Přehled počtu lemmat přiřazených k jednotlivým deklinačním typům (včetně apelativ nesklonných a výjimek)

Na prvních třech místech tabulky jsou deklinace tří rodů: nejpočetnější deklinací vůbec je deklinace mužská o-kmenová, druhou nejpočetnější je deklinace střední ьjo-kmenová, třetí je potom deklinace ženská a-kmenová.

Z Tabulky 38 je dále zřejmé, že počet zástupců deklinačních typů netvoří plynulý přechod. Hranice mezi typy velkými a malými byla stanovena na 80 zástupců vzhledem k tomu, že pod touto hranicí se nachází deklinační typy, které ve staročeském období ztrácí do značné míry svoji samostatnost.

Tabulka 39 potom shrnuje všechny vzory a uvádí počty lemmat, která k nim byla přiřazena. Název vzoru se skládá ze zkratky *subst* pro označení substantivního vzoru, zkratky pro rod (u vzorů, v nichž se vyskytuje více rodů, je jako první vždy uveden rod mužský, po něm ženský a po něm střední, aby měly kombinace ustálené pořadí), dále je v názvu vzoru uvedeno označení kmene (nebo výjimky, nebo slova nesklonného) a zvolené vzorové slovo.

vzor	počet lemmat	vzor	počet lemmat
subst.n.ьjo-kmen.znamenie	6520	subst.n.n-kmen.jmě	11
subst.f.a-kmen.žena	4295	subst.f.ьja-kmen.zmie	9
subst.m.o-kmen.dub	2516	subst.f.ja-kmen.kršně	7
subst.m.o-kmen.zvuk	2147	subst.m.u-kmen.syn	7
subst.f.i-kmen.kost	2117	subst.f.ja-kmen.hospodyni	6
subst.m.o-kmen.hoch	1592	subst.f.výjimka.vieca	6
subst.f.ja-kmen.duše	1530	subst.m.o-kmen.bóh	6
subst.m.jo-kmen.muž	1085	subst.f.i-kmen.dřvi	5
subst.n.o-kmen.město	844	subst.f+n.nt+i-kmen.dietě	5
subst.m.jo-kmen.meč	739	subst.f+n.ьjo-kmen.polúsestřie	5
subst.m.jo-kmen.otec	568	subst.m+n.ьja-kmen.hrabie	5

subst.m.jo-kmen.učitel	531	subst.f.r-kmen.dci	4
subst.m.jo-kmen.hrnc	496	subst.m.ja+ьjo-kmen.rukojmě	4
subst.m.o-kmen.had	353	subst.m.o+i-kmen.ľud	4
subst.m.ja-kmen.panoš	349	subst.f.ьv-kmen.tykev	3
subst.m.o-kmen.pták	345	subst.m.jo-kmen.přietel	3
subst.m.o-kmen.pán	339	subst.m.výjimka.duspivo	3
subst.m.o-kmen.chlap	301	subst.m+f.ьja-kmen.bratřie	3
subst.n.jo-kmen.moře	297	subst.n.jo-kmen.poledne	3
subst.n.o-kmen.klubko	267	subst.n.o-kmen.slovo	3
subst.m+f.a-kmen.vladyka	153	subst.f.ja-kmen.rez	2
subst.n.nt-kmen.kuř	152	subst.f.r-kmen.máti	2
subst.f.ja-kmen.dýně	144	subst.f+n.a+o-kmen.kamna	2
subst.f.ьja+ja-kmen.historie	142	subst.f+n.o+i-kmen.oko	2
subst.f.ja-kmen.tvrz	106	subst.m.jo-kmen.turnaj	2
subst.f.ja-kmen.prorokyni	80	subst.m.n-kmen.den	2
subst.m.jo-kmen.peniez	69	subst.m.n-kmen.týden	2
subst.f.ьv-kmen.svekrev	66	subst.m.ьja-kmen.pradlé	2
subst.m.jo-kmen.vítěz	63	subst.m+n.nt-kmen.kniežě	2
subst.m.ьja-kmen.sudí	52	subst.n.o-kmen.koleno	2
subst.m.o-kmen.zeměnin	43	subst.n.s+jo-kmen.nebe	2
subst.m+f.a-kmen.evangelista	37	subst.f.i-kmen.hosti	1
subst.f.ja-kmen.př	30	subst.f.indecl.apokalypsis	1
subst.f.ja-kmen.obnož	29	subst.f.ja-kmen.vánocě	1
subst.m.indecl.alef	25	subst.f.ьja-kmen.laní	1
subst.m.n-kmen.kámen	25	subst.f.ьja-kmen.lodí	1
subst.m.t-kmen.loket	21	subst.f.ьja-kmen.rolí	1
subst.f.ja-kmen.výheň	20	subst.f+n.a+o-kmen.játry	1
subst.m+n.ьjo-kmen.podkonie	20	subst.m.i-kmen.zvěř	1
subst.f.ja-kmen.mzhyni	19	subst.m.n-kmen.jelen	1
subst.m+n.ьja-kmen.markrabie	15	subst.m.u-kmen.vól	1
subst.n.indecl.tau	15	subst.m.u-kmen.vrch	1
subst.f.ьja-kmen.paní	14	subst.m.výjimka.báťa	1
subst.n.n-kmen.rámě	14	subst.m.výjimka.popele	1
subst.m.ьjo-kmen.řebří	13	subst.m.výjimka.řanca	1
subst.m.i-kmen.host	12	subst.m.výjimka.střiža	1
subst.m.i-kmen.náv	12	subst.m+f.o+i-kmen.prs	1
subst.m.u-kmen.čin	12	subst.n.o-kmen.dietko	1

Tabulka 39: Vzory staročeské apelativní deklinace a počet lemmat k nim přiřazených

Pokud jsou počty lemmat rozděleny do vzorů, ne primárně podle deklinačních typů, netvoří o-kmenová maskulina nejpočetnější vzor, protože se vlivem vývoje osobovosti a dalších faktorů rozpadají na více vzorů. Na prvních místech tabulky tak jsou střední ьjo-kmeny a ženské a-kmeny, u kterých nebyly nalezeny žádné faktory rozrůžňující deklinaci do více vzorů.

Z tabulky je dále zřejmé, že téměř polovina vzorů má jen jedno až pět lemmat. Nejvíce vzorů s jedním nebo dvěma zástupci mají maskulina.

Pozorujeme-li vzory podle deklinačních typů, ke kterým patří, lze z tabulky vyčíst i rozrůzněnost deklinačních typů z hlediska vzorů. Více než 5 vzorů mají tyto deklinační typy: nejvíce rozrůzněnou deklinací jsou ženské ja-kmeny s 12 vzory, poté následují mužské o-kmeny s 10 vzory, mužské jo-kmeny s 9 vzory, ženské ъja-kmeny se 7 vzory a střední o-kmeny se 6 vzory. U každého z těchto typů se na počtu vzorů podílejí jiné faktory: u ženských ja-kmenů souvisí vzory především s uchováním původních tvarů na jedné straně a s přejímáním novotvarů podle ženských i-kmenů na straně druhé. U deklinací mužských rozrůzněnost souvisí s vývojem osobovosti a se zakončením tvarotvorného základu. U ženských ъja-kmenů se na rozrůzněnost podílí rozpad deklinace, u středních o-kmenů zachování starých tvarů u některých zástupců a zakončení tvarotvorného základu (podrobněji viz výše ve shrnutích pro tyto deklinační typy).

Další shrnutí umožňuje seznam pro generování tvarů vytvořit pro alternace. Alternace jsou k lemmatům v seznamu pro generování tvarů zavedeny pomocí značky. Zavedené značky se snaží být co nejpopsnější pro lidského uživatele, pro automatické generování tvarů budou upraveny podle potřeby.

Značka se skládá ze i) zařazení alternace do obecného typu, ii) uvedení tvarů, ve kterých se alternace vyskytuje, iii) schematického zápisu změny tvarotvorného základu.

i) Obecné typy alternací jsou tyto:

- a) kvantitativní alternace mají ve značce typ ‚kvantita‘, může se jednat o dlužení nebo krácení (*fara – fár, bůh – boha*);
- b) alternace vznikové a zánikové mají ve značce typ ‚EO‘, u těchto alternací se v některých tvarech vyskytuje *e*, které jinde není vůbec (*modla – model, pes – psa*), nebo se v tvaru přesouvá (*švec – ševcě*);
- c) výjimečné změny souhlásek mají ve značce typ ‚souhlásky‘ (*vojska – vojšcě*);
- d) alternace způsobená přehláskou mají ve značce typ ‚přehláska‘ (*hřada – hřědě*);
- e) alternace výjimečné mají ve značce typ ‚základ‘, jedná se o alternace zavedené u apelativ, jejichž tvary nevznikají od základového tvaru uplatněním žádného předchozího typu samostatně (*čest – ctí*).

ii) Tvary, ve kterých se alternace vyskytuje, jsou uváděny:

- a) výčtem, týká-li se alternace jednoho tvaru (např. GEN.PL);
- b) slovním popisem (nejčastěji bezkoncovkové_tvary, tvary_s_koncovkou, ale také jinak – např. cele_paradigma_krome_GEN.PL).

iii) Schematický zápis alternace zahrnuje u jednotlivých obecných typů různé informace:

- a) U všech alternací znaménko ‚+‘ v popisech značí alternativní tvar a lomítko (/) odděluje tvary s jednou podobou tvarotvorného základu od tvarů s jinou podobou.
- b) U kvantitativní alternace se uvádí, jaká podoba samohlásky se v tvaru vyskytuje – dlouhá, nebo krátká, nebo dlouhá+krátká.

- c) U vznikové a zánikové alternace (typ E0) se schematicky zachycuje, jak se mění konec tvarotvorného základu pomocí značky ‚K‘ pro konsonant a ‚e‘ pro hlásku e. Např. zápis KeK v jedné skupině tvarů a KK v jiné znamená zánik e mezi posledními dvěma konsonanty tvarotvorného základu (např. *rev* a *rv* ve tvarech *krev* a *krve*), zápis KeK a eKK znamená přesunutí e z pozice mezi posledními dvěma konsonanty tvarotvorného základu do pozice před ně (např. změna *vec* a *evc* ve tvarech *švec* – *ševců*).
- d) U přehlásek a konsonantických alternací se ve značce vypisují přímo hlásky a jejich skupiny, které spolu alternují (např. *k* a *č* pro zachycení změny *oko* – *oči*), u alternací typu základ se vypisuje část slova, která alternuje. U některých lemmat je to celý tvarotvorný základ (např. *test* – *ctě*), u některých jen jeho část (např. pro alternaci *baňka* – *baněk* je vypsána část tvarotvorného základu *ňk*, *něk*).

Pokud se u daného lemmatu vyskytuje více typů alternací, je k němu zavedena alternace typu základ, ve které jsou všechny alternace sloučeny do jednoho zápisu (např. u lemmatu *jádro* nastává alternace vzniková (např. *jader*), a navíc dochází k alternaci kvantity – obě změny jsou sloučeny v zápisu *zaklad-bezkoncovkove_tvary-jáder+jader+jádr+jadr/tvary_s_koncovkou-jadr+jádr*).

Tabulka 40 přináší přehled základních typů alternací a počtu lemmat k nim přiřazených.

typ alternace	počet lemmat
E0	6412
kvantita	500
základ	336
prehlaska	12
souhlasky	8

Tabulka 40: Základní typy alternací a počet lemmat k nim přiřazených

Z tabulky je zřejmé, že nejhojněji zastoupeným typem alternace je ve sledovaném období (z hlediska počtu lemmat) alternace vzniková a zániková (E0). Alternace není omezena pouze na deklinační typy s bezkoncovkovým NOM.SG, vyskytuje se i u deklinací, které mají NOM.SG s koncovkou, ale bezkoncovkový je GEN.PL (a-kmeny, ja-kmeny, střední jo-kmeny a o-kmeny). Druhou nejčastější alternací je alternace v kvantitě. Velkou část těchto lemmat tvoří dvojslabičná a-kmenová apelativa, u ostatních deklinací není alternace tak rozšířená. Alternace typu základ je velmi heterogenní, co se týče jednotlivých podtypů alternace (viz Tabulku 41 níže), protože tato skupina zahrnuje všechny alternace, které nelze dobře zobecnit. Alternace typu přehláska a souhlasky se ve sledovaném období týkají pouze jednotlivých apelativ.

V Tabulce 41 jsou uvedeny všechny nalezené alternace s počtem lemmat k nim přiřazených. Alternace jsou řazeny podle základního typu a v rámci každého základního typu dále podle počtu lemmat, u nichž se alternace vyskytuje.

alternace	počet lemmat
E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK	5026
E0-bezkoncovkove_tvary-KeK+KK/tvary_s_koncovkou-KK	1172

E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-eKK	127
E0-bezkoncovkove_tvary+koncovka_mi+ma-KeK/tvary_s_koncovkou-KK	27
E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-KK+KeK	24
E0-bezkoncovkove_tvary-eKK/tvary_s_koncovkou-KK	9
E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-eKK+KK	6
E0-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-eKK+KeK	5
E0-bezkoncovkove_tvary-eKeK+KeK/tvary_s_koncovkou-eKK	4
E0-bezkoncovkove_tvary-KeK+eKeK/tvary_s_koncovkou-eKK	4
E0-bezkoncovkove_tvary+koncovka_mi+ma-eKK/tvary_s_koncovkou-KK	3
E0-bezkoncovkove_tvary-KeK+KK/tvary_s_koncovkou-KK+KeK	2
E0-bezkoncovkove_tvary-eKK/tvary_s_koncovkou-eKK+KK	1
E0-bezkoncovkove_tvary-éKK/tvary_s_koncovkou-eKK+KK	1
E0-bezkoncovkove_tvary-KiK/tvary_s_koncovkou-KK	1
kvantita-GEN.PL-dlouha+kratka	344
kvantita-cele_paradigma-dlouha+kratka	137
kvantita-NOM+ACC+VOC.SG_pred_koncovkou_ě-dlouha/zbytek_paradigmatu-kratka	14
kvantita-tvary_máti+mátě+máteř-dlouha/zbytek_paradigmatu+mateř-kratka	2
kvantita-ACC+NOM.SG-dlouha/cele_paradigma-kratka	1
kvantita-bezkoncovkove_tvary-kratka+dlouha/tvary_s_koncovkou-dlouha	1
kvantita-bezkoncovkove_tvary-kratka+dlouha/tvary_s_koncovkou-kratka	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-řec+rec/tvary_s_koncovkou-rc+řc	63
zaklad-cele_paradigma-ěnin+an+ěn	46
zaklad-bezkoncovkove_tvary-něK/tvary_s_koncovkou-ňK	23
zaklad-bezkoncovkove_tvary-něK+ňeK/tvary_s_koncovkou-ňK+nK	18
zaklad-bezkoncovkove_tvary-ščeK+štěK/tvary_s_koncovkou-ščK	16
zaklad-bezkoncovkove_tvary-ščeK+štěK+šteK/tvary_s_koncovkou-ščK+šťK+štK	13
zaklad-pokud_koncovka_zacina_ě- dšč+dcšč+dčt+dct+dc+ct+st+dsc+dcc+dsc+dcsc+dščc+dšč+cc+desc+destc+dešč+deščc +deštč/GEN.PL- desk+desek+deck+decsk+desck+deščk+dešk+cek+destek+dešek+dešček+deštek+deštek /zbytek_paradigmatu-dsk+dck+dsck+dcsk+dščk+dšk+ck+desk+de	11
zaklad-bezkoncovkove_tvary-rček/tvary_s_koncovkou-rečk+řečk	9
zaklad-bezkoncovkove_tvary-čest/tvary_s_koncovkou-čest+čst+čct+ct	6
zaklad-bezkoncovkove_tvary-d'eK+děK/tvary_s_koncovkou-d'K+dK	5
zaklad-bezkoncovkove_tvary-KeK/tvary_s_koncovkou-Kk	5
zaklad-bezkoncovkove_tvary-šček+šeček/tvary_s_koncovkou-šečk	5
zaklad-cele_paradigma-dřv+dveř/NOM+ACC+VOC.PL-dvěř	5
zaklad-pred_koncovkami_a_zakonceniemi_ě+ětě+ěti+ětem+etem+ete- diet/pred_koncovkami_a_zakonceniemi_atú+atma+atoma- diet/pred_koncovkami_óm+mi+ma+i+í+em+ech-dět	5
zaklad-pred_koncovkou_ě-jm/zbytek_paradigmatu-jm+m	5
zaklad-bezkoncovkove_tvary-slek+sek/tvary_s_koncovkou-slk+sk	5
zaklad-cele_paradigma-bleskt+blskt+blsket+blesket	4
zaklad-cele_paradigma-tščic+ččic+čtic+čščic	4
zaklad-bezkoncovkove_tvary-něc+ňec/tvary_s_koncovkou-eňc+enc	3
zaklad-bezkoncovkove_tvary-něk+ňek+ňk/tvary_s_koncovkou-ňk+nk	3

zaklad-bezkoncovkove_tvary-ppeř+pepř+peř/tvary_s_koncovkou-pepř	3
zaklad-cele_paradigma-ťan/pokud_koncovka_zacina_e+ě+é+i-těň	3
zaklad-cele_paradigma-vep+úp+up	3
zaklad-bezkoncovkove_tvary-cierkev+cěrekev/tvary_s_koncovkou-cierkv+cěrekv	2
zaklad-bezkoncovkove_tvary-děk/tvary_s_koncovkou-dk	2
zaklad-bezkoncovkove_tvary-den+deň/tvary_s_koncovkou_e+a+ě+i+ovi+u+em+ú+oma+ie+é+ové+óv+í+óm+i+y+iech+ech-dn/tvary_s_koncovkou_ovi+u+ové+óv+óm-dň	2
zaklad-bezkoncovkove_tvary-jiezev+jizev+jězev/tvary_s_koncovkou-jiezv+jizv+jězv	2
zaklad-bezkoncovkove_tvary-těk+ťek/tvary_s_koncovkou-ťk+tk	2
zaklad-bezkoncovkove_tvary-test/tvary_s_koncovkou-test+tst+ct	2
zaklad-cele_paradigma-kúpěl+kúpel	2
zaklad-cele_paradigma-stébl/cele_paradigma_krome_GEN.PL-stbl	2
zaklad-cele_paradigma-tšč+čt+čč+čšč	2
zaklad-cele_paradigma-věž+vež	2
zaklad-bezkoncovkove_tvary-bezden/tvary_s_koncovkou-bezdn+bezden+bezedn	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-dec/tvary_s_koncovkou-dc	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-dešč+děšč/tvary_s_koncovkou-dešč+děšč+dšč+dčšť	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-diábel/tvary_s_koncovkou-diábl/tvary_s_koncovkou_ě+i+iech-diébl+diebl	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-jáder+jader+jádr+jadr/tvary_s_koncovkou-jadr+jádr	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-játer+jater+játr+jatr/tvary_s_koncovkou-jatr+játr	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-křest+křst/tvary_s_koncovkou-křest+krst+křst+křt	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-lajen+lajn+lejn/tvary_s_koncovkou-lajn+lejn	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-láter+later+látr+latr/tvary_s_koncovkou-latr+látr	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-lónek+lonek/tvary_s_koncovkou-lónk+lónk	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-měděnec+meděnec/tvary_s_koncovkou-měděnc+meděnc	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-řec+rec/tvary_s_koncovkou-erc+eřc	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-slz+slez+sluz/tvary_s_koncovkou-slz+sluz	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-slziček+služiček/tvary_s_koncovkou-slzičk+služičk	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-ssanec+sanec/tvary_s_koncovkou-ssanc+sanc	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-ssanlátek+sanlátek/tvary_s_koncovkou-ssanlátk+sanlátk	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-ssátek+sátek/tvary_s_koncovkou-ssátk+sátk	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-sselátek+selátek/tvary_s_koncovkou-sselátk+selátk	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-těK/tvary_s_koncovkou-ťK	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-trest+třest/tvary_s_koncovkou-trest+trst+třst+třt	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-trósek+trosek+trósk+trosk/tvary_s_koncovkou-trósk+trosk	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-vajec/tvary_s_koncovkou-vajc+vejc	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-vojsek+vojsk/pokud_koncovka_zacina_a+á+y+o+ó+u+ú+m-vojsk/pokud_koncovka_zacina_ě+i-vojšč+vojsc	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-vojsek+vojsk/pokud_koncovka_zacina_a+á+y+o+u+ú-vojsk/pokud_koncovka_zacina_ě-vojšč+vojsc	1
zaklad-bezkoncovkove_tvary-vrásek+vrasek+vrásk+vrask/tvary_s_koncovkou-vrásk+vrask	1
zaklad-cele_paradigma-blch+blech+bluch	1
zaklad-cele_paradigma-bšček+bštěk+bštek/tvary_s_koncovkou-beščk+beštěk+beštk	1
zaklad-cele_paradigma-čas+čas/pokud_koncovka_zacina_ě+i-čes	1

zaklad-cele_paradigma-člověk+človek	1
zaklad-cele_paradigma-dřev+drev/PL_krome_GEN.PL-drv	1
zaklad-cele_paradigma-ěnin+anín+an+ěn	1
zaklad-cele_paradigma-hřad/GEN.PL-hřád/pokud_koncovka_zacina_ě-hřed	1
zaklad-cele_paradigma-komňat+komnět+komnat	1
zaklad-cele_paradigma-měd+med	1
zaklad-cele_paradigma-měsiec+mesiec	1
zaklad-cele_paradigma-měst+mest	1
zaklad-cele_paradigma-miest+mist	1
zaklad-cele_paradigma-nehtopřítel/PL-nehtopřátel	1
zaklad-cele_paradigma-nepřítel/PL-nepřátel	1
zaklad-cele_paradigma-ovoc+ovotc	1
zaklad-cele_paradigma-počst+poct+počt/GEN.PL-póčst+póct+póct	1
zaklad-cele_paradigma-přítel/PL-přátel	1
zaklad-cele_paradigma-temnost+tempnost	1
zaklad-cele_paradigma-trpělivost+trpelivost	1
zaklad-cele_paradigma-zajtr+zejtr	1
zaklad-cele_paradigma-zažžen+zajžen	1
zaklad-cele_paradigma-zeměnin+zemenín+zemanín+zeman+zeměn	1
zaklad-cele_paradigma-zjěven+zěven	1
zaklad-GEN.PL-drvec+dřev	1
zaklad-pred_koncovkami_ého+ému+ém+ým-turn/zbytek_paradigmatu-turnaj	1
zaklad-pred_koncovkami_ého+ému+ém+ým-turn/zbytek_paradigmatu-turnej	1
zaklad-pred_koncovkami_em+ech+mi-lod/cele_paradigma-loď	1
zaklad-pred_koncovkou_ě-ósl/zbytek_paradigmatu-osl	1
prehlaska-pokud_koncovka_zacina_ě+i+iech-a>ě+a	5
prehlaska-pokud_koncovka_zacina_ě+i+iech-á>ie+á	3
prehlaska-pokud_koncovka_zacina_ě+i+í-á>ie+á	1
prehlaska-pokud_koncovka_zacina_ě+iech-a>ě+a	1
prehlaska-pokud_koncovka_zacina_ě-a>ě+a	1
prehlaska-pokud_koncovka_zacina_ě-á>ie+á	1
souhlasky-cele_paradigma-ss+s	4
souhlasky-pokud_koncovka_zacina_ě+i-sk>šč+sc	2
souhlasky-DU-ch>š	1
souhlasky-DU-k>č	1

Tabulka 41: Seznam všech alternací a počet lemmat k nim přiřazených

U alternací E0 bylo nalezeno celkem 15 různých typů, nejčastější z nich je případ alternace jako *pes – psa* nebo *hra – her*, druhým nejčastějším je alternace jako *bázen/bázn – bázně, jitro – jiter/jitr*. Obě tyto alternace zasahují tisíce lemmat.

Alternací typu kvantita bylo nalezeno 7 typů, nejrozšířenější je alternace v bezkoncovkovém GEN.PL typu *ryba – rýb/ryb*, druhá nejrozšířenější je alternace kvantity v celém paradigmatu. Obě alternace se týkají stovek lemmat.

Alternace typu základ se v naprosté většině případů týkají pouze jednoho lemmatu. Více než 10 lemmat zasahuje jenom 7 z celkových 86 alternací tohoto typu. Největší počet lemmat vykazuje alternaci typu *stařec/starec* – *stařce/starce* a *dvořénín/dvořan/dvořěn*. Jedná se však pouze o desítky lemmat.

7 Seznam zkratek a značek

7.1 Zkratky pro gramatické jevy

a	koncovka a-kmenová
ACC	akuzativ
an	analogická koncovka
DAT	dativ
DU	duál
GEN	genitiv
i	koncovka i-kmenová
INS	instrumentál
ja	koncovka ja-kmenová
jo	koncovka jo-kmenová
K	konsonant
LOC	lokál
NOM	nominativ
o	koncovka o-kmenová
PL	plurál
SG	singulár
slož	koncovka složené adjektivní deklinace
souhl	koncovka souhláskové deklinace
TZ	tvarotvorný základ
u	koncovka u-kmenová
VOC	vokativ
ɣja	koncovka ɣja-kmenová
ɣjo	koncovka ɣjo-kmenová

7.2 Značky

EO	alternace, při níž se oproti NOM.SG z tvaru v některém místě ztrácí nebo objevuje e
§	hranice slova
	konec tvarotvorného základu
>	změna jedné podoby sekvence na jinou, obě se vyskytují
=	změna jedné podoby sekvence na jinou, vyskytuje se jen podoba výsledná
+	spojuje alternativy
*	nedoložená koncovka
/	odděluje ve značce pro alternaci sady tvarů s různým tvarotvorným základem

7.3 Zkratky pro zdroje odborné literatury a textové banky

ESČ	Encyklopedický slovník češtiny (Karlík – Nekula – Pleskalová 2002)
ESSČ	Elektronický slovník staré češtiny (Vajdlová et al. 2005–)
GbSlov	Slovník staročeský (Gebauer 1970)
ITB	interní textová banka
knih.	knihovna
MSS	Malý staročeský slovník (Bělič – Kamiš – Kučera 1978)
poč.	počátek
pol.	polovina
rkp.	rukopis
stč.	staročeský
StčS	Staročeský slovník (Němec – Pečírková a kol. 1968–2008)
stol.	století
univ.	univerzita

7.4 Zkratky z Gebauerových mluvníc a Slovníku staročeského

Uvádí se pouze zkratky použité v práci. Zkratky jsou vysvětleny názvem památky/pramene a její/jeho datace (u novodobých názvů modernizují pravopis). Přesné údaje o rukopisu (případně použité edici) viz v Gebauerově mluvnici (Gebauer 1960, 614–630; 1963, 666–688)³⁰⁹ a slovníku (Gebauer 1970, II–XXX). V poznámce pod čarou je zkratka komentována, pokud se jedná o tentýž zdroj u Gebauera i v ITB a oba zdroje vychází ze stejného rukopisu nebo stejné edice, neuvádí se žádný odkaz, pokud se jedná o tentýž pramen, ale zdroje se liší v tom, zda vychází z rukopisu, nebo z edice, nebo se edice liší.

Admont.	dva zlomky stč. písní v rkp. kláštera Admontského, 1. pol. 14. stol.
Alb.	Ráj dušě, 1383
Alch. Ant.	Alchimie Antonia z Florencie, 1457
AlxB.	Alexandreida, Budějovický zlomek, 14. stol.
AlxH.	Alexandreida, Jindřichohradecký zlomek, konec 13. stol.
Alxp.	prozaická povídka o Alexandrovi, tisk 1513
AlxV.	Alexandreida, Svatovítský zlomek, poč. 15. stol.
ApatFr. ³¹⁰	lékařství (léky) proti (11) neduhům, okolo roku 1500
Apoll.	Apollonius, mezi 1459–1463
Apš.	zlomky legendy o apoštolech, Šafaříkův zlomek, okolo roku 1300
ArchČ., Arch. Český	Archiv Český
Baw.	rkp. v knih. hr. Baworowského ve Lvově, 1472
Bel. ³¹¹	Belial, 1. pol. 15. stol.
Ben.	bible Benátská, 1506
BibIA.	biblický zlomek, část Exodu, 2. pol. 15. stol.
Boh. m.	Bohemarius minor, 14. stol.
Boh., BohFl.	Bohemarius maior, 1379
Br.	bible Bratrská (Kralická), 1579–93
Brig.	Zjevení sv. Brigity, poč. 15. stol.
BrigF.	Zjevení sv. Brigity, 15. stol.
Cis. 1444	Cisiojan, 1444
CisMn., Cis. Mnich.	cisiojan Mnichovský, 2. pol. 13. stol.
Comest.	Petra Comestora Historia scholastica, 3. čtvrt. 15. stol.
Čtv., Čtverohr.	Čtverohranáč, 15. stol.
DalC.	kronika tzv. Dalimila, rkp. Cambridgeský, 14. stol.
DalJ.	kronika tzv. Dalimila, vydal Jireček, Prameny dějin českých 1878, různé prameny
Dět. Jež.	veršované zlomky o dětství Ježíšovu, 1. pol. 14. stol.

³⁰⁹ Ze Skladby (Gebauer 2007) nejsou citovány doklady s jinými zkratkami, než jaké jsou uvedeny už z Tvarosloví a Hláskosloví (Gebauer 1960 a 1963).

³¹⁰ Odpovídá LékFrantC, ale doklady citované v této práci nejsou součástí části přepsané pro ITB.

³¹¹ Odpovídá Bela.

Drk.	rkp. kláštera Drkolenského, 2. pol. 14. stol.
EvOl.	evangeliář Olomúcký, 1421
EvSeit.	evangeliář Seitenstetenský, 15. stol. (v seznamu zkratek jako <i>EvSeitst.</i>)
EvVíd.	evangeliář Vídeňský, 2. pol. 14. stol.
EvZimn.	evangeliář „Čtenie zimního času“, 14. stol.
Gesta Kl., GestaKl.	Gesta Romanorum Klementinská, pol. 15. stol.
GestaMus.	Gesta Romanorum v rkp. Českého muzea, 1473
Gloss. Jer.	glosy k proroku Jeremiášovi, 1. pol. 13. stol.
Griz.	Grizeldis, 1459–1463
Hilar.	Hilaria Litoměřického spis proti Jiří Poděbradskému, 1467
Hlah.	česká bible hlaholská, 1416
Hod.	Hodiny sv. Maříe atd., poč. 15. stol.
HomOp.	homiliář Opatovický, 2. pol. 13. stol.
HořovB.	excerpta z knih archivních atd. Hořovických, 15.–18. stol.
Hrad. ³¹²	tzv. Hradecký rukopis, 1. pol. 14. stol.
HrubLobk	Poslání a naučení Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic panu Petrovi z Rožmberka (z r. 1497), přeložené v rukopisném sborníku Řehoře Hrubého z Jelení, 1513
HusE.	Husovy spisy české, vydal Erben
HusPost.	Husova Postila, traktát O šesti bludiech, Dcerka, 1414
HusSal.	Husův Výklad písníček Šalamúnových, 1448
HymnA.	hymnář psaný Janem z Domašína, 1429
ChelčP., ChelčPost.	Chelčického Postila, psáno po roce 1434, tisk 1522
Chir. ³¹³	lékařství ranné (chirurgie), 2. pol. 15. stol.
Jar.	cesta pana Albrechta Kostky, popsána panošem Jaroslavem, asi 1464
Jeron.	„kniehy Jeronymovy“ a další náb. a teol. spisy, 15. stol.
Jid.	zlomek legendy o Jidášovi, zlomek Českého muzea, poč. 14. stol.
JidDrk.	zlomek legendy o Jidášovi, zlomek Drkolenský, poč. 14. stol.
JiřBrn.	legenda o sv. Jiří, rkp. Brněnský, pol. 14. stol.
JiřKlem.	legenda o sv. Jiří, zlomek v rkp. knih. univ. Pražské, konec 14. stol.
Kat.	Život sv. Kateřiny, okolo roku 1400
Kladr. ³¹⁴	bible Kladrubská, 2. pol. 15. stol.
Kol.	excerpta z knih archivů Kolínských, 15.–19. stol.
KoLA., KolB.	<i>bez bližší specifikace</i>
Koř.	Nový zákon od Martina Kořečka, 1425
Koz.	zápisy Kozelské, 1418–1571, přepsané 1629
Krist. ³¹⁵	Život Kristův, 14. stol.
Kruml.	rkp. Krumlovský, před r. 1418
KřižB.	rkp. knihovny křižovnické, 1520
Kunh. ³¹⁶	píseň „Vítaj kráľu všemohúci“ v rkp. Kunhutíně, okolo roku 1300
LAl.	zlomek legendy o sv. Alexiovi, 1. pol. 14. stol.
LékB.	lékařství (léky) pro (11) neduhům, 1440

³¹² Odpovídá Hrad.

³¹³ Odpovídá LékChir.

³¹⁴ Odpovídá BiblKladr, ale ITB neobsahuje všechny knihy.

³¹⁵ Odpovídá KristA.

³¹⁶ Odpovídá ModlKunh.

Let.	Staří letopisové čeští od roku 1378 do 1526, vydal Palacký 1829
Levšt.	Levšteinova veršovaná Svaté Mařie nebes chvála, konec 14. stol.
list. 1454, Jir. mor.	listina z roku 1454 z Jirečkova O zvláštnostech češtiny v starých rkp. mor. (1887)
List. JHrad., ListJHrad.	listiny Jindřichohradecké, 1384 a 1388
ListVrat.	listiny Olešnické v archivu ve Vratislavi, 1370–1420
Lit. ³¹⁷	bible Litoměřická, 1411–1414
LMar.	zlomek legendy o p. Marii, okolo roku 1300
Lún. I. 1412	excerpta z listin archivu Lounského, 1412
Lvov.	rkp. knihovny univerzitní ve Lvově, 15. stol.
MamA., MamP.	mammotrekt v rkp. knih. univ. Pr., poč. 15. stol.
MamB.	jiný mammotrekt v rkp. knih. univ. Pr., konec 15. stol.
MamF.	jiný mammotrekt v rkp. knih. univ. Pr., 15. stol.
MamV.	mammotrekt v rkp. knih. dvor. ve Vídni, pol. 15. stol.
Mand.	cesty Mandevillovy překlad český, 15. stol.
Marg.	zlomek legendy o sv. Margaretě, 3. čtvrt. 14. stol.
Mart.	kronika Martimiani/Martiniani Beneše z Hořovic, 1. pol. 15. stol.
MastDrk.	Mastičkář, zlomek Drkolenský, 2. pol. 14. stol.
Měs.	jména měsíců, 15. stol.
Mill.	Million, český překlad cestopisu Marca Pola, 15. stol.
ML.	modlitby a legendy, konec 14. stol.
Modl. ³¹⁸	stč. Modlitby, 14. stol.
MüllKáz.	viz OIMüllKáz
MVerb.	stč. glosy v Mater Verborum, 13. stol.
Nom.	Nomenclator lat.-bohem., okolo roku 1400
OD.	<i>není uvedeno</i>
ODub.	Ondřeje z Dubé Výklad na právo země České, 3. desetiletí 15. stol.
Ol.	bible Olomúcká, 1417
OIMüll.	stč. ukázky z rkp. knihovny Olomoucké, 15. stol.
OIMüllB., OIMüllKáz.	stč. ukázky z rkp. knihovny Olomoucké, 15. stol., kázání z let 1471–1484
OpMus.	rkp. Opatovicko-muzejní, 1. pol. 15. stol.
Orl.	Orlojík, 1469
Otc.	Životy sv. Otcův, 15. stol.
OtcB.	Životy sv. Otcův, pol. 15. stol.
Pass. ³¹⁹	pasionál, rkp. Českého muzea, 14. stol., 1. strana 15. stol.
PassKlem.	pasionál Klementinský, 1395
PassNitr.	pasionál, zlomek Nitranský, 3. čtvrtina 14. stol.
Perw.	Jos. Perwolf, Otčetъ o naučnychъ zanjatijachъ etc. (1883), obsahuje také ukázky starších textů českých a nářečních ze 14.–16. stol.
Pil.	zlomek legendy o Pilatovi, poč. 14. stol.
Pr. Pr.	Práva Velikého města Pražského, konec 15. stol.
Prešp.	slovník Prešpurský, opis ze sklonku 14. stol.
Pror.	překlad proroků Izajáše, Jeremiáše a Daniela, konec 14. stol.
Příp. sv.-jiř.	přípisky v chorální knize kláštera u sv. Jiří, okolo roku 1300

³¹⁷ Odpovídá BibLitTřeb, ale ITB neobsahuje všechny knihy.

³¹⁸ Odpovídá ModIMil, ale v ITB není celé.

³¹⁹ Odpovídá PasMuzA.

Půh.	Knihy půhonné a nálezové, 1374–1447
Pulk., PulkLit.	kronika Pulkavova, Litoměřický rkp., 1466
Pulk., PulkR. ³²⁰	kronika Pulkavova, Rajhradský rkp., okolo roku 1400
Reg.	Regesta Bohemiae et Moraviae, 600–1346
RešSir.	Tom. Rešelia Jesus Sirach, 1561
Rokyc.	?Postila Rokycanova, asi 1500 (<i>zkratky v textu a v seznamu si neodpovídají</i>)
ROI.	rkp. stud. knih. Olomoucké., poč. 15. stol.
ROtcPetr.	Rada otce synovi, Petrohradský rkp., 1404
Rozk.	slovník Rajhradský, omylem řečený Klena Rozkochaného, 1344–1364
Rožmb.	knih. Rožmberská, okolo roku 1360
Rúd.	rkp. knih. v Roudnici, 2. pol. 14. stol.
Růž.	Růžová zahrada, zlomek, konec 14. stol.
Řád pz.	Řád práva zemského, 3. desetina 15. stol.
Sal. ³²¹	Salicetih. ranná lékařství, 15. stol.
Sequ.	sekvencionář, Sequentionarius magistri Conradi, do 1385
Sv.	Seznání svědkův z let 1453–1456
sv.D., svD.	zlomek legendy o sv. Duchu, poč. 14. stol.
Štít. ř. ³²²	Štítného Řeči nedělní a sváteční, 1392
Štít. uč. ³²³	Štítného Knížky šestery o obecných věcech křesťanských, 1376
ŠtítJes.	sborník spisů Štítných, rkp. kdysi u jezuitů v J. Hradci, 1463
ŠtítMus.	sborník Štítný Naučení křesťanské, 1450
ŠtítV.	text ŠtítMus, 1450, vydaný Vrtátkem 1873
Tegern.	rkp. Tegernseeský, pol. 15. stol. (<i>v seznamu zkratk jako Tegerns.</i>)
Tkadl.	Tkadleček, pol. 15. stol.
Trist.	Tristram, 1449
Troj.	Kronika Trojanská, 1488
UrbE.	Deset urbářů českých z doby před válkami husitskými, vydal Emler 1881
Vít.	rkp. Svatovítský, 1380–1400
Vocab.	Vokabulář v rkp. knih. univ. Pr., 1394–1398
ŽGloss.	žaltář glosovaný, konec 13. stol.
ŽKap.	žaltář Kapitulní, 2. pol. 14. stol.
ŽKlem.	žaltář Klementinský, 1. pol. 14. stol.
ŽPass., ŽPas.	žaltář, zlomek Pasovský, 2. pol. 14. stol.
ŽPod.	žaltář Poděbradský (Olešnický), 1396
ŽTom.	žaltář, zlomek Svatotomášský, 14. stol.
ŽTruhl.	žaltář, zlomek nalezený J. Truhlářem, 1. pol. 14. stol.
ŽWittb.	žaltář Wittenberský, 2. třetina 14. stol.

³²⁰ Odpovídá PulkR.

³²¹ Odpovídá LékSalM.

³²² Odpovídá ŠtítSvátA.

³²³ Odpovídá ŠtítKlem.

7.5 Zkratky ze Staročeského slovníku

Uvádí se pouze zkratky použité v práci. Zkratky jsou vysvětleny názvem památky/pramene a její/jeho datace. Bližší údaje viz v úvodních statích ke slovníku (Staročeský slovník 1968, 50–118). Údaje jsou uváděny podle úvodních statí ke slovníku (ibid.), neuvádím je do souladu s údaji Gebauerovými.

ArchČ	Archiv český (<i>za dokladem v práci uveden rok</i>)
BiblDrážď	bible Drážďanská, 2. pol. 14. stol.
BibLit	bible Litoměřická, 1429
BibMikNZ	Nový zákon Mikulovský, 1406 (?)
BibNymb	bible Nymburská, 1462
BibPraž	bible Pražská, 1488
CestMandB	cestopis tzv. Mandevilla, konec 15. stol.
ComestC	Petr z Troyes (Comestor): Historia scholastica, 1404
DluhRožmb	Rožmberské dluhopisy, 1457–1481
Dub VýbMat 1	Ondřej z Dubé: Výklad na právo země české, okolo roku 1400, ve Výboru z literatury české, Díl první, 1845
EvOl	evangeliář Olomoucký, 1421
GlosSed	Sedulius: Paschale carmen s komentářem a českým meziřádkovým překladem, zač. 15. stol.
HusPostD	Postila aneb Vyloženie svatých čtení nedělních, rkp. Douchův, pol. 15. stol.
HusVýklB	Výklad viery, desatera [...] a modlitby Páně, Budyšín, 1. pol. 15. stol.
Kruml	Krumlovský sborník prozaických skladeb náboženských a mravoučných, zač. 15. stol.
LékFrantC ³²⁴	rukopisné sborníky pojednání lékařských, ale také jiných, 1498/1503
ListářPlz	Listář královského města Plzně a druhdy poddaných osad (<i>za dokladem v práci uveden rok</i>)
MastDrk	Mastičkář Drkolenský, 2. pol. 14. stol.
PrávOpav	Pozůstatky knih zemského práva knížetství Opavského (<i>za dokladem v práci uveden rok</i>)
Půh	Knihy půhonné a nálezové (<i>za dokladem v práci uveden rok</i>)
RokJanB	Jan Rokycana: Výklad na evangelium sv. Jana, 1492
SlovVeleš	abecední lat.-čes. slovník, tzv. Velešínův, 1458
ŠtěpMuz	Knihy o štěpování, 1447
TovačB	Knihy Tovačovská, Brno, 1511
TovHád	Ctibor Tovačovský z Cimburka: Hádání Pravdy a Lži o kněžské zboží a panování jich, 1467
Vodň	kodex Vodňanský, okolo roku 1410
VýklHebrl	Jerónymovy výklady hebrejských jmen z bible, zač. 15. stol.
ZřizVlad	Vladislavské zřízení zemské z roku 1500

³²⁴ Odpovídá LékFrantC v ITB, ale v ITB je jen část textu.

7.6 Zkratky z Vážného

Uvádí se pouze zkratky použité v práci. Prameny jsou opět přiblíženy pouze názvem a dobou vzniku, konkrétnější údaje mohou být získány ve Vážném (1964, 176–183).

Drk	rkp. klášterní knih. v Drkolné, 2. pol. 14. stol.
Greg	glosy svatořehořské, okolo roku 1100
Mil	Milion, staročeský překlad cestopisu Marka Pola, 15. stol.
Řád p z	Řád práva zemského, 3. desetiletí 15. stol.

7.7 Zkratky textů v ITB

Uvádí se všechny zkratky textů, které se vyskytovaly ve verzi ITB, která byla základem této práce, tedy ve verzi z 12. 2. 2015. Všechny zkratky jsou uvedeny kvůli lepší představě o textové základně práce i kvůli možnosti interpretovat zkratky v příloze A, kde jsou uvedeny počty tokenů v jednotlivých textech a jejich spolehlivost, nebo nespolehlivost. Protože přesné údaje o textech nejsou knižně publikovány, uvádí se nejen název památky a datace pramene, ale kompletní údaje, které lze u dokladů v ITB nalézt. Seznam byl vygenerován automaticky Borisem Lehečkou.

AdamM	Život Adama a Evy; 1. polovina 15. století (Próza českého středověku, Praha 1983, s. 293–308, ed. Kolár, Jaroslav – Nedvědová, Milada)
AlexPovD	prozaická povídka o Alexandru Velikém; sign.: II C 10; okolo roku 1445 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: II C 10, 28r–84v)
AlxB	Alexandreida, zlomek budějovický; polovina 14. století (Alexandreida, Praha 1963, s. 109–121, ed. Vážný, Václav)
AlxBM	Alexandreida, zlomek budějovicko-muzejní; polovina 14. století (Alexandreida, Praha 1963, s. 125–136, ed. Vážný, Václav)
AlxBud	Alexandreida, zlomek budějovický druhý; polovina 14. století (Alexandreida, Praha 1963, s. 171–174, ed. Vážný, Václav)
AlxH	Alexandreida, zlomek jindřichohradecký; 1. polovina 14. století (Alexandreida, Praha 1963, s. 156–170, ed. Vážný, Václav)
AlxM	Alexandreida, zlomek muzejní; polovina 14. století (Alexandreida, Praha 1963, s. 121–124, 137–140, ed. Vážný, Václav)
AlxO	Alexandreida, zlomek ostříhomský; 2. polovina 14. století

AlxS	(Alexandreida, Praha 1963, s. 141–142, 149–150, ed. Vážný, Václav) Alexandreida, zlomek Šafaříkův; polovina 14. století (Alexandreida, Praha 1963, s. 143–148, ed. Vážný, Václav)
AlxV	Alexandreida, zlomek svatovítský; začátek 15. století (Alexandreida, Praha 1963, s. 31–109, ed. Vážný, Václav)
AlxVíd	Alexandreida, zlomek vídeňský; polovina 14. století (Alexandreida, Praha 1963, s. 152–155, ed. Vážný, Václav)
AndělRozkoch	Andělíku rozkochaný; sign.: XVII F 9; konec 14. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII F 9, přední přideščí)
ApolBaw	O Apollónovi; sign.: BN 12594 II; 1472 (Polsko, Varšava, Biblioteka Narodowa, sign.: BN 12594 II, 206v–226v)
ApolP	O Apolónovi; 1459/1463 (Próza českého středověku, Praha 1983ed. Kolár, Jaroslav – Nedvědová, Milada)
AsenM	Život Jozefón; 1470 (Próza českého středověku, Praha 1983, s. 309–335, ed. Kolár, Jaroslav – Nedvědová, Milada)
AsenM	Asenech; 1470 (Próza českého středověku, Praha 1983ed. Kolár, Jaroslav – Nedvědová, Milada)
Astar	Soud Astarotův proti lidskému pokolení; sign.: III E 43; 1443 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: III E 43, 138r–150r)
BawArn	Vévoda Arnošt; sign.: BN 12594 II; 1472 (Polsko, Varšava, Biblioteka Narodowa, sign.: BN 12594 II, 66v–150r)
BawEzop	Ezopovy bajky; sign.: BN 12594 II; 1472 (Polsko, Varšava, Biblioteka Narodowa, sign.: BN 12594 II, 15v–66r)
BawJetř	O Jetřichovi Berúnském; sign.: BN 12594 II; 1472 (Polsko, Varšava, Biblioteka Narodowa, sign.: BN 12594 II, 176r–206v)
BechNeub	Bechyňka, Jan: Sborník traktátů Jana Bechyňky, rukopis neuberský; sign.: IV H 45; okolo roku 1500 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: IV H 45, 1r–225v)
Bela	Jacobus de Thermo: Belial; sign.: IV E 29; polovina 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: IV E 29, 154v–193v)
BiblKladr	Bible kladrubská, Prology; sign.: XVII A 29; 1471 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII A 29, 1r–4v)
BiblKladr	Bible kladrubská, Pentateuch; sign.: XVII A 29; 1471 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII A 29, 4v–78r)
BiblKladr	Bible kladrubská, kniha Jozue – Ruth; sign.: XVII A 29; 1471 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII A 29, 78r–98r)
BiblKladr	Bible kladrubská, 1. kniha královská; sign.: XVII A 29; 1471 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII A 29, 98r–111v)
BiblKlemNZ	Klementinský Nový zákon glosovaný; sign.: XVII E 13; 1426 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII E 13, 1r–260v)
BiblLitTřeb	Bible litoměřicko-třeboňská, A–Jud; sign.: B I F/3–2; 1411 (Staročeská Bible drážďanská a olomoucká II. Epištoly, Skutky apoštolů, Apokalypsa, Praha 1985, s. 241–383, ed. Vladimír Kyas; Česko, Litoměřice, Státní oblastní archiv (Biskupská knihovna), sign.: B I F/3–2, 81v–111r)
BiblLitTřeb	Bible litoměřicko-třeboňská, R 1–R 15; sign.: A 2; 1411 (Staročeská Bible drážďanská a olomoucká II: Epištoly, Skutky apoštolů, Apokalypsa, Praha 1985, s. 27–63, ed. Vladimír Kyas; Česko, Třeboň,

	Státní oblastní archiv, sign.: A 2, 204r–211r)
BiblNymbPravopis	Poznámka k překladu a k pravopisu Bible nymburské. Kolofon; sign.: IV B 12; 1462 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: IV B 12, 365v)
BiblOI	Bible olomoucká, Genesis–Esdráš; sign.: M III 1/I; 1417 (Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká III. Genesis–Esdráš, Praha 1988, s. 762 s., ed. Vladimír Kyas; Česko, Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci, sign.: M III 1/I, 1r–229v)
BiblOI	Bible olomoucká, Apokalypsa; sign.: M III 1/I; 1417 (Staročeská Bible drážďanská a olomoucká II. Epištoly, Skutky apoštolů, Apokalypsa, Praha 1985, s. 383–427, ed. Vladimír Kyas; Česko, Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci, sign.: M III 1/I, 288r–289v)
BiblOI	Bible olomoucká, svazek II a IV; 1417 (Memoria mundi)
BiblOI	Bible olomoucká, Římanům 15,19 až Židům; sign.: M III 1/I; 1417 (Staročeská Bible drážďanská a olomoucká II. Epištoly, Skutky apoštolů, Apokalypsa, Praha 1985, s. 63–241, ed. Vladimír Kyas; Česko, Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci, sign.: M III 1/I, 226r–257r)
BiblOI	Bible olomoucká, Tobíáš–Job; sign.: M III 1/I; 1417 (Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká IV. Tobíáš–Sirachovec, Paderborn 1996, s. 591 s., ed. Vladimír Kyas – Věra Kyasová – Jaroslava Pečírková; Česko, Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci, sign.: M III 1/I, 229v–259v)
BiblOI	Bible olomoucká, Matouš–Jan; sign.: M III 1/II; 1417 (Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká I. Evangelia, Praha 1981, s. 378 s., ed. Vladimír Kyas; Česko, Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci, sign.: M III 1/II, 170r–225v)
BiblOI	Bible olomoucká, Žaltář–Sirachovec; sign.: M III 1/I, M III 1/II; 1417 (Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká IV. Tobíáš–Sirachovec, Praha 1996, s. 591 s., ed. Vladimír Kyas – Věra Kyasová – Jaroslava Pečírková; Česko, Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci, sign.: M III 1/I, M III 1/II, 259v–81r)
Briz	Rudolf a Brizelda; sign.: Kříž XXII A 4, vitr. LV D 1; 1472 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: Kříž XXII A 4, vitr. LV D 1, 270–316)
BruncBaw	povídka o Bruncvíkovi, rukopis Baw; sign.: BN 12594 II; 1472 (Polsko, Varšava, Biblioteka Narodowa, sign.: BN 12594 II, 1r–15v)
BruncU	povídka o Bruncvíkovi, rukopis U; sign.: XI B 4; 1. polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XI B 4, 203r–208v)
BřezSnářM	Vavřinec z Březové: Snář Vavřince z Březové, rukopis M; sign.: Mk 14; okolo roku 1450 (Česko, Brno, Moravská zemská knihovna, sign.: Mk 14, 1r–181r)
BřezSnářS	z Březové, Vavřinec: Astrologie ze Snáře; sign.: G 10, č. 412; 1471 (Česko, Brno, Moravský zemský archiv, sign.: G 10, č. 412, 14–35)
BřezSnářS	Vavřinec z Březové: Snář Vavřince z Březové, rukopis S; sign.: G 10, č. 412; 1471 (Česko, Brno, Moravský zemský archiv, sign.: G 10, č. 412, s. 41–256)
Budyš	Budyšínský rukopis; 1448 (Husitské skladby Budyšínského rukopisu,

	Praha 1952, s. 23–165, ed. Daňhelka, Jiří)
Ceska_stredov_lyrika_Lehar	Česká středověká lyrika; 14. a 15. století (Česká středověká lyrika, Praha 1990ed. Lehár, Jan)
CestKabK	Kabátník, Martin: Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta r. 1491–1492; sign.: O 35; začátek 16. století (Česko, Praha, Archiv Pražského hradu, sign.: O 35, 182v–219r)
CestMandM	Cestopis tzv. Mandevilla v překladu Vavřince z Březové; sign.: DG III 7; polovina 15. století (Česko, Praha, Královská kanonie premonstrátů na Strahově, sign.: DG III 7, 117r–168v)
CestMil	Polo, Marko: Milión; 2. polovina 15. století (Memoria mundi)
DalL	Dalimilova kronika, doplňky z rukopisu lobkovického; sign.: XXIII G 87; polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XXIII G 87, 97rv, 99rv)
DalV	Dalimilova kronika, rukopis vídeňský; sign.: NK Ser. nova 33; konec 14. století (Rakousko, Vídeň, Österreichische Nationalbibliothek, sign.: NK Ser. nova 33, 1r–30v)
DalZ	Dalimilova kronika, doplněk z rukopisu Zebererova (Pinvičkova); sign.: II F 8; 1459 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: II F 8, 97rv)
DesHrad	Desatero kázanie božie; 60. léta 14. století (Hradecký rukopis, Praha 1881, s. 265–357, ed. Patera, Adolf)
DubA	z Dubé, Ondřej: Výklad na právo země České; sign.: 1864; polovina 15. století (Ondřeje z Dubé Práva zemská česká, Praha 1930ed. Čáda, František; Česko, Praha, Archiv hlavního města Prahy, sign.: 1864, 1r–21r)
GestaB	Gesta Romanorum; 15. století (Příběhy římské, Praha 1967ed. Šimek, František)
GestaM	Gesta Romanorum; sign.: III E 48; 1473 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: III E 48, 148 f.)
HavelVody	Havel ze Strahova: Část pojednání o léčivých vodách; sign.: XI A 27; začátek 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: XI A 27, 1r)
HradBohat	O bohatci; 60. léta 14. století (Hradecký rukopis, Praha 1881, s. 413–437, ed. Patera, Adolf)
HradJan	Svatý Jan apoštol; sign.: XXIII G 92; 60. léta 14. století (Hradecký rukopis, Praha 1881, s. 366–369, ed. Patera, Adolf; Národní knihovna České republiky, sign.: XXIII G 92)
HradLiš	O lišcě a o čbánu; sign.: XXIII G 92; 60. léta 14. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XXIII G 92, 130r–132r)
HradMagd	Pláč Marie Magdalény; 60. léta 14. století (Hradecký rukopis, Praha 1881, s. 76–145, ed. Patera, Adolf)
HradMar	Pláč svaté Mařie; 60. léta 14. století (Hradecký rukopis, Praha 1881, s. 145–173, ed. Patera, Adolf)
HradProk	Legenda o svatém Prokopu; 60. léta 14. století (Hradecký rukopis, Praha 1881, s. 2–77, ed. Patera, Adolf)
HradRad	Radosti svaté Mařie; 60. léta 14. století (Hradecký rukopis, Praha 1881, s. 175–211, ed. Patera, Adolf)
HradSat	Satiry tzv. Hradeckého rukopisu; 60. léta 14. století (Staročeské satiry,

HradUmuč	Praha 1962, s. 91–107, ed. Hrabák, Josef) Umučení Pána (Hradecké); sign.: XXIII G 92; 60. léta 14. století (Hradecký rukopis, Praha 1881, s. 212–263, ed. Patera, Adolf; Národní knihovna České republiky, sign.: XXIII G 92)
HradZdrav	Zdrávas Maria; sign.: XXIII G 92; 60. léta 14. století (Hradecký rukopis, Praha 1881, s. 356–365, ed. Patera, Adolf; Národní knihovna České republiky, sign.: XXIII G 92)
HusAbec	Hus, Jan: Abeceda; 1412 (?) (Memoria mundi)
HusBlud	Hus, Jan: O šesti bludiech; 1413 (Memoria mundi)
HusCeskaKazani	Hus, Jan: Česká sváteční kázání; 15. století (Česká sváteční kázání, Praha 1995, s. 301 s., ed. Daňhelka, Jiří)
HusDcerkaH	Hus, Jan: Dcerka nebo O poznání cesty pravé k spasení; sign.: IV C 18; 1414 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: IV C 18, 213r–227v)
HusHřích	Hus, Jan: O hřeše; 1414 (Memoria mundi)
HusJádرو	Hus, Jan: Jádرو učení křesťanského; sign.: Cod. 4557; 1432/1433 (Rakousko, Vídeň, Österreichische Nationalbibliothek, sign.: Cod. 4557, 225r–228r)
HusKatech	Hus, Jan: Katechismus; 1413 (Memoria mundi)
HusKuch	Hus, Jan: Knížky proti knězi kuchmistrovi; sign.: 25 E 16; 1509 (Litomyšl, 1509; Olivetský z Olivetu, Pavel; Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: 25 E 16, A1r–C6v)
HusKusO	Hus, Jan: Devět zlatých kusů; sign.: M I 34; 1. polovina 15. století (Česko, Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci, sign.: M I 34, 57v–57v)
HusManž	Hus, Jan: O manželství; 1414 (Memoria mundi)
HusPost	Hus, Jan: Česká nedělní postila; 1414 (Memoria mundi)
HusProv	Hus, Jan: Provázek třípramenný z víry, lásky, naděje...; sign.: 36 B 20; 1545 (Praha, 1545; Had, Jan; Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: 36 B 20, A1r–D2v (14 fol.))
HusPrupovedi	Hus, Jan: Mravní průpovědi; 15. století (Memoria mundi)
HusSvatokup	Hus, Jan: Knížky o svatokupectví; sign.: 4o 24; 2. polovina 15. století (Německo, Budyšín, Memoria mundi, sign.: 4o 24, 105r–207r)
HusVíra	Hus, Jan: O víře; 1413 (Memoria mundi)
HusVýkl	Hus, Jan: Výklad viery, desatera...; 1412 (Memoria mundi)
HusVýklKrátk	Hus, Jan: Výklad Otčenáše; sign.: V A 23; začátek 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: V A 23, 195v–196r)
HusZrc	Hus, Jan: Zrcadlo člověka hříšného, tzv. větší; sign.: XI C 3; polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XI C 3, 101r–110r)
HusZrcMen	Hus, Jan: Zrcadlo hříšníka, tzv. menší; sign.: XVII B 6; 1469 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII B 6, 59v–64v)
Hvězd	Hvězdářství krále Jana; sign.: II F 14; polovina 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: II F 14, 95 f.)
Hyn	Hynek z Poděbrad: Neuberský sborník; sign.: V E 39, 1 A c 100; konec 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: V E 39, 1 A c 100, 1r–228v, IIv–IVv)
ChelčCírk	Chelčický, Petr: O církvi svaté; 2. polovina 15. století (Memoria mundi)

ChelčLid	Chelčický, Petr: O trojím lidu řeč; sign.: D 82; 1508 (Česko, Praha, Archiv Pražského hradu, sign.: D 82, 74r–103r)
ChelčSít	Chelčický, Petr: Siet viery; 1521 (Vilémov (klášter), 1521; Dubánek z Duban, Chval; Česko,)
JakKal	Jakoubek ze Stříbra: Dvanáctero užitků přijímání z kalicha; sign.: Cod. 4557; 1432/1433 (Rakousko, Vídeň, Österreichische Nationalbibliothek, sign.: Cod. 4557, 90r–97v)
JakVečV	Jan Čapek: Knížky o večeři Páně; sign.: Cod. 4557; 1432/1433 (Rakousko, Vídeň, Österreichische Nationalbibliothek, sign.: Cod. 4557, 76r–88v)
KancJistb	Jistebnický kancionál; sign.: II C 7; polovina 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: II C 7)
KarVáclB	Život svatého Václava; sign.: III D 45; 1379 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: III D 45, 141v–145r)
KarVýkIE	Výklady a duchovní naučení Karla IV.; 1466 (Spisové císaře Karla IV., Praha 1878ed. Emler, Josef; Memoria mundi)
KarŽivA	Karel IV.: Vlastní životopis Karla IV.; polovina 15. století (Spisové císaře Karla IV., Praha 1878ed. Emler, Josef; Memoria mundi)
KatoVít	Katonova dvojverší; 1380/1400 (Ezopovy bajky. Katonova dvojverší. Rada otce synovi, Brno 1999ed. Petruš, Eduard)
KázAdm	Kázání admontská; sign.: XX B 3; začátek 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XX B 3, 134r–137r)
KázLeg	Sbírka kázání založených na legendách; sign.: G 10, č. 456; polovina 15. století (Česko, Brno, Moravský zemský archiv, sign.: G 10, č. 456, 195 fol.)
KázProv	Řeč na Provodní neděli; sign.: XVII C 15; 1. polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII C 15, 194 a 196v–199v)
KlarBohE	Klaret: Bohemář tzv. větší; 1395 (Klaret a jeho družina. Sv. I. Slovníky veršované., Praha 1926, s. 40–72, ed. Flajšhans, Václav)
KlarGlosA	Klaret: Glosář; konec 14. století (Klaret a jeho družina. Sv. I. Slovníky veršované., Praha 1926, s. 104–202, ed. Flajšhans, Václav)
KlarVokF	Klaret: Vokabulář gramatický; začátek 15. století (Klaret a jeho družina. Sv. I. Slovníky veršované., Praha 1926, s. 8–30, ed. Flajšhans, Václav)
KristA	Život Krista Pána, rukopis A; sign.: XVII A 9; 1360/1380 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII A 9, 113 f.)
KristB	Život Krista Pána, rukopis B; sign.: XVII D 32; konec 14. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII D 32, 1r–19v)
KristC	Život Krista Pána, rukopis C; sign.: XVII E 8; konec 14. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII E 8, 86v–99r)
KristD	Život Krista Pána, rukopis D; sign.: II F 9; polovina 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: II F 9, 43r–104v)
KristE	Život Krista Pána, rukopis E; sign.: XVII H 19; 1497 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII H 19, 170v–231r)
KristF	Život Krista Pána, rukopis F; sign.: XVII J 6; 1. polovina 16. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII J 6, 1r–6r)
Kuch	Kuchařka; sign.: I H 51; začátek 16. století (Česko, Praha, Knihovna

KusKusE	Národního muzea v Praze, sign.: I H 51, 1r–56v) Chelčický, Petr: Devět kusův zlatých mistra Jana Husi; sign.: Fonds slave 29; 2. polovina 15. století (Francie, Paříž, Bibliothèque nationale de France, sign.: Fonds slave 29, 248r–251v)
LapidLékFrantB	lapidář z františkánského lékařství; sign.: XI C 2; polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XI C 2, 292r–295r)
LapidMuz	lapidář z muzejního lékařského sborníku; sign.: II H 4; okolo roku 1500 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: II H 4, 564–589)
LapidVodň	lapidář z rukopisu vodňanského; sign.: II F 2; okolo roku 1410 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: II F 2, 161r–166r)
LegDor	Veršovaná legenda o svaté Dorotě; polovina 15. století (Legenda o sv. Dorotě, Praha, ČČM 33 1859, s. 21–27, ed. Jireček, Josef)
LegKat	Legenda o sv. Kateřině; okolo roku 1400 (Dvě legendy z doby Karlovy, Praha 1959ed. Hrabák, J. – Vážný, V.)
Lék_1_A_c_82	zlomek lékařské knihy; sign.: 1 A c 82/2; 1. polovina 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: 1 A c 82/2, 1r–1v)
LékCzart	lékařský sborník z knihovny knížat Czartoryských; sign.: B 1497; 2. polovina 15. století (Polsko, Krakov, Biblioteka Książąt Czartoryskich, sign.: B 1497, 19–272)
LékFrantA	Lékařství neznámého františkána, rukopis NK XVII B 18; sign.: XVII B 18; polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII B 18, 1r–173v)
LékFrantC	Lékařství neznámého františkána, rukopis NK XVII D 10; sign.: XVII D 10; 1498–1503 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII D 10, 53r–60r)
LékChir	Chirurgické lékařství; sign.: XVII H 23; začátek 16. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII H 23, 343 f.)
LékJádroBrn	Knihy lékařské; sign.: Rkp. 156; 1502–1503 (Česko, Brno, Moravská zemská knihovna, sign.: Rkp. 156, 168 f.)
LékJádroD	Jádro lékařské; sign.: I F 11; 1518 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: I F 11, 369 s.)
LékKoňMuz1	Albrant, mistr: Koňské lékařství, KNM IV H 28; sign.: IV H 28; 1444 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: IV H 28, 319r–324v)
LékKoňMuz2	Albrant, mistr: Koňské lékařství, KNM I H 29; sign.: I H 29; 2. polovina 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: I H 29, 280r–287v)
LékKoňMuz3	Albrant, mistr: Koňské lékařství, KNM I F 10; sign.: I F 10; konec 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: I F 10, 422–439)
LékKoňNK1	Albrant, mistr: Koňské lékařství, NK XI C 2; sign.: XI C 2; polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XI C 2, 289r–291v)
LékKřišťMor	z Prachatic, Křišťan (?): pojednání o moru; sign.: CO.300; polovina 15. století (Česko, Olomouc, Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc, sign.: CO.300, 287v–288v)
LékNeduh	Léky proti 11 neduhům; sign.: XI E 4; přelom 14. a 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XI E 4, 61v–62r)

LékRhaz	Rhazes: Ranné lékařství; sign.: IV D 56; 2. polovina 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: IV D 56, 1–193)
LékSalM	ze Saličetu, Vilém: Ranná lékařství; sign.: IV D 56; 2. polovina 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: IV D 56, 193–848)
LékVodň	herbář se zdravotvídou; sign.: II F 2; okolo roku 1410 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: II F 2, 259r–285v)
LékŽen	Sbírka pojednání z oboru ženského a dětského lékařství; sign.: A 112; 2. polovina 15. století (Česko, Brno, Moravská zemská knihovna, sign.: A 112, 122 f.)
LetA	Staré letopisy české, text A; sign.: H VI/3; polovina 15. století (Česko, Praha, Archiv Pražského hradu, sign.: H VI/3, 252r–263v)
Letaa	Staré letopisy české, text a; sign.: IV E 29; polovina 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: IV E 29, 243r–252v)
LetD	Staré letopisy české, text D; sign.: XIX B 26; polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XIX B 26, 249r–265r)
LetKřižA	Staré letopisy české, text Křižovnický; začátek 16. století (Staré letopisy české z rukopisu Křižovnického, Praha 1959ed. Šimek, František – Kaňák, Miloslav)
LetQ	Staré letopisy české, text Q; sign.: G 10, č. 114; polovina 15. století (Česko, Brno, Moravský zemský archiv, sign.: G 10, č. 114, 218v–230r)
LetTrub	Staré letopisy české – zpráva o spanilé jízdě do Míšně, text K (Trubačův); sign.: IV E 28; okolo roku 1518 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: IV E 28, 157r–158v)
LetV	Staré letopisy české, text V; sign.: č. 101; polovina 15. století (Česko, Vyšší Brod, Cisterciácký klášter, sign.: č. 101, 188r–198r)
LetVrat	Staré letopisy české, text Vratislavský; 1. polovina 16. století (Staré letopisy české z Vratislavského rukopisu, Praha 1937ed. Šimek, František)
LetX	Staré letopisy české, text X; sign.: II F 8; 2. polovina 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: II F 8, 188v–191r)
ListKazimir	Kazimír Jagellonský: List; sign.: č. 2712; 1455 (Polsko, Krakov, Biblioteka Czartoryskich, sign.: č. 2712, s. 23)
ListLací	List lácí; sign.: XVI B 1; 1. polovina 15. století (Česko, Louny, Okresní muzeum v Lounech, sign.: XVI B 1, 53r)
ListLit	Přípisek v zakládací listině kapituly Litoměřické; sign.: R2; začátek 13. století (Česko, Litoměřice, Státní oblastní archiv v Litoměřicích, fond litoměřické kapituly, sign.: R2, 1v)
ListZikm	Zikmund Lucemburský: List krále Zikmunda panu Haškovi; sign.: III G 16; 1431 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: III G 16, 66rv)
LucidT	Lucidář; sign.: DR IV 37/f; 1498 (Plzeň, 1498; Mikuláš Bakalář; Česko, Praha, Strahovská knihovna, sign.: DR IV 37/f, 1r–30r)
LyraMat	Mikuláš z Lyry: Výklad evangelia sv. Matouše; sign.: XVII C 20; začátek 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII C 20, 181 f.)
LyrDuch	Nejstarší česká duchovní lyrika; 14. a 15. století (Nejstarší česká duchovní lyrika, Praha 1949ed. Škarka, Antonín; Memoria mundi)

LyrVil	Staročeská lyrika; 14. a 15. století (Staročeská lyrika, Praha 1940ed. Vilikovský, Jan; Memoria mundi)
MajCarA	Maiestas Carolina; sign.: Hist. 18; začátek 15. století (Česko, Třeboň, oblastní archiv, sign.: Hist. 18, 107 s.)
MartKronA	Beneš z Hořovic: Překlad kroniky Twingerovy; sign.: II C 10; okolo roku 1445 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: II C 10, 1r–27v, 86r–156v)
MartKronB	Beneš z Hořovic: Překlad kroniky Twingerovy, rukopis B; sign.: IV E 29; polovina 15. století (Praha, polovina 15. století; ; Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: IV E 29, 1r–65v)
MartKronC	Beneš z Hořovic: Kronika Martina Poláka zvaná Martimiani; sign.: I E 30; 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: I E 30, 1v–113r)
MartKronT	Beneš z Hořovic: Překlad kroniky Twingerovy; Martimiani; Římská kronika; sign.: 25 C 4a; 1488 (Praha, 1488; tiskař Bible pražské; Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: 25 C 4a, 1r–100v)
MastDrk	Mastičkář, rukopis drkolenský; 2. polovina 14. století (Rakousko, Drkolná, , 2 fol.; 2r–3v)
MastMuz	Mastičkář, rukopis muzejní; sign.: 1 Ac 55; polovina 14. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: 1 Ac 55, 3 fol.; 1r–6v)
ModlKunh	Modlitba Kunhutina; sign.: VII G 17 d; začátek 14. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: VII G 17 d, 146v–151v)
ModlMil	Jan Milíč z Kroměříže: Milíčovský sborník modliteb; 80. léta 14. století (Praha, Národní knihovna České republiky, XVII F 30)
ModlMil	Výbor z modliteb tzv. Milíčovského sborníku; sign.: XVII F 30; 80. léta 14. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII F 30, 85r (Decem praecepta), 85r–85v (Páteř), 85v (Zdráva, Maria), 85v (Creda), 96r (Hospodine, pomiluj ny), 96r (Svatý Václave), 96rv (Buoh všemohúci), 143r (Zdráva, Královno milosrdenstvie))
NaučRod	Naučení Ludvíka z Pernštejna rodičům o vlastním vychování; sign.: V H 30; přelom 15. a 16. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: V H 30, 1r–108v)
NikodA	Čtenie Nikodémovo; 1442 (Próza českého středověku, Praha 1983, s. 233–277, ed. Kolár, Jaroslav – Nedvědová, Milada)
NociMilá	Noci milá; sign.: A 7; 2. polovina 15. století (Česko, Třeboň, Státní oblastní archiv, sign.: A 7, 154v)
Otc	Staročeské životy svatých Otců; 1. polovina 15. století (Staročeské životy svatých Otců, Praha 1909ed. Smetánka, Emil)
PasKal	Pasionál kališnický; sign.: 45 D 36; 1495 (Praha, 1495; Tiskař Pražské bible; Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: 45 D 36, 254 f.)
PasMuzA	Pasionál muzejní, rukopis A; sign.: III D 44; 2. polovina 14. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: III D 44, 646 s.)
PasTisk	Pasionál, Knihy o životech svatých; sign.: 25 C 1; 1476 (?) (Plzeň (?), 1476 (?); Tiskař Arnoštových Statut (?); Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: 25 C 1, 276 f.)

PísLepB	Mistr Lepič; sign.: V F 2; 2. polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: V F 2, BS)
Pisne_husitske	Husitské písně; 15. století;
PísOstr	Slovo do světa stvoření; sign.: A 57/1; konec 13. století (Česko, Praha, Archiv Pražského hradu, sign.: A 57/1, 8v)
PísŽák	Naše sestra Jana; sign.: XIV G 45; 1. polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XIV G 45, 95r–95v)
PodkU	Podkoní a žák; sign.: XVII F 50; 1409 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII F 50, 19r–28r)
PoprRožmb	Popravčí kniha pánů z Rožmberka; 15. století (Popravčí kniha pánů z Rožmberka., Praha 1878ed. Mareš, František; Memoria mundi)
PoručM	Poručenství dvanácti patriarch; 1470 (Próza českého středověku, Praha 1983, s. 349-405, ed. Kolár, Jaroslav – Nedvědová, Milada)
Postavy	Postavy a mravy lidské; 1. polovina 15. století (Postavy a mravy lidské. In Výbor z literatury české. Díl první., Praha 1845, s. 1296, 957-962, ed. Šafařík, Pavel Josef)
PovOl	Olomoucké povídky; sign.: M II 190; 2. polovina 15. století (Česko, Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci, sign.: M II 190, 249r–280r)
PrávHork	Právo královské horničie; 1528;
PrávJihA	Vít Tasovský z Lipoltic: Český překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských Jana z Gelnhausen, rukopis A; sign.: IV B 10; 1468 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: IV B 10, 1r–195v)
PrávJihB	Vít Tasovský z Lipoltic: Český překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských Jana z Gelnhausen, rukopis B; sign.: V E 41; 1490 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: V E 41, 128r–340v)
PrávPřis	Zpráva přísahy; sign.: IV B 10; začátek 16. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: IV B 10, 196r)
PrávŠvábC	Právní sborník Krameriov; sign.: V C 9; 1448 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: V C 9, 1r–88v)
Pror	Proroci rožmberští; sign.: XVII D 33; přelom 14. a 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII D 33, 126 f.)
PřípJiř	Svatojiřské přípisky; sign.: VI G 15; přelom 13. a 14. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: VI G 15, 137r, 143r, 145v)
PřísahaKřivá	O křivé přísaze; sign.: Knihovna Metropolitní kapituly u sv. Víta, sign. H 10; post 1416, ante 1450 (Česko, Praha, Archiv Pražského hradu, sign.: Knihovna Metropolitní kapituly u sv. Víta, sign. H 10, 270v)
PřísIFlaš	Flaška z Pardubic, Smil (?): Sbírká přísloví připisovaná Smilu Flaškovi z Pardubic; sign.: A 4; konec 14. století (Česko, Třeboň, Státní oblastní archiv, sign.: A 4, 42r–46v)
PulkR	Pulkava z Radenína, Přibík: Kronika králů českých; okolo roku 1400 (Prameny dějin českých V, Praha 1893ed. Gebauer, Jan; Memoria mundi)
RadaOtcK	Rada otce synovi; 1409 (Ezopovy bajky. Katonova dvojverší. Rada otce synovi, Brno 1999ed. Petrů, Eduard)
RostlStrah	Rostlinář strahovský; sign.: DC III 3; 1. polovina 15. století (Česko, Praha, Královská kanonie premonstrátů na Strahově, sign.: DC III 3, 79–85)

ŘádKorA	Řád korunování krále českého a královny, rukopis A; sign.: 619; 1396 (Rakousko, Vídeň, Rakouská národní knihovna, sign.: 619, 38r–57v)
ŘádKorB	Řád korunování krále českého a královny, rukopis B; sign.: 581; 2. polovina 15. století (Rakousko, Vídeň, Österreichische Nationalbibliothek, sign.: 581, 65r–92r)
ŘádKorD	Řád korunování krále českého a královny, rukopis D; sign.: V B 24; 2. polovina 15. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: V B 24, 193r–204r)
ŘádKorE	Řád korunování krále českého a královny, rukopis E; sign.: B I F 54; 3. třetina 15. století (Česko, Litoměřice, Knihovna Biskupství litoměřického, sign.: B I F 54, 202v–220r)
Slov NK VI E 14	latinsko-český slovníček nečistých zvířat; sign.: VI E 14; 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: VI E 14, FS)
Slov_NK_I_B_12	latinsko-český slovníček smrtelných hříchů, rukopis NK I B 12; sign.: I B 12; 4. čtvrtina 14. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: I B 12, 154v)
Slov_NK_III_A_6	latinsko-český slovníček smrtelných hříchů, rukopis NK III A 6; sign.: III A 6; polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: III A 6, 141r)
Slov_NK_IV_G_29	latinsko-český slovníček smrtelných hříchů, rukopis NK IV G 29; sign.: IV G 29; přelom 14. a 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: IV G 29, FS/přední přideščí)
Slov_NK_XIII_F_21	latinsko-český slovníček smrtelných hříchů, rukopis NK XIII F 21; sign.: XIII F 21; 15. století; (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XIII F 21, 180r–181v)
SlovKlem	latinsko-český slovník Klementinský; sign.: XVII F 31; 1455 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII F 31, 1r–91v)
SlovOstřS	latinsko-české slovníky z rukopisu ostřihomského; sign.: Ms. II 8; 2. polovina 15. století (Maďarsko, Ostřihom, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, sign.: Ms. II 8, 58–63, 66–152)
SlovUKA	latinsko-český slovníček, rukopis NK VIII E 28; sign.: VIII E 28; 2. polovina 14. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: VIII E 28, 44r)
SlovUKB	latinsko-český slovníček smrtelných hříchů, rukopis NK XI D 9; sign.: XI D 9; 1. třetina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XI D 9, 75r–76r)
SlovUKC	latinsko-český slovníček, rukopis NK IX E 1; sign.: IX E 1; 1. polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: IX E 1, 221v–222r)
SlovVocBona	latinsko-český slovník Vocabula bona; sign.: Ms. II 8; 2. polovina 15. století (Maďarsko, Ostřihom, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, sign.: Ms. II 8, 63–66)
Stc_vojenske_rady	Staročeské vojenské řády; 15. století (Staročeské vojenské řády, Praha 1952ed. Svejkovský, František)
ŠtítŠach	Štítný ze Štítného, Tomáš: Knížky o hře šachové; sign.: Cod. 5293; okolo roku 1400 (Rakousko, Vídeň, Österreichische Nationalbibliothek, sign.: Cod. 5293)
Svár	Svár vody s vínem; sign.: II F 9; polovina 15. století (Česko, Praha,

ŠtilfU	Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: II F 9, 198v–205v) povídka o Štilfrídovi; sign.: XI B 4; 1. polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XI B 4, 197v–203r)
ŠtítBarl	Štítný ze Štítného, Tomáš: Barlaam a Jozafat; začátek 15. století;
ŠtítBes	Štítný ze Štítného, Tomáš: Řeči besední; začátek 15. století (Tomáše ze Štítného Řeči besední, Praha 1992ed. Nedvědová, Milada; Memoria mundi)
ŠtítKlem	Štítný ze Štítného, Tomáš: štítný sborník klementinský; sign.: XVII A 6; 1376 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII A 6, 159 ff.)
ŠtítSvátA	Štítný ze Štítného, Tomáš: Řeči nedělní a sváteční, rukopis A; sign.: XVII C 15; přelom 14. a 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII C 15, 1r–254v vyjma 196v–199v a 194)
ŠtítSvátB	Štítný ze Štítného, Tomáš: Řeči nedělní a sváteční, rukopis B; sign.: DG III 13; okolo roku 1500 (Česko, Praha, Královská kanonie premonstrátů na Strahově, sign.: DG III 13, 478 s.)
TandBaw	Tandariáš a Floribella; sign.: BN 12594 II; 1472 (Polsko, Varšava, Biblioteka Narodowa, sign.: BN 12594 II, 150v–175v)
TkadlB	Tkadleček; sign.: DG IV 68; 2. polovina 15. století (Česká republika, Praha, Královská kanonie premonstrátů na Strahově, sign.: DG IV 68, 1r–117r)
TobB	Povídka o Tobiášovi, rukopis B; sign.: G 10, č. 461; 1471 (Česko, Brno, Moravský zemský archiv v Brně, sign.: G 10, č. 461, 155r–162r)
TobU	Povídka o Tobiášovi, rukopis U; sign.: XVII E 9; 2. polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII E 9, 135r–149v)
Traktáty	Traktáty a modlitby; sign.: DG V 3; 1495 (Česko, Praha, Strahovská knihovna, sign.: DG V 3, 16v–39r)
TrojK	Kronika trojánská; sign.: XVII B 6; 1469 (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: XVII B 6, 78r–172v)
TrojTA	Kronika Trojánská; sign.: 39 F 30; 1468 (?) (Plzeň (?), 1468 (?); ; Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: 39 F 30, 195 f. Hotovo jen do fol. 100v)
UmučRajhr	Umučení rajhradské; polovina 14. století (Umučení rajhradské in Časopis českého muzea, roč. 60, Praha 1886, s. 582–603, ed. Patera, Adolf)
Verim_v_Boha	Věřím v Boha; sign.: VI G 1; 1. polovina 15. století (Česko, Praha, Národní knihovna České republiky, sign.: VI G 1, 126v)
VeronS	Povídka o Veronice; sign.: DR III 32; 1442 (Česko, Praha, Královská kanonie premonstrátů na Strahově, sign.: DR III 32, 100r–122v)
VersSkladbyDobyHusit	Veršované skladby doby husitské; 15. století;
VidJiř	Jiříkovo vidění; 2. polovina 15. století (Próza českého středověku, Praha 1983, s. 203–232, ed. Kolár, Jaroslav – Nedvědová, Milada)
Vít	Svatovítský rukopis; 1380/1410 (Památky staré literatury české, Praha 1886ed. Patera, Adolf; Memoria mundi)
Všeh	Kornel ze Všehrd, Viktorin: O práviech, o súdiech i o dskách země české knihy devatery; 1. polovina 16. století (O právích země české knihy devatery, Praha 1874ed. Jireček, Hermenegild)

VýkŠal	Výklad piesničiek Šalamúnových; 1448 (Memoria mundi)
WaldhPost	Waldhauser, Konrád: Postilla; začátek 15. století (Staročeské zpracování Postily studentů svaté university Pražské Konráda Waldhausera, Praha 1947ed. Šimek, František)
Zaloba_na_husity	Žaloby na husity; 15. století (Memoria mundi)
ZrcSpasA	Knihy, jenž slovú Zrcadlo člověčieho spasenie, rukopis A; sign.: 1 A c 75/1–5; okolo roku 1420 (Muzejní zbytky staročeského „Zrcadla člověčieho spasenie“ ze XIV. století, Praha 1887, s. 464–481 (vlastní text: 472–480), ed. Adolf Patera; Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: 1 A c 75/1–5, 1a–6b)
ZrcSpasA2	Knihy, jenž slovú Zrcadlo člověčieho spasenie, rukopis A2; sign.: 1 A c 75/6; okolo roku 1410 (Nově nalezený zbytek „Zrcadla člověčieho spasenie“ ze XIV. století, Praha 1890, s. 455–459 (vlastní text: 456–458), ed. Adolf Patera; Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: 1 A c 75/6, 1)
ZrcSpasK	Knihy, jenž slovú Zrcadlo člověčieho spasenie, rukopis K; sign.: III B 10; okolo roku 1420 (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea, sign.: III B 10, 1–111)
Žena	O ženě zlobivé; sign.: II F 8; konec 14. století (Česko, Praha, Knihovna Národního muzea v Praze, sign.: II F 8, 187rv)
ŽídSpráv	Žídek, Pavel: Spravovna; konec 15. století (M. Pavla Žídka Spravovna, Praha 1908ed. Tobolka, Zdeněk)

8 Seznam citované literatury, použitých nástrojů a zdrojů jazykového materiálu

8.1 Sekundární literatura citovaná v práci

Anward, Jan. (2006): Word Classes/Parts of Speech: Overview. In: K. Brown (ed.), *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Svazek 13. Elsevier Science, s. 628–632.

Bartoň, Tomáš – Cvrček, Václav – Čermák, František – Jelínek, Tomáš – Petkevič, Vladimír (2009): *Statistiky češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Cuřín, František (1985): *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Černá, Alena M. – Stluka, Martin (2005): Lexém *vetech* ve staré češtině. *Naše řeč*, 88, č. 2, s. 105–108.

Černá, Alena M. (2009): *Staročeské názvy chorob*. Universita Karlova v Praze: Karolinum.

Černá, Alena M. – Lehečka, Boris (2015): *Metodika přípravy a zpracování elektronických edic starších českých textů* [online]. [cit. 20. 08. 2016]. Praha: oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z:
http://vokabular.ujc.cas.cz/soubory/nastroje/Methodika/Methodika_pripravy_a_zpracovani_elektronickyh_edic_DF12P01OVV028.pdf.

Daňhelka, Jiří (1957): Obecné zásady ediční a poučení o starém jazyce českém. In: B. Havránek, J. Hrabák a kol. (eds.), *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. Praha: Nakladatelství

Československé akademie věd, s. 25–35. Dostupné z:

<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicnipoznamka.aspx?id=DanhelkaVybAkadI>.

Daňhelka, Jiří (1963): Obecné zásady ediční a poučení o češtině 15. století. In: B. Havránek, J. Hrabák, J. Daňhelka a kol. (eds.), *Výbor z české literatury doby husitské*. Svazek 1. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 31–41.

Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicnipoznamka.aspx?id=DanhelkaVybAkadII>.

Daňhelka, Jiří (1985): Směrnice pro vydávání starších českých textů. In: *Husitský Tábor: sborník Muzea husitského revolučního hnutí Tábor*, 8, s. 285–301. Dostupné z:

<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/edicnipoznamka.aspx?id=DanhelkaSmernice>.

Fiedlerová, Alena (1975): Nástin vývoje pomnožných jmen v češtině. *Slovo a slovesnost*, 36, č. 4, s. 266–284.

Flajšhans, Václav (1929): Papeženec... *Naše řeč*, 13, č. 8, s. 169–175.

Gebauer, Jan (1960): *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III. Tvarosloví. I. Skloňování*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Gebauer, Jan (1963): *Historická mluvnice jazyka českého. Díl I. Hláskosloví*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Gebauer, Jan (2007): *Historická mluvnice jazyka českého. Díl IV. Skladba*. Praha: Academia.

Gladkova, Hana (2005): *I-kmenová substantiva ve staré češtině. Morfologická a slovtvorná analýza (Prolegomena k popisu i-kmenových substantiv ve staročeském slovníku)*. In: P. Nejedlý, M. Vajdllová, B. Lehečka (eds.), *Verba et historia*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 87–94.

Gruszczyński, Włodzimierz – Adamiec, Dorota – Ogrodniczuk, Maciej (2014): *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.) – prezentacja projektu badawczego*. *Polonica*, 33, s. 309–316. Dostupné z: <http://nlp.ipipan.waw.pl/Bib/gru:etal:13.pdf>.

Hajič, Jan (2004): *Disambiguation of rich inflection: Computational morphology of Czech*. Universita Karlova v Praze: Karolinum.

Hana, Jirka – Lehečka, Boris – Feldman, Anne – Černá, Alena – Oliva, Karel (2012): Building a Corpus of Old Czech. In: *Proceedings of the Adaptation of Language Resources and Tools for Processing Cultural Heritage Objects Workshop associated with the 8th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*. Istanbul, Turecko, s. chybí. Dostupné z: <http://ufal.mff.cuni.cz/~hana/bib/hana-etal-2012-lrec-ocz.pdf>.

Hana, Jirka – Feldman, Anne – Aharodnik, Katsiaryna (2011): A low-budget tagger for Old Czech. In: *Proceedings of the Fifth ACL/HLT Workshop on Language Technology for Cultural Heritage, Social Sciences, and Humanities*. Portland, Oregon, USA, s. 10–18. Dostupné z: <http://www.aclweb.org/anthology/W11-1502>.

- Havránek, Bohuslav (1980): *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Heine, Bernd (2009): Grammaticalization of Cases. In: A. Malchukov, A. Spencer (eds.), *The Oxford Handbook of Case*. Oxford: Oxford University Press, s. 458–469.
- Hlaváčová, Jaroslava (2009): *Formalizace systému české morfologie s ohledem na automatické zpracování českých textů*. Disertační práce. Praha.
- Homolková, Milada (2007): Historická lexikografie. In: J. Pleskalová a kol., *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Nakladatelství Academia, s. 199–242.
- Hujer, Oldřich (1910): *Slovanská deklinace jmenná*. Praha: Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- Jínová, Pavlína – Lehečka, Boris – Oliva, Karel (2014): Describing Old Czech declension patterns for automatic text analysis. *Mundo Eslavo: revista de cultura y estudios eslavos* [online], 13, č. 1, s. 7–17. [cit. 20. 01. 2015]. Dostupné z: <http://mundoeslavo.com/index.php/meslav/article/view/161/144>.
- Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Karlík, Petr – Nekula, Marek – Rusínová, Zdenka (eds.) (1995): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Komárek, Miroslav (1969): *Historická mluvnice česká 1. Hláskosloví*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Komárek, Miroslav (2012): *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria (2006): Nouns. In: K. Brown (ed.), *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Svazek 8. Elsevier Science, s. 720–724.
- Kosek, Pavel (2014): *Historická mluvnice češtiny I*. Brno: Masarykova universita.
- Křístek, Václav. (1979): Etapy vývoje českého jazyka v starším období a poznámky o staročeských pádových systémech. In: J. Porák, *Chrestomatie k vývoji českého jazyka (13.–18. století)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 9–17.
- Lamprecht, Arnošt (1986): Hláskosloví. In: A. Lamprecht, D. Šlosar, J. Bauer, *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 25–128.
- Lamprecht, Arnošt (1987): *Praslovanština*. Brno: Universita J. E. Purkyně.
- The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses* [online]. [cit. 12. 05. 2016]. Dostupné z: <https://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/Glossing-Rules.pdf>.

Lehečka, Boris – Jínová, Pavlína (2015): Usage of Electronic Sources of Historical Czech for Formal Description of Appellative-Noun Declension. In: *Sborník Semináře o digitálních zdrojích a službách ve společenských a humanitních vědách*. Praha: ÚFAL, s. 65–73.

Meyer, Roland (2011): Old wine in new wineskins? Tagging Old Russian via annotation projection from modern translations. *Russian Linguistics*, 35, č. 2, s. 267–281.

Meyer, Roland (2012): The Construction and Application of Diachronic Slavonic Corpora in Linguistic Research – RRuDi (Russian) and PoDi (Polish). In: B. Hansen (ed.), *Diachrone Aspekte slavischer Sprachen*. München/Berlin: Verlag Otto Sagner, s. 223–242.

Michálek, Emanuel (1962): Mylné interpretace staročeských jmen mláďat. *Listy filologické*, 85, s. 334–336.

Nedvěďová, Milada (rukopis): *Kvantita samohlásek ve starší češtině*. Rukopis uložen v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Oberpfalcer, František (1933): *Rod jmen v češtině*. Praha: Nákladem Filosofické fakulty University Karlovy.

Osolsobě, Klára (1996): *Algoritmický popis české formální morfologie a strojový slovník češtiny*. Disertační práce. Brno.

Petr, Jan (red.) (1986): *Mluvnice češtiny (2). Tvarosloví*. Praha: Academia.

Piotrowski, Michael (2012): *Natural Language Processing for Historical Texts*. Morgan & Claypool Publishers.

Rusínová, Zdeňka (2011): *Pokušení struktury*. Brno: Host.

Sgall, Petr (1968): *Vývoj flexe v indoevropských jazycích, zejména v češtině a v angličtině*. Praha: Československá akademie věd.

Scheer, Thomas (2009): Jak přehlédnout jeden druhého: příběh alternací vokálů s nulou ve slovanských jazycích a ve fonologii řízení. *Slovo a slovesnost*, 70, č. 4, s. 250–262.

Skalička, Vladimír (1941): *Vývoj české deklinace*. Praha: Jednota českých matematiků a fysiků.

Skoumalová, Hana (1997): A Czech morphological lexicon. In: *Proceedings of the Third Meeting of the ACL Special Interest Group in Computational Phonology*, Madrid, Španělsko, s. 41–47.

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek (1968). Praha: Academia.

Šlosar, Dušan (1986): Tvarosloví. Skloňování. In: A. Lamprecht, D. Šlosar, J. Bauer, *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 129–178.

Trávníček, František (1935): *Historická mluvnice československá*. Praha: Melantrich.

Vajdlová, Miloslava (2013): *Ja-kmenová feminina s alternativním zakončením nom. sg. -ě/0 ve vztahu k deklinačnímu typu píseň (pohled vývojový)*. *Lingvistika Praha 2013* [online]. [cit. 20. 05. 2014]. Dostupné z: <http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz/node/180>.

Vajdlová, Miloslava (2012): O formování nekmenového deklinačního typu píseň (se zaměřením na období staro- a středněčeské). In: S. Čmejrková, J. Hoffmannová, J. Klímová (eds.), *Čeština v pohledu synchronním a diachronním: stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*. Praha: Karolinum, s. 184–189.

Vážný, Václav (1964): *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví. 1. část Skloňování*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Zikánová, Šárka (2009): *Postavení slovesného přísudku ve starší češtině (1500–1620)*. Univerzita Karlova v Praze: Nakladatelství Karolinum.

Ziková, Markéta (2012): Není nula jako nula: fonologie nulových koncovek Nsg a Gpl v češtině. In: S. Čmejrková, J. Hoffmannová, J. Klímová (eds.), *Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*. Praha: Karolinum, s. 603–608.

Zubatý, Josef (1917): V ta doba, v ty doby atp. In: *Sborník filologický*. Svazek 6. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, s. 116–123.

8.2 Internetové zdroje a software

Český národní korpus – SYN [online]. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. [cit. 29. 08. 2013]. Dostupné z: <http://www.korpus.cz>.

Hajič, Jan – Panevová, Jarmila – Hajičová, Eva – Sgall, Petr – Pajas, Petr – Štěpánek, Jan – Havelka, Jiří, Mikulová, Marie – Žabokrtský, Zdeněk – Ševčíková-Razímová, Magda – Urešová, Zdeňka (2006): *Prague Dependency Treebank 2.0*. Philadelphia, USA: Linguistic Data Consortium.

Interní textová banka [online]. Verze 17. 05. 2013 – 04. 11. 2015. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné (po domluvě s pracovníky oddělení vývoje jazyka) z: http://bara.ujc.cas.cz/icm/cm_client.html.

Kučera, Karel – Řehořková, Anna – Stluka, Martin (2015): *DIAKORP: Diachronní korpus, verze 6 z 18. 12. 2015* [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupné z: <http://www.korpus.cz>.

Lehečka, Dalibor (2012): *Analýza tokenů (v Excelu)* [online]. [cit. 13. 02. 2017]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/nastroje/analyza-tokenu/o-aplikaci>.

OpenRefine [online]. [cit. 13. 02. 2017]. Dostupné z: <http://openrefine.org>.

Staročeská textová banka [online]. Verze 16. 5. 2013 – 14. 10. 2016. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx>.

Vokabulář webový [online]. Verze 0.8.0 – 1.1.1. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

8.3 Staročeské slovníky

Bělič, Jaromír – Kamiš, Adolf – Kučera, Karel (1978): *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Gebauer, Jan (1970): *Slovník staročeský. Díl I [A–J], Díl II [K–N]*. Praha: Academia.

Němec, Igor – Pečirková, Jaroslava a kol. (1968–2008): *Staročeský slovník*. Praha: Academia.

Šimek, František (1947): *Slovníček staré češtiny*. Praha: Matice česká.

Vajdllová, Miloslava a kol. (2005–): *Elektronický slovník staré češtiny* [online]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>.

8.4 Zdroje jazykového materiálu citované v práci

Bible. Písmo svaté starého a nového zákona včetně deuterokanonických knih. Český ekumenický překlad. (1996). Praha: Česká biblická společnost.

Bible. Překlad 21. století. (2009). Praha: Biblion.

Cejnar, Jiří (ed.) (1964): *Nejstarší české veršované legendy. Soubor rukopisných zlomků.* Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Daňhelka, Jiří (ed.) (1995): *Mistr Jan Hus. Česká sváteční kázání.* Praha: Academia.

Emler, Josef – Gebauer, Jan (eds.) (1893): *Prameny dějin českých. Díl V. Příběha z Radenína řečeného Pulkavy kronika česká.* Praha: Nadání Františka Palackého.

Emler, Josef (ed.) (1878): *Spisové císaře Karla IV.* Praha: Matice česká

Hodura, Quido – Horák, Bohuslav (eds.) (1950): *Milion.* Praha: Orbis.

Hrabák, Josef – Vážný, Václav – Škarka, Antonín (eds.) (1959): *Dvě legendy z doby Karlovy.* Praha: Československá akademie věd.

Mareš, František (ed.) (1878): *Popravčí kniha pánův z Rožmberka.* Praha: Kr. společnost nauk.

Patera, Adolf (ed.) (1886): *Svatovítský rukopis.* Praha: Matice česká.

Patera, Adolf (ed.) (1886): Umučení rajhradské. *Časopis Českého muzea*, 60, s. 582–603.

Prášek, Justin (ed.) (1902): *Marka Pavlova z Benátek Milion.* Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

Smetánka, Emil (ed.) (1909): *Staročeské životy svatých otců.* Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

Šimek, František – Kaňák, Miloslav (eds.) (1959): *Staré letopisy české z rukopisu Křižovnického.* Praha: SNKLHU.

Vážný, Václav (ed.) (1963): *Alexandreida.* Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

9 Přílohy

9.1 Příloha A – Přehled pramenů ITB (verze 12. 02. 2015) s počtem tokenů a spolehlivostí/nespolehlivostí pramene

Příloha A obsahuje soupis pramenů, které byly součástí ITB ve verzi 12. 02. 2015, jež byla jednou z materiálových základů této práce. Prameny jsou uvedeny pod zkratkami (pro jejich vysvětlení viz seznam zkratk v části 7), u každého z nich je uveden počet tokenů, které daný pramen obsahoval, a jeho spolehlivost/nespolehlivost. Za vygenerování a poskytnutí tabulky děkuji Daliboru Lehečkovi.

pramen	počet tokenů		celkem
	spolehlivý	nespolehlivý	
AdamM		5 695	5 695
AlexPovD	38 148		38 148
AlxB	1 940		1 940
AlxBM	2 120		2 120
AlxBud	281		281
AlxH	2 806		2 806
AlxM	733		733
AlxO	522		522
AlxS	515		515
AlxV	14 054		14 054
AlxVíd	622		622
AndělRozkoch	33		33
ApolBaw	8 749		8 749
ApolP		9 619	9 619
AsenM		14 142	14 142
Astar	6 288		6 288
BawArn	33 507		33 507
BawEzop	20 996		20 996

BawJetř	12 377		12 377
BechNeub	36 347		36 347
BelA	34 909		34 909
BibIKladr	166 705	24 832	191 537
BibIKlemNZ	192 531		192 531
BibLitTřeb	45 280		45 280
BibINymbPravopis	240		240
BibIOI	502 653	337 730	840 383
Briz		7 278	7 278
BruncBaw	6 525		6 525
BruncU	6 243		6 243
BřezSnářM	62 930		62 930
BřezSnářS	5 970	61 432	67 402
Budyš		31 170	31 170
Ceska_stredov_lyrika_Lehar		27 349	27 349
CestKabK	19 890		19 890
CestMandM	50 019		50 019
CestMil		55 278	55 278
DalL	640		640
DalV	32 531		32 531
DalZ	203		203
DesHrad	6 691		6 691
DubA		17 449	17 449
GestaB		73 568	73 568
GestaM	67 277		67 277
HavelVody	378		378
HradBohat	2 012		2 012
HradJan	229		229
HradLiš	614		614
HradMagd	5 591		5 591
HradMar	2 395		2 395
HradProk	6 173		6 173
HradRad	3 001		3 001
HradSat	3 188		3 188
HradUmuč	4 581		4 581
HradZdrav	708		708
HusAbec		210	210
HusBlud		13 029	13 029
HusCeskaKazani		104 468	104 468
HusDcerkaH	10 470		10 470
HusHřich		1 889	1 889

HusJadroV	1 416		1 416
HusKatech		2 065	2 065
HusKuch	6 416		6 416
HusKusO	331		331
HusManž		6 154	6 154
HusPost		207 925	207 925
HusProv	9 517		9 517
HusPrupovedi		176	176
HusSvatokup		41 911	41 911
HusVira		3 443	3 443
HusVykl		175 906	175 906
HusVyklKratK	1 002		1 002
HusZrc	4 684		4 684
HusZrcMen	1 970		1 970
Hvezd	33 966		33 966
Hyn	72 337		72 337
ChelcCirk		2 461	2 461
ChelcLid	12 646		12 646
ChelcSit		134 304	134 304
JakKal	3 189		3 189
JakVečV	5 313		5 313
KancJistb		1 752	1 752
KarVaclB	1 970		1 970
KarVyklE		2 475	2 475
KarŽivA		19 115	19 115
KatoVít		9 212	9 212
KázAdm	2 998		2 998
KázLeg		103 624	103 624
KázProv	2 530		2 530
KlarBohE	9 060		9 060
KlarGlosA	24 246		24 246
KlarVokF	5 770		5 770
KristA	74 905		74 905
KristB	7 214		7 214
KristC	5 946		5 946
KristD	34 021		34 021
KristE	14 753		14 753
KronŽižka	3 355		3 355
KrtistF	1 509		1 509
Kuch	13 719		13 719
KusKusE	1 966		1 966

LapidLékFrantB	1 914		1 914
LapidMuz	4 003		4 003
LapidVodň	3 919		3 919
LegDor	2 416		2 416
LegKat		19 235	19 235
Lék_1_A_c_82	484		484
LékCzart	28 330		28 330
LékFrantA	110 127		110 127
LékFrantC	5 845		5 845
LékChir	80 452		80 452
LékJádroBrn	81 641		81 641
LékJádroD	80 163		80 163
LékKoňMuz1	2 016		2 016
LékKoňMuz2	1 084		1 084
LékKoňMuz3	4 108		4 108
LékKoňNK1	1 600		1 600
LékKřišťMor	814		814
LékNeduh	386		386
LékRhaz	34 974		34 974
LékSalM		104 455	104 455
LékVodň	18 698		18 698
LékŽen	30 536		30 536
LetA	5 305		5 305
Letaa	6 895		6 895
LetD	9 515		9 515
LetKřižA		128 058	128 058
LetQ	5 944		5 944
LetTrub	655		655
LetV	7 996		7 996
LetVrat		78 121	78 121
LetX	1 789		1 789
ListKazimir	243		243
ListLací	268		268
ListLit	23		23
ListZikm	585		585
LucidT	8 579		8 579
LyraMat	151 304		151 304
LyrDuch		2 872	2 872
LyrVil		14 570	14 570
MajCarA		22 120	22 120
MartKronA	68 616		68 616

MartKronB	56 473		56 473
MartKronC	32 221		32 221
MartKronT	115 281		115 281
MastDrk	1 335		1 335
MastMuz	3 094		3 094
ModlKunh	777		777
ModlMil	717	17 271	17 988
NaučRod	5 143		5 143
NikodA		17 356	17 356
NociMilá	74		74
Otc		128 385	128 385
PasKal	248 581		248 581
PasMuzA		209 564	209 564
PasTisk	216 879		216 879
PísLepB	140		140
Pisne_husitske		20 951	20 951
PísOstr	57		57
PísŽák	234		234
PodkU	2 880		2 880
PoprRožmb		34 433	34 433
PoručM		23 204	23 204
Postavy	862		862
PovOl	18 364		18 364
PrávHorK		39 103	39 103
PrávJihA	114 397		114 397
PrávJihB	107 291		107 291
PrávPřís	827		827
PrávŠvábC		66 104	66 104
Pror	85 789		85 789
Přípjiř	33		33
PřísahaKřivá	142		142
PřísFlaš	1 910		1 910
PulkR		84 816	84 816
RadaOtcK		3 846	3 846
RostlStrah	2 596		2 596
ŘádKorA	8 897		8 897
ŘádKorB	8 887		8 887
ŘádKorD	8 683		8 683
ŘádKorE	8 883		8 883
Slov NK VI E 14	84		84
Slov_NK_I_B_12	228		228

Slov_NK_III_A_6	360		360
Slov_NK_IV_G_29	203		203
Slov_NK_XIII_F_21	359		359
SlovKlem	56 662		56 662
SlovOstřS	32 474		32 474
SlovUKA	164		164
SlovUKB	360		360
SlovUKC	448		448
SlovVocBona	1 002		1 002
Stc_vojenske_rady		15 626	15 626
ŠtítŠach		18 967	18 967
Svár	3 001		3 001
ŠtilfU	4 617		4 617
ŠtítBarl		60 070	60 070
ŠtítBes		69 040	69 040
ŠtítKlem	128 754		128 754
ŠtítSvátA	186 602		186 602
ŠtítSvátB	188 808		188 808
TandBaw	10 750		10 750
TkadlB	67 770		67 770
TobB	5 590		5 590
TobU	6 587		6 587
Traktáty	5 237		5 237
TrojK	95 350		95 350
TrojTA		45 519	45 519
UmučRajhr		2 331	2 331
Verim_v_Boha	99		99
VeronS	4 579		4 579
VersSkladbyDobyHusit		27 418	27 418
VidJiř		10 538	10 538
Vít		44 192	44 192
Vseh		162 537	162 537
Výkšal		42 732	42 732
WaldhPost		57 107	57 107
Zaloba_na_husity		890	890
ZrcSpasA		3 613	3 613
ZrcSpasA2		528	528
ZrcSpasK		45 213	45 213
Žena	591		591
ŽidSpráv		110 651	110 651
Celkový součet	4 390 717	3 227 097	7 617 814

9.2 Příloha B – Seznam výjimek

Následující seznam obsahuje tvary s výjimečnými koncovkami, ojedinělými alternacemi a výjimkami z hláskových změn. Jejich systematické zohledňování by zbytečně zatěžovalo popis, proto jsou zde uvedeny pouze jako výčet. Všechny zde uvedené tvary jsou komentovány v kapitolách 2, 3 a 4. Tvary jsou uvedeny v transkripci a pouze v podobě, v jaké jsou doloženy (nerekonstruuje se podoba k roku 1300). Každý výjimečný tvar má uvedeno lemma, ke kterému náleží, a také číslo, pád a rod.

Hvězdička znamená, že pád je pravděpodobný, ale ne jistý (u daných dokladů nebyl uveden dostatečný kontext nebo se jedná o doklady víceznačné).

Dvojí rod je uveden pouze v případě, že se jedná o apelativum obourodé (na základě staročeských slovníků nebo systémových vlastností některých deklinací) a z dokladu rod poznat nelze.

V seznamu se občas vyskytují tvary apelativ, jež mají ve staročeských slovnících pouze jeden rod a nenáleží k typu jmen, která systémově kolísají, ale mají výjimečnou koncovku, která se pravidelně vyskytuje se jmény jiného rodu (např. tvar *jhovi* od neutra *rho* s koncovkou typicky mužskou). Takové tvary mají v seznamu výjimek uveden rod podle tvarotvorného základu, ne podle koncovky (např. *jhovi* n), protože ojedinělé tvary nepokládám pro doložení jiného rodu za dostačující.

almužna	jalmužna	NOM.SG	f
anděl	anděli	INS.PL	m
apoštol	japoštol	NOM.SG	m
beččicě	bečšice	NOM.SG*	f
běda	beda	NOM.SG*	f
běh	běhom	INS.SG	m
biblí	bible	GEN.SG	f
biblí	bibli	ACC.SG	f
biblí	bibli	LOC.SG	f
biskup	biskupé	NOM.PL	m
blanařstvo	blanářstvo	NOM.SG	n
bláto	bláti	LOC.SG	n
bláznovstvie	bláznoustvie	ACC.SG	n
bóh	bohém	INS.SG	m
bohatstvie	bohatsvím	INS.SG	n
bolest	bolestiej	GEN.PL	f
bratřie	bratřív	GEN.PL	m
břeskev	břeskeve	NOM.SG	f
bukev	bukve	NOM.SG	f
bydlitel	bydlitele	NOM.PL	m
bydlo	byd	GEN.PL	n

cedule	cedulu	ACC.SG	f
cedule	ceduly	GEN.SG	f
celidonie	celidoni	ACC.SG	f
česta	cestmi	INS.PL	f
cíl	cíle	LOC.SG	m
čarodějník	čarodijníky	ACC.PL	m
čas	čase	NOM.PL	m
čas	časí	GEN.PL	m
čas	časi	LOC.SG	m
čber	dčberův	GEN.PL	m
čeled	čeledimi	INS.PL	f
čest	csti	DAT.SG	f
čest	csti	GEN.SG	f
čest	csti	LOC.SG	f
čest	dcti	LOC.SG	f
čiešě	čieši	NOM.SG	f
čieška	čieště	NOM.DU*	f
čin	činé	NOM.PL	m
čin	činěm	INS.SG	m
čin	činom	INS.SG	m
číslo	číslóv	GEN.PL	n
číslo	číslu	GEN.SG	n
čisterna	čisterní	GEN.PL	f
člověčstvie	človětctvie	GEN.SG	n
člověčstvo	člověčctvem	INS.SG	n
člověčstvo	člověčctvém	INS.SG	n
čtenie	četňá	GEN.SG	n
čtenie	čteniej	ACC.SG	n
daktyl	daktylé	NOM.PL	m
dále	dáli	ACC.PL	f
dánie	dániej	ACC.SG	n
dárcě	dárče	VOC.SG	m
dci	dceři	ACC.SG	f
děd	dědmi	INS.PL	m
dědičstvie	děditctvie	ACC.SG	n
den	dniej	GEN.PL	m
děšč	dčtěm	INS.SG	m
dětel	dětelu	GEN.SG	m
děvečka	děvetce	ACC.DU	f
děvečka	děvetce	NOM.DU*	f
diábel	diéblu	DAT.SG	m
diábel	diébly	ACC.PL	m
dietě	dietěte	ACC.SG	m
dietě	dietětě	GEN.SG	n
dobrota	dobroti	LOC.SG	f
dobytek	dobytkom	INS.SG	m
dól	doly	GEN.SG	m
dól	duoly	GEN.SG	m

dřvi	drví	GEN.PL	f
dřvi	dřevech	LOC.PL	f
dřvi	dvřmi	INS.PL	f
dušě	dušám	DAT.PL	f
dušě	dušiev	GEN.PL	f
dvór	dvoři	LOC.SG	m
dúpě	dúpatách	LOC.PL	n
dýně	dyň	GEN.PL	f
faleš	faš	NOM.SG	m
hanba	hanbe	GEN.SG	f
harc	harcu	GEN.SG	m
havran	hauran	NOM.SG	m
hlas	hlasom	INS.SG	m
hněv	hněve	LOC.SG	m
hofmistr	hofmist	NOM.SG*	m
holub	holubé	NOM.PL	m
holubicě	holubici	NOM.PL	f
hora	hoři	LOC.SG	f
host	hostí	INS.SG	m
hovado	hovaduov	GEN.PL	n
hovado	ovada	NOM.PL	n
hradišče	hradišťat	GEN.PL	n
hromnicě	hrompnice	NOM.SG*	f
hrozn	roznuov	GEN.PL	m
hřiešnicě	hřiešnici	NOM.SG	f
húšli	húselemi	INS.PL	f
chot	choti	NOM.SG	m
chvíle	chvíl	ACC.SG	f
jáhla	jahly	NOM.PL	f
jahódka	jahodek	GEN.PL	f
jalovicě	jalovica	NOM.SG	f
jelen	jeleňóm	DAT.PL	m
jelen	jeleňóv	GEN.PL	m
ješskyně	jeskyň	ACC.SG	f
ješskyně	jeskyn	GEN.PL	f
ješli	něsli	ACC.PL	f
jho	jhovi	DAT.SG	n
jho	jiha	GEN.SG	n
jiedlo	jidle	LOC.SG	n
jmě	jmenom	INS.SG	n
jmě	jmieních	LOC.PL	n
jmě	jméni	GEN.SG	n
kámen	kamenovie	NOM.PL	m
kancléř	kanclieř	NOM.SG	m
kanovník	kanovnieka	GEN.SG*	m
kapla	kaple	GEN.SG	f
kavka	kaukú	INS.SG	f
kazatel	kazately	INS.PL	m

kdúle	kdule	NOM.SG	f
keř	kř	NOM.SG	m
kláda	kládie	ACC.SG	f
kmen	kmenie	ACC.SG	m
kněz	knězy	ACC.PL	m
kněz	kněže	ACC.SG	m
kněz	kněžem	INS.SG	m
kólně	kolně	NOM.SG	f
kóň	koňéch	LOC.PL	m
kóň	koňema	INS.PL	m
kóň	konich	LOC.PL	m
konec	konca	GEN.SG	m
kostel	kostelé	NOM.PL	m
kostel	kosteli	LOC.SG	m
kostel	kosteliech	LOC.PL	m
kózle	kozle	ACC.SG	n
král	krála	GEN.SG	m
král	krály	ACC.PL	m
král	krály	INS.PL	m
královstvie	králestvé	NOM.SG*	n
královstvie	králostvie	ACC.SG	n
královstvie	králostvie	GEN.SG	n
královstvie	královstvých	LOC.PL	n
křest	křista	GEN.SG	m
křídlo	křiedl	GEN.PL	n
křídlo	křiedlo	ACC.SG	n
křídlo	křiedlu	DAT.SG	n
kříž	křěžem	INS.SG	m
kříž	křiež	ACC.SG	m
kříž	křiež	NOM.SG*	m
kříž	křieže	GEN.SG*	m
kříž	křieži	LOC.SG	m
kšaft	kšaftom	INS.SG	m
kukla	kuklí	GEN.PL	f
kúpě	kupích	LOC.PL	f
kus	kusovie	NOM.PL	m
lajno	lajnuov	GEN.PL	n
lázna	lazna	NOM.SG	f
lékař	liekař	NOM.SG	m
lenost	lienost	NOM.SG	f
les	lesi	LOC.SG	m
lest	lestiech	LOC.PL	f
lest	lstemi	INS.PL	f
léto	letem	DAT.PL	n
léto	letmi	INS.PL	n
lev	leva	ACC.SG	f
libost	libostim	DAT.PL	f
lín	líne	ACC.SG*	m

list	listé	NOM.PL	m
liška	liště	DAT.SG	f
loket	loktí	GEN.DU	m
loket	loktuom	LOC.DU	m
lóno	lónu	GEN.SG	n
lovčí	lovčie	ACC.PL	f
lovec	lovce	NOM.SG	m
lovišče	lovištech	LOC.PL	n
lúč	lúčové	NOM.PL	f
ľud	ľudém	INS.SG	m
ľud	lidie	GEN.PL	m
ľud	lidiej	GEN.PL	m
ľud	ľudém	DAT.PL	m
luk	louk	NOM.SG	m
lýno	lyna	ACC.PL	n
lýtka	lýtci	NOM.DU	f
manstvo	jmanstvo	NOM.SG	n
manžel	manžele	NOM.PL	m
maso	máso	ACC.SG	n
maštale	maštele	ACC.PL	f
mateřie	mateři	ACC.SG	f
máti	mát'	VOC.SG	f
máti	máteře	GEN.SG	f
máti	matě	NOM.SG	f
máti	mateřám	DAT.PL	f
máti	mateři	ACC.SG	f
máti	mateři	NOM.SG	f
meč	mčem	INS.SG	m
měsiec	měsícá	GEN.SG	m
měsiec	měsiecěv	GEN.PL	m
mest	mtu	GEN.SG	m
mest	mustem	INS.SG	m
město	městmí	INS.PL	n
měšččénín	mešččan	NOM.SG*	m
měšččénín	mešččénín	NOM.SG*	m
měšec	měštce	GEN.SG	m
měšec	měštci	DAT.SG	m
měšec	měště	ACC.PL	m
metla	metelmi	INS.PL	f
mezě	mezách	LOC.PL	f
miecko	mieckovi	DAT.SG	n
miera	miery	INS.PL	f
miesto	mésci	LOC.SG	n
miesto	miesci	LOC.SG	n
mistr	mist	NOM.SG	m
mlha	mlzi	LOC.SG	f
mluvenie	molvení	DAT.SG	n
mnišě	mniše	NOM.SG	n

moc	mocich	LOC.PL	f
mocnost	mocnostim	DAT.PL	f
modla	mod	GEN.PL	f
modlitva	modlitví	GEN.PL	f
mol	moliech	LOC.PL	m
múkně	mukně	NOM.SG	f
mysl	mys	ACC.SG	f
naučenie	naučení	INS.SG	n
nebezpečnosť	nebezpečnosti	INS.PL	f
nebožička	nebožitcě	DAT.SG	f
neděle	neděli	ACC.PL	f
nedochódčě	nedochódšěti	DAT.SG	n
nehet	nehti	GEN.SG	m
nemoc	nemoci	INS.PL	f
nepřítel	nepřátelem	INS.SG	m
nepřítel	nepřítel	NOM.SG	m
nepřítel	nepřítelem	INS.SG	m
noc	notci	LOC.SG	f
novota	novoti	LOC.SG	f
obdrženie	oderžeňá	GEN.SG	n
oběd	obědi	LOC.SG	m
obět	obet	NOM.SG*	f
obět	obeti	GEN.SG*	f
obět	uobetech	LOC.PL	f
obraz	obrazi	DAT.SG	m
ocet	octe	GEN.SG	m
oděvec	oděvců	INS.SG	m
oheň	’heň	ACC.SG	m
oheň	ohňa	GEN.SG	m
oko	otči	ACC.DU	f
oko	otčí	GEN.DU	f
okrslenie	okříšlenie	GEN.SG	n
omyl	omyle	GEN.SG	m
osviecenie	osvíceniej	ACC.GS	n
otec	otci	GEN.SG*	m
otec	ocse	ACC.SG	m
otec	ocsem	INS.SG	m
otec	ocsové	NOM.PL	m
otec	očše	VOC.SG	m
otec	otca	ACC.SG	m
otec	otca	GEN.SG	m
otec	otci	GEN.SG	m
otec	otše	VOC.SG	m
otrapa	otrapí	LOC.SG	f
ovčář	ovčáróm	DAT.PL	m
padenie	padeňá	NOM.PL	n
panošě	panošmi	INS.PL	m
papež	papeža	ACC.SG	m

paprslek	paprsleky	ACC.PL	m
pata	pati	LOC.SG	f
patriarcha	patriarchě	DAT.SG	m, f
patriarcha	patriarchi	NOM.PL	m
pážďe	paždech	LOC.PL	f
pěče	peče	GEN.SG	f
pěče	peči	ACC.SG	f
peleš	pelešich	LOC.PL	f
peniez	penězy	NOM.PL	m
peniez	peniezy	NOM.PL	m
pěstúna	pěstúni	DAT.SG	f
pila	píle	LOC.SG	f
písmo	pisem	GEN.PL	n
písmo	pisma	GEN.SG	n
písmo	pismích	LOC.PL	n
píščala	píščaly	INS.PL	f
píščel	píščal	NOM.SG	f
píščele	píščale	ACC.PL	f
pitie	piťá	GEN.SG	n
pitie	pitiej	NOM.SG	n
plac	placi	LOC.SG	m
planéta	planétem	INS.SG	m
planéta	planétiach	LOC.PL	m
plátno	platna	ACC.PL	n
plece	plecima	INS.DU	n
plece	plecma	INS.DU	n
podhrdlé	podhrdlie	NOM.SG	n
podsed	podsedí	GEN.PL	m
poduška	poduště	LOC.SG	f
pohřeb	pořěbu	DAT.SG	m
pochva	pochvi	LOC.SG	f
pochvy	pochví	GEN.PL	f
pól	póla	NOM.SG	f
pól	poli	ACC.SG	f
pól	polú	GEN.SG	m
pól	poly	GEN.SG	m
pól	poly	LOC.SG	m
pól	puoli	LOC.SG	f
poledne	poledně	GEN.SG	n
poledne	poledně	LOC.SG	n
polodne	polodné	GEN.SG	n
polodne	polodní	LOC.SG	n
polovicě	polovici	NOM.SG	f
pomlsek	pomlškám	DAT.PL	m
pomsta	pomscu	ACC.SG	f
popcecek	popček	NOM.SG	m
porážka	porážťe	LOC.SG	f
posledek	posledka	ACC.PL	m

pótká	pótky	INS.PL	f
potomek	potomkovie	NOM.PL	m
práce	práci	NOM.PL	f
pradlí	pradle	NOM.SG	f
pravda	praudu	ACC.SG	f
pravedlenstvie	pravedlenstvé	NOM.SG*	n
pravedlnost	pravedlnostich	LOC.PL	f
prostředek	prostředci	LOC.SG	m
protivník	protivníkom	INS.SG	m
přešest	přešesti	GEN.SG	f
přestávanie	přestávaniej	GEN.SG	n
přítel	přítel	NOM.SG	m
příjmie	přímí	INS.SG	n
ptačstvie	ptatství	NOM.SG*	n
purgmistrstvie	purgmistrvie	NOM.SG*	n
pústně	pustně	NOM.SG	f
púšč	púšti	LOC.SG	m
púščě	púštech	LOC.PL	f
rádcě	rádče	VOC.SG	m
radost	radostim	DAT.PL	f
rámě	rámi	LOC.SG	n
ratoresl	ratoresi	GEN.SG	f
rdesen	hrdesen	NOM.SG	m
rež	reži	GEN.SG	f
roh	hrohy	ACC.DU	m
rohožě	rohožej	GEN.SG	f
ruka	ruci	ACC.DU	f
rychtář	rychtářoví	DAT.SG	m
rytieř	rytějšíuov	GEN.PL	m
ryžě	réžě	GEN.SG	f
ředkev	ředekve	GEN.SG	f
řeč	řeči	INS.PL	f
řeka	řeči	LOC.SG	f
san	sanové	NOM.PL	m
san	sanóv	GEN.PL	m
sien	sien	GEN.PL	f
skála	skalmi	INS.PL	f
skot	skotém	INS.SG	m
slovo	slovém	INS.SG	n
slovo	slovích	GEN.PL	n
slza	slzy	INS.PL	f
smrt	smirtci	GEN.SG	f
snúbce	snúbce	NOM.SG	f
spasitel	spasitele	VOC.SG	m
srdce	srdca	NOM.PL*	n
srdce	srdcem	DAT.PL	n
srst	strsti	GEN.SG	f
ssele	selóv	GEN.PL	n

sstupeň	stupeni	LOC.SG	m
starosta	starostech	LOC.PL	m
stblo	zdblo	NOM.SG	n
stien	tieny	NOM.PL	m
strana	strani	LOC.SG	f
strážě	stráža	NOM.SG	f
stred	strd	ACC.SG	f
střěcha	střeším	DAT.PL	f
stříebro	sřiebra	GEN.SG	n
stříebro	třebro	NOM.SG*	n
střiel	střieliech	LOC.PL	m
stzě	sci	ACC.SG	f
stzě	sci	DAT.SG	f
súdcě	súdcím	INS.SG	m
súdcě	súdcě	VOC.SG	m
sudí	sudie	NOM.SG	m
sumník	sumpník	NOM.SG*	m
svazček	svažček	ACC.SG	m
svědečstvie	svedečstvie	NOM.SG*	n
svědečstvie	svědečsvie	NOM.SG*	n
svědečstvo	svědečstve	LOC.SG	n
svědečstvo	svědečctvem	INS.SG	n
svět	svetě	LOC.SG	m
svět	světi	LOC.SG	m
svět	světom	INS.SG	m
svět	svetu	LOC.SG	m
světlo	svetlem	INS.SG	m
světlost	svetlost	NOM.SG*	f
světlost	svetlosti	GEN.SG	f
svietidlo	svietilo	NOM.SG*	n
svrchovánie	svrchováňé	GEN.SG	n
syn	syném	INS.SG	m
synagoga	synagogě	LOC.SG	f
šijě	šije	ACC.PL	f
šír	šěř	ACC.SG	f
šlěpěj	šlěpěji	ACC.PL	f
šočovicě	šočovici	NOM.SG	f
táfle	tafle	ACC.PL	f
tele	teleti	ACC.DU	n
tělo	těli	LOC.SG	n
temnost	temnostiej	GEN.PL	f
test	čtě	GEN.SG	m
titl	titel	NOM.SG	m
tkadlec	tkadce	GEN.SG	m
tma	tmi	LOC.SG	f
trojicě	trojicej	GEN.SG	f
tróska	truoskuov	GEN.PL	f
truhla	truhle	GEN.SG	f

trupel	truplu	GEN.SG	m
trýzn	trýzdn	NOM.SG*	f
třiedicě	čriedica	NOM.SG	f
turnaj	turné	LOC.PL	m
turnaj	turnie	GEN.SG	m
tutie	tuti	ACC.SG	f
tvář	tváři	INS.PL	f
tvořidlo	tvořilo	NOM.SG*	n
týden	týdeny	ACC.DU	m
učedlník	učedlníky	NOM.PL	m
úhel	uhla	GEN.SG	m
úhel	úhle	ACC.PL	m
úhel	úhle	NOM.PL	m
úhoř	húhoř	NOM.SG	m
ukrutnost	vukrutnosti	GEN.SG	f
úlehl	úleh	NOM.SG*	f
umrlec	umřilec	NOM.SG*	m
úmysl	úmysle	GEN.SG	m
únor	húnor	NOM.SG	m
včela	čála	NOM.SG	f
věc	věcív	GEN.PL	f
věhlasa	věhlasí	LOC.SG	f
velikonoc	velikonoci	INS.PL	f
věno	věnom	INS.SG	n
veselé	veselie	ACC.SG	n
vietr	větruóv	GEN.PL	m
vietr	vietř	NOM.SG	m
víno	vina	GEN.SG	n
víno	vino	ACC.SG	n
vlasna	vlásen	GEN.PL	f
vlastnost	vlastnost	NOM.SG	f
vlna	velna	NOM.SG	f
vnúččě	vnúčatiech	LOC.PL	n
vódcě	vódcím	INS.SG	m
vódcě	vuodcím	INS.SG	m
vódcě	vuodče	VOC.SG	m
voj	vojem	DAT.PL	m
vojna	vojni	DAT.SG	f
vóle	vóla	NOM.SG	f
vóle	vólej	GEN.SG	f
vóz	voze	GEN.SG	m
vóz	vozi	LOC.SG	m
vrba	vurba	NOM.SG	f
vrstva	vrství	GEN.PL	f
vstúpenie	vstúpeňá	GEN.SG	n
výmě	vyměn	GEN.PL	n
vymluvenie	vymolvení	DAT.SG	n
vyžlec	vyželce	ACC.SG	m

vyželec	vyželce	GEN.SG	m
vzveličitel	vzveličitele	VOC.SG	m
zákonník	zákonníekóv	GEN.PL	m
zámysl	zámysle	DAT.SG	m
záře	záři	VOC.SG	f
zběh	zběhovie	NOM.PL	m
zbožie	žbožá	GEN.SG	n
země	zemách	LOC.PL	f
země	zemi	NOM.SG	f
země	zemiej	GEN.PL	f
zhúbce	zhúbce	NOM.SG	f
zhúble	zhuble	NOM.SG	f
zlost	zlostich	LOC.PL	f
zpara	zparom	DAT.PL	f
zpara	zparuom	DAT.PL	f
zповěd	zповedi	LOC.SG	f
zrádce	zrádci	GEN.SG	m
zrádce	zrádče	VOC.SG	m
zrak	zrakom	INS.SG	m
zriezenie	zriezeňé	GEN.SG	n
ztráta	ztraty	GEN.SG	f
zuřivost	zuořivost	ACC.SG	f
zvěř	zvěřa	ACC.SG	m
zvěř	zvěře	LOC.SG	m
žalář	žaláři	GEN.SG	m
žaloba	žaloby	INS.PL	f
žemně	žempně	NOM.SG*	f
žen	ženi	ACC.SG	f
žerd	žerdoma	INS.DU*	f
žito	žíto	NOM.SG	n
živel	živelú	GEN.DU	m
život	životém	INS.SG	m
žizn	žezen	NOM.SG	m, f
žizn	žiezn	NOM.SG	m, f
žluč	žlutči	ACC.SG	f

9.3 Příloha C – Seznam lemmat pro generování tvarů

Seznam lemmat pro generování tvarů je pro svůj rozsah (jedná se o asi 29 000 lemmat) přiložen v elektronické podobě na CD.

9.4 Příloha D – Tabulky pro vzory staročeské apelativní deklinace

Tabulky pro vzory staročeské apelativní deklinace byly uvedeny postupně ve shrnutí každého deklinačního typu. Příloha D je obsahuje souhrnně a ve formátu lépe počítačově využitelném. Příloha je pro svůj rozsah přiložena pouze v elektronické podobě na CD.